

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Erik Nørr

Det højere skolevæsen og kirken

*Faget Religion i sidste halvdel
af det 19. århundrede*

AKADEMISK FORLAG 1979

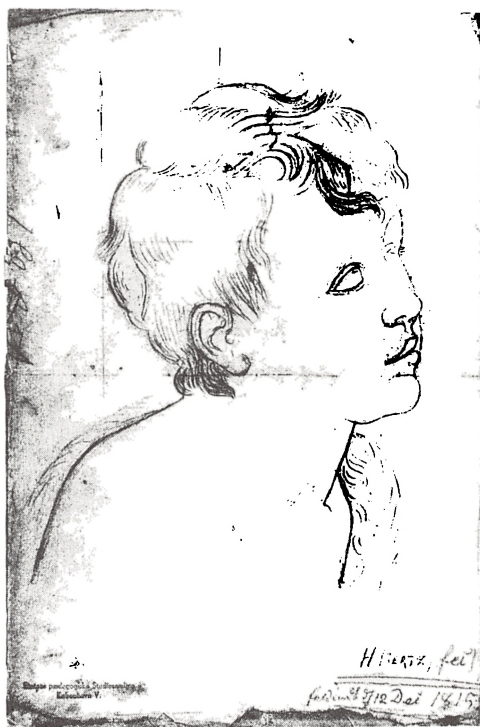
Udgivet af:

INSTITUT FOR KRISTENDOMSKUNDSKAB
VED AARHUS UNIVERSITET

Erik Nørr

Det højere skolevæsen og kirken

*Faget Religion i sidste halvdel
af det 19. århundrede*

AKADEMISK FORLAG 1979

Udgivet af:

INSTITUT FOR KRISTENDOMSKUNDSKAB
VED AARHUS UNIVERSITET

INDHOLDSFORTEGNELSE

	side
Tabelfortegnelse.....	V
 <u>KAPITEL I</u>	
Emnet	1 - 10
Litteratur og kilder	2 5
 <u>KAPITEL II: Debat om og holdning til religionsundervisningen under Madvigs skoleordning. (1850-1871).</u>	
1. Madvigs skoleordning	11 - 94
a) Faget Religion under 1850-ordningen	12 - 16
b) Faget Hebraisk under 1850-ordningen	14 16
2. 1850'ernes skoleproblemer	16 - 22
a) Kommissionen af 1857	19
b) Det teologiske Fakultet udtaler sig om religionsunder- visningen	20
c) Ministeriel bekendtgørelse af 8.nov.1858	21
3. Lærebøger anvendt i religionsundervisningen 1854-1865 ...	22 - 42
a) Lærebøgerne i de lavere klasser	26
b) Undervisningen i bibelhistorie	29
c) Den udvidede lærebog	34
d) Den øvrige undervisning. Terperiet	40
4. Religionsundervisningen og overbebyrdsdebatten 1859- 61	42 - 51
a) Offentlig debat om religionsundervisningen 1859-60 ...	42
b) Pjecekrigen	46
5. Den udvidede dogmatiske undervisning afskaffes 1861-65 ..	51 - 74
a) Ministeriet tager sagen op	51
b) Skolerne udtaler sig første gang	53
Skal undervisning og eksamen indskrænkes? (54)	
Skal kirkens indflydelse øges? (56)	
c) Biskopperne og religionsundervisningen	57
d) D.G.Monrads videre bestræbelser	61
e) Krigen 1864	66
f) Bekendtgørelsen af 30.nov.1864	66
g) Den praktiske gennemførelse af bek. af 30/11-1864	68
VI klassens prøve (68)	
Afgangsklassens undervisning 1865-1873 (69)	
Privatisternes religionsprøve (72)	
6. Baggrundslinier for skoleloven af 1871	74 - 82
a) Den nationale forudsætning	75
b) Kravet om folkelig dannelse. Grundtvigianerne i skole- debatten	76

	side
c) Den politiske forudsætning	78
d) Den pædagogiske forudsætning. Ny overbebyrdelsesdebat, hvor Religion inddrages	79
7. Faget Religion stedbarn i skoleloven af 1871	82 - 89
8. Hvorfor indskrækedes faget Religion 1850-1871?	89 - 94

KAPITEL III: Debat om og holdning til religionsundervisningen

under Halls skoleordning. (1871-1903). 95 - 250

A 1871-1877: 95 - 141

1. Samfundskritiske strømninger	96
2. Radikalismens syn på religionsundervisningen	100
3. Begyndende utilfredshed med 1871-ordningen	103
4. Frivillig undervisning opstår spontant	109
5. Præstekonventernes indgreb	113
6. Kirkelige myndigheder fremmer sagen yderligere	120
7. Religionsundervisningen i den offentlige debat	129
8. Skolernes stilling til reformens praktiske gennemførelse	134
9. Kongelig anordning af 15. juni 1877	139

B 1877-1882: 142 - 183

1. Fortsat kulturkamp	142
2. Menighedsmødet i Kolding 1879	145
3. Skolebestyrer Johannes Helms' artikel	147
4. Den umiddelbare reaktion på Helms' artikel	148
5. De øvrige skolebestyreres holdning	152
6. Mødet i Pædagogisk Selskab	156
7. Helmssagens efterdønninger	161
8. Religionsundervisningen udvides atter	169
9. Undervisningen 1873-1882	174
a) I-III klasse	174
b) V-VI klasse	178

C. 1887-1903: 184 - 246

1. "Bethesda"-debatten	184
2. Kirkerådets initiativ	188
3. Statsskolernes betingede støtte	191
4. Religion og skolereformdebatten 1889	196
5. Biskop Clausen forsøger endnu en gang	200
6. Landstinget og religionsundervisningen	203
7. Indre Mission og den lærde skole	206
a) Dansesagen i Viborg Katedralskole	207
b) C.Moes polemik med Kolding Latinskoles bestyrer 1893 .	210
c) Indre Missions "latinskole"	211

	side
8. Undervisningen 1882-1903	214
a) Den lærebogsorienterede undervisning	214
Skal katekismen bevares? (214)	
Bibelhistorien og bibelkritikken (219)	
b) Den frie undervisning	226
9. Faget Religion i de afsluttende forhandlinger om den nye skolelov 1898-1903	234
10. De administrative bestemmelser for faget Religion 1904-06	243
 <u>D. Hvorfor udvidedes faget Religion 1871-1903?</u>	 247 - 250
 <u>KAPITEL IV: Religionslærerne.</u>	 251 - 291
1. Uddannelsessystemet og den lærde skole	255
2. Var religionslærerne gejstlige?	259
a) Perioden 1854-1873	259
b) Perioden 1873-1903	260
3. Religionslærernes instabilitet	267
4. Undersøgelse af forbindelsen mellem gejstligheden og religionsundervisningen	274
5. Præstelønninger og religionsundervisning	278
6. Hvilke kvalifikationer bør en religionslærer have?	282
7. Religionslæreren i skoleerindringer	288
 <u>KAPITEL V: Den lærde skoles forhold til kirke og stat</u>	 292 -351
1. Skolen og religionsfriheden. Den lærde skoles forhold til andre trosretninger	293
a) Den lærde skole og jøderne	294
Kan jøder ansættes i de offentlige lærde skoler? (297)	
b) Den lærde skole og katolikkerne	299
c) Den lærde skole og fritænkerne	304
2. Den lærde skoles afhængighed af Det teologiske Fakultet .	308
a) Hebraisk som skolefag	309
b) Det teologiske studium og den lærde skoles græskundervisning	315
3. Relationer mellem den lærde skole og kirkelige myndigheder og kirkelige handlinger	323
a) Skoletilsynet	323
Eforatet (323)	
Andre former for gejstlig indflydelse på skoletilsynet og skolens miljø (332)	
b) Tvungen kirkegang	337
c) Tvungen altergang	344
d) Konfirmationen og den lærde skole	345
4. Andre overleverede forbindelser	350
 <u>KAPITEL VI: Sammenfatning. Skole og kirke i sidste halvdel af det 19.årh.</u>	 352 - 357

FORKORTELSESLISTER.	359 - 362
1. Latinskoler	359
2. Stifter	360
3. Almindelige forkortelser	360
KILDER OG LITTERATUR.	362 - 384
I Utrykt materiale	362
II Trykt materiale	366
1. Tidsskrifter	366
2. Aviser	368
3. Skolebøger	369
4. Øvrige kilder og litteratur	372
NOTER OG HENVISNINGER	385 - 507
Til Kapitel I	385
Til Kapitel II	387
Til Kapitel III A	410
Til Kapitel III B	426
Til Kapitel III C	442
Til Kapitel IV	467
Til Kapitel V	481
REGISTER (med biografiske oplysninger).	508 - 525

TABELFORTEGNELSE

	side
Tabel 1: Metropolitanskolens fag- og timefordeling 1854/55.....	13-14
Tabel 2: Oversigt over undervisningen i statsskolen 1854-1873.....	24
Tabel 3: Oversigt over undervisningen i privatskolen 1854-1873.....	25
Tabel 4: Oversigt over statsskolernes timetal i Religion i skoleåret 1868/69.....	72
Tabel 5: Vejledende forslag til fag- og timefordeling efter skoleloven af 1871.....	89
Tabel 6: Oversigt over skolernes forslag til time-reduktion (1877).....	136
Tabel 7: Oversigt over undervisningen i I-III klasse 1873-1882.....	175
Tabel 8: Oversigt over bibellæsning i V-VI klasse 1877-1882.....	180
Tabel 9: Oversigt over V-VI klasses beskæftigelse med kirkehistorie 1877-1882.....	182
Tabel 10: Systematisk-dogmatiske islæti V-VI klasses undervisning 1877-1882.....	182
Tabel 11: Oversigt over undervisningen i I-III klasse 1882-1903. Statsskolen.....	216
Tabel 12: Oversigt over undervisningen i I-III klasse 1882-1903. Privatskolen.....	217
Tabel 13: Oversigt over bibellæsning og -gennemgange i IV og V-VI kl. 1882-1903.....	229
Tabel 14: Oversigt over undervisning i nytestamentlig græsk i perioden 1882-1903.....	231
Tabel 15: Oversigt over kirkehistorieundervisningen i IV og V-VI kl. 1882-1903.....	231
Tabel 16: Religionslærernes fordeling på ikke-gejstlige/gejstlige 1873-1903. Statsskolen.....	261
Tabel 17: Antal uddannede teologer, filologer og cand. mag.'er 1858-1902.....	263
Tabel 18: Religionslærernes fordeling på ikke-gejstlige/gejstlige 1873-1903. Den københavnske privatskole.....	266
Tabel 19: Religionslærernes fordeling på ikke-gejstlige/gejstlige 1873-1903. Provinsens privatskole.....	267

Tabel 20: Religionslærernes ansættelseslængde 1854 -1873.....	268
Tabel 21: Hvorfor holdt religionslærerne op med at undervise? Statsskolen 1873-1903.....	269
Tabel 22: Hvorfor holdt religionslærerne op med at undervise? Privatskolen 1873-1903.....	271
Tabel 23: Religionslærernes ansættelseslængde 1873 -1903.....	273
Tabel 24: Hvilke præsteembeder besad de gejstlige religionslærere?.....	274
Tabel 25: Hvilke præsteembeder opnåede gejstlige re- ligionslærere, når de opgav undervisningen for at flytte i et nyt gejstligt embede?.....	275
Tabel 26: Hvilke præsteembeder opnåede ikke-gejst- lige religionslærere, når de opgav under- visningen for at gå over i præstekald?.....	275
Tabel 27: Hvor højt på den gejstlige rangstige nåede religionslærerne?.....	277

FORORD

Ved udgivelsen af min licentiatafhandling som bog vil jeg gerne benytte lejligheden til at takke Det teologiske Fakultet ved Aarhus Universitet, som ved at bevilge mig et kandidatstipendium muliggjorde arbejdet. En særlig tak til min vejleder lektor, cand. theol. Jørgen Stenbæk for opmuntringer og uvurderlig hjælp både i forbindelse med stipendiet og udgivelsen af afhandlingen.

Under udarbejdelsen har jeg trukket store veksler på Statsbibliotekets og arkivvæsenets personales velvilje. Statsbiblioteket har stillet forskerrum til min rådighed og fremskaffet en stor del af materialet. På Rigsarkivet og de tre kongerigske landsarkiver har jeg mødt imødekommehed ved besøg på læsesalen og ved udlån af arkivmateriale til Aarhus. Jeg er de nævnte institutioner og deres personale tak skyldig.

Jeg vil gerne takke assistenterne Ingrid Mikkelsen, Else Bay og Annie Mikkelsen, der med megen omhu har renskrevet manuskriptet, og Institut for Kristendomskundskab, der ville stå som udgiver af bogen. Endelig takker jeg cand. mag. Irene Stride for en kritisk gennemlæsning af manuskriptet.

Aarhus november 1978

Erik Nørr

Kapitel I:

Emnet

Litteratur og kilder

p. 1 - 10

1. Emnet.

Et hovedformål med denne afhandling er at skildre faget Religions historie gennem et halvt århundrede: hvorledes bestemmelserne for faget var gennem perioden, og hvorledes skolens og andre interessegrupperes holdning og debatindlæg fik indflydelse på dets udformning og indhold; hvem der underviste i faget, og hvad der blev undervist i.

Tidsperioden er valgt, fordi bestemmelserne for faget Religion i den pågældende periode foretog bemærkelsesværdige svingninger, og den er afgrænset således, at den dækker to skoleordninger (J.N. Madvigs skoleordning af 1850 og C. C. Halls skolelov af 1871). Medens der efter Madvigs skoleordning skulle undervises i Religion i alle den lærde skoles klasser, og faget indgik i afgangseksamen på lige fod med andre fag, gik bestræbelserne i 1850'erne og 1860'erne i retning af at få afskaffet afgangseksamen i Religion, hvilket gennemførtes i 1865. Halls skolelov i 1871 gik endnu videre og afskaffede religionsundervisningen i de tre øverste klasser. De næste 30 år blev derefter præget af mere eller mindre vellykkede forsøg på atter at få styrket faget Religion. Ved ændringer i 1877 og 1882 genindførtes religionsundervisningen i den lærde skoles tre øverste klasser. Senere bestræbelser for atter at øge timetallet mislykkedes dog, men den nye skolelov af 1903 bevarede religionsundervisning i alle klasser. Et hovedformål med afhandlingen vil være at give en forklaring på de nævnte svingninger i bestemmelserne for faget Religion.

Det religiøse i skolen var imidlertid mere end religionsundervisningen. Meget af debatten om religionsundervisningen var blandet sammen med spørgsmålet om, skolen skulle være konfessionel eller konfessionsløs. Især efter 1871 var dette problem væsentligt for hele skoledebatten. Dette aspekt vil også blive taget op.

Afhandlingens andet hovedformål er en undersøgelse af forholdet mellem den lærde skole og kirken. Havde kirken bevaret noget af sin gamle indflydelse på latinskolen, som den havde haft, siden Reformationstidens kirkeordinans fastsatte reglerne for latinskolen? Den vigtigste opgave for det højere skolevæsen var fra Kirkeordinansen og århundreder frem at gøre det muligt for kirken at få et uddannet præsteskab. Latinskoleundervisnin-

gen bar præg af at være en forskoleundervisning for teologerne. De altdominerende fag var Religion (Teologi) og Latin, og på en række områder havde kirken, især bisperne, stor indflydelse på ledelsen af skolen og på skolens hverdag.

Med oplysningstidens og filantropismens tanker skete der en ændring i dette forhold. Plakat af 22/3-1805 og "Forordning angaaende de lærde Skoler i Danmark" af 7/11-1809¹⁾ fastsatte de nye regler for den lærde skole, som blev langt mindre afhængig af kirken end i tidligere forordninger. I både den pædagogiske og kirkelige litteratur fastslås det, at det højere skolevæsen med 1809-forordningen mistede sin forbindelse til kirken:

Julius Paludan opridser i "Det høiere Skolevæsen i Danmark, Norge og Sverig" hovedændringerne i forordningen således: "lige-
som Theologien ikke mere var det væsentlige eller næsten eneste Studium ved Universitetet, hævdedes den nære Forbindelse mellem Skole og Kirke; det specielle theologiske Præg forsvandt af Undervisningen og Livet i Skolen; Overtilsynet var ikke længere geistligt, alle Kirkeforretninger og den særlige Skolegudstjeneste ophørte; Faglæsning indførtes, og Lærerne udsondredes fra Geistligheden som en Stand for sig med egen Forberedelse og Examen".²⁾

Bjørn Kornerup anså i sine værker om Frederiksborg Stats- skole og Ribe Katedralskole reformen 1805-09 for "den mest skel- sættende Begivenhed i det højere Skolevæsens Historie i Danmark siden Reformationen". Skolen mistede "sin hidtidige Karakter af luthersk Kirke- og Præsteskole. Den gamle "Latinskole" afløstes af den "lærde" Skole, den humanistisk prægede Embedsmandsskole".³⁾

Skolen var ifølge Kjeld Galster i "Aalborg Katedralskole 1540-1940" ikke længere kirkens, men samfundets, den skulle ikke længere opdrage ungdommen til præster, men til embedsmænd.⁴⁾

Omordningen af det lærde skolevæsen fik L. Koch, der gav en fyldig skildring af latinskolens forhold i sine fremstillinger af den danske kirkes historie 1770-1800 og 1801-17⁵⁾ til i fortsættelsen "Den danske kirkes historie i årene 1817-1854" at udelade den lærde skole, "da den omtrent helt er løst fra sin forbindelse med kirken".⁶⁾ I den nyeste samlede fremstilling "Den danske kirkes historie. I-VIII" gjorde det samme forhold sig gældende.⁷⁾

De nævnte forfattere har ret i, at den meget snævre forbindelse mellem latinskolen og kirken løsnedes i 1805-09: Læreres og elevers pligt til degnetjeneste og "Sang-Opvartning" ophævedes, religionsundervisningens plads blev indskrænket, 1775-forordningens bestemmelse om, at latinskolerne skulle være "den Hellig Aands Værksteder"⁸⁾ forsvandt, og bisperne mistede en stor del af deres tilsynsmyndighed. Men alligevel bevarede kirken efter 1809 på mange områder en stor kontakt til og indflydelse på den lærde skoles forhold.

Forholdet mellem skole og kirke vil blive taget op både i forbindelse med behandlingen af skolelovgivningen, hvor kirkelige myndigheder og Det teologiske Fakultet enten på anmodning fra ministeriet eller på eget initiativ tog ivrigt del, og i et særligt kapitel (V).

Fremstillingen falder i seks hovedkapitler. I kapitel I gives efter emneformuleringen en redegørelse for anvendt litteratur og kildemateriale. De to næste kapitler II (p.11-94) og III (p. 95-250) behandler debatten om og holdningen til faget Religion under henholdsvis Madvigs skoleordning og Halls skolelov. I kapitel II gives først en kort gennemgang af skoleordningen af 1850, da den var udgangspunkt for skoledebatten i 1850'erne og 1860'erne. Debatten om religionsundervisningen falder i visse hovedafsnit centreret omkring de år, hvor der foretages ændringer eller bliver forsøgt derpå i religionsundervisningen eller i skoleloven som helhed. Under Madvigs skoleordning fandt de vigtigste lovgivningsinitiativer sted i 1858, 1864/65 og i 1871; under Halls skolelov i 1877, 1882, 1889/90 og i 1903. Rygraden i dispositionen i kap. II og III vil være bestemt af disse år. Herudover vil et enkelt afsnit behandle en større ideologisk debat om skolens forhold til kristendommen omkring 1880, der ikke var bestemt af reformforhandlinger, selv om den fik en vis betydning for ændringen i faget Religion i 1882. Fremstillingen føres frem til vedtagelsen af skoleloven af 1903. De udfyldende administrative bestemmelser 1904-06 behandles kun kortfattet.

Lærebøger og andet undervisningsmateriale i faget Religion hører nøje sammen med skolelovgivningen, idet forandringer i bestemmelserne som oftest førte til ændret lærebogsvalg. Faget Religions lærebøger er derfor behandlet i kap. II og III. Det

religiøse indhold i andre fags lærebøger er derimod ikke medtaget - det må overlades til en behandling af de pågældende fags historie.

I kapitel IV "Religionslærerne" (p.251-91) behandles teologernes plads i det samlede uddannelsessystem. Hvilke lærergrupper underviste i den lærde skole og specielt i faget Religion? Var religionslærere med teologisk uddannelse fastansatte på skolen, eller var de præster? Hvor lang tid virkede religionslærerne i den lærde skole? Hvilke præstegrupper påtog sig religionsundervisning i henholdsvis statsskolen og privatskolen? Underviste de af ideelle eller økonomiske årsager? Endelig skal det undersøges, hvilke kvalifikationer en religionslærer skulle have. Kapitel IV afsluttes med et afsnit om skoleerindringernes behandling af religionslæreren.

I kapitel V "Den lærde skoles forhold til kirke og stat" (p.292-351) behandles en række områder, hvor forbindelsen mellem kirke og skole manifesterede sig. I 1849 indførte Grundloven religionsfrihed. Spørgsmålet er, om dette betød, at ikke-folkekirkemedlemmer (jøder, katolikker og fritänkere) fik samme rettigheder til højere skoleuddannelse som elever, der tilhørte Folkekirken? Desuden skal det undersøges, hvilken indflydelse det havde på den lærde skole, at mange af dens elever senere skulle studere ved Det teologiske Fakultet; hvorledes kirkelige myndigheder gennem skoletilsynet satte deres præg på skolen, og endelig hvorledes kirkelige handlinger som gudstjeneste, altergang og konfirmation havde betydning for skolens hverdag.

I kapitel VI (p.352-57) gives der en sammenfatning af de foregående kapitlers behandling af forholdet mellem den lærde skole og kirken i sidste halvdel af det 19. århundrede.

2. Litteratur og kilder.

Det højere skolevæsens religionsundervisning og forholdet mellem den lærde skole og kirken er meget sparsomt behandlet i litteraturen.

Først med oprettelsen af "Institut for dansk Skolehistorie" i 1965 og "Selskabet for dansk Skolehistorie" i 1966 er den skolehistoriske forskning kommet ud af sin tilbagetrukne tilværelse.⁹⁾ Bortset fra mindre afsnit i samleværker og meget korte

fremstillinger¹⁰⁾ var den lærde skole ikke blevet samlet behandlet, siden Julius Paludan i 1885 udgav "Det høiere Skolevæsen i Danmark, Norge og Sverig". Siden 1965 har den lærde skole været emne for flere artikler og for Vagn Skovgaard-Petersens disputats "Dannelse og demokrati. Fra latin- til almen-skole" (1976). Skovgaard-Petersen begynder stort set sin fremstilling, hvor Paludan slap, men ser skolen i et langt videre perspektiv end Paludan, der hovedsagelig refererede lovgivningen.

Men både Skovgaard-Petersen og Paludan behandler den lærde skole som helhed og kommer kun sporadisk ind på religionsundervisningen. Dette forhold gælder i øvrigt det meste af den skolehistoriske litteratur, hvoraf langt hovedparten er jubilæums-skrifter for de enkelte skoler og skoleerindringer. Heller ikke den mere teoretiske pædagogiske litteratur giver bidrag til fremstillingen af latinskolens religionsundervisning.¹¹⁾

Går vi til den kirkehistoriske litteratur, er vi ikke bedre stillet. Som nævnt medtager de større fremstillinger af periodens kirkehistorie ikke den lærde skole, da den ikke blev anset for at være af større betydning for kirkehistorien. Desuden er perioden ikke særlig rigt dækket med videnskabelige kirkehistoriske fremstillinger.

Det vigtigste kildemateriale har været samtidige kilder, hvoraf nogle er trykt. Den mest centrale publikation er den af kultusministeriet udgivne "Meddelelser angaaende de lærde Skoler", der i den første del af perioden dækkede en årrække, men senere blev en årsberetning om det forløbne skoleår både i de offentlige og private skoler. Heri bringes uddrag af forhandlingerne om skolereformer eller forsøg herpå, ligesom der bl.a. findes oversigter over afgangseksaminer, elevtal, personaleforhold i de offentlige skoler og en oversigt over de anerkendte privatskoler.

"Meddelelserne" suppleres af de enkelte skolars årligt udgivne "Indbydelsesskrift til de offentlige Afgangs- og Aarsprøver" (skoleprogram). Skoleprogrammet indeholder artikler af videnskabelig karakter, taler ved skolens højtidelige lejligheder, en del indlæg i skolereformdebatten afgivet af skolens ledere og de i vor sammenhæng vigtige oplysninger om fagenes og timernes fordeling mellem lærerne samt oversigt over skolens arbejde i de enkelte fag inden for skoleåret. Da samtlige eksamensberettigede statslige såvel som private skoler udgav programmer med disse oplys-

ninger, kan skoleprogrammerne benyttes til at opstille en oversigt over, hvilke lærere der underviste i Religion, og over hvilke lærebøger de anvendte. Under behandlingen af undervisningen i Religion inddrages også selve lærebøgerne.

En stor del af kildematerialet er utrykt. Det vigtigste arkivfond er kultusministeriets 3.kontors (kontoret for det højere skolevæsen) arkiv. Kontorets journalregistre er gennemgået systematisk for perioden 1857-1903¹²⁾, og herigennem er det lykkedes at samle alle de forhandlinger om den lærde skole og specielt vedrørende faget Religion, som blev kanaliseret gennem ministeriet. I 3.kontors journalsager findes f.eks. alle indberetninger fra rektorer, private skoler, Undervisningsinspektionen for de lærde Skoler, Universitetet, herunder Det teologiske Fakultet og undertiden også fra bisperne vedrørende de vigtigste forandringer i faget Religions placering i den lærde skole. Journalsagerne indeholder desuden en lang række mere specifikke sager, men hvor ministeriets afgørelse skaber præcedens for fremtidig praksis. Disse sager har f.eks. betydning for afgørelsen af, om en gammel bestemmelse stadig har bevaret sin lovkraft, eller om den med tiden er blevet indholdsløs.

De interne overvejelser i ministeriet, hvorunder der ofte henvises til tidligere lovgivning eller forhandlinger, kan følges gennem embedsmændenes notater i journalsagerne; ministeriets svar og sagernes afgørelse findes i kontorets kopibøger samt i forestillingerne. De vigtigste afgørelser, som gav sig udslag i reformer, er dog i reglen trykt enten i "Meddelelser" eller i de almindelige lovsamlinger eller i de særlige skolelovsamlinger.¹³⁾

I nogle tilfælde kom det lærde skolevæsen i berøring med problemer, som vedrørte kirken og det lavere skolevæsen. Derfor er nogle journalsager fra kultusministeriets 1. og 2.kontor inddraget.

Reformforhandlingerne belyses udmærket gennem ministeriets journalsager (suppleret med den offentlige debat - jfr. nedenfor); men bruges disse som kilde til skolens hverdag (skolens forhold til kristendommen og til kirken, religionsundervisningens praktiske tilrettelæggelse etc), rejser det spørgsmål sig, om de er repræsentative. Betingelsen for, at ministeriet bliver indblandet er, at forholdet er blevet til en "sag". Hertil kommer, at ministeriets journalsager har en betydelig overvægt med hensyn

til statsskolernes forhold, da privatskolerne i høj grad selv afgjorde spørgsmål vedrørende skolens hverdag. Herimod kan indvendes, at alle spørgsmål af nogenlunde vidtrækkende principiel betydning på et eller andet tidspunkt går via ministeriet, samt at korrespondancen mellem ministerium og skole ofte belyser forhold, der rækker længere end til den konkrete sag. Desuden er specifikke forhold på enkelte skoler af mindre betydning end forhold, der har mere almen interesse.

Endelig er forsøg på at supplere materialet ved en besværlig gennemgang af alle de enkelte skolers arkiver i regelen ikke særlig givende. Mange skolers korrespondancesager indeholder, hvis de i det hele taget er bevarede, ofte ikke meget mere end de skrivelser, der også kan findes i ministeriets arkiv. Skolernes kopibøger er enten ikke ført eller i flere tilfælde af et meget spartansk indhold. Værst er forholdet for privatskolernes vedkommende, da der i regelen ikke er bevaret meget andet end eksamensprotokoller. Der findes dog undtagelser, således at en gennemgang af skolearkiver ikke er helt overflødig. Lærermødernes forhandlingsprotokoller fra en række skoler viser lærernes holdning til en række reformspørgsmål; i andre er lærerne ikke spurgt. Herlufsholm Kostskoles arkiv er meget righoldigt, og det giver et billede af religionens særlige stilling ved en kostskole. Noget lignende gælder for Sorø Akademis Arkiv, hvor der dog er sorteret i rektor indkomne breve. Desuden er en enkelt privatskoles arkiv, Borgerdydskolen på Christianshavn, intakt i perioden 1867-94. I øvrigt henvises til fortegnelsen over gennemgåede skolearkiver p. 363 ff.

Et andet vigtigt materiale findes i de kirkelige og teologiske myndigheders arkiver. Da bisperne og stiftamtmandene som medlemmer af de lærde skolers eforater havde en vis indflydelse på de offentlige skoler, er stiftsøvrighedernes journaler og nogle journalsager gennemgået. Da bispren ikke altid skelnede skarpt mellem biskoppens og stiftsøvrighedens embede, må nogle enkelte eforatssager findes i bispens embedsarkiv. Bispens indberetninger i reformspørgsmål findes derimod som nævnt i ministeriets arkiv, og bispearkivet indeholder ikke supplerende materiale.

I perioden 1883-1901 dannede rigets bisper sammen med en teologisk og en juridisk professor Det kirkelige Råd. Rådets drøftelser, der bl.a. omfattede den lærde skoles religionsunder-

visning, kan følges via forhandlingsprotokollerne i Rigsarkivet.

Præstekonventerne spillede en vigtig rolle i forbindelse med diskussionen om den lærde skoles religionsundervisning. Da konventerne var private organisationer, er deres arkiv i reglen dårligt bevarede. Nogle af de store konventers forhandlingsprotokoller er bevarede, men korrespondancen er for det meste forsvundet.

Blandt de kirkelig-teologiske arkiver indtager Det teologiske Fakultets arkiv en særstilling, da fakultetet er nærmere tilknyttet staten end kirken. Den lærde skole havde fra gammel tid været stærkt afhængig af Universitetet og især Det teologiske Fakultet. Fakultetet tog i sidste halvdel af det 19. årh. stilling til en række af den lærde skoles problemer. I de tilfælde, hvor sagen blev afgjort ved rundsendelse, kan de enkelte professorers votum findes i fakultetets dekanatsager; er sagen derimod blevet forelagt et fakultetsmøde, foreligger kun fakultetets endelige betænkning, da der ikke findes nogen mødeprotokol.

Private personarkiver er ikke gennemgået systematisk, men enkelte private personarkiver er inddraget, hvor et bestemt materiale skulle efterspores. De gennemgåede privatarkiver giver indtryk af, at det vil være meget tilfældigt, hvilket materiale om skole og religionsundervisning, der kan findes i privatarkiverne. Dertil kommer, at de fleste skoleledere og religionslærere ikke har efterladt sig noget privatarkiv.

Den offentlige debat om religionsundervisningen og om skolens forhold til kristendommen i tidsskrifter og aviser udgør, ved siden af de mere interne sager i arkiverne, den anden vigtige kildegruppe. De vigtigste kirkelige og pædagogiske tidsskrifter er gennemgået systematisk gennem hele perioden, således at det bliver muligt at registrere al den debat, der foregik. Medens perioden er temmelig godt dækket af kirkelige tidsskrifter, er de pædagogiske tidsskrifters dækning især for den lærde skoles vedkommende langt dårligere. Bl.a. af denne grund er nogle tidsskrifter, der kun sporadisk inddrager den lærde skoles problemer, men hvis egentlige felt er det lavere skolevæsen (f.eks. Skoletidende, Danmarks Lærerforenings Medlemsblad), medtaget i den systematiske gennemgang. En fortegnelse over de registrerede tidsskrifter bringes p.366 f.

Dagbladenes mængde og omfang gør det umuligt at gennemgå dem på samme måde som tidsskrifterne. For det første har det været nødvendigt at indskrænke den systematiske gennemgang hovedsagelig til de københavnske blade. Flere grunde forsvare denne begrænsning: Debatten i København er den mest alsidige og fyldige, idet der her foruden en statsskole fandtes alle afskygninger af privatskoler, et Universitet og endelig ministerium og Rigsdag, medens provinsavisernes område højst indbefattede en latinskole. Hertil kommer, at præster og lærere i Provinsen deltog flittigt i de københavnske avisers debat, og endelig synes debatten i provinsbladene at have været sparsom.¹⁴⁾

For det andet er den systematiske gennemgang af københavnske dagblade indskrænket til de organer, der var de mest centrale for den københavnske meningsdannelse: i begyndelsen af perioden de to nationalliberale Fædrelandet og Dagbladet samt Berlingske Tidende. Fra 1870'erne inddrages det førende oppositionsblad Morgenbladet; denne gennemgang erstattes i den sidste del af perioden af det i 1885 oprettede Politiken. Desuden omfatter gennemgangen i de senere år det konservative Nationaltidende, hvis særlige tillæg "Undervisningstidende" bragte vigtige bidrag, og Indre Missions Kristeligt Dagblad. Derimod er Socialdemokraten, bortset fra en ganske kort periode, ikke medtaget, da det så godt som aldrig beskæftigede sig med den højere skole.¹⁵⁾ For de avisers vedkommende, hvor det ikke har været muligt at benytte register, har gennemgangen til dels indskrænket sig til de perioder, hvor debatten om faget Religion har været intens. I øvrigt henvises til oversigten over gennemgåede aviser p.368.

Kapitel II:

Debat om og holdning til religionsundervisningen under Madvigs skoleordning (1850 - 1871)

p. 11 - 94

1. Madvigs skoleordning.

Den 13. maj 1850 udstedte ministeriet for kirke- og undervisningsvæsenet "Bekjendtgørelse angaaende en Underviisningsplan og Examensbestemmelser for de lærde Skoler i Danmark".¹⁾ En ny epoke begyndte for det højere skolevæsen.

Den nye skoleplan var blevet grundigt forberedt både ved teoretiske overvejelser og i praksis ved den provisoriske plan af 25. juli 1845, hvorved der iværksattes en prøveordning ved tre skoler. Hovedindflydelsen på bekendtgørelsen havde J. N. Madvig (1804-1886) både i egenskab af professor i Filologi, undervisningsinspektør for de lærde skoler (fra 1848) og fra nov. 1848 endvidere som kultusminister; det er ikke uden grund, at skolereformen i litteraturen omtales som Madvigs skolelov.

Den største afvigelse fra den tidligere ordning var, at de lærde skoler fik større selvstændighed i forhold til Universitetet. Eksamen kunne nu aflægges ved skolerne, og hertil henlagdes også dele af stoffet, som hidtil havde henhørt under den såkaldte anden eksamen ved Universitetet. Et fuldt skolekursus bestod nu af syv klasser, hvoraf afgangsklassen (VII) var toårig, de øvrige etårige.

Den lærde skoles formål ændredes i overensstemmelse med den formindskede afhængighed af Universitetet.²⁾ I forordning af 7/11-1809 var skolens hovedbestemmelse at skaffe de unge, som søgte den, "en saadan Uddannelse af deres Anlæg og Evner, og et saadant Forraad af Forkundskaber, at de tilbørligen forberedte, kunne ved Universitetet fortsætte og fuldende deres akademiske Studier". Den tilsvarende formulering i 1850-ordningens § 1 var: "Den lærde Skoles Bestemmelse er at meddele de den betroede Disciple en Underviisning, der kan føre til en sand og grundig almindelig Dannelse og med det Samme, saavel ved Kundskab som ved Sjeleevnernes Udvikling, paa bedste Maade forberede til det akademiske Studium af de Videnskaber og Fag, til hvilke den Enkelte føler Kald".

Den lærde skole havde således fået en ny dimension. Den var ikke mere udelukkende en forskole til Universitetet, selv om skolen stadig skulle have øjnene rettet mod de senere embedsstudier, men skolen havde ved siden heraf fået et formål i sig selv: at bibringe eleverne en sand og grundig almindelig dannelse.

§ 3 fastsatte kravene til, at en elev kunne optages i skolen. Betingelserne var en vis alder (normalt 10 år), almindelige skolekundskaber, hvortil hørte "et kort Begreb af den bibelske Historie", og "ufordærvede Sæder".

Den nye dobbelte formålsparagraf førte til, at kravene (§ 4) til eleverne blev høje. Midlerne til at skaffe eleverne en sand og almindelig dannelse og til at forberede dem til Universitetet var ved siden af den religiøse og sædelige opdragelse at føre dem "til Beskuelse af Menneskehedens historiske Udvikling", herunder især oldtidens oprindelige kultur, som udgør grundlaget for den nyere. Hertil kom "Betragtning af Størrelsernes Love og det ydre Naturliv", samt fortrolighed med Modersmålet og dets litteratur. Resultatet blev, at sytten fag skulle have plads i skolen, og pensum i de enkelte fag var ikke lille.

Bekendtgørelsen indeholdt ikke noget idealskema, som skolerne skulle følge; de måtte selv udarbejde en plan efter bekendtgørelsens detaljerede bestemmelser og derefter søge ministeriets godkendelse. Den nedenfor opførte fag- og timefordeling stammer fra Metropolitanskolen, der blev betragtet som den vigtigste af statens latinskoler.

Tabel 1: Metropolitanskolens fag- og timefordeling 1854/55.³⁾

FAG	KLASSE	VII A	VII B	VI	V	IV	III	II	I	SUMMA
<u>Sprog:</u>										
Modersmålet		2	2	2	2	2	3	5	6	24
Tysk		-	-	3	3	2	2	5	5	20
Fransk		-	-	2	2	2	4	4	-	14
Latin		10	10	9	9	9	9	-	-	56
Græsk		6	6	5	6	6	-	-	-	29
<u>Videnskaber:</u>										
Religion		2	2	2	2	2	2	3	3	18
Historie		4	3	3	3	3	3	2	2	23
Geografi		-	-	2	1	1	2	3	3	12
Mat. Discipliner		4	4	4	4	4	4	4	4	32
Naturlære		3	4	-	-	-	-	-	-	7
Naturhistorie		-	-	2	2	2	2	3	3	14
<u>Tekniske færdigheder:</u>										
Skrivning		-	-	-	-	1	2	3	4	10
Tegning		-	-	-	-	-	1	2	2	5
Sang		2	2	2	2	2	2	2	2	16
Ialt		33	33	36	36	36	36	36	34	

Uden for de maksimale 36 timer:

Gymnastik	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Hebraisk (frivilligt)	3	3	-	-	-	-	-	-	6
Højeste timetal	38(35)	38(35)	38	38	38	38	38	36	

Metropolitanskolens plan viser, at den lærde skole havde bevaret sit klassiske præg (85 timer Græsk og Latin i alt i de sidste seks skoleår), men den forudgående debat om de reale fags berettigede krav om en mere fremtrædende plads havde ikke været forgæves (65 timer i alt til Regning/Matematik/Naturlære/Geografi og Naturhistorie). Selv om de klassiske sprog bevarede et overvældende antal timer, bidrog 1850-ordningen til, at skolen mistede noget af sit latinske præg. Modersmålet fik for første gang virkelig betydning. Den første grammatikundervisning skulle nu finde sted i faget Dansk, der fik et stort timetal i de to nederste klasser, hvor der slet ingen latinundervisning var.

Afgangseksamen, der for fremtiden skulle afholdes ved skolerne, var delt i to afdelinger. Ved udgangen af VI klasse afsluttedes fagene Tysk, Fransk, Geografi og Naturhistorie, hvilket skulle gøre en større koncentration om de resterende fag i den toårige VII klasse mulig. Ved udgangen af VII kl. afsluttedes de øvrige lærefag.

a. Faget Religion under 1850-ordningen.

Blandt bekendtgørelsens "videnskaber" var Religion opført som første fag. Religionsundervisningen skulle dels bestå i bibelhistorie til udgangen af VI klasse dels i "den christelige Religions Lærdomme", som eleverne skulle beskæftige sig med i alle klasser, først efter en kortere lærebog senere efter en større og - hvis eleverne var modne nok til det - mere videnskabelig behandling. Desuden skulle bibellæsning være et naturligt supplement til undervisningen: i de mindre klasser i oversættelse; i de øverste klasser det nye testamente på græsk.

Formålet med undervisningen var ikke alene at bibringe eleverne kundskaber om kristendommen, men det var religionslærerens opgave at give eleverne "en levende Erkjendelse af den christelige Religions Sandheder og at gjøre samme frugtbar for Gemyttet".

Det i skolen gennemgåede stof bortset fra bibelhistorie skulle opgives til afgangseksamens anden del. Til pensum hørte desuden et af de større evangelier (eller Markusevangeliet plus et par breve) på græsk. I modsætning til 1809-ordningen var prøven i Religion kun mundtlig; den skriftlige eksamen var nu blevet erstattet af en skriftlig udarbejdelse i Modersmålet (dansk stil).⁴⁾

Bekendtgørelsen indeholdt udover det allerede nævnte endnu en vigtig bestemmelse vedrørende faget Religion. Grundloven havde netop indført religionsfrihed, og det var nødvendigt at tage stilling til, hvordan den lærde skole skulle stille sig over for de fra Folkekirken afvigende trossamfund: kun elever, der tilhørte den reformerte kirke fik, hvis deres forældre eller værgere ønskede det, tilladelse til at deltage i religionsundervisningen. Elever, der ikke tilhørte Folkekirken eller den reformerte bekendelse, måtte på anden måde sørge for undervisning, da rektor var berettiget til at føre tilsyn med, at de ikke manglede kundskaber om religiøse og moralske spørgsmål.

Bestemmelserne om faget Religion var ikke blevet affattet uden lange overvejelser og betænkeligheder. En af de største ændringer i forhold til den provisoriske plan af 25/7-1845 skete netop i faget Religion. I prøveordningen afsluttedes det ved udgangen af VI klasse, medens den endelige ordning beholdt faget i hele skolen. I den ministerielle forestilling, der motiverede 1850-ordningens undervisningsplan og eksamensbestemmelser, redegøres der for de overvejelser, der førte til ændringen.⁵⁾

Problemet var dobbelt. Det var ikke kun et spørgsmål om undervisningens varighed, men også om skolen skulle give en "videnskabelig" behandling af religionslæren til eleverne på et tidspunkt, hvor de var i den "vågnende refleksionsalder". Da ingen ønskede, at religionsundervisningen skulle ophøre ved konfirmationsalderen, holdt man fast ved den udvidede religionslære. Resultatet blev, at religionsundervisningen måtte føres helt frem til afgangseksamen, da 1850-ordningen som nævnt kun havde en etårig VI og en toårig VII kl., medens det havde været omvendt i prøveordningen. Det var således ikke muligt i 1850 afslutte religionsundervisningen i VI, da der i så tilfælde kun ville blive ca. 1 år efter konfirmationen til at gennemgå den udførligere lærebog.

Ministeriet undlod dog ikke at gøre opmærksom på, at undervisning i Religion i VII egentlig var imod ønsket om at gøre arbejdet i øverste klasse mere koncentreret. En lettelse af eksamenspresset var det, at det bibelhistoriske stof ikke blev medtaget ved endelig eksamen.

b. Faget Hebraisk under 1850-ordningen.

Faget Religion blev medtaget blandt skolens lærefag, både fordi det hørte med til almindelig dannelse, og fordi en vis åndelig ballast var en forudsætning for at begynde på Universitetet. Hebraisk mistede derimod sin centrale placering. Alle var enige om, at hebraiskundskaber ikke hørte med til betingelserne for at opnå almindelig dannelse, og således ikke kunne kræves af alle elever. Men på den anden side ønskedes faget ikke helt afskaffet, da dette ville være uheldigt for de studenter, der senere ville påbegynde det teologiske studium.⁶⁾

Faget blev et tilbud. Undervisning skulle meddeles de elever i VII A og B, der ønskede det, uden for de 36 timer (Gymnastik undtaget), som fastsattes som det maksimale antal undervisningstimer.

Det fremhævedes, at undervisningens formål var at forberede eleverne til, at de direkte kunne påbegynde det teologiske studium, hvorfor det opgivne pensum ikke måtte være under 40 kapitler Genesis og 15 salmer (eller tilsvarende andre tekster).⁷⁾

2. 1850'ernes skoleproblemer.

Skoleloven af 1850 skabte ikke den ro om den lærde skole, som man havde ventet. Ikke så snart var ordningen gennemført efter den fornødne indkøringsperiode, førend de første kritiske røster og forslag til ændringer kom frem. Det omstridte blev ikke, hvad man måske kunne have ventet, nyskabelsen i 1850-loven: eksamen ude ved selve skolerne - det gik stort set godt efter visse overgangsproblemer⁸⁾ - , men derimod de enkelte fags placering i skolekurset og den af den stramme plan affødte overbyrdelse af eleverne. I det følgende skal vi se, hvorledes disse problemer i høj grad fik betydning for religionsundervisningens indhold og timetal.

Den første større ændring i den lærde skoles forhold skete allerede 18/9-1855 ved bekendtgørelsen om indførelse af særskilt realundervisning ved nogle af de lærde skoler.⁹⁾ Realklasserne blev efterhånden indført ved alle lærde skoler undtagen Metro-politanskolen og Herlufsholm Skole. Nyordningen fik stor betydning også for skolernes studerende klasser, da det var muligt at undervise de to kategorier af elever sammen i I-II kl. og delvis i de højere klasser, især ved mindre skoler, hvor elev-tallet var lille.

Diskussionen i forbindelse med fastlæggelsen af faget Reli-gions stilling i de nye realklasser skal kort omtales her, da den var med til påny at rejse debat om fagets stilling i den stu-derende afdeling.

Medens der var nogenlunde enighed om, at det ikke var hen-sigtsmæssigt at afholde eksamen i Religion ved realafgangseksamen (ved 16-års alderen) så kort efter konfirmationen, var der større uenighed om berettigelsen af religionsundervisning overhovedet i den toårige V realafgangsklasse. Spørgsmålet blev endog holdt åbent i Bek. 18/9-1855, hvor den vage formulering lød: "Religions-underviisningen omfatter den christelige Troes- og Sædelære samt Bibelhistorie".¹⁰⁾

Den første realeksamen, der blev afholdt efter den nye be- kendtgørelse, ville finde sted i Sorø lærde Skole, og 29/10-1855 foreslog skolens rektor prof. E. F. C. Bojesen dels for at skaf- fe en nødvendig lempelse i kravene, dels for at slippe for pro- blemet med at finde en passende anvendelse af religionstimerne for de konfirmerede elever, at religionsundervisningen ophørte ved konfirmationsalderen.¹¹⁾

Inden ministeriet tog afgørelse i sagen, rådførte det sig med rektorerne i Odense, Aalborg og Aarhus samt undervisnings- inspektøren.¹²⁾ Skønt indberetningerne ikke udtrykte enighed, bestemte ministeriet, at al religionsundervisning for realister skulle afsluttes med IV klasse.¹³⁾

Den vigtigste indvending, der blev rejst i de ovenfor omtal- te betænkninger, imod at Vte realklasse ikke fik Religion blandt lærefagene, havde forbindelse med de studerende klassers fagplan, og ministeriets afgørelse var i høj grad med til at rejse tvivl, om 1850-ordningen var den rette.

Argumentationen kunne føres på to måder. Den ene mulighed var at tage de studerende klasser som udgangspunkt, og som rektor H. H. Bache (Ah) og Madvig fastslå, at når religionsundervisningen fortsattes i artiumafdelingen indtil dimissionen, vil det være en "Anomali" ikke at gøre det samme i realafdelingen. Den anden mulighed var at lade den indskrænkede religionsundervisning for realister være udgangspunkt for atter at rejse spørgsmålet om religionsundervisningen i de lærde klasser. Dette sidste synspunkt blev gjort gældende af rektor R. J. F. Henrichsen i indberetningen fra Odense Katedralskole. Han anså det især for nødvendigt at overveje, om den dogmatiske religionsundervisning ikke burde bort fra VII klasse, da han mente, at eleverne følte "en vis Modbydelighed for denne saa langt og saalænge fortsatte, for ikke at sige udtværede Underviisning i Troeslæren og Sædelæren".¹⁴⁾

Henrichsens bemærkninger om den dogmatiske undervisning blev uddybet af skolens religionslærer, senere folketingsmand C. G. V. Faber. Hovedtankerne i Fabers skrivelse skal medtages her, da de i høj grad var med til at forme den fremtidige religionsundervisning.¹⁵⁾ Faber opstiller indledningsvis to modsatte principper for den religiøse opdragelse: 1) at skolen skal sørge for religionsundervisningen 2) at skolen skal overlade religionsundervisningen helt til familien og kirken. For Faber er det af afgørende betydning, at man konsekvent vælger en af mulighederne, og ikke, som det ofte bliver foreslået, at skolen ophører med religionsundervisningen efter konfirmationen. Der er ifølge Faber mindst lige så meget behov for at tage sig af de unges religiøse udvikling efter som før konfirmationsalderen.

Idet Faber er sikker på, at skolen ikke vil skyde forpligtelsen fra sig og helt undlade at undervise i Religion, går han over til at kritisere den nuværende religionsundervisning. Først drøftes problemet karaktergivning og eksamen. Mærkeligt nok forsvarede Faber daglig karaktergivning¹⁶⁾ evt. erstattet af månedligt vidnesbyrd, hvorimod han kraftigt modsætter sig eksamination i faget, særlig i de højere klasser. Hvis Religion gjordes til genstand for eksamination ville dette kun kunne ske "paa en rent udvortes, mekanisk eller i alt Fald blot forstandsmæssig Maade eller ved en Gjentakelse af det Lærte ad Hukommelsens Vei". Eksamen ville altid være en karikatur, "en piinlig Ting baade

for Lærer og Elev", som intet sagde om udviklingen af elevernes religiøse kundskab og erkendelse endsige følelse.

En omordning af undervisningsstoffet ville kunne afhjælpe miseren med eksamen ved VII klasse. Den øjeblikkelige undervisning i det dogmatiske pensum (lærebogen) i VII var meget uheldig. Det meste af tiden blev brugt til en "trættende og kjedsommelig" repetition, som eleverne var for modne til at nøjes med, medens de på den anden side ikke var udviklede nok til, at stoffet kunne fremlægges for dem i en mere rationel form efter et teologisk system. Faber foreslog derfor, at lærebogen sammen med bibelhistorien afsluttedes i VI klasse, og tiden de sidste to år brugtes til læsning af NT på græsk som en slags friere fortsættelse af lærebogen og til kirkehistorie, som Faber betragtede som en forlængelse af den bibelhistoriske undervisning. Kirkehistorien var ganske vist en del af verdenshistorien, men herunder medtog man kun, hvad der havde betydning for det borgerlige og politiske livs begivenheder, og alt, hvad der hørte til kirkens indre liv, var ganske udeladt. Som lærebog kunne der alene være tale om M. Mørk-Hansens "Kort Lærebog i Kirkehistorien for Ungdommen" (1851) (jfr. nedenfor p. 71). Faber havde intet imod, at VII kl.'s afgangseksamen medtog det læste nytestamentlige og kirkehistoriske stof.

a. Kommissionen af 1857.

Erfaringerne fra drøftelserne omkring realklassernes indførelse og materiale indkommet i forbindelse med to andragender om at ændre undervisningen i henholdsvis Matematik/Fysik og Hebraisk¹⁷⁾ fik ministeriet til i marts 1857 at nedsætte en kommission, der skulle undersøge, om den siden 1850 vundne erfaring nødvendigvis gjorde forandringer eller lempelser i undervisningsplanen.¹⁸⁾

Ministeriet udstak selv rammerne for kommissionens arbejde. Problemet var, om en "encyclopedisk Totalitet" i undervisningen kunne bevares, efter at 1850-ordningen havde optaget endnu flere fag, eller om skolekurset fra et vist klassetrin skulle deles i en overvejende klassisk-humanistisk og en overvejende matematisk-fysisk retning. Mulighederne blev imidlertid ikke overladt til kommissionens valg, da ministeriet mente, at tiden endnu ikke var inde til at indføre tvedelingen. I stedet opridsede ministeriet en anden løsningsmulighed. En "ueftergivelig Betingelse" for at fastholde undervisningsplanen i sin helhed var, at for-

dringerne begrænsedes i de enkelte fag både i den daglige undervisning og til eksamen, således at "Skolens Krav kan tilfredsstilles af Disciple med sædvanlig Begavelse uden Overanstrengelse, og at der uden for Skolen levnes Disciplene saameget Fritid til legemlig Styrkelse og aandelig Adspredelse, at de, naar de efter endt Skoletid forlade Skolelivet, ikke føle sig overvældede og komme til Universitetet med svækket Helbred eller med Ulyst til fortsat aandelig Arbeide". En af metoderne til at befri undervisningen og eksamen fra "al besværende og for Livet lidet frugtbar Detailkundskab" var ifølge ministeriet at afslutte Religion med VI kl. og lade faget bortfalde til afgangseksamen.

Kommissionen var i sin betænkning afgivet i maj 1857¹⁹⁾ ikke helt enig med ministeriet, da den ikke tvivlede om, at den bestående undervisningsplan var gennemførlig i sin helhed; om overbebyrdelse af eleverne kunne der nok være tale i IV-VI klasse, men ikke i VII kl. Kommissionen udtrykte nogen betænkelighed med hensyn til at udtale sig om religionsundervisningen, da ingen af dens medlemmer havde undervist i faget, men den var modstander af ministeriets forslag om at slutte faget ved VI kl., da det var af stor betydning, at eleverne samtidig med de øvrige fag fik en fyldigere religionsundervisning forbunden med en "bestemtere Udprægen af de kirkelige Forestillinger".

I spørgsmålet om, hvad undervisningen i VII kl. skulle indeholde, fremsatte kommissionen tanker, der lå nær op ad adjunkt Fabers. Den systematiske undervisning i tros læren efter en lærebog ville i VII kl. antage en uacceptabel "Characteer af theologisk Dogmatik" og burde derfor erstattes af en gennemgang af nytestamentlig græsk suppleret med lærerens udvikling af religiøse og kirkelige begreber og kirkehistoriske hovedfakta. Til afgangseksamen skulle alene opgives, hvad der var behandlet i VII klasse.

b. Det teologiske Fakultet udtaler sig om religionsundervisningen.

Den sagkyndige udtalelse om religionsundervisningens indskrænkning, som kommissionen på grund af sin sammensætning ikke kunne afgive, indhentede ministeriet hos Det teologiske Fakultet.²⁰⁾

I modsætning til ministeriet støttede det samlede fakultet kommissionens tanker om, at religionsundervisningen skulle fortsætte gennem alle skolens klasser, og at faget skulle indgå i

afgangseksamen. Fakultetet fandt det meget beklageligt, hvis elevernes religiøse uddannelse ikke var på højde med niveauet i de øvrige fag, og det så meget mere, som eleverne i almindelighed tog meget lidt del i det kirkelige liv.

Derimod var de teologiske professorer uenige om undervisningens og eksamensprøvens beskaffenhed. Flertallet modsatte sig, at lærebogsgennemgangen skulle slutte i VI klasse, dels fordi den udvidede lærebog ikke kunne nås inden udgangen af VI kl., og dels fordi kommissionens forslag til undervisning i VII kl. (NT på originalsprog) nemt ville blive til "en theologisk-exegetisk Udvikling" suppleret med mere eller mindre tilfældige lærerforedrag. Endnu vanskeligere ville det være at gøre indholdet af "slige usammenhængende Foredrag" til genstand for eksamensprøve.

Professor H. N. Clausen fremførte som mindretalsudtalelse, at kommissionens forslag burde prøves. Han mente, at lærebogsundervisningen, hvor kristendommen væsentligst blev betragtet som kundskabsstof, burde afsluttes ved VI klasse, og han tilføjede, at han var overbevist om, at religionsundervisningen i VII kl., som den blev drevet i øjeblikket, bevirkede den ligegyldige og uvillige stemning mod evangelium og kristendom, som var vidt udbredt blandt ikke-teologiske studenter, og som derfra bredte sig til embedsmændene.

c. Ministeriel bekendtgørelse af 8. nov. 1858.

Efter at kommissionen og Det teologiske Fakultet havde udtalt sig, fik undervisningsinspektør J. N. Madvig lejlighed til at udtale sig om forslagene og indstille til ministeriet, hvilke af dem han mente skulle gennemføres.²¹⁾ Herigennem fik Madvig meget stor indflydelse på den nye bekendtgørelse, ligesom han gennem afgørende stillingtagen fik betydning for utallige andre skolespørgsmål. Flere eksempler vil blive omtalt nedenfor. Madvigs ord havde afgørende vægt på grund af det detailkendskab til de enkelte skolers forhold, han havde fået gennem sine inspektionsrejser, og fordi han foreslog ændringer i den ordening, han selv havde været primus motor for.

I slutningen af sin lange betænkning frarådede Madvig "for øieblikket og førend Sagen er yderligere drøftet" ministeriet

at foretage ændringer i religionsundervisningen. Kommissionen, der havde manglet sagkyndige blandt medlemmerne, var blevet modsagt af Det teologiske Fakultets majoritet, og religionslærerne var ikke blevet spurgt. Grundlaget for at tage beslutning var efter Madvigs opfattelse alt for spinkelt.²²⁾

Resultatet blev i overensstemmelse med Madvigs vejledning. Skønt ministeriet stadig var overbevist om, at religionsundervisningen burde afsluttes med VI kl., og at faget ikke burde medtages ved afgangseksamen, gav man med de af Madvig fremførte betæneligheder afkald på for tiden at ændre faget.²³⁾

I den endelige formulering i bek. af 8. nov. 1858, der havde til formål at indskrænke kravene i en række fag, blev ministeriet bemyndiget til efter at have hørt skolernes rektorer og religionslærere "at afgive nærmere Bestemmelser om Religionsunderviisningen i de lærde Skoler og om Fagets Stilling som Prøvningsgjendstand ved Afgangsexamen".²⁴⁾

Ministeriet havde imidlertid intet hastværk med at bruge bemyndigelsen. Da skolerne endelig blev hørt i 1861, havde de forhold gjort sagen endnu mere brændende aktuel. Dels var kritikken af de anvendte lærebøger voksende, dels var der indledt en offentlig "overbebyrdsdebat", som også fik betydning for faget Religion. Men først skal vi se på, hvilke lærebøger der blev benyttet i religionsundervisningen og på kritikken af dem.

3. Lærebøger anvendt i religionsundervisningen 1854-1865.

I de nedenfor anførte tabel 2 og 3 gives der en oversigt over de læremidler, der er anvendt i hhv. statsskolernes og privatskolernes religionsundervisning i perioden fra 1854, hvor Madvigs ordning var blevet gennemført overalt, til og med skoleåret 1864/65, som var det sidste, inden en ny ordning af religionsundervisningen trådte i kraft. (Tabellerne medtager endvidere perioden 1865/66-1872/73, som vil blive behandlet nedenfor i afsnit 5.g.)

Tabellerne er udarbejdet på grundlag af skoleprogrammer, som alle de dimissionsberettigede skoler udsendte hvert år som "indbydelsesskrift til de offentlige eksaminer". Et skoleprogram skulle indeholde alle efterretninger om skolens indre forfatning og virksomhed i det sidstforløbne skoleår, som kunne have interesse for skolernes lærere, elever og forældre, herunder stille-

des der krav om oplysninger om de i de enkelte klasser gennemgaaede pensa og benyttede lære- og læsebøger.²⁵⁾

De påbudte krav til skoleprogrammernes ensartethed gør det muligt at anvende dem som kilde til religionsundervisningens indhold. I næsten samtlige programmer redegøres der for, hvilket pensum og hvilke lærebøger der er gennemgaaet i de enkelte klasser i det forløbne skoleår. De skematiske oplysninger kan dog ikke benyttes, uden at der peges på visse fejkilder. Man kan ikke se helt bort fra, at nogle religionslærere snarere har angivet det pensum, der burde være gennemgaaet i stedet for det, man faktisk nåede. Modsat kan man have undladt at anføre, hvad læreren har gennemgaaet udover pensum. En tredie unøjagtighed kan fremkomme ved, at læreren nøjjes med at anføre det gennemgaaede emne og undlader at angive, hvilken bog der er benyttet. Endelig er det i regelen umuligt at afgøre, hvilken udgave der er anvendt. Fejlmulighederne indskrænkes dog væsentligt, hvis man som i Tabel 2-3 alene ønsker at få noget at vide om, hvilke bøger der anvendtes i skolerne i de enkelte skoleår og undlader at presse materialet til at sige, hvilke sider der blev gennemgaaet i de enkelte klasser i løbet af året.

Det samlede antal af skoler medregnet i tabel 2 er 14. Foruden de 12 offentlige lærde skoler²⁶⁾ er her medtaget Rønne lærde Skole, der fra 1852 og indtil et artiumskursus oprettedes i 1883 kun afholdt 1. del af afgangseksamen, og Herlufsholm lærde Skole og Opdragelsesanstalt, der ganske vist var en slags privatskole, men som på mange måder havde samme stilling som statsskolerne.²⁷⁾ Antallet af statsskoler holdt sig konstant i resten af det 19. århundrede.²⁸⁾

Derimod var antallet af lærde privatskoler meget skiftende. I tabel 3 og lignende tabeller (se senere) er medtaget oplysninger om privatskolerne fra det tidspunkt, hvor de modtog statsanerkendelse. I perioden frem til 1865 var de private lærde skolers antal endnu langt i mindretal i forhold til statsskolerne. Men tallet var voksende; i begyndelsen af 1860'erne fik de tre ældste skoler: borgerdydskolerne i København og på Christianshavn samt Det v. Westenske Institut konkurrence fra Latinskolen på Værnedamsvejen (senere Schneekloths Skole) og i St. Kongensgade (senere Lyceum).²⁹⁾ Alle fem privatskoler lå således i København, hvor Metropolitanskolen som den eneste of-

Tabel 2: Oversigt over undervisningen i statsskolen 1854-1873.

	<u>54</u>	<u>55</u>	<u>56</u>	<u>57</u>	<u>58</u>	<u>59</u>	<u>60</u>	<u>61</u>	<u>62</u>	<u>63</u>	<u>64</u>	<u>65</u>	<u>66</u>	<u>67</u>	<u>68</u>	<u>69</u>	<u>70</u>	<u>71</u>	<u>72</u>
	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73
Balles Lærebog	12	11	9	7	6	5	5	3	3	3	2	2	-	-	-	-	-	-	-
Daugaards Lærebog	-	2	3	3	2	2	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-
Balslevs Lærebog	1	3	5	6	8	10	10	10	12	12	13	14	14	14	14	14	14	14	14
Luthers lille Katekismus	10	10	11	10	10	10	10	10	10	10	9	9	9	9	9	9	10	10	2
Krog Meyers Lærebog	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1	-	-	-	-
Fogtmanns Lærebog	6	6	6	4	3	3	2	2	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Gads Lærebog	5	5	5	4	4	4	4	2	2	2	2	2	-	-	-	-	-	-	-
Liscos Trosbekendelse	2	5	5	5	5	7	7	8	8	8	8	4	1	1	1	1	1	1	1
Liscos Katekismus	-	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kurtz' Lærebog	-	-	-	-	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	2	2	2	1
H.N. Clausens Udvikling	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Herslebs mindre Bibelhist.	5	5	4	4	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Daugaards og Stockholms -	2	2	2	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	2	2	2	2	2
Balslevs Bibelhistorie	6	6	7	8	10	10	10	10	10	11	11	11	11	12	12	12	12	12	4
Herslebs større Bibelhist.	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	12	11	8	3	2	2	2	1	-
S.C. Müllers Bibelhist.	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Müllers Udtog af Bibelen	-	-	-	-	-	-	2	2	2	2	1	2	2	1	1	1	1	-	-
Assens større Bibelhist.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	12	12	12	13	13	13	13	13	13
Kalkars Kirkehistorie	4	4	3	2	1	1	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mørk Hansens Kirkehistorie	2	2	2	3	2	1	2	3	2	3	3	2	2	1	-	-	-	-	1
Tønder Nissens Kirkehistorie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	3	3	4	4	5	4	5	2
Helvegs DK.'s Kh. før Ref.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Kirkehistoriske foredrag	-	-	-	-	-	2	2	1	2	2	3	3	4	4	4	4	3	3	3
CA på Latin	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	1	-	1	-	-
CA i oversættelse	-	-	1	1	2	1	1	1	1	1	-	-	1	-	-	-	2	-	1
NT på græsk	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	10
Bibellæsning i oversættelse	10	10	11	9	9	9	9	9	8	8	9	8	8	8	10	9	9	10	9
NT efter salmebogen	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-
Desuden salmer overalt																			

Tabel 3: Oversigt over undervisningen i privatskolen 1854-1873.

	<u>54</u>	<u>55</u>	<u>56</u>	<u>57</u>	<u>58</u>	<u>59</u>	<u>60</u>	<u>61</u>	<u>62</u>	<u>63</u>	<u>64</u>	<u>65</u>	<u>65</u>	<u>66</u>	<u>67</u>	<u>68</u>	<u>69</u>	<u>70</u>	<u>71</u>	<u>72</u>
	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	
Balles Lærebog	3	3	3	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Balslevs Lærebog	1	1	1	2	2	2	3	3	4	5	5	6	7	7	7	7	7	7	7	7
Luthers lille Katekismus	2	2	2	1	1	1	1	1	2	2	2	3	3	3	3	3	3	3	3	3
Gads Lærebog	1	1	1	1	-	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Liscos Trosbekendelse	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kurtz' Lærebog	-	-	-	-	1	1	1	1	1	1	2	2	2	-	-	-	-	-	-	-
Rindoms Lærebog	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-
Foredrag: kristl. lære m.v.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	1	1	-	-
Daugaards og Stockholms Bibelh.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-
Balslevs Bibelhistorie	1	1	1	2	2	2	2	2	3	3	4	5	6	7	7	6	6	5	3	3
Assens mindre Bibelhistorie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Angers Bibelhistorie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	3	2	2	2	3	3	3	3
Herslebs større Bibelhist.	3	3	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-
S.C. Müllers Bibelhist. (Tangs udg.)	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-
Müllers Udtog af Bibelen	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	1	2	2	1	1	1	1	1	-	-
Assens større Bibelhist.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	3	4	4	4	4	5	5	5	5
NT's skrifteres indhold	-	-	-	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bohrs Tillæg til Bibelhist.Lærebøger	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kalkars Kirkehistorie	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Levinsens Kirkehistorie	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mørk Hansens Kirkehistorie	-	-	-	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tønder Nissens Kirkehistorie	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	1	1	1	-	-	-	-	-	-	1
Kirkehistoriske foredrag	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	2	3	2	2	-	-	1
NT på græsk	3	2	3	3	3	3	3	4	4	5	4	5	4	5	5	4	4	3	2	2
Bibellæsning i oversættelse	2	1	3	2	3	3	4	4	5	4	4	4	4	3	4	3	4	4	2	2
Desuden salmer overalt																				

fentlige skole ikke kunne klare den forøgede tilgang, der var et resultat af befolkningstilvæksten i København.

Opdelingen i stats- og privatskoler i tabel 2 og 3 og senere tilsvarende tabeller er foretaget, da de to skolekategorier var vidt forskelligt stillet i valget af lærebøger. Statsskolerne skulle hvert år have godkendt deres forslag til fag- og timefordeling, og ministeriets tilslutning krævedes, hver gang en lærer ønskede at skifte lærebog.³⁰⁾

Anderledes i privatskolen. Her kunne bestyrer og lærere i langt højere grad selv bestemme. Dog ikke helt vilkårligt, da skolerne som betingelse for at opnå eksamensret skulle opfylde visse krav med hensyn til undervisningsplanen; desuden var de underlagt undervisningsinspektørens kontrol, og endelig må man ikke glemme, at eksamensfordringerne, som privatskoleeleverne også skulle opfylde, satte visse grænser for lærebogsvalget, i hvert fald så længe faget Religion var afgangseksamensfag.³¹⁾

Statsskolernes ansøgninger til ministeriet om godkendelse af nye lærebøger og ministeriets efterfølgende forhandlinger, især med undervisningsinspektøren og Det teologiske Fakultet, giver et godt indblik i beslutningsprocessen for valg af de offentlige lærer skoler undervisningsmateriale i faget Religion - et materiale, som af ovennævnte grunde ganske mangler for privatskolernes vedkommende.

a. Lærebøgerne i de lavere klasser.

Som nævnt modtog statsskolerne ikke elever uden kendskab til den bibelske historie; i privatskolerne, der havde underskole knyttet sammen med lærer- og realskolen, sørgede skolerne selv for elevernes forkundskaber. Næsten overalt begyndte den lærer skoles religionsundervisning med at slå begyndergrundene fast ved at repetere det stof, som hørte til optagelsesbetingelserne. Herslebs mindre, Balslevs eller Daugaards og Stockholms bibelhistorier er således, som det fremgår af tabel 2-3, anvendt de fleste steder. Desuden påbegyndtes troslæren i de nederste klasser ved hjælp af Luthers lille Katekismus.

Religionsundervisningen i latinskolernes lavere klasser var i høj grad præget af, at eleverne skulle være forberedte til konfirmationen, som i regelen fandt sted ved udgangen af V klasse. Latinskolerne var ganske vist ikke som almueskolerne tvunget

til at benytte den til konfirmationsforberedelsen autoriserede lærebog, men i praksis kunne man dog ikke afvige meget.

Siden 1794 havde den væsentligst af biskop N. E. Balle udarbejdede "Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion, indrettet til Brug i de danske Skoler", benævnt "Balles Lærebog", været eneherskende ved konfirmation og i folkeskole, og den havde ligeledes en fremstående plads i den lærde skole.

Udarbejdet som den var i rationalismens tid, kunne den på trods af Balles "afblegede Ortodoksi" ikke undgå kritik i en tid, hvor man søgte at bekæmpe de sidste levn fra rationalismen.³²⁾ Kritikken og de nærmere omstændigheder forud for ministeriel bek. af 3. okt. 1856, der gav C. F. Balslevs "Luthers Catechismus med en kort Forklaring" autorisation ved siden af Balles Lærebog, skal ikke omtales her, da de væsentligst ligger forud for den her behandlede periode og i højere grad vedrører kirke og folkeskole end latinske.³³⁾

Årsagen til, at Balslevs Lærebog opnåede ministeriets godkendelse på bekostning af de utallige andre forbedringer af Balles Lærebog eller helt nyudarbejdede lærebøger, var, at Balslev byggede sin fremstilling ganske tæt op ad Luthers lille Katekismus. Langt de fleste af de andre bøger, deriblandt biskop J. B. Daugaards "Omarbejdesforsøg af Balles Lærebog", der var stærkt inde i billedet forud for ministeriets beslutning, byggede på biskop Balles systematiske inddeling af stoffet.

Balslevs Lærebog indeholder hovedstykkerne i Luthers lille Katekismus og præsenterer dem i samme rækkefølge: 1) De ti Bud; 2) Troen; 3) Fader vor; 4) Daaben; 5) Den hellige Nadvere. Hele fremstillingen er affattet i skemaet: spørgsmål - svar - belysende skriftsteder - og anmærkninger, hvor forfatteren slår visse ting fast. Fremstillingens form fristede lærerne til at kræve udenadslæren, og dette blev resultatet de fleste steder.

Biskop H. L. Martensen, der havde et afgørende ord i forbindelse med bogens autorisation, fik ikke ret i, at Balslevs Lærebog blot ville blive anvendt i en overgangstid, indtil en virkelig fornyelse viste sig.³⁴⁾ I løbet af de næste 100 år nåede den langt over trehundrede oplag og var, som P. G. Lindhardt skriver, med til at præge "folketroen" med "pietistisk bibel-orthodoxi, borgerlig moralisme, idealistisk-romantisk menneskesyn, udødeligheds- og væxttro"³⁵⁾ langt ned i tiden.

Autorisationen af Balslevs Lærebog gjorde, at den hurtigt vandt indpas også i den lærde skole. Skønt 1856-bek. ligestillede Balles og Balslevs lærebøger, og førstnævnte havde den fordel at være den indarbejdede bog, forsvandt den forbavsende hurtigt fra den lærde skole. Udviklingen gik endnu hurtigere end tabel 2-3 umiddelbart giver indtryk af, idet udskiftning af en lærebog ikke kunne gøres på en gang, men måtte ske gradvis fra nederste klasse og opefter, således at både den gamle og nye lærebog blev anvendt i samme skole i overgangstiden. Kun Sorø Akademis Skole og Aalborg Katedralskole holdt endnu et stykke tid på Balles Lærebog, men fra skoleåret 1866/67 var Balslevs Katekismusforklaring absolut eneherkende i både stats og privatskolen. Samtidig med Balles Lærebog forsvandt nemlig også biskop Daugaards forbedrede udgave af Balle, udgivet under titlen "Lærebog i den evang. christelige Religion", fra de tre statsskoler, hvor den med ministeriets tilladelse var blevet indført.

Grunden til denne ensretning var, dels at man i Balslevs bog fandt et anvendeligt hjælpemiddel, der var i overensstemmelse med den evangelisk-lutherske lære, som man i den usikre tid (Kierkegaard-angrebet, sektstormen osv.) i 1850'erne og 1860'erne ønskede klarere frem i undervisningen, dels ministeriets og undervisningsinspektørens ønske om så få lærebøger som muligt. Myndighedernes indstilling belyses af en sag ved Sorø Akademis Skole i 1858. Rektor foreslog efter ønske fra sognepræst dr. F. L. B. Zeuthen og religionslærerne at indføre Zeuthens egen "Lærebog i Christendommen" i skolens lavere klasser.³⁶⁾ Begrundelsen for at indføre den nye lærebog var ifølge forfatterens forord, at det ikke var muligt for eleverne at lære nogen af de hidtidige lærebøger "med fuldkommen Nøiagtighed". Zeuthens lærebog var en forkortet udgave af Balslevs Lærebog, enkelte steder suppleret med oplysninger fra biskop Daugaards Lærebog.

Madvig fik sagen forelagt. Han gik ud fra, at Zeuthen havde ministeriets tilladelse til at bruge bogen ved konfirmationsforberedelsen, idet det ville være forkert "at lade Drengene kort før og i Confimationsalderen lære to forskellige Religionslærebøger". I så fald ville Madvig ikke modsætte sig bogens indførelse. Men han undrede sig over, at eleverne i Sorø havde sværere ved at lære den traditionelle lærebog end andre elever og konkluderede, at for ham at se var Zeuthens eget krav til en lærebogs form den væsentligste anledning til bogens fremkomst. Da Zeuthen ikke havde

eller kunne få ministeriel tilladelse til at benytte "Lærebog i Christendommen" til konfirmationsforberedelsen, tillod ministeriet ikke, at den blev anvendt i Sorø Akademi.³⁷⁾

Sagen belyser også den nære sammenhæng mellem konfirmationsforberedelsen og lærebogsundervisningen i den lærde skoles mindre klasser, der eksisterede på trods af den valgfrihed, der åbnedes mulighed for med de vage ord i bekendtgørelsen af 1850: "den christelige Religions Lærdomme ... meddeles ... efter en kortere Lærebog".

b. Undervisningen i bibelhistorie.

Bibelhistorisk undervisning skulle ifølge bekendtgørelsen af 1850 finde sted i I-VI klasse. Langt de fleste steder opdeltes denne undervisning ligesom tros læren i to parallelle forløb, således at hele bibelhistorien, både den gammeltestamentlige og den nytestamentlige, først blev lært efter en mindre fremstilling og dernæst efter en noget længere fremstilling.

Undervisningen i 1850'erne prægedes også her af, at meget gamle lærebøger blev lagt til grund. De to mest anvendte var S. B. Herslebs "Lærebog i Bibelhistorien. Udarbejdet især med Hensyn paa de høiere Religionsklasser i de lærde Skoler" fra 1812, ganske vist benyttet i en af lic. theol. P. E. Lind let revideret udgave fra 1842, og en af samme forfatter "Kort Udsigt over Bibelhistorien. Udarbejdet især med Hensyn paa de laveste Classer i de lærde Skoler" fra 1824.

Igen ser vi det forhold, at lærebøger, der var moderne på tilblivelsestidspunktet, bevarer tankegange, der forlængst var forladt; Balles Lærebog var som nævnt et andet eksempel. Forfatteren til de to lærebøger, Svend Borchmann Hersleb, der senere opbyggede det teologiske studium ved Universitetet i Kristiania, kan ligesom biskop Balle betragtes som en slags overgangsteolog mellem rationalismen og den mere bibeltroende tidsalder.³⁸⁾

Herslebs større Bibelhistorie, som hans lærebog kaldtes til forskel fra hans mindre bibelhistorie, inddeles i fem afdelinger: 1) Oldsagn om Verdens Skabelse og Menneskeslægtens Oprindelse 2) Det jødiske Folks og den jødiske Religions Historie 3) Udsigt over de hellige Skrifter i det gamle Testamente 4) Det nye Testaments Historie 5) Udsigt over det nye Testaments Bøger, og afsluttes med et "Anhang om Hedenskabet og dets Tilstand paa den Tid, Verdens Frelser blev født".

Skriftsynet i Herslebs Bibelhistorie er præget af hans forankring i det 18. årh. Skriften er kilde til religiøs erkendelse, og NT's ægte skrifter står til troende, men en bogstavtro opfattelse forkastes. Eksempler herpå er mange: a) Skildringen i Gen. 1-11 kaldes "Oldsagn"; b) Hersleb stiller sig tvivlende over for meget og meget i GT, men anser dog alligevel f.eks. Mosebøgerne for hellige og nødvendige for den kristne, "thi de ere de første Led af den underfulde Kjæde, der i den hellige Skrift bærer Mennesket til Gud".³⁹⁾ c) Paulus' breve er ifølge Hersleb alle skrevne med "umiskjendeligt Hensyn" til tid og de personer, til hvilke de er henvendt, men de var "alle fulde af den hellige Aand, Jesus lovede sine Disciple, der skulle gjentage og forklare dem, hvad han havde sagt".⁴⁰⁾

Skønt Herslebs bog blev anvendt i næsten alle skoler, blev den voldsomt kritiseret. Det væsentligste angrebepunkt var netop dens forsøg på at forbinde en bibeltroende og en rationaliserende opfattelse, hvilket ifølge kritikerne betød, at fremstillingens simpelhed næsten overalt forstyrredes ved et hylster af omskrivninger og betragtninger, som gjorde det vanskeligt for eleverne at udsondre og lære det positive stof. Desuden fremførtes der mange eksempler på fejl og meningsløse detaljer i Herslebs fremstilling.⁴¹⁾

Valgmulighederne var ikke mange, i hvert fald ikke for den højere bibelhistorieundervisning. Men ønsket om at skaffe det, man kaldte et positivt objektivt stof, lod sig ikke undertrykke.. I de lavere klasser kunne de lærde skoler anvende to bibelhistorier, der også blev anvendt i almueskolerne: Daugaards og Stockholms "Udtog af den bibelske Historie" udkommet i nye oplag flere gange siden 1835, og Balslevs "Bibelhistorie tilligemed Lidet af Kirkens Historie efter Apostlenes Dage. Til Brug for Almueskoler", udgivet i meget stort antal oplag fra 1844. Begge holdt de sig tæt på Bibelens ord. Men disse fremstillinger var meget kortfattede, og det var nødvendigt for dem at være meget selektive i deres stofvalg.⁴²⁾

Religionslærerne i nogle af de lærde skolars højere klasser benyttede sig af den eneste mulighed, der var for at undgå Herslebs større Bibelhistorie. De erstattede den med S. C. Müller: "Den hellige Skrift i Udtog", som blev tilladt af ministeriet på trods af, at den ikke var en bibelhistorie i almindelig forstand, men en slags forkortet Bibel. Müllers Udtog opfyldte kravet om, at eleverne skulle føres til selve troens kilde i stedet for Herslebs sub-

jektive betragtninger, men den undgik dog ikke kritik. Man betragtede den som en læsebog snarere end en lærebog - en slags overgang mellem bibelhistorie og selve Bibelen; dens omfang (ca. 350 sider) gjorde den uegnet til den tids undervisning, da det var helt umuligt for eleverne at lære den udenad på den tid, der var til rådighed.⁴³⁾ Den vandt af disse grunde aldrig virkelig indpas mere end nogle få steder. Det store omfang var også med til at hindre, at Ludv. Chr. Müllers "Den bibelske Historie" indførtes, skønt den blev anset for at have de ønskede kvaliteter: en klar overensstemmelse med Folkekirkens bekendelse, en fast, ensartet og enkel fremstilling.⁴⁴⁾

I Det v. Westenske Institut løstes problemet med at skaffe en anvendelig bibelhistorie på en helt speciel måde, som skal omtales her, da eksemplet belyser det mest centrale spørgsmål inden for bibelhistorieundervisningen: skriftopfattelsen, og da det samtidig peger frem mod de problemer, bibelkritikken skulle rejse for religionsundervisningen sidst i århundredet.

Skolen undlod, efter at bibelhistorien i de lavere klasser var blevet gennemgået efter Daugaards og Stockholms Bibelhistorie, at benytte en udvidet bog i de højere klasser, men erstattede den med læsning i selve Bibelen suppleret med lærerforedrag om Bibelens skrifter (særlig de historiske) "deels for at Eleverne kunde finde sig tilrette i den bibelske Histories Kilder, deels for igjennem en Betragtning af disse Bøgers Tilblivelse muligen at klare og fjerne nogle af de Tvivl om Fortællingernes Paalidelighed, som saa ofte opstaae hos den ældre Discipel."⁴⁵⁾

Dette undervisningseksperiment, som blev startet af skolebestyrerens broder cand. theol. Harald Bohr og fortsat så længe denne og efterfølgende cand. theol. V. A. V. Driebein var ansat ved skolen (til 1864), førte til, at Bohr, nu præst på Bornholm, i 1862 udarbejdede en særlig oversigt "Tillæg til de bibelhistoriske Lærebøger. Til Bibelkundskabens Fremme".⁴⁶⁾

Religionslærer Driebein, der anmeldte oversigten særdeles rosende i Fædrelandet, fremhævede, at den hellige skrifts menneskelige side her blev skildret, uden at dens guddommelige oprindelse blev tabt af syne. Bogen var vendt lige fuldt imod rationalisterne, der savnede forståelse for det "levende og frie Forhold mellem Guds og Menneskets Aand" og de på sin vis troende, men som tillige "tankeløst have givet sig hen under Skriftens Autoritet". Gennem oversigten over både GT's og NT's skrifers indhold og tilblivelses-

historie skulle eleverne få et helt andet sammenhængende indtryk af Bibelen, end de ellers fik ved indterpning af sporadiske skriftsteder.⁴⁷⁾

Ingen blev ladet i tvivl om Bohrs bibelkritiske opfattelse; thi efter at han under gennemgangen af de enkelte skrifter havde rejst tvivl om pålideligheden af mange af Bibelens udsagn⁴⁸⁾, tog han i det lille skrifs sidste afsnit spørgsmålet "Om den hellige Skrifs Inspiration" op. "De hellige Guds Mænd" talte kun angaaende Guds Rige og vor Salighed af "den hellige Aands Drift", i alt andet kunne man ikke forvente, at de kunne give udtryk for mere "end hvad alvorlige og tænksomme Mennesker i deres Tidsalder og deres Forhold kunne vide".⁴⁹⁾

Tiden var imidlertid ikke moden til en så vidtgående reform af bibelhistorieundervisningen.⁵⁰⁾ Skønt Det teologiske Fakultet på samme tid ikke var helt fremmed over for at orientere sine studenter om det hegelske venstre og Tübingerskolens religions- og bibelkritik, stod den lærde skole helt afvisende over for Bohrs tanker.⁵¹⁾ Oversigten blev ikke anvendt uden for Det v. Westenske Institut. Tværtimod blev bogen voldsomt angrebet i flere artikler i Evangelisk Ugeskrift:⁵²⁾ Bohr havde skabt en "populariserende Isagogik" og var i sin bekæmpelse af ortodoksien endt i det modsatte ekstrem "en rationalistisk Dogmatisme", og havde fremstillet usikre hypoteser som afgjorte resultater. Forfatterens opfattelse af den hellige skrifs inspiration kaldtes "en høist tarvelig Lære" og han blev angrebet for at have erstattet selve den bibelske historie med en bibelsk litteraturhistorie. Anmelderen (L. Gude) konkluderede, at han ville foretrække en ufuldkommen bibelhistorie som Herslebs fremfor Bohrs skrift, der ville føre hele religionsundervisningen på afveje, og han håbede at have afskrækket andre lærde skoler fra at bruge bogen.

Den latente utilfredshed med de eksisterende bibelhistorier viste sig i 1863, da adjunkt ved Aalborg Katedralskole O.S. Assens udgav sin nye "Lærebog i den bibelske Historie til Brug for Mellemklasserne og de høiere Klasser i de lærde Skoler og Realskolerne". Næppe var bogen udkommet, førend anmodninger fra statsskolernes rektorer og religionslærere begyndte at strømme ind til ministeriet om straks at få lov til at indføre den i undervisningen, og det skønt fristen for indsendelse af ønsker om nye læse- og lærebøger for skoleåret 1863/64 var overskreden. Religionslærer G. Heibergs (Sorø) skrivelse var karakteristisk for situationen. Han

skrev, at han først havde modtaget Assens Bibelhistorie få dage i forvejen, men at den ved et foreløbigt gennemsyn forekom ham, skønt der ikke kunne henvises til nogen erfaring, at besidde "saa store og væsentlige Fortrin", at han ikke ville betænke sig på at foreslå dens øjeblikkelige indførelse.⁵³⁾

J. N. Madvig gik i sin udtalelse i sagen endnu videre. Han anbefalede bogen uden at have set den.⁵⁴⁾ Trangen til en ny lærebog og 7 skolars enstemmige anbefaling af en bog, "der er forfattet af en fleeraarig dygtig Religionslærer ved en lærd Skole og en Mand med kirkeligt Sindelag", var nok for Madvig til at støtte Assens' bog.⁵⁵⁾

Spørgsmålet var endnu ikke afgjort, idet den lærde skole ikke kunne skifte lærebøger i Religion, uden at Det teologiske Fakultet havde fået lejlighed til at udtale sig.⁵⁶⁾ Men heller ikke fakultetet ville stille sig hindrende for Assens Bibelhistories øjeblikkelige indførelse, selv om fakultetets sommerferie havde sinket sagen. Det samlede fakultet anså Assens Lærebog for at være meget hensigtsmæssig, og flertallet tilføjede, at den var bedre end Herslebs Bibelhistorie på grund af "den mere objektive Charakter i Fremstillingen og med Hensyn til Valget af det bibelhistoriske Stof".⁵⁷⁾

I løbet af meget kort tid vandt Assens Bibelhistorie indpas i samtlige statsskoler og i flere privatskoler. Efter fakultetets godkendelse fik otte skoler ministeriets accept til allerede at bruge den i det påbegyndte skoleår 1863/64, og i det følgende skoleår fulgte fire skoler efter. Tilbage blandt statsskolerne var alene Metropolitanskolen, der bevarede Herslebs Bibelhistorie indtil 1867, hvor Assens også blev indført her.⁵⁸⁾ I privatskolerne gik udskiftningen noget langsommere (jfr. tabel 3), men 1870 var Assens Bibelhistorie også eneherkende her.

Assens bog falder i fire dele: fortællinger af GT, en gennemgang af GT's skrifter, fortællinger af NT samt en gennemgang af NT's skrifter. Det blev kraftigt fremhævet i de ovenfor omtalte betænkninger og af anmelderen, adjunkt Peter Scharling⁵⁹⁾, at bogens store fortrin var, at den ved at lægge fremstillingen tæt opad Bibelens ord bragte "det objektive stof" uden subjektive betragtninger. Assens havde i den gammeltestamentlige del mest lagt J. C. Lindbergs bibeloversættelse, i den nytestamentlige den autoriserede bibeloversættelse til grund.⁶⁰⁾ Omfanget var stort set som hos Hersleb, men han havde medtaget flere fortællinger fra Mosebøgerne

og den ældre israelitiske historie og om Jesu fødsel og barndom, men til gengæld udeladt mange enkeltheder fra den senere israelitiske historie.⁶¹⁾

Assens gør rede for sin skriftopfattelse i sine to isagogiske afsnit.⁶²⁾ De gammeltestamentlige hellige eller kanoniske skrifter "ere skrevne af Mænd, som Gud havde beskikket dertil og udrustet med den Hellig Aands Naadegave, og derfor kaldes de inspirerede : indblæste af Gud", hvilket stadfæstes af Kristus og apostlene, idet de påberåber sig dem som Guds ord. På samme måde er de nytestamentlige skrifter inspirerede, fordi "det er vor Tro", at den hellig Ånd har vejledet apostlene og deres disciple og ledsagere ved affattelsen af deres skrifter.⁶³⁾

Når Bibelen opfattes som inspireret, bliver dens fortællinger til det objektivt givne stof, som kan fremlægges uden kommentarer og refleksioner i modsætning til, hvad man gjorde i rationalismen og senere i bibelkritikkens tid. Assens isagogiske afsnit bliver derfor til en indholdsgennemgang af de enkelte skrifter, medens der ikke som i Bohrs bog redegøres for baggrunden for skrifternes tilblivelse og deres troværdighed.

c. Den udvidede lærebog.

I løbet af den her behandlede periode var det således lykkedes den lærde skole at tilvejebringe en ny katekismusforklaring og en ny bibelhistorie. Derimod lykkedes det ikke at skaffe en anvendelig udførligere lærebog i "den kristelige religions lærdomme", som skulle bygge videre på den undervisning, eleverne før konfirmationsalderen havde fået i den kortere lærebog.

Fælles for de 6-7 forskellige lærebøger, der blev anvendt i perioden frem til 1865, var deres store omfang og deres systematiske ordning af stoffet. Det var temmelig vidtløftige dogmatiske fremstillinger spækket med svære udredninger og en mangfoldighed af skriftsteder. Ofte var bøgerne uden indholdsfortegnelse og registre, og derfor vanskelige at bruge.

I det følgende vil de enkelte lærebøger ikke blive gennemgået i detaljer, da det ville føre for vidt, men kritikken af dem og forsøgene på at skaffe den rigtige lærebog vil derimod blive fremdraget, da dette fik betydning for de ændringer, der fandt sted i religionsundervisningen 1864/65.

De to ældste lærebøger, Peder Krog Meyer: "Lærebog i den kristelige Religions- og Sædelære med Hensyn paa Disciplenes Tarv i

de lærde Skolers øverste Klasser" (1818) og N. Fogtmann: "Lærebog i den christelige Religion. Til Brug for den studerende Ungdom" (1823; 3. oplag 1836) var på vej ud af skolen af to grunde.

For det første blev de anset for at være ganske ude af trit med tidens religiøse opfattelse. Hos Krog Meyer fremtrådte de kirkelige dogmer i stærkt afsvækket skikkelse, og som titlen angiver, blev der lagt afgørende vægt på det moralske. Fogtmanns fremstilling var ligeledes præget af hans samtids teologi. En karakteristisk forskel mellem de to viser sig dog, hvis man sammenligner deres hovedkapitelinddeling: Krog Meyer inddeler 1) Om Gud 2) Om Menneskets moralske Natur og Bestemmelse 3) Om Guds Foranstaltninger til Menneskeslægtens Forædling og Lyksaliggørelse ved Jesus Christus. Fogtmann har de to første kapitler fælles med Krog Meyer, men kalder sit tredje hovedafsnit, mere i overensstemmelse med den kirkelige dogmatik, "Om Menneskenes Frelse og Saliggjørelse ved Jesus Christus". Krog Meyer var stærkt præget af det 18. årh.'s lære, som ikke var god for "en troende, levende" undervisning.⁶⁴⁾

For det andet blev begge forfatteres fremstillingsform angrebet. Krog Meyer på grund af de meget lange, noget kunstige sætningskonstruktioner - en paragraf på en hel side kunne bestå af en enkelt periode - hvilket gjorde lærebogen meget vanskelig at læse endsige lære. Fogtmann blev derimod angrebet for det modsatte, at han "tværede" sin fremstilling ud over alle grænser, hvorved han gjorde sin lærebog til en populariseret dogmatik.⁶⁵⁾

Begge lærebøger var som nævnt på vej ud af den lærde skole, da alle var utilfredse med dem, men problemet var at finde acceptable afløsere. Da disse manglede, forblev Krog Meyers og især Fogtmanns gamle lærebøger grundlaget for en stor del af latinskoleelevernes religiøse uddannelse, indtil bøgerne blev udsolgt.⁶⁶⁾

Savnet af en god lærebog gav sig udslag i, at fem statsskoler benyttede O.C.L. Gad: "Den evang.christl. Religion efter den Augsburgske Troesbekjendelse. Lærebog ved høiere Underviisning" (1849) på trods af, at ministeriet kun med megen betænkelighed havde tilladt den indført i 1849. Det teologiske Fakultet mente dengang, at den som skolebog betragtet var "et i flere Henseender ikke vellykket Arbeide", især fordi hele bogen var skrevet ud fra et samlet teologisk system. Dette betød, at fremstillingen blev for stiv og abstrakt, og at stofudvalget blev utilfredsstillende. Bogens anvendelighed afhang derfor af, om læreren sympatiserede med det opstillede system og kunne give de nødvendige kommentarer. Fakultet-

tet ville dog ikke helt udelukke bogen, da den trods alt var at foretrække for Fogtmanns og Krog Meyers lærebøger. Men tilladelsen skulle kun gives personligt til religionslærere, der selv anmodede om det.⁶⁷⁾ Ministeriet gav følgelig tilladelse til at indføre Gads Lærebog: "kun under Forudsætning af en skjønnsom Benyttelse, som veed at udelade hvad der ligger uden for Ungdommens aandelige Synskreds og under simplere Former at udvikle det religiøse Indhold, hvilken Forsigtighed ved Bogens Brug det vil være den paagjældende Lærers Sag at anvende og Rectors at have Indseende med."⁶⁸⁾ Fakultetets og ministeriets betæneligheder deltes af undervisningsinspektøren, der ved enhver given lejlighed kritiserede brugen af lærebogen.⁶⁹⁾

Et alternativ til de forældede lærebøger og Gads lidet anvendelige søgte man i oversættelser af to tyske lærebøger.

Den ene af dem, F.G. Lisco: "Den christelig-apostolske Troesbekjendelse til Veiledning ved Religionsunderviisning. Oversat af F.W.L. Øhlenschlæger og M.T. Becher (1843; 5.oplag 1865)⁷⁰⁾, blev benyttet i flertallet af skolerne fra 1850'ernes slutning. Medvirkende hertil var uden tvivl, at Liscos fremstilling var inddelt efter de tre trosartikler og havde katekismens form, dog uden helt at følge Luthers rækkefølge i detaljen.⁷¹⁾ Overgangen fra Balslevs Lærebog blev ikke så brat. Men trods dette løste Lisco ikke lærebogsproblemet. Ligesom det var tilfældet med de tidligere nævnte lærebøger, blev der rejst indvendinger imod både teologisk opfattelse og fremstillingsform. Så godt som alle, der udtalte sig om bogen, betegnede den som utilfredsstillende, men som den bedste på markedet.

Forfatteren, Friedrich Gustav Lisco (1791-1866)⁷²⁾, var i 42 år sognepræst i Berlin og stærkt præget af den særlige preussiske unionsformel, hvilket fik stor indflydelse på lærebogens dogmatiske opfattelser. Liscos unionistiske grundsyn betød, at mange af de kirkelige dogmer blev stærkt afsvækkede, for at de kunne accepteres af både lutheranere og reformerte.⁷³⁾ I en tid, hvor bestræbelserne i øvrigt gik i retning af en mere konfessionel religionsundervisning, kunne Liscos Lærebog ikke undgå at vække anstød.⁷⁴⁾

Til angrebet på det teologiske føjedes kritikken af Liscos skrivemåde. De enkelte spørgsmål og svar blev i de ialt 275 paragraffer, bogen indeholdt, suppleret med lange, udpenslede og svært forståelige udredninger, der må have voldt elever i 14-18 års alderen mange forståelsesproblemer og indlæringsvanskeligheder.⁷⁵⁾

De to nævnte hovedindvendinger blev af professor C. Hermansen, den hårdeste modstander af Liscos Lærebog, suppleret med en tredje: Et meget slet sprog, der både skyldtes forfatteren og oversætterne, som ikke havde formået at gengive de tyske konstruktioner på ordentligt dansk. Uviljen omkring 1864 mod alt tysk udstrakte sig til tyske lærebøger.⁷⁶⁾

Medens Liscos Lærebog vandt indpas i adskillige skoler, fordi den på et tidligt tidspunkt var blevet anerkendt af ministeriet, havde den anden oversættelse af en tysk lærebog, Joh. Heinr. Kurtz: Christelig Religionslære. Oversat anonymt (1858)⁷⁷⁾, meget svært ved i det hele taget at få det ministerielle stempel.

Ikke så snart var bogen oversat, førend rektor R. J. F. Henriksen (Od) anmodede om at måtte benytte den, og ministeriet tilod det, da Madvig, efter at have fået flere forsikringer fra kirkeligt sindede religionslærere om dens brugbarhed, støttede forslaget.⁷⁸⁾ Men sagen var ikke afgjort hermed, idet undervisningsinspektøren i forbindelse med en tilsvarende anmodning fra Viborg måtte indrømme, at han havde været for hurtig. Selv om Viborgs biskop Otto Laub havde billiget bogen, var Madvig kommet i tvivl, da den indflydelsesrige professor H. N. Clausen over for ham havde gjort indvendinger imod lærebogens konfessionelle karakter og desuden bemærket, at Det teologiske Fakultet burde have været hørt.⁷⁹⁾

Fakultetet påpegede i den udtalelse, som nu blev indhentet, at Kurtz' Lærebog havde flere væsentlige fortrin fremfor andre lærebøger. "Præcision i Begrebsbestemmelserne", "stor Klarhed i Fremstilling og Udtryksformer" og et "passende Udvalg af Bibelsteder" var ikke prædikater, som kunne hæftes på Fogtmanns eller Liscos lærebøger, desuden fremhævedes det positive i, at Kurtz havde brugt Luthers Katekismus som grundlag. Men så var det også forbi med fakultetets ros. Det blev betegnet som et meget stort misgreb, at der var "optaget saa meget skoledogmatisk Stof, som falder udenfor den almindelige christelige Bevidstheds Interesse", og at Kurtz med en udstrakt anvendelse af "scholasticerende Udtryksformer" havde gjort bogen mere egnet til en teologisk forskole end til at vinde de unge for evangeliet, skabe grundlag for deres tro og vække interesse for det kirkelige samfundsliv, som skulle være religionsundervisningens formål. Dogmatiske "Subtiliteter" ville kun føre til skepsis og vantro og skabe vanskeligheder for læreren. Hertil kom, at fakultetet måtte tage afstand fra Kurtz' konfessionelle standpunkt, som var bestemt af konkordieformelen og det 17. årh.'s

teologiske skoleudvikling. Fakultetet måtte derfor fraråde anvendelsen af Kurtz' Lærebog.⁸⁰⁾

Prof. H. N. Clausen skærpede i et særvotum fakultetets samlede udtalelse. Han fremhævede det farlige i at forveksle den evangeliske kirkelære, som hørte hjemme i en lærebog, med skoledogmatikken, som ville betyde en stærk antipati hos skoleungdommen og studenterne imod kristendommen. Kurtz' udgangspunkt i konkordieformelen skyldtes, at det konfessionelle grundlag var anderledes i Livland⁸¹⁾ end i Danmark, og Clausen mente, at det over for vor Landskirke ville være urimeligt at tillade Kurtz' Lærebog.⁸²⁾

Påpegningen af, at lærebogen var i uoverensstemmelse med Folkekirkens dogmatik, fik undervisningsinspektøren og ministeriet til at forbyde bogen.⁸³⁾ Man kunne ikke tillade en lærebog, der behandlede hele sit stof efter et lærebegreb, som indbefattede fire evangeliske bekendelsesskrifter udover den augsburgske Konfession og Luthers lille Katekismus. Det var ikke acceptabelt, at konkordieformelen var med til at afgive "Vidnesbyrdet om den fælleds Tro og Forstaaelse af Guds Ord" og være "den nødvendige Retsnor ... i Læren og tjene som Værn mod al Vilkaarlighed og falsk Lære".⁸⁴⁾ Oversætterens eneste modvægt var en note om, hvad den danske kirkes symbolske skrifter omfattede⁸⁵⁾, men dette havde ingen betydning, da Kurtz' fremstilling i øvrigt fik lov til at stå ukommenteret.

Sagen fik en udløber i 1862, da oversætteren, der nu røbede sig som cand. teol. L. F. Rømer, i 2. udgaven (1862) foretog nogle ændringer og forkortelser i overensstemmelse med Det teologiske Fakultets erklæring fra 1858.⁸⁶⁾ Men fakultetet var stadig ikke tilfreds med bogen, da de i 1858 påpegede paragraffer, som Rømer nu havde ændret, kun var eksempler på fremstillingens fra Folkekirken afvigende standpunkt.⁸⁷⁾

I løbet af årene 1855-62 var de ældre lærebøger fra århundredets begyndelse således ved de fleste skoler blevet udskiftet med lærebøger, hvis teologiske grundsyn ikke var den danske kirkes; Liscos' unionistiske lærebog indførtes ved 8 stats- og 1 privatskole (tabel 2-3), og Kurtz' lærebog blev foruden i Odense også anvendt i Aarhus fra 1862⁸⁸⁾ på trods af Det teol. Fakultets modstand samt i to privatskoler, der ikke behøvede at spørge ministeriet.

Denne udvikling blev anset for uheldig, og ønsket om at få skrevet en helt ny lærebog blev udtrykt gang på gang. Med de ekssi-

sterende lærebøger var det umuligt for religionslærerne at opfylde kravet i bek. af 1850 § 4 og 7 om at "bibringe Disciplene en levende Erkjendelse af den christelige Religions Sandheder og at gjøre samme frugtbar for Gemyttet." Gode råd om, hvorledes en bedre lærebog skulle se ud, manglede heller ikke. Religionslæreren i Horsens Skole, adjunkt Peter Scharling, mente, at det kun var de eksisterende lærebøger, der var kritisable, ikke anvendelsen af en udvidet lærebog i det hele taget. Lærebogen burde efter hans mening være en "Ledetraad" som supplement til bibellæsningen; den skulle samle de kristelige hovedlærdomme, der fandtes i skriften som "mægtige Spirer", til en kort sammenhængende anskuelig fremstilling. Også ved eksamen burde skriften være det vigtigste, og herunder kunne de kristelige tros lærdomme, men ikke den systematiske tros- og sædelære, medtages. I det hele taget skulle undervisning og eksamen være mere historisk, mindre dogmatisk end i øjeblikket.⁸⁹⁾

Adjunkt C. E. Lund (N) udtrykte sig i samme retning, når han fremhævede behovet for en lærebog, der "uden trættende Vitløftighed og fri for en aandløs eller skolasticerende Confessionalisme, i et simpelt og letfatteligt Sprog forstod at fastholde og i deres Sammenhæng anskueliggjøre de christelige Grundsandheder saaledes, som de have vundet Skikkelse i vor evangelisk-lutherske Kirkeafdeling.." ⁹⁰⁾

Kravet om en lærebog, der var mindre omfangsrig og mindre dogmatisk, skrevet i et mere forståeligt sprog og mere i overensstemmelse med den danske kirkes bekendelse og Bibelen end de hidtidige lærebøger, var mangfoldigt, men det blev aldrig realiseret, selv ikke efter at Det teologiske Fakultet foreslog ministeriet at udskrive en prisopgave med det formål at få skrevet en sådan lærebog.⁹¹⁾

Den eneste nye lærebog beregnet for latinskolerne, der udkom i disse år, A. F. L. Rindom: "Christelig Katechismus til Brug for Seminarister og de øverste Klasser i Latinskoler" (1865)⁹²⁾ fik ingen betydning, da skolerne og ministeriet efterhånden var blevet træt af de dårlige lærebøger og nået til enighed om at tage konsekvensen og helt eller delvis afskaffe den udvidede lærebog i den lærde skoles øverste klasser. Men herom senere; her skal blot nævnes, at ministeriet allerede i 1862 havde foregrebet udviklingen ved at tillade, at religionslæreren ved Sorø Akademi afskaffede lærebogen på betingelse af, at han i forbindelse med bibellæsning-

gen i foredragsform gav de nødvendige oplysninger om de kristelige hovedlærdomme, dog måtte det ikke føre til en for eleverne "besværlig Dikteren".⁹³⁾

d. Den øvrige undervisning. Terperiet.

Udover gennemgangen af bibelhistorie og lærebog krævede bekendtgørelsen af 1850 bibellæsning. De fleste skolers programmer anfører da også, at eleverne i de mindre klasser har læst i Bibelen sideløbende med bibelhistorieundervisningen. Når oplysning herom mangler i visse skolers angivelse af årets arbejde i faget Religion, betyder det ikke nødvendigvis, at Bibelen ikke er benyttet. Programmernes oplysninger er mindre sikre, når det drejer sig om ikke-eksamensrelevant stof. Men muligheden for, at visse religionslærere har set bort fra kravet om bibellæsning og nøjedes med bibelhistorien, kan dog ikke udelukkes. Mest nærliggende har den sidstnævnte fremgangsmåde været de steder, hvor S. C. Müllers Udtog af den hellige Skrift blev anvendt i stedet for en traditionel bibelhistorie.

Derimod blev der overalt i den toårige VII kl. undervist i dele af det nye Testamente på originalsproget. Til afgangseksamen skulle eleverne opgive et af de større evangelier (eller Markus-evangeliet og et par breve), og ved nogle skoler oversteg det læste nytestamentlige stof pensumkravet. At man kunne stille disse ikke helt små fordringer til eleverne hænger sammen med den klassiske skoleordning, hvor alle elever havde et temmelig indgående kendskab til klassisk græsk.

Skoleprogrammerne afslører, at religionslærerne ikke nøjedes med de anordnede stofmættede områder: lærebog, bibelhistorie, bibellæsning, men fyldte endnu mere stof på. I samtlige skoler lærte eleverne salmer i de mindre klasser. Der var stor variation fra skole til skole og mellem de enkelte lærere ved samme skole⁹⁴⁾ med hensyn til hvor mange salmer eleverne skulle lære, nogle steder indskrænkedes det til de(n) allernederste klasse(r), andre steder blev salmer benyttet over flere klassetrin, og antallet af salmer pr. klasse pr. år nærmede sig de tyve.⁹⁵⁾

I de øverste klasser, hvor undervisning i bibelhistorie ikke mere fandt sted, suppleredes lærebogsundervisningen og det græske NT en del steder (jfr. tabel 2-3) med en kirkehistorisk oversigt, enten med anvendelse af en kortfattet fremstilling eller som rene

lærerforedrag. Ministeriet billigede dette supplement og var ikke her så forsigtig med at anerkende andre fremstillinger som inden for de obligatoriske stofområder.⁹⁶⁾ Den nye ordning 1864/65, der åbnede større mulighed for kirkehistorieundervisningen, blev således foregrebet allerede i 1850'erne og beg. af 1860'erne.

Det er meget vanskeligt at få det overleverede kildemateriale til at sige noget om, hvorledes de enkelte religionstimer i virkeligheden foregik. Men i forbindelse med programmernes oplysninger om de lærte salmer og om elevernes bibellæsning får vi et fingerpeg om den i religionsundervisningen anvendte metode. Nogle citater kan være belysende:

"I alle Classer er Bibelen flittigt benyttet deels til at oplæse og forklare, deels til at lære større eller mindre Stykker udenad efter" (Roskilde 1859/60).⁹⁷⁾ Sorø Akademis V kl. i skoleåret 1857/58: "Galaterbrevet er lært udenad", og året efter anføres der for de samme elever: "Udvalgte Kapitler af 1ste Korinthierbrev ere lært udenad".⁹⁸⁾ Adjunkt H. P. Malmstrøm (Ab) hørte heller ikke til de lærere, der stillede små krav; f.eks. fortæller programmet for 1857/58, at III kl. ved siden af det almindelige pensum nåede: "Matth. Kap. 5-7 og Joh. 3,1-21 lærte udenad. Psalmen 480 af den evang.krist. Psalmebog og Ps. 3, 211, 362, 419, 457, 463 og 482 af det ny Tillæg ere lært udenad".⁹⁹⁾

Disse citater, som kunne suppleres med mange andre, fortæller, at udenadslæren og indterpning var karakteristiske træk i religionsundervisningen, en metode, som heller ikke var ukendt i undervisningsplanens øvrige fag på den tid. Denne indlæringsmåde blev ikke alene anvendt ved salme/bibellæsning, men var de fleste steder¹⁰⁰⁾ udstrakt til hele religionsundervisningen. Gang på gang nævner skoleprogrammerne, at eleverne i årets løb har lært (ikke læst) stykker af bibelhistorie og/eller lærebog. Det meste undervisningsmateriale opbygning fremmede terperiet. De små og nogle af de større lærebøger (troslæren) var som nævnt opbygget efter skemaet: spørgsmål/svar/bibelsteder, og eleverne måtte ofte lære svar og bibelcitater ordret udenad. Hertil kunne komme visse læreres krav om en indgående tilegnelse af bibelhistoriske fortællinger. Lærebogsterperiet udvidedes ofte ved, at lærerne dikterede større udredninger, som eleverne skulle lære udenad. Ministeriet måtte undertiden gribe ind over for denne skik (jfr. p. 25).

Det omfattende terperi var ikke uomstridt, men kritikken blandt religionslærerne gik mere på, at eleverne ikke kunne nå at lære pen-

sum ordentligt, end på selve terperimetoden. Flere eksempler på denne kritik kan hentes fra den ovenfor skildrede debat om undervisningsmaterialet. Pastor F. L. B. Zeuthens Lærebog ønskedes indført i Sorø Akademi, fordi eleverne ikke kunne nå at lære Balslevs Lærebog ordentligt, S. C. Müllers Udtog af den hellige Skrift vandt kun frem et par steder, bl.a. fordi eleverne ikke kunne lære den omfattende fremstilling, og endelig rejstes flere af indvendingerne imod anvendelsen af de store lærebøger netop, fordi fremstillingens form og længde gjorde dem umulige at lære.

Religionslærer C. E. Lunds (N) udtalelser var karakteristiske for den kritiske holdning, når han på den ene side talte imod detaljerede kirkehistorier og vidtløftige lærebøger, hvor man ikke måtte gøre den ordrette gengivelse til det afgørende, men på den anden side krævede, at undervisningen ikke svævede ud i det ubestemte, så at elevernes kundskaber blev overfladiske og løse, hvorfor det var nødvendigt, at lærebogens hovedpunkter måtte læres med tilstrækkelig nøjagtighed.¹⁰¹⁾

Terperiet fremmedes i høj grad af det udbredte karaktersystem. Der blev i alle fag givet daglige karakterer og udregnet månedlige pointstal, på grundlag af hvilke eleverne blev omflyttet hver måned.

Nogle følte, at denne form for karaktergivning gjorde al undervisning ufrugtbar, især i religionsundervisningen, hvor den virkede hæmmende for elevernes inderlige tilegnelse af troen. Latin- og Realskolen paa Værnedamsvejen (Schneekloths Skole) havde ligefrem sat kampen imod karaktersystemet og terperiet som skolens bærende princip¹⁰²⁾, og ved nogle statsskoler søgte man at afhjælpe problemet ved at erstatte den daglige karaktergivning i alle fag med månedlige vidnesbyrd¹⁰³⁾, uden at dette dog i praksis betød den store forskel for terperiet. Det skulle vare meget længe, før denne svøbe forlod den lærde skole.

4. Religionsundervisningen og overbebyrdelsesdebatten 1859-61.

a. Offentlig debat om religionsundervisningen 1859-60.

Faget Religions fremtid var i 1858 forblevet uafgjort, da skolerne og religionslærerne hverken havde ytret sig i den offentlige debat eller fået lejlighed til at give udtryk for deres holdning i indberetninger til ministeriet. (jfr. p. 22). Men året efter begyndte religionslærerne at røre på sig. I tre skolers pro-

grammer offentliggjorde tre religionslærere deres syn på reform-sagen¹⁰⁴⁾, og en fjerde religionslærer indviklede sig i Dansk Kirketidende i debat med anonyme forfattere, der skrev i J.M.L. Hjorts og J. R. Stochholms Evangelisk Ugeskrift.¹⁰⁵⁾

De to vigtigste punkter i indlæggene var: 1) om religionsundervisningen skulle være opbyggelig eller blot kundskabsmeddelende 2) hvordan undervisningen praktisk skulle gennemføres - for eller imod kommissionens forslag fra 1857.

Det første spørgsmål blev især drøftet i de to kirkelige tidskrifter, men også i programmerne fremsatte religionslærerne deres opfattelse af fagets opgave i den lærde skole.

Så længe stat og kirke ikke var adskilt, og der var ifølge adj. C. E. Lund intet ønske om ændringer heri, burde forbindelsen mellem kirke og skole opretholdes. Det var da den lærde skoles opgave at sørge for en konfessionel religionsundervisning, og selv om denne undervisning mest burde være kundskabsmeddelende, burde eleverne dog mindes om, at det ikke nyttede noget, "at Sjælen bliver rig paa Kundskab og Dannelse, dersom den ikke er rig i Gud".¹⁰⁶⁾ Adjunkt P. Scharling udtrykker sig på linie med Lund, når han taler om nødvendigheden af en "bevidst Tilegnelse" af det tidligere lærte kristelige stof og om, at skolen i undervisningen skal tage hensyn til, at eleven efter konfirmationen er medlem af den "christelige Menighed".¹⁰⁷⁾ Begge er altså enige om, at undervisningen hovedsagelig skal være kundskabsmeddelende, men det opbyggelige element udelades ikke helt.

Forbindelsen til kirken var meget snæver i den private latin- og realskole i St. Kongensgade, hvor bestyrerne havde overladt det til kapellan ved Holmens Kirke L. A. Warburg at vælge lærer, lærebøger, og hvorledes disse skulle anvendes.¹⁰⁸⁾ I sin redegørelse for, hvorledes religionsundervisningen blev praktiseret i skolen, fremhævede Warburg undervisningens to hovedbestanddele: indlæringen og påvirkningen. Som eksempel på, hvorledes det sidste skulle give sig udtryk, fremdrog han den forskellige undervisningsmåde i verdenshistorie og bibelhistorie. Undervisningen i verdenshistorie havde til formål at udvide elevernes kundskaber, i bibelhistorie betød en udvidelse derimod "Tilegnelse af det Givne, det allerede Lærte, dybere, inderligere Forstaaelse, at faae Blikket klarere og mere opladt for det, som allerede kjendes, i det Hele en mere aandelig Brug deraf, til Næring for det Liv i Aanden, som er det Christeliges sande Væsen".¹⁰⁹⁾ Påvirkningen skulle især være frem-

trædende i undervisningen indtil konfirmationsalderen; i de højere klasser skulle indlæringen drages mere frem, men den skulle have en særlig drejning, således at den foruden den rene kundskabstil-egnelse fik til formål at få eleverne til "at arbejde med Regelmæssighed og Orden, Betænksomhed og Sindighed i den aandelige Verden". Warburg var overbevist om, at han ved hjælp af den rigtige religionsundervisning kunne dreje de ældre elevers vågnende selvstændighedsfølelse i retning af at fremelske det gode.¹¹⁰⁾

Mest opbyggelig var den grundtvigsk-orienterede adj. P. A. Holms (Rs) undervisning. Han fremhævede i sin første artikel i Dansk Kirketidende, at undervisningen i Religion ved siden af kundskabsformidling havde til opgave at føre eleverne til et kristent liv. Faget Religion skulle bevares i VII klasse som modvægt imod de "kjære" fysisk-mat. discipliner og imod den fremherskende materialistiske retning i undervisningen i øvrigt. Ifølge Holm blev elevernes hjerte og tanke knyttet nærmere til undervisningen, når de lærte (og sang) mange gode salmer; en anden måde at sikre dette på var at samle de konfirmerede latinskoleelever til private sammenkomster hver søndag før gudstjeneste.¹¹¹⁾

Spørgsmålet om det var hjertet eller forstanden, religionsundervisningen henvendte sig til, blev Holm senere nødt til at uddybe, da han blev kraftigt imødegået i Ev. Ugeskrift: Ifølge den anonyme indsender μ var der i de højere klasser ingen brug for at fortsætte "den naive Katechismusundervisning" eller for "Vækelsen af dunkle Bevægelser i Hjertet ved opbyggelige Psalmer" og ved "Collegia Pietatis". Den religiøse følelse påvirkedes væsentligst via kirken, medens skolens undervisning skulle lade den religiøse tænkning og erkendelse komme frem.¹¹²⁾

Da μ og P. Scharling væsentligst havde fremhævet, at kristendomsundervisningen var en forstandssag, fremdrog Holm det modsatte synspunkt kraftigere, end han ellers ville have gjort¹¹³⁾, og understregede, at kristendommen var en hjertesag. Når eleverne havde fået den nødvendige kundskabsmængde, skulle undervisningen alt overvejende ske via hjertet og følelsen. Ved bl.a. salmer (der var klare, ikke dunkle bevægelser) og frivillige søndagmorgener skulle eleverne tilegne sig kristendommen "i Sandhed og Inderlighed" og bringes "til at elske Jesus og til at stride for Ham". Holm var modstander af μ 's forslag til arbejdsdeling mellem kirken og skolen, da han ikke turde stole på, at det var den samme Kristus, der prædikedes. Holm sigtede muligvis til den sidste rest af ra-

tionalistiske præster. Han understregede kraftigt, at hans undervisning var konfessionel, og han bebrejdede de øvrige indlæg i debatten, at de ikke tog tilstrækkeligt hensyn til, at eleverne var døbte, men fremstillede religionsundervisningen som en almindelig moralundervisning med den kristne tros udtryk som ikklædning. Dette angreb, som måske passede på u, kunne ikke uden videre overføres på de tre ovenfor omtalte religionslærere. Tværtimod var de fire religionslærere enige om, at religionsundervisningen var tilknyttet det kirkelige liv, som det var fagets opgave at virke forberedende til, og desuden var de enige om, at undervisningen skulle have en vis opbyggelig karakter, blot var de stærkt uenige om graden heraf. Holm og Scharling var her de to yderpunkter.

Ganske naturligt tog de fleste indlæg stilling til de hovedtanker om en forandring af religionsundervisningen, som kommissionen havde peget på, og som havde fået støtte fra prof. H. N. Clausen, men ikke fra det øvrige fakultet (jfr. p. 21). Det var spørgsmål af stor betydning for religionslærerne, der måske skulle lægge hele deres undervisning til rette efter de nye planer. De vigtigste punkter var: kritik af den udvidede lærebog (behandlet ovenfor), indførelse af nyt stof i VII kl. og eksamens berettigelse.

Forslaget om i VII at erstatte lærebogen med en kirkehistorisk oversigt og bevare NT-græsk fik god tilslutning, selv om adjunkterne C. E. Lund og P. Scharling¹¹⁴⁾ som nævnt mente, at det stadig ville være muligt at få noget rimeligt ud af lærebogsundervisningen. De to anonyme, P. A. Holm og L. A. Warburg var derimod nogenlunde enige om, at reformen burde prøves.¹¹⁵⁾ Den kirkehistoriske undervisning i VII kl. skulle ikke have til formål at give en kontinuerlig fremstilling, men vise Guds Riges udbredelse på Jorden eller være levnedbeskrivelser af store mænd i kirkehistorien. Endelig kunne kirkehistorien have til formål at forberede eleverne på, at der i verden uden for skolen var mangfoldige konfessioner og sekter.¹¹⁶⁾

Afgangseksamen i Religion ønskede alle at bevare bortset fra u, der kun ville opretholde prøve i de mindre klasser, hvor der var blevet undervist i et konkret stof; ved en eksamen i afgangsklasserne, hvor det kom an på større klarhed og dybde i det allerede lærte stof, ville svarene blive korte og fattige og afspore undervisningen til at blive udenadlærte talemåder.¹¹⁷⁾

Det argument, at eksamen i Religion gjorde det vanskeligere for læreren at gøre undervisningen opbyggelig, da en eksamen måtte koncentrere sig om kundskaber, fik ikke adjunkt Lund til at ønske eksamen bort, da det for de fleste lærere ville være umuligt uden den at få noget frugtbart ud af undervisningen¹¹⁸⁾; Warburg udtrykte sig på en lignende måde.¹¹⁹⁾ P. A. Holm kunne ikke tilslutte sig den begrundelse for eksamen, at faget ellers ville blive ødelagt, en tankegang som kommissionen også havde givet udtryk for. Han motiverede derimod eksamens bevarelse med fagets vigtighed, "at Skolen skylder denne Underviisningsgjenstand den Anerkjendelse, at den forlanger en Prøve deri til sin sidste Examen".

Den offentlige debat 1859-60 fik betydning, ikke fordi den afklarede problemer, men fordi den satte overvejelser om en reform af religionsundervisningen i gang hos et større forum. Debatten var således en vigtig forudsætning for, at de beslutninger, man i 1857/58 havde ladet ligge, snart kunne tages.

b. Pjecekrigen.

1858-bekendtgørelsen havde indskrænket kravene i en række fag, men den skabte ikke ro. Næsten tværtimod, så længe sagen drøftedes, var der håb om virkelige forbedringer; men da bekendtgørelsen kun viste sig at være små justeringer, brød et veritabelt uvejr løs: hverken før eller siden er den lærde skole blevet angrebet (og forsvaret) så voldsomt som i perioden 1859-1864/65. Diskussionen foregik dels på det interne ministerielle plan (se nedenfor), dels offentligt. I Meddelelser angaaende de lærde Skoler 1857-1878 p.39 er alene opregnet 35 pjecer om den lærde skole fra 1859-67, hvoraf langt de fleste udkom i årene 1859-61, og listen kunne suppleres med adskillige flere, hvortil kommer debatten i tidsskrifter og dagblade.¹²⁰⁾

Faget Religion blev også draget frem i denne debat, men måske ikke så meget som man kunne have ventet, eftersom 1858-bek. lod spørgsmålet stå åbent. En specifik drøftelse fik faget alene fra nogle religionslærere og i et par kirkelige tidsskrifter (se foregående afsnit). I selve pjecekrigen indgik faget kun som en underordnet del.

Nogle aspekter af polemikken skal alligevel fremdrages her, da de har betydning som baggrund for forståelsen af faget Religions placering i den senere fagplan.

Fremtrædende i så godt som alle bidragene var spørgsmålet om elevernes overbebyrdelse, og det gjaldt både de pjecer, der mente, at eleverne blev overbebyrdede, og dem, der ikke mente det.

To overlærere, Emil Wollé (Vb) og H. H. Lefolii (Od) var polemikkens igangsættere, idet de under henholdsvis pseudonymet E-e og Hh udgav temmelig skarpe angreb på den bestående skoleordning.¹²¹⁾ Deres synspunkter og måden, de blev fremsat på, var for provokerende til, at de kunne offentliggøres under eget navn.¹²²⁾

E-e rettede et voldsomt angreb på den lærde skoles undervisning, som ikke tog hensyn til dannelse og intelligens, men udelukkende sigtede mod at "proppe" eleverne med et mangeartet kundskabsstof. Til spredningen på utallige fag kom ubrugelige lærebøger, som var "upopulære, tunge og kjedelige" og "kunstigt opskruede og ufordrageligt tørre", og J. N. Madvigs latinske grammatik blev fremhævet som eksempel på de ødelæggende lærebøger. Den ufrugtbare undervisning betød, at eleverne ingen tid fik til fordybelse i de enkelte emner, de havde ikke tid til at æstetisere på egen hånd eller til at få den fornødne hvile og friske luft. Når vore dages student kom til Universitetet, manglede han den "tidligere Generations Aandsbevægelighed, Drift og Lyst til ideellere Studier og en friere Tænkningsgymnastik, der ikke kan læres som en Lectie derfra og dertil .."¹²³⁾

Temaet var anslået, og flere forfattere fulgte i E-e's spor, omend mere afdæmpede.¹²⁴⁾ Madvigs Grammatik blev efterhånden mere og mere fremtrædende i debatten; den blev af modstanderne taget som prototype på, hvorledes en lærebog ikke skulle være. Dens abstrakte præg og detaljerede regler havde gjort al grammatik i skolen til grammatisk "Pindehuggeri" og "Seigpineri".¹²⁵⁾

Enigheden om at angribe grammatikundervisningen og elevernes overbebyrdelse modsvarede ikke af en enighed om, hvorledes en reform burde se ud. Løsningerne kunne se så forskellige ud som: indførelse af den gamle skoleordning fra før 1850 (E-e), afskaffelse af latinsk og tysk stil (Hh), indførelse af tvedeling (rektor Tregder), og med hensyn til eksamen ønskede Hh at henlægge den til Universitetet, bestyrer H. G. Bohr at afskaffe l.dél af den og docent Fr. Lange at afskaffe afgangseksamen helt.

Den lærde skoles problemer var normalt noget, der højst diskuteredes i lærerkredse, men i overbebyrdelsesdebatten blev en brede-

re kreds inddraget. I december 1860 modtog ministeriet en af 14 initiativtagere affattet adresse med 705 underskrifter, der betegnede sig som "Forældre, Værger, Slægtninge eller Lærere [der] i de senere Aar havde staaet Skolen og Ungdommen nær".¹²⁶⁾

Adressen, hvor præsterne var meget talstærkt repræsenteret, klagede over, at eleverne blev så hårdt behandlet, at den jævnt begavede og flittige i regelen de sidste fire skoleår var "paa tvunget henved 12 Timers dagligt stillesiddende Arbejde", og endnu mere i eksamenstider, medens der ingen tid var til "Rekreation og fuldstændig Udvikling efter den Enkeltes Individualitet". Desuden pegedes der på visse løsninger: Bedre fordeling af fagene, udskiftning af lærebøger, ændring af universitetslærernes kontrol af den lærde skole, modenhedsbevis i stedet for eksamensbevis, mere frihed til privatdimittering.

Forældrene bidrog yderligere til diskussionen, idet to af adressens initiativtagere udsendte selvstændige pjecer.¹²⁷⁾ Distriktslæge F. C. Krebs angreb Madvigs Grammatik meget voldsomt; han så den som personifikationen af den "onde Aand, som gennemtrænge vort hele Undervisningsvæsen", og den skabte en forceret unaturlig videnskabelighed, som ødelagde hele skolen.¹²⁸⁾

De meget krasse udtalelser fik ikke lov til alene at præge debatten. Mange lærere følte sig ilde berørt ved angrebene og tog kraftigt til genmæle.

Man søgte at påvise, at eleverne ikke blev mere overbebyrdede nu end tidligere, og at angrebene var vildt overdrevne og ødelæggende for skolens arbejde, da skolen og lærerne i stigende grad blev gjort ansvarlig for enhver legemlig og åndelig svaghed hos eleverne. Rektor R. J. F. Henrichsen (Od) så tit eleverne besøge teatret, selskaber, baller og lidet tjenelige steder og anså dette for at være et bevis på, at eleverne snarere fik for megen lejlighed til rekreation, adspredelser og nydelser, og imødegik forældrenes anklager (i adressen) imod skolen med, at de i stedet for at tillade eleverne den slags burde sørge for, at de benyttede tiden til "virkelig og velgjørende Recreation".¹²⁹⁾

Lignende tanker kom til udtryk i fire andre pjecer.¹³⁰⁾

1) Elevernes overbelastning blev enten anset for at være vildt overdrevet, eller slet ikke være til stede. Subrektor C. J. L. Krarup Hansen (Haderslev lærde Skole) havde spurgt eleverne, om de var overbebyrdede, og fået svaret: NEJ, og der var også andre

end rektor Henrichsen, der mente, at skolearbejdet ville hindre eleverne i at drive tiden bort med mindre gode beskæftigelser.

2) Forældre og offentligheden skulle ikke blande sig i skolens indre forhold. Flere lærere vendte sig kraftigt imod den utidige indblanding, som adressen til ministeriet blev anset for at være.

3) Skolen trængte til ro; den burde have tid til at indarbejde den bestående skoleordning, som sidst blev revideret i 1858, uden til stadighed at skulle forsvare sig over for angreb udefra og uden hele tiden at skulle foretage forandringer og justeringer.

4) Et fjerde punkt i forsvarsskrifterne var Madvigs Grammatik. Den blev stort set anset for at være en god lærebog, selv om man indrømmede, at den visse steder blev anvendt forkert. Ukyndige lærere gjorde den til et system, der skulle læres udenad i alle detaljer, hvilket aldrig havde været Madvigs hensigt.

Det vægtigste indlæg imod angrebene på den lærde skole kom fra J. N. Madvig selv; han følte, at det var hans embedspligt at forsvare 1850-planen, når den efter hans mening blev angrebet urimeligt. Han påviste, hvor uenige hans modstandere i virkeligheden var, og påpegede, at han udfra personligt kendskab til skolens forhold kunne sige, at bl.a. Hh. og E-e's fremstilling var forkert. Desuden tog Madvig til genmæle for at forsvare sin grammatiske lærebog.¹³¹⁾

Nogle forfattere nøjedes ikke med at kritisere stoffets omfang, men udstrakte kritikken til hele skolens undervisningsmetode. Den fremmeste fortæller for at forandre skolen indefra var tidligere rektor for den i 1846 nedlagte Vordingborg Latinske Fr. Lange, der indtil sin død i 1862 underviste i Pædagogik ved Universitetet.¹³²⁾

Lange fremhævede, at skolen ikke havde brug for en ny undervisningsplan, men en indre reform i de enkelte fag; en reform, som den enkelte lærer i høj grad selv kunne begynde. Han skelnede mellem "Culturskolen" (fagskolen) og "Den etiske Skole" (den opdragende skole). Målet var ikke fagkundskab i de enkelte fag; denne var kun midlet til det væsentlige: at uddanne barnets sans "for Selvbestemmelse og Selvansvar saaledes, at det ikke blot driver villieløst med Strømmen, men bliver i Stand til at fatte sit Liv som en personlig Opgave", så at det opdrager sig selv og udvikler sig til en personlighed.¹³³⁾ Lange mente, at fagene skulle indrangeres i skolens plan efter deres værdi for skolens etiske formål. Fagene Religion, Historie, Litteratur, Grammatik og Matematik havde de fyldigste etiske momenter.

Prof. i Matematik Chr. Jürgensen overtog Langes distinktion mellem Culturskolen og Den Ethiske Skole, men han mente, at årsagen til at skolen blandede dem sammen, hvilket han ligesom Lange var stærk modstander af, var, at den lærde skole i 1850 havde indoptaget stofområder, der tidligere havde hørt under Universitetet. En løsning på den lærde skoles problemer ville være at finde en bedre overgang fra barneskolen til skolen for de voksne (dvs. den lærde skole/Universitetet).¹³⁴⁾

Langes meget moderne pædagogiske tanker havde ikke mange chancer i datidens lærde skole. Og selv om nogle kunne give ham ret, viste praksis i regelen noget andet. Overlærer H. H. Lefolii var nok den skolemand, der i debatten kom ham nærmest. Han mente, at al undervisning også i den lærde skole burde være opdragende.¹³⁵⁾ Men Lefolii blev straks kraftigt imødegået af overlærer C. Fogh (M): For ham var skolens opgave at undervise, medens både den sædelige og religiøse opdragelse hørte hjemmet til, bortset fra Sorø og Herlufsholm, der som kostskoler også havde overtaget hjemmets opgaver. Allermest måtte man vogte sig for at gøre skolen til en religiøs opdragelsesanstalt. Det ville ifølge Fogh kun skabe forstillelse og hårdhertethed hos eleverne, det religiøse hørte hjemme i "Familielivets milde Ro" ikke under "Skolelivets skarpe Vindstød".¹³⁶⁾

Pjecekampens betydning for religionsundervisningen var mest indirekte. Faget kunne ikke se bort fra de indvendinger, der blev rejst mod skoleplanen. "Proppende" undervisning og vidtløftige halv- og helvidenskabelige lærebøger og stort eksamenspensum var netop kendetegnende for faget. Den vigtigste grund til, at Religion undgik at blive et fremtrædende emne i pjecerne, var sikkert, at debattørerne ikke selv underviste i Religion, men i de klassiske sprog og matematisk-naturvidenskabelige fag.

I nogle af pjecerne blev faget dog nævnt en passant. Fælles træk i holdningen var, bortset fra distriktslæge Krebs¹³⁷⁾, en enighed om, at faget måtte ændres. Hh og Madvig støttede tanken om, at den egentlige religionsundervisning skulle afsluttes i VI kl. uden eksamen, og rektor P. H. Tregder (Ab) og C. Fogh ønskede den standset allerede ved konfirmationsalderen. En friere undervisning kunne dog knyttes hertil i VII klasse: Fogh ville benytte 1 ugentlig time til NT-græsk, og Hh (Lefolii) tilsvarende tid til en kort oversigt over kirkens historie og en gennemgang af de religiøse spørgsmål, der bevæger vor tid mest. Madvig tog stærkt afstand fra Hh's forslag om at undervise i øjeblikkets kirkelige polemik.¹³⁸⁾

Den offentlige debat fortsatte i årene efter 1861, men den mistede efterhånden sin sprudlende kraft. Dels blev den mere og mere personlig-injurerende¹³⁹⁾, dels ophørte debatten med at være en samlet offentlig diskussion og gik i stigende grad over til at blive en stillingtagen til de forskellige reformforslag, som ministeriet udarbejdede. Hertil kom, at ministeriets hemmelighedskræmmeri i forbindelse med forhandlingerne med skolen (se nedenfor) i høj grad var med til at nedbringe debataktiviteten.

5. Den udvidede dogmatiske undervisning afskaffes 1861-65.

a. Ministeriet tager sagen op.

I det foregående har vi set, at 1858-bek. ikke formåede at skabe ro omkring den lærde skole. Den hektiske debat i offentligheden kunne ministeriet ikke uden videre sidde overhørig. Flere af indlæggene i pjecedebatten blev indsendt til kultusministeriet, således at dette blev nødt til at tage konkret stilling.¹⁴⁰⁾ Hertil kom, at ministeriet selv i 1858 havde udskudt afgørelsen om fagene Religion og Naturhistorie.

Den vigtigste påvirkning af ministeriet i denne indledende fase kom som så ofte fra J. N. Madvig.¹⁴¹⁾ Årsagen til, at han udtalte sig så grundigt om reformsagen, var, ligesom da han blandede sig i overbebyrdelsesdebatten (se foregående afsnit), at han betragtede ankerne imod den lærde skole som anker imod hans værk, desuden at han af modstanderne var blevet betragtet som "Repræsentant for og Befordrer af en besværlig og skadelig Methode i Underviisningen".¹⁴²⁾

Undervisningsinspektøren vendte sig atter imod den opfattelse, at der generelt skulle være tale om overanstrengelse af eleverne. Idet han henviste til kommissionen af 1857's udtalelse om, at skoleplanen med mindre korrektioner lod sig gennemføre i sin helhed, afviste han, at børnene blev kuede eller forlæste, ligesom han totalt afviste, at nutidens studenter ved overgangen til Universitetet skulle være præget af "Slaphed, Blaserthed og Mangel paa aandelig Interesse" som følge af "Overmættelse med et mangfoldigt ufordøjet Kundskabsstof". Skolen kunne ikke drages til ansvar for, at Universitetet ikke altid havde lige let ved at tiltrække ungdommen. Blandt andet var det ikke skolens skyld - og her tog Madvig stilling i den universitetsteologiske strid¹⁴³⁾ - at mange teologiske studerende "heldende til den grundtvigske Retning, have

liden Interesse og Agtelse for den systematiske Theologi og for den kritisk-exegetiske", og at disse fik støtte fra dem, der ønskede embedsstudiet gjort så let som muligt.

Madvig tog også stilling til skolens opgaver i almindelighed; det var netop blevet indvendt imod ham, at hans grammatik var med til at hindre skolens opdragende virksomhed. Han kunne godt gå med til, at skolen skulle være opdragende, men forstod dette på en helt anden måde end f.eks. Fr. Lange; målet var først og fremmest en intellektuel opdragelse, som skulle gives ved meddelelse af forestillinger og indsigt og ved øvelse i at bearbejde forestillinger, så ville den sædelige opdragelse komme af sig selv ved vanen til "Arbejde og Pligtopfyldelse, ved Orden og Tugt under Arbejdet" og ved at respektere religion og sædelighed. Flid og pligt var hovedelementerne i Madvigs skoleopfattelse, og mange var enige med ham.

Selv om Madvig således alt i alt var godt tilfreds med sin egen skoleordning, havde han dog nogle forslag til ændringer. De vigtigste var: opgivelse af prøven i tysk stil; at undervisningen i Latin skulle begynde i II i stedet for i III kl., så at presset i mellemklasserne blev lettet; samme formål havde den tredje ændring, afskaffelse af 1. del af afgangseksamen.

Derimod fandt Madvig ikke grund til at foreslå forandringer i religionsundervisningen, så længe Det teologiske Fakultet var imod, at den systematiske religionsundervisning indskrænkedes.¹⁴⁴⁾

Den 19. juni 1861 udgik der en ministeriel rundskrivelse til de lærde statsskoler. Ministeriet bad under henvisning til den livlige offentlige debat skolernes rektorer og lærere tage stilling til, om undervisningsplanen blev udført tilfredsstillende, og om forandringer var nødvendige.¹⁴⁵⁾ Ministeriet henledte opmærksomheden på en række punkter i skoleplanen; de fleste var dem, Madvig havde peget på (bl.a. trykket i mellemklasserne).

Den største forskel fra Madvigs betænkning var ministeriets tanker om religionsundervisningen. Kultusminister D. G. Monrad mente, at faget ikke burde indskrænkes, men at man alligevel kunne overveje, om hovedformålet, "at vække og befæste Troslivet", ikke bedre opnåedes, når eksamen i faget ophørte med konfirmationsalderen. Endelig gik Monrad ind for, at de kirkelige myndigheder fik en bestemmende indflydelse på religionsundervisningen. Derimod omtalte han ikke spørgsmålet om at ændre den udvidede lærebogsundervisning, som kultusminister C. C. Hall i sin tid havde foreslået (p. 20).

b. Skolerne udtaler sig første gang.

Denne rundskrivelse skulle skolerne nu tage stilling til. Indberetningerne er af stor værdi for en forståelse af rektorernes og lærerkorpsets holdning til religionsundervisningen, da ministeriet udtrykkelig krævede, at rundskrivelsen skulle gøres til genstand for drøftelser på lærermøder både før og efter sommerferien. Forordningen af 1809 havde ganske vist fastsat krav om, at der ved hver skole skulle afholdes jævnlige læremøder, men ministeriet måtte ofte, som her, direkte forlange, at en vigtig reformsag skulle drøftes med lærerne, førend rektor gjorde indberetning i sagen.¹⁴⁶⁾ En gennemgang af lærermødeprotokoller fra statsskolerne taler sit tydelige sprog om, hvor meget rektor i regelen selv afgjorde.¹⁴⁷⁾ I mange tilfælde har han dog sikkert drøftet sagen privat med en eller flere faglærere.¹⁴⁸⁾

Også privatskolens holdning ønskede ministeriet kendskab til, idet de to borgerdydskoler, Westenske Institut og Latinskolen på Værnedamsvejen i nov. 1861 blev anmodet om at udtale sig. Privatskolebestyrernes større frihed over for lærerkorpset viste sig ved, at ministeriet overlod det til bestyrerne selv at afgøre, om de ville forhandle med lærerne, førend de udtalte sig.¹⁴⁹⁾

Som krævet af ministeriet blev spørgsmålet om en reform af religionsundervisningen behandlet ved en række lærermøder ved statsskolerne. Ved Metropolitanskolen blev der endog holdt 9 møder om sagen. Mange steder blev der holdt afstemninger om de enkelte punkter i indberetningen, og hvor enighed ikke kunne opnås, er resultatet blevet mindretalsbetænkninger og særvota. Imidlertid var uenigheden mindre angående religionsundervisningen end om andre fag. En nærliggende årsag hertil kan være, at faglæreren i Religion har fået lov til at have den afgørende indflydelse på betænkningen. At dette var tilfældet kan måske aflæses af, at der kun findes ét særvotum afgivet af en religionslærer (P. A. Holm).

Beretningerne fra Aalborg og Viborg katedralskoler viser betydningen af, at lærerne blev spurgt. Begge steder indgav rektor særvotum om religionsundervisningen. Ministeriet kunne nu se, at rektorerne P. H. Tregder og F. C. Olsens holdning ikke tegnede skolen, men tværtimod udgjorde særstandpunkter.¹⁵⁰⁾

Skal undervisning og eksamen indskrænkes?

Et flertal af skolerne¹⁵¹⁾ tilsluttede sig ministeriets understregning af, at undervisningen i Religion ikke burde indskrænkes. De fleste fremkom ikke med argumenter, men nøjedes med at henvise til ministeriets tanker. Når spørgsmålet ikke var omstridt, var der ingen grund til at drøfte det nærmere. En undtagelse var dog rektor C. W. Elberling (Rs), men det skyldtes, at to lærere ved skolen foreslog, at undervisningen bortfaldt efter konfirmationen. Han imødegik dem imidlertid kun ved at rejse en praktisk indvending, at eleverne i samme skole blev konfirmeret i både IV, V og VI klasse, hvorved en samlet afslutning ved konfirmationsalderen ikke kunne fikseres.

Et mindretal af skoler og lærere ønskede religionsundervisningen indskrænket og mente, at den egentlige undervisning i Religion skulle ophøre ved konfirmationen eller ved udgangen af Vte klasse.¹⁵²⁾ Enkelte lærere i Aalborg ville placere faget uden for den egentlige skoletid.

I virkeligheden var det kun rektor Tregder i Aalborg¹⁵³⁾ og et par lærere i Roskilde og Frederiksborg, der helt ville standse undervisningen ved konfirmationsalderen. Alle andre tænkte sig kun et midlertidigt ophør og en genoptagelse af faget i VII kl. under en friere form, hvor stoffet hovedsagelig skulle være bibellæsning (især NT på græsk) og en kirkehistorisk oversigt.¹⁵⁴⁾ Det var Fabers gamle tanke fra 1856, der her blev genoplivet, efter at Det teol. Fak. havde afvist den (se ovenfor). Indberetningen fra Odense henviser da også til Fabers skrivelse. Flere af de indberetninger, der ikke ville indskrænke faget, støttede den omtalte reform af undervisningen i VII.¹⁵⁵⁾ Det må således konkluderes, at den lærde skole som helhed havde stor sympati for at udskyde den videnskabelige dogmatiske lærebogsundervisning og erstatte denne med en friere gennemgang af det græske nytestamente og en form for historisk oversigt.

Enighed er så meget mere overraskende, som ministeriet på Madvigs råd ikke havde fremsat tanker om, i hvilken retning man kunne tænke sig, en reform skulle gå. I Viborg Katedralskole var ministeriets skrivelse endog blevet opfattet som et forsvar for den videnskabelige fremstilling af religionen og den kristelige sædelære som et af skolens allervigtigste dannelsesmidler.¹⁵⁶⁾

I det andet store spørgsmål, indberetningerne tog stilling til, havde ministeriet derimod tydeligt givet sin mening til kende: det ønskede ingen eksamen i Religion hverken til årsprøve eller afgangseksamen efter konfirmationen. De betænkninger, der ville indskrænke faget, havde lettest ved at besvare spørgsmålet. Når undervisningen skulle ophøre ved konfirmationen, gav det ikke mening at medtage faget ved senere prøver, ligesom eksamen bortfaldt i V-VI klasse hos dem, der opererede med et midlertidigt interval i undervisningen. Derimod var der hos dem tilslutning til, at det i VII klasse gennemgæede pensum skulle medtages ved afgangseksamen.

Mere interessant er holdningen hos den gruppe, der ville opretholde det nuværende timetal i hele skolen. Stort set var holdningen for og imod eksamen lige udbredt. Indberetningen fra Metro-politanskolen belyser forholdet. Ved afstemningen på lærermødet stemte nøjagtig halvdelen for at afskaffe eksamen i VI og VII, medens den anden halvdel (inkl. religionslæreren) ønskede at bevare eksamen. Begrundelsen for at undvære eksamen var, at faget havde en exceptionel placering i skolen, og at det for at opfylde fagets formål: at vække og befæste troslivet, var nødvendigt med en "Inderlighed i Tilegnelsen". Undervisningens liv og frihed måtte derfor ikke kvæles af skolemæssig kontrol og bedømmelse.

Heroverfor stod det modsatte synspunkt, at troslivet måtte være støttet på erkendelsen, og at religionsundervisningen skulle give eleverne et konkret stof. Det var vigtigt at sørge for flid og opmærksomhed i de højere klasser, hvor tidsånden kunne virke hæmmende på undervisningen, og der var ingen grund til at give afkald på den støtte, som eksamenskarakterer kunne yde.

De to synspunkter, der kom til udtryk i Metropolitanskolens lærerkorps, blev gentaget med andre ord i mange af de øvrige betænkninger: Enten mente man, at religionsundervisningen skulle beskæftige sig med et konkret kundskabsstof, at det opbyggelige var noget, der mere hørte kirken end skolen til¹⁵⁷⁾, og at eksamen skulle bevares, eller også gik man ind for ministeriets tankegang, at undervisningens formål var at vække og befæste troslivet, og ønskede at undervisningen i særlig grad skulle henvende sig til hjertet. I det sidste tilfælde blev faget anset for at være anderledes end kundskabsfagene, og eksamen for at være alt andet end frugtbringende.¹⁵⁸⁾

Skal kirkens indflydelse øges?

Kultusminister Monrad foreslog i rundskrivelsen, at de kirke- lige myndigheder fik større bestemmende indflydelse på religions- undervisningen, hvis eksamenskontrollen bortfaldt. Men heri fik den tidligere biskop ingen støtte; hvor forskellig indstilling man end havde til de andre spørgsmål, var alle, der udtalte sig, på en enkelt undtagelse nær, totalt afvisende over for en kirke- lig indblanding i skolens undervisning.

Før argumenterne imod den kirkelige indflydelse fremføres, er det nødvendigt kort at se på kirkens eksisterende indflydelse på den lærde skole. Ved forordningen af 1809 mistede kirken en del af den forbindelse, den siden reformationstiden havde haft til det højere skolevæsen, men biskoppen spillede dog stadig en vis rolle som medlem af statsskolernes eforat.¹⁵⁹⁾ Eforatsinsti- tutionen vil blive indgående behandlet nedenfor; her er det til- strækkeligt at anføre, at eforaterne ikke mere havde den betyd- ning, som forordningen tillagde dem. Eforatet var desuden en gene- rel tilsynsmyndighed, der ikke havde mere betydning for faget Religion end for andre fag. Religionsundervisningen var ligesom andre eksamensfag underlagt undervisningsinspektørens embedsom- råde.

Rundskrivelsens udtryk "kirkelige myndigheder" havde voldt mange fortolkningsvanskeligheder.¹⁶⁰⁾ Var meningen, at biskoppen skulle føre tilsyn med religionsundervisningen, eller gik mini- steriets formulering på den lokale gejstlighed? Uklarheden af- holdt ikke skolerne fra at svare, da man var imod begge former for kontrol. Alene religionslæreren i Roskilde, P. A. Holm så gerne, at biskoppen deltog i censuren ved eksamen og visiterede i religionstimerne for at sørge for overensstemmelsen med kirken, ligesom han gik ind for, at biskoppen fik indflydelse på pensum og lærebøger.¹⁶¹⁾

Et afgørende argument imod, hvad man kaldte kirkens "Ind- blanding i Skolens Anliggender", var, at en myndighed uden for skolen ville kunne gribe ind på et enkelt punkt og foretage af- gørelser, der var imod den samlede undervisnings tarv. Man var heller ikke i tvivl om, at en sådan ordning let ville betyde, at "store Inconvenientser kunne fødes", og at "Collision med Skolernes øvrige Bestyrelse" ville opstå. I Aarhus var rektor og lærere særlig bange for, hvad et biskoppeligt tilsyn kunne

betyde for katedralskolerne; man havde tydeligt i tankerne, at biskop G. P. Brammer boede på den anden side af gaden.¹⁶²⁾

Hertil kom, at de lærde skoler var trætte af umyndiggørende tilsyn.¹⁶³⁾ Hvis der til undervisningsinspektøren, gymnastik-, sang-, og den nye tegneinspektør nu også kom en religionsinspektør, kunne "vi let faae formeget af det gode". Der var endvidere forskel mellem de tre eksisterende faginspektører, der alle repræsenterede "kunstfag", og en religionsinspektør. Det ville både over for skolen og undervisningsinspektøren være forkert at indføre et særligt tilsyn med et enkelt videnskabeligt fag.¹⁶⁴⁾

Horsens lærde Skole var bange for, at skolen ikke kunne opfylde sin selvstændige opgave i religionsundervisningen, hvis den ikke havde frihed for indgreb fra kirkens specielle fordringer. Man var især bange for, at de lutherske gejstliges kontrol ville skabe vanskeligheder for skolens reformerte elever, der ifølge 1850-bek. havde tilladelse til at deltage i undervisningen. Bag ved det sidste argument lå, at Horsens som Fredericias nærmeste lærde skole havde en del elever fra den reformerte menighed.

Det længste, statsskolerne¹⁶⁵⁾ gik i imødekommenhed over for det kirkelige tilsyn, var Roskilde Katedralskoles udtalelse om, at tilsynet ikke måtte gå videre end eforatets indflydelse, og det lå tydeligt bag, at det ikke skulle opfattes bogstaveligt efter forordningens paragraffer om eforatet, som P. A. Holm gjorde det. På samme måde havde rektor F. C. Olsen (Vb) ikke noget imod, at ministeriet som hidtil lod kirkelige myndigheder få indflydelse på beslutninger. Rektor Olsen tænkte sikkert her på de råd, som ministeriet indhentede hos biskopper og Teol.Fak. ved ændringer i lærebøger og lovgivning.

c. Biskopperne og religionsundervisningen.

Skolens enstemmige afvisning af kirkeligt tilsyn med religionsundervisningen fik ikke kultusminister Monrad til at opgive tanken.

Tværtimod skrev han til fem af landets bisper¹⁶⁶⁾, at "da Skolen ikke kan anerkjendes for at være et Samfund eller en Indretning, der i sig selv kan søge Grunden til sin Bestaaen", måtte han betragte skolernes svar, at religionsundervisningen kun

vedkom skolen og hverken staten eller kirken, som en omgåelse af spørgsmålet.

Monrads bestræbelser for at fastlægge skolens forhold til kirken må ses i lyset af hans forsøg på at ordne forholdet mellem stat og kirke i almindelighed. Men han havde mere held med sig, når han som indenrigsminister beskæftigede sig med fæstelov og jernbaner, end når han som kultusminister ville ordne kirkens og den lærde skoles problemer.¹⁶⁷⁾

Da Monrad mente, at religionsundervisningen nærmest hørte under kirkens gebet, bad han biskperne overveje, om tilknytningen ikke burde gøres tydeligere. Det kunne bl.a. ske ved: 1) at religionslæreren blev ordineret 2) at biskoppen blev hørt før læreransættelse 3) at biskoppen førte tilsyn med undervisningen og havde indflydelse på nye lærebøger. Endelig bad ministeriet om biskpernes mening om de traditionelle problemer i religionsundervisningen i disse år: eksamens berettigelse og forandringer i de højere klassers undervisning. Til belysning af de sidste spørgsmål vedlagde ministeriet Fabers skrivelse, kommissionsbetænkningen fra 1857, Det teol. Fakultets udtalelse 11-9-1857 og en ekstrakt af skolernes svar fra 1861.

Biskoppernes svar¹⁶⁸⁾ viser, at landets højeste kirkelige myndigheder var lige så uenige om den lærde skole, som skolen selv var. Ikke engang de 4 biskper af den mynster-martensenske retning samstemmede.

På en eller anden måde var de dog alle enige om, at religionsundervisningen havde forbindelse med kirken, og at det retslige grundlag herfor var grundlovens kirkeparagraffer, men dette grundsynspunkt førte ikke til enighed om de praktiske konsekvenser. Yderpunkterne var den konservative biskop G. P. Brammer (Aarhus) og den grundtvigsk-prægede P. Chr. Kierkegaard (Aalborg).

Brammer mente, at grundlovens § 3 (Den evangelisk-lutherske Kirke er den danske Folkekirke og understøttes som saadan af Staten) forpligtede staten til at sørge for undervisning i den evangelisk-lutherske religion, og desuden gav den ev.-lutherske kirke ret til at få fjernet modstandere af den evangeliske tros udbredelse i den lærde skole. Dette ville samtidig være til landets bedste "saavist som den udvortes Lovmæssighed i Statsborgernes Handlinger har den bedste Bevæggrund og bærer den bedste Frugt ved at være besjælet af et reent, sædeligt Sindelag, og saa vist som kun den sande evangelisk christelige-Religion

har Kraft til at rense og helliggjøre Sindelaget". Den lærde Skole skulle være "den Hellig Aands Værksteder".¹⁶⁹⁾

Kierkegaards udgangspunkt var også grundlovens § 3, men han forbandt den med den "meest uindskrænkede Religionsfrihed". Den konklusion, han drog heraf, var: 1) at børnene skulle tilbydes den fornødne religiøse undervisning 2) at adgangen til højere undervisning for embedsstanden skulle stå åben for alle uanset religiøst eller konfessionelt standpunkt. Kierkegaard mente, at så længe Folkekirken bestod, ville kun få unddrage sig den almindelige religionsundervisning; men forældre skulle have mulighed for at lade deres børn undervise privat i Religion under kontrol, bl.a. hvis de "ville gjøre mistydede Grundtvigske og Sørenkierkegaardske Ytringer gjældende, saa de forlange Børnene kun underviste i Christendomskundskab, forsaavidt de "Hvergang have Lyst dertil", uden Characterers Meddelelse og mere deslige".¹⁷⁰⁾

Når Monrad bad om stillingtagen til ordinerede religionslærere, tænkte han sikkert ikke på at gøre stedets præst til religionslærer, men snarere på, at skolens religionslærer skulle ordineres alene med henblik på religionsundervisningen. Kapitel IV (se nedenfor) viser, at lærerne i faget Religion i denne periode ikke var præster, men skolens faste lærere. Monrad fandt alene støtte hos Aarhusbispens:¹⁷¹⁾ Det ville vække og styrke religionslærerens følelse af "Ansaret for Herren og Menigheden", forøge agtelsen hos eleverne og hindre, at teologiske kandidater, der ikke delte kirkens tro, blev ansat. Ordinationen afvistes ellers med, at det almindelige præstedømme skulle gøres gjældende her (Martensen), at det ville udelukke rektorerne (der var filologer) fra religionsundervisningen, - Martensen anså det for det "skjønneste", at rektorerne underviste i Religion - at det ville skabe en skadelig modsætning til de andre fag (Engelstoft) og endelig, at da en lærers opgave hverken var at prædike, konfirmere eller forvalte sakramenter, var der ingen grund til at ordinere ham (Bindesbøll).¹⁷²⁾

Bisperne stod delte i spørgsmålet, om de skulle have indflydelse på, hvem der skulle ansættes som religionslærere. For Martensen var de teologiske kandidater i de fleste tilfælde ukendte, medens Brammer mente at kende dem bedre end rektorerne. S. Bindesbøll (L-F) anså det for vigtigt, at religionslærerne ikke alle blev af samme kirkelige retning, men dette sikredes ved, at rektorerne var forskellige, og det var således ikke nødvendigt at

involvere bisperne. C. T. Engelstoft (Fyn) ønskede derimod, at religionslæreren skulle aflægge et løfte til biskoppen om, at han ville undervise i overensstemmelse med Folkekirkenes lære og ånd, hvilket indebar, at biskoppen skulle kunne gribe ind og afskedige læreren. Dette konfessionelle embedsløfte var ifølge Engelstoft ikke i modstrid med grundloven, da afvigere blot kunne oprette privatskoler.

Visitation i religionstimerne var en naturlig følge af den biskoppelige indflydelse på læreransættelse. Martensen og Bindsbøll anså visitation for upassende. Martensen mente, at rektor og undervisningsinspektøren sørgede for at gøre det kristelige humanitetsprincip til skolens princip. Derimod støttede Engelstoft og Brammer tanken, og Brammer anførte, at han allerede havde visiteret uden at møde modstand på skolerne.¹⁷³⁾

Visitationen kunne nemlig ifølge Brammer, og de andre bisper var enige med ham heri, gennemføres uden at indføre nye bestemmelser. Eforinstitutionen havde den tilstrækkelige myndighed gennem 1809-bestemmelserne. Bispernes uenighed bestod alene i, om disse skulle gennemføres i overensstemmelse med bogstaven eller blot være paragraffer, som kun skulle anvendes i særlige tilfælde.

Alle undtagen biskop Kierkegaard støttede eksamens bevarelse ud over konfirmationen. I modsat fald ville faget, som Bindsbøll udtrykte sig, snart af eleverne blive anset for en "Skrantning", et fag, der hverken tålte normal behandling eller prøvelse. Martensen, der mente, at faget højst indirekte skulle være opbyggeligt, og Brammer, der skelnede mellem fagets to elementer: kristendommen som hellig livskraft (÷ eksamen) og som hukommelsesstof (+ eksamen), kunne her blive enige.

P. C. Kierkegaards standpunkt var en funktion af hans ovenfor nævnte hovedbetragtning om religionsundervisningens stilling efter 1849. Han erklærede sig på "det bestemteste" imod at bevare faget Religion efter konfirmationsalderen under skolens disciplin med bestemte timer, pensum, lektier, overhøring og eksamen. Eleverne havde dog i disse overgangsår til livet behov for "en Aand og Hjerte tiltalende Veiledning", men den skulle være en aldeles frivillig "fortsat oplysende og opbyggende Veiledning" og finde sted uden for skoletiden; og Kierkegaard forestillede sig, at elever, der viste ligegyldighed eller en "kaad og upassende Tone og Opførsel", skulle kunne udelukkes.

Det sidste spørgsmål, bisperne tog stilling til, var de højere klassers undervisning. Stort set støttede de alle ministeriets tanker om forandringer. Et hovedargument for dette var, at de eksisterende lærebøger var uanvendelige, og at nye ikke var undervejs.¹⁷⁴⁾ En anden bevæggrund var, at eleverne nødvendigvis måtte have undervisning i de nyeste kirkehistoriske bevægelser for at stå rustet til at imødegå disse, når de forlod skolen.¹⁷⁵⁾

Bisperne mente ligesom ministeriet, at der ud over den kirke- og dogmehistoriske undervisning skulle lægges vægt på bibellæsning især på originalsproget, men flere af bisperne ankede dog over, at ministeriet havde spændt buen for højt, når det foreslog¹⁷⁶⁾, at eleverne i VI-VII klasse skulle nå at læse to evangelier, Acta og Romerbrevet på græsk.

Ministeriet kunne på grundlag af de fem betænkninger konkludere, at kirken repræsenteret ved bisperne var mere positivt stemt over for en forbindelse mellem kirken og religionsundervisningen, end skolen var, men kunne ikke af bispernes udtalelser udforme et forslag om ordinerede lærere, biskoppelig læreransættelse og visitation, dertil var opfattelserne for forskellige. Derimod var bisperne i hovedsagen enige med skolen om nødvendigheden af en anden undervisning i de højere klasser.

d. D. G. Monrads videre bestræbelser.

Ovenfor er der redegjort fyldigt for skolernes holdning til faget Religion, således som den kom til udtryk, da de blev spurgt første gang af ministeriet. I de følgende to år 1862-63 blev skolerne anmodet om atter at beskæftige sig med en ændring af religionsundervisningen i forbindelse med to nye samlede reformforslag for den lærde skole. Det meget store materiale, ministeriet modtog i forbindelse med de nye forslag, skal ikke her behandles i detaljer, da de fleste problemer er identiske med de allerede omtalte. Alene nogle hovedtræk skal fremdrages.

Det generelle indtryk af skolernes betænkninger fra 1861 var, at man ønskede så få forandringer som muligt, fordi skolen først og fremmest krævede ro til at udføre sin gerning. En lempelse af kravene i mellemklasserne og ophævelse af afgangseksamens første del var blandt de mindre reformer, hovedparten kunne støtte.

Alligevel kastede Monrad nu et helt nyt forslag ind i forhandlingerne. Han foreslog at afkorte den lærde skole med et år og

overføre dele af pensum til en såkaldt anden eksamen ved Universitetet - en slags genoplivelse af Store Philosophicum fra tiden før 1850.¹⁷⁷⁾ Herved mente ministeren at have lettet overbebyrdelsen i den lærde skole, uden at det medførte, at fag blev afsluttet uden eksamen, hvilket forslaget om afskaffelsen af l.del af afgangseksamen ville have indebåret.

Monrad fastholdt forslaget om en anden eksamen på trods af undervisningsinspektørens og rektorers afvisning af det.¹⁷⁸⁾ Monrads forhåbninger til forslagets gennemførelse var imidlertid gennem de sonderende forhandlinger blevet stærkt formindsket. Statsskolernes rektorer og lærere skulle derfor også tage stilling til et alternativt forslag til forandringer i den bestående eksamensordning.¹⁷⁹⁾ Hovedtanken heri var, at en altomfattende afgangseksamen ikke var tilrådelig, men på den anden side var en afslutning af nogle enkelte fag, som l.del af afgangseksamen i øjeblikket var udtryk for, skadelig. Ministeriet løste dette ved at foreslå eksamen delt i en oprykningsprøve og en afgangseksamen; ved begge prøver skulle alle fag indgå, og kravene være afpasset efter elevernes udviklingstrin. Skolerne blev desuden afæsket stillingtagen til, om VI eller VII kl. skulle være toårig.

Selv om det ikke eksplicit udtaltes, var Monrads alternative forslag udtryk for en omformning af faget Religion i den lærde skoles øverste klasser. Ikke med hensyn til de kirkelige myndigheders bestemmende indflydelse, som Monrad øjensynlig havde opgivet, efter at senest Madvig også havde taget afstand herfra.¹⁸⁰⁾ I hvert fald nævner rundskrivelsen intet om tanken. Derimod viser forslagene til eksamensopgivelser til opryknings- og afgangsprøven, at den udvidede lærebog tænkte afskaffet.

Det var meget store krav, forslaget stillede til eleverne i de tre sidste skoleår (i de fem første skoleår må undervisningen være tænkt som hidtil). Kravene var følgende (fordelt forskelligt på de to prøver, eftersom VI eller VII klasse skulle være toårig): Joh.ev. og et af de synoptiske ev., Acta og Rom. (eller tilsvarende brevlitteratur) på originalsproget, fra Gammel Testamente i oversættelse: det meste af Genesis, et par hist. skrifter, 20 kap. profetstof samt poetisk stof svarende til 20 salmer, en kirkehistorisk oversigt og endelig Folkekirkens symbolske bøger.

Skolernes svar blev ligesom i 1861 til ved forhandlinger på lærermøder.¹⁸¹⁾ Betænkningerne udtrykte en så godt som enstemmig afvisning af hovedtanken i forslaget. Selv om der i den tidligere

debat havde været mange ønsker fremme om at vende tilbage til den gamle skoleordning, var der nu i virkeligheden ingen tilslutning til at genindføre 2.eksamen.¹⁸²⁾

Langt de fleste indberetninger ankede over, at ministeriet i det alternative forslag havde spændt fordringerne for højt i Religion. Særlig mente man, at kravene til læsning af nytestamentlige tekster i VI klasse enten skulle indskrænkes stærkt eller helt henlægges til VII klasse¹⁸³⁾, da profangræskkundskaberne i VI kl. endnu var for ringe, og fordi presset på eleverne netop på dette trin var overvældende. Derimod støttede de fleste indberetninger selve princippet om bibellæsning og en kirkehistorisk oversigt i de øvre klasser. Et par betænkninger udtalte sig dog endnu imod at afskaffe den "videnskabelige Fremstilling af Religion og Sædelære".¹⁸⁴⁾ Særstandpunkter blev udtrykt af rektor Flemmer (Fb), der ønskede al Religion afskaffet efter konfirmationen, og Aalborg Katedralskole, der ville gøre den udvidede undervisning efter konf. frivillig.¹⁸⁵⁾

Ministeriet havde nu modtaget et ganske godt billede af, hvad skolerne (især de offentlige skoler) mente om skolereformen og religionens stilling efter denne, men ministeriet havde samtidig opnået, at den meget frodige offentlige debat var forstummet.¹⁸⁶⁾ Årsagen var, at ministeriets to rundskrivelser (19-6-1861 og 28-6-1862) var tilstillet skolerne konfidentielt, og forhandlingerne på lærermøderne førte til, at dette tavshedsløfte blev udvidet til også at gælde alle skolers lærerkorps. Resultatet blev, at ingen turde ytre sig offentligt om reformen; situationen udviklede sig alene ved, at ministeriet på baggrund af betænkningerne ændrede sit oprindelige forslag.

Genindførelsen af 2.eksamen ville både gribe ind i den lærde skoles og Universitetets plan; det var derfor ikke urimeligt, at Monrad forelagde forslaget for Konsistorium og de filosofiske og matematiske fakulteter til udtalelse. De to implicerede fakulteter nedsatte et fællesudvalg, der afgav en trykt "Udvalgsbetænkning fra 7 Professorer over et Udkast til Forandring af Undervisningsplanen".¹⁸⁷⁾ Udvalget var enig i, at skolen ikke ganske løste sin opgave, selv om overbebyrdelsesklagerne i høj grad var overdrevne. Men de syv medlemmer var ikke enige om, hvorledes problemerne skulle løses; medens de 5 mente, at skolerne selv måtte rette fejlene, støttede mindretallet et overgangskursus ved Universitetet.¹⁸⁸⁾

Udvalgsflertallets indstilling, at skolen skulle have fred til sit arbejde "uden idelig at trykkes af Udsigten til Reformers og Revolutioner"¹⁸⁹⁾, omfattede imidlertid ikke religionsundervisningen: Undervisningen blev i øjeblikket givet i en ikke passende docerende form, og man foreslog, at faget Religion skulle afsluttes ved konfirmationen. Yderligere kundskaber måtte man skaffe sig ved selvstudium. En fortsat religionsundervisning i skolen vil let "føres ind i religiøse Partikampe eller theologiske Drøftelser, for hvilke den [skolen] helst bør være fremmed". Udvalgets mindretal tilsluttede sig, at Religion skulle ophøre ved konfirmationsalderen. Det samlede filosofiske og matematiske fakultet delte således ikke ministeriets opfattelse, at fagets omfang skulle bevares uindskrænket. Den negative indstilling til en udvidet religionsundervisning fandt ikke enstemmig tilslutning i Konsistorium.¹⁹⁰⁾ Et overvejende flertal støttede udvalgsflertallets betænkning, men flere, navnlig de theologiske professorer, satte spørgsmålstegn ved forslaget om at afskaffe Religion som undervisnings- og eksamensfag ved konfirmationen. Det theologiske Fakultets mest fremtrædende personlighed, prof. H. N. Clausen, var villig til at opgive eksamen efter konfirmationen, men han påpegede stærkt, at det ikke var forsvarligt hverken for skolen eller dens ungdom, at den kristelige påvirkning og undervisning faldt bort i den vigtige overgangsalder.

Det theologiske Fakultets indflydelse på skolereformen var i denne fase ikke særlig stor. Ministeriet havde ikke henvendt sig siden 1857, og fakultetet blev heller ikke nu spurgt direkte, men konsistoriemedlemmerne havde som nævnt chancen indirekte. Forklaringen var ikke, at ministeriet kunne henholde sig til, at fakultetet allerede tidligere havde tilsluttet sig ministeriets tanker. Tværtimod havde alle bortset fra H. N. Clausen i 1857 frarådet, at lærebogen blev afskaffet i øverste klasse, og endnu i 1863 foreslog fakultetet at udskrive en prisopgave med det formål at få skrevet en brugelig lærebog (se p. 39). Forklaringen må være, at ministeriet anså ændringen af faget Religion for en mindre brik i en større reform. Det var først og fremmest Monrads yndlingstanke, anden eksamen, Universitetet skulle tage stilling til; derfor blev Det filosofiske og matematiske Fakultet, ikke Det theologiske Fakultet spurgt.

De fleste skoler, undervisningsinspektøren og det meste af Universitetet havde nu afvist genindførelsen af en anden eksamen ved Universitetet, men alligevel fastholdt kultusministeren stærkt i et udkast til bekendtgørelse om de lærde skolars undervisningsplan, som han den 9. okt. 1863 sendte til udtalelse hos en række myndigheder (offentlige og private skoler, Konsistorium, Madvig m.fl.), at skoletiden skulle nedskæres med 1 år, mod at en del af undervisningen til gengæld henlagdes til Universitetet. Skolens arbejde skulle desuden lettes ved, at undervisning i Religion som eksamensfag skulle ophøre med V klasse, og undervisningen de sidste to år indskrænke sig til bibellæsning.¹⁹¹⁾

Hovedindholdet i rektorernes og bestyrernes svar¹⁹²⁾ var en bestemt afvisning af tanken om at ændre overgangstidspunktet mellem skole og Universitet. Det kan imidlertid ikke have overrasket ministeriet særligt, at skolen var imod at miste en klasse. Det er et almindeligt træk i skolehistorien, at en skoleform med alle midler vil forsøge at fastholde skolekursets længde. At privatskolerne gik særlig stærkt imod at ændre aldersgrænsen, der ifølge bestyrer M. Hammerich (BC) ville ryste hele skolen¹⁹³⁾, var også at forvente på grund af de økonomiske konsekvenser for privatskolen.

Uden at gå i detaljer kan det anføres, at betænkningerne var enige om, at ministeriets plan ville betyde forøget overbebyrdelse, da det mistede år ikke modsvarede af stofoverførelsen til Universitetet og nedskæringen i faget Religion. Hertil kom, at ministeriets planer for religionsundervisningen ikke blev modtaget godt. Indvendingerne gik især på, at en isoleret bibellæsning de sidste to år ikke ville føre til noget tilfredsstillende resultat. Nogle krævede, at bibellæsningen skulle støttes af en afsluttende eksamen. Andre ville godt undvære eksamen, men ønskede derimod frie kirkehistoriske foredrag ved siden af eller i stedet for bibellæsningen.

Minister Monrad måtte således igen konstatere, at skolerne ligesom undervisningsinspektøren og Universitetet, hvis negative betænkninger ministeriet også indhentede¹⁹⁴⁾, atter havde afvist skolereformforslaget både med hensyn til hovedtanken og i mange af detaljerne. Den lærde skoles reform syntes længere borte end nogensinde.

e. Krigen 1864.

Samtidig med de interne reformforhandlinger var kultusministeren travlt beskæftiget med landets truende udenrigspolitiske situation. Da forholdene tilspidsede sig i de sidste dage af 1863, blev Monrad efter et længere kulissespil leder af kriseregeringen, der skulle prøve at hindre krigen med de tyske magter.

Monrad undgik således at skulle gøre mere ved den vanskelige sag, hvor så at sige hele sagkundskaben havde afvist, hvad han anså for det rigtige. Han udtalte da også i Folketinget 15/1-1864, at han var ganske godt tilfreds med at være befriet for at tage beslutning.¹⁹⁵⁾

Afløseren som kultusminister, Fyns biskop C. T. Engelstoft, udtalte samtidig, at han ville henlægge Monrads plan, men at det på den anden side var nødvendigt alvorligt at forandre planen for den højere skole.¹⁹⁶⁾ Engelstoft blev imidlertid ikke skolens reformator, krigshandlingerne fik snart regeringen til at tænke på andet end skolens timeplaner, og hertil kom, at Engelstoft blev syg og hurtigt vendte tilbage til sin bispestol.

Reformforhandlingerne lå stille i det meste af året 1864; kultusministeriet havde nok at gøre med at besvare forespørgsler i anledning af problemer forårsaget af krigen (undervisning af flygtede slesvigske elever, arrangering af nødundervisning i jyske skoler, der blev anvendt af preusserne til indkvartering osv.).

Krigen kom imidlertid ikke til at betyde, at reformen blev henlagt. Måske kunne man sige tværtimod. Da forhandlingerne i årets slutning blev genoptaget, slog man en streg over Monrads strandede forslag og begyndte forfra. Og det var påny undervisningsinspektøren, der overtog initiativet.

f. Bekendtgørelsen af 30. nov. 1864.

Den 15. okt. 1864 forelagde Madvig i en længere indberetning til den nye kultusminister E. Heltzen bemærkninger og forslag, som iagttagelser fra det sidste års inspektionsrejse havde givet anledning til, og han opfordrede ministeren til at tage et initiativ for at få afsluttet flere års usikkerhed med hensyn til den lærde skole.¹⁹⁷⁾ Idet han polemiserede kraftigt imod Monrads forslag, påpegede han, at han fandt "Grundvolden" i den bestående lov rigtig. En række mindre ændringer i fordeling og gruppering af skolearbejdet kunne dog med fordel gennemføres. Den vigtigste forandring

var forslaget om, at 1.del af afgangseksamen ikke mere skulle have betydning for eksamensresultatet, men alene for oprykning til VII klasse.

I faget Religion turde Madvig på baggrund af lærernes meget forskelligartede udtalelser (jfr. ovenfor) og Det teologiske Fakultets negative indstilling til en reform ikke påtage sig ansvaret for en omformning, selv om han ikke lagde skjul på, at han personlig ønskede eksamen i faget sluttet i VI klasse og alene læsning af NT på græsk i VII dels af hensyn til teologerne, dels fordi det var naturligt for alle, der lærte græsk, at stifte bekendtskab med de religiøse kildeskrifters oprindelige form.

Ministeriet tog denne gang hurtigt beslutning. Uden at indhente flere betænkninger fra skolerne, hvis holdning var tilstrækkelig oplyst ved det materiale, ministeriet allerede havde, gjorde ministeriet Madvigs forslag til sine. Også Madvigs private mening om Religion, at undervisningen skulle ophøre som genstand for eksamen i VI klasse, optog ministeriet.¹⁹⁸⁾

Undervisningsinspektøren nøjedes ikke med at være initiativtager, han var med i hele bekendtgørelsens tilblivelsesproces, som han bl.a. påvirkede gennem en række breve. Et privatbrev fra Madvig til departementschef A. C. P. Linde var således med til at forandre passus'en om faget Religion.¹⁹⁹⁾ Madvig forventede voldsom indsigelse fra kirkelig side imod ministeriets forslag og tilrådede enten at lade undervisningen fortsætte i VII klasse og bevare eksamen, eller at ministeriet forhandlede spørgsmålet endnu engang. Madvigs råd blev delvis taget til efterretning²⁰⁰⁾, og § 5 i bekendtgørelsen af 30-11-1864 fik følgende ordlyd:

"Underviisning i Religion, som særskilt Fag, kan efter Indstilling fra den vedkommende Skoles Rektor med Kirke- og Underviisningsministeriets Billigelse ophøre med Udgangen af 6te Klasse, saaledes at da i 7de Klasse beholdes Læsning af det nye Testament i Grundsproget, forenet med Forklaring og Udvikling i religieus Retning. Men hverken heri eller i Religion som Fag, forsaavidt dette er bibeholdt til Skolecursets Slutning, aflægges Prøve ved Afgangsexamen."

§ 5 må ses i sammenhæng med § 2: Som Madvig havde foreslået, afskaffedes 1.del af afgangseksamen for at modvirke overbebyrdelsen i mellemklasserne, og eksamen i de 4 fag (Geografi, Naturhistorie, Tysk og Fransk), som hidtil havde udgjort 1.del af afgangseksamen, hvortil Religion nu lagdes som et femte, skulle alene have betydning for oprykningen til VII kl., dog således at ingen kunne opflyttes uden at have opnået karakterer i de fem fag svarende til mindst 4 godt og 1 temmeliggodt.²⁰¹⁾

Ministeriet havde på Madvigs foranledning omsider bragt en afslutning på de endeløse forhandlinger. Bekendtgørelsen som helhed, der bevarede 1850-ordningens principper, men nedskar fordringerne på en række punkter, var udtryk for debattens og indberetningernes dobbelthed: klagerne over overbebyrdelse og ønsket om ro til at gennemprøve skoleordningen af 1850 uden stadige ændringer.

Religion var et af de fag, der blev mest berørt af bekendtgørelsen, men bestemmelsen om, at den egentlige religionsundervisning skulle ophøre på et tidligere tidspunkt end afgangsklassen, og at der i VII klasse skulle læses NT på græsk, var de berørte parter næsten enige om. Noget mere modstand havde der været imod, at faget ikke skulle medtages ved afgangseksamen.

g. Den praktiske gennemførelse af bek. af 30-11-1864.

Bekendtgørelsen lod en række spørgsmål stå åbne. Således måtte ministeriet i samarbejde med skolerne tage stilling til så vigtige problemer som: 1) fagets eksamensopgivelser; 2) den praktiske gennemførelse af religionsundervisningen i VII kl. og 3) privatisternes religionsprøve.²⁰²⁾

VI klasses prøve.

Ministeriet spurgte fem udvalgte rektorer til råds om eksamenspensum ved VI kl.'s prøve i Religion.

Rektor Bonaparte Borgen (M)²⁰³⁾ var kritisk indstillet over for den nye ordning, da han var bange for, at eleverne ville lægge for lidt vægt på VI klasses prøve, nu da den ikke mere talte med til endelig eksamen. En højere talværdi som minimum ville dog uden tvivl have hindret, at en elev "med den jevneste Begavelse og den tarveligste Flid" uden besvær kunne slippe igennem disse fem fag.²⁰⁴⁾

Bortset fra Borgens kritik synes de adspurgte at have accepteret princippet i ministeriets bekendtgørelse om, at den egentlige religionsundervisning skulle afsluttes ved VI klasse.

Skellet ved VI klasse skabte imidlertid problemer for lærebogsundervisningen. Hidtil havde denne som nævnt været delt i en kortere gennemgang indtil konfirmationsalderen og en udvidet gennemgang, der blev ført helt frem til VII. Hvis man gik ind for den nye ordning, betød det, at det store pensum vanskeligt kunne nås, men på den anden side var Balle/Balslevs Lærebog for lille.²⁰⁵⁾ Problemet blev foreslået løst på tre måder: 1) Rektor B. Borgen (M) og rektor C. F. In-

gerslev (Ah)²⁰⁶⁾ ønskede at bevare en større lærebog, men i en noget ændret form. 2) I Sorø og Horsens mente man, at lærebogsundervisningen ikke kunne føres meget ud over konfirmationsstadiet, hvorfor man foreslog lærebogen afsluttet i IV kl. (Sorø) eller i V kl. (Horsens).²⁰⁷⁾ 3) En tredje mulighed var, som indberetningen fra Odense foreslog, at nøjes med den mindre lærebog, men at repetere denne i V og VI klasse.²⁰⁸⁾

Alle fem rektorer var enige om, at bibelhistorien skulle indgå i prøven, og da man ikke nævner ændringer i bøger eller omfang, må undervisningen være tænkt uforandret.

Prøvens karakter af oprykningsprøve og ikke afsluttende eksamen betød, at flere indberetninger gik ind for, at pensum skulle indskrænkes til det stof, der var læst eller repeteret i VI klasse.

Madvig fik atter det sidste ord, inden ministeriet endelig fastsatte bestemmelserne for prøven i Religion.²⁰⁹⁾ Han tog afstand fra Sorø's og Horsens' forslag om at afslutte lærebogsundervisningen tidligere end VI kl. og ønskede under alle omstændigheder lærebogen opgivet til den afsluttende prøve i VI klasse.

På baggrund af de fem rektorers og Madvigs indberetninger fastsatte et ministerielt cirkulære 20-5-1865 eksamenskravene:

"I Religion prøves Disciplene i christelig Troes- og Sædelære samt i hele Bibelhistorien."²¹⁰⁾

Cirkulæret bragte ikke klarhed over, om hele troslæren eller kun det i VI kl. læste eller repeterede skulle opgives, men administrative afgørelser af overgangsproblemer ved visse skoler viser, at meningen var, at hele lærebogen skulle opgives.²¹¹⁾

Faget Religion havde hermed ydet et føleligt bidrag til at lette elevernes eksamensbyrder. Kravene til VI klasses prøve oversteg alene i bibelhistorie de kundskaber, eleverne allerede 1 å 2 år tidligere skulle have parat som betingelse for at blive konfirmeret. De nye år gange slap for at stå til regnskab for den stofmættede udvidede dogmatik og de græske nytestamentlige tekster ved afgangseksamen.

Afgangsklassens undervisning 1865-1873.²¹²⁾

Religionsundervisningen i VII klasse blev mest præget af de nye bestemmelser. Madvig havde ganske vist overtalt ministeriet til at fare med lempe og tillade skolerne at bevare den hidtidige lærebogsundervisning; men kun Viborg Skole benyttede sig af muligheden.²¹³⁾ Årsagen var dels, at netop denne undervisning havde været omstridt i mange år, dels at den nu blev helt umuliggjort ved, at eksamen faldt

bort. Det kunne ikke lade sig gøre at præstere en frugtbar undervisning i dette vanskeligt tilgængelige stof, når lærerne ikke mere kunne kræve, at eleverne læste hjemme og senere aflagde eksamen i stoffet.

Tabel 2 og 3 (ovenfor) bekræfter, at den store lærebog efter en kort overgangsperiode forsvandt fra både stats/privatskolens læremidler. Krog Meyers Lærebog, som var den korteste, blev anvendt i V-VI kl. i Metropolitanskolen og i Rønne (jfr. løsning 1 p. 68f), men blev snart udsolgt.²¹⁴⁾ Religionslærer, overlærer C. F. A. Bahnson i Viborg var derefter den eneste, der benyttede den forkætrede lærebog, og ministeriet tillod ham i 1870 endog at skifte Liscos Lærebog ud med Kurtz'.²¹⁵⁾

Den kristelige tros- og sædelære var imidlertid ikke helt forsvundet fra afgangsklassen. Denne ønskede man ikke helt at undvære, hvad der findes mange eksempler på i den tidligere debat og senest i rektorernes kommentarer i forbindelse med forslagene til fag- og timefordeling 1865/66.²¹⁶⁾ Men undervisningen skulle ikke mere gives som et samlet dogmatisk system, men tros- og sædelæren skulle fremstilles på en friere måde i forbindelse med læsning af bibelske skrifter både i oversættelse og på græsk. Ministeriet advarede imod, at lærernes kommentarer endte med at blive til dikteringer af små dogmatikker.²¹⁷⁾

Bibellæsning havde også fundet sted før 1865 (jfr. tabel 2-3), men programmerne viser, at læsningen blev intensiveret efter nyordningen, først og fremmest fordi denne nu indtog den centrale plads i undervisningen i VII, medens den tidligere kun havde været et supplement til lærebogsundervisningen.

Hverken bek. 30-11-1864 eller Min.cirk. 20-5-1865 omtalte kirkehistoriens indplacering i undervisningen, men indirekte blev dens indførelse muliggjort ved, at ministeriet ikke fastsatte krav til VII kl.'s undervisning udover NT på græsk. Siden C. G. V. Faber havde fremsat sine reformtanker i 1856, havde læsning af nytestamente på originalsprog og en kirkehistorisk oversigt hørt sammen, når talen var om ændring af VII klasses undervisning. Det kan således ikke overraske, at de fleste statsskoler indførte (eller bevarede) en kirkehistorisk undervisning enten som en gennemgang af en kortere fremstilling eller som frie lærerforedrag.²¹⁸⁾ Når blot "intet Ukirkeligt eller Sært og Upassende forlanges eller foreslaas", tog myndighederne det ikke så nøje, hvilken fremstilling der blev anvendt, da eleverne ikke skulle opgive noget pensum til eksamen.²¹⁹⁾

Den mest anvendte fremstilling var den norske R. Tønder Nissen: Kirkehistorie nærmest til Skolebrug. Christiania 1863. Den var temmelig kortfattet og lidt mere i overensstemmelse med dansk kirkelig opfattelse og havde en noget mere afdæmpet fremstillingsform end den tidligere meget anvendte af Chr. H. Kalkar.²²⁰⁾

Tønder Nissen omtaler også de nordiske lande, men i yderst kortfattet form og kommer ikke ind på det 19. århundredes nordiske endelige danske kirkehistorie. Grundtvig, Kierkegaard og Martensen bliver ikke engang nævnt. Religionslærere, der ville anvende disciplinen kirkehistorie til at orientere eleverne om "vor tids bevægelser" på det kirkelige område, kunne således ikke anvende R. Tønder Nissens bog, men måtte selv fremlægge disse problemer for eleverne.²²¹⁾

For alle de anvendte kirkehistoriske oversigter gælder det, at de ville vække forargelse hos ikke-protestantiske læsere. Katolikkerne skildres som frafaldne fra den sande kirke. Det kommer bl.a. til udtryk under behandlingen af tridentinerkonciliet. Næsten enstemmigt, men mere eller mindre afdæmpet hedder det hos Kalkar: ". . . stadfæstedes efter mange Afbrydelser alle Misbrugene som katholsk Lære med Ufeilbarhedens Præg", hos Mørk Hansen: "Her bleve Protestanternes vigtigste Lærdomme fordømte, og de falske Sætninger, som Paven og katholske Lærde i Middelalderen havde opfundet, højtideligt stadfæstede", og endelig skrev Tønder Nissen: "Læren stadfæstedes i den forvandskede Skikkelse, hvori den i Middelalderen havde udviklet sig".²²²⁾

Endnu værre var fordømmelsen af Muhammed. Også her førte Kalkar an: Den "arabiske Fanatiker Muhamed" vandt frem "ved en af hedenske jødiske og christelige Lærdomme sammensat og paa Menneskenes laveste Lidenskaber beregnet Sædelære", og han fortsatte: "hele Arabien hjemfaldt til Uvidenhed og Mørke, Usædelighed og Barbari. Evangeliets Lys forsvandt der, hvor det havde straalet skjønnet og lang Trældoms og Grusomheds Nat begynder der, hvor Frihedens og Kjærlighedens Lære havde blomstret". Eleverne lærte hos Mørk Hansen om Muhammeds falske lære og om, hvorledes Muhammed lærte sine tilhængere megen overtro og gav dem "en fordærvelig Attraa efter sandselig Glæde". Tønder Nissen omtalte overhovedet ikke Muhammed, men det afholdt ham ikke fra at skildre kristendommens udbredelse på samme tid og senere at beskæftige sig med korstogene.²²³⁾

Ministeriet havde i 1861 (se p. 52), da reformforhandlingerne startede, pointeret, og her fået skolernes støtte, at meningen med reformen ikke var at indskrænke religionsundervisningens omfang. Den lærde skoles nye retsgrundlag (bek. 30-11-1864 og cirk. 20-5-1865)

nedskar da heller ikke faget Religions timetal, men i praksis blev det alligevel følgen. En oversigt over statsskolernes timetal i Religion 1868/69 viser tydeligt, at en del skoler nøjedes med at tildele faget 1 ugentlig time i den toårige VII klasse:

Tabel 4: Oversigt over statsskolernes timetal i Religion i skoleåret 1868/69.²²⁴⁾

	VIIA	VIIB	VI	V	IV	III	II	I
Metropolitan	1	1	2	2	2	2	2	3
Roskilde	2	2	2	2	2	2	2	3
Frederiksborg	1	1	2	2	2	2	3	3
Sorø	2	2	2	2	2	2	2	3
Nykøbing	1	1	2	2	2	2	3	3
Rønne	Haves ikke			1	2	2	3	3
Odense	2	2	2	3	2	3	3	3
Aalborg	1	1	2	2	2	2	2	2
Randers	1	1	2	2	2	2	3	3
Viborg	2	2	2	2	2	2	2	3
Aarhus	2	2	2	2	2	2	2	3
Horsens	1	1	2	1	2	2	2	3
Ribe	1	1	2	2	2	2	2	2

Den væsentligste årsag til reduktionen af timetallet i VII klasse var, at faget ikke mere var eksamensfag og derfor ikke mere behøvede tid til repetition af tidligere gennemgået stof. Stærkt medvirkende var endvidere, at eleverne skulle have mulighed for frivillig undervisning i det nye fag Engelsk, som ifølge cirkulæret af 20-5-1865 så vidt muligt skulle finde sted inden for de regelmæssige 36 ugentlige timer. Og da fagplanen i forvejen var meget stram, var Religion på grund af undervisningens frie form stærkt udsat for at miste timer. Nogle steder reddede faget begge timer i VII klasse ved, at skolen gik ud fra, at samme elev ikke fulgte undervisning i både Engelsk og Hebraisk.²²⁵⁾

I privatskolen var timetallet i Religion i de to øverste klasser endnu lavere end i statsskolen. I Haderslev Læreres Skole undervistes der i skoleåret 1868/69 kun i Religion det første år af den toårige VII kl. og i Westenske Institut var Religion slet ikke på timeplanen efter VI klasse.

Privatisternes religionsprøve.

Afgangseksamen kunne ifølge skoleordningen af 1850 opnås på tre måder. Den mest almindelige og regelrette var, at latinskoleelever

indstillede sig til eksamen ved den skole, hvor de havde fulgt undervisningen. Men ved siden heraf var det muligt at indstille sig som privatist enten ved en lærd dimissionsberettiget skole eller ved en eksamenskommission ved Universitetet.²²⁶⁾

Hidtil havde privatisterne ikke givet problemer for faget Religion. Da privatister ligesom "skoledisciple" blev konfirmerede og aflagde begge afgangseksamens afdelinger, havde man sikkerhed for, at de havde stiftet bekendtskab med hele fagets stofområde. Problemer og betænkeligheder ville først opstå, når en egentlig afslutningseksamen i faget afskaffedes eller indskrænkedes. Hvorledes kunne privatisternes religiøse kundskaber blive tilfredsstillende under en sådan ordning? At en løsning på problemet ikke lod sig etablere, var da også et argument imod en reform af religionsundervisningen.²²⁷⁾

Bekendtgørelsen nov. 1864 indskrænkede for første gang privatisternes pensum i Religion i forhold til skolesøgende elevers. VII klasses pensum: Ny Testamente på græsk og kirkehistorie (eller evt. lærebogsgennemgang) var ikke mere genstand for eksamen. Der var ikke mere nogen mulighed for at kontrollere, at privatister havde gennemgået det nævnte stof, og man kan derfor gå ud fra, at de ikke havde. De første studenter nogensinde, der ikke havde læst i det nye Testamente på græsk, udklækkedes 1865.

Derimod slap privatdimitterede ikke for VI klasses religionsprøve.²²⁸⁾ Skolernes privatister skulle som betingelse for indstilling til afgangseksamen have aflagt en præliminær prøve i de fem fag (deriblandt Religion) med krav svarende til dem, skolesøgende elever skulle præstere for at rykke op i VII kl.

Større vanskeligheder skabte ordningen for privatister, der indstillede sig for eksamenskommissionen. Den præliminære prøves karakter af oprykningsprøve (ikke afgangseksamen) og Universitetets videnskabelighedsprincip var uforenelige. Universitetet blev spurgt. For tredje gang²²⁹⁾ var fremgangsmåden den, at det filosofiske og det matematiske fakultet nedsatte et syvmandsfællesudvalg, og atter måtte udvalget konstatere, at det ikke så sig i stand til at svare sagkyndigt om faget Religion, medens udvalget var enigt om, at den præliminære prøve i de 4 øvrige fag skulle være som hidtil. Udvalgets formand, den indflydelsesrige J. N. Madvig (her i sin egenskab af filologisk professor), bad Det teologiske Fakultet om "paa Universitetets Vegne" at fremkomme med et forslag.²³⁰⁾

Efter at have forhandlet sagen på et fakultetsmøde²³¹⁾ gjorde Det teol. Fak. opmærksom på, at der ikke ved præliminærprøven kunne forlanges meget mere end ved konfirmationen, og at det vilde være lidet hensigtsmæssigt at henlægge en prøve til Universitetet, hvor der hos eksaminanden ikke kunne forudsættes videnskabelig undervisning. Prøven måtte derfor hellere bortfalde. Skulle den alligevel blive gennemført, gik fakultetet ind for, at den blev fastsat på samme måde som i skolernes VI klasse.

Det teologiske Fakultets opfattelse fik ikke, som udvalget havde foreslået, lov til at stå som Universitetets forslag. Det teol. Fak.'s skrivelse blev ganske vist optaget i udvalgsbetænkningen, men kun tre af udvalgets medlemmer ønskede at udelade prøven i Religion. Madvig var ikke blandt de tre; han anførte (i sin egenskab af undervisningsinspektør) i en skrivelse til ministeriet (6/3), at der ikke burde være forskel mellem de to typer af privatister.²³²⁾

Mest afgørende var det, at et stort flertal i Konsistorium, overraskende støttet af de tilstedeværende medlemmer af Det teologiske Fakultet, ønskede religionsprøven opretholdt: En kontrol var mere nødvendig for privatisterne end for skolens elever, da de førstnævnte ellers "aldeles ikke komme til at modtage nogen Religionsunderviisning". Problemet om videnskabeligheden kunne løses ved, at man overlod det til en skolemand i Universitetskommissionen at eksaminere i faget.²³³⁾

Ministeriets konklusion blev, at alle privatister skulle aflægge en præliminær prøve i de fem fag. Pensum i Religion skulle omfatte "det Stof af den christelige Troes- og Sædelære, der i de lærde Skoler gennemgaaes indtil Udgangen af 6te Klasse, og Bibelhistorie."²³⁴⁾ Resultatet blev således, at Universitetet hvert år i perioden 1865-1874 eksaminerede privatister i de elementære religionslærebøger.²³⁵⁾

6. Baggrundslinier for skoleloven af 1871.

Nyordningen 1864/65 havde imødegået visse af hovedankerne imod den lærde skole. F.eks. havde den for faget Religion taget den forudgående kritik til efterretning og ændret undervisningsplanen i overensstemmelse med det, alle stort set efterhånden var blevet enige om. Men alligevel blev ordningen ikke gammel. Snart blev den lærde skole igen kastet ud i forandringer og denne gang af mere gennemgribende natur.

I det følgende skal nogle hovedlinier i udviklingen, der førte frem til skoleloven af 1871, rides op. Skønt de nævnte træk ikke alle primært vedrørte faget Religion, fik de alligevel indirekte betydning for faget, da de førte til, at hele det lærde skolevæsen omformedes.

a. Den nationale forudsætning.

Ovenfor er nævnt, hvorledes krigen 1864 influerede på reformforhandlingerne, men de nationale problemer fik også videre betydning. Jo mere faretruende de udenrigspolitiske konjunkturer blev, desto større blev bestræbelserne for at indføre Oldnordisk i den lærde skole. Ønsket var allerede fremført i 1840 af prof. N. M. Petersen, og faget var indført i et par privatskoler²³⁶⁾, men i årene op imod 1864 blev Oldnordisk til et folkekrav.²³⁷⁾ Således modtog ministeriet i feb. 1863 en adresse med ca. 1000 underskrifter fra brede kredse af befolkningen med krav om, at Oldnordisk blev fag i den lærde skole. Begrundelsen var, at det danske folk var "stedt i en haard og efter al Sandsynlighed afgjørende Kamp ikke blot for at hævde sin politiske selvstændighed ligeoverfor fremmede Magters Vold, men ogsaa for at bevare sin Nationalitet som Gren af den nordiske Folkestamme usvækket af forstyrrende Indflydelser sydfra."²³⁸⁾

Ministeriet var ikke upåvirkeligt. Allerede i rundskrivelsen 28-7-1862 bad Monrad rektorerne overveje, om der ikke kunne blive plads til lidt islandsk grammatik og til at læse en saga, da "den lærde Skole under en konstitutionel Forfatning ei kan andet end paavirkes af Nationens Stemning.." og sætte "den Fordring til Nationens Oplyste, at de kjende deres eget Folks Oldtidssprog."²³⁹⁾ De fleste statsskoler stillede sig positivt til forslaget, selv om mange havde indvendinger imod at indføre et nyt stofområde.

Monrads forslag strandede som bekendt, og det eneste "nationale" i bek. 30-11-1864 var, at der blev indført to stileopgaver i Modersmålet i stedet for én, og at Tysk Stil forsvandt. Afskaffelsen af den skriftlige opgave i Tysk blev allerede 1861 foreslået for at lette overbebyrdelsen²⁴⁰⁾, men årsagen til gennemførelsen var nok så meget uviljen mod alt tysk, og hvad rektor C. R. S. Listov (Hl) skrev i 1871: "Vore politiske Forhold siden 1864 have fritaget os for den Forpligtelse at føre Sproget videre i Skolen end til at kunne forstaaes".²⁴¹⁾

Nederlaget i 1864 formidskede ikke kravet om, at studiet af fædrelandets oprindelige sprog og historie skulle ind i det højere skolevæsens plan.²⁴²⁾

b. Kravet om folkelig dannelse. Grundtvigianerne i skoledebatten.

De nationale kræfter kunne delvis mødes med Grundtvig og høj-skolens folk.²⁴³⁾ Grundtvig havde i 1840'erne forsøgt at bygge en udvidet folkehøjskole i Sorø på begreberne: folkelighed, fædreland og modersmålet.²⁴⁴⁾ Men der var en afgørende forskel, der gjorde, at samarbejde mellem de nationalt orienterede latinskefolk og grundtvigianerne var umuligt. Det var begrebet folkelighed. Grundtvig havde gang på gang rettet voldsomme angreb mod den sorte skole og dens ødelæggende undervisning.²⁴⁵⁾

Grundtvig havde således i "Skolen for Livet og Akademiet i Soer" udtrykt foragt for den lærde skole. Han var overbevist om, "at al Dreng-Videnskabelighed er en Uting, og at Bogorme-Væsenet, Afsondring fra Folket, Tilsidesættelse af Modersmaalet og Forguldelse af de latinske Skrifter, fjendtlige mod alle Folk og Konger, Lovtaler over Tyranni og Oprør, er den mest uhensigtsmæssige Børne-Lærdom for Kongelige Danske Embedsmænd, jeg kan tænke mig".²⁴⁶⁾

Men Grundtvig opgav, da Sorøplanerne strandede i 1848, i virkeligheden at reformere skolevæsenet fra oven.²⁴⁷⁾; i stedet begyndte, inspireret af Grundtvigs pædagogiske tanker, men i regelen uden hans praktiske medvirken, en ny skoleform at opstå, som skulle få den allerstørste betydning for den brede befolknings oplysning. Netop i 1860'erne tog denne højskolebevægelse fart.

Forbindelsen mellem højskolens folk og det højere skolevæsen var spinkel.²⁴⁸⁾ Det nye forsøg på at omdanne Sorø Akademi til en folkelig højere skole, hvor vækkelse og åndelig udvikling betød nok så meget som kundskabstilegnelse, tilfredsstillede hverken grundtvigianerne eller latinskolens, og forslaget blev henlagt.²⁴⁹⁾

Grundtvigianerne var i disse år optaget af en debat om folkelig dannelse kontra den lærde dannelse. Debatten, der fortsatte ind i 1870'erne, er fyldigt behandlet både hos Roar Skovmand og A. Pontoppidan Thyssen.²⁵⁰⁾

Religionsundervisningen blev inddraget i dannelsesdebatten, da grundtvigianerne var meget utilfredse med måden, hvorpå undervisningen blev drevet. I regelen var udgangspunktet for kritikken terperiet af katekismus og skriftsteder i folkeskolen²⁵¹⁾, men

kritikken blev ofte udstrakt til den lærde skole, da man mente, at dens fordærlige undervisningsmetode, bogstavtrældommen, havde bredt sig til bl.a. religionsundervisningen. Som illustration er det tilstrækkeligt at anføre, hvorledes professor Rasmus Nielsen kritiserede den lærebog, der var grundlaget for den officielle religionsundervisning: "her have vi det lærde Forbillede. Lærebogen med dens Skriftsteder er bestemt til Udenadslæsning, især gjælder det om at kunne Skriftstederne paa sine Fingre. Udenadslæsning er for Børn en aandelig mekanisk Sysse; saa begynder det med Aandsmekanik; men Aandsmekanik i Religion slaaer Livet ihjel. Det nytter ikke, at Lærebogen udtrykkelig siger, at Religionen ikke alene er en Kundskab, men ogsaa et Liv; thi, naar det staaer i Lektien, gaaer det øieblikkelig over i Udenadsmekaniken, at Religionen er et Liv".²⁵²⁾

Rasmus Nielsen så løsningen i, at "livsinteressen" blev sat over "kundskabsinteressen", og at bibelhistorien blev det centrale i stedet for lærebogen, men det var afgørende, at bibelhistorieundervisningen blev frigjort fra det lærde forbillede, således at "de store Aandsbegivenheder" kunne "træde frem for Anskuelsen gennem Bibelens egen barnlige ophøiede Fremstilling..".²⁵³⁾

Også den anden store kulturdebat i 1860'ernes slutning (tro/-viden) fik betydning for skoledebatten. Dette kom bl.a. til udtryk i en polemik mellem sognepræsterne Emil Christiani og Fr. V. Andersen²⁵⁴⁾, hvor også den særlige grundtvigianske opfattelse af forholdet mellem den lærde skole og kristendommen blev konfronteret med den martensenske retnings. Anledningen var et foredrag, som Fr. V. Andersen havde holdt på Roskilde Konvents møde i 1869 (se senere), hvori den lærde skole og filosofiundervisningen ved Universitetet var blevet angrebet for at være ukristelige. Christiani spurgte følgelig, om Andersen ønskede, at skolen skulle begynde med bøn og sang, og om de profane videnskaber skulle meddeles kristeligt.²⁵⁵⁾

Fr. V. Andersen mente, at den lærde skole skulle være kristelig, ikke en "ren humanitetsskole". Det kristelige afhang mindre af undervisningen i det enkelte, da han f.eks. ikke forventede, at alle matematiklærere som Newton blottede deres hoved, hver gang den magt, der står over både natur og historie, over rum og tal, blev nævnt. Det afgørende var, at skolen var sig bevidst, "at den er en heelstøbt aandelig Skabning, et mægtigt Led i den christne Samfundsorden".²⁵⁶⁾

Christiani svarede, at han ikke havde noget imod, at lærerne var kristne folk, og ville endog foretrække disse, hvis deres humane dygtighed ellers var lige. Men kristne lærere gjorde ikke skolen kristelig. Skolen var en borgerlig institution, hvis formål ikke var at gøre børnene kristne, men at uddanne dem i humaniora. For Christiani og grundtvigianerne fandtes der ikke andre kristelige institutioner end "Kristi hellige Menighed". At give skoler, stater eller folkeslag prædikateret kristelig, "er at snakke sort".

Heller ikke filosofikurset kunne de to blive enige om. Fr. V. Andersen spurgte Christiani, om han mente, det alene skulle tage hensyn til, hvad jeg kan vide, og ikke til, hvad jeg føler og tror. Christiani svarede, at filosofisk videnskab ikke kunne bygges på et under.²⁵⁷⁾ De to debattører er tydeligt på hver sin side i tro/viden problematikken. Debatten om tro og viden havde uden tvivl indflydelse på, hvorledes faget Religion blev udformet i 1871; anslaget mod den monistiske opfattelse af kristendom/kultur i skolen som sådan betød nok mindre, end at 1850-ordningens opfattelse af faget Religion som et videnskabeligt fag problematiseredes.

c. Den politiske forudsætning.

Hidtil havde Rigsdagen ikke haft noget med reformplanerne for den lærde skole at gøre. Både 1850-ordningen og ændringerne i 1864/65 var afgjort administrativt. Grænsedragningen mellem administrativt og lovgivningsmæssigt område var imidlertid omstridt, og Grundtvig havde allerede i 1850 rejst indvendinger imod, at Rigsdagen ikke var blevet spurgt. Daværende kultusminister J. N. Madvig svarede, at den lærde skole ikke principielt var unddraget den lovgivende magts område, men sagen hørte under administrationen, da den vedrørte specielle problemer (undervisningsplanen), ikke selve skoleordningen.²⁵⁸⁾

Flere gange søgte folketingsmedlemmer at få sager vedrørende den lærde skole lovgivningsmæssigt behandlet (f.eks. stillede A. F. Tscherning og C. V. Rimestad flere gange forslag om Metro-politanskolens nedlæggelse). I samlingen 1864/65 indbragte det nyvalgte medlem Christopher Krabbe et noget uigennemskueligt forslag i Folketinget.²⁵⁹⁾ Forslaget bemyndigede regeringen til at meddele privatskolernes bestyrere eksamensret, når statsskolernes

undervisningsplan blev fulgt, eller når planen indbefattede fag, som ministeriet skønnede var et godt kundskabsgrundlag for almindelig dannelse og for senere studier.

Krabbe uddybede i Folketinget, hvilke formål forslaget i virkeligheden havde. Han erklærede, at forslaget ikke var en reform, men at det gjorde en reform mulig, og at det foregreb afgørelsen i spørgsmålet om forholdet mellem den lovgivende magt og administrationen ved at fastslå, at den lovgivende magt var nødvendig til at fastsætte grundtrækkene for det højere skolevæsen.

Det andet formål var at gøre det muligt for privatskolerne at bygge hovedgrundlaget for elevernes almindelse på Historie og Modersmålet i stedet for de klassiske værker. Værnet imod, hvad Krabbe kaldte den "raa Materialisme" kunne ikke findes i den latinske klassicitet, men alene i Religion, Historie og Modersmålet. Der var tværtimod i flere af de klassiske værker noget "besudlende for Barnehjertet", og visse forfattere virkede "ligefrem nedbrydende paa den sædelige Bevidsthed og ere fordærvede for den sædelige Tankegang hos en Skoledreng".

Krabbes moralske begrundelse for at benytte et andet kulturelt grundlag blev stærkt imødegået i debatten. Både prof. J. L. Ussing og C. V. Rimestad mente, at de islandske sagaer indeholdt mange værre passager end de klassiske forfattere, og en debatdeltager (R. Varberg) gik så vidt, at hvis moralitetshensyn skulle bestemme valget af skrifter, så ville det også udelukke Bibelen.

Krabbe trak selv forslaget tilbage, da ministeren ikke ville fremme det, men det peger på to måder frem mod drøftelserne 1870/71: 1) Kravet om Rigsdagens medvirken. 2) Historie og Modersmålet som hovedgrundlag for skoleordningen.

d. Den pædagogiske forudsætning. Ny overbebyrdsdebat, hvor Religion inddrages.

Ved siden af den nationale, den folkelige og den politiske bevæggrund for at tage skolesagen op igen var der en fjerde mere pædagogisk årsag.

Løttelserne 1864/65 blev af mange anset for at være illusoriske. Overlærer J. A. Ostermann (Fb) mente således, at det intet betød, at karaktererne i de fem fag ikke talte med til afgangseksamen, når der i VI kl. alligevel skulle eksamineres i alt gennemgået stof i Naturhistorie, Geografi og Religion, og

rektor C. F. Ingerslev (Ah) mente direkte, at det var til skade for eleverne, da de tidligere fik de bedste karakterer i disse fag.²⁶⁰⁾

Snart kappedes pædagoger og læger m.fl. atter om at angribe elevernes overbebyrdelse forårsaget af, hvad Ostermann kaldte "en tarvelig fordøiet Masse af møjsommeligt tillærte Enkeltheder".²⁶¹⁾

Blandt forsøgene på at skære yderligere ned var Religion atter stærkt inde i billedet, både for at give en lettelse, og fordi det ikke betød meget for det religiøse livs vækkelse, "om den Unge ved en Examen kan hele Bibelhistorien og visse Paragrapher af Troes- og Sædelæren udenad."²⁶²⁾ At den generelle stemning var for at indskrænke Religion, afslører følgende udtalelse fra 1869 af rektor H. K. Whitte (Rd): "at Religion som Underviisningsfag i Skolen bør sluttet (som for Realisterne) med fjerde Klasse, er vistnok nu den almindeligste Mening (og den behøver neppe nogen udførligere Udvikling)".²⁶³⁾

Kritiske røster udeblev dog ikke. Den eneste religionslærer, der protesterede offentligt, var adjunkt Th. Hansen (S), der tog kraftigt til orde over for rektor Whittes henkastede bemærkninger om den almindelige mening. Argumentet, at der ikke blev undervist i Religion i V realklasse, kunne ifølge Th. Hansen ikke benyttes til at få sluttet undervisningen i IV studerende klasse. Argumentet skulle snarere vendes om, således at Religion blev indført også i V real.

Th. Hansen begrundede bevarelsen af religionsundervisningen i fuldt omfang med en formulering, der var præget af den standende debat om tro og viden. Da religionen var livsprincippet i al sjælelig og åndelig dannelse, den skjulte og dog allestedsnærværende kraft og varme, ville det, hvis friheden og videnskaben forsøgte at smide skolens eneste frelsende ballast ud, hurtigt føre til utopiens land.²⁶⁴⁾

Bortset fra ovennævnte artikel kom kritikken fra kirkelig side. Sagen blev taget op på Roskilde Præstekonvents efterårsmøde nov. 1869 af formanden Fr. V. Andersen.²⁶⁵⁾ Dette blev begyndelsen til Roskilde Konvents initiativer, som skulle få afgørende betydning for den højere skoles religionsundervisning i resten af århundredet. Men først et par ord om konventet.²⁶⁶⁾

I det 19. århundrede opstod der overalt i landet private sammenslutninger af præster, der mødtes mere eller mindre regelmæssigt til sammenkomster for at forhandle spørgsmål af fælles

interesse. Nogle var lokale konventer, der forsvandt lige så hurtigt, som de var opstået, men de større stiftskonventer opnåede at blive halvofficielle indslag i den danske kirkeorganisation.²⁶⁷⁾ Det mest kendte blandt stiftskonventerne var Roskilde Præstekonvent, som har slået sit navn fast i dansk kirkehistorie som initiativtager til Roskilde Konvents Psalmebog. Konventet var blevet stiftet i 1842, efter lovene med det formål "at drøfte Sager, som angaar Kirken, Skolen, samt Præsters Embedsvirksomhed og Stilling i det hele".²⁶⁸⁾

Fr. V. Andersen var således i overensstemmelse med lovene, da han med udgangspunkt i det tredobbelte formaningsord i Joh. 21,15-17 kritiserede religionsundervisningen i den lærde skole.²⁶⁹⁾ Han anså det for en velsignet gerning at vogte Herrens Lam (og her tænkte han på eleverne i latin- og realskolen) "for Døden, for den Vantroens Gift, hvormed Luften er smittet, som ad utallige Veie, ogsaa ved Opdragelsens og Eruditionens Vei, trænger ind i deres Liv". Det var ganske forkert, at kristendomsundervisningen ophørte i 15-16 års alderen, når eleverne var udviklede. Selv om pastor Andersen ikke ville angribe undervisningen i de klassiske sprog, påpegede han faren ved at give eleverne Horats, Ovid og Tibul, men lukke Bibelen for dem. Dette dobbelte forhold til de klassiske fag var et almindeligt kirkeligt standpunkt (se senere). Fr. V. Andersen betragtede religionsundervisningen som ophørt ved 15-16 års alderen, da han ikke havde meget til overs for læsningen af NT på græsk de sidste to skoleår. Den evangeliske kerne kom her ikke til sin ret på grund af den filologiske skal. Resultatet blev, at de unge kom til Universitetet ganske uberørte af Evangeliet, og de stod her ganske umodstandsdygtige over for Rasmus Nielsens og H. Brøchners ødelæggende filosofiundervisning.

Indlæggene i den efterfølgende diskussion gav alle i det væsentlige Fr. V. Andersen ret²⁷⁰⁾, og konventet nedsatte en komité, der skulle overveje, hvorledes det kunne tage initiativ til at få ændret religionsundervisningen i de lærde skoler og filosofiundervisningen ved Universitetet.²⁷¹⁾

Men resultatet af Roskilde Konvents første initiativ blev pauvert. Da udvalget endelig efter næsten 2 års forløb afgav betænkning²⁷²⁾, blev hovedforslaget om, at konventet skulle søge at fremskaffe en ny lærebog, forkastet af forsamlingen, der anså lærerens personlighed for vigtigere end den anvendte lærebog. Konventet kunne derfor støtte udvalgets andet forslag, at religions-

undervisningen især efter konfirmationsalderen blev overdraget "modnere Lærere". Endelig besluttede man at offentliggøre betænkningen og derefter genoptage sagen ved næstfølgende møde. Men forinden havde gennemførelsen af Halls skolelov gjort forhandlingerne forældede, og konventet opgav at forfølge sagen.²⁷³⁾

Ovenfor er det omtalt, hvorledes overbebyrdsdebatten atter satte ind i slutningen af 1860'erne; men efterhånden indså flere og flere, at der ingen fremtid var i at lappe på 1850-ordningen endnu engang. Den eneste virkelige mulighed for at ændre på fagspredningen var at opgive enheden i dannelsesgrundlaget og fra et vist klassetrin at spalte den lærde skole op i to (eller flere) retninger, der hver især koncentrerede sig om visse hovedfag.

I skoledebatten var der flere gange fremsat ønske om, at der ved siden af den klassiske retning skulle oprettes et "realistisk Cursus" med Matematik og Naturvidenskab som hovedfag, og hvor de klassiske fag højst var bifag.²⁷⁴⁾ Indtil midten af 1860'erne var tilhængerne af tvedelingen endnu et lille mindretal, men i løbet af sidste halvdel af 1860'erne modnedes tanken hos flere og flere. Umuligheden af at bevare den encyklopædiske totalitet i undervisningen og det stadig stigende behov for de realistiske fag var de to faktorer, tvedelingens tilhængere kunne pege på.²⁷⁵⁾

7. Faget Religion stedbarn i skoleloven af 1871.

Forhandlingerne om en ny skolelov blev indledt af et folketingsudvalg, der var nedsat i forbindelse med et helt andet lovforslag, nemlig: "Forslag til Lov om Lønninger for de under Ministeriet for Kirke- og Underviisningsvæsenet hørende Embeds- og Bestillingsmænd". Udvalget fremsatte ændringsforslag, der i virkeligheden forudsatte en reform af hele det lærde skolevæsen. Det samme udvalg, hvis flertal var fra Venstre, forelagde dernæst et forslag til beslutning, der pålagde ministeriet i næste eller næstfølgende samling at forelægge et reformforslag, hvor den lærde skole indskrænktes til fire år, og hvor al forberedende undervisning var frataget latinskolen.²⁷⁶⁾ Endvidere skulle forslaget indeholde en plan for en tredelt skole: en klassisk-sproglig, en historisk nordisk-sproglig og en matematisk-naturvidenskabelig linie. Gennem dette forslag ville folketingsudvalget gøre den lærde skole til et lovgivningsspørgsmål og samtidig skabe en noget mere folkelig og national skole (jfr. ovenfor).

Den nye kultusminister C. C. Hall optog spørgsmålet om den lærde skoles reform til seriøse forhandlinger mellem en række eksperter ved nogle møder i ministeriet i sommeren 1870, selv om undervisningsinspektør Madvig stærkt forarget havde stillet "Spidsen den Bemærkning, at det er et i mine Tanker aldeles utilbørligt og usømmeligt Skridt at ville med en Beslutning af det ene af Rigsdagens Thing tvinge vedkommende Minister til at forelægge Lovforslag, hvis Indhold i den Grad ... bestemmes i det Enkelte, som her skeer".²⁷⁷⁾

Halls oplæg til drøftelserne indeholdt væsentlige afvigelser fra venstreoppositionens forslag. Han henholdt sig til, hvad en del latinskolefolk havde fremhævet, at undervisningsplanen var anlagt på en "altfor bred encyclopædisk Grundvold", og at den realvidenskabelige side burde have adgang til akademiske studier; disse problemer løste Hall ved at indføre to retninger. Udgiftsfølgelsen kunne hindres ved at nedlægge de to nederste klasser. Hermed var de to forslag, folketingsudvalgets og regeringens, fremsat; det følgende år ville vise, hvad og hvor meget der var realiserbart.

Det ville føre for vidt at redegøre for udvalgsforhandlingerne i ministeriet og rigsdagsdebatten i detaljer. Det meste af drøftelserne vedrørte hovedprincipperne i de to forslag og kun forbigående, hvorledes faget Religion skulle stilles. De enkelte fags placering blev i vid udstrækning gemt til senere administrative afgørelser.

Ministeriets eksperter var uenige om Religions plads.²⁷⁸⁾ Nogle (prof. A. Steen, skolebestyrerne H. G. Bohr og J. Helms) ønskede faget afsluttet ved konfirmationsalderen og støttede tendensen i 1860'erne til at indskrænke faget. Andre (Madvig og rektor J. Forchhammer) ville bevare faget efter konfirmationsalderen, men uden eksamensprøve. Ude af trit med det i 1870 realiserbare var rektor F. C. C. Birch i Horsens, når han ville have en religionsundervisning på 2 ugentlige timer i alle klasser, der i de øverste klasser skulle omfatte en "noget videre gaaende Undervisning i den christelige Troes- og fornemmelig Sædelære... i Forbindelse med Læsning af et Evangelium i Grundsproget og en Kort Oversigt over Kirkens Historie", for at råde bod på misforholdet mellem elevernes religionskundskab og deres øvrige åndsudvikling. En sådan fortsat religionsundervisning anså Birch for helt nødvendig alene af hensyn til de skriftlige udarbejdelser i Modersmålet, som

i stort omfang hentede deres emner fra tros- og sædelæren.²⁷⁹⁾ Birchs holdning forudsatte imidlertid, at faget Græsk bevarede også på den matematiske retning. Rigsdagsforhandlingerne viste, at denne forudsætning ikke var realistisk.

Rigsdagsdebatten formede sig hovedsagelig som et opgør mellem to uforenelige hovedanskuelser. Den ene ville føre den lærde skole gennem forhandlingerne i samme skikkelse som hidtil. Skolen skulle stadig være en embedsmandsskole bygget på de klassiske traditioner, blot således, at de reale fag blev tilgodeset med en særlig afdeling, en deling der samtidig ville mindske fagspredningen. Denne tankegang fandt støtte blandt et mindretal i Folketinget og et flertal i Landstinget. Hovedtalsmændene var foruden kulturminister Hall, landstingsmand Madvig, der i Landstinget tog stærkt til orde imod det "hyperationale forslag" med den "forkerte og sygelige Særretning".²⁸⁰⁾

Heroverfor stod Folketingets flertal, der ønskede at ændre den lærde skole således, at kløften mellem den studerede verden og befolkningen kunne blive mindre. Dette skulle ske ved, som Frede Bojsen udtrykte sig ved 1.behandlingen i Folketinget, at "flytte noget af den latinske Steens Overvægt fra vor høiere Dannelse", og ved at indføre en tredje retning centreret om "den hele Kreds af rene og skjønne Sprogformer, der slutter sig om vort Modersmaal".²⁸¹⁾

Følgen måtte naturligt blive, da de to forslag ikke lod sig sammenfatte i et kompromis, at Folketinget og Landstinget vedtog hver deres forslag ved 3.behandling.²⁸²⁾

Begge disse forslag indskrænkede faget Religion. Venstregruppernes forslag (folketingsflertallets) opererede med en fireårig skole, hvor kravet til optagelse i skolen i Religion var den "Religionskundskab, som kræves af en vel forberedt Konfirmand". Herudover skulle der på alle tre retninger sættes følgende mål i faget i I-II kl. (i III-IV kl. skulle der ikke undervises i Religion): "Kundskab til den bibelske Historie, særlig det nye Testaments, efter en mere omfattende Fremstilling, samt Kjendskab til det vigtigste af Kirkehistorien".²⁸³⁾ I dette forslag anes grundtvigianernes indflydelse. I Landstingets forslag nævnes Religion som lærefag i de fire nederste klasser (af 6), men faget er ikke nævnt i § 6, der omtaler fagene i de to øverste klasser.

Da det i Landstinget vedtagne forslag, der ikke afveg meget fra Halls oprindelige, blev oversendt til Folketinget til eneste

behandling²⁸⁴⁾, indtraf der en sensation, idet flere af de hidtidige usikre eller modstandere (deriblandt J. A. Hansen) støttede Landstingets forslag. De indså, at Folketingets forslag ikke kunne gennemføres, og ønskede at støtte Landstingets små fremskridt, fremfor at reformen helt skulle tabes.²⁸⁵⁾ Den 28. marts 1871 vedtog Folketinget med 52 stemmer mod 26 det fra Landstinget oversendte forslag, som med kongens underskrift 1/4-1871 blev "Lov om Undervisningen i de lærde Skoler i Danmark". Forsøget på at gøre den lærde skole mere folkelig var strandet for de næste tre årtier.

Det var i sidste øjeblik, at skoleloven slap igennem Rigsdagen. Fra valget i 1872 havde Venstre absolut flertal i Folketinget, og det var ikke mere muligt at gennemføre lovgivning, som det forøvede Venstre var imod; samtidig standsede Landstinget Vénstres forslag.²⁸⁶⁾ Følgen blev, at Halls skolelov trods mange ændringsforsøg fik lov til at virke frem til 1903. De eneste forandringer, der fandt sted i perioden 1871-1903, var administrative.

Halls skolelov delte latinskolen i to retninger, den ene overvejende matematisk-naturvidenskabelig, den anden overvejende sproglig-historisk. Af Vénstres tredie retning overlevede kun lidt Oldnordisk og Svensk under faget Modersmålet, og så kan man endda diskutere, om det ikke lige så meget var de nationale latinskolefolks kampagne for Oldnordisk som Vénstres nordisk-historiske retning, der lå bag udvidelsen af faget Dansk. De to nederste klasser blev nedlagt, således at et fuldt skolekursus kom til at bestå af I-VI klasse (alle etårige). Ved udgangen af IV klasse skulle der afholdes en hovedeksamen, der oprindeligt var ment som en årsprøve, men som i praksis fik præg af en regulær eksamen.²⁸⁷⁾ To år senere afholdtes den endelige afgangseksamen.

I lovttekstens § 4 og § 6 opregnedes undervisningsfagene. De to paragraffer skal citeres i deres fulde ordlyd, da forsøgene i 1870'erne og 1880'erne på at udvide religionsundervisningen tog udgangspunkt i fortolkningen af disse paragraffer.

§ 4 lød: "Undervisningsfagene ere: Modersmaalet, derunder indbefattet Oldnordisk (og Svensk), Tydsk, Fransk, Engelsk, Latin, Græsk, Religion, Historie, Geographi, Arithmetik, Geometri, Tegning, Naturhistorie, Naturlære, Tegning med geometrisk Tegning og Skrivning samt desuden Sang og Gymnastik.

Den ugentlige Skoletid til samtlige Fag og Øvelser, Sang og Gymnastik alene undtagne, maa ikke udgjøre mere end 30 Timer".

Religion var således undervisningsfag i den nye latinskole, medens Hebraisk definitivt var faldet ud. Det ugentlige timetal var beskåret i forhold til den gamle ordning (fra 36 t. eksklusive Gymnastik til 30 t. ekskl. Gymnastik og Sang).

Medens § 4 blot nævnte fagene uden at angive, hvor længe undervisning skulle finde sted, beskæftigede § 6 sig med de to øverste klassers fag:

"I Skolens to øverste Klasser deles Undervisningen i et sproglig-historisk og et matematisk-naturvidenskabeligt Kursus, saaledes at Latin, Græsk og Naturlære blive særskilte Fag i det førstnævnte, de matematiske Discipliner med geometrisk Tegning og Naturlære samt, hvor Omstændighederne tilstede det, et Afsnit af Naturhistorien særskilte Fag i det sidstnævnte Kursus, hvorimod Undervisningen vedbliver at være fælles i Modersmaalet, derunder Oldnordisk (og Svensk), Fransk og Historie.

I de to øverste Klasser kan der frit vælges mellem Engelsk og Tydsk. Undervisningen er fælles for de Disciple, der vælger samme Fag.

Afgangsexamen for begge Afdelinger af øverste Klasse afholdes ved selve Skolen. Den er dels skriftlig, dels mundtlig.

De skriftlige Opgaver ere: for alle Examinander: To Opgaver i Dansk, og særlig: for dem, der underkaste sig sproglig-historisk Examen: en Oversættelse fra Latin til Dansk og en Oversættelse fra Dansk til Fransk, og for dem, der underkaste sig matematisk-naturvidenskabelig Examen: mindst to matematiske Opgaver.

Forordningerne ved den mundtlige Prøve bestemmes ved kongelig Anordning."

Arbejdet med den nye lov var ikke færdigt den 1. april; tilbage stod vigtige administrative afgørelser, der var nødvendige for at udfylde de rammer, loven havde afstukket.

De ovenfor citerede paragraffer fortalte således ikke meget om den nye religionsundervisning. § 6 lader ane, at faget ingen plads skulle have i de to øverste klasser (V-VI), men spørgsmålene, om faget skulle føres frem til IV klasse eller afsluttes endnu tidligere, om det skulle medtages ved afgangseksamen eller IV classes hovedeksamen (§ 6 fortalte blot, at faget ikke skulle medtages ved skriftlig eksamen), og endelig om hvilket indhold undervisningen skulle have, var i vores sammenhæng centrale problemer, som Rigsdagen havde ladet ligge.

Efter at kultusminister Hall i april måned havde haft indledende drøftelser med Madvig²⁸⁸⁾ og departementschef A. C. P. Linde og kontorchef C. F. Schwartzkopf, benyttede han sig af samme fremgangsmåde som året forud og indkaldte et ekspertudvalg af "Skolemænd og Undervisningskyndige", der skulle hjælpe ministeren med at gøre forslag til "den positive Anordning af Enkelthederne, baade med Hensyn til Undervisningsplanen og Examensfordringerne". For at beslutningsgrundlaget kunne blive så godt som muligt, tilstillede Hall samtlige rektorer og bestyrere for privatskoler det ministerielle papir, som ekspertudvalget benyttede som forhandlingsgrundlag,

og bad dem om at fremkomme med bemærkninger, inden udvalgsforhandlingerne begyndte.²⁸⁹⁾ Det er vigtigt at fremhæve forhandlingsproceduren, da ministeriet senere blev stærkt kritiseret, fordi ingen eksperter i faget Religion havde deltaget i de ministerielle forhandlinger.

Hall havde i sin skrivelse 10-5-1871 fastlagt udvalgets opgaver: 1) Fastlægge optagelsesprøven, efter at de to nederste klasser var bortfaldet. 2) Udarbejde timeplan og pensumkrav i de enkelte fag. Under dette punkt fremhævedes, at ministeriet var af den mening, at religionsundervisningen helt skulle bortfalde i V-VI klasse. 3) Indpasse realklasserne i den nye plan.²⁹⁰⁾

En række af de skoleledere, som ikke var med i udvalget, benyttede sig af chancen for at påvirke forhandlingerne. Ministeriets cirkulære var ved nogle statsskoler blevet drøftet med lærerne, eller lærerne var i hvert fald blevet orienteret om det.²⁹¹⁾ De fleste af betænkningerne protesterede ikke mod ændringerne i faget Religion. Enten berørte de slet ikke spørgsmålet²⁹²⁾, eller de udtrykte som bestyrer Jean Pio (BK) ligefrem glæde: "Om Undervisningen i Religion har jeg intet at foreslaa; at den bortfalder for 5te og 6te Klasse i den Form, den hidtil har været befalet her, anses for yderst gavnligt".²⁹³⁾ Den hidtidige religionsundervisnings mangler, græskundervisningens bortfald for den matematiske afdeling, der ikke længere kunne læse NT på græsk, og ønsket om, at religionsundervisningen skulle være fælles for studerende og realister, var nogle af de vigtigste argumenter for at beskære faget.

Fjernelsen af Religion fra V-VI klasse havde dog modstandere. Problemet for disse var, om det i det hele taget var tilladt efter loven at undervise i Religion i de to øverste klasser (jfr. § 6); rektor S. L. Povelsen (RS) hævdede, at ministeriet selv må have anset det for lovligt, hvis dets udfyldende bemærkning i cirkulæret 10/5-1871 om, at religionsundervisningen helt burde bortfalde i femte og sjette klasse, skulle give nogen mening.²⁹⁴⁾ Povelsen anså det for pædagogisk uforsvarligt i en by som Roskilde, hvor kun 1/3 af eleverne boede hjemme, fra et vist trin i skolen at henvise elevernes religiøse uddannelse til familielivet. Han forestillede sig, at de øverste klassers undervisning skulle være som hidtil. Forudsætningen for Povelsens forslag og for lignende anmodninger fra rektorerne C. H. A. Bendtsen (Rb) og C. Paludan-Müller (N) om at bevare den nytestamentlige gennemgang på græsk var, at de pågældende skoler indtil videre alene skulle have den sproglige afdeling.²⁹⁵⁾

Den grundtvigianske rektor H. H. Lefoliis (Vb) forslag kunne derimod benyttes på begge retninger. Han ønskede at tilbyde 1 ugentlig time i V-VI kl. til en "væsentlig foredragende Fremstilling af Kirkehistorien" som et passende supplement til elevernes almindelige dannelse.²⁹⁶⁾

Udvalget gik meget grundigt til værks og afholdt timelange møder alle hverdage 31/5-9/6, således at der var afsat bestemt tid til de enkelte fag og problemer. Til slut forhandlede samlet om hele udvalgsbetænkningen, og der blev holdt afstemning, hvor der var uenighed.²⁹⁷⁾ Faget Religion drøftedes på mødet 2/6. Såfremt kontorchef Schwartzkopfs referat er pålideligt og fuldstændigt, drejede diskussionen sig alene om fagets placering i de lavere klasser.²⁹⁸⁾ Konklusionen på mødet synes at være, at den "overvejende Stemning" var for at slutte faget ved udgangen af III kl. eller ved konfirmationsalderen. Den færdige udvalgsbetænkning bekræfter dette: "Naar Religionsundervisningen ikke skal eller kan gaa ud over fjerde Klasse, anseer Commissionen det for lidet hensigtsmæssigt at føre den et ganske kort Stykke ud over Confirmationen, og den har derfor foreslaaet, at lade den ophøre med den Klasse, i hvilken sædvanlig Confirmationen indtræder".

Udvalget fastsatte religionsundervisningens afslutningstidspunkt ikke efter klassetrinnet, men efter confirmationen, idet man tilrådede, at rektorerne fik tilladelse til at fritage "de Disciple, der maatte være confirmerede tidligere, for Deeltagelse i Religionsundervisningen efter Confirmationen".

Udvalget affattede udover betænkningen forslag til bestemmelser, som for faget Religions vedkommende ordret kom til at indgå i den endelige anordning af 5/8-1871.²⁹⁹⁾ Skønt de to nederste klasser var nedlagt, blev kravene til optagelsesprøven til I kl. ikke sat højere end tidligere: "Bibelhistorien i kort Begreb og Hovedstykkerne af Luthers lille Katekismus".³⁰⁰⁾

§ 2 fastsatte kravene til eleverne, når de var optaget i skolen:

"I Religion, hvor Undervisningen ophører ved Udgangen af 3die Klasse, gennemgaas Bibelhistorien efter en udførligere Lærebog, den kristelige Tros- og Sædelære efter en mindre".

Det eneste af udvalgsbetænkningens forslag vedrørende faget Religion, der ikke kom med i anordningen, blev alligevel gennemført ved cirkulære 9/8-1871. Skolernes rektorer fik her ret til at fritage elever i III klasse, der var confirmerede, fra religionsundervisningen.

I tabel 5 gives en oversigt over den nye fag- og timefordeling.³⁰¹⁾

Tabel 5:	I		III		IV		V		VI		
			S	M	S	M	S	M	S	M	
Dansk	3	2	2	3	2	3	4	4	4	4	
Tysk	2	2	2	2	2	2	2*	2*	2*	2*	(* Engelsk kan vælges)
Fransk	3	3	2	2	2	2	3	3	3	3	
Latin	6	8	7	7	8	8	9	-	8	-	
Græsk	-	-	5	-	5	-	6	-	6	-	
Religion	2	2	2	2	-	-	-	-	-	-	
Historie	2	2	3	3	2	2	3	3	4	4	
Geografi	2	2	1	1	2	2	-	-	-	-	
Mat. fag	6	6	4	6	5	7	-	10	-	10	
Naturhistorie	2	2	2	2	2	2	-	-	-	-	
Naturlære	-	-	-	2	-	2	3	5	3	5	
Skrivning	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	
Sang	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	
Gymnastik	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	

8. Hvorfor indskrænkedes faget Religion 1850-1871?

Ovenfor er der givet en behandling af de endeløse forhandlinger om faget Religion, der fandt sted, så længe Madvigs skoleordning eksisterede.

Resultatet af debatten og forhandlingerne er let at konstatere. En sammenligning mellem bek. af 13/5-1850 og lov af 1/4-1871 (suppleret med anordn. 5/8-1871) viser tydeligt, at faget blev helt forandret. Den omfattende teologisk-videnskabelige overbygning er forsvundet sammen med undervisningen i de øverste klasser. Tilbage efter nedskæringerne i 1864/65 og i 1871 var en religionsundervisning, der nogenlunde svarede til den, der blev givet i realskolen, folkeskolen og til konfirmationsforberedelsen, udvidet med lidt videregående bibelhistorie.

Svære er det at finde årsagen til denne udvikling. Umiddelbart kunne man tro, at den var udtryk for en religionsfjendsk strømning, at baggrunden var uvilje og modstand imod, at den lærde skole underviste i Religion. Dette er ingenlunde tilfældet. Ateismen og fritænkeriet havde endnu ingen betydning og ytrede sig ikke i debatten. Andre trossamfund og sekterne havde heller ingen direkte indflydelse på latinskoledebatten. Biskop P. C. Kierkegaard mente dog, at selve deres eksistens tvang statsskolen til at ændre sin religionsundervisning, således at den blev gjort frivillig efter konfirmationen. Men bortset herfra havde de fra Folkekirken afvigende trossamfund snarere den modsatte virkning. Bevidstheden om den fare,

de udgjorde for Folkekirken, førte til ønsket om at lægge religionsundervisningen tættere op ad Folkekirkenes lære. Flere eksempler på denne udvikling kan hentes fra reformforhandlingerne og fra debatten om indførelsen af nye lærebøger. Generelt kan det konkluderes, at i hovedprincippet sejrede de lærebøger i religionsundervisningen, der var mest i overensstemmelse med ortodoks bibelopfattelse og Folkekirkenes bekendelse: Blandt de små lærebøger (troslæren) blev Balslevs Lærebog, der var bygget over Luthers lille Katekismus, førende; Assens Bibelhistorie, som holdt sig tættere på de bibelske fortællinger end forgængerne, slog disse ud, og endelig gik bestræbelserne for at skabe en ideel udvidet lærebog i retning af at skaffe en passende oversigt over den evangelisk-lutherske kirkes tros- og sædelære, men da en sådan som nævnt ikke blev skrevet, afskaffedes lærebogen helt. Erstatningen derfor: undervisningen i NT på græsk og kirkehistorieundervisningen, der som påvist p. 71 var konfessionel, styrkede kun tendensen.

Der er tre væsentlige årsager til forandringerne i faget.

1) Uenigheden om fagets mål og metode. 2) Dårlige lærebøger. 3) Fagets funktion af den samlede skolelovgivning. Disse faktorer virkede både hver for sig og i sammenhæng.

1) Problemet var, om faget skulle være kundskabsmeddelende eller opbyggeligt, og det hermed sammenhængende spørgsmål, om faget skulle medtages ved eksamen i de højere klasser eller ikke. 1850-ordningen søgte at tilfredsstille begge formål: faget hørte under "de videnskabelige fag", eksamen skulle afholdes i faget på alle niveauer, og der var et fast kundskabsstof, som i de højere klasser så vidt muligt skulle behandles videnskabeligt. Men på den anden side skulle religionslæreren samtidig sørge for "en levende Erkjendelse af den christelige Religions Sandheder og at gjøre samme frugtbar for Gemyttet".

Det var fagets store dilemma, og forslag til at løse det manglede ikke. De fleste af de ovenfor behandlede kilder indeholdt meninger og holdninger til problemet. Nogle ønskede, at faget skulle behandles som andre fag og medtages ved eksamen, andre at faget burde have en særlig stilling, da dets fornemste opgave var at vække og befæste troslivet. Den væsentligste årsag til, at problemet ikke blev løst, var, at de fleste, der beskæftigede sig med faget, i virkeligheden ønskede dobbeltheden bevaret.

Religionslærernes debat i 1859-60 viste således, at uenigheden drejede sig om, hvor tyngdepunktet skulle ligge. Mange mente som Faber, at "Gemyttet ømmer sig" ved eksamen både hos lærer og elev; men på den anden side var kun få villige til at lægge entydig vægt på det opbyggelige. I hvert fald fik kultusminister Monrad kun støtte fra en enkelt religionslærer (og et par bisper), da han i 1861/62 søgte at gøre forbindelsen mellem religionsundervisningen og kirken fastere.

Det afgørende i denne forbindelse er, at usikkerheden omkring fagets formål i hele perioden var med til at sætte spørgsmålstegn ved 1850-ordningens bestemmelser. Eksamen/ikke eksamen og fast pensum/friere undervisning (især i de højere klasser) var til stadighed genstand for diskussion.

2) Debatten om fagets formål var i høj grad blandet sammen med lærebogsproblemet. Modstanderne af Religion som kundskabsfag i de højere klasser hentede nogle af deres vigtigste argumenter her. Det var ganske ødelæggende for religionsundervisningen, at man i de år, hvor eleverne begyndte at reflektere over tilværelsen, benyttede stofmættede og vanskeligt tilgængelige systematiske lærebøger i undervisning og til eksamen. Det var ikke kundskabsstoffet i sig selv, man angreb - naturligvis skulle eleverne have en vis viden - men måden det blev givet på. De anvendte lærebøger hindrede inderligheden i tilegnelsen og gjorde eleverne fjendtligt indstillet over for faget.

Da bestræbelserne for at få en bedre tros- og sædelære mislykkedes, fik eksamensmodstanderne efterhånden støtte fra flere og flere til, at undervisningen i de øverste klasser måtte ændres. Da Faber fremsatte tanken i 1856, var sagen endnu ikke moden, og Det teologiske Fakultets modstand hindrede reformen i flere år. Forhandlingerne 1861-65, der må ses i sammenhæng med skolernes samtidige forgæves kamp for at finde en acceptabel lærebogsfremstilling, viser en stigende tilslutning til at afskaffe troslærebogen og erstatte den med bibellæsning og kirkehistorie.

3) Denne ændring blev fremmet af de almindelige skolereformforhandlinger. Faget Religion var i hele perioden kun en lille brik i en større sammenhæng. Dette ses bl.a. af, at ministeriet ikke efter 1857 spørger Det teologiske Fakultet direkte til råds om dets stilling til reformforslagene; og dette til trods for, at ministeriets

forslag var i modstrid med, hvad et flertal i fakultetet ønskede. Ministeriets henvendelse til andre fakulteter viser, at der efter dets opfattelse er større spørgsmål på dagsordenen end religionsundervisningen.³⁰²⁾

Periodens presserende skoleproblem var elevernes overbebyrdelse. Allerede ministeriets kommission i 1857 beskæftigede sig hovedsagelig med at afhjælpe problemet, men pjecekampen 1859ff. gjorde det atter akut, og reformforhandlingerne 1861-65 og delvis 1870-71 kan ses som forsøg på at nedskære fagenes antal og omfang og eksamenskravene.

Faget Religion kunne ikke undgå at blive inddraget i overbebyrdelsesdebatten. Pjecernes mange anklager mod den stofmættede halvvidenskabelige latinundervisning og Madvigs latinske Grammatik kunne med lethed anvendes på religionsundervisningen og de dogmatiske lærebøger, og her kunne kritikerne støtte sig på, hvad fagets udøvere selv gav udtryk for (se pkt. 1 og 2).

I kultusminister Monrads forskellige forslag indgik faget Religion i ændret skikkelse i de øverste klasser. Faget blev delt i to dele, hvoraf den egentlige religionsundervisning med eksamen skulle afsluttes ved konfirmationsalderen eller i VI klasse; i den øverste klasse skulle der alene undervises i NT på originalsproget og i kirkehistorie. Herved søgte Monrad både at tilfredsstille dem, der ville have undervisningen ændret i de øverste klasser, og dem, der ønskede en generel nedskæring af kundskabsstoffet. Monrad gjorde ganske vist i sin skrivelse 19. juni 1861 udtrykkelig opmærksom på, at meningen ikke var at stille faget ringere, og heri fik han næsten enstemmig tilslutning fra skolerne; men det endelige resultat 1864-65 må alligevel karakteriseres som en nedskæring af faget, og det hænger sammen med, at faget var afhængigt af de øvrige fag. I det hele taget var de fleste forhandlinger i disse år mere prægede af diskussion om klassetrin og timetal end af principielle spørgsmål. Den nye ordning afskaffede eksamen efter VI klasse og imødekom de faglærere, der ønskede en friere undervisning i afgangsklassen, men den egentlige grund var nok snarere - foruden at det var den indflydelsesrige J. N. Madvigs ønske - at det var en af de få virkelige lettelser i afgangseksamen, der kunne opnås uden de helt store protester.

Afskaffelsen af eksamen betød som omtalt, at en del skoler tillod sig at indskrænke timetallet. Når eleverne alligevel ikke skulle op i faget til eksamen, og man altså ikke skulle nå at lære

noget bestemt pensum, kunne den friere undervisning nøjes med en time mindre, var tankegangen.

Afgangsklassen nåede tydeligt mindre efter 1865. Det græske Testamente og flere steder også kirkehistorie indgik allerede i pensum før 1865, men oveni havde eleverne haft den udvidede tros- lære. Nu slap man både for den og eksamen. Til gengæld skulle undervisningen være blevet friere, og lærernes muligheder for at påvirke eleverne større. Pastor Fr. V. Andersens indlæg på Roskilde Konvent antyder dog, at det ofte var så som så med den frie undervisning, da meget af tiden gik med at stave sig igennem den græske tekst.

Selv om Religion fortsat var blandt fagene i hele skoleforløbet, var bestemmelserne i 1864/65-ordningen på flere punkter årsag til fagets reduktion i 1871. Den konstituerende del af undervisningen i afgangsklassen var nu lagt an på at læse NT på græsk. Den alternative løsning, at fortsætte den hidtidige lærebogsgennemgang, benyttedes kun i Viborg. Den var uønsket de fleste steder, men eksamens afskaffelse havde desuden umuliggjort brugen af en så vanskelig lærebog. Tvedelingens gennemførelse i 1871 gjorde det vanskeligt at fortsætte med at læse det nye Testamente på originalsproget, da den ene retnings elever ikke mere lærte græsk. At fortsætte undervisningen alene på den ene retning, som nogle rektorer foreslog, var ikke rimeligt, da begge retninger skulle meddele eleverne almindelig dannelse - og hvorledes kunne man forklare, at Religion hørte med til den sproglig-historiske retnings alm. dannelse, men ikke til matematikernes? Den mulighed at benytte det nye Testamente i oversættelse i stedet for på græsk synes ikke overvejet, måske fordi fagets bortfald havde den store fordel - set med de andre fags øjne - at det gav kostbare timer til den øvrige undervisning. Kampen om timer var trods tvedelingens indførelse blevet skærpet, da 1871-loven nedskar det samlede ugentlige time-tal for at lette elevernes byrder.

Faget forsvandt imidlertid ikke kun fra de to øverste klasser, men også fra den nye IV klasse (svarende til den tidligere VI) og delvis fra III. Kimen til denne indskrænkning findes ligeledes i 1864/65-ordningen. 1850-ordningens undervisningsforløb (med den dobbelte gennemgang af bibelhistorie og troslære) var ødelagt, uden at et nyt var blevet skabt. I bibelhistorie betød det intet, da den altid var blevet afsluttet i VI klasse, men en passende lærebogsgennemgang blev umuliggjort. Den lille lærebog (Balslev) var afsluttet samtidig med konfirmationen (i regelen i V), men der var

ikke tid nok til at nå en udvidet lærebog i VI klasse, hvor eleverne i forvejen havde travlt. Alle fem rektorer, der blev spurgt i forbindelse med den praktiske gennemførelse af 1864/65 ordningen, gjorde opmærksom på problemet, men Madvig og ministeriet fastholdt, at lærebogsstoffet skulle fortsætte i VI klasse, og opgives til oprykningsprøven. Denne løsning var uholdbar og bidrog til, at flere og flere ønskede undervisningen standset ved konfirmationen, og i 1869 kunne rektor Whitte som nævnt karakterisere denne stemning som "almindelig". Medvirkende årsager hertil var desuden, at religionsundervisningen derved blev ens for studerende og real-elever. Endelig havde grundtvigianernes kritik af al lærebogsundervisning og debatten om tro/viden, der var med til at nedbryde forestillingen om Religion som et videnskabeligt fag, sikkert haft en vis indflydelse på indskrænkningen af faget.

I 1870'erne blev det ofte kritiseret voldsomt, at det ministerielle udvalg, der udformede de udfyldende bestemmelser i 1871-loven, ikke var kompetent til at bestemme faget Religions fremtid. Kritikken havde ret i, at der ingen religionskyndige sad i udvalget. Det var blevet sammensat i overensstemmelse med 1871-lovens nyskabelse: tvedelingen. Udvalgets hovedopgave var at fastlægge den nye matematisk-naturvidenskabelige retning i detaljer; at fastlægge faget Religion var kun en biopgave. Men dette var ikke noget nyt; som ovenfor nævnt havde de overordnede skolereformforhandlinger gennem hele perioden været af stor betydning for Religions stilling.

Kan man med rimelighed sige, at faget blev slagtet i 1871? - Man må tage i betragtning, at skolerne forud for udvalgets møder blev hørt i sagen, og at ministeriet her mere end antydede, at faget ville blive indskrænket, uden at det satte en større protestbevægelse i gang. Dette viser meget godt, at ændringen i 1871 var en naturlig følge af den almindeligste holdning til religionsundervisningen i den lærde skole. Kritikken af udvalgets sammensætning må ses på baggrund af de i mellemtiden stedfundne ændringer i den samfundsmæssige situation.

Kapitel III:

Debat om og holdning til religionsundervisningen under Halls skoleordning (1871 - 1903)

p. 95 - 250

A. 1871-1877.

1. Samfundskritiske strømninger.

Den 3. november 1871 indledte Georg Brandes¹⁾ en række forelæsninger på Universitetet over "Emigrantlitteraturen", som straks vakte den største opmærksomhed, og furoren blev ikke mindre, da han i februar 1872 udgav sine forelæsninger som bog. Snart var der ikke nogen avis eller noget tidsskrift i landet, der ikke på en eller anden måde beskæftigede sig med de tanker, Brandes' forelæsninger havde sat i gang. De fleste var stærkt kritiske. Brandes beskrev selv situationen, da han senere på året (1872) blev nødt til at forsvare sig ved et selvstændigt skrift: "Forklaring og Forsvar. En Antikritik".:

"Jeg har ikke Adgang til de Blade, hvor Angrebene paa mig foretages. Jeg har derfor været nødsaget til at svare med en Bog. Men den, der ved Hjælp af Bøger, som kun sælges i nogle hundrede Eksemplarer, skal kæmpe mod anonyme Avisartikler i saa godt som alle Landets Blade, Artikler, af hvilke de fleste og farligste (i Hovedbladene) omspredes i Tusinder af Eksemplarer, er omtrent stillet som en Mand til hvem den Opgave blev rettet: med en Kanon, der kun kunde affyres én Gang om Maaneden at forsvare sig mod et helt Kompagni af godtskjulte Skytter, hvis Vaaben skød saa og saa mange Skud i Minutet og rækkede ti Gange saa langt som hans".²⁾

Citatet viser, at Brandes' modstanderes indlæg var stærkt bidragende til kulturkampen. De mange kraftige angreb på Brandes og hans tilhængere var med til at sprede de nye tanker langt videre, end universitetslærerens undervisning og udgivelser i regelen når.

Kulturkampen skal ikke behandles i detaljer, da Georg Brandes ikke beskæftigede sig direkte med religionsundervisningen i de lærde skoler. Her skal blot opridses nogle af Brandes' hovedtanker, som indvirkede afgørende på 1870'ernes skoledebat, og som var med til atter at ændre de bestemmelser, der i 1871 var givet for faget Religion.

Brandes' Emigrantlitteratur satte for alvor spørgsmålstegn ved den herskende nationalliberale klasses kultursyntese. I 1850'erne og 1860'erne var så godt som alle ledende i administration, Universitetet og skole og blandt præsterne prægede af Romantikens enhed af religion, kunst, litteratur og videnskab. Tro/viden diskussionen i slutningen af 1860'erne havde indledt det første anslag mod enheden af det humane og det kristelige. Men hvor Rasmus Nielsen bevarede dualismen, gjorde Georg Brandes sig til talsmand for en moderne kultur, der var rent human og fjendtlig over for religionen.

I indledningen til Emigrantlitteraturen formulerede Brandes

nogle af de slagord, der senere skulle få så stor betydning på den kulturelle og religiøse udvikling. Han ville gennem studiet af visse hovedgrupper og hovedbevægelser i den europæiske litteratur vise, hvorledes det 18. årh.'s fremskridtsideer gradvis havde overvundet reaktionen i det 19. årh.'s første årtier og var nået frem til ny blomstring i Europa, medens litteraturen i Danmark - som sædvanlig 40 år bagefter - var præget af naivitet og virkelighedsfjern idealisme.

Brandes foreslog følgende kendetegn for, om en litteratur i vore dage var levende: Det "viser sig i, at den sætter Problemer under Debat. Saaledes sætter f.Eks. George Sand Forholdet mellem de to Køn under Debat, Byron og Feuerbach Religionen, Proudhon og Stuart Mill Ejendommen, Turgenev, Spielhagen og Emile Augier Samfundsforholdene. At en Litteratur Intet sætter under Debat er det samme, som at den er i Færd med at tabe al Betydning".³⁾

Slagordet "at sætte problemer under debat" vakte forbitret indsigelse hos en række anmeldere.⁴⁾ Den afgørende grund hertil var, at Brandes havde sat spørgsmålstegn ved alt, hvad samtiden anså for helligt. Det var en række religiøse og moralske spørgsmål, som tidligere havde haft absolut værdi, og som havde været uden for diskussion. Brandes fremsatte revolutionerende tanker om hjemmet, ægteskabet og kærlighedsopfattelsen og førte en regulær udryddelseskrig mod al positiv religion. Op imod "Sværmeriet for aabenbaret Religion og Forsagelsens Moral" satte Brandes det 18. årh.'s to store grundtanker "i Videnskaben den frie Forskning, i Poesien Humanitetens frie Udfoldelse". Betingelsen for nye fremskridt var, "at Løsenet atter blev Frihed: Aandsfrihed, at man istemmede: vi vil den frie Tanke og den frie Humanitet".⁵⁾

Hermed havde Brandes præsenteret det andet slagord i kulturdebatten. Titlerne på Brandes' kritikeres artikler⁶⁾ viser tydeligt, hvor farlig de anså "den frie tanke" og afledningen heraf "en fritænker" for at være. Men hvad forstod Brandes ved "den frie Tanke"? I "Forklaring og Forsvar" gav han selv en definition af begrebet for at imødegå sine modstanderes misforståelser og insinueringer.⁷⁾ "Overbevisningen om den frie Forsknings Ret er det Samme som Overbevisningen om, at der hverken i Naturen eller Historien gives Enklaver, der ikke er underkastede de Love, som iøvrigt behersker Historie og Natur. Det er Overbevisningen om, at en Part af Vestasien ikke i et Spand af Oldtidens Historie er bleven styret efter helt forskellige Natur- og Aandslove fra dem, som hele den øvrige Verden i Nutid og Fortid er og har været underkastet, og ikke har været Skuepladsen for saakaldt overnaturlige Begivenheder, medens

Jorden iøvrigt fra Nordpol til Sydpol og fra de ældste Tider indtil nu kun har været Skuepladsen for naturlige Begivenheder. Det er med ét Ord Overbevisningen om Naturens, om Historiens, om hele Tilværelsens Enhed, som den frie Forsknings Dyrkere bekender, og ikke blot bekender, men retfærdiggør... Det er den, som ingen Bibeltroende kan vedkende sig, hvor meget han end kalder sig en fri Tænker, og det er den, som Ingen, der ikke bruger bevidst Usandhed som Middel, kan betegne som enstydig med Irreligiøsitet, Usædelighed, fri Lyst, Frækhed eller deslige."

Denne tankegang blev kraftigt imødegået fra nationalliberal og kirkelig side. Her skal kun anføres et enkelt eksempel. Den nationalliberale biskop D. G. Monrad skelnede i Fædrelandet mellem en ydre og en indre verden af kendsgerninger. Den frie tanke kan ikke finde hele sandheden, hvis den ikke har "fordybet sig i Samvittighedens, Bønnens, Aabenbaringens Verden, hvor Lyset straalere os i møde, og hvor der gives os Svar paa de opkastede Spørgsmaal".⁸⁾

Det afgørende skel opstod ved en forskellig holdning til uret. Brandes-citatet udtrykker en total afvisning af dets eksistens. Han kunne kun anerkende, hvad man ved rationel tænkning kunne nå frem til. Brandes' tankegang var her ligeså monistisk som den nationalliberale, blot var det kristelige sondret ud. Alt i naturen og i historien var forklarligt ud fra anerkendte naturvidenskabelige love.

Brandes kunne her støtte sig til de nyeste resultater inden for den biologiske forskning, som netop i årene 1870-72 blev gjort tilgængelige for et dansk publikum gennem J. P. Jacobsens artikler og hans oversættelse af Charles Darwin: Om Arternes Oprindelse.⁹⁾ Darwins revolutionerende tese var, at alt i naturen, planter, lavere-, højerestående dyr og mennesket var udviklet på naturlig måde af to-tre urformer, således at den højerestående form hele tiden udvikledes af den laverestående ved kvalitetsvalg og ved et samspil af tilfældigheder.

Denne udviklings- og fremskridtsteori gav anledning til mange forbitrede angreb, da man anså den for at være i strid med den bibelske skabelsesopfattelse og den romantiske tankegang om Guds virken i naturen. Desuden var der almindelig uvilje imod tanken om, at mennesket skulle nedstamme fra aben. Biskop Monrad var også her en af de første, der imødegik teorien.¹⁰⁾ Han beskæftigede sig især med teoriens religiøse konsekvenser, "Hypotesens" manglende evner til at forklare livets oprindelse. Han foreslog, at darwinisterne oprettede et "Abekatteakademi", hvor man på eksperimentelt grundlag skulle forsøge at menneskeliggøre en abekat. J. P. Jacobsen svarede, at resultatet ville blive syge abekatte. Monrad var også klar over, hvilken betydning Darwins teori havde for den netop indledte kultur-

kamp. Han skrev i slutningen af sit indlæg i Nyt Dansk Maanedsskrift, der havde karakter af et fiktivt brev: "Har Du vel overveiet, kjære Ven, hvilken Indflydelse paa Opfattelsen af Menneskelivet og Samfundet den Anskuelse maa faae, at Mennesket er skabt ikke i Guds, men i en Abekats Billede? Har Du betænkt, hvor skjønt denne Anskuelse samvirker med vilde Bevægelser, der gaae ud paa at omstyrte de Piller, hvorpaa Stat og Familie hvile?"¹¹⁾

Brandes havde i sine forelæsninger angrebet de efter hans mening forældede moralnormer, der havde deres oprindelse i religionen. Men han satte en anden moral i stedet. I 1872 udgav han en oversættelse af John Stuart Mill: Moral, grundet paa Nytte- eller Lykkeprincippet.¹²⁾ Brandes gik i forordet ind for Mills og utilitaristernes moral grundet på erfaring. Den størst mulige lykke for det størst mulige antal, var løsenet. Denne moral var en uafhængig moral frigjort fra teologi og religion. Den almindelige opfattelse, at adskillelsen mellem godt og ondt, ret og uret, var noget oprindeligt givet, afvistes. Sætningen "Du skal ikke aflægge falsk Vidnesbyrd om din Næste" kan man forholde sig til på to måder: den kristne moral siger, at man ikke bør lyve og bagvaske, fordi det strider imod Guds vilje; erfaringsfilosoffen vil afholde sig fra det, fordi det, "naar Alt kommer til Alt, turde være den mest samfundsopløsende af alle samfundsopløsende Bestræbelser". Erfaringen ville sige ham, at det modvirkede den højeste lykke.¹³⁾

Hverken Georg Brandes eller hans kritikere var i tvivl om, at oversættelsen af Stuart Mill var et led i kulturkampen. Georg Brandes afsluttede sin indledning med at give læserne valget mellem det "oplyste, tænkende og villende" på den ene side og det forældede og lysfjendske på den anden side: "Her er Valget, Du min Læser! mellem Strauss's og Auerbachs eller Hengstenbergs Tydskland, mellem Taines og Renans eller Veuillots og Dupanloups Frankrig, mellem Erkebiskoppen af Canterbury's England eller Darwins og Stuart Mills!"¹⁴⁾ Dagbladets anmelder så det med modsat fortegn: "Denne Bog er et nyt Indlæg til Bedste for den saakaldte "frie Tanke", idet den gaaer ud paa at godtgjøre, at saadanne Forudsætninger som Gud, Religion, Samvittighed, evigt Liv og evig Dom ere lutter forældede Forestillinger, der staae i Vejen for Oplysning og Fremskridt, Forestillinger, som paa Kulturens nærværende Standpunkt ere aldeles overflødige".¹⁵⁾

I 1870'ernes kultur- og skoledebat indgik de ovenfor kort omtalte begreber "sætte problemer under debat", "fritænkerisk", "evolutionslære", "fremskridtstro", "lyksalighedsmoral" på forskellig må-

de. Det er imidlertid vigtigt at gøre opmærksom på, at tilhængerne af de nye kulturstrømninger ikke udgjorde noget samlet parti. De kunne ikke engang enes om, hvorledes den nye litteratur burde være. Hvor Brandes ønskede en tendenslitteratur, gik J. P. Jacobsen ind for det modsatte synspunkt, at forfatteren i en realistisk naturalistisk litteratur skulle træde mest muligt tilbage. G. Brandes' meget afvisende holdning over for al religion fandt heller ikke tilslutning hos alle (jfr. nedenfor). Det afgørende i denne sammenhæng er imidlertid, at modstanderne af radikalismen ofte slog de enkelte strømninger sammen og betegnede dem som den uheldige tidsånd, tidens nedbrydende kræfter eller slet og ret som fritænkeriske. Man var bange for, at det bestående samfund var i fare, både kulturelt og politisk. Kulturkampen blev sat i forbindelse med den politiske kamp, som med dannelsen af Det forenede Venstre i 1870 og socialismens fremkomst i 1872 blev stadig voldsommere. Socialismen og Det forenede Venstre regnes således ofte med til tidens nedbrydende kræfter, selv om Georg Brandes bestemt afviste at have nogen forbindelse med socialisterne¹⁶⁾, og selv om der langt op i 1870'erne ingen kontakt var mellem de radikale forfattere og det politiske venstre. Forklaringen på, at de nationalliberale forbinder disse strømninger, er åbenbar: Georg Brandes og socialisterne angreb begge religionen og kirken voldsomt, og det litterære og politiske venstre blev begge anset for lige farlige for samfundets institutioner.¹⁷⁾

2. Radikalismens syn på religionsundervisningen.

Georg Brandes havde som nævnt været stærkt afvisende over for kristendommen under enhver form. I en anmeldelse fra marts 1877 karakteriserer han sit standpunkt over for religionen. Idet han bestemt afviser både ortodoksien, der bygger på en positiv åbenbaring, og rationalismen, der forsøger at reformere ortodoksien efter den rationalistiske fornufts krav, bestemmer han sit eget standpunkt som naturalismens, der uden at tage noget som helst hensyn til ortodoksien bygger sin livsbetragtning på studiet af naturen og menneskelivet.¹⁸⁾

Dette standpunkt medførte ikke nødvendigvis, at al religionsundervisning skulle bortfalde. I hvert fald argumenterede brødrene Georg og Edward Brandes' tidsskrift "Det nittende Aarhundrede" for, at den skulle bevares, om end i en stærkt ændret form. Men de to forfattere, der beskæftigede sig med spørgsmålet, botanikeren P. A.

Heiberg (pseud. Victor Norfelt)¹⁹⁾ og pædagogen Herman Trier²⁰⁾, havde et lidt mere nuanceret syn på religionen, end Georg Brandes. Fælles var de dog om - influeret af Søren Kierkegaard - at bekæmpe statskirken og kirkens indflydelse på skolen, hvilket i disse år bl.a. gav sig udslag i en kamp om Det teologiske Fakultets placering ved Universitetet.²¹⁾ Her skal kun Herman Triers indlæg behandles, da de også diskuterer religionsundervisningen i den lærde skole.²²⁾

I sin artikel "Religion og Skole. En Abstrakt pædagogisk Betragtning" opstiller Trier to hovedformer for religiøs opfattelse:

1) Religionen og religionerne betragtes som "fremadskridende Ytringer af Menneskeandens Kamp for at naa en det hele Liv omfattende Sandhed og et den hele Sandhed omfattende Liv".

2) Religionen anses for en "én Gang for alle givne eller aabenbaret evig og uendelig Sandhed, hvis Meddelelse til Menneskene ikke er Frugten af nogen historisk eller sjælelig Udvikling indenfor Menneskeanden selv, men betegner den guddommelige Magts umiddelbare Indgriben i Menneskelivet uafhængig af Menneskelivets naturlige og historiske Love".²³⁾

Herman Trier afviste bestemt, at skolen kunne beskæftige sig med den hellige historie set i det overnaturliges lys. Det ville være "et Overgreb øvet mod de umyndige i Aanden, fordi den hellige Historie kun bliver hellig i Kraft af en Personligheds tilkæmpede Tro og ikke kan træde frem med noget alment Krav paa at være det".²⁴⁾ Trier afviste altså ikke, at der kunne være tale om personlig tro, men det lå uden for skolens område.

I en senere artikel i "Det nittende Aarhundrede" videreudvikler Trier sin tankegang. Han beskæftigede sig her med miraklet. I miraklets verden gjaldt naturloven ikke, her var forbindelsen mellem tingenes væsen og deres virken skåret over. Miraklet hørte ikke hjemme i skolens undervisning, da børnene manglede livserfaring og derfor ikke havde mulighed for at forholde sig personligt til miraklet. Bestandig måtte man huske på, at "udvortes givet foreligger Miraklet ikke, det bliver først til igennem noget indvortes Oplevet", og Trier tilføjer, "hvis det bliver til". Han er klar over, at det kunne fremføres imod ham, at troen ikke var noget rent personligt, da man kunne holde sig til kirken, "hvis enstemmige Vidnesbyrd slaa en Sikkerhedskreds om Bibelen", men dette argument afviser Trier ganske ved at henvise til Søren Kierkegaard. Og til

slut gentages hovedtanken: "over for Barnet (har) Ingen Ret til at gøre Kirkens Mirakeltro gældende, før det selv, som moden Personlighed er traadt i Forhold til Kirken. Hvad der saa indtræder, bliver dets egen Sag."²⁵⁾

Derimod ville det for Trier være urimeligt ikke at redegøre for den bibelske historie i skolen. Denne havde sammen med den klassiske dannelse haft afgørende betydning for nutidens humane dannelse. Men det var vigtigt, at man ikke nøjedes med at skue tilbage, men huskede, at også nutiden havde avlet sine tanker og sin livsopfattelse: "I Alt, hvad Fortiden har frembragt, ser den derfor mægtige Klippeblokke, paa hvilke en Bygning kan rejses, men ikke selve den Bygning, der uombygget kan staa til Evighed". Trier kunne således tilslutte sig den første af ham opstillede religiøse opfattelse (se ovenfor), men måtte afvise den anden.

De synspunkter, som Trier fremsatte i "Det nittende Aarhundrede", gjaldt enten skolen som helhed eller (især i den anden artikel) folkeskolen, men de blev i pjecen "Religionsundervisningen i de lærde Skolers øverste Klasser" (1876) overført til ligefuldt at gælde den lærde skole. Trier kom her ind på de historiske forudsætninger for skolens afhængighed af kirken og dens tradition. Dette havde for religionsundervisningens vedkommende ført til, at man docerede kirkens lære og søgte "at smelte" den ind i de unges sjæle, på et tidspunkt hvor de overhovedet ikke var modne til at tage stilling til sådanne samvittighedsspørgsmål. Imidlertid var skolen ved at frigøre sig fra kirken. To trin i denne bevægelse var allerede tilbagelagt, ved at humanismens tidsalder havde indført den klassiske dannelse i skolen, og dernæst ved at realismen havde tvunget skolen til at optage naturvidenskab og nutidsspørgsmål. Den endelige frigørelse kunne (og burde) nu opnås ved, at skolen afskaffede alt positivt religiøst og overlod det til kirken. Den frigjorte skole kunne derefter beskæftige sig med religionen ikke som evig åbenbaret sandhed, men som historisk menneskelig kendsgerning.²⁶⁾

Den religiøse lære forandrede sig nemlig med den stigende oplysning. For 250 år siden forkætrede kirken tanken om Jordens bevægelse, nu var alle enige om det, der tidligere var en teori. På samme måde mente Trier det ville gå med darwinismen: hvis den kunne "samle sig et saadant Grundfond af støttende Kendsgerninger, at den for Bevidsthederne taber sin Karakter af Hypotese, saa vil den Tid komme, da Troende og ikke Troende ogsaa vil lade den være fælles Baggrund for deres Tankegang".²⁷⁾

Triers forslag til reform af religionsundervisningen havde lighedspunkter med den nogenlunde samtidige bestræbelse hos visse grundtvigskindede for at afskaffe al lærebogsundervisning i Religion og alene undervise i bibelhistorie. Men der var en afgørende forskel. Trier ønskede, at undervisningen skulle være rent historisk, og begrundelsen for at medtage den lå i kristendommens store historiske betydning for vor kulturkreds. Grundtvigianernes begrundelse var en anden.²⁸⁾

3. Begyndende utilfredshed med 1871-ordningen.

Adjunkt Theodor Hansen, Sorø, undrede sig i 1870 over, at kirken ikke protesterede imod den uheldige udvikling, der var i færd med at ske med faget Religion i den lærde skole. Th. Hansen mente, da han nogle år efter atter blandede sig i debatten, at passiviteten skyldtes, at landets opmærksomhed i 1870-71 var rettet mod den fransk-tyske krig.²⁹⁾

Kirkens tavshed varede imidlertid ikke ved. Alle væsentlige indlæg, der i de gennemgåede tidsskrifter og dagblade beskæftigede sig med religionsundervisningens stilling i den lærde skole i perioden 1872-75 stammede - bortset fra Th. Hansens og de radikales ovenfor behandlede artikler - fra kirkelige mænds hånd.³⁰⁾

Debatten indledtes og inspireredes af biskop P. C. Kierkegaards tale ved Aalborg Katedralskoles nye rektor P. K. Blicherts indsættelse den 6/1-1873.³¹⁾ Som skolens efor (jfr. kap. V 3 a) indsatte biskoppen rektor i hans nye embede, og han følte det derfor naturligt at beskæftige sig med den stadig mere fremtrædende adskillelse mellem det kirkelige embede og den lærde skole. Forholdet mellem dem var ifølge biskoppen blevet løsnet så meget de sidste årtier, at man kunne diskutere, om en rektorindsættelse burde kaldes et "Minde" om den gamle forbindelse eller et "Skin" deraf. Dertil kom, at adskillelsen mellem kirke og skole syntes "at foregaa og fremdeles at skulle gennemføres paa en ganske egen, næsten uhyggelig Maade", og den ville blive et savn for såvel Folkekirken som den lærde skole.

Set fra Folkekirken var det store problem 1871-lovens afskaffelse af faget Religion i de tre øverste klasser. Ligesom da Kierkegaard i 1862 beskæftigede sig med den lærde skoles religionsundervisning (se kap. II p. 59), tog han udgangspunkt i Grundlovens § 3 (Den evangelisk-lutherske kirke er den danske folkekirke og under-

støttes som sådan af staten), men drog en noget anden slutning end dengang. I 1862 ønskede han den egentlige religionsundervisning afsluttet ved konfirmationsalderen, og at al undervisning derudover skulle være aldeles frivillig. Nu lagde han vægt på, at den "mest uindskrænkede religionsfrihed" var tilgodeset, ved at andre trosbædere var fritaget for Religion, og fremhævede, at det var nødvendigt at tage hensyn til, at Folkekirken ikke led skade.

Det ville være bedre helt at afskaffe religionsundervisningen i den lærde skole og lægge opgaven over til kirken - dette havde Rigsdagen magt til at gøre - end brat at afbryde undervisningen i III klasse på et tidspunkt, hvor eleverne var nået til en alder, hvor kundskaben begyndte at blive "Indsigt og Erkjendelse". Derefter indtrådte, hvad Kierkegaard kaldte "det mærkelige Treaar", hvor elevernes barnetro stod i fare for at blive nedbrudt, fordi den kristne ånd ikke fik mulighed for at påvirke dem i en alder, hvor de mere og mere begyndte "at fornemme det faldne Menneskehjertes Drift til, ved Siden af næsten lidenskabelig Plukken af Kundskabs-træets Frugter, at gribe endmere graadigen vel ikke efter Livstræets, men efter en kjødelig og uren Livsnydelses røde Bær". Bag Kierkegaards ord lå frygten for den klassiske undervisnings "hedenske Sædeligheds Aand" og den gryende kulturkamp. Faren fra de radikale kræfter prægede dog Kierkegaards tale i mindre grad end artiklerne fra de følgende år. Men det er ikke tilfældigt, at talen blev holdt i januar 1873, og biskoppen taler da også et sted om vor "Tidsaands højrrøstede Krav", og senere om, at et besøg i kirken og en times læsning i Bibelen var bedre for eleverne end om aftenen "at se 'et forfløjent Pigebarn' eller 'Abekatten' og 'Slægtningerne' til dem begge".

De skadelige virkninger af 1871-ordningen burde afbødes ved på anden måde at give eleverne i de øverste klasser adgang til undervisning i Folkekirkens tro og lære, og forældrene burde advares om, hvorledes skolen for fremtiden behandlede det religiøse i undervisningen. P. C. Kierkegaard opfordrede derfor præster og andre teologer i byer, hvor der lå lærde skoler, til at danne friskoler og søndagsskoler for den truede ungdom. Ellers ville resultatet blive, at studenten ved Universitetet ikke blev "forlegen, naar der skal tales et Ord med om Spekulation eller Spiritisme, Smag eller Socialisme, Statsforfatning eller Spektralanalyse. Men alt dette uagtet er han, naar Talen kommer til Folkekirkens Tro og Lære, ligesaa blottet for ordentligt Grundlag til nærmere Kundskab derom, som

den fattige Arbejders nyskonfirmerede Søn, og naar en kaad Spotter vil slaa sig til Ridder paa den, ligesaa stum og værgeløs som et lille Barn".

P. C. Kierkegaard sluttede sin tale med kort at omtale, hvorledes indskrænkningen af faget Religion ville blive et savn for den lærde skole.³²⁾ Enhver skoleundervisning forudsatte "en Kjerne", om hvilken den øvrige undervisning samlede sig. Idet Kierkegaard gennemgik de enkelte fag, søgte han at vise, at religionsundervisningen var det bedste til "at udøve en ledende og ordnende Indflydelse paa Tone og Retning i det Hele". Han var overbevist om, at når religionsundervisningen forsvandt som hovedfag (i folkeskolen såvel som latin-skolen), ville den øvrige undervisning falde fra hinanden som "Hak-kelse og Avner".³³⁾ Biskoppen havde ikke mange forhåbninger om, at faget kunne få lov til at bevare den placering, der tilkom det, men han kunne i den konkrete situation glæde sig over, at der "idetmindste i vor Kathedralskole...altid har raadet en Tone af sømmelig Alvor og af Ærbødighed for Folkekirkens Tro og Lære og for Ungdommens Vejledning og Bevarelse deri, uden Tvang og uden Skin."³⁴⁾

Biskoppens tale vakte opsigt.³⁵⁾ Det betød meget, at en mand i Kierkegaards position ikke privat, men i forbindelse med en offentlig embedsindsættelse, hvor en række autoriteter var til stede, påpegede, hvilke farer den manglende religionsundervisning kunne indebære for skoleungdommen, og foreslog, at frivillig undervisning blev sat i stedet. De gentagne henvisninger til Kierkegaards tale viser dens store betydning.

Rkp. Morten T. Lange (Nyborg), den første, der i debatten beskæftigede sig med biskoppens tale, angreb denne meget kraftigt.³⁶⁾ Lange var ivrigt optaget af friskolen og C. Kolds skoletanker³⁷⁾ og havde deltaget i den intense debat i anledning af folkeskolelovens behandling på Rigsdagen. Lange havde her støttet de grundtvigske bestræbelser for at gøre skolen friere. Det grundtvigske Venstre ønskede desuden, at religionsundervisningen blev erstattet af en bibelhistorieundervisning og det dogmatiske overladt til forældre og præst. Læreren ville da blive mere frit stillet, og undervisningen mere en hjertesag end en hukommelsessag.³⁸⁾

Lange var meget overrasket over Kierkegaards frygt for den separation, der var ved at foregå mellem kirke og skole. Overraskelsen skyldtes sikkert, at Lange havde anset biskoppen for at være mere grundtvigsk i sin skoleopfattelse. Religionsundervisningen i de højere klasser i den lærde skole gjorde langt mere skade end

gavn og ødelagde i mange tilfælde det religiøse grundlag, eleverne havde fra hjemmet eller konfirmationen. Det var ifølge Lange lige slemt, om der blev givet en død eller vantro undervisning, eller om en lærer ville pånøde børnene en kristelig livsbetragtning, som de ikke "havde eller kunde have i Sandhed". Fejlagtigt havde biskoppen sat dannelse = kundskab og ikke taget i betragtning, at kristendom er inderlighed. En tilegnelse i sandhed kunne ikke jages frem, og den krævede fordøjelsestid efter konfirmationsalderen, hvor der ikke skulle fyldes yderligere på. Den lærde skoles overfodring med religion virkede afskrækkende og gjorde en stor del af de dannede "udannede i Religionen" og fik præsternes forkyndelse til mere at ligne "dogmatiske Brudstykker eller homiletiske Stileprøver end et levende Vidnesbyrd om Vorherre".

Langes konklusion bar præg af hans friskoleideal: I stedet for med biskop Kierkegaard at bekæmpe adskillelsen skole/kirke ønskede Lange tværtimod, at man helt skulle adskille stat og skole.

De øvrige indlæg støttede Kierkegaard og var alle ligesom han stærkt bekymret for, hvilke følger afskaffelsen af Religion i de øverste klasser ville få. De kunne ligeledes blive enige om, at der i 1871 var blevet begået en uret imod både kirken og skolen, som det var nødvendigt at råde bod på. Tidsånden gjorde religionsundervisningen endnu nødvendigere. Dette argument kom mest markant frem i adj. Th. Hansens indlæg. I en enkelt formulering sammenfattede han alle de religionsfjendske kræfter, der efter hans mening nu havde fået frit spil i skolen: "Vi have jo alt her i Landet en lille Pluk-sammen af smaa Strausser, Feuerbachianer, Aug.Comter, St. Miller, Darwingianer og flere ligesindede Tænkings- og Reformationsmænd; og Forordningen af 5te August 1871 skal visseligen nok yderligere kalde Kraftaanderne frem paa Scenen". Faren var, at al kristelig etik ville blive erstattet af den hedenske lyksalighedslære med dennes så højtpriste, harmoniske udvikling af de menneskelige evner og drifter og lykkens goder i det individuelle og politiske liv. Kommissionen havde i 1871 i sit "mathematiske og philologiske, fysiske og hele realistiske Stræben og Sværmeri" overset de etiske og moralske momenter og undladt at arbejde for Guds Rige og sjælens salighed.³⁹⁾ Th. Hansen opfatter tydeligt tidens strømninger, hvad enten det drejede sig om radikal bibelkritik, positivistisk videnskab, lykkemoral eller darwinisme som en samlet bevægelse imod kristendommen og den kristne skole.

F. B. Helms, P. A. Holm og Fredrik Nielsen⁴⁰⁾ var i deres indlæg stort set enige med adj. Hansens mørke billede af religionens chancer i tiden, men udtalte sig mindre præcist om, hvad de forstod ved de nedbrydende kræfter. Helms så med bekymring på, hvorledes vantroens bølger fra udlandet "begynde at vælte sig ind over vort Fædreland", og på, hvorledes indskrænkningen af Religion ville føre til vantro og usædelighed og skabe en skare hedninger og fritænkere blandt fremtidens embedsmænd i stat/kirke/skole.⁴¹⁾

Lignende toner lød fra Fredrik Nielsen, når han udtalte, at skolens emancipation hørte med til "det nittende Aarhundredes Børn". Han ville betakke sig for, at fremtidens skole skulle præges af den franske revolutions pædagogiske ideal: Rousseaus Emile.⁴²⁾

De tre nævnte præsters artikler bar ligesom P. C. Kierkegaards tale præg af, at de som gejstlige så problemerne mere fra Folkekirken end fra skolens side. Så længe Folkekirken eksisterede, havde staten pligt til at sørge for, at den kunne udføre sin gerning.⁴³⁾ Dette kunne ske ved, at staten sørgede for religionsundervisningen i de lærde skolers øverste klasser, og Fr. Nielsen tilføjer: ved at undlade at ansætte radikale lærere ved Universitetet.

F. B. Helms ankede over, at skolen ikke blot brød Danske Lov II,18,1⁴⁴⁾, men heller ikke for de vordende teologers vedkommende opfyldte forordningen af 1809's bestemmelse om, at eleverne i skolen skulle modtage de fornødne kundskaber til at begynde på Universitetet. Præstemangel kunne forudses, og en oplyst og troende præstestands værn imod vantroen ville svækkes. Skolen måtte derfor igen indføre Religion som skole- og eksamensfag, således at ikke blot vordende teologer, men ethvert dannet kristenmenneske kunne få den fornødne kristendomskundskab.⁴⁵⁾

Tidens kirkelige stridsspørgsmål indgik i et par af debatbidragene. P. A. Holm, der tidligere havde haft grundtvigske sympatier, men som efterhånden nærmede sig Indre Mission, tog nu kraftigt afstand fra det grundtvigianske standpunkt "Folkekirken er en borgerlig Indretning". Denne sætning havde efter hans mening båret mange bitre frugter, og Holm ville modarbejde den, hvor han kunne. Kirkens fjender havde nemlig udnyttet den "frase", at man ikke måtte krænke en "hjertesag" ved at gøre Religion til eksamensfag.⁴⁶⁾ Fredrik Nielsen omtalte, hvorledes debatten om teologien som videnskab fik indflydelse på Religion som skolefag. Han så angrebet på Det teologiske Fakultets placering ved Universitetet⁴⁷⁾, humanismens og

realismens frie løb i den lærde skole og forsøget på at komme det gejstlige tilsyn i folkeskolen til livs som brikker i samme spil.

Men hvorledes kunne der rådes bod på den uheldige udvikling: De fem indlæg udtrykte alle, at det bedste var at genindføre religionsundervisningen i de klasser, hvorfra den fornylig var forsvundet. Lod den ideelle løsning sig ikke gennemføre, måtte man nøjes med at etablere en frivillig undervisning.

Adjunkt Hansen ønskede, at undervisningen i de tre øverste klasser skulle bestå af tre hovedelementer: 1) en fyldigere bibelsk undervisning, 2) en kirkehistorisk undervisning og 3) kirkens symbolske bøger. Og formålet skulle være opbyggeligt, eller som Th. Hansen udtrykte sig: stoffet skulle "kunde afgive et saa mildt og fyldigt Stof til Opbyggelse, til Hjertets og Aandens Oplivelse og Belæring, at saadanne Religionstimer vilde kunne ligesom hjælpe Disciplen til en from og troesglad Christen at voxe og modnes i sit indvortes Menneske, til en seirrig Gang gennem Livet."⁴⁸⁾

F. B. Helms nævnte ikke, hvad en udvidet undervisning skulle bestå i, men han var ikke i tvivl om dens berettigelse: Det var urimeligt, at skolen meddelte de mange relative sandheder, men ikke den højeste sandhed: sandhed til salighed; skolen førte eleverne til "allehaande Tvivl, men forsmaaer det bedste Middel til at løse dem". Ganske vist kunne skolen ikke garantere elevernes tro, men kundskab var en forudsætning for tro, og desuden hørte religionskundskaben med til almindelig dannelse. Endelig hørte religiøse og kirkelige problemer til tidens brændende spørgsmål, hvorfor det var nødvendigt, at eleverne fik en grundig undervisning i kristendommens væsen og historie.⁴⁹⁾ Helms ønskede tydeligt undervisningen mere kundskabsorienteret end Th. Hansen, selv om formålet med at give disse kundskaber var at orientere om "vor egen christelige Religion", der besad den "evige Sandhed og Op-høiethed over andre Religioner."

Fredrik Nielsen, der selv var kateket, ønskede religionsundervisningen overdraget til præster og kateketer, for at den kunne ledes i de rigtige baner. Det altafgørende var imidlertid ikke religionsundervisningen, men at skolen var kristelig: "at Kristendommen er "den store stiltiende Forudsætning", der bærer det Hele" og "at Skolens Aand ikke er klassisk eller materialistisk, men kristelig". De konfessionsløse hollandske skoler var afskrækkende eksempler, der ikke burde efterlignes.⁵⁰⁾

Af de ovenfor behandlede indlæg fremgår, at kirkens mænd ikke længere kunne beskyldes for at holde sig tilbage med hensyn til kritik af 1871-loven. Snarere må det konkluderes, at de nu havde taget tåten fremfor religionslærerne, der stort set var tavse. Og som vi nedenfor skal se, fortsatte de kirkelige initiativer i de følgende år. Endnu var protesterne individuelle udtryk for utilfredshed; biskop Kierkegaards tale var det mest officielle indlæg. Samtidig må det fremhæves, at kirken ikke stod samlet om at ønske religionsundervisningen udvidet i den lærde skole. Den tredje retning⁵¹⁾, Indre Mission⁵²⁾ og dele af grundtvigianerne støttede tanken. Men der gik et skel midt ned gennem grundtvigianismen. Folk som P. C. Kierkegaard, Fredrik Nielsen og den nedenfor nævnte Christen Møller ønskede under de nuværende omstændigheder en udvidet religionsundervisning, og at skolen skulle have et afgjort kristent præg. Den mere friskoleprægede del af grundtvigianismen repræsenteret ved M. Th. Lange og mændene bag folkeskolelovsforslaget ville gøre religionsundervisningen friere ved at afskaffe lærebogen og alene undervise i bibelhistorie. Det betød ikke nødvendigvis, at skolen skulle være konfessionsløs, men det blev overladt til den enkelte lærer at påvirke eleverne. Denne forskel svarede stort set til forskellen mellem højre- og venstregrundtvigianismen eller mellem på den ene side de grundtvigianere, der havde forbindelse med og en vis sympati for den lærde skole, og på den anden side den gruppe, der kæmpede for fri- og højskoleideerne og var modstander af den lærde skole og dens tradition.⁵³⁾

4. Frivillig undervisning opstår spontant.

Folkekirkens præster nøjedes ikke med at protestere imod den nye skolelovs indskrænkning af religionsundervisningen. Som biskop Kierkegaard havde foreslået, tog gejstlige personer initiativet til at indføre en frivillig undervisning for konfirmerede elever i halvdelen af statsskolerne og i flere privatskoler.

Den mest organiserede og fastlagte plan for en udvidet religionsundervisning for de højere klasser blev udarbejdet af residerende kapellan Christen Møller (Sct. Pauls Kirke, Kbh.).⁵⁴⁾ Han tilbød i 1874 de københavnske skolers elever i IV klasse en privat undervisning i Religion to timer ugentlig; det var hensigten, at denne undervisning efterhånden skulle udstrækkes til V og VI klasse.

Møller begrundede sit initiativ med, at der med 1871-loven var kommet et misforhold mellem den religiøse og den øvrige dannelse, som især i "Tider som de nærværende" udsatte troslivet for alvorlige farer. Desuden ville savnet af den fyldigere religionsundervisning skade elevernes modenhed og gå ud over undervisningen i de andre fag (f.eks. i klassiske fag, Historie og Dansk Stil). Endelig ville den nye ordning skabe store vanskeligheder for vordende teologer.

Efter at have rådført sig med stiftsprovst C. Rothe foreslog C. Møller, at den frivillige undervisning det første år beskæftigede sig med Aposteltiden og den kristelige troslære, det andet år med kirkehistoriens store mænd og det tredje år med de vigtigste konfessioners bekendelsesskrifter og nutidens kirkelige spørgsmål. Undervisningen skulle være uden lektier og eksamen, men eleverne skulle lære pensum ved, at læreren fremlagde problemerne og derefter overhørte eleverne. Den supplerende religionsundervisning fik efter Møllers plan karakter af en skoleundervisning, dog med den forskel fra almindelig undervisning, at den var frivillig og fandt sted uden for skoletiden.

Tilslutningen til kurset blev imidlertid mindre, end Møller havde håbet. Dette gav han tydeligt udtryk for i sin beretning for den udvidede religionsundervisning 1875/76, den eneste beretning han udgav.⁵⁵⁾ Det var kun lykkedes ham at få elever fra Metropolitanskolen og den private Haderslev Læreres Skole. Selv fra Borgerdydskolen i København, hvor Møller fra 1875 underviste i Religion, formåede han trods bestyrerens opfordring ikke at tiltrække elever.⁵⁶⁾ Årsagerne hertil var flere. Dels havde eleverne travlt i forvejen og var ikke særlig tilbøjelige til at skulle have ekstra eftermiddagsundervisning, dels afskrækkede udgiften 2 kr./måned sikkert en del. Endelig virkede gruppepresset ikke, så længe ingen på skolen deltog. Møller mente, at forældrene svigtede børnene ved ikke at tilskynde dem til at deltage i undervisningen, og han tog den ringe tilslutning som et argument for atter at gøre undervisningen tvungen. Den var endvidere et argument imod at løsrive religionsundervisningen fra skolen, thi alle fordringer om kirkens selvstændighed blev "hule Talemaader", når kirkens gamle livsformer blev afskaffet uden at blive erstattet med nye.⁵⁷⁾

C. Møller var derimod tilfreds med de elever, han havde fra de to nævnte skoler. I 1874/75 deltog 5 elever i IV og i 1875/76 9 elever i V og 3 i IV klasse. De gik helt og fuldt ind for undervisningen og holdt ud til afslutningen.⁵⁸⁾

Ved Fredericia Latin- og Realskole⁵⁹⁾ og Mariboers Skole⁶⁰⁾ indrettedes der en religionsundervisning for de ældste elever. Men bortset fra Mariboers Skole og nogle af Haderslev Læreres Skoles elever modtog de øvrige københavnske privatskolers elever ingen undervisning i Religion efter III klasse. Christen Møller anførte ganske vist, at kateket T. L. Levinsen (Trinitatis Kirke) i 1875/76 tilbød en undervisning i stil med den, Møller selv gav, men Levin-sens initiativ synes ikke at være blevet fulgt op.⁶¹⁾

Ved flere af Provinsens statsskoler opstod privatundervisning ligeledes spontant, men ingen af stederne blev praksis fastlagt så nøje som i C. Møllers Religionskursus. Det videste omfang fik undervisningen i Aalborg, hvor skolens religionslærer gav de tre øverste klasser 1 å 2 timer ugentlig ekstraundervisning, og hvor biskop Kierkegaard herudover samlede de to øverste klassers elever til læsning i NT på græsk.⁶²⁾

I Ribe var det ligesom i Aalborg biskoppen, der tog initiativet til en frivillig undervisning⁶³⁾, medens stiftsprovsten i Viborg samlede de elever til bibellæsning, han selv havde konfirmeret.⁶⁴⁾ Da Nykøbings rektor havde fået ministeriets afslag til at erstatte en af gymnastiktimerne i IV-VI klasse med bibellæsning og foredrag af religiøst og kirkehistorisk indhold, indledte kaldskapellan L. Koch uden for skoletiden en foredragsrække over kir-kens historie, hvor alle elever i IV-VI klasse og flere lærere var til stede.⁶⁵⁾

Udover de nævnte skoler havde Odense Katedralskole en tid en form for undervisning i de to øverste klasser. Eleverne i V-VI klasse havde en lille forening, der mødtes hver onsdag aften. Den ovenfor flere gange omtalte P. A. Holm, der nu var sognepræst i Dalum, henvendte sig til foreningen og spurgte, om den var intere-seret i et religiøst foredrag hver anden uge. Holm fremstillede derefter troslæren for eleverne "for at modarbejde den materialis-tiske og æstetiske Verdensanskuelse", som de øvrige fag forårsagede.⁶⁶⁾ Disse foredrag ophørte imidlertid på grund af elevernes manglende tilslutning.⁶⁷⁾

I Herlufsholm lærde Skole og Opdragelsesanstalt følte man savnet af religionsundervisningen i de tre øverste klasser særlig stærkt. Ifølge formålsparagraffen skulle Herlufsholm være et ud-præget kristeligt hjem, og når skolen ikke mere sørgede for en tilstrækkelig kristendomskundskab, måtte Herlufsholm som opdragel-sesanstalt og som hjem gribe ind. Efter aftale med rektor samlede

Herlufsholms præst F. V. Munck eleverne til en ugentlig bibellæsning i sit hjem. Rektor J. Forchhammer fandt denne løsning god, da præsten i forvejen kendte de fleste elever fra konfirmationsforberedelsen.⁶⁸⁾

Den spontane opblomstring af frivillig undervisning var et tydeligt tegn på den store utilfredshed, som skolelovens paragraffer om religionsundervisning forårsagede hos kirken. Men kirken stod ikke alene. Præsters tilbud om frivillig undervisning lod sig ikke gennemføre uden skolens og især rektors billigelse. De samme skoler, som i 1861 bestemt afviste kirkens større indflydelse på religionsundervisningen, tilskyndede nu gejstligheden til at supplere skolens undervisning.

Ministeriets holdning over for den uautoriserede religionsundervisning var vaklende. Ministeriets ændrede indstilling til ekstraudervisningen i Aalborg belyser sagen. I skoleårene 1873/74 og 1874/75 tillod ministeriet, at de tre øverste klasser modtog ekstratimer i Religion, hvis et overvejende antal elever ønskede det, og læreren (adjunkt Preben Hansen) modtog ekstrabetaling for timerne. I 1873/74 billigede ministeriet uden kommentarer⁶⁹⁾. Året efter blev rektors forslag forelagt undervisningsinspektør Madvig, der udtalte, at det "vilde see slet ud ikke at modtage det og i Særdeleshed i Aalborg (for Biskop Kierkegaard) vække stor Bekymring", ministeren blev ligeledes spurgt, før tilladelsen blev givet.⁷⁰⁾

Men for det følgende år 1875/76 ville ministeriet ikke betale, og det advarede imod at gøre en sådan undervisning obligatorisk. Skolens lokaler måtte dog gerne anvendes til undervisningen.⁷¹⁾

Ministeriet var blevet bange for, at skoleloven på denne måde ville blive omgået, og at ekstratimebetalingen ville blive betydelig, hvis alle skoler efterhånden indførte en frivillig undervisning.⁷²⁾ Ministeriets afvisning af at betale betød ikke, at den frivillige religionsundervisning ophørte, men at den - bortset fra C. Møllers kursus - blev ydet uden betaling.

Denne noget tilfældige løsning af faget Religions placering tilfredsstillede ikke kirken. Dels afhang ordningen i høj grad af enkeltpersoner og var således langt fra gennemført overalt, dels var eftermiddags- og aftenundervisning ikke fremmede for elevernes interesse og energi. Medens nogle mente, at en frivillig erstatning var det højeste, man i øjeblikket kunne opnå, var der andre, der havde større planer. Et privatbrev fra Christen Møller

til provst Fr. V. Andersen belyser forskellen: "men selv om De maaske snarere vil se paa den gamle Skoleundervisning som det Maal, der atter bør søges gjenoptaget, saa er jeg vis paa, at De vil indrømme mig, at det ingenlunde er til Skade, om ret mange delte mine mere sangvinske Forhaabninger om de frie Cursus' Fremtid, da det sikkert vilde føre til en anderledes hurtig og forsvarlig Nødhjælp i den Tid, som uundgaaelig maa forløbe, før det Gamle paa nogen Maade kan haabe at komme ind i sine fordums Rettigheder.⁷³⁾

Provst Andersen lod sig imidlertid ikke nøje med de frivillige kursus. Nogle få måneder senere tog han initiativ til at få 1871-ordningen ændret, og de følgende to års forhandlinger viste, at Møller ikke fik ret i, at der ville gå lang tid, før en nyordning lod sig etablere, og Møllers kursus og den øvrige frivillige undervisning blev overflødig.

5. Præstekonventernes indgreb.

På Roskilde Præstekonvents efterårsmøde 19/10 1875 indledte provst Fr. V. Andersen ligesom 6 år tidligere (se kap. II p. 80f) konventets debat om religionsundervisningen i de lærde skoler.⁷⁴⁾ Han tog udgangspunkt i biskop Kierkegaards indlæg, som han mente var ord i rette tid, selv om det ikke var Kierkegaard, men provst Andersen og Roskilde Konvent, der kunne rose sig af at være de første, der rejste problemet over for Folkekirkenes medlemmer.

Det kristne samfund måtte i dag kæmpe mod tre magter. Den første var, hvad Andersen kaldte "den raa Fornægtelsens Strøm", som gav sig udslag i materialisme og socialisme. Den anden farlige magt, som modstod evangeliet, var "den fine, aandelige Dannelselse", for hvem intet menneskeligt var fremmed, bortset fra at Guds søn var blevet menneske. Endelig var uvidenheden den tredje magt. Fr. V. Andersen mente, at det var skolens opgave at bekæmpe disse fjendtlige magter, men den gjorde det meget dårligt efter 1871. Det var for ringe, at skolen ophørte med religionsundervisningen ved 15-årsalderen. Dette ville især få følger for elever, der kom fra vantro hjem eller fra familier, hvor man kun rent udvendigt anerkendte de kirkelige former, samt for elever ved kostskolerne.

Eleverne lærte i de øverste klasser om Fysik og Astronomi, og de fik som alle opvakte unge mennesker "tidlig en Smag af Tidens filosofiske Bevægelser, de tankefulde og de tankeløse". Desuden fik de gamle klassikere lov til at "trykke Billeder ind i

[de] unges voksbløde Sjæl". Eleverne fik således i høj grad lejlighed til at stifte bekendtskab med "de urene Aander", medens skolen forment dem adgang til "den Helligaand".

Den sidste del af foredraget var præget af Fr. V. Andersens frygt for, at indskrænkningen i 1871 ville skade Universitetet og det teologiske studium. Studenterne stod ikke rustede til at modstå det første universitetsårs filosofiundervisning, en tankegang Fr. V. Andersen allerede i 1869 havde givet udtryk for, men forholdet var blevet endnu mere fremtrædende, nu da religionsundervisningen var blevet yderligere indskrænket. Når studenterne kun havde et lavmål af kristelig kundskab, ville de nemt lade sig præge af filosofien og blive ført ud i de samfundsfjendtlige bevægelser.

Værst ville det dog gå det teologiske studium. Kun få ville vælge faget, og Folkekirken ville blive truet, når man blev nødt til at henlægge præsteuddannelsen til højskolerne eller "gjøre Præster af opvakte Bønderdrengene". Fr. V. Andersen havde ikke meget til overs for grundtvigianernes forslag til alternativ præsteuddannelse.⁷⁵⁾

Men staten ville få sin straf. Hvis den ikke understøttede kirken, kunne den til gengæld ikke vente hjælp fra kirken. Høsten ville komme, når de dårligt underviste studerende som embedsmænd besatte dommer- og skoleembeder. Fr. V. Andersen ville imidlertid ikke nøjes med at true myndighederne, han mente, at det måtte være slut med eftergivenheden. Da skolen ikke selv gjorde noget for at rette på forholdene, og da de private bestræbelser ikke fremviste tilstrækkelig gode resultater, måtte konventet tage initiativ i sagen.

Alle, der deltog i diskussionen efter indledningsforedraget, erklærede sig enige i, at religionsundervisningen burde udvides.⁷⁶⁾ Stiftsprovst C. Rothe, sognepræst H. F. Rørdam (Kornerup) og provst J. Paludan-Müller (Snesere) ønskede dog alle, at faget Religion stadig skulle stilles anderledes end de øvrige fag.

Det store problem var nu, hvorledes et privat præstekonvent uden anden autoritet end den, medlemmerne havde som enkeltpersoner, kunne fremme sagen. Provst Andersen havde ikke berørt, hvilken fremgangsmåde konventet skulle anvende, men taktikken blev drøftet i diskussionen. Paludan-Müller foreslog således, at konventet henvendte sig til landemoderne, da de var anerkendt som "et Slags Organ i kirkelige Sager", hvad konventet ikke var, og

stiftsprovst C. Rothe, der tillige var formand for Københavns gejstlige Konvent, ønskede, at man indhentede dette konvents tilslutning, før sagen gik videre.

Konventet vedtog derefter en procedure, der var meget omstændelig, men samtidig meget effektiv, da den involverede de fleste indflydelsesrige grupper. Roskilde Præstekonvent skulle søge at få tilslutning fra det københavnske konvent og så mange rektorer som muligt og derefter henvende sig til bisperne og bede dem forelægge sagen for landemoderne. Et udvalg bestående af Andersen, Rothe, Paludan-Müller og Christen Møller skulle sørge for det praktiske. Af stor betydning for sagens fremme var endvidere, at Roskilde Konvents initiativ blev offentligt kendt (jfr. nedenfor). Fr. V. Andersen sørgede for, at foredraget blev trykt i Fædrelandet "for saa hurtig som mulig at vække almindelig Deltagelse for Sagen".⁷⁷⁾

Det første, udvalget foretog sig, var at sende sagen til Københavns gejstlige Konvent. Dette konvent, der var opstået nogenlunde samtidig med Roskilde Præstekonvent, kan betragtes som en lokal aflægger af dette. Dets medlemmer bestod af Københavns gejstlige og Det teologiske Fakultets lærere.⁷⁸⁾ Da formanden C. Rothe tidligere havde beskæftiget sig med religionsundervisningen i de lærde skoler ved konventets møder⁷⁹⁾, og da han var den, der havde foreslået, at konventet blev hørt, forelagde han sagen ved mødet den 24/11-1875.⁸⁰⁾

Rothe refererede stort set de synspunkter, som provst Andersen havde fremdraget på Roskilde Konvent, og foreslog, at man tilsluttede sig den betænkning, som Roskilde Konvents udvalg ville udforme. Forsamlingen var imidlertid ikke helt enig om, hvorledes sagen skulle ordnes. Alle ønskede, at religionsundervisningen på en eller anden måde skulle tilbydes eleverne i de øverste klasser. Medens C. Rothe og res. kapellan J. C. Holck (Vor Frelser, Kbh.), der i en længere årrække havde været religionslærer ved Borgerdydskolen (K), ønskede faget indført under lignende form som før 1871, ville kateket Fredrik Nielsen og kateket D. C. Prior (Holmens Kirke), at undervisningen skulle gennemføres på frivillig basis enten af skolens lærere eller af yngre præster. Fr. Nielsen mente ikke, at det gamle lod sig genindføre nu, da skolen havde tabt sit kristelige præg, og lærerpersonalet var præget af vantro. Skolen blev ikke kristelig ved at give faget Religion timer i de øverste klasser, men kun ved at kristendommen blev grundlag for

al undervisning. Professor Scharling⁸¹⁾ sagde, at Fr. Nielsens frikirkeønsker, som han mente lå bag hans udtalelser, ikke lod sig gennemføre, når det danske folk ikke ville bære de anstrengelser og bringe de ofre, som frikirken krævede. Resultatet af forhandlingerne blev dog, at konventet enstemmigt tilsluttede sig Roskilde Konvents bestræbelser for at få genindført religionsundervisningen i de lærde skolars øverste klasser.

Mere afgørende for sagen var konventsudvalgets næste skridt. Så længe sagen alene drøftedes blandt præster, og skolen, hvilket Fr. V. Andersen stærkt kritiserede⁸²⁾, forholdt sig passiv, havde udvidelsen af religionsundervisningen lange udsigter. Det var højst tvivlsomt, om ministeriet ville foretage forandringer i bestemmelserne så få år efter lovens tilblivelse, når skolen ikke selv ytrede ønske herom. Da udvalget var sig dette bevidst, foretog det et temmelig ekstraordinært udspil. Man henvendte sig til samtlige rektorer - bortset fra Rønne lærde Skole, der kun havde de fire nederste klasser - de private latinskolars bestyrere og til to forhenværende skoleledere og bad dem udtale sig om Roskilde Præstekonvents initiativ; endvidere anmodede man om tilladelse til at benytte rektorernes og bestyrernes navns og stillings autoritet til at fremme sagen.⁸³⁾ Udvalget indrømmede, at religionsundervisningen væsentligst var et skoleanliggende, som Roskilde Konvent som "den regelmæssigste og talrigste Forening af Landets Præster" havde stor interesse i, men kun lille indflydelse på.

Skrivelsen til skolerne bar som så ofte før, når præsterne beskæftigede sig med religionsundervisning, præg af, at sagen blev set fra kirkens og ikke fra skolens side: Den folkekirkelige tilstand var betinget af, at kristendommen blev overleveret til de nye slægter, og at denne kundskab blev givet i samme målestok som den humane uddannelse. Men her mente Roskilde Konvent, at skolen svigtede, og dette betød, at Folkekirken mistede den uundværlige anerkendelse hos en del af fremtidens ledende mænd. Udvalget var desuden ikke i tvivl om, at den indskrænkede religionsundervisning fremmede den "Spaltning, som den hele Tidsretning medfører imellem nogle af de dannede Samfundslags Stilling til Religion og Kristendom og den almindelige endnu af Kirken i det hele befrugtede Folkebevidsthed".

Skolernes svar er interessante af flere grunde. Først det faktum, at de i det hele taget svarede, er vigtigt. Skolerne var

vant til at blive hørt, når skolespørgsmål var til drøftelse, men den spørgende part var da altid ministeriet, og det var skoleledernes embedspligt at indsende betænkning.⁸⁴⁾ I dette tilfælde skulle man udtale sig til en privat organisation, hvis virkeområde i øvrigt ikke var skolen, men kirken. Kun Aarhus Katedralskoles rektor G. Lund nægtede af formelle grunde at svare, da han ikke fandt, at en privat korporation var berettiget til at afkræve ham erklæring.⁸⁵⁾

Dernæst giver svarene et godt indblik i, hvorledes skolernes ledere stillede sig til den nye ordning: Om de stadig fastholdt deres tilslutning til, at faget Religion afsluttedes i III klasse, eller om tidsforholdene siden 1871 havde nødvendiggjort forandringer. Endelig belyser svarene, hvorledes skolen så på den højere undervisnings forpligtelser over for kirken, hvilke Roskilde Konvent havde fremhævet.

De originale skrivelser, der blev indsendt til formanden for udvalget, provst Andersen, synes imidlertid ikke bevaret. De beror ikke i Roskilde Konvents arkiv, hvis opbevaring gennem tiderne ikke altid har været lige betryggende.⁸⁶⁾ Da svarene er stiledede til provst Andersen, kan det ikke udelukkes, at han har arkiveret dem i sit embeds- eller privatarkiv, men eftersøgning her har ligeledes været forgæves.⁸⁷⁾ Den følgende fremstilling bygger derfor på de betænkninger, som det er lykkedes at opspore på anden vis. Nogle svar er blevet trykt, andre er gengivet i de enkelte skolers kopibøger.⁸⁸⁾ I denne forbindelse kan det konstateres, at skolearkiver ikke er, hvad de burde være.⁸⁹⁾ De manglende betænkningers hovedindhold belyses dog af kapellan Christen Møllers oversigt "Schematisk Udtog af de fra Rectorer og Skolemænd til Roskilde-Convents Udvalg velvillig indsendte Betænkninger..".⁹⁰⁾

Roskilde Konvent fik næsten enstemmig tilslutning til at fortsætte sine bestræbelser for at genindføre faget Religion i de øverste klasser. Bortset fra rektor G. Lund (se ovenfor) var der ingen kritiske røster imod, at de sjællandske præster blandede sig i skolens anliggender. Tværtimod udtrykte de fleste (af de opsporede) betænkninger glæde over konventets henvendelse, der betød, at skolerne tog en sag op, som de længe havde været betænkelig ved, men ikke fået gjort noget ved.⁹¹⁾

Skolerne nøjedes ikke med at udtrykke deres tilfredshed med henvendelsen; langt de fleste - Christen Møller opgiver antallet til 17 ud af 19⁹²⁾ - kunne helt og holdent tilslutte sig hovedtan-

ken i konventets forslag, at religionsundervisningen burde indføres under en eller anden form i de øverste klasser. Blandt de to, der var afvisende over for forslaget, var Viborgs rektor Lefolii, der hverken "umiddelbart eller middelbart" ønskede faget genindført. Han var dog meget positivt indstillet over for præsters forsøg på at bevare kontakten med de konfirmerede elever.⁹³⁾ Som grundtvigianer mente Lefolii, at en sådan virksomhed ville bære bedre frugt end en fortsat religionsundervisning.⁹⁴⁾

Den massive tilslutning til, at Religion atter skulle være fag igennem hele den lærde skole, var det mest betydningsfulde i de indberetninger, som provst Andersen modtog. Skolen havde således foretaget en virkelig kovending; det var ikke mere end 4-5 år siden, den almindeligste stemning gik ind for at fjerne faget fra netop de klasser, hvor det nu ønskedes genindført.

Nogle af indberetningerne redegjorde for årsagen til den ændrede holdning. Den egentlige årsag var ikke, at vanskelighederne med at finde brugelige lærere og lærebøger var blevet overvundet, eller at man havde fundet ud af, hvilket formål faget skulle have. Disse problemer havde været medvirkende til, at faget var blevet indskrænket, men skolernes svar viser, at de ikke var blevet afgjort; tværtimod behandlede flere af betænkningerne udelukkende disse emner.

Citater fra fire af svarene afslører, hvorfor skolerne ønskede faget Religion tilbage: Rektor C. R. S. Listov (Nyk. tidl. Hl) mente ikke at kunne forsvare "i en Tid som vor at lade de unge Mennesker i Skolens øverste Klasser staa ganske uden Hjælp fra Skolens Side lige overfor de menighedsopløsende Bestræbelser, Katholicismens lønlige Virksomhed, den saakaldte Humanismes højrrøstede Krav og Vantroens Stormløb".⁹⁵⁾

Både rektor J. Forchhammer (Hl) og skolebestyrer J. Helms (BC) havde selv været med til at gennemføre 1871-ordningen⁹⁶⁾, men de havde begge ændret mening. Forchhammer så konsekvensen af indskrænkningen allerede i skolen, hvor eleverne var blevet dårligere til at skrive dansk stil, men han var overbevist om, at det kunne spores endnu mere "i Livet", da tiden var præget af, at de religiøse spørgsmål stod på dagsordenen, samtidig med at vantroen rejste sit hoved og fristede de unge. Han anså det derfor for nødvendigt at give de troende våben i hænde.⁹⁷⁾

Johannes Helms havde i 1870 støttet, at faget forsvandt, da det var umuligt at skaffe ordentlige lærere, men han havde siden

den tid "foranlediget ved den fritænkernes Bevægelse i Øjeblikket, tildels forandret ... Anskuelse", selv om han stadig foretrak ingen religionsundervisning fremfor én, der var "til Forargelse".⁹⁸⁾

Martin Hammerich, tidligere bestyrer ved BC, udtalte sig i samme retning. Han mente, at hvad vi siden 1871 havde "oplevet af Fornegtelse, Spiritisme og Andet, som ligger mellem disse Yderpunkter" ville få mange til at indse nødvendigheden af kristelig og kirkelig oplysning netop i elevernes ungdomsår, hvor livsanskuelsen blev grundlagt, og deres deltagelse i kirkelivet ikke var særlig stor.⁹⁹⁾

Det var således "tidsånden", der havde fået latinskolernes ledere til at ændre opfattelse. Man udtrykte sig ikke særlig konkret, men nøjedes med at henvise til så vage begreber som "vantro", "fritænkeri", "fornægtelse" og "menighedsopløsende bestræbelser". Bagved disse udtryk lå 1870'ernes nye strømninger (jfr. III,1). Desuden havde, som de ovenfor citerede passager antyder, tidens kirkehistoriske og teologiske udvikling betydning: De kirkelige retningers strid og kampagnen for og imod den katolske kirke i Danmark¹⁰⁰⁾ bidrog til at øge kravene til elevernes viden om kristendommen.

Roskilde Konvent havde i sin skrivelse til skolerne fremhævet skolens forpligtelser over for Folkekirken. Man kunne have ventet, at svarene havde imødegået konventets synspunkt og gentaget, hvad den lærde skole i 1861 meddelte ministeriet, at religionsundervisningen hørte skolen og ikke kirken til. Ingen af de her behandlede svar tog afstand fra konventets synspunkt, tværtimod udtalte flere, at de ganske delte den fremsatte motivering for at genindføre faget. Præstekonventet udtrykte dog opfattelsen stærkest.

Efter at have tilsluttet sig hovedtanken i konventsskrivelsen, fremkom de fleste skoleledere med forslag om, hvorledes den kunne gennemføres i praksis. De problemer, de beskæftigede sig med, var: Skulle Religion ligestilles med de øvrige fag eller have en særskilt placering? Skulle faget medtages ved afgangseksamen, eller skulle fast pensum og karakterer være bandlyst? Og endelig det ikke mindst vigtige problem: kunne ændringen i det hele taget gennemføres under den nuværende skolelov, og i bekræftende fald, hvorledes kunne de nødvendige timer skaffes? Disse problemer vil blive behandlet nedenfor i forbindelse med skolernes indberetninger til ministeriet i 1877.¹⁰¹⁾

6. Kirkelige myndigheder fremmer sagen yderligere.

Roskilde Konvent havde rejst spørgsmålet om religionsundervisningen med megen energi, men præsteforsamlingen havde manglet den fornødne institutionelle autoritet. Imidlertid blev sagen i den følgende tid forelagt kirkelige myndigheder, der i modsætning til konventet var et led af kirkeorganisationen.

Fremgangsmåden var interessant. Som nævnt vedtog forsamlingen på Roskilde Konvents efterårsmøde i 1875¹⁰²⁾, at sagen skulle forelægges landemoderne, og følgelig anmodede provst F. V. Andersen 21/6-1876 bisperne om sammen med landemoderne - mænd, "som ere de øverste Værger for Ungdommens christelige Oplysning" - at virke over for den højeste kirkestyrelse for at genindføre religionsundervisningen.¹⁰³⁾

Roskilde Konvent havde dog besvær med at få sagen forelagt landemoderne, da den i længere tid bremsedes af biskop H. L. Martensen. Han var af formelle grunde uvillig til at bringe sagen for landemodet. Der måtte ifølge provst Andersen en "levende Ordveksel" til mellem de to trosfæller, før Martensen gav sig.¹⁰⁴⁾ Han var fraværende, da Sct. Johannes Landemode behandlede sagen i juli 1876¹⁰⁵⁾ og slap derfor selv for at forelægge konventets skrivelse for landemodet. Martensens uvilje gjaldt ikke sagens indhold (se nedenfor), men var uden tvivl begrundet i præstekonventets manglende kirkeorganisatoriske myndighed.

Samtlige stifters landemoder¹⁰⁶⁾ behandlede henvendelsen fra Roskilde Konvent på deres sommermøde 1876. Sagen blev enten drøftet på et snævrere landemode, hvor alene stiftsøvrigheden og områdets provster havde adgang (eksempel: Fyns Stift) eller ved et udvidet landemode, hvor præster også deltog (eksempel: Lolland-Falsters Stift).¹⁰⁷⁾ I Viborg mente man, at spørgsmålet egentlig hørte hjemme i det større forum, men man var alligevel blevet nødt til at drøfte det ved et provstemode, da man ikke havde fået indkaldt præsterne.¹⁰⁸⁾ Ved landemodet i Odense deltog alene de gejstlige medlemmer, hvilket vil sige, at stiftamtmanden ikke var med til at træffe beslutningen, og endelig var biskop Martensen som nævnt fraværende fra det sjællandske landemode på grund af bortrejse.

På grundlag af de trykte referater kan man fastslå, da der i intet landemode tales om modstand mod forslaget, at så godt som alle landets provster støttede Roskilde Konvents initiativ.¹⁰⁹⁾

Bisperne, der havde forelagt forslaget, fik som opgave over for ministeriet at give udtryk for tilslutning til den formulering, som Roskilde Konvent havde givet forslaget i skrivelsen til landemoderne: "At videregaaende Religionsundervisning efter Confirmationen maa blive gjenoptaget i de lærde Skolers øverste Klasser indtil Udgangen af Skolen, saaledes at denne Undervisning kommer til at høre med til de Lærefag, som Skolen skal meddele og Disciple, hvis Forældre tilhøre Folkekirken, skal modtage Undervisning i".

Den højeste kirkemyndighed, kultusministeriet, havde imidlertid taget sagen op, inden alle landemoderne nåede at svare.¹¹⁰⁾ Ministeriet var blevet påvirket af, at der lige siden religionsundervisningens indskrænkning havde "ladet sig høre Stemmer derimod", og at flere landemoder i den senere tid havde udtalt sig i samme retning. Ministeriet ønskede af "vægtige Grunde"¹¹¹⁾ ikke at vende tilbage til den gamle ordning, men stillede et forslag, som bisperne og Det teologiske Fakultet blev anmodet om at tage stilling til. Faget Religion skulle genindføres i V-VI klasse og bestå af læsning af passende stykker af Bibelen suppleret med lærerens forklaring samt en oversigt over de vigtigste begivenheder i den kristne kirkes historie, hvor der skulle tages særligt hensyn til Folkekirkes symbolske bøger og deres tilblivelse. Den afgørende forskel fra tidligere ordninger var, at undervisningen skulle gives uden lektielæren, og at den ikke skulle afsluttes med nogen eksamen.¹¹²⁾

Roskilde Konvent havde allerede opnået en halv sejr. Det var lykkedes at gøre så meget opmærksom på sagen, at ministeriet af egen drift begyndte at beskæftige sig med den, og ministeriet var gået så vidt, at det havde gjort konventets forslag til sit. Men sagen var ikke afgjort hermed. Ministeriet gennemførte ingen større forandringer i den lærde skoles forhold, uden at eksperterne blev hørt. Spørgsmålet var således, om ministeriet kunne bygge en reform på en ensartet holdning til religionsundervisningens udvikelse, eller om uenighed som så mange gange før skulle hindre en sags gennemførelse.

Bispekorpsset fik således nu for første gang siden 1862¹¹³⁾ lejlighed til at redegøre for sit syn på den lærde skoles forhold. Tre af bisperne (Martensen, Engelstoft og Brammer) sad stadig i deres stifter¹¹⁴⁾, medens D. G. Monrad, der i 1862 var kultusminister, nu var blevet deres kollega (biskop for Lolland-Falster siden 1871). Nye var desuden C. F. Balslev, der i 1867 var blevet biskop i Ribe, hovedsagelig fordi hans navn var blevet kendt gen-

nem hans meget udbredte bibelhistorie og katekismusforklaring, og P. E. Lind, der i 1875 havde overtaget Aalborg bispestol efter P. C. Kierkegaard.

Flere af bisperne udtalte tilfredshed med, at de fik chancen for at udtale sig om det misgreb, de mente, var begået ved indskrænkningen af Religion i 1871. Alle var i høj grad enige med ministeriet i, at forholdene burde ændres, og glædede sig over ministeriets forslag.¹¹⁵⁾

Nogle bisper nøjedes med i almindelighed at udtrykke deres glæde over ministeriets initiativ. Mest kortfattet var P. E. Lind og D. G. Monrad, der fandt det uforholdent at tilføje yderligere til de allerede fremsatte motiver.

Bispekollegiets førstemand H. L. Martensen gjorde fyldigere rede for sine overvejelser. Han var glad for, at ministeriet endelig havde taget denne både for kirke, skole og Universitet så vigtige sag op, da han beklagede, at man i 1871 havde taget den ene af den lærde skoles to hovedpiller bort. Ved at afskaffe Religion i de øverste klasser gav man stadig eleverne kendskab til "det Ædleste i den førchristelige hedenske Humanitet", men man glemte at se det i "Christendommens Lys". Den lærde skole, som burde være en kristelig, ikke en hedensk institution, blev herved en lemlæstet bygning.¹¹⁶⁾ Dette misforhold betød desuden, at eleverne kom enøjede til Universitetet. Når de her skulle høre filosofiske forelæsninger, manglede de den nødvendige forudsætning, som en viden om moralske, psykologiske og metafysiske begreber var.¹¹⁷⁾

Martensens synspunkter lå således tæt op ad provst Andersens. Begge havde de et dobbelt forhold til den klassiske undervisning: at den på den ene side var et vigtigt dannelsesmiddel og i parentes bemærket var af afgørende betydning for det teologiske studium, men på den anden side ikke måtte stå alene, men skulle ses i relation til kristendommen, og begge var de bange for skoleundervisningens konsekvenser for de universitetsstuderende. Uden religionsundervisning de sidste år i den lærde skole ville meget få være så kristeligt sindede, at de ville bevare dette sindelag upåvirket af det første studieårs filosofiforelæsninger. Martensen og Andersen var således ikke uenige om sagen og berettigelsen af dens gennemførelse, men alene om fremgangsmåden. Martensen var positiv, når sagen behandlede via sædvanlig kommandovej; når udspillet kom fra ministeriet og ikke fra Roskilde Konvent.

Den gamle biskop G. P. Brammer (Ah) var ligefrem patetisk i sin tilslutning til ministeriets forslag. Det var ikke ligegyldigt,

om "Driften til Guds Rige", der var "Menneskenaturens ædleste og højeste Aandsgave", hæmmedes eller fremmedes for de i de "fristelsesfulde Ynglingeaaars opvoxende Fostersønner, Fædrehusets Haab vel og stundom dets Orakler, den højere Dannelses tilkommende Lærere, Statens vordende Embedsmænd, Herrens Tjenere og som saadanne Folkekirkens Lærere, Ordførere og Styrere". Udvidelsen af religionsundervisningen var således en vigtig sag både for skolen, huslivet, fædrelandet, staten og Folkekirken.¹¹⁸⁾

Det var store forhåbninger, bisperne nærede til en udvidet religionsundervisning. Et par af bisperne anførte dog, at denne foranstaltning ikke kunne stå alene. Således mente Monrad ikke, at ordningen ville få tilstrækkelig betydning, hvis skolen og dens lærere ikke var besjælede af en kristelig ånd. Brammer fremhævede ved siden af religionsundervisningen en række andre midler, skolen kunne benytte til at fremme det kristelige element. Skolen burde ved indkøb til skolebiblioteket tage hensyn til faget Religion og sørge for at uddele skrifter med gudeligt indhold som flidspræmier. Lærerne burde give mindre lektier for til om mandagen og formane eleverne til kirkegang.¹¹⁹⁾ Endelig burde skolen holde morgenandagt for eleverne og placere Religion i morgentimerne, (hvor eleverne var mest oplagte).

Den tilslutning til sagen i almindelighed, som ministeriet modtog fra bisperne, blev suppleret med Det teologiske Fakultets betænkning. Det var snart 20 år siden, fakultetet sidst var blevet anmodet om at udtale sig om religionsundervisningen, men ministeriets henvisning til professor H. N. Clausens udtalelse fra 1857 viser, at den gamle betænkning endnu havde betydning.¹²⁰⁾

Det teologiske Fakultets anseelse var imidlertid stærkt falmet. Medlemmerne var meget gamle og den standende diskussion om fakultetets stilling ved Universitetet havde yderligere svækket anseelsen. Martensen skrev i juli 1876: med Det teologiske Fakultet "er det jo en Ynk"¹²¹⁾, og i offentligheden var karakteristikken endnu hårdere.¹²²⁾

I sin betænkning udtalte fakultetet sin varme tak for ministeriets imødekommenhed over for dem, der var bange for følgerne af den beklagelige ensidighed i den lærde skoles undervisning, og fakultetet var overbevist om, at ministeriets forslag om at indføre Religion under friere former "vil blive hilset med Glæde i vide Kredse af vort Folk og vor Kirke".¹²³⁾ Men fakultetets skrivelse var ikke blevet til uden diskussion. Prof. C. Hermansen, der

havde udformet det første udkast til svarskrivelse, havde givet en redegørelse for faget Religions stilling siden 1857, kraftigt gjort opmærksom på de betydelige mangler ved 1871-ordningen og delvis polemiseret mod ministeriets skrivelse til bisperne og fakultetet. Prof. Fr. Hammerich konciperede et alternativt svar, da han ikke ønskede, at fakultetet skulle fremkomme med en kritik af ministeriets fremfærd, men en "virkelig påskønnelse af dets gode øjemed", samt at fakultetet "just i nuværende øjeblik, da vi må ønske en god forståelse med det, gør klogt i at udtale denne sin påskønnelse."¹²⁴⁾ Efter at sagen havde været drøftet ved et fakultetsmøde¹²⁵⁾, blev den del af udtalelsen, der omtalte sagen i almindelighed, affattet efter Hammerichs udkast.

Fakultetet havde åbenbart behov for ministeriets støtte i en tid, hvor teologien stod i fare for at blive fjernet fra Universitetet, og hvor Det teologiske Fakultet var afhængigt af ministeriets velvilje ved ledige professoraters besættelse.¹²⁶⁾ Fakultetets holdning i denne sag belyser dets svaghed i disse år.

Bisperne og Det teologiske Fakultet udtalte sig ikke kun om sagen i almindelighed, men rådgav også ministeriet om, hvorledes religionsundervisningen skulle være. Her hørte enigheden til gengæld op. Til de to problemer (eksamens berettigelse og undervisningens indhold), som parterne allerede i 1850'erne og 1860'erne havde været uenige om (se II p. 57ff.), var der kommet et nyt problem: hvem skulle undervise i faget Religion i de øverste klasser.

Bisperne H. L. Martensen, G. P. Brammer og C. T. Engelstoft havde opretholdt deres indstilling fra 1862, om at eksamenskontrol og den deraf følgende lektielæren var nødvendig for, at faget Religion kunne få den nødvendige betydning. Begrundelserne for eksamen var stadig de samme. De tre bispers ønske om eksamen betød dog ikke, at de anså Religion for et fag, der var ligestillet med fagplanens øvrige; kristendommen var både liv og lære, og det var kun det positive kundskabsstof, eleverne skulle gøre rede for ved eksamen. Fagets specielle situation fik Brammer og Engelstoft til at overveje, om man ikke kunne anvende en karakterskala med færre trin for faget Religion. Engelstoft ville slå karaktererne mg, g og tg sammen, således at kun den virkelig høje eller lave karakter fik betydning for gennemsnittet, medens Brammer forestillede sig en skala: "meget vel bestået", "bestået", "ikke bestået". Ifølge Brammers forslag ville fagets betydning ikke blive formindsket, snarere tværtimod, fordi han samtidig stillede den betingelse, at

ingen kunne blive student uden mindst at have fået karakteren "bestået" i Religion.

De tre øvrige biskper (Balslev, Lind og Monrad¹²⁷) støttede ministeriets forslag om, at undervisningen skulle være under friere former uden nogen form for kontrol og hjemmearbejde. D. G. Monrad ønskede så få faste regler som overhovedet muligt, så undervisningen kunne gennemføres alt efter, hvad stedets kræfter tillod. Det var dog kun Aalborgs biskop (Lind), der ønskede den nye religionsundervisning så fri, at folkekirkemedlemmer selv kunne vælge, om deres sønner skulle deltage.

Det teologiske Fakultets holdning til eksamensspørgsmålet var uafklaret. De tre af professorerne¹²⁸) ville have eksamen i Religion, medens Fr. Hammerich tog afstand herfra, da fagets frie præg ville svækkes eller tilintetgøres og hindre, at det formål, alle mente, faget skulle have i de øverste klasser "at minde om Livets sidste Maal", blev opfyldt. Desuden mente Hammerich, at eksamen ikke kunne gennemføres uden at ændre 1871-lovens § 6, og at en sådan ændring ikke ville kunne vedtages på Rigsdagen.¹²⁹)

Da fakultetet ønskede en enstemmig udtalelse om dette punkt¹³⁰), måtte resultatet blive valent: Man udtalte, at fakultetet på den ene side var blevet "betænkelig ved den næsten udelukkende Enstemmighed, hvorved praktiske Skolemænd af højst forskjellig Aandsretning" talte for eksamens nødvendighed¹³¹), men på den anden side ville man heller ikke helt opgive enhver kontrol. Kompromisformuleringen, der som nævnt dækkede over modstridende standpunkter, lød: Fakultetet mente, "at Sagen lod sig ordne paa adskillige Maader, uden at der behøvedes enten daglig Lektielæsning i almindelig Forstand eller ligefrem Indordning i Afgangseksamen. Hovedsagen er, at der fra Dag til Dag og ved Skoleaarenes Slutning øves en Kontrol med Tilegnelsen...".¹³²) Det var højst uigennemskueligt, hvad fakultetet mente med "adskillige Maader", hvis det ikke dækkede over eksamen og overhøring i lektier. Fakultetsudtalelsen havde stået stærkere, hvis meningsforskellen ligesom i 1857 havde givet sig udslag i to betænkninger i stedet for dette krampagtige forsøg på at enes om et fælles svar. Fakultetet havde endnu engang vist sin svaghed.

Bibellæsning i dansk oversættelse og en fremstilling af begivenheder i kirkehistorie skulle ifølge ministeriets skrivelse af 22/8 1876 udfylde V-VI klasses religionsundervisning. Heri var de fleste biskper og Det teologiske Fakultet enige. Ministeriets "Læs-

ning..af passende Stykker af den hellige Skrift", erstattedes dog i de fleste af de her behandlede betænkninger med læsning af stykker af Det nye Testamente.¹³³⁾ Nogle foretrak, at bibellæsningen skulle fastlægges nærmere. Biskopperne Engelstoft og Lind samt Det teologiske Fakultet ønskede læst et helt evangelium og et af de længere breve.¹³⁴⁾ Monrad ville derimod helt overlade valget til læreren.

Bibellæsningen rejste også et andet problem. Ministeriet havde foreslået, at teksterne skulle læses i dansk oversættelse.¹³⁵⁾ Det var ved siden af eksamens bortfald den store forskel mellem ministeriets forslag og den ordning, der havde været gældende fra 1865 indtil skoleloven 1871. De fleste betænkninger diskuterede om læsning af NT på græsk ikke på en eller anden måde kunne gennemføres. Den afgørende hindring var den matematiske retning, der ikke mere læste græsk. Nogle mente, at dette var argument imod overhovedet at læse NT på græsk, selv om man beklagede forholdet¹³⁶⁾, andre, at NT kunne anvendes på originalsproget i skoler, som kun havde sproglige klasser.¹³⁷⁾

Alene biskop Martensen tog ikke hensyn til tvedelingen og foreslog, at alle på grundsproget skulle læse partier af NT, "hvis Forfattere kunne betegnes som Religionens Classikere og med hvilke Ungdommen ligesaavel bør stifte Bekjendtskab som med Culturens gamle Classikere". Martensen synes ganske at negligere den matematiske retning, men han var heller ikke særlig velvilligt indstillet over for realismens indtog i den lærde skole.¹³⁸⁾

Faget Religions største problem under Madvigs skoleordning, tilvejebringelsen af en udvidet lærebog blev taget op i nogle af indberetningerne. Ministeriet havde i sit forslag indskrænket det dogmatiske stof til, hvad læreren ønskede at knytte af kommentarer til bibellæsningen og til gennemgangen af Folkekirkens symbolske bøger i forbindelse med kirkehistorien. Bisperne undtagen Brammer støttede stort set ministeriets forslag. Martensen beklagede dog, at der ikke forelå en anvendelig lærebog.

Bispekollegiets nestor og mest konservative medlem Brammer¹³⁹⁾ tog derimod kraftigt afstand fra ministeriets forslag til lærestof. Han polemiserede mod H. N. Clausens udtalelser fra 1857, som ministeriet henviste til, og henholdt sig i stedet til, hvad Det teologiske Fakultets øvrige medlemmer i 1857 havde indberettet. Han mente, at Balslevs katekismusforklaring "selvfølgelig" var et utilstrækkeligt grundlag for den lærde skoles vejledning i den evange-

lisk-kristelige tros- og sædelære. Man kunne ikke som ministeriet overlade det til lærerens forgodtbefindende ved eksegetiske forelæsninger eller i "collegia pietatis" at redegøre for problemerne. Hvis skolen ikke havde en "normativ Vejledning", og her kunne de symbolske bøger efter Brammers opfattelse ikke anvendes, ville det, selv hvor det drejede sig om samvittighedsfulde lærere, ved lærerskifte betyde, at skriftsteder blev udlagt forskelligt, og "Sød til Tvivlesyge" blev eleverne til del.

Brammer var klar over, at forslaget om en systematisk fremstilling af tros- og sædelæren ikke ligefrem ville vække ministeriets tilslutning, men han fandt en parallel i de netop af ministeriet udstedte bestemmelser for kravene i Religion til lærereksamen.¹⁴⁰⁾ Lærerkandidaterne skulle have tilegnet sig en "tydelig, grundig, sammenhængende og paa Hjertet anvendelig Kundskab om den evangelisk-lutherske Kirkes Lærdomme efter en udførligere Fremstilling af samme"¹⁴¹⁾, og Brammer mente, at man passende kunne stille de samme krav til de omtrent jævnaldrende dimittender i den lærde skole. Brammer ville med andre ord vende tilbage til forholdene før 1865. Den citerede passus fra lærereksamens-bestemmelserne minder tydeligt om formuleringen i 1850-ordningen¹⁴²⁾, og de lærebøger, Brammer ville anvende, var identiske med dem, der tidligere blev benyttet i den lærde skole.¹⁴³⁾

Anvendelsen af en udvidet lærebog havde tydeligt Det teologiske Fakultets sympati, men det ville ikke komme nærmere ind på spørgsmålet, "thi det foreligger ikke". Igen undlader fakultetet at tale ministeriet imod. Man nøjdes med at fremhæve vigtigheden af, at de symbolske bøger, især CA gennemgås, og forsigtigt at foreslå, at Luthers store Katekismus kunne anvendes som erstatning for en udvidet lærebog. Over for den mente fakultetet, at alle indvendinger imod lærebogen ville falde.

Lærerproblemet var ikke blevet omtalt i ministeriets skrivelse, men de fleste indberetninger tog spørgsmålet op. Dette hang for det første sammen med, at eksamen ifølge ministeriets forslag ville forsvinde, hvilket gav lærerne mere spillerum for selvstændig planlægning af undervisningen¹⁴⁴⁾, for det andet at 1870'ernes kulturdebat og de første fritænkeriske læreres ansættelse i den lærde skole¹⁴⁵⁾ havde gjort lærerproblemet aktuelt, og endelig, at den frivillige religionsundervisning siden 1871 især havde været varetaget af gejstlige.

De indberetninger, der beskæftigede sig med religionslærerne, var overbeviste om, at den nye undervisning i de øverste klasser ville stille store krav til lærerens personlighed.¹⁴⁶⁾ Spørgsmålet var, om undervisningen som hidtil især skulle varetages af skolens faste lærere, eller om faget skulle overdrages til gejstligheden.¹⁴⁷⁾ Biskop Balslev mente, at de lave lønninger for adjunkter samtidig med, at det var let at få præsteembede, betød, at de bedste teologiske kandidater ikke ønskede at gå skolevejen, men han gav ikke nogen løsning på problemet.

Det gjorde flere af hans bispekolleger og Det teologiske Fakultet derimod. De foreslog, at religionsundervisningen enten kunne (Monrad) eller helst skulle (Engelstoft, Brammer, Det teol. Fak.) overdrages til kirkens folk. Engelstoft regnede med, at der hvert sted kunne findes en residerende kapellan eller en ung sognepræst, der ville påtage sig undervisningen, og han tænkte sig, at den enkelte skoles rektor sammen med biskoppen og byens sognepræst skulle finde den bedst egnede. Brammer håbede, at det i fremtiden ville blive lettere at finde egnede gejstlige lærere, da han satte sin lid til ministeriets indskærpelse af, at de teologiske kandidater skulle deltage i Pastoralseminariets øvelser.¹⁴⁸⁾ Det var dog nok noget urealistisk at tro, at et halvt års kursus ved Pastoralseminariet, der foruden kateketik bestod af en lang række andre fag, gjorde kandidaterne særlig egnede til at varetage den frie videregående undervisning for ældre latinskoleelever.

Det teologiske Fakultet fremhævede ligeledes, at præsten var særlig øvet i at undervise i Religion, men føjede til, at selve præstens "Livsstilling" måtte gøre "et eget Indtryk paa den Unge", og at en præst havde lettere ved at træffe "den rette Tone" i den friere undervisning end skolens lærere.

De kirkelige myndigheder havde således tilsluttet sig Roskilde Præstekonvents initiativ, som ministeriet havde taget op. Ministeriets forslag af 22. aug. 1876 var blevet støttet i almindelighed, men også i mange af detaljerne havde flertallet af betænkningerne været enige. Et væsentligt problem stod imidlertid tilbage. Hvorledes kunne den nye religionsundervisning indplaceres i den lærde skoles overfyldte timeplan? Kun biskop Balslev beskæftigede sig med spørgsmålet; han ville skaffe plads til Religion ved at afskaffe Oldnordisk, da der blev undervist i for mange sprog, og da Religion var et langt bedre dannelsesmiddel end Islandsk. De øvrige betænkninger anså det åbenbart for at være skolens problem at afgøre, hvorledes faget kunne få den fornødne plads.

7. Religionsundervisningen i den offentlige debat.

Provst Andersen forstod betydningen af, at den offentlige debat beskæftigede sig med religionsundervisningens udvidelse. Han sørgede som nævnt for hurtigst muligt at offentliggøre det foredrag, han havde holdt på Roskilde Konvent.¹⁴⁹⁾ Det blev endvidere sammen med referat af de efterfølgende forhandlinger trykt i Dansk Kirketidende, der lige fra tidsskriftets start i 1845 havde bragt referater af konventets møder.¹⁵⁰⁾

F. V. Andersens foredrag og Roskilde Konvents senere initiativ (henvendelse til landemoderne) førte til, at landets mest indflydelsesrige dagblade¹⁵¹⁾ begyndte at beskæftige sig med den lærde skoles religionsundervisning. Aviserne bragte både orienterende artikler¹⁵²⁾ og debatindlæg.

Tidsskrifterne indeholdt derimod mindre. Blandt de kirkelige blade var det kun Dansk Kirketidende, der bragte debatindlæg, hvilket bl.a. hang sammen med, at tidsskriftet havde bragt Roskilde Konvents forhandlinger. Desuden var det nærliggende at benytte det grundtvigske tidsskrift, da det hovedsagelig var grundtvigsksindede, der ytrede sig om religionsundervisningen. De pædagogiske tidsskrifter bragte endnu mindre. Dette skyldtes dels, at initiativet i høj grad udgik fra kirken, og at skolen først sent kom ind i forhandlingerne, dels at det højere skolevæsen i disse år intet organ havde, hvorigennem debat kunne kanaliseres.¹⁵³⁾ Det eneste tidsskrift, der særlig havde taget sig af den lærde skole, Nordisk Tidsskrift for Philologie og Pædagogik, var blevet mere og mere filologisk orienteret.¹⁵⁴⁾ Den lærde skole savnede endvidere en lærerforening og havde derfor heller intet fagforeningsblad.¹⁵⁵⁾

Avisernes omtale havde uden tvivl stor betydning. Artiklerne i de større hovedstadsaviser blev til dels kopieret af Provinsens dagblade og førte til, at sagen blev yderligere kendt ude omkring i landet. De gennemgaaede aviser var dog ikke alle lige positivt indstillet over for genindførelsen af religionsundervisningen. Vestsres organ i København, Morgenbladet, var temmelig kritisk.¹⁵⁶⁾ En indsender, "En Skolemand", udtrykte, at forslaget var "et Tilbagekridt af allerstørste Betydning". I 1871 havde "demokratiet" fjernet den konfessionelle undervisning fra skolen og henvist opbyggelsen til hjemmet. Det eneste, der kunne begrunde, at Religion blev genindført i V-VI klasse, var, at eleverne savnede kundskaber om etiske begreber og om kirkehistorie, men en sådan undervisning

burde lægges under faget Historie. Samtidig kunne man opfordre kirken til at tage sig mere af eleverne. Artiklen sluttede med et håb om, at "vor lovgivende Forsamlings aarvaagne og stærke Demokrati med Kraft og uden Vaklen vil vide at tilbagevise et slikt Forsøg i reaktionær Politik paa Skolevæsenets Omraade".¹⁵⁷⁾

En anden indsender, "En Historiker", angreb i Morgenbladet kultusminister J. C. H. Fischer for at have en dobbelt religion. Den ene til privat brug, idet han trak sig tilbage fra sin stilling som latinskolelærer i Religion og Astronomi, fordi han ikke kunne forene det bibelske og naturvidenskabelige verdensbillede.¹⁵⁸⁾ Den anden til offentlig brug, når han som kirke- og undervisningsminister gik ind for at indføre en undervisning, der bestod af fortolkning og forklaring af udvalgte stykker af Skriften.¹⁵⁹⁾

Angrebet på kultusministerens person fandt nogen støtte blandt bispekorpsset. Især Martensen affandt sig aldrig med at have en mand som kirkeminister, der havde kunnet skrive en "naturalistisk" bog. Medens flere af de øvrige bisper (f.eks. Brammer og Balslev) efterhånden fik et rimeligt forhold til kirkens minister, bevaredes køligheden mellem Martensen og Fischer.¹⁶⁰⁾ Martensens angreb på ministeren modsvarede som nævnt ikke af modstand mod ministerens forslag om genindførelse af Religion.

I debatten om, hvorledes fremtidens skole skulle se ud, var der tre hovedretninger, der hver havde deres løsning på, om skolen skulle være med eller uden Religion. Den ene retning gik ind for en konfessionsløs skole, som skulle være en første begyndelse til at få den kristne tro ud af "Livet", således at kristendommens plads blev indskrænket til "et Trin i Menneskeslægtens Selvopdragelses-Historie ved siden af Brahmismen og Islam".¹⁶¹⁾ Denne radikale retning var i debatten repræsenteret af Herman Triers indlæg, men det kom ikke i denne periode til nogen direkte debat mellem de ortodokse og radikale om religionsundervisningen. Herman Trier offentliggjorde sine indlæg i brødrene Brandes' "Det nittende Aarhundrede" samt i en selvstændig pjece.¹⁶²⁾ Triers synspunkter er behandlet i anden sammenhæng (se p.100ff). Hans kirkelige modstandere tog ikke direkte til genmæle, men kom med mere skjulte angreb. De fremhævede i deres artikler, hvor vigtigt det var, at faget Religion fik plads i hele skolen, nu da fritænkere truede elevernes tro.

Den anden retning ønskede Religion som fag igennem hele skolen. Mændene bag Roskilde Konvents initiativ og de efterfølgende bestræbelser var repræsentanter for denne retning.

Den tredje gruppe ønskede en skole, hvor kristendommen var den "Livsmagt", der var grundlag for al undervisning. Dette forhold var uafhængigt af, om Religion var opført på timeplanen eller ej. Dette standpunkt fremførtes af en del grundtvigianere. Synspunktet kom frem på Roskilde Konvents møde i Ringsted 21. juni 1876, hvor Johannes Clausen¹⁶³⁾, skønt han som sognepræst i Ryslinge ikke var medlem af konventet, redegjorde for sine fra konventsudvalget afvigende meninger.¹⁶⁴⁾ Clausen var enig med konventet i, at tilstandene i den lærde skole måtte ændres, da de unge blev grebet af "en fritænkernes Aand", og da hovedparten af dimittenderne (bortset fra teologerne) "hylde en fritænkernes Livsanskuelse". Problemet kunne imidlertid ikke løses ved, at faget Religion fik to timer tilsammen i V-VI klasse. Kampen imod vantroen kunne kun vindes, hvis der blev skabt enhed i skolens undervisning, således at naturfagslæreren ikke nedbrød, hvad religionslæreren opbyggede. Skolen måtte ikke blive "Tumleplads for forskellige Livsanskuelser". Clausen mente desuden, at faget Religion ikke ville få megen betydning, hvis det ikke var frivilligt. Enheden i skolens undervisning kunne opnås ved, at rektor fik ret til frit at vælge skolens lærere. Resultatet ville således blive kristelige¹⁶⁵⁾ og ikke-kristelige skoler.

Konventets medlemmer tog bestemt afstand fra, hvad de kaldte Clausens frie grundtvigske standpunkt.¹⁶⁶⁾ C. Rothe fremhævede, at det lå i den højere dannelses karakter, at en "dobbelt Livsbetragtning" skulle komme til orde. Som det var nu, kunne den klassiske undervisning "let blive en Gift for de unge, naar ikke Guds Herlighed i Kristo bliver stillet frem som Modvægt".

Johannes Clausens synspunkter blev gentaget af sognepræst Henning Jensen, Pedersker, i et indlæg i Dansk Kirketidende¹⁶⁷⁾, der blev indledning til en polemik med en anden grundtvigianer, Christen Møller.

Henning Jensen tog afstand fra C. Rottes bemærkninger om, at en dobbelt livsbetragtning burde komme til orde i den lærde skole, da der ikke var grund til at være så frisindet over for den vantro livsbetragtning. Dette beroede imidlertid på en fejltolkning af Rottes udtalelse, da dobbeltheden hos ham omfattede kristendommen og antikken, ikke kristendommen og den vantro livsbetragtning.

Som Clausen havde Henning Jensen ikke megen tiltro til, at religionsundervisningen i de øverste klasser ville gavne, snarere tværtimod. Når den øvrige undervisning var præget af den modsatte ånd, ville religionstimerne let blive "en Kasten Perler for Svin", især fordi lærerne som oftest ikke var "kraftige udviklede Personligheder" men "unge, umodne teologiske Kandidater", der hverken havde myndighed over for elever eller deres "muligvis vantro Medlærere". Henning Jensen havde ikke mange forhåbninger til deres formåen; selv med alle de symbolske bøger i hånden kunne de lige så lidt "stemme Vantroens Strøm, som et Stykke Papir kan stemme en frembrusende Flod, thi Kristendommen har kun Magt over Aanderne, i samme Grad som den selv træder frem som en Aandsmagt gennem Personligheder".

Som Clausen ville Henning Jensen have læreransættelsen delegeret ud til rektorerne, således at skolen kunne blive præget af en bestemt livsanskuelse; resultatet ville efter hans overbevisning blive, at "Troens Skoler" fik langt den største tilslutning, og at eleverne her blev "meget gladere" end i de konfessionsløse skoler.

Lederen af den frivillige undervisning i Religion for københavnske latinskoleelever, kapellan Christen Møller, blandede sig i debatten.¹⁶⁸⁾ Møller polemiserede mod to standpunkter og redegjorde for sit eget mellemstandpunkt. Først afviste han både af pædagogiske og praktiske grunde at genindføre Religion på lige fod med andre eksamensfag.¹⁶⁹⁾ Hvis man krævede lektielæsning og eksamen, ville faget let miste sin karakter som undervisningens "beaadende Element". Forslaget kunne desuden ikke gennemføres uden at forandre 1871-lovens § 6, og mulighederne for at få en ændring gennem Rigsdagen var utopiske, efter at grundtvigianerne havde udtalt sig i modsat retning. Både "Troen og Vantroen" i Folketingets Venstre var enige om at standse forslaget om at optage Religion blandt eksamensfagene.

Christen Møller afviste desuden Henning Jensens og den grundtvigske retnings opfattelse, at Religion i skolen ikke blot skulle være et enkelt fag på timeplanen, men at alle fagene skulle "gjenne-syres af den religiøse Aand"; han mente nemlig ikke, at forslaget kunne gennemføres. Endvidere anså Chr. Møller det for urimeligt, så længe folkekirken eksisterede, at forældrene i et helt stift var tvunget til at sætte deres sønner i en lærd skole med "afgjort Fritænkerkarakter" eller præget af en bestemt kirkeret-

ning, fordi rektor havde ansat et lærerkorps med et bestemt præg. Møller spekulerede på, om Henning Jensen ved rektorskifte ville udskifte hele lærerkorpset i overensstemmelse med den nye rektors indstilling. Det var desuden en "uhyggelig Tanke", at rektor- og adjunktkandidater ville bruge troen som "Udhængsskilt" for at kunne få stilling i den lærde skole.

Christen Møller mente, at de kristne forældre kunne stille sig tilfreds med, at Religion atter blev fag i de øverste klasser. Blot måtte man kræve, at medlærerne ikke "gaar udenfor sit Stof og ligesom vælter sig ind paa Disciplene med sine Hypoteser eller Tvivl", men han var sikker på, at enhver rektor ville hindre dette. Faget skulle overdrages til yngre gejstlige, der skulle sørge for, at kirkens og troens ånd kom til at præge undervisningen, der skulle gives i foredragets friere form. "Præstevielsens Stempel" ville sammen med den friere tilegnelse betyde en øget interesse for faget.

Henning Jensen¹⁷⁰⁾ afviste, at problemet for religionsundervisningen var løst, når blot den vantro lærer ikke talte imod religionslæreren. Den ikke-troende lærer havde ingen samvittighed over for troen, men ville kæmpe for den frie tanke eller videnskaben, "eller hvad hans Guder hedde". Ved at ordinere religionslæreren kunne man heller ikke klare problemet, for hverken elever eller lærere havde respekt for "Præstevielsens Stempel". Henning Jensen opretholdt sit oprindelige synspunkt om, at den enkelte skole måtte bære præg af en bestemt ånd. Han erklærede samtidig, at han med glæde ville sende sine sønner til Skagen¹⁷¹⁾, hvis det var den nærmeste skole, hvis ånd han sympatiserede med.

Diskussionen mellem Henning Jensen og Christen Møller var udtryk for, at der blandt grundtvigianerne var to forskellige skolesyn. Skønt Møller selv var grundtvigianer¹⁷²⁾, tog han tydeligt afstand fra, hvad han selv kaldte den "grundtvigske Retning"s standpunkt. Inderst inde var han dog ganske givet enig med Henning Jensen: "Vistnok ligger der en stor og ædel Fremtidstanke bag den grundtvigske Retnings Udtalelser"¹⁷³⁾, men tanken kunne højst anvendes som grundlag for en privatskole, ikke for hele det lærde skolevæsen.

Opsplitningen af grundtvigianismen i den ovenfor skildrede debat¹⁷⁴⁾ svarede nogenlunde til den, der i disse år skilte grundtvigianerne i to politiske fløje.¹⁷⁵⁾

8. Skolernes stilling til reformens praktiske gennemførelse.

Grundtvigianernes debat om religionsundervisningen fik ikke større betydning for ministeriets forslag. Med bispernes og Det teologiske Fakultets tilslutning til kultusministerens forslag af 22. august 1876 var sagen i virkeligheden afgjort. Statsskolerne (Herlufsholm iberegnet) fik ganske vist lejlighed til at udtale sig, inden den ministerielle forestilling blev udformet.¹⁷⁶⁾

Denne høring var imidlertid ikke et led i selve beslutningsprocessen, men kun en forespørgsel om, hvorledes ministeriets forslag praktisk lod sig gennemføre ved den enkelte skole. Ministeriet forsvarede denne fremgangsmåde med, at det "allerede ad anden Vei" var kommet ministeriet til kundskab, at det store flertal af rektorer og private skolers bestyrere støttede en udvidelse af religionsundervisningen. Ministeriet havde herved godtaget Roskilde Konvents private høring af skolerne, hvoraf kun en skematisk oversigt var kommet ministeriet i hænde, som tilstrækkeligt beslutningsgrundlag.¹⁷⁷⁾ De kirkelige myndigheders udsagn havde således vejet tungest i ministeriets overvejelser.

De fleste af rektorerne undlod derfor at udtale sig om sagen i almindelighed.¹⁷⁸⁾ De udtrykte ingen kritik af ministeriets fremgangsmåde. De følte sig ikke forbigået, da de havde udtalt sig om sagen til Roskilde Konvent. Alene Aarhus rektor, G. Lund, fandt, at han ikke havde fået mulighed for at tage stilling til selve sagen, da han som nævnt af formelle grunde havde nægtet at svare Roskilde Konvent.¹⁷⁹⁾

Rektorerne fik heller ingen mulighed for at ændre i ministeriets forslag til pensum eller for at få eksamensspørgsmålet taget op til fornyet drøftelse. Her kunne ministeriet endda ikke bygge på skolernes indstilling til Roskilde Konvent, da den var lige så uafklaret i dette spørgsmål som tidligere. Christen Møller opgjorde forholdet således: 6 betænkninger ønskede, at faget skulle liggestilles med de øvrige fag i undervisning og ved eksamen, 2 betænkninger ville give Religion et friere præg og kun holde afgangsprøve i et indskrænket pensum, 8 ønskede aldeles ingen eksamen, og endelig besvarede 3 betænkninger ikke spørgsmålet.¹⁸⁰⁾ Grunden til, at ministeriet foretrak at undvære eksamensprøven, var dels dårlige erfaringer fra tidligere, og dels at man derved undgik at tage stilling til, om det var nødvendigt at ændre i 1871-lovens tekst.¹⁸¹⁾

To vigtige problemer skulle løses, inden ministeriet turde lade udvidelsen af religionsundervisningen træde i kraft: tiden og lærerkræfterne. At finde plads på time- og fagplanen til et nyt fag var ingen let sag. Nogle fag havde ved timereduktionen i 1871 mistet timer, uden at kravene var sat ned¹⁸²⁾, og den store kamp mellem fagene var på de fleste skoler endt i en fastlægning af timetallet i de enkelte fag, som man nu vanskeligt kunne røre ved uden igen at sætte fagene op imod hinanden. Det letteste havde været at udvide elevernes timetal eller at erstatte en gymnastiktime med Religion - den første mulighed hindredes af 1871-lovens § 4, der fastsatte det maksimale timetal til 30, den anden mulighed af ministeriet, der ønskede Religion placeret inden for de 30 timer. Ministeriet lod sig selv påvirke af problemet. Selv om det var ønskeligt, at faget fik mere end 1 time ugentlig pr. klasse, måtte ifølge ministeriet "en eventuel Forøgelse af Tiden... vistnok være Fremtiden forbeholdt." En virkelig udvidelse af religionsundervisningen blev udsat til en eventuel revision af hele skoleloven.

Samtlige rektorer havde vanskeligt ved at finde den ønskede time, når det, som ministeriet forlangte, skulle ske inden for de 30 timer.¹⁸³⁾ Nogle havde foretrukket, at ministeriet havde placeret faget uden for det pligtige timetal, således at en gymnastik- eller sangtime kunne være anvendt.¹⁸⁴⁾

Andre pegede på det uheldige i at tage timer fra fag, uden at det var muligt til gengæld at fjerne et fag eller en disciplin helt fra timeplanen, da dette ville kræve en ændring af 1871-lovens § 6. F.eks. kunne rektor J. Forchhammers ønske om at opgive Fransk Stil ikke gennemføres.¹⁸⁵⁾ Det var heller ikke muligt at nedskære fordringerne i det fag, hvis timetal skulle reduceres, da ministeriets forslag ikke tillod dette. Odense Katedralskoles rektor P. Petersen mente, at 1871 § 6, der ikke nævnte Religion blandt undervisningsfagene i de to øverste klasser, direkte udelukkede faget, eller i det mindste placerede faget udenfor den egentlige undervisning.¹⁸⁶⁾ Herlufsholms rektor udtalte sig i samme retning, når han ønskede, at den nye religionsundervisning skulle være så fri som overhovedet mulig. Dette foretrak han både af teologiske grunde¹⁸⁷⁾, og fordi "jo mere Religionsundervisningen rykker ind paa sin gamle Plads paa Timetabellen ved Siden af de andre Skolefag, des vanskeligere bliver det ikke at rokke ved selve Loven af 1 April 1871."

Rektorernes juridiske betæneligheder var dog blevet formindskede i forhold til deres indberetninger til Roskilde Konvent. To væsentlige grunde hertil var, at en eksamensprøve i faget ikke indgik i ministeriets forslag, - afgangseksamen i faget ved VI klasse ville have skabt vanskeligheder med § 6 - og at ministeriet ved at høre rektorerne om et forslag, hvis gennemførelse i realiteten var afgjort, havde påtaget sig ansvaret for lovligheden. Til gengæld vakte det nu betænkelighed, at faget skulle placeres inden for de 30 timer, hvad flere betænkninger til Roskilde Konvent ikke havde forestillet sig.

Det var således en meget bunden opgave, rektorerne skulle løse. At det lykkedes dem alle på en eller anden måde at finde en plads til Religion vidner om en positiv indstilling til reformen. Ingen betænkning giver udtryk for, at indførelsen af Religion og beskæringen af de andre fag var et tilbageskridt.

Tabel 6: Oversigt over skolernes forslag til timereduktion (1877).

Skole	Fag (Spr. afd/ mat. afd)
M	Lat/Mat el. Fys. - Hist.
Rs	"Intet til Hinder"
Fb	Da - Oldnordisk
S	Græsk/Mat.
N	Gym.
Od	Astronomi/fritime
Ab	Lat - Fransk.
Vb	Skiftende fag (afhængig af årgang)
Rd	Lat. - Hist.
Ah	Lat - Gr./fritime
H	Gr. - Lat.
Rb.	Skiftende fag (flere fag på skift i skoleåret)
Hl	Uden for de 30 timer.

Tabel 6 viser tydeligt skolernes problemer med at finde en plads til faget Religion. Rektorerne var ikke enige om en time, der uden skade kunne undværes. Tværtimod var samtlige forslag forskellige. Det var lettest at finde plads på den matematiske afdeling, da de maksimale 30 timer ved flere skoler ikke var helt udfyldt; på den sproglige afdeling foretrak flere at tage timer

fra de klassiske sprog, ikke fordi de havde for megen tid, men fordi det var endnu sværere at beskære fag med 2-3 timer pr. klasse. I øvrigt var variationerne i forslagene betinget af forskellene i de lokale fag- og timeplaner. I Viborg og Ribe Katedralskole ønskede man ikke altid at ramme de samme fag. I Viborg ville rektor hvert år tage hensyn til de enkelte klassers niveau i fagene; men rektor C. M. Krarup i Ribe gik endnu videre, idet han ønskede, at indskrænkningen skulle gå på skift mellem 4-5 fag indenfor samme skoleår.¹⁸⁸⁾ Nykøbings og Herlufsholms rektorer opgav at holde sig til ministeriets forslag og fastholdt, at Religion skulle placeres udenfor de 30 timer.

Skolerne skulle ikke alene skaffe plads til faget Religion, de skulle også sørge for undervisere i faget. Ministeriet foretrak, at man ved skolen selv fandt "de fornødne dygtige Kræfter", og først hvis dette ikke lod sig gøre gik til byens gejstlige.¹⁸⁹⁾ I Viborg, Randers, Aarhus og Ribe havde skolerne en kollega blandt lærerne, der var "dygtig og villig", "Opgaven voxen", "aldeles kvalificeret", "villig.. og skikket" til at overtage den nye undervisning.

Sorø Akademis Skole havde ligeledes to lærere¹⁹⁰⁾, der kunne tage timerne, men rektor gjorde ministeriet opmærksom på, at der kunne opstå teologiske problemer, da pastor H. C. Glahn ved Sorø Kirke, der konfirmerede de fleste elever, var grundtvigianer, medens skolens to religionslærere havde andre religiøse standpunkter. Rektor var bange for, at disse meningsforskelle kunne medføre, at eleverne blev yderligere "vاكلende i deres Tro og Opfattelse".¹⁹¹⁾

Ved tre andre skoler (Od, Ab og H) var de teologiske lærere derimod ikke villige eller egnede til at overtage religionstimerne. Enten havde de i længere tid undervist i andre fag, eller de følte sig ikke i stand til at undervise på den mere frie måde, som ministeriets forslag forudsatte. Ved disse skoler havde rektor fundet en gejstlig, der kunne og ville påtage sig undervisningen på timebasis. Henvendelsen til præsterne var altså sket af praktiske årsager.

Endnu fire skoler (M, Fb, N, H1) ville overlade undervisningen til præster, men indberetningerne herfra begrundede dette med, at de foretrak præster fremfor skolens fastansatte lærere som ledere af den udvidede religionsundervisning. Rektor C. R. S. Listov

i Nykøbing mente, at selv om skolens lærer "upaatvivlelig" med held kunne forestå undervisningen, var det bedre med en ordineret mand, "da saaledes Meddelelsen vilde fremtræde for Disciplen med en noget anden Karakter end de sædvanlige Skoletimer og tillige turde forudsættes at vinde i Indhold ved den rigere kristelige Erfaring, der er en naturlig Følge af Sjælesørgerens Virksomhed".¹⁹²⁾

For rektor J. Forchhammer (Hl) afgang den nye religionsundervisnings succes af lærerens personlighed, og det var derfor nødvendigt, at rektor fik frie hænder til at finde en sådan, og ikke som i ministeriets forslag var tvungen til først at søge lærerne blandt skolens lærerkorps. To forhold gjorde, at Forchhammer foretrak stedets præst. For det første havde sognepræsten i hvert fald i Herlufsholm langt de fleste elever til konfirmationsforberedelse, og der var derigennem blevet knyttet et bånd mellem præsten og eleverne, som ville have stor betydning for hans funktion som religionslærer. For det andet var antallet af teologiske kandidater aftagende¹⁹³⁾, hvilket betød, at adgangen til præstembeder blev lettet, og at adjunktposten efterhånden mere blev en livsstilling end en midlertidig ventestilling for kandidater, der ønskede at blive præst. Forchhammer var bekymret for, hvilken indflydelse det ville få på religionsundervisningen, hvis lærerne i de øverste klasser blev "Mænd som overvejende af indre Grunde, ikke ønske at træde i Kirkens Tjeneste."¹⁹⁴⁾ Idet Forchhammer lod sognepræsten, der ved en kostskole var nærmere knyttet til skolen end sædvanlig, varetage religionsundervisningen, undgik han den modsætning mellem religionslærer og præst, som var et problem i Sorø. Der er så meget mere grund til at gøre opmærksom på Forchhammers forslag, som rektor og præst tilhørte hver deres religiøse retning.¹⁹⁵⁾

Indberetningerne til ministeriet afslørede, at statsskolerne havde ændret holdning til gejstlighedens indflydelse på religionsundervisningen. Syv af tolv skoler¹⁹⁶⁾ ville overlade undervisningen i de øverste klasser til præster, og hertil kom, at de øvrige skoler ikke principielt havde udtalt sig imod at ansætte præster, hvis de, hvad ikke var tilfældet i øjeblikket, kom til at mangle en fast lærer, der kunne undervise i Religion. Religionslærernes rekruttering og årsagerne til ændringen i fordelingen mellem faste lærere og præster vil blive taget op i næste kapitel. Her skal det blot konstateres, at kirkens mænd kom til

at overtage en del af den religionsundervisning, som de selv havde kæmpet for at få indført (jvf. kap. IV).

9. Kongelig anordning af 15. juni 1877.

Ministeriet havde ved henvendelsen til statsskolerne opnået, hvad det ønskede. Det havde fået forsikring om, at forslaget praktisk lod sig gennemføre, og at skolen ikke var modstander af det. Kun én myndighed, Undervisningsinspektionen, havde endnu ikke udtalt sig om forslaget. Tilsynsmyndigheden havde skiftet udseende. Indtil 1874 havde Undervisningsinspektionen alene bestået af den allestedsnærværende J. N. Madvig. Han var den faktiske leder af det lærde skolevæsen.¹⁹⁷⁾ Myreflittigt tog han stilling til så godt som alle den lærde skoles problemer, og hans lange udtalelser blev i regelen grundlag for ministeriets svar, således at Madvigs formuleringer overførtes direkte til ministeriets skrivelse.¹⁹⁸⁾ Men efterhånden blev arbejdet uoverkommeligt for én mand.¹⁹⁹⁾ Den nye skolelov gjorde udvidelsen af kontrollen endnu mere påkrævet; filologen Madvig havde svært ved at dække det matematisk-naturvidenskabelige område, hvortil kom, at han var imod hovedtanken i skoleloven.²⁰⁰⁾ Da Madvig i 1874 trak sig tilbage "under uafbrudt venskabeligt Forhold" til kultusminister C. C. Hall²⁰¹⁾, benyttede ministeriet lejligheden til at oprette "Undervisningsinspektionen for de lærde Skoler og de højere Realskoler", bestående af 3 medlemmer, der blev udnævnt for tre år ad gangen.²⁰²⁾

Den nye undervisningsinspektion beskæftigede sig ikke med så mange detailsager, som Madvig havde gjort²⁰³⁾; dens arbejdsform lettedes ved, at de tre medlemmer havde større fagspredning, men sinkedes ved, at sagerne skulle drøftes de tre imellem.²⁰⁴⁾

Undervisningsinspektionens formand (1875-86) professor i Matematik Adolph Steen var ikke vellidt i kirkelige kredse, efter at han ved Universitetets Reformationsfest i nov. 1875 havde angrebet teologiens plads ved Universitetet: Universitetets videnskabelige frihedsprincip, som revolutionen i 1789 havde fremmet, kunne ikke tåle, "at der nogensteds foredrages Teorier eller fremstilles Kendsgerninger, som ere i aabenbar Strid med hvad Fysiologi, Fysik eller Astronomi anse for muligt." Altså måtte teologien enten indrette sig efter videnskaben eller forsvinde fra Universitetet.²⁰⁶⁾ Reaktionen blev skarp. Det teologiske Fakultet meddelte Konsistorium, at lignende taler for fremtiden ville betyde, at dets medlem-

mer forlod festen.²⁰⁷⁾ Men prof. Steens tale blev endnu mere an- grebet, efter at han havde offentliggjort den i Brødrene Brandes' tidsskrift.²⁰⁸⁾

Prof. Steens "fritænkeriske" holdning fik imidlertid ikke så stor betydning for den lærde skoles religionsundervisning. Dels havde han ikke tilsynet alene, og dels var Undervisningsinspektio- nen hovedsagelig en eksamenskontrol, hvorved faget Religion i 1871 blev unddraget tilsynets myndighed. Faget Religion blev derfor ik- ke nævnt i inspektionens årlige indberetninger til ministeriet.²⁰⁹⁾

Når inspektionen alligevel i april 1877 blev hørt om reformen af religionsundervisningen²¹⁰⁾, hænger det sikkert sammen med, at indførelsen af Religion i de øverste klasser havde indflydelse på eksamensfagenes timetal. Inspektionen blev først spurgt, efter at sagen var afgjort, i modsætning til 1850'ernes og 1860'ernes for- handlinger om religionsundervisningen, hvor Madvig blev spurgt i alle faser.

Inspektionen tog i hele svaret til ministeriet udgangspunkt i 1871-lovens bestemmelser.²¹¹⁾ § 6 syntes at udelukke Religion fra de øverste klasser, men inspektionen ville dog ikke modsætte sig, at man alligevel indførte en religionsundervisning, der "kunde ud- vikle moralske, psykologiske og religiøse Begreber", der også ville fremme færdigheden i "logisk og klar Udvikling paa Modersmaalet". Lovens bestemmelser gjorde det nødvendigt at lægge faget uden for de 30 timer uden nogen officielt anordnet prøve, og desuden at fa- get blev frivilligt, da man ikke kunne kræve undervisning, "der ikke har Lovens Sanktion". De deltagende elever skulle derimod væ- re forpligtede til at forberede sig hjemme.

Skulle ministeriet i modsætning til inspektionen mene, at lo- ven tillod, at religionsundervisningen blev givet indenfor de 30 timer, foretrak Undervisningsinspektionen rektor Krarups forslag om at fordele timeindskrænkningen på skiftende fag.

På baggrund af det indhentede materiales næsten enstemmige til- slutning til, at Religion blev genindført i den lærde skoles to øverste klasser, affattede ministeriet den endelige forestilling.²¹²⁾ Heri redegjorde det for, hvorledes forhandlingerne om faget Reli- gion i årene forud for skoleloven af 1871 havde ført til fagets indskrænkning. Ministeriet mente ikke, at elevernes religiøse kund- skaber efter 1871 var så dårlige som anført i diskussionen. Når ele- verne ved 15-årsalderen blev konfirmeret, havde de haft en i reglen bedre og længere religionsundervisning end eleverne i andre skole-

former, og den lærde skoles elever "ville staae i Konfirmandernes første Række".²¹³⁾ Alligevel havde ministeriet ladet sig overbevise af de "Stemmer", der lige siden 1871 havde ladet sig høre imod fagets indskrænkning, og da landemoderne havde udtalt sig i samme retning, havde ministeriet taget sagen op.

Den kongelige anordning af 15. juni 1877²¹⁴⁾, som sammen med 1871-ordningen blev det fremtidige grundlag for den lærde skoles religionsundervisning, blev udformet i overensstemmelse med det forslag, som ministeriet havde udformet året forud. Samtlige elever i V-VI skulle modtage en undervisning, hvis formål skulle være "Belæring" ikke "Opbyggelse", for "at fuldstændiggjøre, hvad der ved Underviisningen i de lavere Klasser og ved Confirmationsforberedelsen er tilegnet". Undervisningen, der ikke skulle være genstand for lektielæren og eksamensprøve, skulle lægges inden for de 30 timer. Ministeriet havde ikke på grundlag af rektorernes indberetninger kunnet foreslå, hvorledes tiden kunne skaffes, men overlod spørgsmålet til senere afgørelse.²¹⁵⁾

Lærerproblemet blev ikke omtalt i selve anordningen, men i følgeskrivelsen til statsskolerne²¹⁶⁾ fastholdt ministeriet, at valget af en af skolens faste lærere til religionslærer "fremdeles maatte anses for ønskeligst". Hvis dette ikke kunne praktiseres, skulle rektor hvert år ved indsendelsen af næste skoleårs fag- og timeplan fremsætte forslag om at få timerne besørget af en af byens gejstlige.

Nogle indberetninger havde ønsket, at undervisningspensum blev nøje fastlagt, men dette blev ikke imødekommet. Undervisningen skulle omfatte "Læsning af udvalgte Stykker af den hellige Skrift i dansk Oversættelse, hvormed forbindes en Fremstilling af de vigtigste Begivenheder i den christelige Kirkes Historie, hvorunder tages særligt Hensyn til Folkekirkens symbolske Bøger og deres Tilblivelse". Undervisningen i de øverste klasser skulle gives i en friere form end i de tre nederste klasser, og ministeriet havde derfor ikke ønsket at indskrænke lærernes muligheder for valg af tekster og emner for kraftigt.

B. Perioden 1877-82.

1. Fortsat kulturkamp.

Udvidelsen af religionsundervisningen i 1877 må ses på baggrund af 1871-lovens bestemmelser om Religion og de mere eller mindre fritænkeriske strømninger, der siden Georg Brandes' fremtræden i 1871 havde præget den offentlige debat. Reaktionen mod de nye tanker og den nye litteratur havde været meget kraftig, men denne reaktion havde samtidig gjort de nye tanker kendte i brede kredse (jfr. p. 96ff.).

Fremtrædende i debatten imod fritænkerne var kirkens mænd. De første eksempler på kirkens modstand er nævnt p.98, og denne fortsatte i de følgende år bl.a. med en række pjecer.¹⁾

Det ligger uden for denne afhandlings rammer at redegøre for kulturkampens mange faser. Det væsentlige i denne sammenhæng er dens betydning som forudsætning for både den ovennævnte kampagne for at udvide religionsundervisningen og for den principielle debat, der fandt sted omkring 1880 om faget Religion i den lærde skole.

Samtidig med at kirken vandt slaget om religionsundervisningen i den lærde skole, blev den brandesianske bevægelse ramt af modgang. Netop i 1877 måtte brødrene Brandes efter problemer med forlaget Gyldendal opgive tidsskriftet "Det nittende Aarhundrede", og forsøget på at få Georg Brandes ansat ved Universitetet mislykkedes, trods kultusminister Fischers sympati, hvorefter Georg Brandes tog fast ophold i Berlin.²⁾

Bevægelsen svækkedes imidlertid ikke. Brandes' udelukkelse fra Universitetet gav ham forøget sympati i nye kredse. Dette førte blandt andet til, at en lang række videnskabsmænd både inden og uden for Universitetet underskrev en takkeadresse til Georg Brandes, som adjunkt V. Pingel ved Metropolitanskolen havde taget initiativ til. Denne adresse vakte stor opsigt især i teologkredse.³⁾

Sympatien med Brandes gik videre end til akademiske kredse. I årene 1877-80 var forholdet mellem radikalismen, dele af grundtvigianismen og den politiske venstrebevægelse forsonligt.⁴⁾ Forståelsen hang delvis sammen med, at de politiske forhold i disse år skærpedes.⁵⁾ Den nye højreregering Estrup lagde hårdt ud og udstedte i april 1877 den første provisoriske finanslov. Selv om venstregrupperne ikke var enige om taktikken, muliggjorde regeringens hårde udspil, at radikalismen blev draget ind i det politiske

liv. Der opstod et litterært Venstre under Viggo Hørups ledelse (i disse år med Christen Bergs støtte), som i 1879 gjorde et nyt forsøg på at knytte Brandes til Universitetet - forsøget strandede dog⁶⁾ - men året efter var den samme alliance baggrunden for Edvard Brandes' valg på Langeland til Folketinget.

Kulturdebatten fik i stigende grad betydning for skolen. Ved Universitetet blev lærere og studenter præget af de nye tanker. Ved mange lærde skoler vandt bevægelsen ligeledes indpas. De første lærere, der var fritankeriske eller i hvert fald ikke af ortodoks tro, begyndte at blive ansat. Eleverne kunne ikke undgå at beskæftige sig med de radikale tanker, enten i progressive læreres undervisning eller ved ikke-radikale læreres angreb eller gennem den offentlige debat.⁷⁾

Ved flere skoler gav de radikale strømninger anledning til uro i lærerkorpset og sager med forældrene. Det var ofte lærerne i naturfagene, der i disse år kom i modsætning til den ortodokse bibeltro.⁸⁾ I Viborg Katedralskole tilhørte naturhistorielæreren adjunkt Arthur Feddersen det yderste venstre og kunne i timerne fremsætte udtalelser, som blev anset for at være i strid med Folkekirkens lære. Rektor H. H. Lefolii påtalte forholdet, men Feddersen nægtede at modtage påtalen.⁹⁾

Feddersens fremgangsmåde var dog ikke karakteristisk. I reglen undlod de radikale lærere at virke stødende i deres undervisning, således at de store sager blev undgået i 1870'erne. Imidlertid skete der en ændring omkring 1880, idet adjunkt Victorinus Pingel ved Metropolitanskolen begyndte at deltage i den offentlige debat og således startede et "pædagogisk Venstre".¹⁰⁾

V. Pingel indledte sin offentlige fremtræden i 1877 med i nogle bladartikler at forsvare adressen til Brandes.¹¹⁾ Pingel imødegik i denne forbindelse den ortodokse kristendom, der byggede på en række undere, som "indeholde et Brud paa alle vor Erfaring undergivne Naturlove". Heroverfor fremhævede han, ligesom Herman Trier havde gjort¹²⁾, den opfattelse, at kristendommen er "en naturlig Udviklingsform af det Menneskelige", og at dens "ophøjede Stifter var et Menneske, hans Gjerninger menneskelige Gjerninger", og at Bibelen "ligesom saa mange andre historiske Skrifter ere opfyldte af Myther og Sagn, der som Slakker maa adskilles fra den ægte, ædle Malm."¹³⁾

Efter denne polemik åbenbarede Pingel i et brev til den landflygtige Georg Brandes, at offentligheden for fremtiden ville komme til at høre mere til ham, da han ikke ville nøjes med at have "halvfærdige, i bløde romantiske Hylstre indsvøbte Meninger om Tidens store Spørgsmaal", men at han ville agitere for forandringer i den lærde skole under princippet "gjennem Anskuelsen til Tanken" imod både "den tørre anskuelsesløse Madvigianisme og den vaade tankefjendske Grundtvigianisme."¹⁴⁾

I de følgende år blev Pingel involveret i to længere offentlige polemikker. I 1878 og 1879 udsendte han to pjecer, hvori han voldsomt angreb den lærde skoles metode¹⁵⁾, og ved årsskiftet 1880 blandede han sig i "Nytårsfejden" mellem redaktøren af Fædrelandet Carl Ploug på den ene side og Holger Drachmann og Sophus Schandorph på den anden side.¹⁶⁾ Ved afslutningen af fejden gjorde Pingel i "Nogle Ord om det saakaldte literære Venstres Standpunkt" rede for den nye retnings livs- og verdensanskuelse for at imødegå den ofte fremsatte beskyldning for absolut fornægtelse (nihilisme).¹⁷⁾

Den nye retnings grundforestillinger var "Naturen, Udviklingen og Menneskelivets Sammenhæng med Naturen". Pingel benægtede, at naturalismen var udtryk for gudsfornægtelse, da guddommen ikke forsvandt, "men sænkes fra sin oversvævende Stilling ned i Verden, bringes i et inderligere og dybere Forhold til den og kan, om man vil, betegnes som Verdenssjælen eller Verdenslivet". Efter frit valg kunne man kalde forestillingen for Gud, men Pingel foretrak ordet natur. I naturen, i videnskaben og i historien virkede fremskridtet. For naturalismen var udviklingstanken den "fundamentale Tanke", og Pingel blev grebet af "den dybeste Beundring, af en religiøs Følelse, af Anelser, der stræbe ud over de Grændser, som ere satte for Menneskeaaanden." Jesus anså han ikke for et overnaturligt væsen, men for "Menneskehedens sande Søn, som Menneskekjærlighedens store Forkynder og Martyr." Bibelen måtte renses for sagnagtige beretninger "som en ædruelig, med et langt dybere og renere Naturbegreb udrustet Tid hverken vil eller ... kan tage for historisk Sandhed."¹⁸⁾

V. Pingel havde med sine artikler fremsat, hvad Hakon Stangerup kaldte "det moderne Gennembruds Katekismus".¹⁹⁾ Pingels artikler viser, at naturalismen ikke var uden religiøs opfattelse, men denne lå meget langt fra kirkens tro. Mange af det moderne gennembruds mænd var ikke ateister, men snarere panteister.²⁰⁾ Den principielle diskussion om faget Religion i den lærde skole, der star-

tede kort tid efter Pingels indlæg, viste imidlertid, at modstanderne af de nye tanker tog lige stærkt afstand fra ateister, panteister og rationalister.

2. Menighedsrådet i Kolding 1879.

Den politiske, kulturelle og kirkelige uro i sidste halvdel af 1870'erne fik en kreds af mænd til at virke for samarbejde mellem de kirkelige retninger. Hovedelementerne i dette forsøg var Thomas Rørdams "Kirkebladet til Menighedens Opbyggelse"²¹⁾ og nogle kirkemøder, som Rørdam sammen med Johannes Clausen (Nørre-Lyndelse) og flere andre præster og lægfolk tog initiativ til.²²⁾

Ved det andet af disse kirkemøder, som blev afholdt i Kolding den 17.-18. juni 1879, blev den lærde skoles forhold drøftet.²³⁾ Sagen blev rejst af en lægmand proprietær Otto Lawaetz²⁴⁾, fordi "Tidsaanden med vrang Begreber, Fritænkeri og Vantro" havde "sneget" sig ind blandt akademikere og det højere skolevæsen, således at troende mennesker ikke turde overlade deres børn til latinskolerne. Det var nødvendigt, at de troende af alle kirkelige retninger slog sig sammen og oprettede en kristelig latinskole. Statsskolerne kunne man ikke stole på, selv om rektor var troende, fordi lærerne ikke blev ansat efter deres forhold til Guds menighed.

Lawaetz' forslag til skolens beliggenhed var noget utraditionelt. Skolen skulle placeres på landet, hvor der var friskere luft, og hvor eleverne kunne blive bedre kendt med landboforholdene, hvilket skulle modvirke, at embedsmændene på landet vedblev at være "saa umaadelig upraktiske". Et ideelt sted for den nye skoles placering var Refsnæs, her kunne eleverne vokse op i et kristent samfund ved at man byggede småhuse, hvor troende enker og ugifte kvinder hver kunne have 5-6 drenge hos sig.²⁵⁾

Mødedeltagerne var ikke helt enige om Lawaetz' forslag.²⁶⁾ Thomas Rørdam, Johannes Clausen, sognepræst H. C. Leunbach i Kolding og Pastor Svejstrup^{26a)} tilsluttede sig alle, at menigheden tog sagen op og sørgede for en kristelig skole til de troendes sønner. Thomas Rørdam støttede sagen, selv om han egentlig gik ind for grundtvigianernes tanker om en højere skole på nordisk-historisk grundlag. Men Rørdam mente, at disse var uigennemførlige i øjeblikket. Afgørende for, at han kunne arbejde for den kristelige skole, var imidlertid, at de kirkelige retninger kunne blive

enige, og at der ikke blev lagt tvang på eleverne. Svejstrup mente, at det var vigtigt for sagen, at man startede med at finde ud af, hvem lederen skulle være, og først derefter drøftede skolens indhold. Han ønskede, at skolebestyrer J. F. Mantzius, Birkerød skulle overtage hvervet som leder af skolen. Johs. Clausen anførte herimod, at Mantzius ikke ville indrette sin skole efter det fælles grundlag, de forskellige kirkelige retninger kunne blive enige om.²⁷⁾

Kritisk indstillet over for en særlig kristelig højere friskole var pastor M. Mørk Hansen i Vonsild. Han var bange for, at resultatet ville blive, at alle andre skoler i landet blev stemplet som ukristelige, hvad de ikke var, og han frygtede desuden, at den nye skole ville få "for meget af et klosterligt, herrnhutisk Præg". Mørk Hansen var enig i Lawaetz' motiver til forslaget, men han mente, at menigheden i stedet skulle påvirke de bestående skoler gennem pressen og på møder. Endvidere skulle rektor have større myndighed til at fjerne lærere, der underviste imod skolens kristendomsforkyndelse.²⁸⁾

To andre deltagere i diskussionen ville løse problemet med den vantro undervisning i latinskolerne ved at lade eleverne blive i hjemmene indtil 17-års alderen. De skulle indtil da modtage nogen privatundervisning, og eleverne ville i 17-års alderen være så rodfæstede, at vantro latinskolelærere ikke mere kunne gøre dem fortræd. Eleverne ville i den alder blive grebet af en ildhu, der ville gøre dem i stand til at indhente det forsømte. Dette forslag var stærkt præget af at være fremsat af præster, der kunne sørge for at give deres sønner både privatundervisning og kristelig påvirkning. Forslaget blev afvist af de øvrige debatdeltagere.

Diskussionen sluttede uden, at der blev taget konkrete beslutninger, men sagen blev lagt ud til menighedens overvejelse. Det kirkelige møde i Kolding blev indledningen til en ændring i debatten om forholdet mellem religionen og den lærde skole. Indtil 1877 havde diskussionen især stået om konkrete forslag til udvidelsen af religionsundervisningen i de højere klasser, men fra 1879 blev debatten mere ideologisk bestemt - den kom efterhånden til mere at dreje sig om ånden i skolerne end om religionsundervisningen. Koldingmødet var endnu et udtryk for, at kirken blandede sig i den højere skoles forhold i en tid, hvor ikke-kirkelige bevægelser truede med at ændre skolen indefra. Det kirkelige mødes største betydning var, at det gav stødet til en større ideologisk debat i og om den københavnske privatskole.

3. Skolebestyrer Johannes Helms' artikel.

I marts 1880 skrev bestyrer Johannes Helms en lille artikel på 4½ side i Borgerdydskolen på Christianshavns program.²⁹⁾ Formålet var over for offentligheden (især forældrekredsen) at redegøre for, hvorledes skolen stillede sig "over for den Bevægelse, der gaar igjennem en Del af Øjeblikkets Literatur og derfra breder sig til hele Samfundet; den Bevægelse, der direkte og bestemt arbejder paa at nedbryde det religiøse Liv." Forældrene havde et berettiget krav på at vide, om skolen ville og kunne værgе deres børn "mod en Smitte, farligere end Mæslinger og Skarlagensfeber."

Den egentlige anledning til at rejse sagen fandt Helms i, at proprietær Lawaetz, som på mødet i Kolding havde udtrykt mistro med hensyn til de bestående skolers kristelige præg, havde en søn i Borgerdydskolen.³⁰⁾

J. Helms beskæftigede sig med to problemer. 1) Skolens principielle holdning til kristendommen. 2) Om skolen kunne holde vantroen og fritænkeriet ude. Det første spørgsmål kunne Helms svare helt utvetydigt på. Borgerdydskolen var ikke konfessionsløs. Der skulle meddeles undervisning i den kristelige religion efter den augsburgske konfession, og skolen tillod ikke, at elever, bortset fra dem, der tilhørte et af staten anerkendt trossamfund, blev fritaget for religionsundervisning.³¹⁾ Hertil kom, at det ikke kun var i religionstimerne, det religiøse kom til udtryk, da "hele Skolens Gjøring hviler paa et kristeligt Grundlag, der ikke paa noget Punkt kan fornægtes, uden at der gives Forargelse". Dette betød dog ikke, at skolen "tidligt og silde" skulle føre Guds ord i munden, da dette blot ville virke modsat.³²⁾

Helms var derimod ikke så sikker på, at det kunne lykkes at holde "Forargelsen" helt borte, da han var overbevist om, at den havde mange muligheder for at vinde indpas, som skolen ikke kunne kontrollere, men Helms ville dog gøre, hvad han kunne.

Det store problem var lærerne. Helms ville imidlertid ikke gå så vidt som at kræve "ren kristelig Tro" som betingelse for ansættelse; privatskolens økonomi, det ringe udbud af lærerkræfter og vanskelighederne ved at afdække en lærerkandidats inderste opfattelse var hindrende herfor. Følgelig ville Helms ikke stille krav til lærerne (bortset fra religionslæreren) om, at de skulle gøre deres undervisning konfessionel, men to krav måtte lærerne overholde, og her var Helms kompromisløs. Han forlangte "absolut og ubetinget",

at ingen lærer måtte glemme, at han var ansat i en kristelig skole, således at han søgte at bryde ned, hvad skolen byggede op, at "han spotter eller spøger med det, som Skolen lærer Disciplene at anse for helligt". For det andet ville Helms afskedige en lærer, der "paa en opsigtsvækkende Maade" optrådte som bestemt modstander af kristendommen, når tidens brændende spørgsmål blev drøftet. En sådan person kunne ikke engang være lærer i Skrivning eller Gymnastik.

4. Den umiddelbare reaktion på Helms' artikel.

Sjældent har en så lille artikel vakt så stor opsigt som Johannes Helms' bemærkninger til skolens forældre. I de følgende måneder var alle større københavnske dagblade optaget af en polemik for og imod Helms' tanker om konsekvenserne af, at en skole var kristelig. En række møder blev holdt om sagen, pjecelitteraturen blev forøget, og kirkelige og pædagogiske tidsskrifter overtog og videreførte debatten. Efterdønningerne fortsatte i flere år. I de følgende afsnit vil der blive redegjort for denne reaktion.

Det første svar modtog Helms fra tre af skolens lærere, og det kom ganske uventet. Adolf Hansen³³⁾, Kristian Bahnson³⁴⁾ og Niels Neergaard³⁵⁾ mødte op hos Helms (1/3-1880) et par dage efter, at de havde modtaget programmet, og bad ham enten tilbagekalde udtalelserne i programmet eller indkalde til et lærermøde om sagen. Da bestyreren ikke ønskede at opfylde kravet, meddelte de tre lærere, at de ville tage deres afsked fra skolen med månedens udgang, og medens de to øvrige tilbød at deltage i eksaminationen ved afgangseksamen, afslog Niels Neergaard dette. Selv om Helms udtalte, at han ikke havde noget at klage over med hensyn til de tre læreres embedsførelse, stod de fast på deres ønske om at fratrage skolen, da de mente, at bestyreren især med udtalelsen om smitten, der var farligere end mæslinger og skarlagensfeber, havde skabt en kløft mellem to grupper af lærere. Desuden ville lærerne ikke frasige sig ret til senere at deltage i debatten om tidens brændende spørgsmål.³⁶⁾

Der er ingen tvivl om, at Helms blev overrasket over lærernes hurtige reaktion, ligesom han ikke havde ventet den efterfølgende voldsomme offentlige polemik.³⁷⁾ Tankerne i programmet var ikke egentlig nye. De var blot et markeret udtryk for det grundlag, som skolen også tidligere havde arbejdet på³⁸⁾, og som de tre lærere, der alle var studenter fra skolen, måtte være bekendt med. Reaktionen afslørede, at tiden havde ændret sig. Hvad der kunne siges med

selvfølgelighed i slutningen af 1860'erne om kristendommens betydning for skoleundervisningen var nu blevet et stridsspørgsmål.

Diskussionen om Helms' indlæg forplantede sig dagen efter de tre læreres opsigelse til dagspressen. Den i offentligheden kendte ny-rationalist A. C. Larsen³⁹⁾ indledte under betegnelsen "Theodorus" angrebet på Helms' udtalelser i en artikel i Dagbladet "Religionsfriheden og Borgerdydskolen på Kristianshavn", og debatten fortsatte i de følgende dage.⁴⁰⁾

Theodorus beskæftigede sig alene med Helms' fordring om, at en lærer ikke måtte polemisere imod kristendommen i den offentlige debat, da Theodorus var enig i, at læreren ikke måtte spotte religionen i skolen. Problemet var imidlertid, hvor grænsen mellem det kristne/ikke-kristne gik, men han gik ud fra, at Helms stillede krav om, at lærerne ikke måtte udtale sig offentligt imod den kristendom, der var indbefattet i troens tre artikler og den kirkelige anskuelse.⁴¹⁾ Dette ville betyde, at så kendte personligheder som professor, medlem af Undervisningsinspektionen, Adolph Steen, fysikeren H. C. Ørsted og filosofen Sibbern⁴²⁾ ikke kunne være lærere i Borgerdydskolen, da de offentligt havde givet udtryk for ikke-ortodoks tro. Selv om Helms naturligvis måtte gøre, hvad han ville i en skole, der var privat ejendom, mente Theodorus, at sagen i høj grad fortjente offentlig opmærksomhed.

Dette afvist af Helms.⁴³⁾ Han havde ikke i sinde at diskutere, om han varetog sit embede som skolebestyrer på en "moralsk tilstedelig Maade", da det alene var en sag mellem ham og hans samvittighed, og han ønskede heller ikke at diskutere spørgsmålet om, hvad kristendom var, hvilket Theodorus havde lagt op til. Helms fremhævede, at han var så frisindet som nogen og ville tillade enhver at have sine meninger og tanker, men han måtte fastholde, at en lærer, der havde udtalt sig imod kristendommen, på "opsigtsvækkende Maade", dvs. således at de fleste elever blev bekendt med det, måtte forlade skolen. Kritikken ville i sådanne tilfælde vækkes "i de Unge ubefæstede Sjæle", således at de opstillede sammenligninger, som de ikke var modne til: "Hvem skulle vi tro, ham, der i forrige Time lærte os at bede til Faderen, Sønnen og den hellige Aand, eller ham, der i denne Time underviser os i Mathematik, og som lydt har erklæret, at han anser den forrige Lærers Undervisning for Daarskab og Snak!"⁴⁴⁾

Theodorus replicerede, at Helms herved bemægtigede sig "fremmed Territorium". Hvad læreren foretog sig uden for skolen vedkom

ikke bestyreren, og han beskyldte Helms for at forsøge at kontrollere og begrænse lærernes ytringsfrihed, hvilket ville være utåleligt for mange. Helms' forsøg på at værne eleverne mod andre trosbekendelser var desuden umuligt at gennemføre, for selv om det lykkedes at få udelukkende ortodokse lærere, kunne man ikke afskaffe "alle de heterodoxe Onkler, Tanter, Journalister og Forfattere..".⁴⁵⁾

Helms afviste stadig at indlade sig på en dybere diskussion om fortolkningen af udtalelserne i programmet, da han ikke mente at have indledt en ny praksis. I over 12 år havde han bestyret skolen efter samme principper, og han havde endnu ikke været nødt til at afskedige nogen lærer. Han havde drøftet sagen med tilfældigt samlede lærere i lærerværelset, og de havde alle givet ham ret.⁴⁶⁾

For Johannes Helms personligt fik udtalelserne i skoleprogrammet betydning, selv om han ikke senere ytrede sig imod den sværm af indlæg, der fremkom. Reaktionen var både positive og negative. Præstekonventet for Aarhus og Omegn tilsendte i april 1880 Helms "en hjertelig Taksigelse" for hans "Bekjendelse" i "en Tid, hvor Vantroen løfter sit Hoved saa højt og saa frit".⁴⁷⁾

De negative reaktioner kom bl.a. fra skolens lærerkorps. Tre af lærerne tog deres afsked; men der er ingen tvivl om, at bestyrelsens udtalelser fik indflydelse på forholdet mellem leder og lærere langt frem i tiden. Et brev fra mag. art. Verner Dahlerup til Helms i 1884 viser dette. Dahlerup havde fået tilbudt timer i Oldnordisk, men da han vidste, at Borgerdydskolen (C) havde en bestemt konfessionel karakter, og at Helms satte pris på, at lærerne støttede hans bestræbelser, meddelte Dahlerup på forhånd, at han ikke bekendte sig til nogen positiv religion og ikke kunne arbejde for elevernes religiøse opdragelse i undervisningen. Dog ville han ikke modarbejde de øvrige læreres undervisning.⁴⁸⁾ Den sidste forsikring var tilstrækkelig for Helms til at ansætte Dahlerup.⁴⁹⁾

Sagen om Borgerdydskolens program blev snart taget op i de øvrige københavnske dagblade.⁵⁰⁾ Carl Plougs "Fædrelandet" og C. Ferslews højreblad "Nationaltidende", der snart skulle overtage tæten fra de to førende nationalliberale "Fædrelandet" og "Dagbladet"⁵¹⁾ støttede Helms imod Theodorus.

Ploug mente, at Helms' fordringer var meget moderate og humane, og at det ikke vedkom sagen, hvorledes et par afdøde udmærkede videnskabsmænd og et medlem af Undervisningsinspektionen havde udtalt sig, da de ikke var lærere ved skolen. I en senere artikel føjede Ploug til, at både fritænkerne og de yderliggående grundtvigianske

venstremænd krævede, at loven og samfundets ret skulle vige for individernes ubegrænsede frihed. Han mente, at det var temmelig ubeskedent, når "unge Mænd" følte sig "kaldede til at træde op mod Grundlaget for den Kultur, hvis Frugter de selv nyde, og mod en Tro, der har hævdet sig over hele den civiliserede Verden gennem snart 1900 Aar".⁵²⁾

Nationaltidende sluttede sig ligeledes helt til Helms' opfattelse, og bladet mente, at Helms handlede rigtigt ved så lidt som muligt at indlede sig i diskussion med "den meget dialektiske og temmelig kaptiøse Hr. Theodorus". Helms' ærinde havde været det rimelige at fortælle forældrene, hvorledes en skolebestyrer kunne holde forargelsen borte.⁵³⁾

Derimod indeholdt Morgenbladet og Social-Demokraten meget ironiske artikler om Helms-sagen. Morgenbladet, som omkring 1880 var det litterære Venstres organ⁵⁴⁾, spottede Helms, fordi han i sine unge dage var "en lystig Fyr", der skrev "kaade, tidt vittige Viser", medens hans religion først viste sig, da han som bestyrer blev "et lille Indbegreb af al Borgerdyd paa Kristianshavn". Morgenbladet anså Helms' handlemåde for at være forretningsmæssigt bestemt, han havde fremhævet religionen for at trække flere elever til skolen.⁵⁵⁾ Tankegangen førtes videre af "En kristelig Familie-fader" et par dage senere. Han mente, at det var forældrenes opgave at opdrage børnene til troende kristne, og at Helms kun fremmede hykleriet, da de lærere, der trængte til indtægter, ville gøre "en Bekjendelse med Lærerne". Desuden ville han ikke sætte sine børn i Helms' skole især på grund af Helms' opførsel i sine yngre dage.⁵⁶⁾

Social-Demokraten beskæftigede sig med de yderste konsekvenser af Helms' udtalelser. Bladet fremførte eksempler fra en række fag, hvor lærere og elever blev stillet over for lærebøger og emner, der ikke var i overensstemmelse med ortodoks tro. Der var to muligheder: enten skulle skolen hemmeligholde de verdslige videnskaber og kirkenes lære for eleverne, eller også skulle "Hr. Helms skaffe os andre Skolebøger, andre ministerielle Anbefalinger, en anden dansk Literatur (særligt en anden Grundtvig og en anden Kierkegaard), andre moderne Literaturer, andre gamle klassiske Literaturer (særligt en anden Plato), en anden Danmarkshistorie, en anden Verdenshistorie, en anden Kirkehistorie, andre Naturvidenskaber".⁵⁷⁾

Helms' polemik med A. C. Larsen i Dagbladet og redaktionelle artikler i andre dagblade havde sin store andel i, at sagen udvik-

lede sig. Normalt blev skoleprogrammets indhold ikke kendt af en større offentlighed⁵⁸⁾, men avisdebatten førte til, at skoleprogrammet for Borgerdydskolen blev offentligt samtaleemne.

5. De øvrige skolebestyreres holdning.

Hidtil havde diskussionen drejet sig om skolebestyrer Johannes Helms og hans skoles forhold til kristendommen, men efterhånden som flere og flere beskæftigede sig med sagen, opstod der et krav om, at de øvrige skolers bestyrere tog stilling. Det kunne ikke være offentligheden ligegyldigt, om Helms' standpunkter var hans personlige, eller om hele den københavnske privatskole stod bag ham.⁵⁹⁾

Det startede med, at "En Familiefader (paa manges Vegne)" i Dagbladet opfordrede bestyrerne til at redegøre for den enkelte skoles stilling til religiøse spørgsmål.⁶⁰⁾ De fleste tøvede imidlertid med at blande sig i striden. Årsagen hertil kunne være som skolebestyrer A. G. Ø. Hauch (Hauchs Skole) gav udtryk for, at hvis lærernes personlige anskuelser blev gjort til genstand for debat, begyndte eleverne at beskæftige sig med deres læreres standpunkter, hvilket ville føre til en meget uheldig situation for skolen.⁶¹⁾ Eller som skolebestyrer H. Schneekloth skrev, at bestyrere af "protestantiske Skoler" ikke ønskede at deltage i debat om en sag, som for dem på forhånd var en afgjort ting⁶²⁾, især fordi dagspressen bragte referater til ethvert hjem (og elev) og ofte "i en hensynsløs lidenskabelig Form, der let kan virke til Forargelse for Barnet, eller dog kan vække en Uro og Tvivl, som den unge endnu mangler Modenhed til at kunne magte".⁶³⁾ Andre mente, at der lå mere skjulte motiver bag. Alt efter hvilket standpunkt man havde, insinuerede man, at bestyrerne ikke anså "at Hr. Helms ... var nogen Fællesudtalelse værd"⁶⁴⁾, eller at bestyrerne helst ville erklære sig mod kristendommen, men ikke turde.⁶⁵⁾ Ifølge professor Fr. Nielsen behøvede ingen at holde sig tilbage af sidstnævnte grund, da ingen ville forhindre eksistensen af en københavnsk skole, der "i Darwins, Mills og Taines Tidsalder ... vragede Korset, men valgte Theodorus's mystiske Slør eller Dr. Pingels antikke Ørn til Mærke".⁶⁶⁾ Begge argumenter blev afvist af skolebestyrere.⁶⁷⁾

De københavnske skolebestyrere, der ikke ellers havde meget samkvem⁶⁸⁾, mødtes 20/3 for at drøfte, hvorledes de skulle stille sig over for Helms' udtalelser og den standende debat. De kunne imidlertid ikke blive enige om en fælles holdning⁶⁹⁾, og resultatet

blev, at en række skoleledere udtalte sig på egen hånd.⁷⁰⁾ Blandt de 6-7 skoler, der udtalte sig i sagen, gik de to bestyrere imod Helms' holdning, medens de øvrige mere eller mindre støttede ham.

Det v. Westenske Instituts bestyrer (J. U. Laursen) og Hauchs Skoles bestyrer (A.G.Ø. Hauch) var begge uenige med Helms i, at skolen skulle være konfessionel. J. U. Laursen mente ganske vist, at skolen skulle værne om elevernes religiøse følelser, men mente hermed ligefuldt, de kristne og jødiske elevers religion.⁷¹⁾ Skolen skulle ikke i fagene (bortset fra Religion) arbejde på at udvikle og styrke elevernes religiøse liv, men bestyreren gik ud fra, at læreren arbejdede med alvor og samvittighedsfuldhed i timerne, hvilket ville have virkning også i religiøs og moralsk henseende. Laursen udtalte sig ikke direkte om de lærere, der optrådte i debatten uden for skoletiden, men han fremhævede, at religiøse og politiske stridsspørgsmål ikke hørte hjemme i undervisningen.⁷²⁾

A. G. Ø. Hauch udtalte sig på linie med J. U. Laursen. Latinskolerne var hverken konfessionsløse, (der blev undervist i "den kristelige Religion"), eller "eksklusive Konfessionsskoler", da jøder kunne optages. Skolen skulle i religionstimerne alene tage hensyn til kristne elever, i de øvrige fag skulle skolen tage hensyn til alle trosbekendelser. Hauchs holdning til lærernes deltagelse i den offentlige debat var noget anderledes end Helms'. Det væsentlige var ikke, om lærernes optræden var "opsigtsvækkende", men om den forstyrrede skolens gerning. Hauch havde ikke noget imod, at en lærer talte imod kristendommen uden for skolen, hvis han undlod at lade dette få indflydelse på sin undervisning.⁷³⁾

De to ovennævnte bestyrere havde begge påpeget hensynet til elever med andre trosbekendelser (herunder jøder og sikkert også fritænkere). Dette argument blev meget kraftigt afvist af professor Fr. Nielsen. Det var misvisende, når Hauch fremhævede, at det konfessionelle i skolen var religionsundervisningen; det afgørende var, om "den bestemte religiøse Livsanskuelse er den stiltiende Forudsætning under Skolens hele Gjerning". Geografi kunne afskaffes ved at fjerne geografitimerne, men religion forsvandt ikke, selv om religionstimerne blev afskaffet. På samme måde ændrede skolen sig ikke, selv om den optog en katolik eller en jøde som elev. Det var umuligt at give en "forsvarlig Undervisning i Historie ud fra et kristeligt, protestantisk Standpunkt" uden "at forarge" en jødisk eller katolsk elev.⁷⁴⁾

De øvrige skoleledere, der udtalte sig, lå nogenlunde på linie med Helms.⁷⁵⁾ Nogle nøjedes med, "at vi i Et og Alt samstemme" med Helms⁷⁶⁾, eller kort at redegøre for deres skoles kristelige karakter: I Haderslev Læreres Skole begyndte man dagligt med morgenandagt og enten fremsigelse af trosbekendelsen eller oplæsning fra NT. Ingen lærer kunne her være i tvivl om, hvad skolen krævede af ham.⁷⁷⁾ Nørrebro Latin- og Realskoles to bestyrere fremhævede, at alle forældre var orienterede om, at for skolen var kristendommen ikke "blot og bar Fernis", men "den Grundvold, hvorpaa hele Livet skal bygges".⁷⁸⁾

Skolebestyrer H. Schneekloth uddybede sagen mere end de øvrige bestyrere. Han benyttede ikke dagspressen, men skolens særlige publikation "Hjemmet og Skolen". For Schneekloth var der ingen tvivl om, at hans skole var konfessionel, og ved en sådan skole kunne troende forældre forlange, at skolen med alle midler sørgede for, "at Troslivet styrkes hos de unge, og at den efter bedste Evne indenfor sit Område fjærner eller afkræfter alt, hvad der kan virke nedbrydende eller hæmmende i saa Henseende". Ikke blot religionsundervisningen skulle gives i overensstemmelse med troslæren; men hele undervisningen, herunder især Historie, Dansk og Sang skulle støtte faget Religion, og "den Aand, der er Troens Frugt og Bærer", giver sig også "Vidnesbyrd i Skolens Tugt, Formaning og hele Virksomhed". Schneekloth var klar over, at et sådant grundlag for skolens virke ville skabe problemer for ikke-folkekirke-medlemmer. Han undrede sig over, at jøderne ikke ligesom katolikerne havde oprettet deres egen latinskole.⁷⁹⁾ På samme måde mente Schneekloth, at det ville være en fordel for alle parter, hvis staten ville oprette en særlig konfessionsløs latin- og realskole. Schneekloth sluttede sin henvendelse til forældrene med at påpege, at skolen ikke kunne udvikle elevernes trosevne uden i samarbejde med hjemmene.⁸⁰⁾

Christen Møller ytrede sig i programmet for Borgerdydskolen i Kbh. som så mange gange før om religionens stilling.⁸¹⁾ Hans hovedsynspunkt var, at så længe den lærde skole underviste i Religion, anvendte de samme lærebøger som til konfirmationsforberedelsen og benyttede lærere, der enten var eller blev præster, ville skolen ikke uden at komme i strid med sig selv kunne bære "en konfessionsløs Religionsfølelse til Skue eller slet ingen", men den måtte tværtimod i sin "Husorden og Undervisning" lade det evangelisk-lutherske præg komme frem. Når skolen antog karakter efter faget Religion

skyldtes det, at faget havde livsanskuelsen og moralen til indhold. Møller mente, at en skole godt kunne være kristelig, uden at faget Religion stod på timeplanen, men at det var naturligt at undervise i Religion på alle skolens niveauer som en støtte for skolens kristelige karakter.⁸²⁾

De fleste af hovedstadens privatskolebestyrere var således blevet provokeret til at gøre rede for deres skolers holdning til kristendommen. Alene Lyceums og Mariboers Skoles ledere udtalte sig ikke. Alle bestyrere var enige om, at skolens religionsundervisning skulle være konfessionel (i overensstemmelse med Folkekirkens tro) og endvidere, at skolen og dens lærere ikke i undervisningen måtte spotte religionen. Mindre enige var de i spørgsmålet om skolen skulle have et kristeligt præg, og om dette skulle have indflydelse på undervisningen i de øvrige fag. Fem ud af syv skoler mente, at skolens konfessionelle præg skulle have betydning udover religionsundervisningen.

Mere forsigtig var behandlingen af hovedpunktet i Helms' program, det punkt hvorom avispolemikken stod. De fleste indlæg undlod enten at tage stilling til, om polemiske lærere skulle afskediges, eller de nøjedes med antydninger. Selv om det kunne formodes, at de fleste bestyrere, der tilsluttede sig Helms' øvrige tanker, også havde en vis sympati med tanken om at undgå aktive fritænkere som lærere - dette ville nemlig stå i vejen for deres ønske om, at skolen skulle være kristelig - veg de alligevel tilbage for at udtrykke det direkte. Her har hensynet til lærerne sikkert spillet ind. Bestyrerne ønskede ikke en lignende udvikling som på Borgerdydskolen (Chr.havn), hvor tre lærere tog deres afsked.

Men afholdt bestyrerne sig fra stærke udtalelser, gjorde noget lignende sig endnu tydeligere gældende for lærernes vedkommende. Kun bidraget fra Haderslev Læreres Skole havde fået tilslutning fra en række lærere⁸³⁾, alle øvrige indlæg var udtryk for bestyrelsens personlige holdning.⁸⁴⁾ Det var karakteristisk, at lærerne så godt som helt holdt sig uden for diskussionen på trods af, at de var hovedpersoner i den. Medvirkende årsag til lærernes passivitet var dog også, at de savnede en lærerforening, hvor de kunne drøfte sagen og dens mulige konsekvenser for privatskolelærerne. Det eneste forum, hvor lærerne havde mulighed for at diskutere problemerne, var Det pædagogiske Selskab.⁸⁵⁾

6. Mødet i Pædagogisk Selskab.

Selskabet tog sagen op ved et velbesøgt møde den 23. marts.⁸⁶⁾ Forhandlingerne "Om Lærernes Forhold til Religionsundervisningen i de højere Skoler" blev indledt af en mangeårig privatskolelærer (ved Westenske Institut) docent Oskar Siesbye.⁸⁷⁾ Siesbyes udgangspunkt for at tage del i debatten om den kristelige skole var hans jødiske oprindelse, som han dog delvis havde brudt med. Hans religiøse standpunkt må nærmest betegnes som rationalistisk.⁸⁸⁾ Denne holdning skabte ikke problemer for hans undervisning, da han underviste i klassisk-filologiske fag ved en skole, der ikke krævede, at hele undervisningen skulle være konfessionel.⁸⁹⁾

Siesbye søgte ikke at skjule sine religiøse standpunkter, tværtimod indledte han sit foredrag med at fortælle, at hans anskuelse var antidogmatisk og antikirkelig. Han anså de positive dogmer og trosbekendelser for at være "Menneskers af bestemte historiske Forudsætninger betingede Forsøg paa at erkjende det Guddommelige", og de eksisterende kirker for "rent menneskelige Institutioner". Det afgørende for Siesbye var "selve den religiøse Følelse ..., at vi Mennesker ikke ere vore egne, men at der over os som over Naturen, over alle menneskelige Indretninger baade i Kunst og Videnskab, baade i Stat og Kirke raader højere Magter, at der over os er et usynligt Rige, man kalde det nu Gudsriget eller Ideriget".⁹⁰⁾

Siesbye delte sit foredrag op i to dele. Først beskæftigede han sig med de fremtidsønsker for den lærde skole, som var en konsekvens af hans grundholdning, og dernæst omtalte han de problemer, han mente, Helms' udtalelser havde rejst.

Siesbye ønskede ikke religionsundervisningen afskaffet, da religionen havde haft og stadig havde stor betydning. Men da de forskellige trosretninger opfattede Bibelen forskelligt, ville Siesbye foretrække, at undervisningen (i de lavere klasser) under kontrol blev givet i hjemmet eller i særlige religionsskoler. Derimod skulle skolen give alle eleverne i de to øverste klasser en undervisning i religionshistorie⁹¹⁾, hvilket Siesbye foretrak for kirkehistorie, da kirke og dogme ikke var synonymt med religion, og da denne undervisning også skulle omfatte ikke-folkekirkemedlemmer.

Siesbye vidste, at hans ønsker ikke lod sig gennemføre på kort sigt, men han fremhævede vigtigheden af, at den konfessionelle undervisning, som Helms havde gjort sig til talsmand for, blev gennemført på en så lidt provokerende måde som muligt. Dette kunne ske ved, at religionsundervisningen tog udgangspunkt i de tre trosartik-

ler, (selvom Siesbye ikke personligt kunne forholde sig troende til dem), og ikke i Confessio Augustana, hvis fordømmelsesparagraffer jøder, muhammedanere og mange kristne ville være betænkelige ved. Balslevs Lærebog var acceptabel.⁹²⁾

Angående det omstridte spørgsmål om, hvilke konsekvenser en skoles religiøse grundholdning ville få for den enkelte lærer, fremhævede Siesbye, at to aspekter af problemet ikke måtte blandes sammen. 1) at læreren ikke måtte spotte og spøge med, hvad skolen opfattede som helligt. Siesbye anså det uden for al tvivl, at lærerne ikke måtte drive løjler med Moses, Christus, transsubstantiationslæren osv., men dette sikrede straffelovens § 156⁹³⁾, og han ville ønske, at skolen ville gå endnu videre og ikke tillade, at undervisningen spottede de konfessionsløse. Senere i sit foredrag påviste Siesbye flere eksempler i benyttede lærebøger, hvor dette krav ikke var opfyldt.⁹⁴⁾

2) at læreren ikke måtte optræde på en opsigtsvækkende måde imod kristendommen i debatten om tidens brændende spørgsmål. Siesbye pegede her på nogle vanskeligheder, Helms og ligesindede løb ind i. Det første problem var, hvorledes "opsigtsvækkende Maade" defineredes. Siesbye var her overbevist om, at Helms hellere ville have filosofiprofessor H. Brøchner end Theodorus som lærer på trods af, at Theodorus stod det positivt kristelige nærmere end Brøchner. Årsagen var, at Brøchner skrev videnskabeligt (kun få forstod ham), medens Theodorus skrev "aldeles populært". Et andet problem var, hvorledes man fandt ud af, hvad kristendom var. Kunne f.eks. darwinismens tilhængere betragtes som kristne? Siesbye mente ikke, problemet kunne løses i et protestantisk land, hvor man ikke kunne spørge en ufejlbar pave.

Siesbye sluttede sit foredrag med at formulere problemet for den efterfølgende debat: Hvorledes burde lærerne (bortset fra religionslæreren) forholde sig til Folkekirkens lære og religionsundervisningen dels uden for skolen, dels i skolens undervisning.⁹⁵⁾

Forsamlingens diskussion afklarede imidlertid intet. Den blev i høj grad præget af, at fortalere for den kristelige skole enten som Johannes Helms havde holdt sig borte fra mødet eller (bortset fra Christen Møller) ikke deltog i debatten.⁹⁶⁾ Flere beklagede, at denne sag i det hele taget var taget på dagsordenen. Hovedindtrykket af debatten blev derfor, at de fleste afviste "det Helms'ske Program".⁹⁷⁾

A. C. Larsen beklagede, at Helms ikke var til stede og således ikke kunne svare på spørgsmålet, om han fortolkede ordene "opsigtsvækkende Maade" som "usømmelig" optræden, eller om den blotte opposition mod kristendommen var tilstrækkelig afskedigelsesgrund. Var det første tilfældet, var A. C. Larsen enig med Helms, og al diskussion kunne ophøre. Ad. Hansen, der havde forladt Helms' skole, svarede, at han mente, at opposition mod den kristelige lære var nok til, at Helms ønskede læreren bort.

Den øvrige del af diskussionen drejede sig om, hvorvidt den ortodokse og den mindre ortodokse opfattelse skulle "lempe sig" imod hinanden eller ikke. A. C. Larsen ønskede at undgå at dele folket i en ortodoks og en fritænkerisk retning. Derimod kunne cand. teol. Alfred Ipsen⁹⁸⁾ og Christen Møller ikke "lempe sig" mod hinanden. Ipsen mente, at dette ikke kunne lade sig gøre, så længe de to retninger ikke var ligestillede. Han ønskede, at religionsundervisningen enten helt skulle forsvinde fra skolen eller højst gives som en historisk undervisning i de højere klasser. C. Møller havde andre grunde. Det ville være at "nedværdige sin Menneskeværdighed" som religionslærer at lempe sig i, hvad han anså for "det Helligste", men han havde ikke noget imod konfessionsløse lærere, hvis de blot viste "den rette Takt".⁹⁹⁾

Var diskussionen om Siesbyes foredrag noget tam på selve mødet, blev reaktionen efter mødet tilsvarende kraftig.¹⁰⁰⁾ Det var imidlertid karakteristisk, at latinskolelærerne endnu engang holdt sig tilbage; det var udenforstående, der holdt liv i en debat, som skolen selv af mange grunde ønskede standset. Debatten havde skiftet indhold, og Johannes Helms' skoleprogram blev ikke direkte inddraget, selv om emnerne stadig var bestemt af de tanker, han havde fremsat.

Siesbye havde i sit foredrag slået til lyd for den konfessionsløse skole. Hans forslag blev kraftigt angrebet af skoleinspektør G. Brøndsted¹⁰¹⁾, der mente, at Siesbye røbede "en naiv Blindhed" for, at den kristelige religion¹⁰²⁾ var statens religion. G. Brøndsted sammenblandede sin religiøse og sin politiske holdning, da han beskrev Siesbyes "Blindhed" som den "samme Tilsnigelse som i sin Tid det politiske Venstres Forsøg paa at indsmugle den parlamentariske Regeringsform i Stedet for den, som Grundloven hjemler". Brøndsted mente, at det var en "Naturlov", at Venstre på alle områder "besørge Demonstrationerne", og han mente, Det pædagogiske Selskab var blevet "en Tumleplads for Fritænkere".¹⁰³⁾

Brøndsteds opfattelse af mødet i Pædagogisk Selskab kom ikke til at stå uimodsagt. Cand. teol. P. L. Ipsen¹⁰⁴⁾ mente endog, at Siesbye ikke var gået hårdt nok frem. Han burde ikke være gået ind på at diskutere Folkekirkenes dogmer (CA - Trosartiklerne), da ingen af dem var egnet som grundlag for noget almenborgerligt - alle religiøse anskuelser "ere eller bør være ligeberettigede i borgerlig Henseende", da ingen af dem kunne bevises. Religionsundervisningen måtte derfor fjernes fra statens skoler og overlades til private. Ipsen angreb skolebestyrer Hauch og A. C. Larsen for "Lunkenhed", for at de i debatten ikke turde sige tingene lige ud.¹⁰⁵⁾

Den senere rigsarkivar V. A. Secher fremhævede, at Siesbye ikke havde bekæmpet den kristne tro og kirke, men kun den intolerance, der hindrede trosbekendelsernes ligeberettigelse.¹⁰⁶⁾

Det mest fyldige indlæg i debatten omkring Det pædagogiske Selskabs møde kom fra Dagbladets teologiske medarbejder professor Fr. Nielsen.¹⁰⁷⁾ Fr. Nielsen afviste konfessionsløse skoler. Siesbye manglede den dybere forståelse af kristendommens væsen og af sakramenternes betydning. Rationalisternes konfessionsløse skoler hvilede på en "Abstraktion" en "Utopi", at der fandtes en "almindelig Religion" som kunne adskilles fra de positive religioner og konfessioner, og at den positive religion ingen betydning havde for sædeligheden.¹⁰⁸⁾ Fr. Nielsen afviste, at et kristent sædeligt liv kunne leves efter en sædelære opbygget på darwinismens grundlag.¹⁰⁹⁾ Siesbyes forslag til en fremtidig religionsundervisning afvistes. Mange kristne ville ganske vist kunne billige, at religionsundervisningen blev henlagt til hjemmet eller særlige religionsskoler, men de ville ikke kunne acceptere Siesbyes forslag om eksamen og kontrol, da de kunne risikere at få censorer med en anden religiøs opfattelse. Hele Folkekirken ville være i fare, når det ikke mere var sikkert, at Luthers Katekismus var lært.¹¹⁰⁾ Undervisningen i religionshistorie i V-VI klasse ville i en vantro lærers hånd være en fare for troen, og resultatet kunne let blive, at statens skoler ville tilfalde "den almindelige Religion".¹¹¹⁾

I sin sidste artikel afviste Fr. Nielsen nødvendigheden af i det hele taget at indføre den konfessionsløse skole. I et land som Danmark, hvor afvigende trosretninger og fritänkere var en forsvindende minoritet, var der ingen grund til at følge tendensen i Europa imod den konfessionsløse skole. Mange af de konfessionsløse skoler var blevet til under voldsomme kampe mellem stat/kirke - vantro/tro, forhold vi ikke kendte til her i landet, hvor der kun var én konfes-

sion, og hvor staten ikke havde undervisningsmonopol.¹¹²⁾ Fr. Nielsen mente desuden, at den konfessionelle skole i udlandet havde haft nogle meget uheldige konsekvenser.¹¹³⁾

Spørgsmålet om, hvad kristendom var, indgik som det andet hovedemne i debatten. Det egentlige udgangspunkt var også her Helms. I Det pædagogiske Selskabs møde ønskede flere at få nøjere defineret, hvad Helms egentlig mente, når han udtalte, at lærerne ikke måtte optræde imod kristendommen. Men Fr. Nielsen og ikke Helms blev anledning til, at der opstod en længere polemik om spørgsmålet.¹¹⁴⁾ Han udtalte, at Grundtvigs og Søren Kierkegaards virke havde betydet, at vi herhjemme i modsætning til i Tyskland kunne have forskellig opfattelse af, hvad kristendommens sandhed var, men ikke af hvad kristendommen var.

V. A. Secher svarede, at spørgsmålet om, hvad kristendommen var, var af rent historisk natur, "saa sandt som Jesus er en historisk Personlighed", og for at afgøre, hvad der historisk var foregået, måtte man anvende den historiske forsknings hjælpemidler og den samme historiske teknik, som blev anvendt ved undersøgelsen af Roms grundlæggelse og Trojas belejring. Mange fandt, når de studerede Bibelen kildekritisk "en betydelig Uoverensstemmelse mellem Jesu egen Lære, (i lignelser og ægte taler) ... og den Kirken forkynder som saadan". Secher mente derfor, at spørgsmålet om, hvad kristendom var, ikke var så let at afgøre.¹¹⁵⁾

Fr. Nielsen afviste den historiske kritiks anvendelse på Bibelen, da den stod afmægtig over for "Personligheden Kristus". Men Fr. Nielsen havde det grundtvigske trumfkort i baghånden. Når Bibelen blev brugt som vidnesbyrd mod kirkens kristendom, var det vigtigt, at der fandtes en bekendelse allerede i den apostolske tid, næsten lig den som endnu i dag var fællesbekendelse for alle kristne. Fr. Nielsen havde ikke meget til overs for bibelkritikerne, som han mente ofte benyttede en "hel Hærskare af filosofiske Forudsætninger", og han sammenlignede deres fremgangsmåde med gnostikeren Markions.¹¹⁶⁾

En enkelt religionslærer blandede sig i debatten, men C. Hasle var som rkp. i Rønne og lærer i Religion ved Rønne lærde Skole ikke direkte impliceret i den Helms'ske sag:¹¹⁷⁾ Striden var opstået, da nogle mente, at kirkens Kristus var en anden end Testamentets, og andre, at den sande Kristus først kom frem, "naar vi kritisk sigte selve det nye Testamentes Fremstilling af Jesu Liv". Hasle mente, at hele denne strid var meningsløs, da man ikke kunne give kristen navn til dem, der ikke ville anerkende Jesu værdighed som Kristus.

Striden om, hvad kristendom var, og det hermed sammenhængende spørgsmål om den historiske kritiks anvendelse på bibelske tekster, var en forløber for den kamp for og imod bibelkritikken, som i 1880'erne tog sin begyndelse ved Universitetets teologiske fakultet, og som også fik betydning for den lærde skoles religionsundervisning (se p. 219ff.).

7. Helmssagens efterdønninger.

Mødet i Det pæd. Selskab og reaktionen på det betød, at skolens forhold til kristendommen blev yderligere genstand for omtale og diskussion.¹¹⁸⁾ Snart blev Helmssagen benævnt religionskrigen i København.¹¹⁹⁾

Debatten fik flere udløbere. Den ene sag var affødt både af Helmssagen og af V. Pingels deltagelse i den litterære nytårsfejde (se p. 144). Udgangspunktet var et stilemne "Om den uskik at bære Sørgedragt for sine Afdøde", som Pingel 1½ år tidligere havde givet i Metropolitanskolens V kl. En artikel i Dagens Nyheder under mærket "B" angreb "den Friskfyragtighed", hvormed Pingel satte et spørgsmål under debat, som eleverne i "Lømmelalderen" ikke havde modenhed til at besvare. En lærer burde opfordre til pietet over for vore afdøde og ikke sparke til alt, "hvad der hedder Konveniens eller god Skik og Sæd". Hele debatten om Helmssagen havde anerkendt, at lærerne havde pligt til at undgå forargelse. Pingels ansvar blev ikke mindre af, at han var ansat ved Metropolitanskolen, der ofte blev betragtet som "Normalskole for hele Landet".¹²⁰⁾

Pingel og "B" skrev en række voldsomme svar og gensvar i henholdsvis Morgenbladet og Dagens Nyheder.¹²¹⁾ Pingel afviste B's anklager. Han behandlede ikke sine elever i 16-17 års alderen som uvorne lømler, men som voksne eller halv voksne ynglinge, hvis vågnende tankeliv han skulle udvikle og lede. Den pågældende stil skulle blot tvinge eleverne til at tage stilling. Det var svært for Pingel at finde passende stilemner, der satte problemer under debat, når religiøse og politiske stridsemner var udelukkede. Pingel mente, at spørgsmålet om sørgedragt hørte ind under begrebet verdslig, ikke religiøs pietet.

"B" svarede med et voldsomt udfald mod Pingel. Han fastholdt, at eleverne i 14-18 års alderen var lømmelagtige "med de store Indbildninger og de smaa Evner, med de lange Haar og de korte Begreber". Han bad derfor Vorherre om, at vore skolestuer ikke blev opfyldt

"af filosoferende Drengene, der udføre dialektiske Kunststykker paa slap Line".¹²²⁾ Og i en senere artikel foreslog han Pingel følgende stilemne: "Om den Uskik at benytte som Lærere i offentlige Skoler Personer, hvis præsumerede Dannelsesstrin viser sig at være - kun en Chimære".¹²³⁾ Pingel ønskede herefter ikke at diskutere yderligere, da "B"'s hensigt var at mistænkeliggøre hele Pingels lærerger-
ning.¹²⁴⁾

Debatten om Pingels stilemne var et udtryk for de voldsomme modsætninger, der var inden for det litterære, kulturelle og pædagogiske liv omkring 1880. Det var disse modsætninger, Helms havde peget på i sit program, og som han ønskede at holde ude fra sin skole. Det injurierende præg, polemikken om Pingels stilemne havde, var et tydeligt vidnesbyrd om, at den art spørgsmål ikke egnede sig til at behandles i dagblade. Indlæg i aviser havde en tilbøjelighed til at blive mindre grundige og saglige og mere polemiske end tilsvarende debatter i tidsskrifter, da dagbladet i modsætning til tidsskriftet henvendte sig til den brede offentlighed og ikke til et fagligt publikum.

Med reaktionen på Det pædagogiske Selskabs møde og polemikken om Pingels stilemne var den Helms'ske sag stort set uddebatteret i dagbladsmediet, men pjecer og tidsskrifter fortsatte, hvor aviserne slap. Hidtil havde den lærde skole manglet et organ, hvor pædagogiske problemer kunne drøftes, men i 1879 begyndte "Vor Ungdom. Tidsskrift for Opdragelse og Undervisning" at udkomme. Tidsskriftet, som var blevet til på initiativ af Herman Trier og med skolebestyrer Jean Pio (BK) og nordmanden P. Voss som medredaktører, "betegner det dristigste Fremstød for at skabe et i egentlig og omfattende Forstand pædagogisk Tidsskrift i Danmark".¹²⁵⁾ Mange bidrag i skole/kristendom-debatten blev publiceret i Vor Ungdoms 2. og 3. årgang.

Den fornyede debat indledtes af Theodorus i pjecen "Religionen og Børnene".¹²⁶⁾ Årsagen til røret omkring Helms'sagen var, at han havde beskæftiget sig med et meget centralt spørgsmål: det religiøse. Theodorus gennemgik de sidste 100 års udvikling og fremsatte den opfattelse, at rationalismen igen ville vinde frem på bekostning af ortodoksien. Den moderne kulturs hovedtanke var netop benægtelsen af det mirakuløse og anerkendelsen af en fornuftig, lovmæssig sammenhæng i naturen. Men Theodorus var ikke udelukkende tilfreds med udviklingen, som den foregik, da den frie tænkningens venner var opdelt i to grupper: den rationalistiske og den natura-

listiske. Den sidste gruppe var efter Theodorus' mening ligesom de ortodokse alt for dogmatisk, "hildede i en overveiende Forstandsinteresse tabe de Blikket for, at også Hjertet har sine Krav og sine Længsler".¹²⁷⁾

Theodorus fremsatte et "Fredsforslag", hvorom han håbede, at nogle af de ortodokse og de besindigste fritænkere kunne mødes. Han ønskede ikke, at religion under enhver form skulle fjernes fra skolen. Først gav han en lille indrømmelse til de ortodokse. Ligesom en tysker ville være uegnet til at undervise i dansk historie, kunne en lærer, der betragtede kristendommen som en skadelig magt ikke undervise i reformationshistorie. Det kom dog mindre an på, hvorledes læreren stillede sig til de udvortes bekendelser end til "det vældige, sædelige og religiøse Ideal, der er knyttet til Jesus af Nazareths Navn, og om, hvorvidt man sympathiserer med det personlige Gudsforhold og den personlige Samvittighedsfrihed, der trængte igjennem ved Luthers Forkyndelse i Wittenberg".¹²⁸⁾

Derimod måtte religionsundervisningen i de offentlige skoler aldrig blive dogmatisk.¹²⁹⁾ Theodorus anså Balslevs Katekismus for "aldeles forkastelig". Læreren skulle meddele børnene bibel- og kirkehistoriske kundskaber. Han afviste Siesbyes forslag om at overlade denne undervisning til hjemmet eller særlige religions-skoler, da mange børn i så fald aldrig ville høre et ord. Statens skoler skulle ikke påvirke børnene direkte religiøst, men kun indirekte ved gennem bibel- og kirkehistorie at lede deres tanker i religiøs retning.¹³⁰⁾

Theodorus' "Fredsforslag" blev bestemt afvist af Fredrik Nielsen og sognepræst Thomas Skat Rørdam.¹³¹⁾ Theodorus' benægtelse af det mirakuløse var ifølge Fr. Nielsen udtryk for en forkastelse af det, der gjorde kristendommen til religion, til kirke. Kampen mellem kirken og den moderne rationalisme svarede til oldtidens kamp mellem den kristne menighed og gnosticismen. Når Theodorus ikke ville forlade Folkekirken, var det nødvendigt at kunne skelne mellem Kristi kirke og den borgerlige indretning (Folkekirken).¹³²⁾

Fr. Nielsen og Skat Rørdam mente, at Theodorus' fredsforslag var fremsat for at åbne adgang for rationalistiske lærere i alle fag.¹³³⁾ Begge kritikere afviste, at en Theodorus kunne give en acceptabel fremstilling af Reformationen og Luther. Fr. Nielsen ville dog ikke lade staten gribe ind, så længe læreren ikke optrådte polemisk eller spottende. - en anden sag var, om kristne forældre kunne tilfredsstilles, eller om de ønskede at oprette en friskole.

Endnu kraftigere satte man sig imod Theodorus' tanker om religionsundervisningen. Fr. Nielsen og Skat Rørdam var imod katekismens forvisning fra skolen. Fr. Nielsen var ganske vist enig med Theodorus i, at undervisningen ikke skulle være dogmatisk, men de forstod begrebet "dogmatisk" forskelligt. For Fr. Nielsen betød en dogmatisk undervisning en systematisk fremstilling. Derimod lagde han vægt på, at en historisk religionsundervisning skulle tage hensyn til, at eleverne var barnedøbte, og at den hellige historie skulle stilles i et kristeligt lys. En rationalist kunne derfor ikke undervise i religion. Rørdam mente, at den interesse fritænkere kunne have heri, svarede til "den graadige Interesse en Stortydsker kan have for det lille Danmarks Historie".

Med de tre nævnte indlæg var debatten langsomt ved at ændre sig fra at omfatte den københavnske private latinskole til at dreje sig om skolen som helhed. De sidstnævnte bidrag omtalte for det meste folkeskolen, men debatten er skildret her, dels fordi den var et led i Helms-sagen, dels fordi indlæggene var af så generel karakter, at de lige fuldt omhandlede latinskolens klasser.

Debatten i Vor Ungdom indledtes af redaktøren Herman Trier.¹³⁴⁾ Triers indlæg var så godt som identisk med hans pjece fra 1876 "Religionsundervisningen i de lærde Skolers øverste Klasser".¹³⁵⁾ Triers hovedsynspunkt var, at skolen skulle beskæftige sig med religionen ikke som evig åbenbaret sandhed, men som historisk menneskelig kendsgerning. I 1876 havde Trier ikke modtaget større reaktioner, men de kom nu. Dengang stod de radikale så svagt indenfor skolen, at modstanderne endnu troede, at de kunne ties ihjel, og at en koncentreret indsats omkring religionsundervisningen kunne trække dem tilbage. Anderledes i 1880, hvor radikalismen havde vundet terræn på mange områder. Debatten omkring Helmssagen viste tydeligt, at bevægelsen var blevet større, og at de havde fået bedre muligheder for at udtale sig end i første halvdel af 1870'erne. Hvis de ikke kunne komme igennem andre steder, stod Morgenbladet og Vor Ungdom i hvert fald åbne for deres artikler.

Vor Ungdom var imidlertid ikke noget ensidigt tidsskrift; i modsætning til avispolemikker, der i reglen foregik i flere aviser samtidigt, optog Vor Ungdom også modstandernes artikler.¹³⁶⁾

Tre hovedsynspunkter kom til orde i Vor Ungdom som følge af Triers indlæg. For det første gav tre artikler udtryk for den traditionelle opfattelse af forholdet skole-religion¹³⁷⁾; C. Møller afviste Triers opfattelse af skolen som organ for "den store Enig-

hedsverden af Oplysningsfrugter, voxede paa Videnskabens Træ"¹³⁸⁾, da skolen tillige skulle være "en Hjælp for Hjem, Stat og Kirke for at meddele al den Oplysning, disse Livskredse finde nyttig og nødvendig". Trier havde sagt, at religionsundervisningen måtte være historisk, fordi mennesket bestandigt var i udvikling og omformning, og fordi religionerne var en magt i denne udvikling.¹³⁹⁾ C. Møller svarede, at de positive religioners tilhængere aldrig ville gå med til Triers forslag, fordi de alle henførte religionernes udspring og væsentlige indhold til en overmenneskelig kilde. Som Fr. Nielsen tidligere havde gjort, fremførte C. Møller, at det ikke var rimeligt af hensyn til hundreder at undervise, som Trier foreslog, når tusinder derved blev nødt til at oprette privatskoler.

Den norske skolebestyrer og medredaktør af Vor Ungdom P. Voss var enig med C. Møller i hans imødegåelse af Trier.¹⁴⁰⁾ For Voss var det afgørende, at opdragelsen var sædelig-religiøs. En etisk opdragende skole uden positiv religionsundervisning havde både den historiske erfaring og den psykologiske betragtning af barnets natur imod sig.

Religionslærer N. Teisen (Odense Katedralskole) ønskede heller ikke at opgive det positivt religiøse. Han stillede et stort spørgsmålstegn ved, om det var religion med C. Darwin og H. Spencer¹⁴¹⁾ blot at antage, at "alt udvikler sig, uden at kende Udviklingens Maal" og at antage, "at der er et stort Mysterium, uden at turde antage noget om dette Mysterium". Teisen afviste, at skolen kunne nøjes med at bygge på den fremadskridende videnskab, så længe det ikke var bevist, at kristendommen ikke var det uendeliges åbenbaring, og så længe folket som helhed tilsluttede sig Folkekirken. Men ville staten indføre en "rent historisk Religionsundervisning" i sine skoler, måtte alvorlige kristne forældre overveje, om de ikke burde sætte deres børn i en privatskole. Kristne forældre kunne ikke tillade, at kristendommen blev betragtet som "sideordnet i Rækken af Religionerne som i et Pantheon", men måtte kræve, at den blev betragtet som "absolut Religion".

De to andre synspunkter, der kom til orde, var mere velvilligt stemt overfor forslaget om at fjerne den dogmatiske religionsundervisning fra skolen. Men deres begrundelse herfor var forskellige. Den grundtvigske højskoleforstander F. F. Falkenstjerne¹⁴²⁾ tog afstand fra, at en undervisning, der rørte ved "Menneskers dybeste Hjertesprogsmaal", blev overdraget til tilfældige lærere. Religionslærerne blev i reglen ansat uden hensyn til deres religiøse opfat-

telse. Når Fr. Nielsen opstillede sin statistik over forholdet mellem troende/vantro, glemte han at tage de store forskelle, der var mellem Indre Mission, grundtvigianere og "Skrifttheologerne" i betragtning. Den ene gruppe ville ikke undervises i religion af de andre.¹⁴³⁾

Falkenstjerne tilsluttede sig ganske Theodorus' fredsfor-slag.¹⁴⁴⁾ Han ville gerne arbejde sammen med Theodorus og ligesindede "i Kampen imod al officiel Kristendom og hele det i Bund og Grund falske Skinvæsen, som den medfører baade i Kirke, Stat og Skole". Grundtvigianerne var altså igen uenige om, hvordan de skulle forholde sig til skolen. Mænd som Fr. Nielsen og Christen Møller gjorde alt for at bevare en ortodoks religionsundervisning og forsøgte at holde fritænkerne borte, medens Falkenstjerne tværtimod ønskede at samarbejde med fritænkerne for at få religionsundervisningen ændret.

Ifølge nyrationalisten postkontrollør Theodor Faber¹⁴⁵⁾ var det afgørende i opdragelsen, at barnets evne til selv at tænke blev fremmet også på det religiøse område. Han var ganske enig med Theodorus i, at religionsundervisningen skulle være historisk. Det var ikke skolens, men kirkens sag "at lede den angerfulde Synder, yde ham Trøst og bringe hans Sind til Ro". Skolens opgave var nærmest af moralsk-etisk natur: at opdrage de unge til at sky synden, at føre dem i retning af det gode. Skellet mellem troende og ikke-troende lærere ville bortfalde, selv om Faber ligesom de øvrige rationalistisk-prægede mænd (Siesbye, Theodorus), der deltog i debatten, mente, at en mand kunne være ikke-troende og fuldstændig materialist "i saa udstrakt Forstand", at han ikke egnede sig til lærer.

Den offentlige debat omkring Helms' udtalelser havde bredt sig som ringe i vandet. Sagen var blevet et af de store pædagogiske samtaleemner. Forholdet mellem skolen og religionen var på dagsordenen ved flere møder i 1880-81. Ved det fjerde almindelige nordiske skolemøde i Stockholm i august 1880 beskæftigede Christen Møller sig med de højere skolers religionsundervisning efter konfirmationsalderen.¹⁴⁶⁾ Han redegjorde her endnu engang for, at den eneste rigtige religionsundervisning for større elever skulle gives under en friere form uden eksamen. Christen Møller afviste i sit foredrag, at der skulle være en modsætning mellem den kristelige moral og den kristelige lære, da troen både var en kristelig grunddyd og et kristeligt erkendelsesmiddel. Christen Møller var

hermed uenig med folk som Siesbye, der kunne gå ind for en religiøs moral, men som ikke havde meget til overs for kirkelæren¹⁴⁷⁾, og dem, der helt forkastede kristendommen og opstillede en ikke-kristen moral.

Diskussionen var begyndt som en latinskolesag, men folke- og friskolen var ikke uinteresseret i dens forløb.¹⁴⁸⁾ Ved friskolemødet i Højby Skov i juni 1880 beskæftigede højskoleforstander Ludvig Schrøder (Askov) sig med religionskrigen i København og de problemer, som f.eks. jødiske lærere og folk med en naturalistisk opfattelse som V. Pingel skabte for den lærde skole.¹⁴⁹⁾ Schrøder fandt det ikke tilstrækkeligt, at disse lærere undlod at komme ind på religiøse emner, da de på trods heraf kastede et "Spørgsmaal ind i deres (elevernes) Sjæl". Han var tilfreds med, at der var opstået en kamp om disse spørgsmål, da han håbede, at forældrene herigennem blev opmærksomme på, at de skulle værne mest muligt om deres børn, inden de sendte dem ud i strømmen. Schrøder håbede desuden, at flere ville se fordelene ved friskolebevægelsen, og at der ville komme mænd, som indrettede private latinskolers, der kunne hindre, at eleverne "i utide" blev ført ind i den store kamp.

Sognepræst Johannes Clausen (Nørre Lyndelse) tog i diskussionen Schrøders sidste tanke op. Han håbede, at Helmssagen ville være med til at bygge bro mellem friskolens folk og de øvrige troende forældre. Clausens ønske var, at dette skulle gøre oprettelsen af en kristelig latinskole mulig.¹⁵⁰⁾ Schrøder afviste senere, at hans tale på Højbymødet havde været en tilslutning til forslaget fra menighedsmødet i Kolding i 1879 om en særlig kristelig latinskole. Helst havde Schrøder set, at Grundtvigs venner havde haft mod til at gennemføre Grundtvigs skoletanker på det højere skolevæsens område, men da dette ikke ville blive tilfældet i lang tid, var Schrøder mere tilbøjelig til at støtte bestræbelser hos latinskolebestyrere på at holde de vantro lærere borte end at medvirke til, at mænd, der intet selv havde med skolen at gøre, oprettede en kristelig latinskole. Som eksempler på latinskolers, Schrøder kunne støtte, nævnte han nærliggende nok Johan Mantzius' grundtvigsk-prægede latinskole i Birkerød.¹⁵¹⁾

I slutningen af det bevægede år 1880 gjorde Herman Trier og cand. teol. A. Falkenstjerne et forgæves forsøg på at få forholdet mellem religion og skole drøftet ved et offentligt lærermøde. Formålet skulle være at skabe "en mere udbredt og dybtgående almindelig pædagogisk Interesse" hos den københavnske lærerstand. For at

skabe yderligere interesse for sagen forsøgte man at få Johannes Helms med blandt indbyderne til mødet.¹⁵²⁾ Men Helms lod sig heller ikke denne gang lokke til debat om disse spørgsmål. Han ønskede ikke at bedømme den københavnske lærerstands pædagogiske interesse, og et offentligt skolemøde om et spørgsmål, "som nylig havde været og tildels endnu er Gjenstand for lidenskabelig Behandling", ville kun "ægge Sindede og skarpe Modsætningerne".¹⁵³⁾

Noget endeligt resultat kom der ikke ud af den omfattende debat om de københavnske privatskolers forhold til religionen så lidt som af den mere almindelige diskussion om forholdet mellem skole og religion, som debatten efterhånden udviklede sig til. Man kan heller ikke sige, at debatten fik et egentligt afslutningspunkt; den fortsatte de følgende år, men kom mere og mere til at dreje sig om folkeskolen.¹⁵⁴⁾ Diskussionen havde ikke mere forbindelse med Helmssagen, der må siges at være afsluttet med indlæggene i Vor Ungdom 1881. Den helt afgørende forskel mellem den tidligere debat om den lærde skoles religionsundervisning og debatten 1880-81 var, at medens striden tidligere stod om, hvorvidt religionsundervisningen skulle være mere eller mindre systematisk, var uenigheden mere og mere kommet til at dreje sig om det konfessionelle i religionsundervisningen og skolen som helhed.

Et andet karakteristisk træk i den ovenfor behandlede polemik var fordelingen af de deltagende personer. Ligesom det i 1870'erne især havde været udenfor-stående (kirkens mænd), der havde kæmpet for udvidelse af religionsundervisningen, var de fleste af aktørerne i Helmssagen ikke latinskolefolk, når der ses bort fra de udtalelser, skolebestyrerne nærmest blev tvunget til at fremkomme med. Denne gang fik gejstlige personer (heri indbefattet teol. prof. Fr. Nielsen) ikke lov til at beherske den offentlige mening; dette hindredes af en kreds af fritænkere og rationalister.

Statsskolens forhold blev i meget ringe grad blandet ind i debatten. Dette skyldtes dels, at statsskolens rektor ikke på samme måde som skolebestyreren kunne bestemme lærerkorpsets præg, da læreransættelser foretoges af ministeriet, dels at hele diskussionen drejede sig om de københavnske skoleforhold, som beherskedes af privatskolen. Afgørende for, at statsskolen blev holdt udenfor, var desuden, at de offentlige skolers rektorer og lærere bortset fra et par undtagelser ikke tog del i debatten.¹⁵⁵⁾ Statsskolen var således endnu forsigtigere end privatskolen med at blande sig i en debat, der kunne få uoverskuelige konsekvenser for skolens harmoniske virke.

Helmssagens følger var store. Den førte på den ene side til, at de, der ønskede, at skolen skulle være konfessionel, fik øjnene op for, at udviklingen i de enkelte skoler gik i den modsatte retning, og at de derfor som Otto Møller gjorde det i "Til Forstaaelse og Bedømmelse af Nutidens Fritænkeri" måtte slå på stortromme for at gøre opmærksom på latinskolens skavanker. Der går således en linie fra Helmssagen til de nye bestræbelser for at udvide religionsundervisningen.

På den anden side var der for første gang virkelig sat spørgsmålstegn ved skolens ideologiske grundlag. Tidligere havde det næsten været en selvfølge, at undervisningen i en række fag havde et kristeligt præg; der kunne ganske vist være lærere, der ikke var særlig kristelige, men de kunne ikke og forsøgte heller ikke at anfægte skolens ånd. Nu var der kommet en række mænd, som udgjorde en mere eller mindre samlet bevægelse, der mente, at hele skolen (faget Religion indbefattet) skulle hvile på et kritisk-videnskabeligt grundlag, og at det positivt religiøse ikke hørte skolen men kirken til. Og i modsætning til tidligere var disse mænd opsatte på at kæmpe for deres ideer. Helmssagen var således medvirkende til at føre kulturkampen ind i skolen.

8. Religionsundervisningen udvides atter.

Omtrent samtidigt med, at den hidsige debat om forholdet mellem kristendommen og den lærde skole stilnede af, styrkedes faget Religion for anden gang siden 1871.

Forhandlingerne i 1876-77 havde alene drejet sig om at genindføre faget i V-VI klasse, medens IV klasse var blevet holdt udenfor. Ministeriet begrundede dette med, "dels at Tiden for denne Klasse allerede er stærkt optagen, dels at Konfirmationsforberedelsen oftere foregaar i denne klasse".¹⁵⁷⁾ Langt de fleste både blandt skolens og kirkens mænd, der udtalte sig, støttede forslaget om, at IV klasse ingen Religion skulle have. Nogle enkelte gik dog imod.¹⁵⁸⁾ Den hårdeste kritiker var biskop G. P. Brammer, der anså det for at være en "anomali" i didaktisk henseende og set fra kristelig pædagogisk side en "farlig Tilsidesættelse af Fagets Værdighed", at det ikke fandtes i en af skolens klasser. Brammer fremsatte også forslag om, hvad tiden i IV klasse kunne anvendes til: Beskrivelse af Palæstina med tilgrænsende lande, læsning af Apostlenes Gerninger og eventuelt en oversigt over sjælelæren.¹⁵⁹⁾

Helt fritaget for religionsundervisning i IV klasse var den lærde skole dog ikke. IV klasses elever var ofte deltagere i den frivillige undervisning, der opstod ved en del skoler efter 1871, på lige fod med de to øverste klasser.¹⁶⁰⁾ Denne ordning ophørte imidlertid med anordningen af 1877. Privatskolerne var i modsætning til statsskolerne ikke forpligtigede til at overholde timeloftet på 30, og de havde ofte et større ugentligt timetal.¹⁶¹⁾ Dette muliggjorde, at eleverne i Latin- og Realskolen på Værnedamsvejen kunne modtage 1 ugentlig religionstime (gennemgang af Bjergprædiken og Apostlenes Gerninger) i IV klasse fra skoleåret 1878/79.¹⁶²⁾

Anledningen til, at bestemmelserne for faget Religion blev ændret igen så hurtigt efter 1877, var de nye generelle skolereformdrøftelser, som blev indledt med Undervisningsinspektionens eksamensberetning for 1876, og som fortsatte de følgende år med, at ministeriet afæskede skolerne flere betænkninger. Efter at sagen midlertidigt var stillet i bero 1879-81, blev den genoptaget ved et rektormøde i København 1881, delvis foranlediget ved Folketingets opfordring.¹⁶³⁾ Alle disse forhandlinger drejede sig om de mangler, der havde vist sig ved 1871-loven. De vigtigste spørgsmål var: afskaffelse eller modificering af tvedelingen, genoprettelse af de to nederste klasser, diskussion om skriftlige stilopgaver i Latin og Fransk og ikke mindst det gamle problem om elevernes overbebyrdelse. Skolernes indstilling til disse og mange flere spørgsmål skal ikke gennemgås her, da faget Religion ikke blev debatteret. Men den følgende udvikling må vurderes på baggrund af reformforhandlingerne.

Efter at rektormødet havde drøftet problemerne, redegjorde ministeriet i en rundskrivelse 13/10 1881 for sine reformtanker.¹⁶⁴⁾ Skønt rektorerne ikke alle var enige herom, mente ministeriet, at den lærde skoles største problem var elevernes overbebyrdelse særligt i mellemklasserne. Ministeriet opridsede to mulige reformløsninger.

Den mindst omfattende kunne ske indenfor den bestående skolelov: Elevernes skolearbejde skulle lattes ved, at skolen koncentrerede sig om visse hovedfag og nedskar fordringerne i de øvrige. I forbindelse med omtalen af skolens hovedfag redegjorde ministeriet for, hvilken betydning det tillagde faget Religion: "Naar bortses fra Religionsundervisningen, hvis store Vigtighed ikke staar tilbage for noget andet Fag, ere særlig Latin, Dansk og Mathematik de Fag, hvorigjennem Skolens første Hovedformål søges naaet".

Den anden løsning krævede derimod lovændring. Tvedelingen skulle bortfalde ved, at den matematiske afdeling afskaffedes, mod at der i stedet oprettedes en treårig afdeling, som skulle bygges ovenpå almindelig forberedelseseksamen.¹⁶⁵⁾ Den nye retning, som ville lette overgangen fra realskolen til den lærde skole, skulle have samme rettigheder, som afgangseksamen fra den mat. retning havde i øjeblikket. Ministeriet forestillede sig endvidere, at de to nederste klasser skulle genoprettes, og at der skulle ske nedskæringer i fordringerne i en række fag. Om forandringer i religionsundervisningen talte ministeriet ikke.

Skolerne (både offentlige og private) blev anmodet om at udtale sig. Kun to af de mange betænkninger udtalte sig om faget Religion. Rektor F. C. C. Birch (M) ønskede faget udvidet til 2 t/ug. i V-VI kl. og 1 t i IV kl. samt mundtlig prøve ved afgangseksamen; rektor C. M. Krarup (Rb) mente derimod ikke, at det var sundt at gøre Religion til afgangseksamensfag, og han ønskede heller ikke undervisningen udvidet hverken i IV eller V-VI kl.¹⁶⁶⁾

Selv om Undervisningsinspektionen var imod større ændringer i skoleplanen, forelagde kultusminister Jakob Scavenius 23/1 1882 "Forslag til Lov om Undervisningen i de lærde Skoler", der i det væsentlige var identisk med rundskrivelsens anden løsning.¹⁶⁷⁾ Interessant i vor sammenhæng var §§ 4 og 7, hvor fagene på hhv. den sproglig-historiske retning og den nye treårige retning opregnedes prioriteret efter fagenes betydning. Undervisningsfagene i den sproglige afd. var: "Religion, Modersmaalet, Latin, Mathematik, Gymnastik og Sang, Græsk, Fransk, Historie, Tysk, Geografi, Naturhistorie, Naturlære, Skrivning og Tegning", i den nye afd.: "Religion, Modersmaalet, Mathematik, Gymnastik, og Sang, Naturlære, Fransk, Latin og Historie".¹⁶⁸⁾ Det bemærkes, at Religion på begyndelse linier betragtedes som det vigtigste fag.

Ministeriets forslag nåede ikke længere end til 1. behandling, da det nedsatte udvalg ikke afgav betænkning. To private ændringsforslag, der gik ud på at begrænse visse krav, nåede ikke engang så langt. De politiske og de pædagogiske modsætninger var for store.¹⁶⁹⁾

Da en videregående reform ikke lod sig gennemføre, greb ministeriet den første mulighed for at gennemføre mindre ændringer administrativt. Inden sagen blev afgjort, modtog ministeriet en anmodning fra Horsens lærde Skole, som uden tvivl fik indflydelse på den fremtidige ordning af religionsundervisningen.

Rektor C. Iversen redegjorde i sin skrivelse for de meget uheldige konsekvenser, som de konfirmerede elevers fritagelse for religionsundervisningen fik for skolen. Han nævnte som eksempel forholdet i Horsens Skole i skoleåret 1881-82: Nogle enkelte af de 21 elever var fritaget allerede fra årets begyndelse, flere blev det efter efterårskonfirmationen, og i foråret stod religionslæreren tilbage med 5 elever. Selv om rektor sørgede for, at de konfirmerede elever fik ekstraundervisning i Latin, fandt han situationen uholdbar.¹⁷⁰⁾ Det var så meget mere uholdbart, som faget Religion i forvejen var stillet exceptionelt uden nogen afslutning. Allerehelst så rektor faget genindført også i IV klasse, men han var i tvivl, om det kunne lade sig gøre at skaffe plads til faget.

En af årsagerne til, at konfirmerede elever blev fritaget for Religion, var at præst og religionslærer anvendte de samme lærebøger. Dette problem løste rektor Iversen ved at anmode ministeriet om tilladelse til at anvende en norsk lærebog: Joh. Aug. Berg: Bibelhaandbog.¹⁷¹⁾ Herved håbede han at give undervisningen mere liv end "den stadige Læsning af Lærebog og Bibelhistorie i den traditionelle Form", der virkede "sløvende og trættende" på eleverne. Rektor Iversen anmodede desuden ministeriet om tilladelse til at afslå anmodninger om fritagelse for Religion i III kl.¹⁷²⁾

Henvendelsen fra Horsens lærde Skole faldt i tråd med ministeriets egen opfattelse, som det havde givet udtryk for i prioriteringen af skolens fag. Uden at have nået at indhente tilslutning fra Undervisningsinspektionen¹⁷³⁾ og Det teologiske Fakultet¹⁷⁴⁾ til rektor Iversens forslag, gennemførte ministeriet en udvidelse af religionsundervisningen. Ministeriets hensigt kom første gang frem i den "allerunderdanigste Forestilling" af 13/6 1882, hvor det angående religionsundervisningen "formenes rettest at lade den fortsætte i 4de Klasse".¹⁷⁵⁾

Anordningen af 16/6 1882 suppleret med et udfyldende cirkulære af 21/6 1882 fastlagde den nye ordning.¹⁷⁶⁾ Langt de fleste ændringer havde til formål at reducere eller præcisere kravene til gennemgået pensum og eksamensopgivelser i en lang række fag. Klagerne over elevernes overbebyrdelse var endnu engang blevet taget til følge. Religionsundervisningen blev derimod udvidet, således at den skulle "uden Afbrydelse" fortsætte igennem alle klasser. Rektor Iversens anmodning om at måtte afslå at fritage konfirmerede elever i III klasse blev taget til følge så langt, at ministeriet generelt ophævede rektorernes tilladelse. I IV klasse skulle der

fremtidig i 1 ugentlig time gennemgås et eller flere nytestamentlige skrifter, f.eks. et evangelium og Apostlenes Gerninger. I V-VI klasse skulle undervisningen gives som hidtil. På foranledning af kultusminister Scavenius præciseredes det, at undervisningen i kirkens historie skulle ses "i Kristendommens Lys".¹⁷⁷⁾

Ministeriets cirkulære til skolerne indeholdt om faget Religion foruden bestemmelserne om undervisningen i III-VI klasse, en slags svar på rektor Iversens beklagelse af fagets exceptionelle stilling.¹⁷⁸⁾ Rektorerne blev pålagt "at paase nøie, at Undervisningen i Religion gives paa en forsvarlig og frugtbar Maade, saa at det kan staa klart for Eleverne, at dette Fag, skjønt det ikke er Gjenstand for Afgangsexamen, derfor ikke er af mindre Betydning for deres Udvikling og Dannelselse."

Spørgsmålet om religionsundervisningens stilling i den lærde skole var ligesom i 1860'erne kædet sammen med en diskussion om elevernes overbebyrdelse. Konsekvenserne heraf var imidlertid vidt forskellige. I 1860'erne var faget Religion blevet nedskåret bl.a. som et led i forsøget på at skaffe generelle nedskæringer i elevernes arbejdsbyrde. I 1881/82 blev religionsundervisningen tværtimod udvidet, medens mange andre fag blev reduceret. Forandringen af religionsundervisningen i 1882 havde kun sammenhæng med overbebyrdelsesspørgsmålet ved, at dette havde startet reformdrøftelserne. Desuden var nedskæringerne i de andre fag en nødvendig forudsætning for, at der kunne blive plads til Religion i IV klasse.

Udvidelsen af Religion kan forstås som ministeriets svar på rektor Iversens redegørelse for, hvad han anså for mangler ved 1877-ordningen. Men der er dog ingen tvivl om, at den egentlige begrundelse lå dybere. 1882-reformen var en naturlig fortsættelse af den udvikling, der begyndte med kongelig anordning af 15/6 1877. Ved en styrkelse af religionsundervisningen ønskede man at modvirke, at tidens kræfter fik afgørende indflydelse på eleverne. Cirkulærets påpegning af, at rektorerne skulle sørge for, at religionsundervisningen fik betydning for elevernes udvikling og dannelse, og at kirkens historie skulle ses i kristendommens lys, var indikator herpå. Helmssagen havde her sin betydning. Den langvarige debat viste for alvor, at 1877-ordningen ikke havde kunnet holde kulturkampen ude af skolen. Ministeriets svar var atter at forøge religionsundervisningen. Fra 1882 blev der ligesom før 1871 undervist i Religion i alle latinskolens klasser.

9. Undervisningen 1873-1882.

Efter en overgangsperiode¹⁷⁹⁾ trådte Halls skolelov med skoleåret 1873/74 fuldt i kraft. For religionsundervisningen betød det, at der nu undervistes i 3 år mod tidligere 8. Faget var forsvundet fra de tre øverste klasser, samtidig med at de to nederste klasser var blevet nedlagt.

Gennemgangen af lærebøger og pensum i perioden fra 1873 til 1882, da forholdene igen ændredes, falder i to afsnit: a) undervisningen i I-III klasse 1873-1882 b) undervisningen i V-VI klasse 1877-1882.

a) I-III klasse.

Balslevs Forklaring var den eneste troselære, der blev anvendt i statsskolerne 1873-82 (se tabel 7), og en gennemgang af ministeriets journalsager vedrørende godkendelse af nye lærebøger viser, at ingen skole forsøgte at ændre tingenes tilstand. Man havde helt affundet sig med, at Balslevs Lærebog i den foregående periode havde vundet frem på bekostning af et utal af andre lærebøger, der havde forsøgt at vinde indpas. Afgørende for, at de lærde skoler valgte Balslev, var sikkert, at undervisningen i troselæren efter 1871 ikke gik ud over, hvad der krævedes til konfirmationen. Da konfirmationsforberedelsen skulle anvende enten den forældede Balles Lærebog eller Balslevs Lærebog, benyttede skolen for ikke at forvirre eleverne den samme lærebog som præsten.

Selv om Balslevs Lærebog opnåede oplag nr. 100 i 1880, var den ikke uomstridt.¹⁸¹⁾ I Latin- og Realskolen på Værnedamsvejen (Schneekloths skole) anvendte man således Anger og Rindom: Kristelig Katechismus til Brug i Skolen og ved Forberedelsen til Confirmation. Kbh. 1865. Anger og Rindoms Katekismus var blevet til på grund af forfatterens opposition mod Balslevs inddeling efter Luthers Katekismus. Den egentlige hovedindvending var Balslevs "vidtløftige Gjennemgaaen af de ti Bud lige i Spidsen for Troen". Balslevs gennemgang af budene med alle paragraffer, skriftsteder og anmærkninger gjorde det umuligt at "fastholde Lovens Betydning som Tugtemester til Christus". Desuden gjorde Balslev for lidt ud af helliggørelsen.¹⁸²⁾ Anger og Rindom inddelte i stedet deres lærebog efter trosbekendelsen: 1) Den treenige Gud, hans Væsen og Egenskaber 2) Gud Fader 3) Jesus Christus 4) Den Helligaand.¹⁸³⁾

Tabel 7: Oversigt over undervisningen i I-III klasse 1873-1882.¹⁸⁰⁾

Statsskolen:	73/74	74/75	75/76	76/77	77/78	78/79	79/80	80/81	81/82
Balslevs Forklaring	14	14	14	14	14	14	14	14	14
Assens mindre Bibelhistorie	12	13	13	13	13	13	13	14	14
Assens større Bibelhistorie	6	3	3	1	1	1	1	1	1
Salmer	12	12	12	12	11	12	11	11	12
Bibellæsning	5	6	6	5	5	4	5	5	4
Supplerende foredrag og gennemgange	1	-	-	-	1	2	1	2	2

Privatskolen:	73/74	74/75	75/76	76/77	77/78	78/79	79/80	80/81	81/82
Balslevs Forklaring	8	9	10	9	9	9	9	10	10
Angers og Rindoms Katekismus	-	1	1	1	1	1	1	1	1
Luthers lille Katekismus	1	1	-	1	-	1	-	-	-
Assens mindre Bibelhistorie	6	6	7	7	6	6	6	6	6
Assens større Bibelhistorie	1	1	1	-	-	-	-	-	-
Angers Bibelhistorie	3	4	3	2	3	3	4	4	4
Balslevs Bibelhistorie	-	1	2	2	2	2	1	1	1
Tangs mindre Bibelhistorie	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Salmer	6	8	9	9	7	7	8	9	9
Bibellæsning	3	6	4	4	5	5	7	7	6
Kirkehistoriske foredrag	1	2	3	2	1	2	2	1	3
Lidelsehist. efter salmebogen	-	-	-	-	-	-	2	1	-
Andre foredrag, gennemgange	-	-	-	-	-	-	1	1	-

Men Anger og Rindom kom til at dele skæbne med tidligere forsøg på at bygge en lærebog på trosbekendelsen¹⁸⁴⁾, idet det ikke lykkedes dem at slå Balslev og Luthers lille Katekismus ud.

I første halvdel af 1870'erne var skolernes undervisning i tros- lære genstand for strid. Sognepræst P. A. Fenger (Frelser Kirke) foretog i sin 13. udgave af Luthers lille Katekismus (1. udg. 1841; 13. udg. 1868) nogle ændringer især i afsnittet om sakramenterne; han blev voldsomt angrebet af den martensenske sognepræst ved Garnisonskirken N. G. Blædel i "Grundtvigianismens Katekismus" (1873). Sagen udviklede sig til "Slaget ved Katekismen"¹⁸⁵⁾ og endte med, at ministeriet udstedte forbud mod at anvende Fengers udgave af Luthers lille Katekismus i skolen og ved konfirmationen.¹⁸⁶⁾

Samtidig fandt der en lige så hed debat sted om en ny folkeskolelov. De politiske venstregrundtvigianere ønskede at fremme fri-skoletanken. I forbindelse hermed skulle lærebogsundervisningen overføres fra skolen til kirken. Forslaget blev drøftet ivrigt på møder og i pjecer, tidsskrifter og aviser, men man nåede ikke til nogen afgørelse på grund af de politiske forhold.¹⁸⁷⁾

Den lærde skole blev ikke direkte indblandet i de nævnte debatter, men der er ingen tvivl om, at hvis sagerne havde fået et andet udfald, kunne de have fået betydning for lærebogsundervisningen også i den højere skole. Hvis den såkaldte grundtvigske katekismus var blevet tilladt, havde det før eller senere fået betydning for Balslevs Forklaring, der som bekendt byggede på katekismen, og hvis venstregrundtvigianerne havde fået held til at afskaffe den dogmatiske undervisning i folkeskolen, ville det uden tvivl have influeret på den lærde skoles debat, selv om det grundtvigianske element i latinskolen var ringere.

I statsskolernes undervisning i bibelhistorie skete der et skifte i lærebogsvalg ved overgangen til den nye ordning. Samtlige skoler havde hidtil anvendt O. S. Assens: Lærebog i den bibelske Historie (jfr. tabel 2, kap. II p. 24), men den var efter den nye skoleplan "bleven saa godt som umulig" at benytte, og O. S. Assens udgav efter opfordring en forkortet "Mindre Lærebog i den bibelske Historie til Brug for de lærde Skoler og Realskolerne", Kbh. 1871.¹⁸⁸⁾ Assens søgte at forkorte bogen, således at den stadig kunne kaldes "udførligere", hvilket bestemmelserne krævede.¹⁸⁹⁾ Forkortelsen gik især ud over det gammeltestamentlige stof, der blev nedskåret med 1/3, medens nye testaments stof blev reduceret med 1/4 i forhold til Assens "større" Bibelhistorie.¹⁹⁰⁾ Derimod ændredes bogens

hovedinddeling og skriftopfattelse ikke (jfr. kap. II p.33f.). Assens mindre Bibelhistorie blev indført snart i den ene, snart i den anden statsskole, og den blev fra 1880 anvendt overalt.¹⁹¹⁾

Benyttelsen af en reduceret udgave af bibelhistorien var et tydeligt udtryk for, at 1871-loven indskrænkede faget Religion udover, hvad det oprindeligt havde været planen. På intet tidspunkt havde der været rejst kritik af bibelhistorieundervisningens dobbelte forløb (en elementær gennemgang i de lavere klasser og senere en udvidet gennemgang), således som det var tilfældet med lærebogsundervisningen. Årsagen til nedskæringen var, udover at bibelhistorieundervisningen sluttede et år tidligere end før, at kravene til optagelse i I klasse stort set var de samme i bibelhistorie som før 1871 på trods af, at de to nederste klasser var blevet nedlagt.¹⁹²⁾ Hvad eleverne tidligere skulle nå på 6 år skulle nu klares på 3 år - undertiden endog på 2 år, da konfirmationen spillede forstyrrende ind i undervisningen.

Stofsammenfaldet mellem skolens undervisning og konfirmationsforberedelsen og rektorernes ret til at fritage konfirmerede elever i III klasse førte i høj grad til, at religionsundervisningen blev uregelmæssig. Skolen skulle sørge for, at det relevante stof var gennemgået, inden de første elever blev fritaget for faget, hvorfor III klasse de fleste steder anvendtes til repetition af Balslevs Forklaring og Assens Bibelhistorie.¹⁹³⁾ Nogle skolars undervisning i Religion blev direkte umuliggjort af konfirmationsforberedelsen.¹⁹⁴⁾ I Sorø Akademi og i Viborg Katedralskole søgte man dog at råde bod på konfirmationens indgreb i III klasses undervisning ved at give de konfirmerede elever en særskilt videregående undervisning.¹⁹⁵⁾

Ved flere privatskoler indskrænkedes bibelhistorieundervisningen efter 1871 endnu mere end i statsskolerne. Medens en del privatskoler indførte Assens mindre Bibelhistorie, nøjedes andre med at benytte E. J. Anger: Udtog af den bibelske Historie og en kort Udsigt over Kirkens Historie (Kbh.1864, ny udgave Kbh.1872).¹⁹⁶⁾ Angers bibelhistorie var beregnet for almueskolen og af omfang kun lidt større end Balslevs Bibelhistorie, som eleverne skulle have kendskab til, før de begyndte i den egentlige latinske skole. I Hauchs Skole anvendte man endog kun Balslevs Bibelhistorie, da skolebestyreren anså det for vigtigt, at man i bibelhistorie tog tilstrækkeligt hensyn til børnenes alder og ikke brugte "et alt for billedrigt og dybsindigt Sprog".¹⁹⁷⁾

Privatskolerne var ofte tilbøjelige til ikke at sætte kravene for højt, da de var økonomisk interesserede i, at så mange elever som muligt kunne klare sig. Faget Religion var ikke mere et afgangseksamensfag, og skolerne kunne nogenlunde selv planlægge undervisningen. Religion indgik ganske vist i de årlige oprykningsprøver, men de var kun interne.¹⁹⁸⁾ Privatskolernes anvendelse af almueskolernes lærebøger i bibelhistorie var ikke i overensstemmelse med den kgl. anordning af 5/8-1871, der krævede en gennemgang af bibelhistorien efter "en udførligere Lærebog", men privatskolerne var kun forpligtet over for anordningens bestemmelser om de højere klassers undervisning.¹⁹⁹⁾

b) V-VI klasse.

Fra skoleåret 1877/78 blev undervisning i Religion genetableret i V-VI klasse (nogle steder først i VI klasse fra 1878/79) i overensstemmelse med anordningen af 15. juni 1877.

Det er temmelig vanskeligt at få et pålideligt indtryk af, hvorledes denne undervisning blev udført i praksis. Undervisningen skulle gives i en friere form end i de nederste klasser; der skulle således ikke afholdes eksamen eller læses lektier i faget. Herved blev anvendelse af bestemte lærebøger ikke nødvendig. Da anordningen tilmed kun i vage vendinger angav, hvilke emneområder der skulle berøres, havde lærerne ret frie hænder til at udfylde timerne.

De flydende bestemmelser betyder, at skoleprogrammernes oplysninger om den udvidede religionsundervisning bliver vanskelige at anvende som kilde, da den form, de enkelte læreres oversigt over arbejdet i det forløbne år blev givet i, gør dem problematiske at sammenligne. F.eks. kan oplysningerne være mere eller mindre uspecificerede. Det ene program meddeler, at eleverne har læst i Bibelen, medens det andet angiver, hvilke skrifter eller kapitler, det drejer sig om. Et andet problem er, at nogle skoler blot har oplyst stofområdet (f.eks. kirkehistorie), medens andre har meddelt formålet med undervisningen (f.eks. at imødegå den moderne vantro). Benyttes oplysningerne til at give en skematisk oversigt over undervisningen, kan resultatet blive ufuldstændigt. Når det i den nedenfor anførte tabel 8 angives, at 5 statsskoler beskæftigede sig med Matthæusevangeliet, kan tallet meget vel være større, da de skoler, der blot angiver, at eleverne har læst i Ny Testamente, eventuelt skal lægges til. Dertil kommer desuden, at det ofte har været umuligt for lære-

ren at redegøre for alle de punkter, hans foredrag og gennemgange har berørt.

Alligevel kan de nedenstående oversigter give et vist billede af, hvad undervisningen i V-VI klasse beskæftigede sig med.

Alle statsskolerne opfyldte anordningens krav om, at eleverne skulle læse "udvalgte Stykker af den hellige Skrift i dansk Oversættelse". Oversigten i tabel 8 viser tydeligt, at skolerne fulgte bispernes ønske (se p.125f) om at erstatte den af ministeriet foreslåede bibellæsning med læsning i Ny Testamente. Kun Odense Kate-dralskole benyttede det Gamle Testamente.

Læsning i Ny Testamente indskrænkede sig ikke til et bestemt skrift, men var spredt over det meste af testamentet, således at et eller flere evangelier, Apostlenes Gerninger og et eller flere paulinske breve i regelen var repræsenteret. Der er en tendens til at vælge Lukasevangeliet fremfor de to andre synoptiske evangelier, hvoraf Matt. blev anvendt mere end Markus på grund af Bjergprædikenen.²⁰¹⁾ Ved siden af et synoptisk evangelium har de fleste stats-skoler anvendt Johannesevangeliet. Blandt brevlitteraturen er de længere breve (Rom. og 1. Kor.) de foretrukne. Årsagen til den store udskiftning af tekster fra skoleår til skoleår²⁰²⁾ var, at V og VI klasse ved en lang række skoler undervistes sammen.²⁰³⁾ Når en tekst var blevet læst, kunne den i skoler, hvor der fandt samlæsning sted, tidligst anvendes igen to år efter.

Privatskolernes udvidede undervisning var mindre i overensstem-melse med anordningen end statsskolernes. Lyceum (tidligere Latin og Realskolen i St. Kongensgade) gik videst, idet den slet ikke i perioden 1877-82 gav undervisning i Religion i V-VI klasse. Mini-steriet greb dog ikke ind - et nyt eksempel på privatskolernes fri-ere stilling. Til gengæld fandt der en slags udvidet undervisning sted i Lyceums III klasse i bibellæsning og kirkehistorie.²⁰⁴⁾ I Hauchs Latin- og Realskole bestod undervisningen i V-VI klasse ude-lukkende af kirkehistorie, og endelig afveg Fredericia Latin- og Realskole fra anordningen ved at lade eleverne læse de nytestament-lige tekster (partier af Matt., Luk. eller Joh.) på græsk. Her til-lod man sig at benytte originalteksterne, hvilket mange statsskoler også ønskede at gøre, men ikke måtte (jfr. dog nedenfor p. 230f.).

Tabel 9 giver en oversigt over det andet emneområde, den nye undervisning tog op. Ifølge anordningen skulle eleverne have en oversigt over de vigtigste begivenheder i den kristne kirkes histo-

Tabel 8: Oversigt over bibellæsning i V-VI klasse 1877-1882.²⁰⁰⁾

<u>Statsskolen:</u>	77/78	78/79	79/80	80/81	81/82	Antal skoler 77-82
Matt.	3	3	1	2	2	5
Mark.	1	-	-	2	-	3
Luk.	3	2	4	3	2	9
Joh.	2	5	5	3	2	9
Acta	2	4	1	2	5	9
Rom.	-	1	2	2	3	5
1.Kor.	1	-	2	-	1	4
Gal.	-	2	-	-	-	2
Ef.	-	1	1	-	-	1
Fil.	-	-	1	-	-	1
1.-2. Tess.	-	-	1	-	-	1
Hebr.	-	-	-	1	-	1
Jak.	-	1	-	1	-	1
Udvalg af NT	1	2	2	1	2	3
1. Mos.	-	1	1	1	1	1
Ps.	-	1	1	1	1	1
Jes.	-	-	-	1	1	1
Job	-	1	-	-	-	1
Isagogik	-	1	-	1	1	2
<u>Privatskolen:</u>	77/78	78/79	79/80	80/81	81/82	Antal skoler 77-82
Matt.	-	1	2	1	1	2
Mark.	-	-	-	-	-	-
Luk.	1	1	1	-	-	3
Joh.	-	1	2	1	1	3
Acta	-	-	1	-	1	2
Rom.	-	1	-	1	-	1
Gal.	-	-	-	-	1	1
Ef.	1	-	-	-	-	1
Fil.	1	-	-	-	-	1
Jak.	1	-	-	-	1	2
1. Joh.	-	1	-	1	1	2
1. Pet.	-	-	-	-	1	1
Udvalg af NT	3	2	1	-	1	3
Udvalg af GT	-	-	-	1	-	1

rie, og tabel 9 viser, at kravet er blevet opfyldt. Den ældre kirkehistorie, herunder især Oldkirken, er fyldigst repræsenteret, hvilket delvis hænger sammen med, at den lettest kunne sammenkædes med bibellæsningen. Kirkehistorien blev givet i foredragsform²⁰⁵⁾, og programmerne oplyser ofte, at der er lagt særlig vægt på de store personligheders betydning for kirkehistorien.

De højere klassers undervisning havde tidligere været dogmatisk-systematisk anlagt. Tabel 10 viser, at det systematiske ikke var helt udelukket fra skolen.²⁰⁶⁾ I forbindelse med kirkehistorien blev symbolerne, især Confessio Augustana, fyldigt behandlet. Programmernes sparsomme oplysninger er tilstrækkelige til at vise, at undervisningen nogle steder skulle fungere som et værn om Folkekirken. Ved at gennemgå kirkehistorien og C. A. og ved i apologetisk form at redegøre for de konfessionelle forskelle mellem Folkekirken og henholdsvis katolikkerne, sekterne og de nye tankeretninger (eller den moderne vantro, som overlærer C. F. A. Bahnson i Viborg kaldte dem), som man anså for en trussel i disse år, søgte mange lærere at påvirke eleverne.

Det er imidlertid vanskeligt at sige meget om den ånd, i hvilken undervisningen er blevet givet. Et par citater fra programmerne kunne tyde på, at den kgl. anordnings bestemmelse om, at undervisningens formål ikke skulle være opbyggelse, i hvert fald nogle steder ikke er blevet opfyldt.

Kateket T. L. Levinsen skrev i Haderslev Læreres Skoles Program: "Kristendommens Grundsandheder gennemgaaede under Udlægning af udvalgte Afsnit af den hellige Skrift og med særlig hensyn til Vantros Indvendinger".²⁰⁷⁾ Rkp. Johannes Møller så en endnu større indre sammenhæng i den undervisning, han gav de ældste elever i Odense Katedralskole: "Disciplene ere vejlede til en med deres Alder og Udvikling stemmende Opfattelse af Kristendommen som Guds fuldkomne Aabenbaring til Menneskene i Kristus og Menneskenes Frelse ved Kristus. Dette er sket først ved en indledende Orientering, hvori også Kristendommens Forhold til de hedenske Religioner og den moderne Vantro er blevet paavist, dernæst ved Læsning af Forklaring af udvalgte Steder af den hellige Skrift, hvorved Forberedelsen i det gamle Testamente, Kristi egen Gjerning, som den fremstilles i Evangelierne, og Menighedens Tilegnelse heraf, belyst ved de apostoliske Breve, have udgjort de 3 Led af Undervisningens Indhold".²⁰⁸⁾

Tabel 9: Oversigt over V-VI klasses beskæftigelse med kirkehistorie 1877-1882.

Statsskolen:	77/78	78/79	79/80	80/81	81/82	Antal	Privatskolen:					Antal	
						skoler	77/78	78/79	79/80	80/81	81/82	skoler	
						77-82						77-82	
KH før Ref.	4	7	7	6	7	11	KH før Ref.	4	3	5	5	5	9
Reformationen	2	4	4	3	1	7	Reformationen	2	3	-	2	2	6
KH efter Ref.	1	4	1	5	3	5	KH efter Ref.	-	1	1	2	1	2
Alm. KH oversigt	2	-	2	2	2	3	Alm. KH oversigt	2	1	2	1	1	3
Danmarks KH	-	-	1	2	-	3	Danmarks KH (nyeste)	-	-	1	-	2	2
Pavedømmet	1	-	1	1	1	1	Pavedømmet	-	-	-	1	1	1
Nutidens tankeretninger	-	-	-	-	2	2	Nutidsretninger og sektor	-	1	2	1	1	3

Tabel 10: Systematisk-dogmatiske islæt i V-VI klasses undervisning 1877-1882.

Statsskolen:	77/78	78/79	79/80	80/81	81/82	Antal	Privatskolen:					Antal	
						skoler	77/78	78/79	79/80	80/81	81/82	skoler	
						77-82						77-82	
Oldkirkelige symboler	1	1	1	1	1	1	Oldkirkelige symboler	1	-	1	-	1	1
CA	3	4	3	3	2	8	CA	1	2	1	2	2	3
Da.kirkes symbolske bøger	1	-	1	-	-	1	Da.kirkes symboler	-	1	-	-	-	1
Konfessionelle forskelle prot./katolikker	2	2	2	1	1	2	Kat./prot.	-	-	1	-	1	2
Etiske spørgsmål	-	1	1	1	1	1	Etiske begreber	-	2	-	1	-	2
Vink i dogm.-etisk retning	1	1	1	1	-	1	Mennesket med og uden Kristus	-	-	-	1	-	1
Kristelig sædelære	2	1	1	1	1	2	Dogmatiske spørgsmål	1	1	-	-	-	1
Kristelig tros- og sædelære	-	-	1	1	1	1							
Rørdam: Den kristelige Lære	-	-	-	-	1	1							
Dogmatiske spørgsmål	1	-	1	-	1	2							
Krd. som Guds fuldkomne åbenbaring	1	1	-	-	-	1							

Disse citater viser, at det opbyggelige element ved de to nævnte skoler har været et vigtigt led i religionsundervisningen. Forholdet har sikkert været gældende også for en del andre læreres undervisning. Dette er en forståelig følge af den måde, som undervisningen blev indført på. Den kongelige anordning af 15. juni 1877 var blevet til på kirkens initiativ, først og fremmest for at modvirke tidsånden, som man mente på mange måder virkede nedbrydende på eleverne. Dette kunne blandt andet ske ved at give eleverne et noget bedre kendskab til religiøse forhold. Da denne undervisning beskæftigede sig med Folkekirken og dens bekendelse, var det for mange lærere, hvoraf en del var præster (se kap. IV), naturligt at give den frie undervisning en apologetisk drejning, således at Folkekirken blev stillet op over for katolikker/ sekter/ vantro.

Undervisningens form og ånd afhang imidlertid ganske af den enkelte lærer, hvorfor det ikke er muligt i detaljer at redegøre for, hvorledes undervisningen i de højere klasser i virkeligheden fandt sted. De eneste kilder hertil er bortset fra skoleprogrammerne skoleerindringer. At de i de fleste tilfælde giver et noget andet billede af undervisningen end det, Johs. Møller gav, kan ikke overraske. Det siger nok så meget om genren skoleerindringer som om religionsundervisningen. Skoleerindringernes syn på religionslæreren og hans undervisning vil blive taget op i kap. IV.

C. 1887-1903.

1. "Bethesda"-debatten.

Igennem 1880'erne prægedes den lærde skole ligesom samfundet som helhed af de skærpede politiske modsætninger, som forfatningskampen og regeringens provisoriepolitik gav anledning til. Al form for skolelovgivning var udelukket.¹⁾

Den politiske kamp blev flere steder bragt ind i skolens dagligdag, da der oftest fandtes venstremænd blandt lærerkorpsset. Disse var meget uglesete hos myndighederne og store dele af byernes borgerskab, der havde sympati for partiet Højre.²⁾ Men det hørte dog til undtagelserne, at den politisk afvigende holdning fik så store konsekvenser, som det skete for overlærer V. Pingel, der i 1883 blev afskediget fra Metropolitanskolen.³⁾ Også for privatskolerne fik de politiske forhold betydning. Latinskoledrager Emil Slomann måtte i 1885 tage sin afsked fra Vejle Latin- og Realskole, efter at Vejle Amts Avis havde rettet kraftige angreb på ham⁴⁾, og Kolding Latin- og Realskoles bestyrer Sigurd Müller stod i et temmelig dårligt forhold til byens borgere, især efter at han havde nægtet at illuminere sin lejlighed i forbindelse med kongens regeringsjubilæum i 1888.⁵⁾

Det religiøse spørgsmål trådte i disse år lidt i baggrunden, da det altdominerende spørgsmål var for eller imod regeringens politik. Dette betød ikke, at kulturkampen ophørte, men den blev underordnet "storpolitikken". Både afskedigelsen af V. Pingel og kampagnen imod Emil Slomann havde således religiøse undertoner.

Af stor betydning for den lærde skoles konfessionelle bundethed, som endnu i 1871 havde været fremtrædende, var det, at skolen efterhånden fik et lærerkorps af en anden karakter end tidligere. Generelt kan det siges, at de nyansatte lærere - bortset fra religionslærerne - var mere prægede af de radikale tanker og den nye videnskabelighed end de lærere, de afløste. Universitetsreformen af 1883, der indførte skoleembedseksamen i en lang række fag til afløsning af den forældede filologisk-historiske skoleembedseksamen af 1849, fremmede denne udvikling.⁶⁾ Resultatet blev en række faguddannede cand. mag.'er, der havde beskæftiget sig langt dybere med deres fag, end det tidligere havde været tilfældet, bortset fra lærerne i Græsk og Latin. Universitetets nye studieordning betød desuden, at den nye videnskabelige metode vandt terræn. Inden

for faget Historie dannede Kr. Erslev således skole med sin historiske kildekritik, hvilket betød, at så godt som alle historiske kandidater for eftertiden blev overbeviste kildekritikere.⁷⁾ Dette fik betydning for den lærde skoles afhængighed af kirken, da faget Historie var det vigtigste fag uden for den egentlige religionsundervisning, hvor det konfessionelle aspekt havde været stærkt. Lærerkorpsets udskiftning var imidlertid en langvarig proces.⁸⁾

Denne udvikling var medvirkende til, at kirken atter søgte at få religionsundervisningen styrket. Nødvendigheden heraf blev fremhævet i flere artikler i Københavns Indre Missions nye tidsskrift "Fra Bethesda".⁹⁾ Den mest ivrige debattør i disse år for at forbedre religionsundervisningen i de lærde skoler var sognepræst H. P. Holst (Førslev).¹⁰⁾ Mindst fem gange i 1885-88 søgte han i tryk og på møder at gøre opmærksom på den lærde skoles forhold.¹¹⁾

Han fremhævede i sin første artikel i Fra Bethesda 1885, at hovedopgaven for kristelige forældre var "at føre Børnene til den Herre og Frelser". Spørgsmålet var, hvorledes skolens placering var i forhold til denne opgave. Holst anså det for vigtigt, at både den lavere og den lærde skole hvilede på kirkens grund. Dette ville både være en hjælp for kristelige forældre og et afbødningsmiddel overfor "aandelig sovende" forældres forsømmelse. Hertil kom, at hvis kristne forældre fik lov til selv at sørge for religionsundervisningen, kom de samtidig til at fremme vantroens og Kristusfjendskabets kamp for religionsløse skoler. De religionsløse skoler i Frankrig anså Holst for at være et afskrækkende eksempel.¹²⁾

Holst var således ikke i tvivl om nødvendigheden af at bevare skolens kristelige element, men forholdene i den lærde skole var langt fra tilfredsstillende. Flere faktorer medvirkede hertil: For det første var der for få religionstimer. Dernæst var lærerkorpsets sammensætning utilfredsstillende. Mange lærere var kristlig-ligegyldige eller vantro og hertil kom, at ikke engang religionslærerne var acceptable. De var ikke "modne Kristne og helstøbte, veludrustede Personligheder", men ofte kandidater med et kristendomssyn, der hindrede dem i at søge præsteembede, som blot havde påtaget sig religionsundervisningen for i det hele taget at blive ansat i skolen. Endelig var det forhold, at eleverne i regelen var langt borte fra hjemmet bortset fra ferier, og at "kostforældrene" som oftest ikke tog sig af elevernes religiøse opdragelse, med til at sætte latinskolens utilfredsstillende religionsundervisning i relief.¹³⁾

Sognepræst A. G. Fich (Karlebo), der ligesom Holst hørte til de meget produktive præster, og som i endnu højere grad end Holst hørte hjemme inden for Indre Missions kreds, udtalte sig bestemt for at bevare forbindelsen mellem kirke og skole.¹⁴⁾ Fich mente ikke, at skolen blev neutral, selv om kirke og skole blev adskilt; resultatet ville blot blive, at et nyt hedenskab eller en anden religion ville blive sat i stedet. Kirken måtte betragte skoler, hvor den menneskelige og ikke den kristelige moral herskede, som fjender. Hovedtanken i Fichs indlæg var, at hverken i naturlivet, menneskelivet, i verdenshistorien, i kunsten eller i den såkaldte rene tænkning og selvvalgte sædelære eller på noget andet område kunne eleverne nå til "sand Dannelse af Personligheden", hvis "Kristendommen ikke er med som det centrale og grunddannende, ja omdannende". Fich ønskede, at naturforskere, historieskrivere, kunstnere og filosoffer skulle gøre deres gerning til en "Gudstjeneste".

Det positivt religiøse element i undervisningen blev angrebet fra to fronter. De radikale grupper fik nemlig tilslutning fra visse grundtvigianere til, at religionsundervisningen skulle være historisk. Som eksempel på grundtvigianernes indstilling kan nævnes højskoleforstander Jens Nørregaards foredrag på det andet Bethesdamøde i sept. 1887. Nørregaards udgangspunkt var ganske vist Folkeskolens religionsundervisning, men i debatten efter foredraget blev det - især af H. P. Holst - fremhævet, at problematikken lige fuldt gjaldt de offentlige latinskoler.¹⁵⁾

Nørregaards begrundelse for at afskaffe den dogmatiske religionsundervisning var ikke, at han støttede kravet om en konfessionsløs skole, men at han var overbevist om, at det ikke kunne undgås, at vantrø lærere blev ansat. En vantrø eller ortodoks-lige-gyldig lærer måtte holde sig til det overleverede, det faktiske, når religionsundervisningen alene bestod af bibel- og kirkehistorie; hvor der var virkelig troende lærere, mente Nørregaard, at undervisning i katekismus kunne gives, men katekismen skulle da mere anvendes som læse- end som lærebog. Nørregaard sluttede med at slå fast, at grundtvigianerne hverken ønskede adskillelse mellem stat/kirke eller skole/kirke, men at de ønskede større frihed i forholdet.

Det andet hovedindlæg på mødet kom fra pastor H. P. Holst. Han imødegik Nørregaard og forsvarede lærebogen. Nørregaards argument med de vantrø lærere blev afvist, da Holst mente, at lærere i folkeskolen, der ikke var i overensstemmelse med Folkekirkenes lære,

burde afskediges. Holst mente ikke, at der var nogen principiel forskel på folkeskolen og latinskolen; begge burde være kristelige skoler. Latinskolerne havde imidlertid fået "rent timeligt Formaal". Holsts løsning på problemet var dels et opråb til dygtige unge teologer om at søge ud i skolen, dels at kræve udvidet religionsundervisning.

Diskussionen efter de to indledningsforedrag blev præget af de to indlægs afvigende indhold. Nørregaard talte om at afskaffe lærebogsundervisningen i folkeskolen, Holst om at udvide religionsundervisningen i latinskolen. I de efterfølgende indlæg kom tre meninger til udtryk: 1) Indlæg, der som Nørregaard ville afskaffe lærebogsundervisningen. 2) Indlæg, der var imod Nørregaard. 3) Indlæg, der støttede Holst.¹⁶⁾

Bethesdamødets diskussion affødte et par indlæg imod J. Nørregaard i "Fra Bethesda". Stud. teol. J. P. Bang skrev, at religionsundervisningen var et af de områder, hvor kirken måtte råde ud fra egne principper uafhængig af, hvad de vantro sagde.¹⁷⁾ Den tidligere religionslærer og deltager i debatten om den lærde skoles religionsundervisning, sognepræst P. A. Holm (Gamtofte)¹⁸⁾, mente, at hele den standende debat om religionens stilling i folkeskolen, som Nørregaards og sidst J. P. Bangs indlæg var en del af, var forkert grebet an. Hele diskussionen om religionsundervisningen måtte tage sit udgangspunkt i latin- og ikke i folkeskolen, fordi "enhver Strøm gaar fra oven ned, og den Strøm, der skyllede Religionsundervisningen bort fra de lærde Skolers højere Klasser, vil nu brede sig ud over Almueskolernes brede Lavland". Så længe religionsundervisningen i den lærde skole ikke betragtedes som "den absolutte Sandhed og den højeste Visdom", ville det ikke gå lang tid, førend almueskolen var afkristnet.¹⁹⁾

Debatten i "Fra Bethesda" var udtryk for, at den mere missioniske del af gejstligheden begyndte at beskæftige sig med latinskolen og dens religionsundervisning. Hidtil havde det mest været de høj-kirkelige og højregndtvigianerne, der havde kæmpet for udvidelsen af faget Religion. Samtidig med, at præster som H. P. Holst, A. G. Fich og P. A. Holm argumenterede for, at Religion måtte styrkes i den lærde skole uden dog at komme med konkrete forslag om, hvordan dette skulle udføres i praksis, indledte landets førende gejstlige (Kirkerådet) en kampagne for at få udvidet religionsundervisningen.

2. Kirkerådets initiativ.

Kirkerådet, der bestod af landets 7 bisper og 1 teologisk og 1 juridisk professor, var trods politisk modstand blevet oprettet i 1883, dels for at foregribe opfyldelsen af Grundlovens paragraf 75, dels for at ministeriet under de vanskelige politiske forhold bedre kunne komme igennem med kirkelig lovgivning.²⁰⁾ Rådets formål var at virke som et rådgivende organ for ministeren i kirkelige spørgsmål. Rådet skulle behandle de spørgsmål, som ministeren forelagde det, men det fik samtidig mulighed for "til Kirkeministeren at andrage paa saadanne administrative og legislative Forholdsreglér, det maatte finde at kunne fremme Menighedslivets og Kirkens Vel."²¹⁾

Et af de spørgsmål, som Kirkerådet af egen drift tog op, var religionsundervisningen i de lærde skoler. Sagen blev rejst af biskop Johannes Clausen (Aarhus) på mødet 24. sept. 1888.²²⁾ Anledningen var, at biskoppen som Aarhus Katedralskoles efor ved besøg i skolen havde fundet "adskillige Abnormiteter" og "Anomalier" ved religionsundervisningen.²³⁾ De uheldige forhold stammede fra rektor G. Lunds tid.²⁴⁾ Selv om rektor J. C. L. Dahlenborg erklærede sig villig til at sørge for, at fejlene (at der ikke holdtes eksamen i I-III klasse i Religion, og at større eller mindre stykker af lærebogen eller bibelhistorien "aldeles ikke blev gennemgaaede") blev rettet, mente Clausen, at det var nødvendigt at rejse sagen over for de andre bisper, der alle var eforer, da lignende eksempler måske fandtes ved andre lærde skoler.

De lokalt specifikke forhold fik biskoppen til at foreslå sine kolleger, at de hævdede deres tilsynsret med latinskolerne, og han anførte, at to af de tre rektorer i Aarhus Stift²⁵⁾ var positivt indstillet over for bispens visitats med religionsundervisningen, (den tredje rektor havde han endnu ikke spurgt). Religion burde desuden styrkes ved, at faget blev tillagt to timer i de to øverste klasser, og ved at Religion blev eksamensfag ved IV klasse; dette lod sig gennemføre administrativt i modsætning til eksamen i VI klasse, der krævede en ny lov. Desuden ønskede Clausen, at I-III classes pensum skulle genoptages i de øverste klasser for at hindre den "sørgelige Tilstand", hvormed eleverne nu forlod skolen. De frie foredrag i de øverste klasser sikrede ikke eleverne tilstrækkelig kundskab. Clausen ønskede, at Det kirkelige Råd skulle henvende sig til ministeriet for at få sagen gennemført.

Biskop Clausens forslag vandt stort set genklang hos de øvrige rådsmedlemmer. Lolland-Falsters (H. V. Sthyr) og Viborgs bisp (J. Swane) støttede Clausens ønske om, at bisperne skulle visitere i latinskolerne, men de var uenige om, hvor langt denne tilsynsmyndighed skulle strække sig. Medens Swane ikke ville gå ud over religionsundervisningen, da han var bange for ellers at skade bispernes stilling, og da han ikke var sikker på, at de gamle eforbestemmelser gjaldt endnu, ønskede den senere kultusminister Sthyr at udstrække tilsynet til hele den lærde skole²⁶⁾, da han mente, at den lokale bisp havde mulighed for at få et bedre kendskab til den enkelte skole end den centrale tilsynsmyndighed. De øvrige bisper udtalte sig ifølge referatet ikke om eforatsinstitutionen.

Derimod tog de fleste bisper stilling til Clausens forslag til ændringer i Religions timetal og afslutningsprøve. Bortset fra Bruun Juul Fog (Sj.) støttede bisperne forslaget om at udvide timetallet og indføre eksamen i faget. Biskop Fog var ikke mindre ivrig for religionsundervisningen end de øvrige, men han anså det for mere afgørende, at hele skolen blev gjort til en kristelig skole, end at Religion fik en time mere. Det vigtigste var, at de øvrige fag, og herunder understregede han særligt den klassiske undervisning²⁷⁾, blev set i kristelig belysning.

Bisperne var som nævnt bortset fra Sjællands biskop mere enige, end de tidligere havde været, om at eksamen var nødvendig.²⁸⁾ Den aldrende C. F. Balslev i Ribe fremhævede, at man skulle fastlægge bestemte krav til, hvilket pensum af den hellige skrift de øverste klasser skulle læse og opgive til eksamen.²⁹⁾ Swane mente ikke, at det var nok at øge kundskabsfylden, men at eleverne også skulle have en bedre opfattelse af "det christeliges Betydning".

Problemet var, hvorledes eksamen kunne indføres. Kun det juridiske medlem, professor Henning Matzen, der var kendt for sine spidsfindige juridiske fortolkninger af Grundloven af 1866, anså det for muligt at gennemføre eksamen i Religion i VI klasse uden at forandre skoleloven af 1871.³⁰⁾ Biskop Clausen løste dilemmaet ved at nøjes med eksamensafslutning i IV klasse, hvilket ikke krævede lovændring, og Sthyr og Swane tilsluttede sig, da det var det bedste, der lod sig gennemføre. Balslev ville imidlertid ikke lade sig nøje hermed; den lærde skole blev efter hans mening forandret så tit, at det ikke ville blive vanskeligt at indføre afgangseksamen i Religion ved en ny lov. Biskop Sthyr, som samtidig var landstingsmand for Højre, delte ikke Balslevs optimisme; en behandling af skoleproble-

merne i Rigsdagen ville næppe bidrage til en styrkelse af Religion, men derimod til afskaffelse af faget Græsk.

Som resultat af Det kirkelige Råds behandling af biskop Clausens indlæg blev der nedsat en komité: Clausen, Swane, Schousboe (Aalborg), der skulle overveje, hvad der videre skulle foretages i sagen.³¹⁾

Biskop Clausens motivering for at tage sagen op havde været lokale forhold, men den betænkning, som den nedsatte komité udarbejdede, tog et langt mere generelt udgangspunkt i den lærde skoles undervisningsplan og i tidsforholdene: Ganske vist var undervisningen i Religion blevet udvidet i 1877 i erkendelse af, "at det var misligt at løsrive den studerende Ungdom fra den Grundvold, hvorpaa ikke blot Kirken, men ogsaa Staten i sidste Forstand hviler", men den tillagte tid i de øverste klasser var i denne "stærke Gjørings-tid" ganske utilstrækkelig. Religionsundervisningen måtte have et omfang svarende til de andre fag, således at den studerende ikke ved overgangen til Universitetet skulle "staa værgeløs ligeoverfor Tidens nedbrydende Magter". Kirkerådet mindede i denne forbindelse staten om, at det var de samme studenter, der engang skulle "bære Samfundets dybeste Interesser og løse dets højeste Opgaver".

Efter at have motiveret hvorfor Kirkerådet tog spørgsmålet op overfor ministeriet, fremkom man med de egentlige forslag. Undervisningen i de øverste klasser skulle udvides til 2 timer pr. klasse, og faget skulle afsluttes med en prøve i både IV og VI klasse for at sikre, at tiden ikke blev spildt. Hvorledes forslagene skulle gennemføres i praksis, undlod Kirkerådet af gode grunde at give anvisning på. Derimod mente man, at et eventuelt lærerproblem kunne løses ved, at man ved ansættelse af præsterne i latinskolebyerne tog "tilbørligt Hensyn til deres Intelligents".

Endnu engang havde en kirkelig myndighed taget et initiativ for at få ændret den lærde skoles religionsundervisning. I 1869/70 og 1875/76 havde det været et præstekonvent, men denne gang var det kirkens ledende mænd, bisperne, der rejste spørgsmålet over for ministeriet. Denne forskel viser Det kirkelige Råds betydning. Bisperne havde i 1876 været stærkt utilfredse med ordningen af religionsundervisningen, men de havde i modsætning til 1888 intet forum haft, hvor spørgsmålet kunne diskuteres. På samme måde som de store konventer - så uofficielle og private de end var - gav provsterne og præsterne indflydelse, var Det kirkelige Råd med til at øge bispernes magt, da det gav dem mulighed for at udtale sig som

kollegium. Men ligesom Roskilde Præstekonvent i 1875/76 alene kunne pege på problemerne, var Det kirkelige Råds forslag afhængig af skolens, ministeriets og eventuelt Rigsdagens holdning.³²⁾ Bisperne behøvede dog ikke som konventet at få forslaget godkendt af det øvrige kirkelige hierarki.

3. Statsskolernes betingede støtte.

Ministeriet sendte Kirkerådets betænkning til høring hos stats-skolerne og Undervisningsinspektionen.³³⁾ Imod sædvane redegjorde ministeriet ikke for dets egne overvejelser, men lod Kirkerådets forslag stå ukommenteret. Dog henledte ministeriet opmærksomheden på de forhandlinger, der blev ført om religionsundervisningen i 1876/77.

Skolernes svar³⁴⁾ var i de fleste tilfælde udtryk for rektors personlige mening. Kun i Metropolitanskolen og i Odense Katedral-skole havde rektor drøftet sagen med alle lærere, og ved et par andre skoler deltog religionslærerne i beslutningsprocessen.³⁵⁾ De nedenfor behandlede indberetninger kan således ikke uden videre opfattes som statsskolelærerkorpsets holdning til religionsundervisningen, men højst som rektorernes og religionslærernes opfattelse.

Atter skulle skolerne tage stilling til en sag, som et kirkeligt organ havde rejst, men heller ikke denne gang fandt rektorerne forholdet upassende.³⁶⁾ Tværtimod takkede flere af rektorerne Kirkerådet, fordi det havde taget spørgsmålet op. Således fandt rektor C. M. Krarup (Rs - tidligere Rb) det naturligt, "at Folkekirkenes Tilsynsmænd have deres Øjne henvendte paa Religionsundervisningens Beskaffenhed i de lærde Skoler, hvis Disciple for allerstørste Delen tilhøre Folkekirken...", og at det var "tilbørligt, at en Udtalelse fra dem om disse Forhold modtages med Opmærksomhed".

Kirkerådets forslag om udvidelse af timetallet blev virkelig modtaget med opmærksomhed af rektorerne. De fleste af dem delte Kirkerådets opfattelse, at religionsundervisningen stod meget tilbage at ønske. Ligeledes var der bred enighed om, at religionsundervisningen var et nødvendigt våben imod tidens nedbrydende kræfter.

Det store problem var imidlertid, hvorledes man for tredje gang skulle få plads til en timeudvidelse inden for den meget presede timeplan. Karakteristisk nok var der 4 betænkninger fra religionslærere³⁷⁾, der uforbeholdent gik ind for, at timetallet skulle

øges. De var mere tilbøjelige end rektorerne til at se sagen fra fagets og ikke fra den samlede undervisnings side. De fire religionslærere fik tilslutning fra rektor C. G. Koefoed i Rønne, der mente at kunne skaffe en ekstra time i V og VI klasse, og fra rektor H. M. Gemzøe i Randers, men han ville til gengæld udskyde faget Oldnordisk, uden at han dog redegjorde for, hvorledes han havde tænkt sig at få gennemført en ændring af skoleloven.³⁸⁾

Skolelovens timeloft var en barriere for en lang række rektorer tilslutning til Kirkerådets forslag. De anså den øjeblikkelige religionsundervisning for at stå "meget tilbage at ønske", og de mente ligesom de ovenfor nævnte, at en udvidelse af Religion var en nødvendig forudsætning for, at eleverne senere i livet (især ved Universitetet) kunne stå rustet over for vantroens nedbrydende kræfter. Men belært af de vanskeligheder, som udvidelsen af Religion i 1877 havde skabt for timeplanlægningen, foreslog 6-7 rektorer, at ændringen af religionsundervisningen blev udskudt til en skolelovsreform. I flere betænkninger diskuteredes dog visse muligheder for at skabe plads, men i alle tilfælde strandede forsøgene på, at indskrænkningen af andre fags timetal nødvendigvis måtte betyde en tilsvarende pensumreduktion, hvilket enten ikke var ønskeligt eller ikke var lovmedholdeligt. Tilbage som mulighed stod rektor C. M. Krarups fremgangsmåde fra 1877 (jfr. p.137), at fordele indskrænkningen på skiftende fag, men systemet med "ambulante Timer" ville skabe en lang række praktiske vanskeligheder i skolens daglige arbejde.³⁹⁾

Konklusionen i de omtalte indberetninger blev, at skønt man havde megen sympati for Kirkerådets forslag, var man tvunget til at vente med dets gennemførelse. Nogle af disse rektorer var dog mindre pessimistisk indstillet over for 1877-ordningen end Kirkerådet. Rektor C. Iversen (H) var overbevist om, at hvis eleverne i V-VI klasse fik en passende undervisning (bl.a. en gennemgang af Martensens Etik i forelæsningsform), kunne de få en øvelse i konsekvent tænkning, så de som studenter, "naar de stilles midt i Vrimslen af de utallige problemer, ikke staa studsende og værgeløse ligeoverfor ethvert flot, umodent Raisonnement og enhver fræk Paastand, men ere rede til at parere og gjøre Angreb". Svarene fra Metropolitanskolen og Odense Katedralskole⁴⁰⁾ gav udtryk for, at Kirkerådet havde overvurderet betydningen af, at Religion fik en time mere; dette var ikke et ubetinget værn mod tidsånden og Universitetets uheldige indflydelse. Hjemmet og de daglige omgivelser betyding var langt større.

Endelig var nogle få skoler direkte imod, at Kirkerådets forslag gennemførtes. Roskildes rektor Krarup var fuldstændig tilfreds med 1877-ordningen, som bibragte eleverne "en ikke helt forkastelig Orientering" om Bibelen, kirkehistorien og etikken. For ham at se var det store problem, at privatisterne ikke fik en tilsvarende undervisning. Han ønskede indført en bestemmelse om, at en privatist ikke kunne indstille sig til eksamen, førend han havde fulgt et kursus i Religion omtrent som C. Møllers Religionskursus.⁴¹⁾ Ifølge J. C. L. Dahlenborg (Ah)⁴²⁾ skulle ungdommen have en "fast Ledestjerne" og et godt eksempel fra hjemmets og skolens side, og en kraftig religiøs påvirkning ville være et godt værn imod "de Farer og Fristelser, der true vore Børn, saavel de mere aabenlyse, fra Litteraturen og Aviser, som de mere skjulte, gennem slet Omgang og Paavirkning af Tjenestefolk". Problemet var, hvorledes skolen skulle stille sig: Det kunne ikke tolereres, at skolens lærere hverken i undervisningstimerne eller offentligt optrådte fjendtligt eller blot køligt over for kirken og dens lære.⁴³⁾ Dahlenborg mente, at skolen skulle benytte enhver lejlighed til "at akcentuere Skolens religiøse Standpunkt". Men på trods heraf ønskede han ikke religionsundervisningen udvidet, da han var bange for, at det blot ville støde eleverne bort fra alt religiøst.⁴⁴⁾

Den, der var mest imod at udvide religionsundervisningen, var ligesom tidligere H. H. Lefolii (Vb). I et meget langt svar redegjorde han grundigt for sine synspunkter angående forholdet mellem skole og kristendom.⁴⁵⁾ Lefolii havde ofte udtalt særstandpunkter med hensyn til religionsundervisningen, men han understregede, at selv om han havde været imod, at skolen underviste i Religion efter konfirmationsalderen, betød dette langt fra, at han gik ind for en konfessionsløs skole. En bekendelsesløs skole var et misfoster; skolens undervisning og opdragelse kunne ikke alene påvirke forstandsg og erkendelsesevnen, men måtte uundgåeligt også indvirke på elevens fantasi, følelse og vilje, dvs. på hans åndelige og sjælelige væsen. I en kristelig skole blev eleverne nødvendigvis påvirket i kristelig retning. Lefolii og andre grundtvigianere med ham havde været bange for at give faget en plads i skolen på lige fod med andre, da det ville "virke svækkende paa selve det spirende Troesliv hos den unge"; den religiøse undervisning skulle overlades til præst og hjem. Således havde Lefolii's holdning været i 1877, men han havde af tre grunde skiftet mening og var nu villig til at lade faget få den plads, som 1877-ordningen gav det. Staten havde ikke forøget præsternes antal,

således at de kunne tage sig af den nye opgave, Lefolii var selv blevet ældre og "dermed mindre stiv i at drage Konsekvenser", og endelig mente han nu, at det var muligt at skille kundskabsmeddelelsen, som skolen skulle varetage, og den egentlige påvirkning, som han ville overlade præst og hjem.

Men han ville under ingen omstændigheder udvide undervisningen i de øverste klasser udover 1877-ordningen. Kirkerådets forslag ville ikke betyde, at eleverne bedre kunne klare sig over for tidens nedbrydende kræfter, som han i modsætning til de fleste andre betænkninger ikke mente var værre end tidligere.⁴⁶⁾ Efter Lefolii's opfattelse lå en stor del af problemet i, at "Tidens overdrevne Streng-
hed i Brugen af Fritæknernavnet" jagede mange over i fritæknernes rækker; ikke så snart var et ungt menneske begyndt at spekulere selvstændigt over, om barnetroen kunne overtages af ham personligt, før end han blev kaldt "en Tvivler", "en Fritænkner".⁴⁷⁾

Udvidelsen af timetallet sammenknyttedes i de fleste betænkninger med spørgsmålet om eksamen. Betingelsen for, at Religion kunne gøres til eksamensfag, var, at timetallet blev udvidet. Rektorernes holdning til eksamenssagen var endnu mere forbeholden end til timeudvidelsen. To hovedsynspunkter talte imod Kirkerådets forslag. Det ene var ikke nyt. Det var det, som professor H. N. Clausen havde fremhævet i 1857, og som var stærkt medvirkende årsag til, at Religion udgik af rækken af afgangseksamensfag i 1864/65: Religionsundervisningen i de øverste klasser drejede sig mindre om at forøge kundskabsfylden end om at tilegne sig denne og omdanne den til en virkelig trosanskuelse. Eksamen i faget ville få karakterer og andre fremmede hensyn til at dreje elevernes opmærksomhed bort fra det væsentlige, medens en friere stilling ville give eleverne den opfattelse, at de i religionstimerne havde med noget andet og højere at gøre end i de øvrige fag. I flere svar fremhævedes det, at undervisningen i høj grad afhang af lærerens personlighed, og at det derfor var vigtigt, at læreren selv kunne vælge sit stof. Rektor Lefolii ville under ingen omstændigheder gå med til eksamen, da elevernes trang til personlig frihed især i trossager gjorde oprør, når de doceredes til at mene noget bestemt.⁴⁸⁾

Enigheden om at bevare fagets frie karakter modsvarede ikke af enighed om, hvorledes timerne skulle anvendes. Som to yderpunkter kan nævnes rektor Lefolii, der var afgjort modstander af "enhver ligefrem missionerende, polemisk eller apologetisk Udtalelse eller Virksomhed" i religionsundervisningen, og religionslærer J. P. Stahlfest Møller (Od), der tværtimod ville drage det apologetiske aspekt frem både over for tidsbevægelserne og bibelforskningen.⁴⁹⁾

Den anden grund til ikke at indføre eksamen bevirkede, at nogle af de skoler, der i virkeligheden ønskede en eksamensmæssig afslutning, måtte give afkald herpå. Ligesom i 1876/77 kunne man ikke se nogen løsning på problemet, at Religion ikke nævntes i 1871-lovens § 6. Indførelse af eksamen i VI klasse krævede en lovændring, og en sådan kunne ikke forventes uden i forbindelse med en samlet skolereform.⁵⁰⁾ Det lå tydeligt bag flere svar, at man var bange for, hvad en sådan skolereform ville medføre.⁵¹⁾ Indførelse af et nyt eksamensfag var desuden imod de intentioner, der lå bag indførelsen af tve-delingen og den kgl. anordning af 16/6 1882, om at lette elevernes overbebyrdelse. Den af Kirkerådet foreslåede eksamen i IV klasse krævede derimod kun ændring af en kgl. anordning. Flere tilsluttede sig denne, da de ønskede, at den elementære del af undervisningen skulle afsluttes i IV klasse (med eksamen) i stedet for som hidtil i III klasse.⁵²⁾

Den juridiske hindring var så stor, at kun et par religionslærere og rektor H. M. Gemzøe i Randers ubetinget gik ind for eksamen.⁵³⁾ Gemzøe mente, at eksamen i Religion var nødvendig, hvis faget skulle "rehabiliteres som Undervisningsfag i den lærde Skole efter den lange Foredrelsestilstand"; eleverne var, da "Skoledisciple ere og blive paa dette Omraade Børn", for tilbøjelige til at forsømme Religion til fordel for eksamensfagene. Gemzøe ville til gengæld ofre faget Oldnordisk, men han undlod at komme ind på forslagets gennemførlighed.

Det sidste problem, Kirkerådet havde beskæftiget sig med, lærerrekutteringen, var ikke i særlig grad fremme i skolernes betænkninger. Da de fleste skoler ikke ville eller kunne støtte Kirkerådets to hovedforslag, bortfaldt spørgsmålet om, hvorledes supplerende lærerkræfter kunne fremskaffes. Flere rektorer fremførte dog, at problemet var større end Kirkerådet ville gøre det til: En præsts intelligens alene gjorde ham ikke til en god religionslærer⁵⁴⁾; egnetheden som religionslærer ville næppe spille afgørende ind ved valget af købstadspræst⁵⁵⁾, og endelig mente flere, at en fast lærer skulle foretrækkes for en gejstlig.⁵⁶⁾

Af rektorernes svar kunne ministeriet drage den konklusion, at en udvidelse af timetallet og indførelse af eksamen ikke lod sig gennemføre uden ved forandring af skoleloven. Det var en bekræftelse af, hvad ministeriet selv havde udtalt i 1877.⁵⁷⁾ Men på den anden side havde rektorerne udtrykt sig forholdsvis positivt over for indholdet af Det kirkelige Råds forslag. De fleste rektorer havde øn-

sket, at Religion skulle være et hovedfag i den lærde skole, både fordi det hørte med til den udvidede almindelige dannelse, som var skolens formål, og fordi faget var et slags værn imod nedbrydende kræfter ved Universitetet og i samfundet som helhed.

4. Religion og skolereformdebatten 1889.

Ministeriets udspil kom i juni 1889. Utilfredsheden med skoleloven havde længe ulmet under overfladen. Igennem 1880'erne havde der stået en længere dannelsesdebat, i hvilken især V. Pingel, S. L. Tuxen og K. Kroman havde diskuteret den lærde skoles grundlag.⁵⁸⁾ Selv om Pingel og Kroman gik ind for at afskaffe Græsk, medens Tuxen ville bygge skolens grundlag på Græsk og ældre historie, var de enige om, at tvedelingen af skolen var et onde, da dannelsen ikke var tvedelt, men en enhed. Dannelsesdebatten var sammen med Undervisningsinspektionens eksamensberetning for 1888, der stærkt påpegede manglerne ved den bestående plan, især i faget Græsk⁵⁹⁾, en vigtig baggrund for det nye reformforsøg, som iværksattes i 1889.

Reformdrøftelserne indledtes af lærere i matematisk-naturvidenskabelige fag, der i en udtalelse stillede krav om, at Matematik og Naturvidenskab blev stillet bedre i fagplanen. For at dette kunne ske, foreslog de, at Oldnordisk og Græsk udgik af skemaet, hvorved tvedelingen kunne udskydes til et senere trin eller endog bortfalde. Lærernes udtalelse virkede provokerende på filologerne og gav anledning til en længere avispolemik.⁶⁰⁾

Samtidig med dette initiativ sendte ministeriet et reformforslag til høring hos samtlige latinskoler og Undervisningsinspektionen.⁶¹⁾ Forslagets hovedindhold var en afskaffelse af tvedelingen samt fagene Græsk og Oldnordisk. Hovedfagene Latin og Matematik skulle sikre, at skolen for fremtiden mere blev en almindelig skole end en fagskole. Bortfaldet af de to fag gav ministeriet mulighed for at få gennemført Kirkerådets forslag, og faget Religion blev i ministeriets forslag tillagt 2 timer ugentlig i alle skolens klasser, da timetallet "i de 4 øverste Klasser er for ringe". Derimod blev eksamensspørgsmålet ikke nævnt.

Både i den hektiske offentlige debat og i skolernes indberetninger var hovedtemaet stillingtagen for og imod faget Græsk. Alle disse indlæg skal ikke behandles her.⁶²⁾ Det er imidlertid af vigtighed at påpege, at skolernes stillingtagen til faget Religion denne gang var bestemt af de overordnede skoleproblemer. Ligesom i

1860'erne og i 1870/71 var faget kun en lille brik i den store reform. Følgen heraf blev, at Religion kun blev omtalt meget lidt i skolernes svar.⁶³⁾ Fem af de private skolebestyrere nævnte slet ikke faget.⁶⁴⁾

Statsskolernes rektorer holdt fællesmøde om reformsagen⁶⁵⁾, men kunne ikke blive enige om en fællesindstilling. Otte rektorer ønskede at bevare både tvedeling og Græsk, men til gengæld var de uenige om faget Religion og indskrænkede sig til følgende intetsigende formulering: "Om Religionsundervisningen, dens Stilling og Timetal have vi nylig alle haft Leilighed til at udtale os, saa at vi ikke her skulle komme ind paa dette Spørgsmaal".⁶⁶⁾ Ministeriet fik således ikke svar på, hvorledes rektorerne stillede sig under den nye situation, hvor loven af 1871 skulle revideres. Foruden de otte rektorerers principielle uenighed i spørgsmålet om religionsundervisningen burde udvides, var deres bevægelsesfrihed med hensyn til at forøge fagets timetal stærkt begrænset af, at de afslog at afskaffe Græsk, således at de i virkeligheden kun havde faget Oldnordisk' 4 timer at dele ud af.

De øvrige fem rektorer, der afgav mindretals- og særvota, samt rektor J. Forchhammer (Hl), som ministeriet havde glemt i første omgang, bifaldt alle, at Religion fik 2 timer i alle klasser.⁶⁷⁾ Mest overraskende var rektor H. H. Lefoliis tilslutning, som var i modstrid med, hvad han tidligere havde ment.⁶⁸⁾

Privatskolernes bestyrere, der ikke havde fået lejlighed til at udtale sig i 1888, var gennemgående ikke særlig positivt indstillet over for Kirkerådets og ministeriets ønske om at styrke Religion. Som nævnt udtalte 5 skoler sig slet ikke om spørgsmålet, og af de øvrige var otte betænkninger afvisende, et par stærkt forbeholdne, og kun 4 skoler gik helt ind for forslaget. Flere af bestyrerne motiverede deres negative svar i hensynet til faget selv. Indberetningen fra Schneekloths Skole gav udtryk for, at en forøgelse af timetallet ville betyde en fare for elevernes religiøse følelse, "de unges kostbareste Skat", da det ville betyde stærk opposition imod faget. Rektor Lefoliis lange betænkning fra 1888 kan genkendes bag disse udtalelser.⁶⁹⁾ Johs. Helms' svar var endnu et vidnesbyrd om, at en afvisning af at øge religionstimerne ikke nødvendigvis betød en negativ indstilling til kristendommens indflydelse på den lærde skole. Han var afgjort imod at udvide timetallet, da den udvidede religionsundervisning krævede ganske særlige evner hos læreren, hvis den skulle virke "opbyggende og ikke nedrivende". Efter

hans mening gjorde undervisningen de fleste steder mere skade end gavn; selv om han i 22 år havde gjort, hvad han kunne for at skaffe gode lærere, havde kun én af de mange "nidkjære og kundskabsrige Mænd", der i disse år havde været religionslærere, været sin opgave helt voksen.⁷⁰⁾

Undervisningsinspektionen, der ikke gav noget virkeligt svar på ministeriets forespørgsel i 1888, tog nu spørgsmålet op.⁷¹⁾ Dens tre medlemmer var enige om, at undervisningen ikke måtte være dogmatisk-apologetisk, men medens inspektionens mest konservative medlem prof. Julius Paludan fandt en udvidelse af religionstimerne "rimelig og gavnlig", mente proff. M. Cl. Gertz og Jul. Petersen, at tilhængerne af udvidelsen først måtte bevise, at fagets mål, således som Gertz og Jul. Petersen definerede det, ikke kunne nås inden for det øjeblikkelige timetal.

Inspektionen tog også stilling til eksamensspørgsmålet, som langt de fleste af rektorerne og bestyrerne havde ladet ligge. Inspektionens flertal bemærkede henkastet, at hvis faget blev holdt inden for passende snævre rammer, ville det "selvfølgelig godt kunne gjøres til et Examensfag". Paludan lagde derimod stor vægt på, at Religions karakter af "frit" fag burde ophæves, da den hidtidige religionsundervisning i de højere klasser i 9 ud af 10 tilfælde var temmelig ufrugtbar, fordi: "Drenge ere Drenge; for Drenge i den Alder, desværre ogsaa ofte for deres Forældre, staar en god Afgangsexamen som Skoleundervisningens Maal, og hvad der ikke har nogen Betydning derfor, det forsømmes".

Den offentlige debat beskæftigede sig ikke meget med religionsspørgsmålet; dels var filologer, præster, Det teologiske Fakultet og skolefolk optaget af slagsmålet om Græsk, og dels var Kirkerådets forhandlinger hemmelige. De blev først kendt af offentligheden året efter gennem offentliggørelsen af rektor Lefoliis betænkning i Viborg Skoles program.⁷²⁾ Uviljen mod Kirkerådet forøgedes i høj grad på grund af dets skjulte virksomhed.⁷³⁾

Helt uden for debatten var Religion dog ikke. I den københavnske dagspresse ytrede to personer med vidt forskellig opfattelse sig. Den indremissionske kapellan P. Heegaard (Stouby-Hornum)⁷⁴⁾ tog udgangspunkt i den teologiske professor Henrik Scharlings for-svar for græsk.⁷⁵⁾ Scharling havde betonet, at oldtidens folk havde udviklet formerne for personlighedslivet, medens den inderste kerne var en uforstået hemmelighed, indtil kristendommen satte det i rette lys. Heegaard hævdede, at kernen i personlighedslivet på grund

af den ringe religionsundervisning var endnu mere forsømt, end "Skallen" ville blive, hvis Græsk afskaffedes. Det var urimeligt, at der ikke blev givet eleverne en lige så fyldig kristelig som humanistisk undervisning i den alder, da "Tvivl og Angreb fra alle Sider storme ind paa [deres] Ungdoms Tro". Hvis eleven blev stillet våbenløs og ikke selv formåede at forlige sin barndoms "enfoldige Tro" med den moderne videnskab, var der stor fare for, at han lidt efter lidt blev slugt af fritænkeriet. Disse forhold kunne man ikke byde unge i et land, hvor staten "støtter og styrer en evangelisk-luthersk Folkekirke og fordrer af sine Embedsmænd, at de skulde aflægge en kristelig Ed ved Tiltrædelsen af deres Embede". Fire timer om ugen i de tre sidste skoleår var Heegaards forslag.⁷⁶⁾

Helt anderledes stillede Henning Jensen sig i en artikel i Politiken: Så længe religionsundervisningen blev varetaget af lærere af samme "surdejg" som Kirkerådet "gør vi, for selve det religiøse Livs Skyld, bedst i at faa Religionsundervisningen i Skolerne indskrænket til det mindst mulige".⁷⁷⁾ Henning Jensen angreb Kirkerådet kraftigt, fordi dets tilblivelse og hele virksomhed foregik i det skjulte, og fordi det på "ukristelig" vis forsøgte at afskaffe en lov ved hjælp af en kgl. anordning endog på et ikke-kirkeligt område, hvor gejstligheden intet havde at gøre.⁷⁸⁾ Således som undervisningen blev drevet, blev flere og flere af eleverne fritænkerne, og denne udvikling ville blive styrket, hvis Kirkerådets forslag blev gennemført. Eleverne i de højere klasser følte intet behov for at modtage en tendentiøs mere eller mindre dogmatisk undervisning, og en større falliterklæring end Kirkerådets forslag om at indføre eksamen for at motivere eleverne kunne ikke tænkes. Henning Jensen ønskede en religionsundervisning, der tog udgangspunkt i det religiøse livs rolle i menneskeslægtens historie, og som stillede sig nogenlunde frit overfor det religiøse livs forskellige former. Det var en noget mere radikal Henning Jensen, der optrådte nu end i 1876, hvor han havde slået til lyd for, at den lærde skole skulle gennemsyres af kristelig ånd.⁷⁹⁾

Som situationen stod, efter at de sagkyndige havde udtalt sig i 1888-89, havde Kirkerådets forslag kun ringe udsigter til at blive gennemført. Statsskolernes rektorer havde i 1888 fremhævet, at en samlet skolereform var en nødvendig betingelse for, at religionsundervisningen kunne udvides. Ganske vist havde ministeriet i 1889 indledt reformforhandlinger, men skolernes modstridende indberetninger tydede på, at det kunne blive særdeles vanskeligt at opnå

enighed om reformer. Hertil kom, at det var meget tvivlsomt, om Kirkerådets forslag ville blive gennemført selv under forudsætning af en positiv udgang af skolelovsforhandlingerne. Men kirken havde ikke opgivet sagen.

5. Biskop Clausen forsøger endnu en gang.

Biskop Johannes Clausen (Ah) benyttede ved sin indsættelse af Horsens lærde Skoles nye rektor Anton Neergaard⁸⁰⁾ nov. 1889 lejligheden til påny at rejse problemerne omkring faget Religion. Anledningen var nærliggende, da Clausen tidligere i en længere år-række, indtil han blev biskop, havde været religionslærer i Horsens Skole, og da biskoppens indsættelsestaler som oftest handlede om forholdet mellem kirke og skole. Det var ikke første gang, en indsættelsestale dannede udgangspunkt for en debat om den lærde skoles forhold til kristendommen.⁸¹⁾

På Kirkerådets møde var biskoppen gået ud fra mangler ved religionsundervisningen i en enkelt skole (Ah) og havde talt mindre om forholdet mellem skole, kirke og samfund. I Horsens⁸²⁾ talte han derimod om det mærkværdige og sørgelige sammenfald, at den lærde skole for en stor del blev unddraget Evangeliets magt (i 1871), samtidig med at "efter Paris's Fald Literaturen og Pressen over hele Europa befængtes med al Slags Bakteriestof". Den åndsretning, som vendte sig fra selve kernen i kristendommen, fra Kristus, begyndte "efter at have udmarvet det aldrende Europa... at brede sig herhjemme i Literatur og Dagblade, paa Universitetet og i Selskabssale, paa Fabrikker og i Værtshuse".

Biskoppen afskrev ikke de klassiske fags og naturvidenskaber-nes værdi for eleverne, men han fremhævede, at de kunne betyde store farer, da oldtidens kultur "hviler i en hedensk Tankegang", og da "Naturstudiet, som eftersporer Materiens Kræfter og udgrunder Lovene for samme, ikke sjelden kan lede paa farlige Afveje, kan føre ind i æsthetisk Lefleri eller ned i det Hængedynd, hvori den moderne Skepsis ligger forsumpet". Denne trussel imod kristendommen forstærkedes ved, at skolen ikke sørgede for en ordentlig religionsundervisning i de tre øverste klasser. Clausen anså nemlig de ca. 40 timer om året pr. klasse (i IV-VI) for ganske utilstrækkelige. For kristendommens og dermed også for kirkens og skolens og i sidste instans for samfundets skyld, (samfundet skulle aftage eleverne), var det nødvendigt, at eleverne blev gjort "grundigere be-

kjendte med den kristelige Livsankuelse, med Begreberne Lov og Pligt, Synd og Naade, Tro og Helliggjørelse", samt med den kristne kirkes "rige Levnetsløb", således at de "kunne lære at skjelne klart, at sigte og prøve alle Aandens Frembringelser i Kristendommens Lys". Desuden skulle en mundtlig eller skriftlig eksamen sikre, at tiden ikke blev spildt. Biskoppens tale sluttede med en opfordring til ministeriet, forældrene og eleverne selv til at virke med i kampen for kristentroen.

Talen blev straks imødegået fra to sider. Biskoppens navnebroder Johannes Clausen (sognepræst i Slagelse), var enig med ham i målet med undervisningen i de højere klasser: at styrke elevernes barnetro og hjælpe dem til at få en kristelig livsankuelse som værn imod fritænkeriet og andre fristelser. Men han var stærkt uenig med hensyn til næsten alle de midler, biskoppen og Kirkerådet ville benytte.⁸³⁾

Pastor Clausen mente, at timetallet i Religion var ganske underordnet, og at eksamen i faget ikke ville bevare, men tværtimod nedbryde troen og det kristelige liv hos de unge. Eksamen og karaktergivning ville fordunkle, "at Kristendom er en sag ikke først for Forstanden, Hukommelsen, Erkjendelsen, men først og fremmest for Hjertet". Det afgørende for et godt resultat af undervisningen var, at kristendommen blev gjort til en hjertesag, en livssag, "et varmt Liv i Troen". Eleverne måtte i undervisningen møde den kristelige livsankuelse, således at de ude i livet kunne modstå den hedenske livsankuelse og de følger, denne havde for hjerte- og sædelighedslivet. Ministeriets bestemmelse fra 1877 om, at undervisningen ikke måtte være opbyggelig, var derfor ødelæggende.

Kirkerådets forslag om at løse lærerproblemet ved at ansætte "intelligente" præster blev afvist af pastor Clausen. Hovedsagen var ikke intelligens, men at læreren havde "en varm, fast Tro paa Kristus som Guds Søn og Verdens Frelser" og påtog sig undervisningen, fordi "hans Tro paa og Kjærlighed til Kristus driver ham dertil". Kunne en sådan mand, der helst ikke måtte være præst, ikke findes, var det bedre slet ingen undervisning at tilbyde.

Henning Jensen mente i sin kommentar til biskoppens "dårlige prædiken", at biskop Clausen ikke havde lært noget af Henning Jensens artikler i Politiken imod Kirkerådet.⁸⁴⁾ Henning Jensen konkluderede, at statskirkens gejstlighed som regel havde en for snæversynet teologi og ikke en sund kristendom, og kun i få tilfælde havde den mere end skældsord til overs for videnskab, poli-

tisk og socialt frigørelsesarbejde. Det var i denne sammenhæng, bispens forslag om religionsundervisningen skulle ses.

Indsættelsestalen fra Horsens fik betydning for skolereformdrøftelserne, da den fik Aarhus Stiftskonvent til påny at bringe sagen frem.⁸⁵⁾ På konventets møde 6. maj 1890, hvor biskop Clausen var til stede, gav provst C. B. Brammer (Stouby og Hornum) en historisk redegørelse for den lærde skoles religionsundervisning siden 1871, hvor kommissionen uden teologer havde ment, at den lærde skole ikke havde brug for mere religionsundervisning end i almueskolen. Selvom 1877-ordningen på mange måder havde båret frugt, var Brammer overbevist om, at der på grund af den moderne ånds angreb på kristendommen stadig eksisterede en nødsituation. Denne kunne modvirkes ved at styrke faget Religion igennem en udvidelse af timetallet og indførelse af hjemmelæsning og eksamen. Undervisningen, der helst skulle gives af en præst, "der som Kirkens Repræsentant særlig var egnet til at føre de unge ind i Kirkens Liv", skulle være opbyggelig uden dog at blive en andagtstime.

De øvrige deltagere i konventets debat var enige om, at religionsundervisningen burde udvides, men formanden, den tidligere religionslærer Peter Scharling⁸⁶⁾, var betænkelig ved Brammers forslag om eksamen og karakterer, ligesom han fremhævede, at undervisningen burde være historisk og ikke dogmatisk.

På biskop Clausens og sognepræst H. Ussings (Vejlby) opfordring vedtog Aarhus Stiftskonvent enstemmigt en udtalelse om, at det anså den nuværende religionsundervisning "for højst utilfredsstillende og utilstrækkelig til at opnå det Maal, som bør tilstræbes". Udtalelsen udtrykte håbet om, at Religion måtte få tillagt to timer i hver af de øverste klasser, men uenigheden mellem Brammer og Scharling førte til, at udtalelsen ikke ville "gaa ind paa Bestemmelsen af denne Undervisnings Omfang og Maal".⁸⁷⁾

Fire andre store præstekonventer blev anmodet om at tilslutte sig resolutionen, og sagen blev drøftet ved møder i konventerne i løbet af nov. 1890.⁸⁸⁾

Ved de tre konventers forhandlinger⁸⁹⁾ blev der taget stilling til de spørgsmål, som var blevet drøftet i konventet i Aarhus: hvorledes skulle religionsundervisningens indhold være? Hvilke lærerkræfter skulle varetage den? Og for det tredje, skulle den afsluttes med eksamen? Ligesom i Aarhus Konvent var der både i Roskilde og Nordjysk Præstekonvent uenighed, om præster skulle

overtage religionsundervisningen, og om eksamen skulle indføres; i Fyens Stiftskonvent gik pastor P. A. Holm afgjort ind for karakterer og eksamen.

Uenigheden fik imidlertid ingen betydning, da Aarhus-konventets formulering var tilstrækkelig vag til at dække over alle modsætninger, idet den ikke gik nærmere ind på undervisningens omfang og mål, lærerspørgsmålet eller eksamensproblemet. Resultatet blev, at udtalelsen i alle fire konventer vandt enstemmig tilslutning. De fem præstekonventers udtalelse blev forsynet med underskrift indsendt til kultusministeren og Rigsdagens to ting.⁹⁰⁾

6. Landstinget og religionsundervisningen.

Præstekonventernes andragende kom imidlertid en måned for sent til at få indflydelse på ministeriets forslag til en skolelov. Kultusminister Jakob Scavenius havde opgivet at gennemføre ophævelsen af tvedelingen og afskaffelsen af faget Græsk, da foruden skolernes også Universitetets betænkninger⁹¹⁾ havde været så uenige om berettigelsen heraf. Ministeren fandt det klogest at nøjes med mindre justeringer af de værste mangler ved den bestående lov.⁹²⁾ Det forslag, Scavenius fremsatte i Landstinget 10/11-1890, indeholdt mindre ændringer, der skulle imødegå den kritik, at tvedelingen havde skabt to fagskoler.⁹³⁾

I dette - i forhold til ministeriets udkast fra 1889 - stærkt nedskårne lovforslag blev der ikke plads til en udvidelse af religionsundervisningen. I virkeligheden betød lovforslaget en reduktion af timetallet, da ministeriet i bemærkningerne til lovforslaget anførte, at man ikke kunne forøge timetallet "udover det ved Skolerne nu sædvanlige", som var 2 timer ugentlig i I-II kl. og 1 time i III-VI kl..⁹⁴⁾ Det tillagte timetal i III klasse var reelt en nedskæring, da alle statsskoler bortset fra to underviste i Religion i 2 timer i III kl..⁹⁵⁾

Regeringens forslag fik en krank skæbne. Ved Landstingets første behandling afsløredes det tydeligt, at forslaget ingen fremtid havde for sig.⁹⁶⁾ Højreflertallet støttede ganske vist Scavenius' forslag, som det man højst kunne opnå, men Venstres afvisning viste, at forslaget ikke kunne komme igennem i Folketinget. Venstres ordfører Octavius Hansen ønskede embedsmandsskolen afskaffet og erstattet af en skole, der mere svarede til nutidens krav. Her ville afskaffelsen af Græsk have været en god be-

gyndelse. Politiken kunne således i sin kommentar til 1. behandling skrive, at Octavius Hansen førte "Hr Scavenius fra ifjor i Ilden mod Hr Scavenius fra iaar".⁹⁷⁾

Spørgsmålet om Religions stilling blev ivrigt diskuteret under 1. behandling mellem Højres ordførere provst J. J. Bjerre og biskop H. V. Sthyr på den ene side og venstrepolitikerer Octavius Hansen på den anden.⁹⁸⁾

Synspunkterne var ikke nye, idet Bjerres og Sthyr's indlæg hovedsagelig var, hvad man fra kirkelig side havde fremført gang på gang, medens Octavius Hansens tanker lignede, hvad f.eks. Herman Trier og V. Pingel tidligere havde sagt. Det nye var, at medens de kirkelige synspunkter havde haft mest vægt, da sagen bevægede sig på det administrative plan, blev de to holdninger på det politiske plan fremført som mere ligeberettigede standpunkter.

Provst Bjerre fremhævede, at kirken ikke kunne være tilfreds med 1877-ordningen.⁹⁹⁾ Timetallet var alt for lille, og fagets stilling alt for usikker og uregelmæssig. Der var mange begrundelser for at udvide timetallet. Bjerre afviste ministerens ord om, at der ikke kunne findes plads; mange latinskoleelever var dårligt forberedte til konfirmationen; deres dannelse blev et "Misfoster", hvis der ikke blev sørget for, at deres religiøse og etiske undervisning stod mål med deres øvrige undervisning, og endelig var mange elever borte fra deres hjem og dets gode indflydelse.

Bjerre var ikke i tvivl om, at undervisningen i de øvrige fag¹⁰⁰⁾ og bladenes skrivelser rummede en fare for, at eleverne blev fængslede af den nye litteratur og "hildede i Fritænkeri". Denne fare var så alvorlig, at den ikke kunne afvises som "aandelig Lapseri". Den religiøse strid gik dybere i dag end tidligere, hvor man kunne være uenige om et eller andet religiøst spørgsmål, men havde den samme moral. Nu stod kampen også mellem to forskellige moralopfattelser. Som så ofte før blev staten advaret imod at lade stå til; det var vigtigt, at eleverne senere som "Statslivets Funktionærer"¹⁰¹⁾ var i stand til "uden at blinke, at staa for de mest rasende Skyller af Meningsomskiftelser i Befolkningen".

Octavius Hansen var enig med Bjerre i, at eleverne havde behov for at få et indgående kendskab til religion og etik; dette begrundedes i den store rolle, moral og religion havde spillet og stadig spillede for samfundet. Denne undervisning måtte ikke være opbyggelig, men en "Meddelelse ud fra videnskabelige Synspunkter". Bjerre havde glemt at tage hensyn til de konfessionelle forskelle,

at vi både havde jøder og fritänkere her i landet. Sammenfattende afsluttede Octavius Hansen sine synspunkter om Religion med at sige, at han ville støtte en udvidelse af faget på betingelse af, at det konfessionelle forsvandt, men at han bestemt afviste at bifalde "en Forkætring af anderledes troende og af dem, det ærede Medlem behagede at kalde Fritänkere".¹⁰²⁾

Hovedtemaet i den videre diskussion blev spørgsmålet om, hvilken etik religionsundervisningen skulle meddele. Bjerre tilsluttede sig Octavius Hansens ønske om, at etikken burde have en bedre placering, men han tog stærkt afstand fra en konfessionsløs etik. Fritänkernes moral, der "bunder i Naturalisme, som man nu forstaar det", og som er "Fornægtelse af fri Vilje og personligt Ansvar", kunne aldrig forenes med en religiøs etik, som tillige er et forsvaret for den religion, som etikken er et produkt af.¹⁰³⁾ Senere i forbindelse med eksamensspørgsmålet stillede Bjerre det krav, at eleverne ved eksamensbordet skulle erklære sig for den religiøse moral og imod den "Moral, som man kalder Evolutionismens Moral, som ikke vil bygge paa noget religiøst Grundlag".¹⁰⁴⁾

Over for Bjerre og kultusminister Scavenius, der støttede sin partifælle, fastholdt Octavius Hansen, at videnskaben skulle være etikken grundlag, og at ministeren talte "meget uvidenskabeligt", når han troede, at en eller anden religion måtte være grundlaget.¹⁰⁵⁾ Scavenius fik det sidste ord i sagen. Han svarede, at den videnskabelige etik er én i dag og en anden i morgen.¹⁰⁶⁾

Skønt regeringens forslag ikke indførte eksamen i Religion, blev spørgsmålet fremdraget af Bjerre, der ønskede eksamen indført i både IV og VI klasse.¹⁰⁷⁾

Mest interessant i denne sammenhæng var kultusministerens indlæg, idet han endelig gav ministeriets fortolkning af de omstridte paragraffer i skoleloven af 1871. Scavenius erklærede, at indførelsen af eksamen i VI krævede lovændring; dette var begrundet i, at Religion ikke blev nævnt i loven som fag i de to øverste klasser, men blot var gennemført ved administrativ bestemmelse, "en Bestemmelse, jeg i og for sig er fuldstændig enig i, men man kan vel nok sige, at det næppe har været Meningen efter Loven af 1871, at den skulde være indført".¹⁰⁸⁾ Scavenius indrømmede således, at indførelsen af undervisningen i Religion i de øverste klasser var imod skolelovens ånd, og at de mange forsøg på at genindføre eksamen i faget direkte var i modstrid med lovens tekst. Den eneste udvej for at få indført eksamen var at ændre loven, men

Scavenius var overbevist om, at Rigsdagen ville modsætte sig dette.

Hovedindtrykket af l. behandlingen var, at det næppe ville lykkes for landstingsudvalget at nå til enighed hverken om forslaget som helhed eller om faget Religion.¹⁰⁹⁾

På baggrund heraf fik præstekonventernes andragende ikke megen effekt. Det blev i december forelagt for landstingsudvalget¹¹⁰⁾, men det ændrede ikke meningene. Udvalget delte sig i et flertal (bl.a. Bjerre og Sthyr), der ville udvide timetallet i alle klasser til 2 timer og indføre en mundtlig prøve ved IV klasse, og et mindretal (Octavius Hansen og Th. Nielsen), der mente, at en eksamensprøve ikke stemte overens med Religions stilling og særlige karakter, og at et nyt eksamensfag (især i IV) betød en øget overbebyrdelse, og endelig pegede mindretallet på det problem, at ikke alle elever tilhørte Folkekirken.¹¹¹⁾

Udvalgets betænkning afsluttede drøftelserne om en ny skolelov. Både udvalgets flertal og mindretal erklærede sig enige med ministeriet i, at en større reform "i alt Fald for Tiden" måtte betragtes som uigennemførlig¹¹²⁾, og da udvalget ikke kunne enes om mindre forandringer i den bestående ordning, blev sagen henlagt for først at blive genoptaget i 1898.

Samtidig bortfaldt spørgsmålet om religionsundervisningens udvidelse. Kirkerådets og stiftskonventernes initiativ havde været forgæves. Deres forslag havde ganske vist mødt en vis sympati i skolekredse - især hos statsskolernes rektorer, privatskolerne var langt mere forbeholdne - og hos ministeren (jfr. Scavenius' forslag fra 1889), men forslagene strandede på skolelovens bestemmelser. De politiske muligheder for at gennemføre Kirkerådets forslag var yderst minimale. Dels forliste hele skolereformen på, at Venstres og Højres skolesyn ikke lod sig forene, dels var Venstres modstand mod Kirkerådets planer hindrende for deres gennemførelse, selv under forudsætning af enighed om skolereformen.

7. Indre Mission og den lærde skole.

I 1880'erne var flere missionske præster begyndt at tage del i debatten om den lærde skole. Dette var dels et udslag af, at missionen vandt indpas i byerne, hvor latinskolerne befandt sig, dels af situationen i skolen selv, hvor det konfessionelle præg uden for religionsundervisningen forsvandt mere og mere, og hvor

bibelkritikken begyndte at gøre sig gældende. Ligeledes var det af betydning, at både Københavns Indre Mission ("Fra Bethesda" 1885ff) og landsmissionen ("Annexet" 1890ff) fik et organ, der i modsætning til Indre Missions Tidende optog andet end opbyggeligt stof.

I det følgende skal omtales tre situationer, hvor Indre Missions syn på latinskolen og dens daglige liv gav sig udtryk i debatten.

a) Dansesagen i Viborg Katedralskole.

I slutningen af 1880'erne opstod der strid mellem Viborg Katedralskoles rektor H. H. Lefolii, der var grundtvigianer og temmelig frisindet over for nye tanker¹¹³⁾, og den meget aktive indre-missionske stiftsprovst Frederik Zeuthen¹¹⁴⁾ om undervisningen i dans.

Rektor Lefolii, der var foregangsmand med hensyn til den legemlige side af elevernes udvikling¹¹⁵⁾, fik ministeriets tilladelse til at indføre obligatorisk danseundervisning for eleverne i Viborg Katedralskole. Begrundelsen var, at skolens elever, der især kom fra Vestjylland, manglede "Livlighed i aandelig Bevægelse", hvilket bl.a. gav sig udtryk i den "overordentlig store Langsomhed eller, rent ud sagt, Sendrægtighed", hvormed selv de dygtigste eksaminander svarede. Lefolii håbede den forøgede legemlige bevægelse, som dansen gav, ville hjælpe. Formålet skulle desuden være at give eleverne fra landet mod til at begå sig i "selskabeligt Samliv og Omgang med jevnaldrende Kvinder".¹¹⁶⁾ Senere tillod rektor Lefolii, at piger fra byen mod betaling deltog i undervisningen, og at elever, der kunne dokumentere dansefærdighed, blev fritaget.¹¹⁷⁾

Stiftsprovst Zeuthen indledte sit angreb på danseundervisningen i en artikel i Viborg Stiftstidende.¹¹⁸⁾ De drenge fra Vestjylland, som rektor Lefolii mente havde behov for større livlighed, kom for en stor del fra hjem, der var berørt af den "pietistiske Livsanskuelse, der betragter Dans som Synd". Det var derfor forkert at gøre danseundervisningen tvungen, og forslaget var særlig overraskende, fordi rektor tilhørte en kirkelig retning, der kæmpede for samvittigheds- og åndsfrihed imod al religiøs tvang. Zeuthen havde ganske vist selv som elev på Sorø Akademi deltaget i danseundervisning¹¹⁹⁾, men Lefolii havde i modsætning til Sorø

Akademi ladet damer deltage og undervisningen afslutte med afdansningsbal, hvilket let kunne "udvikle Koketteri, Lefleri og Kjæresteri hos de unge 'Herrer' og 'Damer'". Lefolii svarede Zeuthen, at afdansningsballet ikke havde noget med skolen at gøre.¹²⁰⁾

Zeuthen havde også personlig interesse i sagen, hvilket viste sig nogle dage senere, da han anmodede rektor om at fritage hans søn, der skulle konfirmeres, for dansen, fordi Zeuthen gerne ville "have hans Sind saa uforstyrret og roligt som muligt, for at han ret kan samle sin Sjæl".¹²¹⁾ Zeuthen anså det for "absolut urigtigt", at en dreng samtidig gik til konfirmationsforberedelse og til en danseskole for både piger og drenge.¹²²⁾ Lefolii svarede, at han ikke ville tvinge drengen til at deltage, men tilføjede, at der ingen piger deltog på Zeuthens søns hold.¹²³⁾

Diskussionen mellem Zeuthen og Lefolii var en lokal forpostfægtning til en længere principiel debat, som indledtes af Frederik Zeuthen i "Fra Bethesda" i 1891 med den begrundelse, at han havde talt for døde øren i Viborg Stiftstidende.¹²⁴⁾ Zeuthen protesterede igen mod samvittighedstvungen, som overraskende var blevet iværksat af en grundtvigianer, som han personlig havde meget respekt for. Men han kunne ikke tie, da danseundervisningen bidrog til at "udbrede Forlystelsessyge, Letsindighed og Koketteri mellem Ungdommen". Hvis man endelig skulle indføre fælles undervisning, var det bedre at begynde med et andet fag.

Lefolii var stadig uenig.¹²⁵⁾ Han anså danseundervisningens virkning for at være gavnlig, da det var særdeles vigtigt netop for "Udviklingen af Sædelighedsfølelsen hos Ungersvende, at de ikke klosteragtig afspærres fra sømmeligt samliv med jævnaldrende Kvinder". Forlegenhed var ikke et gode. Det var nødvendigt at gøre dansen tvungen for at få dem, der havde mest behov for det, til at deltage, men Lefolii havde endnu ikke afslået forældres anmodning om fritagelse, selv om han ikke personligt anså deltagelse i konfirmationsforberedelse for tilstrækkelig grund.

I den videre debat blev dansens sædelige værdi diskuteret, den grundtvigianske og den missionske holdning til adiafora stillet over for hinanden, og spørgsmålet om fællesundervisningens berettigelse taget op.

Zeuthen havde hidtil udtalt sig imod, at undervisningen var tvungen, men han erklærede sig siden sammen med sognepræst Albert

Schack (Gudum-Fabjerg)¹²⁶⁾ overhovedet imod den fælles danseundervisning for piger og drenge.¹²⁷⁾ Overalt i kristenheden vendte religiøst vækkede sig mere bort fra dansen end fra andre ungdomsadspreddelser. Zeuthen mente, at årsagen hertil var, at "den betagende og fortryllende Magt over Sjælene, som den hvirvlende Dans til Musikens Toner udøver", fik ungdommen til at foretrække verden fremfor Gud. Dansens indflydelse på sædeligheden var derfor meget betænkkelig.¹²⁸⁾

Rektor Lefoliis fremgangsmåde var ifølge A. Schack et overgreb i dobbelt forstand. Fra et kristeligt synspunkt var danseundervisningen udtryk for samvittighedstvang, og fra et almindeligt borgerligt synspunkt var den udtryk for et overgreb fra skolens side. Schack afviste bestemt, at elevernes moral fremmedes ved danseundervisningen. Det ville være at foretrække, at rektor skaffede ikke-hjemmeboende elever adgang til gode og alvorlige hjem. Den kontakt, de herigennem fik med kvinder, ville være langt bedre end danseundervisningens samvær med jævnaldrende kvinder, der rummede betydelige farer for eleverne.

Sognepræst Valdemar Schmidt-Phiseldeck (Snostrup)¹²⁹⁾ afviste, at dansens kendemærke var trylleriet.¹³⁰⁾ Det var forkert at tage udgangspunkt i vækkelsens holdning til dansen, da vækkelsen altid blev afløst af en tid, hvor livets realiteter igen fik deres betydning. Dansen skulle snarere betragtes som en "Idræt", som et udtryk for festglæde. Under denne synsvinkel havde Schmidt-Phiseldeck intet imod, at endog præsten tog sig en svingom, men han var dog klar over, at den uskyldige dans kunne blive farlig, hvis forskellige biomstændigheder knyttede sig til den.¹³¹⁾

Diskussionen om den fælles danseundervisning for drenge og piger førte til, at spørgsmålet om fælles skoleundervisning blev inddraget i debatten.¹³²⁾ Frederik Zeuthen foretrak, at forsøget blev foretaget i andre fag fremfor i dans.¹³³⁾ Professor i NT, L. W. Schat Petersen mente ikke, fællesundervisningen var umiddelbart syndig for den kristelige bevidsthed, og han ønskede den indført, hvor det kunne lade sig gøre, f.eks. i dans. Derimod kunne han ikke acceptere fællesundervisningen i de almindelige skolefag, da de to køn "efter deres forskellige Natur og Anlæg" ikke skulle have den samme uddannelse.¹³⁴⁾ Thomas Rørdam udtrykte sig på samme måde.¹³⁵⁾ Dæt af de to teologer fremførte argument imod fællesundervisningen var en af de væsentligste grunde til, at kun drenge havde adgang til de offentlige latinskoler.

Dansesagen i Viborg viste, hvorledes Indre Mission og grundtvigianerne (repræsenteret ved rektor Lefolii) stillede sig til skolens daglige liv. De to parters holdninger til elevernes moral var ikke særlig forskellig, men de var ikke enige om adiafora. Sagen belyses af en debat mellem Vilh. Beck og redaktøren af Kirkebladet Thomas Rørdam.¹³⁶⁾ V. Beck mente, at den måde, Indre Mission og grundtvigianismen levede på, hvad de fandt glæde i og ikke, var af afgørende betydning for, om de to retninger kunne samarbejde. Så snart talen faldt på dansen, eller så snart "vi under Samlivet staar overfor Dandsesalen, saa er vi straks paa Feltfod". Beck konkluderede, at et "virkeligt glædeligt Samliv mellem de Troende fra de to Lejre vil ikke kunne finde Sted, før I Grundtvigianere har holdt Afdandsningsbal".¹³⁷⁾

Thomas Rørdam kunne ikke acceptere Becks krav, skønt han tilhørte kirkebladsfløjen, som var den gruppe inden for grundtvigianerne, der gik længst med hensyn til at opnå samarbejde med IM. Spørgsmålet om dans var af afgørende betydning, da både Grundtvig og apostlene, ja Herren selv havde lært, at menneskene ikke skulle bestemme vilkårene for "de Helliges Fællesskab", og der stod intet i Skriften om, at dans var en hindring for et ægte kristeligt samliv.¹³⁸⁾ Rørdam var således enig med Lefolii i, at dans var en fuldt tilladelig fornøjelse for ungdommen, men han var dog betænkelig ved den måde danseundervisningen praktiseredes på: Fællesdans uden familiens opsyn og rektors krav om deltagelse.¹³⁹⁾ Men selv om Rørdam mente, Zeuthen havde grund til protest, var deres holdning til dans principielt forskellig.

b) C. Moes polemik med Kolding Latinskoles bestyrer 1893.

I 1893 blev forholdene på Kolding Latinskole angrebet af den indremissionske sognepræst i Skanderup, C. Moe - endnu et udtryk for, at landmissionen i 1890'erne begyndte at blande sig i forholdene i byerne, herunder latinskolerne.

Polemikken var en udløber af Harbøresagen; C. Moes og den lokale præsts begravelsestale efter en stor drukneulykke havde vakt stor forargelse hos tilhørere (især journalister), der ikke var vant til at høre missionske prædikener.¹⁴⁰⁾ Skolebestyrer Sigurd Müller¹⁴¹⁾ hørte til dem, som var forargede over Harbøreprædikenen om "Herrens Straffedomme og Helvedes Pine", og han foreslog i Høj-skolebladet, at kristne mænd rejste til Harbøre og fortalte de efterladte, at Herren foruden dommens også var en nådens Gud.¹⁴²⁾

C. Moe svarede igen med at føre kampen over i fjendens lejr. Sigurd Müller burde ikke istemme det almindelige skrål, men beskæftige sig med mere nærliggende problemer. Moe havde hørt, at der var nogle lærere i Kolding Latinskole, der påvirkede eleverne i fritænkerisk retning, således at der går "Studenter ud fra denne Skole, som i halvvoxen og umoden Alder fremstille sig selv som erklærede Fritænkere".¹⁴³⁾

Sagen bølgede frem og tilbage i den følgende tid.¹⁴⁴⁾ Sigurd Müller nægtede, at der i skolen var ansat nogen lærer, der misbrugte sin stilling¹⁴⁵⁾, og han henviste C. Moe til den mere nærliggende opgave "at fremme Kristenkjerlighed og modarbejde ukristelig Dømmesyge i Skanderup end at sætte Vejviserpæle paa den brede Chaussee, der efter hans Mening fører fra Harboøre Kirkegaard og nedefter". Bestyreren efterlyste desuden Moes kilde til oplysningerne.¹⁴⁶⁾

Moe på sin side hævdede, at han havde oplysningerne fra en kilde på skolen, og at han tvivlede på S. Müllers forsikring om, at ingen af lærerne nedbrød elevernes tro. Selv om læreren ikke gjorde det bevidst, var der mange måder, hvorpå han i undervisningen kunne "nedbryde Troen paa Jesus Christus som Guds Søn, paa Miraklernes Mulighed og Virkelighed, paa Bibelens og Christendommens Sandhed overhovedet, saa at Tvivl og Vantro langsomt siver ind i de umodne Disciples Sjæle".¹⁴⁷⁾

Nogen egentlig afslutning fik sagen ikke¹⁴⁸⁾, men den medførte ifølge Georg Bruun, der var lærer ved skolen og senere blev Sigurd Müllers efterfølger som bestyrer, at elevtallet faldt væsentligt, da indremissionske forældre sendte deres børn i andre skoler.¹⁴⁹⁾ Diskussionen bidrog således til Indre Missions ønske om at oprette en egen latinskole.

c) Indre Missions "latinskole".

Bestræbelserne for at få oprettet en latinskole med tilknytning til Indre Mission må ses på baggrund af Indre Missions holdning til tidens kirkelige, pædagogiske og kulturelle situation.

Indre Mission var ikke tilfreds med de fleste af de bestående offentlige eller private latinskoler, hvilket Zeuthens kamp mod danseundervisningen i Viborg og Moes polemik med skolebestyrer Sigurd Müller giver et indtryk af. Selv om skolelederne ofte var kristne personligheder, der ønskede, at religionen skulle have en fremtrædende plads i skolen, var der altid fritænkere i lærerkorp-

set, som virkede nedbrydende på elevernes tro. Man mente desuden, at fritænkernes undervisning og lærernes banden i timerne bragte elevernes moral i fare.

Tanken om en latinskole for de troende var ikke ny. På menighedsmødet i Kolding 1879 havde mænd fra forskellige kirkelige retninger foreslået en kristelig latinskole oprettet, men forslaget blev ikke gennemført.¹⁵⁰⁾ Senere havde enkeltpersoner syslet med tanken, ligeledes uden at den blev realiseret.¹⁵¹⁾

Den afgørende grund til, at Indre Missionske kredse tog spørgsmålet om en særlig latinskole op netop i slutningen af 1890'erne, var, at den bibelkritiske virksomhed efterhånden begyndte at brede sig fra Universitetet til skolens område. Bibelkritikkens betydning for skolen vil blive behandlet nedenfor (p. 219ff.).

Sagen blev rejst i jan. 1898 i Indre Missions nystartede Kristeligt Dagblad.¹⁵²⁾ Bladet bragte en rørende historie om, hvorledes den gode, begavede og flinke dreng Ejnar gennem fire års "Gift-dryp" i den lærde skole var blevet fritænkter med et vemodigt ansigt, som fortalte om "et Hjertes Lidelser". Kristeligt Dagblad opfordredes til at indlede en debat om oprettelse af en latinskole for "de Hellige".¹⁵³⁾

Rkp. G. Münster (Lukas K.Kbh.)¹⁵⁴⁾ gik ivrigt ind for oprettelsen af en skole til gavn for Guds Rige. Han mente ikke, at det var tilstrækkeligt, at skolens leder var troende, men at man ved alle læreransættelser måtte sikre sig, at den udpegede ville arbejde "dreven af Guds Aand" på at holde "den Strøm af Forargelse borte, der i de fleste Skoler saa rigeligt vælder ud over de ulykkelige Børn". En sådan skoles opgave skulle først og fremmest være at gøre eleverne til troende og kun i anden række at meddele kundskaber. Skolens kristelige præg ville Münster desuden sikre ved at mindske lektielæsningen til om mandagen, ved at afskaffe skoleballer ("sande Øvelsestimer i Forfængelighed" og sikkert ofte også i "Sanselighed") og ved at indføre en alvorlig tugt grundet i Guds ord. De praktiske problemer kunne løses ved at samle en "Kreds af trosvarme for Sagen ivrige Mænd" måske i samarbejde med Studenterrhjemmets og KFUM's bestyrelser.¹⁵⁵⁾

De praktiske vanskeligheder med at skaffe penge, elever og lærerpersonale var uden tvivl hindrende for sagens gennemførelse. I hvert fald standsede bestræbelserne for at oprette en latinskole i København foreløbigt, efter at to anonyme indsendere og Kr. Dagblads redaktion havde talt indtrængende for sagen.¹⁵⁶⁾

Nye artikler i Kristeligt Dagblad i dec. 1900 gjorde opmærksom på nødvendigheden af en latinskole, der stod i en inderlig forbindelse med den levende menighed. Begrundelserne var stadig de samme, at en sådan skole skulle værne om elevernes barnetro i en tid, hvor fritænkeriske eller religiøst indifferente lærere prægede de øvrige skolers undervisning. Samtidig skulle skolen modvirke tidens tendens til at fjerne det positivt religiøse fra skolerne, hvilket ville gøre religionsundervisningen "kraftesløs".¹⁵⁷⁾

Et forsøg på at føre tankerne ud i livet blev gjort, da sognepræst og seminarieforsstander Ad. L. Hansen, der var Indre Missions banebryder indenfor skolearbejdet¹⁵⁸⁾, overlod arbejdet i Nørre Nissum til andre og på opfordring flyttede til København for at forberede oprettelsen af en latinskole.¹⁵⁹⁾

Men selv den handlekraftige Ad. L. Hansen måtte give op. Kort tid før var de fleste københavnske private latinskoler, som i 1890'erne havde konkurreret voldsomt om eleverne¹⁶⁰⁾, blevet enige om at danne institutionen "De forenede Skoler".¹⁶¹⁾ Et af de afgørende punkter i latinskolernes samarbejde var en aftale om at hindre, at nye latinskoler blev oprettet i København. Dette sikredes ved, at Privatlærernes fagordnede Lærerforening lovede at hindre illoyal konkurrence ved at nægte en ny latinskole et organiseret lærerkorps.¹⁶²⁾

Denne fremgangsmåde blev nu anvendt overfor Ad. L. Hansens påtænkte latinskole. Formanden for privatlærernes forening P. Elmquist sendte en opfordring til alle foreningens medlemmer om ikke at søge ansættelse ved den nye skole.¹⁶³⁾ Henvendelsen blev også tilstillet Ad. L. Hansen, som derefter meddelte, at han opgav sagen.¹⁶⁴⁾ Uden et faguddannet lærerpersonale og med institutionen "De forenede Skoler" som modstander ville en ny skole møde uoverstigelige vanskeligheder, og den ville næppe kunne opnå ministeriets dimissionsret.

Helt blev tanken dog ikke opgivet. Kunne en kristelig skole ikke oprettes i København, kunne man forsøge at få den placeret i Provinsen. Allerede i 1898 havde missionær H. Chr. Beck¹⁶⁵⁾ henvist til Marie Jørgensens Latin- og Realskole i Odense, hvor han mente, den rette tone fandtes, selvom bestyrerinden ikke tilhørte Indre Mission.¹⁶⁶⁾ Året efter anbefalede Vilh. Beck skolen for "Herrens Venner". Efter at han havde besøgt skolen og fået den anbefalet af troende mænd¹⁶⁷⁾, foreslog han forældre, der ikke ønskede at sætte deres børn i latinskoler "hvor Fritænkeriet allerede

længe har sneget sig ind blandt Lærerne", og hvor nu "den trosødelæggende Bibelkritik af dumme eller samvittighedsløse Religionslærere endog indpodes i Børn", at sende dem i Marie Jørgensens Skole.¹⁶⁸⁾

Fremtiden for Marie Jørgensens Latinskole var imidlertid afhængig af eksamensretten. Selvom skolen gentagne gange anmodede ministeriet om denne, blev ansøgningen hver gang afslået. Undervisningsinspektionens formand professor Gertz udtalte sig hvert år stærkt negativt om skolen. De vigtigste begrundelser for ikke at bevilge eksamensretten var uregelmæssigheder i undervisningsplan og lærerforhold, (læreren i Latin gik selv i III kl.), og at der intet behov var i Odense for en ekstra latinskole som konkurrent til katedralskolen.¹⁶⁹⁾

Disse besværligheder var sikkert medvirkende til, at Marie Jørgensen ønskede at afhænde latinskoleafdelingen til Indre Mission, således at den kunne "faa virkelig Tilslutning og Tillid blandt Guds Folk". Men trods Vilh. Becks og Kristeligt Dagblads opfordring til missionens venner om at købe skolen, blev salget ikke gennemført.¹⁷⁰⁾ Indre Missions bestræbelser for at få egen latinskole var hermed mislykkedes.¹⁷¹⁾ Først med gymnasiet i Haslev, der oprettedes i 1916, fik Indre Mission sit ønske opfyldt.

8. Undervisningen 1882-1903¹⁷²⁾

a) Den lærebogsorienterede undervisning

Skal katekismen bevares?

Balslevs katekismus var stadig totalt enerådende både i statskolens (tabel 11) og privatskolens (tabel 12) lærebogsundervisning.¹⁷³⁾ Den lærde skole holdt fast ved den autoriserede lærebog. Latinskoleeleverne modtog den samme dogmatiske undervisning som folkeskolens elever og konfirmanderne.

Lærebogsundervisningen var ikke uomstridt, men diskussionen stod mindre om Balslevs Katekismus/andre lærebøger end om berettigelsen af lærebogsundervisning overhovedet. Det var især grundtvigianske kredse, der (sammen med de mere radikale) ønskede det dogmatiske islæt bort fra religionsundervisningen.¹⁷⁴⁾ De mange indlæg, der kom fra grundtvigianerne i denne sag, skal ikke omtales

her, da de i regelen udelukkende beskæftigede sig med folkeskolens undervisning.

Den grundtvigske holdning til faget Religion fik imidlertid betydning for nogle private latinskolelæreres religionsundervisning. I H.C.Frederiksen's Ordrup Real- og Latinskole anvendtes ingen lærebøger i religionsundervisningen udover selve Biblen. Bestyreren var modstander af det sædvanlige terperi af katekismus og bibelhistorie. Religionskundskaber var intet værd, hvis et kristent liv ikke var grundlaget. Det var vigtigere, at undervisningen blev givet i kristendommens lys, og at eleverne kom til at leve et kristent liv.¹⁷⁵⁾

H. C. Frederiksen's pædagogiske tanker var præget af Grundtvig, Søren Kierkegaard og H. Schneekloth, ved hvis skole han havde været lærer. Ordrup skole var en kostskole, hvor bestyreren ønskede at være som en far for eleverne; religionsundervisningen blev i skolens første tid givet i forbindelse med historieundervisningen, hvor kristne personligheders virken i historien blev fremdraget, og ved at bestyreren samlede eleverne mandag morgen, hvor han holdt en oplysende eller opbyggelig tale eller læste historier eller digte, ofte med udgangspunkt i søndagens tekst.¹⁷⁶⁾ På samme måde mødtes elever, forældre og andre interesserede til aftenmøder, hvor bestyreren eller pastor Ove Hohlenberg¹⁷⁷⁾ o.a. holdt foredrag om emner, der vedrørte religion i videste forstand.

H. C. Frederiksen fik mange problemer med Gentofte Skolekommission, der forlangte, at faget Religion skulle være et selvstændigt fag på timeplanen, og at det pensum, der krævedes i folkeskolen (katekisme + bibelhistorie) skulle læres også i Ordrup. Efter en række skarpe ordvekslinger endte sagen med en sejr for H. C. Frederiksen. Skolekommissionen måtte opgive sagen, da pastor Hohlenberg, der var tilknyttet skolen, udstedte attester om, at elevernes religiøse kundskaber var tilfredsstillende, og Skoledirektionen for Sokkelund og Smørum Herreder erklærede, at selv om Frederiksen havde "noget phantastiske eller idealske Forestillinger om Maaden hvorpaa Religion helst bør bibringes Børn", og at han "af frygt for den almindelige Fremplapren af Religionssætninger" var gået til den modsatte yderlighed, kunne man ikke pålægge en privat skole at benytte bestemte lærebøger.¹⁷⁸⁾

Selv om Ordrup Skole i nogen grad skiftede karakter, da skolen voksede og i slutningen af 1880'erne fik eksamensret¹⁷⁹⁾, vedblev religionsundervisningen at være anderledes end i de andre lær-

Tabel 11: Oversigt over undervisningen i I-III klasse 1882-1903. Statsskolen.

	<u>82</u>	<u>83</u>	<u>84</u>	<u>85</u>	<u>86</u>	<u>87</u>	<u>88</u>	<u>89</u>	<u>90</u>	<u>91</u>	<u>92</u>	<u>93</u>	<u>94</u>	<u>95</u>	<u>96</u>	<u>97</u>	<u>98</u>	<u>99</u>	<u>00</u>	<u>01</u>	<u>02</u>	<u>03</u>
	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	00	01	02	03	
Balslevs Forklaring	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14
Lofts Lærebog i manuskript	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Assens mindre Bibelhistorie	13	13	13	13	13	13	13	13	13	14	14	13	13	13	13	13	13	11	11	11	11	10
Assens større Bibelhistorie	1	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Balslevs Bibelhistorie	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bergs Bibelhaandbog	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Chr. Møllers Bibelhistorie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Martensens & Paullis Bibelhist.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	3	3	3	3	3	3
Salmer	12	12	12	11	11	13	11	12	12	12	13	13	13	13	13	13	13	13	13	12	12	11
Bibellæsning	4	4	3	3	4	4	5	4	6	7	4	5	4	5	4	4	2	4	4	4	3	4
Kirkeåret, gudstjenesten	-	-	-	1	1	1	1	1	2	1	1	1	2	2	1	-	-	1	2	1	1	1
Suppl.læsning og gennemgange	1	-	-	-	1	1	1	-	1	1	1	-	1	1	2	2	2	1	-	-	-	-

Tabel 12: Oversigt over undervisningen i I-III klasse 1882-1903. Privatskolen.

	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	00	01	02	03	Antal skoler
	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	00	01	02	03		
Antal skoler	12	13	15	15	17	17	17	18	18	19	19	19	19	20	20	19	19	19	20	20	20	26	
Balslevs Forklaring	11	12	14	14	15	15	14	16	15	16	16	16	16	18	16	16	14	15	17	17	16	23	
Angers og Rindoms Katekismus	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
Joh. V. Hansen: Guds Rige	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	-	-	2	
Luthers lille Katekismus	-	-	-	1	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2	-	-	-	-	1	-	-	2	
Assens mindre Bibelhistorie	6	6	9	8	9	10	8	8	7	7	7	8	9	11	9	10	7	6	7	7	6	15	
Angers Bibelhistorie (forsk.udg.)	5	5	5	6	5	4	3	2	2	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	6	
Balslevs Bibelhistorie	-	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
Tangs mindre Bibelhistorie	1	1	-	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	1	1	1	1	1	1	-	3	
Tangs udvidede Bibelhistorie	-	-	-	-	-	-	1	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	
Tangs Bibelhistorie	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Bredsdorffs Bibelhistorie	-	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	
S.C. Müllers Skolebibel	-	-	-	-	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	2	
Nic. Nielsens Bibelhistorie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	
Christen Møllers Bibelh.for Element.	-	-	-	-	1	-	1	2	2	2	3	3	2	2	2	1	1	1	1	1	1	3	
C.Møllers Bibelh.for Sem.og højere Sk.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	2	2	2	1	1	1	1	1	1	2	
Martensens og Paullis Bibelhist.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	4	5	4	6	6	6	6	
Bibelhistoriske fortællinger	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Salmer	11	13	15	15	16	15	15	16	15	15	17	16	14	17	15	15	15	15	18	18	14	24	
Bibellæsning	8	7	10	7	9	9	9	12	10	11	13	14	14	13	15	17	15	15	14	14	16	24	
Kirkehistorie	2	3	2	4	2	3	5	7	4	5	4	5	3	8	5	6	5	4	5	7	9	17	
Kirkeåret, søndagsevangeliet	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1	2	2	1	4	4	
Lidelseshist. efter salmebogen	1	-	-	-	-	-	-	1	-	2	2	1	2	4	1	4	-	1	-	-	-	7	
Suppl. læsning og gennemgange	-	-	-	-	-	-	1	1	1	-	-	-	1	2	1	1	2	4	-	1	3	8	

de skoler. Den var i høj grad historisk anlagt, og lærebog og katekismus blev ikke benyttet i hele perioden. I et foredrag (1902) angreb H. C. Frederiksen brugen af lærebogen. Mange steder var katekismen blevet identificeret med selve religionen, hvis man kunne den udenad, kaldte man sig kristen. Men H. C. Frederiksen var overbevist om, at udenadslæren var et dårligt pædagogisk system, da ingen mere byggede deres overbevisning på, hvad de kunne læse sig til eller lære udenad. Der skulle anderledes personlig påvirkning til.¹⁸⁰⁾

I Zahles Skole¹⁸¹⁾, hvis bestyrerinde Natalie Zahle ligesom H. C. Frederiksen var præget af det grundtvigske livssyn, blev der heller ikke undervist i lærebog i de klasser, der svarede til latinskolernes I-III klasse, men i modsætning til i Ordrup, hvor fortælle- og foredragsformen blev anvendt også i underklasserne, havde pigerne i Zahles Skole fået kendskab til både Luthers lille Katekismus og Balslevs Forklaring i de mindre klasser.¹⁸²⁾

Lærebogen blev ligeledes stærkt angrebet af skolebestyrer Sigurd Müller i Kolding. Han mente ikke, at Balslevs lærebog var stort bedre end Balles. Den holdt sig til den gamle "skandaløse Oversættelse" af Luthers Katekismus, hvilket betød, at meget var totalt uforståeligt for børnene. Desuden vrimlede Balslevs forklaringer med "de fladeste Trivialiteter". Sigurd Müller anførte, at Luthers Katekismus aldrig fra Luthers side havde været beregnet som en børnebog, der skulle læses udenad. Desuden mente han, at bogen var delvis forældet, da "Aanden" ikke havde "holdt Ferie fra 1529 til denne Dag. Et frugtbart kendskab til budene, trosbekendelsen og sakramenterne ville eleverne først få, når denne undervisning sammenknyttedes med det historiske.¹⁸³⁾

Andre forsvarede lærebogen. Adj. og religionslærer Johannes Loft (Vb) anså således lærebogsundervisningen for fagets vigtigste del. Det var ikke muligt at undervise i kristendommen uden at undervise i kristen dogmatik; selv om Loft indledte sin undervisning med bibelhistorie, var det for senere med lærebogen at "sige Besked". Dogmerne var mere end fortællingerne, de sidste hørte fortiden til, medens de første "angaar mig, min Nutid, min Fortid, min Fremtid".

Konsekvenserne af at udelukke dogmatikken og dermed ødelægge evangeliet som børnelærdom var ifølge Loft meget store. Han mente, at en sådan ændring af religionsundervisningen ville skrue udviklingen 1000 år tilbage og efterlade Danmark som en missionsmark.¹⁸⁴⁾

Loft udtalte sig om religionsundervisningen i almindelighed, ikke om Balslevs lærebog. At han ikke var helt tilfreds med denne kan imidlertid ses af, at Loft selv udarbejdede en lærebog.¹⁸⁵⁾

Bibelhistorien og bibelkritikken.

Medens Balslevs Lærebog bevarede sin centrale placering i den lærde skole igennem hele perioden, blev de anvendte bibelhistorier stærkt angrebet, og berettigelsen af deres tekstvalg og stofpræsentation anfægtet.

I 1880'erne var Assens mindre Bibelhistorie eneherkende i statsskolen og delte markedet i privatskolen med en række mindre bibelhistorier, der var beregnet for folkeskolens religionsundervisning.¹⁸⁶⁾ De vigtigste var Angers Bibelhistorie, der udkom i en række udgaver, og den grundtvigske højskoleforstander J. T. A. Tangs bibelhistorie, der bl.a. udkom i en "mindste", "lille" og større udgave. Udgaverne kunne desuden fås illustrerede og med og uden Luthers Katekismus som tillæg.¹⁸⁷⁾

Flere nye mindre bibelhistorier søgte at vinde indpas i skolen: S. C. Müller forkortede sin 30 år gamle "Den hellige Skrift i Udtog" (1852) og udgav den under titlen "Skolebibel, et kort Udtog af den hellige Skrift". I modsætning til andre bibelhistorier omskrev S. C. Müller mindst muligt, men bevarede Bibelens ord, hvor det lod sig gøre.¹⁸⁸⁾ Skolebestyrer Chr. Bredsdorffs "Bibelhistorie for Folkeskolen" blev kun anvendt i hans egen Nørrebro Real- og Latinskole. Desuden udarbejdede sognepræst og religionslærer (ved BK) Christen Møller på opfordring af skolebestyrer Jean Pio (BK) en "Lærebog i Bibelhistorien for Elementarskolen" (1.udg.1880). Den var beregnet for latinskolens begynderklasser, men blev ikke desto mindre benyttet af de egentlige latinskoleklasser i Maribo Skole og Vejle Real- og Latinskole.

Den traditionelle ortodokse bibelopfattelse prægede alle de nævnte bibelhistorier. Alle fremstillinger bragte det, som man i 1850'erne og 1860'erne havde sat som mål for en ny bibelhistorie til afløsning for Herslebs Bibelhistorie: en bibelhistorie skulle bringe "det objektivt givne stof" og ligge så tæt på Bibelen som muligt. Bibelhistorien blev ikke anvendt som læsebog som baggrund for lærerens udlægning af Bibelens skrifter, men som lærebog. Eleverne lærte de bibelhistoriske fortællinger (ofte udenad) og fik den opfattelse, at de var inspirerede. Eleverne fik igennem de for-

skellige bibelhistorier ikke meget at vide om Bibelens skrifter, og hvor det skete, blev de enkelte skrifter blot opregnet, ligesom deres guddommelige oprindelse påpegedes i flere bibelhistorier.¹⁸⁹⁾

Imidlertid havde den videnskabelige bibelforskning gjort de eksisterende bibelhistoriers bibelopfattelse forældet. Både inspireret af udenlandske bibelforskere og af den nye historiske kildekritik overførte danske gammeltestamentlige eksegeter den nye videnskabelige metode til bibelteksterne, især Pentateuken. Uenigheden om det berettigede i at anvende kildekritikken på de gammeltestamentlige kilder blev voldsom. Diskussionen om bibelkritikken¹⁹⁰⁾ skal kun omtales her, for så vidt den fik betydning for undervisningen i bibelhistorie.

Banebrydende for den nye bibelopfattelse var de to professorer i GT, Frants Buhl¹⁹¹⁾ og J. C. Jacobsen.¹⁹²⁾ Frants Buhls artikler 1884 ff. fik væsentligst betydning for den videnskabelige diskussion; større betydning for bibelkritikkens udbredelse fik Buhls og senere J. C. Jacobsens universitetsundervisning, som betød, at de kommende præster og religionslærere i høj grad blev præget af det nye bibelsyn. Men endnu i 1880'erne, hvor debatten foregik på det videnskabelige plan, og i 1890'ernes første halvdel, hvor bibelkritikken takket være Axel Plenge¹⁹³⁾ og A. C. Larsen¹⁹⁴⁾ blev et offentligt debattemne, blev bibelhistorieundervisningen så godt som ikke inddraget. Det var følgerne for Bibelen selv og præsteuddannelsen, der blev diskuteret.

Sognepræst B. Paludan-Müller (Fr.borg)¹⁹⁵⁾ formåede endog i "Bibelhistorien og den Gammeltestamentlige Kritik. Sendebrev til Lærerne i den danske Folkeskole", som var en gendrivelse af den første danske samlede fremstilling af Israels historie, der byggede på de bibelkritiske forskningsresultater¹⁹⁶⁾, at beskæftige sig med følgerne for bibelhistorien uden at behandle de undervisningsmæssige aspekter heraf.¹⁹⁷⁾ De følgende år prægedes debatten af professor P. Madsens tale ved Universitetets reformationsfest nov. 1894 og Vilh. Becks reaktion herpå.¹⁹⁸⁾

Men efterhånden som bibelkritikken fik flere og flere tilhænger, og dens resultater blev nøjere fremlagt, kunne skoleundervisningen ikke undgå at blive inddraget i debatten. A. C. Larsen og Herman Trier havde allerede i 1890 fremhævet, at det historiske synspunkt på Bibelens tilblivelse ikke i længden kunne holdes uden for skolen. Et af de vigtigere argumenter for, at de unge skulle orienteres om de bibelske skrifers tilblivelse, var, at de alligevel ville

få viden herom igennem et agitatorisk fritænkerforedrag.²⁰⁰⁾ Fra modsat side afviste den konservative professor C. Henrik Scharling ganske, at bibelhistorien skulle omskrives. Han anså det for et lige så håbløst foretagende at skrive en ny bibelhistorie efter de resultater, bibelkritikken og naturvidenskaben mente at være kommet til, som at skrive planeten Mars' geografi. I begge tilfælde ville resultatet blive det rene fantasteri. "Bibelhistorien med sin storladne Indledning om Skabelsen, Syndefaldet og de store Forjættelser om en kommende Frelser er bestemt for Troen og kan kun fortælles fra den religiøse Tros Standpunkt". Ellers ville Scharling hellere helt undvære bibelhistorien.²⁰¹⁾

I 1898-1899 dannede tre foredrag af landets førende bibelkritiske forskere udgangspunkt for den første store debat om bibelkritikkens konsekvenser for bibelhistorieundervisningen. En afgørende årsag til, at sagen blev draget frem, var, at den nye seminarielov stillede krav om kendskab til de bibelske bøgers oprindelse.²⁰²⁾ Sognepræst H. Martensen Larsen havde i denne forbindelse udarbejdet en "Historisk Oplysning om den hellige Skrift"²⁰³⁾ til afløsning af T. Skat Rørdams bog af samme titel²⁰⁴⁾, men byggede i modsætning til Rørdam på den bibelkritiske forskning.

Professor J. C. Jacobsens foredrag blev holdt i Theologisk Samfund 1898, men det fik en videre udbredelse, da det blev trykt i Nationaltidende og i Danmarks Lærerforenings Medlemsblad.²⁰⁵⁾ Dette foredrag blev fulgt op af Frants Buhl i Det pædagogiske Selskab i marts 1899²⁰⁶⁾ og af H. Martensen Larsen på Danmarks Lærerforenings 5te almindelige skolemøde i aug. 1899.²⁰⁷⁾

J. C. Jacobsen mente, at det var "indlysende", at de nye resultater måtte få indflydelse på bibelhistorieundervisningen, og han afviste bestemt den indvending, at bibelkritikken gjorde undervisningen umulig ved at bortskære store dele af stoffet. Jacobsen søgte derefter at vise, at hans forslag til ændringer i religionsundervisningen ikke fik denne konsekvens. Mindst forandringer skulle der foretages i lærebogen, og disse ændringer kunne læreren mundtlig give i tilknytning til Balslev.²⁰⁸⁾ Jacobsen støttede bevarelsen af lærebogen, da denne sikrede kontinuiteten i religionsundervisningen.

Bibelhistorien måtte derimod forandres afgørende. For det første burde nyt stof optages. Dels var det nødvendigt at give visse isagogiske oplysninger²⁰⁹⁾, dels skulle profeterne (især de store skriftprofeter) have langt større plads end hidtil. Kun den del af Israels historie, der var bærer af åbenbaringshistorien havde be-

tydning for religionsundervisningen, og netop mellem profeternes virksomhed og begivenhederne i Israels historie var der "det inderligste Vexelforhold". Under denne synsvinkel måtte derimod noget af det hidtidige stof i bibelhistorien forsvinde. Det største problem for bibelkritikerne var imidlertid, at til de fortællinger, der skulle forsvinde, hørte nogle af de mest populære historier: Samson-, Goliath- og David- samt Jonas- og Danielfortællingerne. Endelig var der en række fortællinger, der skulle behandles på en ny måde. Da det hørte med til almindelig dannelse at kende Mosebøgenes fortællinger, og da disse ejede et rigt religiøst indhold, burde de stadig meddeles, men under en religiøs, ikke historisk synsvinkel. J. C. Jacobsen mente, at eleverne i de lærde skoler passende kunne få kendskab til det nye syn på Mosebøgerne i de højere klasser, medens de øvrige elever måtte orienteres under konfirmationsforberedelsen.²¹⁰⁾

De synspunkter, som prof. Jacobsen fremsatte i 1898, blev stort set gentaget af Buhl og Martensen Larsen året efter. Begge anså de den gamle inspirationslære for ganske ødelæggende for bibelhistorieundervisningen. Den var i virkeligheden allerede opgivet, idet alle bibelhistorier havde fravalgt stof, både af pladsmæssige årsager, men også af religiøse grunde, da Bibelen indeholdt mange fortællinger, det ikke var passende at meddele. Enhver bibelhistorie hvilede således på et bibelkritisk princip.²¹¹⁾

Buhl og Martensen Larsen mente ligesom J. C. Jacobsen, at profeterne måtte have mere plads i bibelhistorien, og at ur- og patriarkhistorien stadig skulle medtages, men af andre grunde end tidligere.²¹²⁾ Martensen Larsen imødegik sine modstandere med at slå fast, at bibelkritikkens mål ikke var at rive Bibelen ned, men at sætte alt på rette plads. Det var magtpåliggende for Martensen Larsen at fremhæve, at han og mange andre med ham drev bibelkritik i kristelig ånd, og at det var for kristendommens egen skyld, at bibelhistorien skulle skrives om. Læreren kunne ikke i længden holde sin viden tilbage, og han ville da let komme til at nedbryde den trykte bogs autoritet, hvilket var uheldigt, desuden kunne den nye viden i "den almindelige Oplysnings Tidsalder" ikke skjules.²¹³⁾ For Martensen Larsen var bibelkritikkens optagelse i skolens lærebøger en forudsætning for, at diskrepansen mellem elevernes tro og den viden, som naturvidenskaben og historieforskningen havde tilvejebragt, kunne blive ophævet.²¹⁴⁾

Forslaget om at indføre en bibelhistorie skrevet på den nye bibelforsknings grundlag vakte voldsom indsigelse. Angrebene rettedes især mod J. C. Jacobsen, hvis foredrag blev trykt i lærerforeningens organ, og Martensen Larsen, der holdt sit foredrag i lærerforeningen, og som havde udgivet en lærebog til seminarierne. Polemikken skal kun omtales kort i denne sammenhæng.²¹⁵⁾

Langt de fleste indlæg, hvoraf de indre-missionske var de mest skarpe, afviste, at der var brug for en ny bibelhistorie. Den eneste indrømmelse, man gav bibelkritikkens mænd, var, at det var godt, at de havde gjort opmærksom på profeternes betydning²¹⁶⁾, men dette betød ikke, at profeterne skulle dominere hele fremstillingen. Bibelkritikernes skriftsyn blev skarpt afvist, selv om alle ikke var enige om, hvor langt inspirationslæren gik.²¹⁷⁾

Ved siden af uenigheden om berettigelsen af at drive bibelkritik i det hele taget var der stor modstand imod, at forskningens resultater blev optaget i en skolebog, førend man var nået til fuldstændig enighed om deres gyldighed. S. C. Müller beskyldte J. C. Jacobsen for ikke at skelne mellem videnskabelig teologi og religion, af hvilke kun den sidste vedkom det menige folk, skolen og konfirmanderne²¹⁸⁾, og for Frederik Zeuthen hørte kun det stof hjemme i en lærebog, der var urokket af såvel hidtidig som fremtidig kritik.²¹⁹⁾ Martensen Larsens "Historisk Oplysning om den hellige Skrift" blev især kritisk modtaget, fordi den skulle anvendes i undervisningen.²²⁰⁾

Reaktionen på Martensen Larsens foredrag var noget skarpere, end den havde været over for J. C. Jacobsen.²²¹⁾ Biskoppen over Lolland-Falsters Stift, Christian Leunbach²²²⁾, erklærede, at hvis en bibelhistorie skrevet af bibelkritikere dristede sig til at påstå, "at Syndflodshistorien, Abrahams og Jonas' Historie kun ere Sagnhistorier, da er det ikke blot ubeviste og ubeviselige Paastande, men det er i aldeles uløselig Strid med Herrens egen klare Ord om Noah, Abraham og Jonas". For Leunbach var der intet forlig muligt mellem "Bibelkritikkens formentlige Resultat" og "Jesu klare Ord". Biskoppen ville tage sin afsked, hvis en bibelkritisk bibelhistorie, en "aldeles utilbørlig forvansket Bibelhistorie", blev autoriseret til brug i skolen, og tilskynde til udtrædelse af Folkekirken.²²³⁾ Vilh. Beck opfordrede de øvrige bisper til at støtte Leunbach²²⁴⁾, og Kristeligt Dagblad opfordrede kultusministeriet til at forbyde brugen af Martensen Larsens bog på statsseminarierne.²²⁵⁾ Dansk Kirketidendes redaktør J. H. Monrad advarede imidler-

tid mod anvendelse af kraftige midler, da hverken udtrædelse af Folkekirken eller påkaldelse af det verdslige sværd kunne holde kritikken ude, idet de allerfleste yngre teologer og mange lærere var tilhængere af den.²²⁶⁾

Debatten om bibelkritikkens anvendelse på den bibelhistoriske fremstilling vedkom både den lærde skole og den lavere skole. I virkeligheden var problematikken måske mest aktuell for den lærde skole; her skulle der anvendes en "udførligere" bibelhistorie, og her modtog eleverne den fyldigste viden i andre fag.²²⁷⁾

Men indvirkede bibelkritikdebatten på den lærde skoles undervisning? I løbet af 1890'erne blev der tilvejebragt to nye bibelhistorier, og nogle af den lærde skoles hidtil benyttede bøger udkom i nye udgaver.

I 1891 udkom Christen Møllers "Bibelhistorie for Seminarier og højere Skoler". Bogen var blevet til på kultusministeriets opfordring i anledning af de nye bestemmelser for seminariernes eksaminer.²²⁸⁾ Ifølge disse bestemmelser skulle lærerkandidaterne have "Færdighed i at finde sig til Rette i de bibelske Bøger".²²⁹⁾ Møllers bog indeholdt foruden det almindelige bibelhistoriske stof en række afsnit, "Oversigt og Forklaringer", hvor han søgte at sætte fortællingerne ind i en større sammenhæng. Møller håbede, at bogen også kunne anvendes i de lærde skoler, men her skulle eleverne kun læse de bibelhistoriske fortællinger, ikke oversigterne.²³⁰⁾ Chr. Møllers fremstilling var lettere læsning end mange af de andre bibelhistorier, da den dels udelod en del navnestof dels for Ny Testaments vedkommende ikke byggede på den gamle autoriserede bibeloversættelse, men på Skat Rørdams og adjunkt Axel Sørensens (M) oversættelser.²³¹⁾

Bibelopfattelsen i Chr. Møllers bibelhistorie var traditionel, selv om han på enkelte områder tog hensyn til arkæologiske og bibelkritiske undersøgelser.²³²⁾ Hele hans fremstilling var præget af, hvad han selv skrev i sin indledning, at medens "den nyeste Bibelkritik er i travl Virksomhed for at samle Historie ud af Bibelen, har det fra først af været Menighedens Opgave at samle Bibelen ud af Historien". Og han fortsatte: "Det er dette bibelske Stof, som Kirken med Helligaandens Hjælp har samlet og hævdet, der afgiver baade Indhold og Form for den kristne Børnelærdom".

Medens Møllers bog blev modtaget positivt af anmelderne²³³⁾, blev et af de fire kort, der fandtes bagi bogen voldsomt angrebet

af prof. C. Henrik Scharling.²³⁴⁾ Angrebet havde forbindelse med bibelkritikken, da Christen Møllers "Kort over Jerusalem" var rettet efter Frants Buhls nyeste undersøgelser.²³⁵⁾ Chr. Møller havde på sit kort placeret GT's Gihonskilde som værende identisk med den nuværende Mariakilde og placeret Zion på den østlige og ikke som i ældre kirkelig tradition på Jerusalems vestlige høj. Det afgørende for Scharling var ikke så meget de topografiske spørgsmål, hvor han var uenig med Møller²³⁶⁾, som det forhold, at autoriserede skolebøger ikke burde optage "nye Hypoteser og Theorier", som endnu ikke havde stået deres prøve. Dette gjaldt især for bibelhistorier. Det var vigtigt, at elevernes tillid til de trykte lærebøger ikke blev rokket.²³⁷⁾ Chr. Møller svarede, at han ikke var overbevist af Scharlings indvendinger imod Buhls kort.²³⁸⁾

Josepha Martensen og Just Paullis "Bibelhistorie" (1897) vandt indpas i tre statsskoler og i flere privatskoler i slutningen af den her behandlede periode. De to forfattere var lærere ved den konfessionelt prægede Østersøgades Latin- og Realskole.²³⁹⁾

Bibelhistorien var traditionel. Den gengav de bibelhistoriske fortællinger i Bibelens rækkefølge. Som noget nyt havde den marginnoter, der i høj grad lettede oversigten. Udover en opremsning af GT's og NT's skrifter²⁴⁰⁾ bragte bibelhistorien kun selve fortællingerne. Martensen og Paulli havde alligevel skelet til den standende debat, idet de gav profeterne - især Jesaja og Jeremias - en større plads end i de ældre bibelhistorier.²⁴¹⁾ Bogens nytestamentlige del var hentet udelukkende fra evangelielitteraturen og fra Apostlenes Gerninger, medens brevlitteraturen overhovedet ikke var repræsenteret.

De nye oplag af de gamle bibelhistorier tog ingen eller kun lidt hensyn til bibelkritikken. Den altdominerende bibelhistorie i den lærde skole: Assens' mindre Bibelhistorie udkom sidste gang i 1907, og dette 10. oplag var identisk med 1. oplag fra 1871 bortset fra, at den nye retskrivning var taget i brug. J. T. A. Tang har derimod ændret noget mere. I den "Mindre Bibelhistorie" var den største forskel, bortset fra at Rørdams oversættelse af NT blev benyttet, at en tidstavle, der fastsatte menneskets skabelse til ca. år 4000 f.Kr., forsvandt fra de senere udgaver.²⁴²⁾ I Tangs "Større Bibelhistorie for Folkeskoler, Real- og Latinskoler" blev en tilsvarende tidstavle fjernet og erstattet med en indledning "Om den gamle Pagts hellige Skrifter". Hovedtanken heri var, at det var "umuligt at kaste Vrag paa den gamle Pagts Bog (t.E. at betragte

som Fabler, Myter og upaalidelige Sagn Historien om Skabelsen, Syn-
defaldet, Syndfloden, Abraham, Mannaen i Ørken, Vand af Klippen,
Kobberslangen o.s.fr.), uden at man ogsaa med det samme vrager den
ny Pagts Bog", men det indrømmes, at Moses og andre Guds mænd "un-
der Helligaandens Ledelse, ved Samlingen eller Sammenarbejden af de
gamle Meddelelser om de første Ting... have haft forskellige Kilde-
skrifter i skriftlige Optegnelser fra Fædrene".²⁴³⁾

Alt i alt kan det konkluderes, at de bibelhistoriske fremstil-
linger, der blev anvendt i den lærde skole, kun i ringe grad var
præget af den faglige og - fra 1898 - pædagogiske bibeldebate. Da en
del af religionslærerne var prægede af Frants Buhls og senere af
J. C. Jacobsens universitetsundervisning, er det imidlertid muligt,
at nogle har orienteret eleverne mundtligt om bibelkritikken. Mod-
standerne af bibelkritikken - bl.a. Indre Mission - var i hvert
fald overbevist om, at det skete. Det bevarede kildemateriale tilla-
der ikke konklusioner herom, men den bibelkritiske undervisning har
sikkert været mindre, end modstanderne frygtede, da den tids under-
visningsmetode bar præg af udenadslæren og den deraf følgende tryk-
te bogs autoritet.²⁴⁴⁾ Som så mange gange tidligere var skolebøger-
ne langt bagud for forskningens stæde, og det skulle vare længe,
førend bibelhistorien blev afgørende ændret.²⁴⁵⁾

b. Den frie undervisning.

Lærebogen og bibelhistorien samt salmebogen, der næsten over-
alt blev benyttet til udenadslæren af salmevers, blev i mange sko-
ler suppleret med elevernes friere beskæftigelse med bibellæsning
og med lærerens foredrag over kirkehistorien og dens personligheder.

Den frie undervisning blev i langt højere grad praktiseret i
privat- end i statsskolen i de lavere klasser. Dette hang som tid-
ligere nævnt sammen med, at privatskolen var mindre afhængig af
anordningens bestemmelser; mange af skolerne nøjedes med at benytte
den mindre bibelhistorie, som også anvendtes i underskolen, hvorved
der i III (og eventuelt i II) klasse blev tid til at læse i Bibelen
og til supplerende lærerforedrag.

Privatskolens friere undervisning hang desuden sammen med vis-
se skolers uvilje mod den traditionelle undervisning. Her skal kun
nævnes Kolding Latinskoles bestyrers begrundelse for at ønske an-
vendelsen af en lærebog i bibelkundskab indskrænket og mest muligt
af undervisningen givet i mundtlig form: De eksisterende bibelhi-
storier var alle skrevet i et forældet sprog præget af den autorise-

rede bibeloversættelse, som Sigurd Müller mente var karakteriseret af "aldeles fænomenal Slethed, et Sproguhyre, som til Trods for alle de ny Lapper..., vedblivende er en Ulykke for Menigheden, en Skam for Folket og Landet, en Haan mod det danske Tungemaal."²⁴⁶⁾

En tredje årsag til, at lærebøgerne blev afsluttet før udgangen af III klasse, var konfirmationens forstyrrende indflydelse. Rektorerne havde efter 1882 ikke længere ret til at fritage konfirmerede elever, men da konfirmationstidspunktet stadig var det samme, afsluttede flere religionslærere deres gennemgang af lærebog og bibelhistorie, før hovedparten af eleverne begyndte på konfirmationsforberedelsen, og anvendte den sidste del af III klasse til en friere form for undervisning.²⁴⁷⁾ Men skoleprogrammerne fortæller også, at det stadig var almindeligt i III kl. (især i statsskolen) at repetere de foregående års pensum.

Den frie form for undervisning, som i nogle skoler allerede var begyndt i de mindre klasser, var enerådende i de tre øverste klasser. Som omtalt ovenfor var bestemmelserne i 1882 blevet ændret således, at der nu også skulle undervises i IV klasse.²⁴⁸⁾ Alle statsskoler bortset fra Rønne lærde Skole²⁴⁹⁾ indførte straks faget Religion i IV klasse, medens kun en del af privatskolerne fulgte efter.²⁵⁰⁾ Derimod overholdt privatskolerne anordningens bestemmelser om undervisning i V-VI klasse. Eneste undtagelse var Lyceum (jfr. p.179), der først indførte denne undervisning i 1890.

Ministeriets bestemmelser om undervisningens indhold var temmelig vage. Ifølge det ministerielle cirkulære af 21/6-1882 skulle der i IV klasse gennemgås et eller flere af NT's skrifter, "f.Ex. et af Evangelierne og Apostlenes Gjerninger", medens undervisningen i V-VI klasse skulle gives "som hidtil, i Overensstemmelse med den kongelige Anordning af 15de Juni 1877 og omfatter det Vigtigste af den kristne Kirkes Historie, set i Kristendommens Lys". Den sidste bestemmelse var temmelig uklar. Hvis meningen var, at undervisningen skulle være som bestemt i 1877, skulle den foruden kirkehistorie også omfatte bibellæsning og Folkekirkens symbolske bøger.

Det mest karakteristiske træk var imidlertid lærernes frihed til selv at bestemme indholdet af undervisningen. I de årlige godkendelser af de lærde statsskolers undervisningsmateriale forekommer de højere klassers religionsundervisning kun en gang, da Aalborg Katedralskoles rektor i 1894 anmodede ministeriet om at måtte benytte Fredrik Nielsens "Ledetraad i Kirkens Historie" i de to øverste klasser.²⁵¹⁾

Læreren var heller ikke afhængig af Undervisningsinspektionens tilsyn, da dette kun omfattede eksamensfagene. Den eneste begrænsning af lærerens udfoldelsesmuligheder var, at hans årlige beretning i skoleprogrammet skulle se tilforladelig ud. Denne beretning svarede dog sikkert ikke altid til den faktiske undervisning. Desuden kunne en lærers religionsundervisning blive så kontroversiel, at rektor/bestyrer, forældre eller ministeriet greb ind.²⁵²⁾

Tabellerne 13 og 15 skulle give et billede af henholdsvis undervisningen i tilknytning til bibellæsningen og i kirkehistorie - de to områder som bestemmelserne fastsatte. Oplysningerne i skoleprogrammerne om andre emner er givet under en form, der umuliggør sammenligning og tabellarisk opstilling (jfr. ovenfor p.178f). I en del programmer anføres f.eks., at dogmatiske eller moralsk-etiske spørgsmål er behandlet, i andre ikke. Men da det dogmatiske og det etiske som oftest tog udgangspunkt enten i bibeltekster eller i emner fra kirkehistorien, kan det ikke afgøres, om lærerne, der i programmerne kun omtaler, at tiden er blevet brugt til bibellæsning og kirkehistorie, også har givet kommentarer af dogmatisk eller etisk art.

Det meget flimrende billede af religionsundervisningen i de lærde skoler, som programmerne giver, skyldes for en stor del den store lærerudskiftning, som var stærkest i privatskolerne (jfr. nedenfor Kap. IV).

Tabel 13 viser, at meget af bibellæsningen var flyttet fra V-VI klasse (jfr. tabel 8) til IV klasse. Tekstudvalget var ikke ændret særlig meget i forhold til 1877-82. Apostlenes Gerninger var den mest læste tekst; gennemgangen benyttedes ofte som en indledning til kirkehistorien. Når tallet for privatskolen (86) er forholdsvist lavt, skyldes det, at Acta ofte blev læst i III klasse. Evangelierne blev benyttet mest i IV klasse, men også en del i V-VI klasse, brevstoffet blev derimod anvendt mest i de øverste klasser.

Elevernes kendskab til Gammel Testamente udover, hvad de havde lært i bibelhistorie, var meget ringe. Kun enkelte klasser i nogle få skoler fik lejlighed til at læse i GT i religionstimerne (se tabel 13). Prof. J. C. Jacobsens ønske om, at eleverne i de højere klasser skulle modtage en orientering om den moderne bibelforsknings resultater, synes derfor ikke at være opfyldt. Bibelkritikken beskæftigede sig i denne periode stort set kun med GT, og eleverne læste udelukkende NT, ligesom de kun i ganske få tilfælde fik undervisning i de bibelske skrifers oprindelse. Kun den ratio-

Tabel 13: Oversigt over bibellæsning og -gennemgange i IV og V-VI kl. 1882-1903. ²⁵³⁾

	IV K L A S S E				V-VI K L A S S E			
	Statsskolen		Privatskolen		Statsskolen		Privatskolen	
	Antal sko-ler	Antal år i alt	Antal sko-ler	Antal år i alt	Antal sko-ler	Antal år i alt	Antal sko-ler	Antal år i alt
Matt.	11	36	11	42	5	17	8	31
Mark.	5	13	4	4	2	3	3	3
Luk.	10	30	7	48	8	19	4	9
Joh.	9	40	14	27	7	18	11	29
Acta	13	140	18	86	5	28	7	20
Rom.	1	3	4	6	4	11	9	18
1. Kor.	3	4	6	8	6	13	11	17
2. Kor.	1	2	1	1	2	2	-	-
Gal.	4	10	1	1	4	9	3	3
Ef.	1	1	1	1	2	2	1	1
Fil.	3	5	7	9	4	13	8	8
Kol.	-	-	-	-	1	1	1	3
1.-2. Thess.	2	5	-	-	4	5	-	-
1.-2. Tim.	-	-	-	-	-	-	1	2
Filem.	1	1	-	-	-	-	1	2
Hebr.	1	1	-	-	-	-	-	-
Jak.	3	3	1	3	4	8	3	6
1.-(2.) Pet.	-	-	3	6	4	4	4	6
1.-2. Joh.	2	2	-	-	2	2	1	1
Åb.	-	-	1	1	-	-	1	1
Udvalg af NT	5	8	6	11	1	5	3	4
Udvalg af Evangelierne	3	8	-	-	3	3	-	-
Udvalg af brevene	5	10	4	6	3	22	1	2
1. Mos.	2	3	-	-	2	7	1	2
2. Mos.	1	1	-	-	1	1	1	1
Jos.	-	-	-	-	1	1	-	-
Dom.	-	-	-	-	1	1	-	-
1. Sam.	-	-	-	-	-	-	1	1
Ps.	-	-	-	-	2	4	1	2
Jes.	1	1	2	2	1	2	1	1
Dan.	1	1	-	-	-	-	-	-
Jon.	1	1	-	-	-	-	-	-
Hagg.	-	-	-	-	-	-	1	1
Zak.	-	-	-	-	-	-	1	1
Udvalg af GT	3	6	2	5	4	7	3	3
Rørdam: Hist.Oplysn.om hell.	1	17	-	-	-	-	-	-
Martensen Larsen: " " "	1	1	-	-	-	-	-	-
Hist.Oplysn.om hell. Skrift	-	-	1	13	-	-	1	1
NT Skr.'s indhold/hist.	-	-	2	5	-	-	2	3
Bibelske bøggers indhold	2	14	-	-	1	1	-	-
NT: Foredrag/bibelhist.	5	26	5	8	7	20	5	7
GT: Foredrag/bibelhist.	1	2	3	5	4	8	1	3

nalistisk indstillede Rudolph Bay (religionslærer i de øverste klasser i Roskilde 1882-(1903), pastor B. Paludan-Müller (rel.lærer Fr.borg 1895-(1903) og provst O. K. Bertelsen (rel.lærer Helsingør 1887-1902) angav i programmerne, at de havde beskæftiget sig med de bibelske bøgers historie.²⁵⁴⁾ Medens Rudolph Bay²⁵⁵⁾ var stærkt kritisk indstillet over for GT, var i hvert fald Paludan-Müller imod bibelkritikkens anvendelse i skolen (se ovenfor). Det kan dog ikke udelukkes, at det vigtige spørgsmål er blevet taget op i undervisningen også andre steder, uden at det er blevet anført i skoleprogrammet, eller at det er blevet skjult under betegnelsen "nogle Nutidsspørgsmaal", eller af bibelkritikernes modstandere under emnet "Nogle apologetiske Foredrag". Men selv om dette skulle være tilfældet, kan det konkluderes, at den bibelkritiske forskning endnu ingen betydning havde for undervisningen i den lærde skoles højere klasser.

Tabel 14 viser det overraskende faktum, at NT på græsk atter var på vej ind i den lærde skoles religionsundervisning i de to øverste klasser efter at være afskaffet i 1871. Medens Fredericia lærde Skole før 1882 var den eneste skole, der benyttede den græske tekst, var Borgerdydsskolen (C) samt tre nye privatskoler fulgt efter, og endog fire statsskoler indførte græskundervisningen i en kortere periode. Dette betød, at den fælles religionsundervisning mellem den sproglige og matematiske afdeling måtte opgives. Læsningen på græsk, som var indført af hensyn til de vordende teologer, var en tydelig omgåelse af ånden bag 1871-loven. En af grundene til, at læsning af Det nye Testamente på græsk trods modstand bortfaldt i 1871, var netop ønsket om en fælles religionsundervisning for alle den lærde skoles elever. At det lod sig gøre selv i statsskoler på egen hånd at genindføre det græske testamente, viser bedre end noget andet, hvor stor frihed lærerne havde til at benytte religions-timerne, som de selv ville.

Tabel 15 viser en oversigt over kirkehistorisk stof i de højere klasser. Inddelingen er foretaget mellem den ældre kirkehistorie/-Reformationstiden/tiden fra Reformationen, således at både gennemgange af hele perioden og gennemgange af dele af perioden eller bestemte kirkehistoriske personligheder inden for perioden er ført sammen. Årsagen til, at Reformationstidens kirkehistorie er forholdsvist svagt repræsenteret i tabellen, er, at nogle programmer kun skelner mellem kirkehistorie til Ref. og kirkehistorie fra Ref.²⁵⁶⁾ I nogle af disse tilfælde er Reformationen næppe sprunget over.

Tabel 14: Oversigt over undervisning i nyttestamentlig græsk i perioden 1882-1903.

Skole	Fb	N	Rd.	Ah	BC	Fc	Vj	Kd	Za
Periode, hvor der undervises i græsk:	96-99	92-95	94-95	87-90	85-01	82-03	(83-01)	83-94	87-94
Matt.	1	-	-	-	7	4	1	3	-
Mark.	-	-	-	1	6	1	-	-	3
Luk.	-	-	-	-	5	8	1	4	-
Joh.	-	-	-	-	3	9	3	3	1
Acta	2	1	-	-	6	3	-	1	-
Rom.	-	-	-	-	-	-	2	-	-
1. Kor.	-	1	-	-	-	-	3	1	2
Gal.	-	2	-	1	-	-	-	-	-
Fil.	-	2	1	-	-	-	-	-	-
1.-2. Thess.	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Jak.	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1.-2. Pet.	-	-	-	1	-	-	1	-	-
Åb.	-	-	-	-	2	-	-	-	-
Udvalg af ev.	-	-	-	-	1	-	-	-	2

Enhed: Antal år

Tabel 15: Oversigt over kirkehistorieundervisningen i IV og V-VI kl. 1882-1903.

	IV K L A S S E				V - VI K L A S S E			
	Statsskolen		Privatskolen		Statsskolen		Privatskolen	
	Antal sko-ler	Antal år i alt	Antal sko-ler	Antal år i alt	Antal sko-ler	Antal år i alt	Antal sko-ler	Antal år i alt
KH til Reformationen	9	56	19	92	14	157	23	135
Reformationen	2	8	8	17	14	67	17	44
KH efter Reformationen	1	1	7	16	14	89	17	86
KH oversigt	8	19	10	20	8	46	16	45
Dk. (Nordens) KH.	2	8	5	9	6	13	11	31
Dk. KH. (19.årh.)	2	2	3	3	7	12	13	31
Sekter og kirkeafd.	2	3	6	9	6	12	15	25
Romerkirken	-	-	3	3	3	9	8	11
Katolsk/ev.lære	-	-	1	1	3	11	2	2
Oldkirkelige symboler	-	-	-	-	1	7	-	-
CA	-	-	-	-	5	19	3	6

Kirkehistorie-undervisningen i IV klasse var næsten overalt, hvor den fandt sted, koncentreret om den ældre kirkehistorie, og herunder især de første århundreder. Mange fandt, at kirkehistorie på denne måde var en naturlig fortsættelse af de mindre klassers bibelhistorie og af bibellæsningen. Kirkehistorieegennemgangen var som oftest lærerforedrag, hvori kirkehistoriens store personligheds liv og virke var hovedindholdet. Ofte blev der lagt vægt på, at de store personligheder virkede for Guds Riges udbredelse på Jorden. Undervisningen var præget af, at kirkehistorien skulle ses i lyset af kristendommen²⁵⁷⁾; den historisk-kritiske metode havde endnu ikke nævneværdig betydning for kirkehistorieundervisningen.

Medens den almindelige opfattelse var, at kirkehistorieundervisningen i de højere klasser dannede en slags "højere" afslutning på skolens religionsundervisning, mente adjunkt Johs. Loft (Vb), at man fra bibelhistorie og lærebog ikke gik "opad" men "nedad" til kirkehistorien. Den højere religionsundervisning skulle ikke bestå af en samling biografier, men alene af Bibelen. Augustin, Luther og Wichern var "til syvende og sidst Epigoner; de blev hvad de blev, fordi de øste af Bibelen."²⁵⁸⁾

I V-VI klasse var kirkehistorie hovedtemaet; gennemgangen var nogle steder en fortsættelse af IV klasses undervisning, andre steder begyndte kirkehistorieforedragene først nu. Næsten alle latin-skolernes klasser modtog kirkehistorisk undervisning under en eller anden form i løbet af de tre sidste skoleår (jfr. tabel 15).

Mange af skoleprogrammerne opgiver blot, at et bestemt afsnit af kirkehistorien er gennemgået, men i en del tilfælde anføres det, at en bestemt fremstilling er lagt til grund. Fremstillingen blev ikke kun benyttet af læreren, men ofte havde eleverne anskaffet bogen.²⁵⁹⁾ Da der ikke måtte kræves lektielæsning i faget, er undervisningen sikkert foregået ved, at eleverne på skift læste højt af bogen, hvortil læreren knyttede sine kommentarer.

Mørk-Hansens og Tønder Nissens forældede fremstillinger blev stadig anvendt af en række lærere.²⁶⁰⁾ Et virkeligt fremskridt repræsenterede Fr. Nielsens "Ledetraad i Kirkens Historie I-II", der udkom første gang 1887-88.²⁶¹⁾ Selv om Fr. Nielsens historiesyn var temmelig konservativt, var fremstillingen noget mere alsidig end i Kalkars, Mørk-Hansens og Tønder Nissens kirkehistorier.²⁶²⁾ Ledetraaden behandlede både den almindelige kirkehistorie og Danmarks kirkehistorie²⁶³⁾, og fremstillingen var ført helt op til

nutiden - også på dette punkt betegnede bogen et fremskridt. Fr. Nielsen fremhævede de store personligheder i kirkehistorien, således bestod afsnittet om Danmark i det 19. årh.²⁶⁴⁾ især af en skildring af Grundtvig, Mynster, Martensen og Søren Kierkegaard.

Som ovenfor omtalt kom mange lærere ind på dogmatiske og moralsk-etiske problemer i forbindelse med bibellæsning og kirkehistorie. I tabel 15 er medtaget et par af de områder, hvor det kirkehistoriske og det dogmatiske mødtes. Hvis programmernes oplysninger er pålidelige, viser tallene, at Folkekirken's bekendelsesskrifter havde en mindre central plads i undervisningen efter 1882 end i perioden 1877-82. Forklaringen kan være, at symbolgennemgangen er skjult under "kirkehistorie"²⁶⁵⁾, eller at man mere har henholdt sig til 1882-cirkulærets pensumangivelse end til samme cirkulæres påpegning af, at undervisningen i V-VI klasse skulle foregå som hidtil efter 1877-anordningen, hvor der udtrykkelig stod, at Folkekirken's bekendelsesskrifter skulle behandles. Det symbolske stofs vanskelige karakter har sikkert været medvirkende til, at lærerne har reduceret dets omfang.

Både med bibelske tekster (især Bjergprædikenen i Matthæusevangeliet) og med kirkehistoriske eksempler som udgangspunkt blev kristendommens etiske og moralske betydning fremhævet over for eleverne. Hertil kom mange eksempler på selvstændige etiske gennemgange, især på grundlag af Martensens Etik.²⁶⁶⁾

Den etisk-moralske side blev anset for at være en vigtig del af religionsundervisningen. Man så det som skolens formål at sørge for elevernes "religiøse og sædelige Dannelse"²⁶⁷⁾, og da religionslærerne som oftest var af den opfattelse, at den øvrige undervisning på grund af de nedbrydende tendenser i tiden forsømte dette, anså de det for at være af stor betydning, at faget Religion tog sig af den moralske side af elevernes opdragelse. Som fagets karakter var og med de lærerkræfter, som varetog timerne, var det naturligt, at denne undervisning udelukkende blev en undervisning i kristen moral. Religionsundervisningen i de højere klasser var i det hele taget endnu en undervisning i kristendommen. Det 20. århundrede's beskæftigelse med fremmede religioner var ikke foregrebet før 1903 på trods af lærernes frihed til selv at planlægge undervisningens indhold.²⁶⁸⁾

Skoleprogrammerne fortæller noget om, hvilke emner undervisningen tog op, selv om oplysningerne ikke altid er lige gode, men de fortæller intet om, hvorledes undervisningen foregik, og hvad

eleverne fik ud af den. Skoleerindringerne giver indtryk af, at udbyttet ikke altid var det tilsigtede. De mange ønsker, der ofte blev fremsat om at erstatte den frie undervisning med et nøjere fastlagt pensum og karaktergivning og eksamen i faget - begrundet med, at elevernes interesse og arbejdsvillighed i et fag, der ikke talte med til eksamen, var beskeden, var et slags bevis på, at mange lærere havde svært ved at holde elevernes opmærksomhed fangen i religionstimerne.

Religionslærernes succes afhang i højeste grad af læreren selv; en del lærere, der var stærke personligheder, kunne sikkert få noget ud af de frie timer, men de hyppige lærerskifter og det forhold, at mange religionslærere kun underviste i Religion af økonomiske grunde, og at de i virkeligheden ikke havde tid til at forberede sig ordentligt til timerne²⁶⁹), forringede elevernes udbytte og var i høj grad med til at sænke elevernes agtelse for faget. Men på trods heraf ønskede mange stadig at bevare fagets særegne placering i skolen og det temmelig frie pensumvalg. Det var derfor ikke afgjort, om skolen ønskede den frie undervisning i Religion bevaret, eller om der skulle indføres eksamen i faget, da den lærde skoles reformdebat, som havde hvilet siden 1891, blev genoptaget i slutningen af 1890'erne.

9. Faget Religion i de afsluttende forhandlinger om den nye skolelov 1898-1903.

I det følgende skal der kort redegøres for faget Religion i de forhandlinger, der førte frem til den endelige reformering af den lærde skole, som man forgæves havde forsøgt så mange gange, siden Halls skolelov blev vedtaget i 1871. Vagn Skovgaard-Petersen har redegjort meget grundigt for alle disse forhandlinger og de pædagogiske, samfundsmæssige og politiske forandringer, der gjorde reformen mulig; det skal ikke gentages her.

Reformdrøftelserne fik betydning for faget Religion, selv om faget kun spillede en beskeden rolle i diskussionen. Som sædvanligt, når en reform af hele den lærde skoles forhold var på dagsordenen, blev kun de overordnede retningslinier (den lærde skoles formål, liniedeling, tilknytning til andre skoleformer og hovedfagernes indhold) afstukket, medens de enkelte fags forhold først blev drøftet administrativt, efter at loven var blevet vedtaget. Fastlæggelsen af den fremtidige religionsundervisning fandt først sted i 1904-06;

disse bestemmelser skal ikke gennemgås fyldigt her, da en sådan gennemgang snarere hører hjemme i en eventuel fortsættelse af dette arbejde. Anordningerne og cirkulærerne (1904-06) fastlagde den højere skoles religionsundervisning for de næste årtier.

Reformforsøget (1889-91) var strandet, fordi modstanden mod et afgørende brud med opfattelsen af den lærde skole som embedsmændenes forskole endnu var for stor. Både pædagogiske og politiske kredse ønskede at bevare latinskolens klassiske præg. Men i længden kunne de moderne sprog og kulturer ikke holdes ude fra den højere undervisning, ligesom behovet for at gøre rekrutteringen til den højere undervisning bredere voksede, efterhånden som samfundet ændrede sig.

I 1898 bidrog to initiativer til, at sagen blev genoptaget. Professor i klassiske sprog og formand for Undervisningsinspektionen M. Cl. Gertz holdt 17. nov. sin berømte tale ved Universitetets Reformationsfest, hvori han påpegede nødvendigheden af, at den lærde skole ophørte med at være en forberedelsesskole til Universitetet og blev "en Dannelsesanstalt med sit eget selvstændige Maal". Dette mål skulle være "at meddele vor Ungdom baade de for Livet uundværlige Kundskaber og den til et skønt og indholdsrigt Liv hørende højere humane Dannelse..". Oldtidssprogene måtte derfor indskrænkes, Græsk helt afskaffes og Latin reduceres.²⁷⁰⁾ Talen blev et vendepunkt i reformdebatten. Det betød utrolig meget, at den ansete professor foreslog sit eget fag afskaffet i skolen.

Kort tid efter Gertz' tale henvendte bestyrerne for de private latin- og realskoler i København og på Frederiksberg sig til ministeriet med et konkret forslag til at komme ud af det dødvande, skolereformen længe havde været inde i. De foreslog en tredje retning indført i privatskolerne, hvor de moderne sprog skulle indtage en "fornemmere" plads, og hvor Græsk var afskaffet og Latin indskrænket lidt i forhold til den bestående sproglige retning. Bestyrerne havde tildelt faget Religion 2 t. i I-II og 1 t. i III-VI klasse, og de tænkte sig undervisningen fastlagt som for de bestående retninger.²⁷¹⁾

Kultusministeren, H. V. Sthyr, den tidligere professor i NT, biskop og ordfører for udvidelsen af religionsundervisningen i 1890, tog nu sagen op.²⁷²⁾ I det forslag, han den 6/12-1899 forelagde Landstinget, havde han delvis optaget bestyrernes tredje retning, men udstrakt reformen til også at gælde statsskolen; desuden foreslog Sthyr ændringer i de bestående retninger.²⁷³⁾ Forslaget gav

faget Religion "en lovhjemlet Plads" og et timetal på to ugentlige timer i V-VI klasse på alle tre retninger. Formålet hermed var både at give eleverne fyldigere religiøs oplysning og at fjerne den usikkerhed, som en administrativ ordning af fagets forhold gav.²⁷⁴⁾

Sthyr's forslag til religionsundervisningens styrkelse var identisk med det, han som kirkerådsmedlem og landstingsmand havde været talsmand for i hhv. 1888 og 1890 bortset fra, at han nu havde opgivet at indføre eksamen i faget. Sthyr henviste da også til landstingsudvalgets flertalsbetænkning 1891 og til, at det overvejende flertal af landets rektorer dengang havde tilsluttet sig ønsket om en styrkelse af Religion, men uden eksamen.²⁷⁵⁾

Kultusminister Sthyr's forslag var det sidste i rækken af forsøg på at få faget Religion udvidet ud over, hvad de administrative bestemmelser af 1877 og 1882 indrømmede faget. Men forslaget fik en krank skæbne. Modstanden både hos skolen²⁷⁶⁾ og i Landstinget mod det samlede forslag var stor; ikke mod 3. retning som princip, men imod at ministeriets forslag betød forandringer i de bestående retninger, og at 3. retning skulle indføres i statsskolen. Mange mente, at en gennemførelse af forslaget ville betyde, at en virkelig reform blev udsat for lang tid. Landstingsudvalget så sig ikke engang i stand til at afgive betænkning.²⁷⁷⁾

Hermed bortfaldt udvidelsen af Religion - en udvidelse, som ikke var blevet forsvaret. Det filosofiske Fakultet ønskede den ikke²⁷⁸⁾, og Det teologiske Fakultet foretrak, at timetallet før konfirmationsalderen blev udvidet i stedet, så at "det beklagelige Forhold..., at de lærde Skolers Disciple gennemgaaende staa tilbage i Kristendomskundskab fremfor Gennemsnittet af Almueskolens Børn", kunne ophøre. Desuden var Det teologiske Fakultet mere interesseret i, hvilke konsekvenser indførelsen af 3. retning ville få for det teologiske studium, end i faget Religion.²⁷⁹⁾

Under 1. behandlingen i Landstinget 12/1-1900 blev lovforslagets konsekvenser for teologien inddraget i debatten, medens religionsundervisningen ikke blev behandlet.²⁸⁰⁾ Tavsheden kan imidlertid ikke tages som accept af forslaget. Ligesom i 1890/91 var de fleste venstremedlemmer utvivlsomt imod. Venstres organ "Politiken" skrev således meget ironisk om lovforslaget. Bladet kaldte Sthyr's tredje retning for "den biskoppelige", og om religionsundervisningen, som lovforslaget "pumpede op" til "et uanet Omfang", skrev avisen, at hr. Sthyr sikkert håbede, at "al Klage over vore Studenter's mangelfulde Uddannelse vil forsvinde, naar de lærer lidt mere Bibelhistorie".²⁸¹⁾

De private skoler opgav ikke deres bestræbelser for at modernisere den lærde skole, hvilket samtidig ville betyde en øget tilgang til privatskolen. Den 12/12-1901 indsendte Bestyrelsesrådet for de forenede Skoler i Kbh. og på Fr.berg²⁸²⁾ til ministeriet et nyt tredieretningsforslag, hvori de moderne sprog havde fået en endnu mere fremtrædende, Latin en mere beskedne plads end i 1898-forslaget. Faget Religion fik tillagt 2 timer i I-II klasse, 1 time i III, V og VI klasse, medens undervisning ikke skulle finde sted i IV klasse.²⁸³⁾

Ministeriet indhentede betænkninger fra statsskolens rektorer, Undervisningsinspektionen og Universitetet om det nye forslag.²⁸⁴⁾ Svarene viser, at man ikke længere, som Sthyr gjorde det i 1899/1900, kunne tage skolerne til indtægt for en udvidelse af religionsundervisningen. Kun 6 af de 14 skoler udtalte sig om Religion, og heraf ønskede de 4 at timetallet skulle være som på de bestående retninger²⁸⁵⁾, og kun en overlærer i Odense og Aalborgs rektor stillede forslag om, at faget blev tildelt 2 timer i V-VI klasse.²⁸⁶⁾ Ikke engang Det teologiske Fakultet gik helhjertet i brechen for faget Religion. Det vigtigste problem for fakultetet var stadig, hvorledes den 3. retning ville fungere som forskole for et teologisk universitetsstudium, og det nøjedes med at konstatere, at udskydelsen af Religion i IV klasse, uden at timetallet i de lavere klasser forøgedes, var et tilbageskridt.²⁸⁷⁾

Heller ikke i den offentlige opinion var bevægelsen for og omtalen af faget Religion særlig stærk. Ganske vist vakte en afskediggelsessag i Østersøgades Skole i 1898, hvori religionen spillede en afgørende rolle, opsigt, men den fik ikke betydning for skolesagen. Østersøgades Skole var i 1882 blevet oprettet af komtesse Thusnelda Moltke og fru Elise Bay efter skolebestyrerinde Natalie Zahles tilskyndelse, og i 1892 udvidet til latinskole. Skolens formål var "at føre den i kristelig Aand og holde, saa vidt muligt, de kristusfjendtlige Strømninger borte fra dens Disciple".²⁸⁸⁾

Bestyrernes grundholdning førte til den meget omstridte afskediggelse af en lærer ved skolen i 1898. Det drejede sig om naturhistorielærer cand. mag. Vilh. Rasmussen, der blev afskediget, fordi han i Studentersamfundet var kommet med nogle udtalelser om religionen. Sagen udviklede sig til en længere polemik, der dels havde elementer i sig, som lignede diskussionen omkring Helms' udtalelser i 1880, om at en kristelig skole måtte forlange, at en lærer afholdt sig fra at tale imod religionen også uden for skolen, dels

mere og mere udviklede sig til en debat om privatlærernes manglende rettigheder. Bagved afskedigelsen lå endvidere, at Vilh. Rasmussen som naturhistorielærer var stærkt præget af darwinismen. Da sagen udviklede sig, blev han ligeledes frataget sine timer ved Zahles Skole.²⁸⁹⁾

Bestræbelserne for at bevare skolens kristelige præg førte endvidere til, at bestyrerne ikke turde lade skolen træde ind i sammenslutningen "De forenede Skoler".²⁹⁰⁾

Af de gennemgåede tidsskrifter og aviser var det stort set kun Kristeligt Dagblad, der i årene op imod 1903 beskæftigede sig med religionsundervisningens fremtid i den højere skole. De øvrige organer var optaget af skolelovens generelle retningslinier. Sognepræst P. Heegaard²⁹¹⁾ var enig med prof. Gertz i, at en skolereform var nødvendig, og at skolevæsenet skulle opbygges trinvis folkeskole/middelskole/lærdeskole, men det var vigtigt, at man igennem hele skolesystemet sørgede for legemets uddannelse (Gymnastik) og hjertets opdragelse (Religion). Religion skulle være et virkeligt hovedfag og ikke som i den lærde skole i øjeblikket et bifag på linie med Tegning. Siden 1871 var der opvokset en vantroens og håbløshedens slægt, men Heegaard håbede på, at en "Strømkæntring" var på vej, men dette forudsatte, at skolen reformeredes "ikke i hedensk Aand, men i vor Herres Jesu Kristi Aand."²⁹²⁾

Kristeligt Dagblad satte sin lid til, at strømkæntringen ville ske ved Sthyr's forslag til udvidelse af religionsundervisningen, men det var ikke tilstrækkeligt blot at udvide timetallet; man måtte sikre sig, at undervisningen blev en "sand Forkyndelse af, hvorledes Herren ved sit Ord taler til den enkelte." Troende lærere måtte "bære Vidnesbyrdet frem for Disciplene".²⁹³⁾ Men Sthyr's forslag faldt, og Kristeligt Dagblads forhåbninger om, at den lærde skole ville forandre sig, mindskedes; bladet støttede derefter varmt forsøget på at oprette en indremissionsk latinskole.²⁹⁴⁾

I en tid, hvor moral- og sædelighedsdebatter var almindelige, blev det fremhævet, hvor vigtigt det var, at skolen lagde vægt på elevernes kristelige og sædelige opdragelse.²⁹⁵⁾ Kristendomsundervisningen skulle hindre, at eleverne blev ført ud i det "elendigste, ugudeligste Liv paa Varietээр og endnu værre Steder", og det var vigtigt, at bestyrerne ansatte de rigtige lærere og undgik dem, der førte "upassende Tale" og endog tillod eleverne at bande i timerne.²⁹⁶⁾

Men det blev ikke Kristeligt Dagblads syn på religionsundervisningen, der bestemte den nye skolelovs formuleringer. Den nye kultusminister i systemskifteregeringen, J. C. Christensen, tog i 1902 initiativ til at ændre den lærde skole i en retning, der fik partiet Venstre (og delvis Socialdemokratiet) til at forlade deres hidtil meget negative indstilling overfor latinskolen.²⁹⁷⁾

Hovedtanken i det forslag, som i april måned 1902 blev udarbejdet i ministeriet, og som i lidt ændret skikkelse blev fremsat i Folketinget 18/10-1902²⁹⁸⁾, var en trindelt enhedsskole, hvorved der blev skabt en organisk forbindelse mellem folkeskolen (ved 11-årsalderen), mellemskolen (som skulle være fireårig)²⁹⁹⁾ og ungdomsskolen (3-årig; navnet ændres senere af Landstinget til gymnasiet).³⁰⁰⁾ Den anden afgørende ændring var, at tvedelingen afløstes af en tredelt ungdomsskole (gymnasium) med en klassisk-sproglig, som nogle af lovgiverne regnede med snart ville dø en naturlig død, en matematisk-naturvidenskabelig og en nysproglig retning. Skolens formålsparagraf blev afgørende ændret. Både mellemskolens og ungdomsskolens (gymnasiets) formål skulle først og fremmest være at yde en højere almenundervisning, medens hensynet til Universitetet kom i anden række. Dette blev blot placeret i en bisætning i § 3, hvor det hedder "som [den i ungdomsskolen meddelte højere almenundervisning] tillige afgiver det nødvendige Grundlag for videregående Studier".³⁰¹⁾

Ministeriets foreløbige forslag blev drøftet af en række eksperter på tre møder i sommeren 1902.³⁰²⁾ Under disse forhandlinger skete der en ændring, der var symptomatisk for den ændrede holdning til forholdet mellem skole og religion, som skoleloven af 1903 var udtryk for. Departementschef A. F. Asmussen havde i sit udkast i skolens formålsparagraf haft følgende passus: "Baade Mellemskolen og Ungdomsskolen skulle medvirke til Elevernes kristelige og sædelige Opdragelse, ligesom det ogsaa bør være deres fælles Opgave at udvikle Eleverne saavel i aandelig som i legemlig Henseende til dygtige unge Mennesker". Vist nok på foranledning af viceskolelederektør Niels Bang udgik sætningen af forslaget.³⁰³⁾

Den offentlige lærde skole var ved at miste sin karakter af kristelig skole. En lang tradition var hermed ved at blive brudt. I Madvigs skoleordning af 1850 betonedes det, at skolens formål var at sørge for elevernes "religiøse og sædelige Dannelse"³⁰⁴⁾, og skønt det ikke eksplicit blev udtrykt i 1871-lovens tekst³⁰⁵⁾, var der på ingen måde tale om, at skolen havde opgivet dette aspekt.

Tværtimod viste 1870'ernes og 1880'ernes diskussion om religion og skole, at både ministeriet, rektorer og de fleste lærere stadig opfattede den lærde skole som en kristen skole. Men tankegangen var blevet mere og mere afsvækket, efterhånden som samfundet og skolen sækulariseredes. Skolens religiøse påvirkning af eleverne blev mere og mere indskrænket til religionsundervisningen.

I det forslag, J. C. Christensen forelagde Folketinget 18/10-1902, var faget Religion optaget som fag både i mellemskolen og i ungdomsskolen (gymnasiet).³⁰⁶⁾ I motiverne til lovforslaget gav ministeriet kun visse antydninger af, hvorledes den fremtidige religionsundervisning skulle være, den nærmere fastlæggelse skulle vente til en kgl. anordning. Medens undervisningen i mellemskolen skulle være som hidtil³⁰⁷⁾, afhang undervisningen i ungdomsskolen af, hvilke lærerkræfter der kunne skaffes. Da Religion ikke skulle være eksamensfag, skulle kravene i faget ikke fastlægges så nøje. Ministeriet ønskede dog, at kirkehistorie måtte få en væsentlig plads, og at det kunne overvejes, om de klassisk-sproglige elever ikke kunne anvende den til faget tiltænkte time i øverste klasse til at læse et af NTs historiske bøger på græsk af hensyn til vorde teologer.³⁰⁸⁾

Faget Religion blev ikke omtalt i Folketingets 1. behandling af lovforslaget, der var optaget af ordførernes principielle holdning til det nye skolesyn, lovforslaget var udtryk for.³⁰⁹⁾ Derimod blev Religions stilling ivrigt diskuteret under 2. behandling 13/12-1902. I udvalget nedsat efter 1. beh. havde et mindretal bestående af socialdemokraterne F. J. Borgbjerg og K. M. Klausen samt Oscar Hansen³¹⁰⁾ fra Venstre Reformpartiet foreslået, at "Faget Religion udgaar af Ungdomsskolen, hvor det, hvad man end mener om Religionsundervisning i Barneskoler, aabenbart ikke hører hjemme og under en tidligere Skoleordning heller ikke var optaget."³¹¹⁾

F. J. Borgbjerg var ordfører ved 2. beh. for forslagsstillerne.³¹²⁾ Han mente, at Religion var meningsløs som fag i ungdomsskolen, og helst havde han sikkert også set det udelukket fra mellemskolen, men han nøjedes med forslaget om det første. Borgbjerg henviste til, at 1871-loven allerede havde udelukket faget fra de øverste klasser, men at det var blevet indført, da "Højre begyndte paa at bekæmpe Befolkningen", fordi det da havde "Brug for saa meget Religion som mulig, for saa megen Tilslutning fra Gejstlighedens Side, fra Provster og Biskopper som muligt", og han fortsatte, "naar Fanden bliver gammel, gaar han i Kloster. Naar et Parti skal

til at bekæmpe Befolkningen, holder det altid meget af at have Religionen paa sin Side, og saa forcerer man Religionen frem alle Steder, ogsaa de Steder, hvor den ikke hører hjemme."

Borgbjerg indrømmede, at religionsundervisningen i nogle få lærde skoler var frugtbar; det var de steder, hvor undervisningen blev drevet som et supplement til historieundervisningen, og hvor religionernes historie og en oversigt over den kristne religion og kirkens historie blev taget op. Borgbjerg var her noget mere positiv indstillet over for religionsspørgsmålet, end Socialdemokraterne i regelen var; hans grundtvigske fortid spillede sikkert ind.³¹³⁾

De tre øvrige talere, der kom ind på religionsspørgsmålet, højremanden Martin Madsen, Venstres ordfører Johan Ottosen og kultusministeren havde sympati for Borgbjergs tanker. Johan Ottosen³¹⁴⁾ udtalte, at adskillige blandt udvalgsflertallet så med samme skepsis på værdien af religionsundervisningen i den lærde skoles højere klasser. Men han ville ikke stemme for, at Religion ikke skulle være fag i ungdomsskolen, da dette uden tvivl ville medføre en så stor strid, at hele skoleloven kom i fare.³¹⁵⁾ J. C. Christensen kunne ligesom Ottosen (og Martin Madsen³¹⁶⁾) ikke tiltræde mindretalsforslaget for ikke at skade forhandlingernes positive forløb, men han mente desuden, at eleverne både i mellemskolen og i ungdomsskolen "havde meget godt af at faa Undervisning i Religion, væsentligst historisk". Men ikke engang "en Bemærkning" om, at undervisningen skulle være historisk, turde kultusministeren indføre i loven, selv om han var enig heri; dette måtte vente til de administrative bestemmelser.³¹⁷⁾ Borgbjerg svarede, at Landstinget ikke var "saa overreligiøst", at det ville forkaste hele skoleloven på grund af, at Religion var udelukket af ungdomsskolen.³¹⁸⁾ Ændringsforslaget blev forkastet med 65 stemmer mod 17.³¹⁹⁾ Ved Folketingets 3. beh. vedtoges et forslag om, at der hverken ved afslutningen af mellemskolen (realskolen) eller ungdomsskolen måtte eksamineres i Religion og Sang.³²⁰⁾

Landstingsudvalgets flertal havde i 1891 foreslået, at faget Religions timetal udvidedes i de øverste klasser, og at der indførtes eksamen i faget (ved IV). Ingen af disse ønsker var optaget i det forslag, Folketinget oversendte til Landstinget.³²¹⁾ På trods heraf blev Religion ikke noget stridsspørgsmål under landstingsbehandlingen. Kun tidligere kultusminister C. Goos efterlyste, at den etiske side af religionsundervisningen måtte blive tilgodeset ved siden af den historiske; J. C. Christensen lovede, at eleverne

ikke skulle holdes uvidende om de almindelige moralske begreber, men han fastholdt stadig, at undervisningen i Religion burde være historisk.³²²⁾ Landstingets behandling var præget af, at de to stærkeste fortalere for en styrkelse af faget Religion og en bevarelse af fagets konfessionelle indhold ikke mere sad i tinget; H. V. Sthyr var i 1900 blevet biskop på Fyn, og J. J. Bjerre afgik ved døden i 1901.

Religionsspørgsmålet prægede ikke den offentlige debat, medens rigsdagsdebatten foregik. Ikke engang forslaget om at afskaffe Religion i ungdomsskolen (gymnasiet) bragte modindlæg. En undtagelse var Johannes Loft, Viborg Katedralskole, der protesterede imod, at religionsundervisningen behandledes som et bispørgsmål og ikke som et spørgsmål af højeste rang. Han fandt det både komisk og tragisk, at Folketinget for alvor kunne drøfte noget så selvfølgeligt som "at kristne Folks kristne Børn paa offentlig Foranstaltning undervises i Kristendom". Hans protest skulle forhindre, at den lærde skoles tavshed blev taget som udtryk for, at den var "afkristnet", "ligeglad" eller "aandelig vanmægtig". Skolens religionsundervisning var uundværlig, da hjemmene ofte stillede sig ligegyldige over for sagen, og da søndagsskolens opbyggelsesarbejde ikke var tilstrækkeligt. Loft fremhævede meget kraftigt, at den dogmatiske undervisning måtte bevares.³²³⁾

Også Kristeligt Dagblad fandt, at forhandlingerne tog alt for lidt hensyn til faget Religion. Manglerne ved loven var så store, at menigheden måtte tage affære. Avisen henviste her til KFUM's arbejde blandt de unge.³²⁴⁾

I modsætning til tidligere reformperioder holdt kirkelige kredse og myndigheder sig påfaldende i baggrunden. Både i 1870'erne og i 1880'erne var initiativet til en styrkelse af faget Religion kommet herfra, men i forbindelse med tilblivelsen af 1903-loven søgte ingen kirkelige pressionsgrupper at få udvidet faget endsige forsvare dets gamle bastioner. Årsagen hertil var utvivlsomt, at kirken havde vigtigere interesser at varetage. I årene omkring århundredeskiftet var landemoder, konventer, bisper, kirkelige retninger og enkeltpersoner optaget af den kirkelige lovgivning, som kultusminister J. C. Christensen påbegyndte, så snart han blev minister.

Det teologiske Fakultet blev ligesom det øvrige Universitet slet ikke spurgt i forbindelse med skoleloven, og det forholdt sig passivt bortset fra prof. C. Henrik Scharling, der i "Den lærde

Skole og Universitetet"³²⁵⁾ protesterede voldsomt mod den nye skolelovs indskrænkning af de klassiske sprog, som han tværtimod ønskede gjort til skolens centrale fag. Hele hans fremstilling bar stærkt præg af, at han så skolen som en forskole for det teologiske studium.³²⁶⁾ Scharling kom meget lidt ind på skolens religionsundervisning. Han mente, at faget var truet fra to sider: Den "religiøse Ligegyldighed" ville indskrænke faget til det mindst mulige; den "religiøse Overspændthed" ville ikke have eksamen i faget, hvilket ifølge Scharling betød, at eleverne betragtede religionstimerne som "Sovetimer". Scharling ønskede, at Religion skulle have tildelt mere tid, og at det skulle indgå i afgangseksamen på lige fod med andre fag. Religion skulle sammen med de klassiske sprog og Historie være latinskolens hovedfag.³²⁷⁾

De kirkelige myndigheders passivitet var uden tvivl betinget af, at skoleloven ikke ganske udelod Religion. Når J. C. Christensen var utilbøjelig til at støtte ændringer i bestemmelserne om faget Religion, var det ikke kun Landstingets modstand, han frygtede, men også at kirken for alvor skulle vende sig imod ham. Dette ville ikke blot skade skoleloven, men også de kirkelige loves gennemførelse.

Den videre behandling i Rigsdagen foregik således, uden at faget Religion blev drøftet.³²⁸⁾ Den 24. april 1903 underskrev kongen "Lov om højere Almenskoler m.m."

10. De administrative bestemmelser for faget Religion 1904-06.

I det følgende skal der kort redegøres for Religions fremtidige stilling i mellemskolen, realskolen og gymnasiet. Skoleloven af 1903 blev efter mange forhandlinger³²⁹⁾ administrativt udfyldt ved tre kgl. anordninger og tre ministerielle bekendtgørelser og cirkulærer i 1904-06.³³⁰⁾

Bestemmelserne om religionsundervisningen i mellemskolen blev hovedsageligt udarbejdet af ministeriets konsulent i skolesager vedrørende folkeskolen og seminarierne, prof. cand. teol. N. A. Larsen, fordi undervisningen i mellemskolen var nøje beslægtet med religionsundervisningen i folkeskolen.³³¹⁾ Mellemskolens religionsundervisning skulle være i overensstemmelse med Folkekirkens bekendtelsesskrifter og have til formål at "vække, nære og udvikle Barnets Bevidsthed om Gud" og at udvikle dets moralske sans, således at det kunne "fly det onde og gøre det gode". Desuden skulle det opnå for-

ståelse af og sympati for Folkekirken, som barnet som døbt var medlem af. Religionsundervisningen skulle påvirke elevernes hjerte, og eleverne skulle opnå følelsen af, at undervisningen "angaar det virkelige Liv".³³²⁾

Undervisningens indhold var ikke ændret meget i forhold til den lærde skoles 3 nederste klasser, selv om bibellæsning og den ældre kirkehistorie nu blev indført i bekendtgørelsen. Som nævnt ovenfor var disse områder en del steder inddraget allerede før 1903. Men hovedindholdet i undervisningen var stadig bibelhistorie, den kristelige børnelærdom, (som bl.a. skulle lægges til grund for samtaler om den kristelige tro og moral), og den danske salmedigtning; salmerne skulle udvælges efter elevernes fatteevne og efter kirkeårets inddeling. Udenadslæren af salmer ophørte ikke med de nye bestemmelser.

Grundtvigianernes langvarige kamp imod lærebogsundervisningen og kultusminister J. C. Christensens fremhævelse af det historiske aspekt havde til en vis grad båret frugt. I den kgl. anordning udtryktes det eksplicit, at den bibelske historie "betragtes som det vigtigste Grundlag i Religionsundervisningen". Men dette var sammen med indførelsen af lidt kirkehistorie beskedne indrømmelser til dem, der ønskede det dogmatisk-konfessionelle ud af skolen. Mellem skolens religionsundervisning var i høj grad både indholdsmæssigt og med hensyn til måden, hvorpå undervisningen skulle drives, bestemt af elevernes medlemskab af Folkekirken.³³³⁾

I den etårige realklasse, som kunne oprettes i forlængelse af mellem skolen, var Religion ikke optaget blandt de lovbestemte fag, men undervisningsplanen kunne med ministeriets tilladelse omfatte fag udover dem, der var opregnet i loven.³³⁴⁾

Under forhandlingerne om de nærmere bestemmelser for undervisningen i realklassen fremsatte Religionslærerforeningens bestyrelse ønske om, at Religion måtte blive optaget på normalplanen.³³⁵⁾ Dette skete dog ikke, men i den kgl. anordning af 16/11-1906 blev Religion udtrykkelig nævnt som et af de fag, som med ministeriets godkendelse kunne medtages i realklassens fagplan.³³⁶⁾

Ved den nye skolelov var faget Religions tidligere usikre plads på undervisningsplanen (i den lærde skoles øverste klasser) blevet afløst af en lovmæssig plads blandt gymnasiets fag.³³⁷⁾ Ved fastlæggelsen af gymnasiets undervisning var M. Cl. Gertz hovedkraften bag de administrative bestemmelser. For faget Religions vedkommende hav-

de Gertz haft prof. J. C. Jacobsen og religionslærerne, pastor F. C. Krarup (S), adjunkt Johs. Loft (Vb) og kommunelærer cand. teol. J. P. Løber som rådgivere.³³⁸⁾

Ifølge den kgl. anordning 1/12-1906 om undervisningen i gymnasiet skulle religionsundervisningen være fælles for alle tre retninger; tanken om, at klassisksproglige elever skulle læse tekster fra NT på græsk, var således opgivet³³⁹⁾; desuden fastlagdes de tre hovedelementer, undervisningen skulle omfatte: 1) bibelkundskab 2) den kristne kirkes historie (særligt den danske kirkes historie og dens forhold i nutiden) samt 3) hovedtræk af den kristelige etik.³⁴⁰⁾

I forhold til undervisningen i IV-VI klasse i den gamle lærde skole var den kristelige etik kommet til, men den var som omtalt under gennemgangen af undervisningen i perioden 1882-1903 ved mange skoler inddraget i undervisningen i forbindelse med bibellæsningen og/eller kirkehistorien. Bestemmelserne blev yderligere udfyldt af Min. Bek. 4/12-1906. Heri blev formålet med religionsundervisningen, som hverken loven eller anordningen omtalte, fastlagt. Formålet var "at oplyse og belære Eleverne; direkte Opbyggelse skal ikke tilsigtes". Formuleringen var tydeligt et kompromis mellem ønsket om at bevare en kristelig påvirkning i undervisningen og ønsket om at gøre undervisningen rent historisk. Formålsparagraffen taler ikke kun om oplysning, men også om belæring, og indirekte opbyggelse var ikke udelukket, men i modsætning til 1877-anordningen er oplysning stillet ved siden af belæringen, og kirkehistorien skulle ikke mere (som i 1882) ses i kristendommens lys, - undervisningen skulle blot vise, hvorledes kristendommen har været "den bærende Livsmagt for Mennesker i deres Liv" - og der skulle ikke mere tages særligt hensyn til Folkekirkes bekendelsesskrifter.

Det afgørende var imidlertid, hvorledes undervisningen blev drevet. Bestemmelserne var så vage og tvetydige, at det var muligt at undervise både traditionelt³⁴¹⁾ og historisk. Selv om bekendtgørelsen omtalte, hvorledes undervisningen skulle foregå inden for fagets tre hovedområder, gav den samtidig læreren udstrakt frihed til at vælge undervisningsmåde og stof. Noget pensum krævedes ikke læst, men læreren burde hvert år lægge en plan for undervisningen og diskutere denne med skolens leder. Endelig åbnedes der også mulighed for at tage andre emner op end de tre, anordningen bestemte. Fremmede religioners historie fik således en lille chance for at komme ind i gymnasieundervisningen ad bagvejen. I et tidligere ud-

kast til anordning var "Almindelig Religionshistorie" blevet nævnt sammen med de tre omtalte hovedområder³⁴²⁾, men punktet faldt ud i de endelige administrative bestemmelser.

Fremtidens praksis mere end de ministerielle bestemmelser skulle afgøre, hvorledes gymnasiets religionsundervisning ville blive.

D. Hvorfor udvidedes faget Religion 1871-1903?

I perioden 1850-1871 indskrænktes faget Religion fra at være et centralt fag med timer i alle skolens klasser og med eksamensmæssig afslutning ved afgangseksamen til at være et fag, der kun blev undervist i på skolens nederste trin. Den lærde skoles elever modtog ikke meget mere undervisning i Religion end almueskolens.

De følgende 30 års udvikling i den lærde skole prægedes af den modsatte tendens. Både i 1877 og i 1882 udvidedes religionsundervisningen, og nye forsøg blev gjort i 1888-90 og 1899-1900. Skoleloven af 1903 tog delvis udviklingen til efterretning og gav faget Religion 1 ugentlig time i alle gymnasiets klasser.

Ligesom indskrænkningen af Religion i 1864/65 og i 1871 ikke kunne tages som bevis for en negativ indstilling til religionsundervisningen, skyldtes fagets udvidelse heller ikke en enig opslutning omkring det religiøse element i skoleundervisningen. Tværtimod var det 19. århundredes sidste tre årtier optaget af en intens debat og polemik omkring skolens forhold til kristendommen. De 30 år var præget af kulturkamp og sækularisering. Selve det forhold, at kulturkampen fandt sted, var udtryk for en slags sækularisering. Den gjorde forhold, der tidligere var uomstridte, diskutabile. Medens 1860'erne ikke for alvor satte spørgsmålstegn ved skolens kristelige karakter og ved det konfessionelle i den lærde skoles religionsundervisning - diskussionen stod om, hvorledes det konfessionelle skulle bibringes eleverne - forandredes kulturdebatten i 1870'erne og fremefter gennem Georg Brandes og andre radikales virke. Udviklingstro, videnskabelighed og kritisk stillingtagen blev sat op imod kristendommens dogmer og morallære.

De radikale mere eller mindre fritænkeriske mænd ville ganske vist ikke alle former for religion til livs. Herman Trier og andre mente således stadig, at der skulle undervises i Religion, men undervisningen skulle være historisk, ikke dogmatisk. Kristendommen var ikke en absolut religion, men skabt af menneskeåndens kamp for at nå en det hele liv omfattende sandhed.

Kampen mod de nye ideer blev især ført af kirken. En styrkelse af faget Religion i den traditionelle skikkelse blev anset for et værn imod de fritænkeriske strømninger af enhver art. Gang på gang tog man udgangspunkt i det uheldige sammentræf, at faget Religion indskrænktes i 1871 samtidig med, at de nye ideer begyndte at blive udspreddt. Man krævede, at Religion fik en sådan plads, at ele-

vernes religiøse uddannelse svarede til den, de fik i de øvrige fag. Det argument, at den lærde skoles elever fik en mindst lige så fylldig undervisning i Religion som almueskolens børn, duede ikke, når den lærde skole de tre sidste år gav eleverne udvidet undervisning i klassiske (hedenske) fag og i naturvidenskaberne. Biskop Martensen udtrykte det på den måde, at den lærde skole ville blive en lemlæstet bygning, hvis dens virksomhed ikke blev set i kristendommens lys.

Kirkens initiativer var mange. Biskop P. C. Kierkegaard rejste problemet i 1873 og foreslog frivillig undervisning, andre - især gejstlige - sørgede for, at mange af den lærde skoles større elever fik tilbudt supplerende religionsundervisning. Gejstlige personer deltog ivrigt i den offentlige debat, og som det mest afgørende initiativ sørgede Roskilde Præstekonvent for, at spørgsmålet om genindførelsen af religionsundervisningen blev taget op til realitetsdrøftelser. Landemoder, bisper og Det teologiske Fakultet støttede desuden sagen.

En ændring kunne imidlertid ikke ske, uden at skolen stillede sig positivt, men Roskilde Konvent sikrede sig selv ved at indhente skoleledernes billigelse. At skolen gik ind for udvidelsen af religionsundervisningen fremgår ikke alene af deres betænkninger, men også af, at alle rektorer trods meget store vanskeligheder både i 1877 og 1882 fandt plads til faget Religion indenfor de maksimale 30 timer.

Kirkens krav var blevet fremført med en sådan kraft, at ministeriet lod sig overbevise om dets berettigelse og indførte Religion i V-VI klasse administrativt, skønt det tydeligt var i modstrid med hensigten bag skoleloven af 1871, der ikke nævnte Religion blandt V-VI klasses fag, hvilket kultusministeren indrømmede i 1890. Juraen fik imidlertid indflydelse på indholdet af den nye undervisning. Diskussionen om, hvilken stilling faget Religion skulle have i de øverste klasser, som i høj grad havde præget de foregående årtiers debat, var ikke afsluttet. Der var stadig forkæmpere for og modstandere af eksamen i faget, men tilhængerne måtte opgive, da de ikke kunne påvise, hvorledes et nyt eksamensfag kunne indføres, uden at skoleloven forandredes.

Den kirkelige indflydelse på religionsundervisningen var større i perioden efter 1871, end den længe havde været. Kirkens initiativ var afgørende for reformen i 1877, og præster overtog en god del af den lærde skoles religionsundervisning i de øverste klasser.

Nogle steder blev gejstlige religionslærere ansat som en nødsforanstaltning, andre steder fordi man mente, at gejstlige bedst kunne påvirke eleverne i den ønskede retning (jfr. kapitel IV); selv om formålet med timerne i de øverste klasser ikke måtte være direkte opbyggeligt, fik undervisningen mange steder et konfessionelt og opbyggeligt præg.

Men kirkens bestræbelser og genindførelsen af faget Religion i de øverste klasser formåede ikke at holde kulturkampen ude af skolen. Den ideologiske strid om de københavnske privatskolers holdning til kristendommen og til fritænkeriske lærere var et tegn herpå. I 1870'erne havde de fritænkeriske indlæg i den lærde skoles debat været forholdsvis få, og de fik ikke lov til at dominere debatten op imod 1877. Anderledes i 1880, hvor en debat, som de fleste af skolens folk ikke selv ønskede, blev holdt i gang af en række især rationalistisk indstillede folk. Johs. Helms og andre skolebestyrere måtte gøre rede for deres skoles forhold til kristendommen - tidligere havde de fleste af dem anset det for at være en selvfølge, at deres skole var kristelig, hvorimod de nu var tvunget til at beskæftige sig med det faktum, at deres lærerkorps kunne indeholde aktive fritænkere. I debatten opstilledes to alternativer til den kristelige skole. Bestyrerne A. G. Ø. Hauch og J. U. Laurssen hævdede, at det konfessionelle i skolen hørte hjemme i religionsundervisningen, medens skolen som helhed skulle være neutral. Det andet alternativ fremført af en række debattører gik endnu videre, idet de også ville have selve religionsundervisningen gjort konfessionsløs og dogmefri.

I de følgende tyve år prægedes den lærde skole af, at 1870'ernes ideer vandt mere og mere frem. Betydningen heraf viste sig mest uden for religionsundervisningen. De andre fag blev mere og mere sækulariserede, da lærerne i stigende grad blev præget af den nye videnskabelighed. Afstanden mellem faget Religion og de andre fag blev større, efterhånden som skolen blev mindre konfessionel. Religionsundervisningen blev ikke præget af de nye tanker - bibelkritikken, som var et forsøg på at skabe en forbindelse mellem det nye videnskabsbegreb og bibelopfattelsen, fik nok betydning for debatten, men ikke nævneværdigt for undervisningen i denne periode; tværtimod blev en styrkelse af ortodoks religionsundervisning stillet op som modvægt imod tidens ideer. I 1882 udvidedes faget for anden gang, og i perioden 1888-90 søgte kirkelige myndigheder (Kirkerådet og præstekonventerne) at få Religion gjort til et virkeligt hovedfag.

Ikke blot skulle timetallet forøges, men Kirkerådet ønskede også eksamen indført, i hvert fald i IV klasse. Bispernes tidligere uenighed om eksamens berettigelse var blevet mindre - det afgørende var at sikre Religion en fastere plads i skolen, og det mente man nu bedst opnåedes ved at give det en med de øvrige fag sideordnet stilling.

To væsentlige grunde hindrede initiativet. Dels var de lovgivningsmæssige bestemmelser hindrende for at give faget Religion flere timer og især gøre det til eksamensfag, selv om de fleste rektorer og kultusministeren havde sympati for Kirkerådets forslag, da de var enige i, at faget havde en væsentlig opgave som modvægt imod tidens nedbrydende kræfter. Dels var der en række kræfter, der var imod Kirkerådets og kultusministerens planer. I selve skolen var privatskolen mindre positivt indstillet, end statsskolen var. I den offentlige debat talte både en Johannes Clausen og en Henning Jensen imod. Skønt uenige kunne grundtvigianere og de mere radikale ofte mødes i fælles modstand mod den traditionelle religionsundervisning. Mere afgørende for Kirkerådets forslag var den modstand, som Rigsdagens Venstre gav udtryk for, da dette viste, at enhver udvidelse af religionsundervisningen under den af bisperne foreslåede form var umulig nu og i fremtiden. Venstres modstand var netop bestemt af de to hovedgrupper i partiet (de radikale og grundtvigianerne), som var nogenlunde enige om, at undervisningen i Religion skulle være historisk.

Men selv om forsøget på at ændre religionsundervisningen både i 1891 og i 1900 måtte opgives, blev fagets stilling i 1903 bedre end i 1871, da den nye skolelov gav det en lovfæstet stilling både i mellemskolen og i gymnasiet - og de administrative bestemmelser 1904-06 ændrede ikke fagets udseende væsentligt. Kun få turde anfægte fagets placering, da man var bange for at bringe hele skoleloven i fare. Selv om de fleste kirkelige grupperinger og organisationer var usædvanlig passive i den sidste del af perioden, hvor næsten kun Indre Mission var aktiv i debatten, må man betragte bevarelsen af religionsundervisningen i gymnasiet hovedsagelig som et resultat af kirkelige myndigheders bestræbelser i 1870'erne og 1880'erne.

Kapitel IV:

Religionslærerne

p. 251 - 291

I debatten om religionsundervisningen fremhævede deltagerne gang på gang, at religionslærerne ikke burde være unge umodne kandidater. Især den frie undervisning i de øverste klasser efter 1877, der ikke hvilede på lærerbøger, var afhængig af lærerens person.

Et andet problem, der blev drøftet igennem hele perioden, var spørgsmålet, om læreren i Religion burde være en af skolens egne fastansatte lærere, eller om undervisningen hellere skulle overlades til en gejstlig. Hvad enten læreren var adjunkt eller præst, var det skolens ønske at få tilknyttet faste religionslærere, som påtog sig undervisningen i faget, fordi de følte, at det var et kald, og ikke på grund af en række tilfældige årsager.

Dette kapitel skal forsøge at besvare nogle af de omtalte problemer: om det lykkedes skolen at få et fast religionslærerkorps bestående af modne lærere, om lærerne var pædagoger eller gejstlige, om lærerrekruteringen skiftede karakter i løbet af perioden, og i bekræftende fald om dette skifte var afhængig af kandidatudbud om/eller skolelovgivning, om lærerkorpsets sammensætning var forskellig stats- og privatskole, og endelig hvorfor religionslærerne påtog sig undervisningen, og hvilke kvalifikationer, der kræves, for at undervise i Religion. Især perioden efter 1871 vil blive fyldigt behandlet, da der sker langt de største ændringer i lærerkorpsets sammensætning i denne periode.

Først lidt om kildematerialet og de problemer dette frembyder. Ved hjælp af skoleprogrammernes årlige oversigt over undervisningens fordeling mellem lærerne er det muligt at opstille en nogenlunde adækvat fortegnelse over de lærere, der underviste i Religion i sidste halvdel af det 19. årh., da der til dimissionsretten knyttede sig et krav om udsendelse af et årligt "Indbydelsesskrift til de offentlige Examina", der bl.a. skulle indeholde rubrikken: undervisningens fordeling mellem lærerne.¹⁾

Da oplysningerne om religionslærerkorpsets sammensætning er hentet fra mere end 1200 forskellige programmer, er det nødvendigt at pege på visse vanskeligheder ved materialet.

a) Kan man stole på programmets angivelse af, hvilke(n) religionslærer(e) der underviste, og hvilke klasser den enkelte lærer havde påtaget sig.

Generelt kan man vel gå ud fra, at fordelingen i programmet er pålidelig. Oversigten er opstillet af rektor/bestyrer efter den foreliggende fordeling, som der bl.a. er udbetalt løn efter. Med

hensyn til statsskolerne er det muligt at foretage en kontrol. I kultusministeriets arkiv opbevares for hver skole årlige godkendte fagfordelinger mellem de enkelte lærere. Jeg har foretaget en systematisk sammenligning mellem ministeriets lister og skoleprogrammernes opgivelser, og der er ikke afsløret den store uoverensstemmelse. Når programmerne er foretrukket frem for listerne, skyldes det, at listerne skulle godkendes, før skoleåret begyndte, og man således ikke kan være sikker på, at den godkendte fordeling blev den endelige i praksis. Sygdom, forflyttelse, afskedigelse og død var nogle af de faktorer, der kunne hindre ministeriets approberede plan i udførelse. (jfr. nedenfor).

Det er ikke muligt at udføre den samme kontrol af privatskolens programmer, da privatskolerne ikke skulle have deres planer godkendt af ministeriet, og det har heller ikke været muligt at føre kontrol via privatskolernes arkiver, som i regelen er meget mangelfulde. Men da bestyreren sikkert har udbetalt løn efter fordelingen, og da lærere, elever eller forældre ville have protesteret, hvis der havde været større fejl, kan man vel også her gå ud fra, at oplysningerne er korrekte.

β) Lærerskifte inden for skoleåret.

Ovenfor under 1) er nævnt 4 forhold, der kunne betyde, at den oprindelige lærer ikke fuldførte sin undervisning igennem hele skoleåret.

Alt afhængig af længden og arten af forfaldet har man i de enkelte tilfælde ansat ny lærer, ansat vikar, fordelt timerne på andre lærere eller overført dem til andre fag eller givet eleverne fri. I de fleste tilfælde, hvor det drejer sig om en længere periode, er forholdet meddelt i programmet, og der kan tages højde for det i undersøgelsen.

Der er utvivlsomt eksempler, hvor programmerne ikke giver tilstrækkelige oplysninger, men det forringer ikke undersøgelsens værdi væsentligt, da det i regelen drejer sig om de korteste vakancer og vikariater, og da det i forvejen ikke gælder om at gå så langt ned i detaljen (om hvilke lærere, der underviste i de enkelte måneder), men kun om at få et samlet helhedsbillede af religionslærerkorpset.

I tabellerne er der taget hensyn til lærerskifte i skoleåret, således at der opereres med mindste enhed = 1/2 skoleår. Der skønnes i hvert enkelt tilfælde, om hele skoleåret skal henføres til 1 lærer, eller om det skal fordeles med 1/2 år på to lærere.

γ) Identifikationsproblemet.

Skoleprogrammerne er udarbejdet med henblik på forældre, elever og ministerium. Disse har alle vidst, hvem adjunkt Petersen, timelærer Jensen eller cand. teol. Hansen var, og der har ikke i programmet været nogen som helst grund til at give en længere biografi over de enkelte lærere i rubrikken over undervisningens fordeling.

Anderledes i dag. Det har givet anledning til mange vanskeligheder at identificere religionslærerne. I nogle tilfælde har det været nødvendigt at benytte udelukkelsesmetoden, når det har skullet fastslås, hvilken cand. teol. Hansen der i det pågældende år underviste i Religion i en bestemt skole.

En vurderlig hjælp ved identifikationen har det imidlertid været, at en meget stor procentdel af religionslærerne var cand. teol. af uddannelse, da de personalhistoriske hjælpemidler er af langt højere standard for teologernes og især præsternes vedkommende, end de er for de fleste andre grupper. I virkeligheden er det meget få navne, det ikke er lykkedes at finde oplysninger om.

δ) Programmerne mangler oplysninger om fagenes fordeling blandt lærerne.

Tre privatskolers programmer angiver ikke, hvilke klasser de anførte lærere underviste i: (Zahles Skole - eksamensret 1886; Østersøgade Latin- og Realskole - eksamensret 1892; Gammelholm Latin- og Realskole - eksamensret 1894). Det er ikke engang muligt at afgøre, hvilke personer, der underviste i Religion i de lærde klasser, da lærerne i underklasser, realklasser og studerende klasser er opført mellem hinanden. De tre skoler må lades ude af undersøgelsen, da det heller ikke ad anden vej er muligt at fremskaffe oplysninger. Desuden mangler informationer om enkelte skoleår i nogle skoler.²⁾ Set i sammenligning med det samlede antal programmer er antallet af manglende oplysninger ikke særlig stor.

Alle statsskoleprogrammerne undtagen Sorø Akademi 1854-63 angiver, hvilke lærerkræfter der har varetaget religionsundervisningen, og de manglende oplysninger for Sorø vedkommende kan med et enkelt års undtagelse findes i skolens årlige indberetning til ministeriet om det følgende års fag- og timefordeling.³⁾

Til supplerung af den skematiske viden, skoleprogrammerne giver om religionslærerne, findes der to kildegrupper i kultusministeriets arkiv, som giver et indblik i ministeriets og statsskole-

rektorernes principielle syn på lærerrekruteringen samt i nogle af de problemer, der opstod ved lærerskifte, hvor principiel opfattelse ofte måtte vige for en praktisk ordning betinget af lokale forhold: I "Sager vedr. Fag- og Timefordeling"⁴⁾ findes rektors og ministeriets forhandlinger om det følgende skoleårs undervisning⁵⁾; i disse sager forhandles der bl.a. om, hvorvidt religionsundervisningen skal overlades til gejstlige personer. Det andet vigtige materiale er statsskolens læreransættelsessager⁶⁾; heri findes foruden selve ansøgningerne, hvis antal i sig selv viser, hvor eftertragtet skolens faste lærerembeder var, rektors indstilling og ministeriets interne forhandlinger om embedets besættelse.

1. Uddannelsessystemet og den lærde skole.

Den lærde skoles lærerkorps var i sidste halvdel af det 19. årh. uddannelsesmæssigt en meget uensartet gruppe. I statsskolen krævedes der ingen bestemt uddannelse for at blive ansat som adjunkt⁷⁾, og i privatskolen var forholdet i høj grad afhængig af, hvilke lærere skolen kunne få fat i og havde råd til at betale. Hertil kom, at særlige skoleuddannelser manglede for en række fag.

Blandt statsskolernes fastansatte lærere dominerede to grupper: filologerne og teologerne. I 1857 var sammensætningen af 12 statsskolers lærerkorps (Sorø og Herlufsholm ikke medtaget): 37 filologer, 62 teologer, 7 polyteknikere, 3 magistre, 12 cand. phil.'er, 1 uden eksamen.⁸⁾

Den filologiske uddannelse var den eneste, der direkte var indrettet med skolen for øje. Filologerne var dels uddannet efter 1818 anordningens "Stor-Philologicum"⁹⁾, dels efter den nye filologisk-historiske skoleembedseksamen af 1849.¹⁰⁾ Medens 1849-ordningen omfattede latinsk, græsk og nordisk Filologi samt Historie, var den gamle Stor-Philologicums fagspredning noget større. Blandt de otte fag var både Hebraisk og Religion.¹¹⁾ I sidstnævnte fag skulle kandidaterne, med mindre de havde teologisk embedseksamen med bedste eller næstbedste karakter, "aflægge Prøve paa systematisk Indsigt i den christelige Troes- og Sædelære, forenet med en cursorisk Læsning af Evangelierne og nogle af de lettere Breve i det Nye Testament" (på originalsproget). Den nævnte prøve var mundtlig og skulle foregå på latin. En stor del af statsskolens lærere var således enten cand. teol.'er eller havde et teologisk element

i deres uddannelse. Det havde uden tvivl stor betydning for skolens holdning, at teologisk orienterede mænd underviste i de fleste fag. Ikke kun de mest nærliggende fag Latin, Græsk og Historie blev overladt teologer, men også mange timer i fag som Matematik, Geografi og Naturhistorie blev varetaget af cand. teol.'er.¹²⁾

Men det teologiske islæt blev mindre. Som nævnt aflagde de nye filologer ingen prøve i Religion, og samtidig formindskedes teologernes andel af statsskolens lærerkorps. I 1878 var deres antal kun 26 ud af i alt 116 faste stillinger, medens filologerne havde øget deres antal til 52. Samtidig var de matematisk-naturvidenskabelige lærere begyndt at vinde større indpas i skolen på grund af den matematiske retnings indførelse i 1871.¹³⁾

Denne udvikling var desuden betinget af, at mange teologisk uddannede adjunkter kun betragtede ansættelsen i skolen som et springbræt til præsteembede. I perioden 1857-78 blev 32 adjunkter befordret til gejstligt embede.¹⁴⁾ Denne trafik forøgedes både ved den særlige regel, der gjaldt teologiske kandidater med 1. karakter, at deres gerning i skolen talte på lige fod med ansættelse i gejstligt embede, når de søgte fra skolen til kirken¹⁵⁾, og ved, at teologer var handicappede i forhold til filologerne med hensyn til opnåelsen af skolens overordnede embeder. Filologerne havde "udelukkende" adgang til rektorater¹⁶⁾ og en fortrinsstilling ved fordelingen af overlærerembederne.¹⁷⁾ Teologernes eneste mulighed for at opnå overlærerposterne var gennem bestemmelsen i lønningsloven for de lærde skoler (1855) om, at indtil 1/4 af embederne kunne forbeholdes adjunkter, der ganske vist manglede den krævede uddannelse, men som havde virket i skolen med iver og dygtighed i længere tid.¹⁸⁾ I perioden 1857-78 opnåede 6 teologer ad denne vej at blive udnævnt til overlærer.¹⁹⁾

Indførelsen af de nye skoleembedseksaminer i 1883 formindskede atter lærerkorpsets teologiske islæt.²⁰⁾ Den hidtil eneste undervisningsrelevante uddannelse (cand.philol-eksamen) blev erstattet af en lang række fagstudier, der alle var indrettet med det formål, at de skulle give adgang til den lærde skoles embeder.

Religion var et af de få fag, der ikke sikredes en særlig skoleuddannelse²¹⁾; teologisk embedseksamen var indtil faget Kristendomskundskab oprettedes ved Københavns Universitet i 1912²²⁾ ene om at uddanne lærere til religionsundervisningen.

Adgangen for cand. teol.'er til den lærde skole blev sværere efter 1883, eftersom der uddannedes en række kandidater, hvis pri-

mære arbejdsfelt var skolen, men 1883-ordningen indeholdt samtidig en mulighed for teologer til at konvertere deres embedseksamen til en cand. mag.-eksamen. Teologiske kandidater med de to højeste karakterer²³⁾ kunne lade deres eksamen gælde for hovedfaget under skoleembedseksamen, således at de kunne opnå en fuld skoleembedseksamen ved at supplere med de nødvendige bifag.²⁴⁾

Medens de fleste andre fags lærere havde en temmelig forskelligartet uddannelse, blev religionsundervisningen næsten udelukkende varetaget af cand. teol.'er. Mest udpræget var forholdet i statsskolen. Samtlige 71 religionslærere i perioden 1854-1873²⁵⁾ havde aflagt teologisk embedseksamen, og i løbet af de næste 30 år benyttede de 14 skoler kun fire ikke-teologer som religionslærere. De to af disse, lærer Jakob Jensen og overlærer A. C. L. C. Müller, underviste udelukkende i de mindre klasser i henholdsvis Rønne lærde Skole og Aarhus Katedralskole²⁶⁾, medens lærer og cand. phil. Mads Chr. Godskesen fik tilladelse til at undervise i Religion i alle klasser i Frederiksborg, da rektor kendte ham som lærer i skolens elementarklasser og kunne bevidne, at Godskesen var "en ivrig Theolog, der med Liv og Lyst har deltaget i de religiøse Sammenkomster, som nogle af Byens Beboere holde om Vinteren."²⁷⁾ Herudover underviste den seminarieuddannede adj. J. M. Ottosen i en længere årrække i Religion i Horsens.

De fire nævnte undtagelser og de i ansættelsessagerne (med Religion blandt de krævede fag) bevarede ansøgninger fra seminarieuddannede lærere, cand. phil.'er o.a., uden at ministeriet i disse sager principielt udtalte, at kun cand. teol.'er kunne komme i betragtning, viser, at religionslærernes uddannelsesmæssige ensartethed ikke skyldtes formelle regler, men snarere en fast praksis hos både skolerne og ministeriet. Når rektorerne blev hørt om ansøgningerne, prioriterede de de teologiske kandidater højere end de øvrige ansøgere, når den nye lærer skulle undervise i Religion. I Nykøbing blev stillingen således i 1884 genopslået, da der i første omgang kun meldte sig en seminarieuddannet lærer.²⁸⁾ Årsagen til, at faget Religion altid kunne varetages af teologisk uddannede lærere, var, at skolerne i stort omfang benyttede sig af den gejstlige arbejdskraftreserve (jfr. nedenfor).

I privatskolen, hvor lærerkorpset igennem hele perioden var meget broget sammensat, var religionslærernes fordeling ligeledes uddannelsesmæssigt ensartet. I perioden 1854-1873 underviste i alt 82 personer i Religion i 6 skoler²⁹⁾, og bortset fra en en-

kelt³⁰⁾ havde alle en teologisk uddannelse. Et par af religionslærerne var dog teologiske studenter, som døde inden de nåede at få eksamen.³¹⁾ Desuden aflagde nogle enkelte teologisk embedseksamen samtidig med, at de fungerede som religionslærer.³²⁾

I århundredets sidste tre årtier var privatskolen præget af nye skoleoprettelser og stærk konkurrence om eleverne. De forholdsvis ringe lønninger, som skolerne var i stand til at betale, førte til, at lærerkorpsets sammensætning blev i høj grad skiftende, og dets uddannelsesmæssige niveau var ofte meget lavt.³³⁾ Set i forhold hertil var religionslærernes uddannelse meget høj. Af de i alt 262 lærere, der virkede som religionslærere i privatskolen 1873-1903, var der kun 29, der ikke enten havde teologisk embedseksamen eller studerede Teologi. Langt de fleste af de teologiske studenter aflagde eksamen, medens de var religionslærer eller kort efter, at de var ophørt med at undervise (jfr. nedenfor).

En undersøgelse af ansættelsesforholdet for 29 ikke-teologer afslører, at langt hovedparten (20) var religionslærere ved latinskoler i Provinsen. De fire af disse (Fredericia, Vejle, Kolding og Helsingør) var eller blev kommunale latinskoler, men de fungerede over for myndighederne som almindelige privatskoler.³⁴⁾ Til provinsens latinskoler hørte desuden Ordrup, Birkerød og Marselisborg Kostskoler, der var private skoler, men de modtog i modsætning til de københavnske privatskoler statsunderstøttelse. De fleste ikke-teologiske religionslærere ved Provinsens skoler var seminarieudannede lærere, der varetog undervisningen i de nederste latinsko-leklasser, realklasser samt i underskoleklasserne. Kun Kolding Latinskoles bestyrer mag. art. Sigurd Müller og Birkerød Latinskoles bestyrer L. P. Koefoed underviste i Religion på de tre højeste klassetrin.³⁵⁾

Forklaringen på, at 20 ud af 60 religionslærere ved Provinsens privatskoler var ikke-teologer, medens det tilsvarende tal var 9 ud af 202 religionslærere ved Hovedstadens privatskoler, var, bl.a. at de københavnske skoler i langt højere grad kunne få fat i teologiske studenter og yngre kandidater end de mere fjerntliggende skoler.

Alt i alt kan det fastslås, at det var almindelig tankegang hos skolebestyrerne, at kun cand. teol.'er og eventuelt stud. teol.'er kunne undervise i Religion. Det skyldtes sikkert en opfattelse af, at faget Religion var anderledes stillet end de øvrige fag på timeplanen, at der stilledes andre og større krav til lære-

ren, end at de skulle bibringe eleverne kundskaber. Bestyreren satte med største sindsro en teolog til at undervise i f.eks. Matematik eller sprog, men han satte aldrig en sprog- eller matematisk uddannet lærer til at undervise i Religion.

Foruden bevidstheden om fagets særlige stilling kan bestyrernes valg af religionslærere også være bestemt af forbudet i anordning om borger- og almueskolevæsenet i København 20/3-1844 mod at overlade faget Religion til andre end teologiske kandidater og seminariedimitterede lærere.³⁶⁾ Problemet er, om den nævnte bestemmelse gjaldt for de private latinskoler. I 1893 blev ministeriet anmodet om at give en stud. teol., der søgte en stilling ved Helsingør Latinskole bl.a. med Religion som fag, dispensation fra bestemmelsen. Af ministeriets interne papirer fremgår det, at forbudet kun gjaldt København. Ministeriet ønskede imidlertid ikke at meddele ansøgeren dette, men nøjedes med at give ham tilladelse til at undervise i Religion. Ministeriet foretrak åbenbart, at rekrutteringen til religionslærerkorpset forblev som hidtil.³⁷⁾

2. Var religionslærerne gejstlige?

I det foregående afsnit er det påvist, at næsten alle den lærde skoles religionslærere var teologer. I dette afsnit skal det undersøges, om disse teologer var ordinerede gejstlige, eller om de var beskæftiget med undervisning.

a) Perioden 1854-1873.

Som nævnt blev de 14 statsskolars religionsundervisning varetaget af i alt 71 lærere. En nærmere undersøgelse af disse persons biografi viser meget tydeligt, at samtlige skoler havde fastansatte lærere, som påtog sig denne undervisning på lige fod med enhver anden undervisning. Blandt de 71 var de 67 konstituerede adjunkter, adjunkter eller overlærere, dvs. de var ansat i skolens faste lærerstillinger, 2 var kortvarige vikarer og kun 2 havde en gejstlig ansættelse (begge i de sidste år af perioden).³⁸⁾

Denne ordning af religionsundervisningen hænger sammen med, at faget Religion endnu i denne periode var jævnbyrdigt med de andre fag både med hensyn til undervisning og eksamen. Det forholdsvis store antal cand. teol.'er i lærerkorpset gjorde det ikke vanskeligt at få timerne besat. Afskaffelsen af eksamen i Religion

ved afgangseksamen i 1865 (jfr. Kap. II, p.66ff.) ændrede intet; det afgørende var, at faget stadig havde et fast pensum.

Den store utilfredshed med og debat om faget, der prægede det meste af 1850'erne og 1860'erne, var ikke forbundet med ønsker om, at religionsundervisningen skulle overgå til gejstligheden, eller at kirken skulle have øget indflydelse på skolens undervisning. Da kultusminister D. G. Monrad stillede denne mulighed i udsigt, vandt han kun tilslutning hos nogle bisper, medens skolen som helhed stod totalt afvisende. Kulturkampen var endnu ikke begyndt.

Heller ikke privatskolen benyttede gejstlig arbejdskraft i udstrakt grad. Af i alt 82 religionslærere havde 6 gejstligt embede, medens 3 fik gejstlig ansættelse, uden at de af den grund opgav deres religionstimer.³⁹⁾ Den væsentligste forskel mellem statsskolens og privatskolens religionslærere bestod ikke i, at den ene skolekategori havde større andel af præster som lærere, men i karakteren af ansættelsesforholdet. Medens statsskolens religionslærere havde en fast stilling, var mange af privatskolens religionslærere ansat som midlertidige timelærere.

b) Perioden 1873-1903.

Tabel 16, 18 og 19 giver en oversigt over gejstlige/ikke gejstliges andel af religionslærerkorpset i hhv. statsskolen, den københavnske privatskole og Provinsens privatskole.⁴⁰⁾

I tabellerne opdeles perioden 1873-1903 i flere tidsafsnit. I 1873-77 blev der alene givet undervisning i I-III klasse. Ved kgl. anordning af 15. juni 1877 udvidedes undervisningen til V-VI klasse, således at der i de fem skoleår frem til 1882 undervistes i I-III + V-VI kl. I 1882 indførtes faget også i IV klasse. Skellet ved 1892 er sat udelukkende ud fra ønsket om at få opdelt den lange periode 1882-1903 i to nogenlunde lige store dele. Denne inddeling muliggør en undersøgelse af, om de gennemførte udvidelser af religionsundervisningen førte til en ændret rekruttering af religionslærerne. Udover religionslærernes fordeling i de enkelte perioder er det også ønskeligt at kunne undersøge, om der er forskelle eller ligheder mellem de lærere, der underviste på de forskellige alderstrin, især da ordningerne af 1871, 1877 og 1882 fastlagde en vidt forskellig undervisning både med hensyn til form og indhold for I-III, V-VI og IV klasse.

Tabel 16: Religionslærernes fordeling på ikke-gejstlige/gejstlige 1873-1903. Statsskolen.

	I-III klasse				V-VI klasse				IV klasse			
	Ikke gejstl.		gejstlige		Ikke gejstl.		gejstlige		Ikke gejstl.		gejstlige	
	Antal	Klas-ser	Antal	Klas-ser	Antal	Klas-ser	Antal	Klas-ser	Antal	Klas-ser	Antal	Klas-ser
1873-1877	20	160	4	11	-	-	-	-	-	-	-	-
1877-1882	20	198½	2	12	9	71	9	54	-	-	-	-
1882-1892	33	394	7	24	15	129	19	139	22	95	13	37
1892-1903	31	462	0	0	15	181½	13	126½	22	100	11	43

Af Tabel 16 fremgår tydeligt, at statsskolens egne lærere (adjunkter og overlærere), som udgjorde så godt som hele gruppen "ikke-gejstlige", varetog undervisningen i I-III klasse igennem hele perioden. I intet af de fire tidsrum betød præsterne noget videre for religionsundervisningen indtil konfirmationsalderen. I perioden 1892-1903 varetoges overhovedet intet af undervisningen i de 14 statsskolels tre nederste klasser af præster. Undervisningen i Religion i I-III klasse var således overladt til faste, erfarne lærere. Det eneste, der kunne anfægte denne tingenes tilstand, var det store antal religionslæreres befordring til præsteembede (jfr. nedenfor). Skolerne ordnede imidlertid dette problem ved at ansætte en ny, i regelen yngre cand. teol. som adjunkt.

I sammenligning med I-III klasse havde præsterne overtaget en langt større part af undervisningen i de øverste klasser. Dette gælder især V-VI klasse, hvor præsternes andel udgjorde ca. halvdelen gennem det meste af perioden 1877-1903, en smule under halvdelen i årene op imod 1903. I IV overtog præsterne ca. 1/4 af timerne.

Der var flere årsager til denne forskel mellem klassetrinnene. Under Madvigs skoleordning, hvor Religion var et fag på lige fod med de øvrige i skolen med undervisning igennem alle skolens klasser, havde hele undervisningen i de offentlige skoler som nævnt været varetaget af skolens egne lærere, og denne tradition fortsatte efter 1871, da undervisningen i de øverste klasser ophørte, i I-III klasse.

Desuden var ministeriet imod, at der ændredes alt for meget i tilrettelæggelsen af religionsundervisningen. Når der kun blev undervist i de tre nederste klasser, var det vigtigt, at der blev sørget for enhed i denne undervisning. Faget burde ikke deles mellem flere lærere⁴¹⁾, og helst så ministeriet, at hver skole havde

sin faste religionslærer ansat. Gennem hele perioden bad ministeriet gang på gang rektorerne undersøge, om der ikke fandtes teologiske kræfter ved skolen, der kunne påtage sig religionsundervisningen⁴²⁾, og i forbindelse med stillingsopslag blev faget Religion ofte tilgodeset med den begrundelse, at skolen manglede en fast religionslærer.⁴³⁾

Da religionsundervisningens samlede timetal forøgedes i 1877, fastholdt kultusminister J. C. H. Fischer, at den genindførte undervisning i V-VI klasse så vidt muligt burde overtages af de teologer, der var ansat ved skolen.⁴⁴⁾ Men tallene i tabel 16 viser, at det gik anderledes.

Den kgl. anordning udstedtes den 15. juni 1877, og allerede i august skulle undervisningen begynde. Det var i mange tilfælde ikke muligt for rektor at opfylde ministeriets ønske. Skolens religionslærer(e) ønskede i flere tilfælde ikke at overtage flere timer i faget, og de øvrige teologiske kandidater, der måske aldrig havde undervist i Religion, og som havde specialiseret sig på helt andre områder siden embedseksamen, var oftest utilbøjelig til at påtage sig undervisningen, især i de højere klasser.⁴⁵⁾ Den frie form og den nødvendige store arbejdsindsats fra lærerens side afholdt ganske givet mange fra at påtage sig undervisningen.⁴⁶⁾ De anså det for noget vanskeligere at undervise i foredragsform for ældre elever i et ikke-eksamensrelevant fag end at undervise i elementære lærebøger i de nederste klasser.

Problemet kunne delvis være løst over en kortere årrække, ved at skolerne havde ansat flere religionslærere som adjunkter, hvis udvidelsen af Religion ikke var faldet sammen med et mindre udbud af teologiske kandidater. Dette betød, at det blev lettere for cand. teol.'er straks at få et forholdsvis attraktivt præsteembede, hvilket holdt mange fra at søge skolens embeder. I nov. 1880 fremsatte ministeriet endog forslag i Folketinget om at forhøje lønningerne for den lærde skoles lærerpersonale blandt andet med den begrundelse, at det var vanskeligt at få besat adjunktembederne, især ved de fjernere liggende skoler; ministeriet henviste til, at dygtige teologiske kandidater straks søgte ud i præsteembede. Lovforslaget blev imidlertid standset af Folketinget.⁴⁷⁾

Tabel 17: Antal uddannede teologer, filologer og cand.mag.'er
1858-1902.⁴⁸⁾

ÅR	TEOLOGER	FILOLOGER	CAND MAG'ER	
			Fil.Fak.	Mat.Fak.
1858-1862	190	14	-	-
1863-1867	159	12	-	-
1868-1872	210	24	-	-
1873-1877	214	33	-	-
1878-1882	177	20	-	-
1883-1887	194	6	24	3
1888-1892	338	-	61	24
1893-1897	384	-	98	40
1898-1902	362	-	92	33

Vanskelighederne med at få nye lærere forøgedes ved, at antallet af nye filologiske kandidater i disse år samtidig var meget lille (se tabel 17). Dette betød, at hvis skolen fik tilladelse til at slå en stilling op i Religion, måtte den samtidig kræve, at ansøgeren skulle kunne undervise i en del andre fag.⁴⁹⁾ Det mest ekstreme opslag i denne retning var en stilling ved Aalborg Katedralskole i 1876 i Religion, Geografi og Naturhistorie. Det lykkedes ikke at få denne stilling besat uden at tage Religion ud af fagkombinationen og overlade faget til en præst.⁵⁰⁾

I Horsens blev resultatet det samme, da man søgte en afløser for adjunkt C. F. Bruun, der blev afskediget, da der gentagne gange var blevet klaget over hans undervisning. I første omgang søgte to, hvoraf den ene var cand. teol., men han trak sin ansøgning tilbage. Den anden ansøger, cand. philol J. E. Wraae, var villig til at aflægge en prøve i Religion og at påtage sig undervisningen. Ministeriet ville helst undgå at overlade Religion til Wraae - skønt han havde en anbefaling fra konsejlspræsident Estrup - og pålagde rektor at henvende sig til de tre cand. teol.'er ved skolen, men de ville ikke, og ministeriet måtte nødtvunget acceptere, at Wraae blev ansat og religionstimerne overladt til en gejstlig lærer.⁵¹⁾

Derimod lykkedes det Ribe at få en ny religionslærer i 1876⁵²⁾, men ministeriet var nødt til at stavnsbinde cand. teol. N. E. Øllgaard, for at skolen kunne bevare en fast lærer i faget. Da Øllgaard senere på året søgte den ovenfor nævnte stilling i Aalborg, ville

ministeriet ikke lade ham få den, da man antog, at Aalborg var mere "tillokkende" end Ribe.⁵³⁾

De stillingsmæssige problemer fortsatte i de følgende år: Der var ganske få ansøgere til de opslåede embeder, og ofte undlod skolerne at slå timerne i Religion op, men besatte dem efter aftale med ministeriet med gejstlige. Det modsatte kunne dog også ske. I Aalborg fratog man 1879 de to præster, der siden 1876-77 havde varetaget hele skolens religionsundervisning, timerne. Rektor havde lige siden 1876 ønsket at få en fast religionslærer ansat, og han havde ikke opgivet bestræbelserne, selv om han var klar over, at de "theologiske Kandidater ere kræsne nu til Dags og sjælden ere tilbøjelige til at søge en slet lønnet Adjunktplads." En teolog søgte dog, og han fik stillingen.⁵⁴⁾

I 1880'ernes første halvdel var udbudet af kvalificerede kandidater på sit laveste, og de deraf følgende problemer med at besætte stillingerne tilsvarende store. I Nykøbing søgte skolen i 1884 en religions- og dansklærer. I første omgang søgte kun en seminarist, i anden omgang meldte ingen sig, og først 20/1-1885 kunne rektor C. R. S. Listov skrive til ministeriet: "Endelig er det lykkedes mig at formaa en, som jeg tør haabe, brugbar og vel kvalificeret Mand, Cand. theol. Chr. Carl Paludan Koch, til at søge den ledige Lærerplads."⁵⁵⁾ Året efter i Frederiksborg blev stillingen i Religion slet ikke slået op, men cand. phil. M. C. Godskesen fik stillingen på rektors indstilling.⁵⁶⁾

Det stærkt stigende antal nyudklækkede teologiske kandidater (en fordobling i løbet af få år)⁵⁷⁾ samtidig med, at de nye skoleembedseksaminer blev indført, medførte, at det fra slutningen af 1880'erne ikke mere var spørgsmålet, om stillingerne kunne besættes, men snarere, hvorledes man kunne vælge mellem de mange ansøgere.⁵⁸⁾ Som eksempel på den nye situation kan nævnes, at Ribe Katedralskole, der i en længere årrække ikke kunne få lærere⁵⁹⁾, i 1897 havde 32 ansøgere til en stilling.⁶⁰⁾

Det forøgede udbud af teologiske kandidater skubbete ikke præsterne ud af skolen; som nævnt mindskedes deres procentvise andel blandt undervisere i de højere klasser kun lidt i 1890'erne. Årsagen hertil var dels, at nogle skoler foretrak gejstlige religionslærere, dels det forhold, at de nye cand. mag.-studier uddannede en lang række faguddannede lærere, som kunne dække det tomrum, som de gamle uddannelser ikke havde kunnet udfylde i en række skolefag. Resultatet blev, at færre teologer blev ansat i den lærde sko-

le, og følgelig blev det sværere for skolerne selv at sørge for religionsundervisningen uden præsters hjælp. Teologernes svar på truslen fra cand. mag.'erne blev, at de, der ønskede ansættelse i skolen, ved tillægseksamen fik mulighed for at påtage sig undervisning i flere fag. I 1903 havde 16 cand.teol.'er på denne måde konverteret og suppleret deres eksamen til skoleembedseksamen.⁶¹⁾

En tredje årsag til, at præster overtog religionsundervisningen, var, at religionslærerne hørte til den lærergruppe, der udskiftedes hurtigst. Den hyppigste grund til lærerskifte var lærerens befordring til præsteembede, eller når det drejede sig om en præst: forflyttelse til andet embede (se nedenfor). Religionslæreren måtte ofte opgive sin undervisning midt i året, og rektor løste i mange tilfælde de opståede undervisningsmæssige problemer ved at henvende sig til byens gejstlighed om hjælp.

Ved siden af de nævnte praktiske grunde til at overlade religionsundervisningen til gejstlige: de øverste klassers undervisningsform, ansættelsesmæssige problemer og lærernes befordring, var der en mere positiv grund til, at gejstligheden vandt indpas i de øverste klassers religionsundervisning. I 1877, da ministeriet forhandlede med rektorerne om den nøjere planlægning af den genindførte undervisning i Religion i V-VI klasse, foretrak flere rektorer at overlade faget til præster, fordi de mente, at en ordineret mand bedre kunne få noget ud af den frie undervisning og påvirke eleverne i kristelig retning, end en af skolens lærere kunne. Rektor J. Forchhammer var desuden bange for, at de få teologiske kandidater, der på denne tid søgte embeder i skolen, var mænd, hvis tro ikke var tilstrækkelig ortodoks til, at de kunne blive præst.⁶²⁾

Ønsket om, at undervisningen i de øverste klasser måtte lægges i hænderne på en gejstlig, der både ved sin personlighed, ved præsteviensel og eventuelt ved det bånd, der gennem konfirmationen var dannet mellem præst og elever⁶³⁾, havde en gavnlig indflydelse på eleverne, blev gentagne gange i resten af århundredet fremsat både i skoledebatten⁶⁴⁾ og i forbindelse med ansættelser.⁶⁵⁾ Dette ønske var en naturlig følge af bestræbelserne i det meste af perioden efter 1871 for at styrke det kristelige og folkekirkelige element i skolen mod tidens strømninger. En del gejstlige havde på egen hånd, men med skolens billigelse indført frivillig undervisning en del steder i årene efter 1871, og kirkelige myndigheder var gang på gang de ledende i debatten om religionsundervisningen; derfor var det nærliggende for flere rektorer at ønske den nye undervisning overladt til den lokale præst.⁶⁶⁾

For privatskolens vedkommende gjaldt utvivlsomt de fleste af de ovennævnte årsager for at overlade en del af undervisningen i Religion til gejstlige. Kildematerialet som findes til belysning af statsskolens forhold (ansættelsessager og timeplansgodkendelser) mangler imidlertid, men skoleprogrammernes oplysninger om religionslærerne giver et billede af lærerfordelingen mellem gejstlige/ikke-gejstlige (se tabel 18 og 19).

Tabel 18: Religionslærernes fordeling på ikke-gejstlige/gejstlige 1873-1903.

Den københavnske privatskole.

	I-III klasse				V-VI klasse				IV klasse			
	Ikke-gejstl.		gejstlige		Ikke-gejstl.		gejstlige		Ikke-gejstl.		gejstlige	
	Antal	Klas-ser	Antal	Klas-ser	Antal	Klas-ser	Antal	Klas-ser	Antal	Klas-ser	Antal	Klas-ser
1873-1877	22	67	4	19	-	-	-	-	-	-	-	-
1877-1882	24	96	5	26	12	40	5	27	-	-	-	-
1882-1892	78½	290	15½	61½	22½	95	13½	88	27½	53½	11½	32½
1892-1903	45	228	19	120	23½	97	17½	112	19½	52	6½	17

Den mest markante forskel mellem statsskolens og den københavnske privatskoles lærerkorps var, at antallet af religionslærere var langt højere i privatskolen, og dette til trods for at antallet af underviste klassetrin var mindre. Udskiftningen var særlig stor i perioden 1882-1892, hvor 94 personer varetog 351,5 klasseårganges undervisning (i I-III).

Ligesom i statsskolen var antallet af ikke-gejstlige i flertal, men forholdet var ikke så udtalt her, idet over 1/4 af I-III klasserne blev undervist af gejstlige. Fordelingen for de højere klasser i tabel 18 viser samme tendens som tabel 16. Præsterne varetog ca. halvdelen af undervisningen i V-VI og ca. en trediedel i IV klasse. Det var dog en anden type præster, der underviste i privatskolen end i statsskolen (jfr. nedenfor).

Tabel 19: Religionslærernes fordeling på ikke-gejstlige/gejstlige 1873-1903.

Provinsens privatskole.

	I-III klasse				V-VI klasse				IV klasse			
	Ikke-gejstl.		gejstlige		Ikke-gejstl.		gejstlige		Ikke-gejstl.		gejstlige	
	Antal	Klas-ser	Antal	Klas-ser	Antal	Klas-ser	Antal	Klas-ser	Antal	Klas-ser	Antal	Klas-ser
1873-1877	3	15	1	4	-	-	-	-	-	-	-	-
1877-1882	5	26	1	2	-	-	1	10	-	-	-	-
1882-1892	19	113	6	28	4	19	7	60	8	24	5	17
1892-1903	25	176½	2	30	8	59	9	65	10	42½	7	21½

Provinsens privatskoler er udsondret som en særlig afdeling, da de på flere måder indtager en mellemstilling mellem stats/privatskolen. De understøttedes fra offentlig side, og deres lærerkorps' ansættelsesforhold var fastere end de københavnske privatskole. Endvidere var deres forhold influeret af, at skolerne ligesom stats-skolerne lå uden for Hovedstaden. Tabel 19 viser denne mellemstil-ling. Dette gjaldt både den andel, præsterne indtog i I-III klasse, og længden af den periode, religionslærerne havde haft undervisnin-gen.

I V-VI klasse var over halvdelen af undervisningen overladt til præster. Som nævnt blev en del af religionsundervisningen i de mind-
ste klasser undervist af seminarieuddannede lærere o.a., som man an-
så for uegnede til at påtage sig undervisningen for de højere klas-
ser; da samtidig skolerne havde vanskeligere end statsskolerne ved
at betale høje lærerlønninger og derved fastholde cand. teol.'er
blandt lærerkorpsen, blev byens sognepræst ofte tilkaldt for at over-
tage religionsundervisningen i de to øverste klasser. IV Klasse for-
måede skolens lærere ligesom i de andre skolekategorier i højere
grad selv at overtage, sikkert fordi klassen blev betragtet som en
overgang mellem den elementære og den videregående undervisning, og
fordi det kun drejede sig om en enkelt time.

3. Religionslærernes instabilitet.

Ovenfor er det flere gange antydnet, at religionslærerne skifte-
de oftere end andre lærere. Forholdet skal belyses ved en undersøgel-
se af lærernes ansættelseslængde og af årsagerne til, at religions-
lærerne fratrådte. Undersøgelsen beskæftiger sig hovedsageligt med

perioden 1873-1903, hvor religionslærernes udskiftning var stærkest, hvor privatskolen blev voldsomt udbygget, og hvor gejstlige religionslærere overtog en del af undervisningen.

Men heller ikke under Madvigs skolelov kunne skolerne holde på lærerne. Af de 71 religionslærere, der virkede i statsskolen 1854-73, var de 48 fratrådt før 1873. Af disse ophørte 28 med at undervise i Religion, fordi de havde fået gejstligt embede, 7 underviste i andre fag, 6 flyttede skole, 2 blev afskediget, 2 døde, 1 fik et andet gejstligt embede, 2 kan ikke oplyses. Den altdominerende årsag var således, at læreren befordredes til et gejstligt embede.

Af de 82 religionslærere, der underviste i privatskolen 1854-73 var de 73 fratrådt før 1873. Af disse havde 26 fået anden form for undervisning enten ved samme skole i andre fag end Religion eller andre steder, 28 var blevet ansat som præst, 1 havde fået et andet gejstligt embede, 5 gejstlige opgav undervisningen af andre grunde, 3 døde, og endelig kan årsagen i 9 tilfælde ikke oplyses. Ligesom for statsskolens religionslærere havde kirken tiltrukket en stor del af privatskolens religionslærere, men til forskel fra statsskolen havde en større del af privatskolens lærere opgivet religionsundervisningen, fordi de havde skiftet skole. Grunden hertil var de to skolekategoriers forskelle i ansættelsesvilkår (jfr. nedenfor). Blandt privatskolens religionslærere indgik en særlig gruppe. Ikke mindre end 11⁶⁷⁾ af lærerne blev udvist fra Slesvig af preusserne i 1864. Efter udvisningen havde disse erfarne latinskolere eller præster vanskeligt ved at opnå fast ansættelse. De betragtede deres ansættelse i privatskolen som en overgangssituation, indtil de igen kunne opnå bedre embeder.

Tabel 20: Religionslærernes ansættelseslængde 1854-1873.⁶⁸⁾

Antal år	Statsskolen	Privatskolen
Indtil 3 år	35	63
4-6 år	7	9
7-10 år	14	6
11 år og mere	15	4
	71	82

Tallene i tabel 20 viser, at en del af religionslærerkorpset i denne periode hørte til skolens faste lærere. Samtlige statsskoler havde 1 eller flere lærere, der varetog faget Religion over en meget lang årrække, og alle seks privatskoler, der er medtaget i tabellen, havde en religionslærer, der var ansat i mere end 7 år. På den anden side viser tabellen også, at en del religionslærere kun var ansat i kortere tid: 35 lærere i statsskolen og 63 lærere i privatskolen havde en ansættelseslængde på under tre år.

Problemerne for skolens planlægning af undervisningen voksede imidlertid efter 1873. Tabel 21 antyder nogle af vanskelighederne for statsskolens vedkommende.

Tabel 21: Hvorfor holdt religionslærerne op med at undervise?⁶⁹⁾

STATSSKOLEN 1873-1903:

	<u>Ikke præster</u>	<u>Præster</u>
1. Underviser stadig 1903	20½	4
2. Underviser i andre fag	6½	-
3. Afskediget fra skolen	6	-
4. Forflyttet til anden underv.	8	-
5. Fra underv. til gejstligt embede	22½	-
6. Flyttet til bedre gejstl. embede	-	17½
7. Overhåndtagende gejstl. arb. m.v.	-	14
8. Læreren død	4	-
9. Andre	1	1

Den gruppe, der udgjorde skolens faste religionslærere, bestod af de 33 lærere, der i venstre del af tabel 21 er opført under signaturerne 1, 2 og 3. Disse 33 var alle faste adjunkter eller overlærere ved skolen, og de fleste af dem varetog religionsundervisningen over en længere og for norges vedkommende over en endog særdeles lang årrække (jfr. tabel 23).

Denne kategori af lærere kunne skolen regne med at beholde til deres naturlige afgang, hvilket belyses af det forhold, at de ikke søgte præsteembeder. En gennemgang af samtlige ansøgninger til faste gejstlige embeder 1853-1915 afslører, at bortset fra et par stykker af de 20, der stadig var ansat i skolen i 1903, men som senere fik præsteembede, var der blandt de 46 ikke-gejstlige religionslærere (signatur 5 af gode grunde udeladt) kun adj. Axel Sørensen (M) og

adj. Theodor Hansen (Sorø), der havde søgt præsteembede, og Theodor Hansens sidste ansøgning lå så langt tilbage som 1862. Konklusionen herpå må blive, at alle de religionslærere (bortset fra Axel Sørensen), der ville være præst, fik deres ønske opfyldt.⁷⁰⁾

Statsskolernes rektorer anså det ikke i alle tilfælde for et gode, at religionslæreren ikke søgte præsteembede. Man var bange for at få ansat religionslærere, der af teologiske grunde ikke ønskede at blive præst.⁷¹⁾ I forbindelse med flere ansættelsessager spillede dette forhold ind.⁷²⁾

De 22½ (23) personer, der i tabellen er opført under signatur 5, udgør en overgangsgruppe mellem dem, der betragtede undervisningen som deres livsgerning, og præsteunderviserne. De havde modtaget ansættelse i skolen for at afvente et tilstrækkelig indbydende præsteembede, eller de var måske først på et senere tidspunkt blevet klar over, at de foretrak et gejstligt kald.

Overgangen fra undervisning til gejstligt embede lettedes som nævnt ved 1809 forordningens bestemmelse om, at undervisningserfaringen skulle medregnes, når ansøgernes kvalifikationer skulle gøres op.⁷³⁾ Mange af de adjunkter, der gik over i præsteembede, havde forud for ansættelsen øvet sig i at prædike⁷⁴⁾; de kirkelige myndigheder førte regnskab med i hvilket omfang dette skete, og med hvorledes ikke-gejstlige teologer i det hele taget opførte sig.⁷⁵⁾

Selv om ministeriet og skolen således i mange tilfælde var vidende om, at den pågældende lærer ønskede befordring og kunne tage sine forholdsregler⁷⁶⁾, skabte det i mange tilfælde store vanskeligheder for skolen. Ikke nok med, at rektor skulle skaffe en anden lærer, men forflyttelsen skete meget ofte midt i skoleåret, da tiltrædelse i et vakant præsteembede i regelen foregik med kort varsel.⁷⁷⁾ Rektor måtte så med dette korte varsel skaffe erstatning ikke blot til religionstimerne, men også til de andre fag, som den vordende præst hidtil havde besørget. Ved vakancer tog rektor i flere tilfælde mindre hensyn til faget Religion, da det ikke var eksamensfag⁷⁸⁾; f.eks. kunne fagets timer blive fordelt på andre fag, når religionslæreren fratrådte i slutningen af skoleåret.⁷⁹⁾

De befordrede adjunkter var ikke ene om at give rektor og skolen problemer. Den anden store gruppe blandt religionslærerne, præsterne, viste sig lige så ofte at være et temmelig ubestandigt element i skolens lærerkorps. Medens der ikke kan påvises noget eksempel på, at en præst skiftede fra et gejstligt embede til en ad-

junktstilling (der indbefattede undervisning i Religion), flyttede 17½ (18) religionslærere fra et præsteembede til et andet og måtte opgive deres timer af geografiske grunde.⁸⁰⁾ Selv om rektor ofte fik ordnet vakanceproblemet ved at formå efterfølgeren i præsteembedet til at overtage religionstimerne, var ændringen en stor ulempe for undervisningens kontinuitet.

14 religionslærere opgav religionsundervisningen, skønt de stadig forblev i deres præsteembede. De fleste af disse angav overhåndtagende gejstligt arbejde som årsag til, at de ønskede at blive fritaget for undervisningen. Dette var en anden af de store ulemper ved præsters skolegerning. Denne måtte for dem være en biting, som i mange tilfælde blev forsømt, når de gejstlige forretninger krævede præstens tilstedeværelse andetsteds. Forsømmelsen var omfangsrig især i de større provinsbyer, hvor de kirkelige handlinger var steget voldsomt i forhold til de gejstliges antal. Rektor J. C. L. Dahlenborg (Ah) klagede således i 1895 over, at religionslærer, stiftsprovst Hans Sørensen forsømte en del af undervisningen, da han lagde timerne to gange om ugen mellem 9-11 og begge dage hyppigt fik "kirkelige Forhindringer" mellem 10-11.⁸¹⁾ Bl.a. af samme grund var ministeriet betænkelig ved, at hele religionsundervisningen i Viborg Katedralskole skulle besørges af 2 af Viborgs præster; især ville det være uheldigt, både for skolens undervisning og for de gejstlige forretninger, hvis den ene fik forfald, og den anden måtte overtage hele religionsundervisningen. Ministeriet opfordrede til, at der skulle ansættes en fast lærer med Religion som fag.⁸²⁾

Tabel 22: hvorfor holdt religionslærerne op med at undervise?

PRIVATSKOLEN 1873-1903:

	Ikke præster		Præster	
	Kbh.	Provinsen	Kbh.	Provinsen
1. Underviser stadig 1903	8	5½	5	4
2. Underviser i andre fag	5½	8½	-	-
3. Afskediget, tilfældig ansættelse	25	2	-	-
4. Forflyttet til anden skole, Univ.	19	13	-	-
5. Fra underv. til gejstligt embede	54	10	-	-
6. Flyttet til bedre gejstl. embede	-	-	25½	6
7. Overhåndtagende gejstl. arb. m.v.	-	-	19	4
8. Teol. stud. læser færdig	17	1	-	-
9. Skolen nedlagt	5	-	4	-
10. Læreren død	4	1	-	1
11. Andre	10	4	1	-

De fleste privatskoler havde endnu større problemer end stats-skolerne med at få religionsundervisningen drevet på forsvarlig vis.⁸³⁾ At privatskolens religionslærerkorps havde noget flygtigt over sig ses klart af tabel 22.

Atten religionslærere opgav undervisningen, fordi de enten var blevet teologisk kandidat og ønskede anden ansættelse, eller fordi de ønskede at få den fornødne tid til at gøre deres studier færdige. Stud. teol.'ernes antal indskrænkede sig imidlertid ikke til de nævnte 18; et mindst lige så stort antal studenter havde haft undervisning i Religion, medens de studerede, men fortsatte denne, også efter at de var blevet kandidat, hvorfor de i tabel 22 er opført under andre rubrikker. Anvendelsen af studenter som undervisere var mest udbredt i 1880'erne, da privatskolernes antal voksede stærkt, samtidig med at udbudet af teologiske kandidater var lavt. Privatskolen anvendte i samme periode studenter også i andre fag.⁸⁴⁾ Af geografiske grunde blev denne udvej ikke benyttet af Provinsens privatskoler.

Et andet forhold, der medførte stor udskiftning blandt religionslærerne var, at den københavnske privatskole (Provinsens privatskoler i mindre grad) ikke havde noget fasttømret lærerkorps, men en række løstansatte privatlærere, der ofte var ansat ved flere skoler samtidig. Dette betød, at en lærer, der i det ene år gav undervisning i Religion i en bestemt privatskole, måske det næste år var ansat ved helt andre (anden) skole(r) (jfr. signatur 3 i tabel 22).⁸⁵⁾

Disse højst usikre ansættelsesforhold med en i regelen dårlig løn og meget arbejde fik mange religionslærere til at søge anden beskæftigelse. Et så stort antal som 64 opgav lærergerningen, fordi de havde fået et gejstligt kald. Borgerdydskolen (C) havde alene i løbet af 30 år 19 religionslærere, der fik præsteembede og forlod skolen. Men det var ofte svært at opnå et præsteembede, og mange cand. teol.'er gik i flere år som timelærere ved forskellige former for skoler, kursus og privatundervisning. Især fra slutningen af 1880'erne, da kandidatallet steg, blev det vanskeligt at få plads selv på de nederste trin af den gejstlige rangstige.

En betragtelig del af undervisningen var som nævnt overdraget til gejstligheden. Som omtalt i forbindelse med statsskolens religionslærere, var gejstlige lærere heller ikke altid et lige sikkert element i en skoles lærerkorps. Og hertil kom, at privatskolens gejstlige var endnu mindre stabile end statsskolens, da de i regelen

tilhørte den yngre og ikke-etablerede del af præsteskabet. Mange af dem havde tidligere været privatlærere, men var nu ved at skabe sig en gejstlig løbebane.

Privatlærere og den lavere gejstlighed tilhørte samme usikre miljø, hvor kampen for det daglige brød var hård. De fleste betragtede derfor situationen som noget foreløbigt, de ønskede at komme ud af snarest muligt. Da det netop var disse to kategorier af lærere, der varetog størstedelen af den københavnske privatskoles religionsundervisning, måtte faget komme til at bære stærkt præg af manglende kontinuitet i undervisningen.

Forskellen mellem stats- og privatskolens lærerkorps' stabilitet efter 1873 kan også belyses af tabel 23.

Tabel 23: Religionslærernes ansættelseslængde 1873-1903.⁸⁶⁾

	Antal år	Statsskolen	Kbh.s privatskole	Provinsens privatskole
Ikke-gejstlige lærere	Indtil 3 år	10	40	20
	4-6 år	6	11	2
	7-10 år	6	5	5
	11 år og mere	18	4	3
		40	60	30
Lærere, der var eller blev præster	Indtil 3 år	29	112	19
	4-6 år	21	23	4
	7-10 år	13	3	4
	11 år og mere	2	4	3
		65	142	30

At mange af privatskolens religionslærere var i en ventesituation anskueliggøres af tabel 23. I de københavnske privatskoler var 40 blandt de ikke-gejstlige lærere og 112 af de lærere, der var eller senere blev præster, ansat i faget i højst 3 år. De fleste kun i et år. Ganske få var ansat over en længere årrække. Sammenligner vi med statsskolerne, viser en afgørende forskel sig. Det flygtigste element i statsskolen var som tidligere omtalt præsterne og de adjunkter, der blev præster (begge disse grupper er i tabel 23 opført samlet). 29 af disse var ansat i $\frac{1}{2}$ -3 år, 2 i 4-6 år. Men i modsætning til privatskolen var der ved de fleste offentlige skoler en eller flere faste religionslærere. Det faste korps bestod enten af skolens lærere (18 adj./overlærere havde været ansat i over 10 år)

eller af købstadens højere gejstlighed (15 præster havde været ansat i mere end 6 år).

4. Undersøgelse af forbindelsen mellem gejstligheden og religionsundervisningen.

Ovenfor er det blevet påvist, at gejstligheden efter 1877 overtog en stor del af den lærde skoles religionsundervisning både i stats- og privatskolen, og at disse religionslærere især i privatskolen havde temmelig kortvarige og tilfældige ansættelsesforhold. Vi skal nu undersøge, hvilken type præster, der påtog sig undervisningen, og hvilke gejstlige embeder teologerne fik, når de forlod den lærde skole.

Tabel 24: Hvilke præsteembeder besad de gejstlige religionslærere?⁸⁷⁾

	A	B	C
a. Biskop	-	-	-
b. Domprovst	2	-	-
c. Provst	-	-	-
d. Sognepræst, købstad	11	-	4
e. Sognepræst, Kbhn.	-	4	-
f. Sognepræst, landsogn	7	-	4
g. Residerende kapellan	6	-	-
h. Residerende kapellan, Kbhn.	1	5	1
i. Kaldskapellan	7	-	-
j. Hjælpepræst	2	13	3
k. Kateket	-	32	3
Kan ikke oplyses	1	1	-
I alt	37	55	15

A Statsskolen
 B Privatskolen i København
 C Privatskolen i Provinsen

Tabel 25: Hvilke præsteembeder opnåede gejstlige religionslærere, når de opgav undervisningen for at flytte i et nyt gejstligt embede?⁸⁸⁾

	A	B	C
a. Biskop	1	-	1
b. Domprovst	-	-	-
c. Provst	-	-	-
d. Sognepræst, købstad	7	3	1
e. Sognepræst, Kbh.	2	5	-
f. Sognepræst, landsogn	7	9	4
g. Residerende kapellan	1	4	-
h. Residerende kapellan, Kbh.	-	5	-
i. Kaldskapellan	-	-	-
j. Hjælpepræst	-	-	-
k. Kateket	-	-	-
Kan ikke oplyses	-	-	-
I alt	18	26	6

Tabel 26: Hvilke præsteembeder opnåede ikke-gejstlige religionslærere, når de opgav undervisningen for at gå over i præstekald?⁸⁹⁾

	A	B	C
a. Biskop	-	-	-
b. Domprovst	-	-	-
c. Provst	-	-	-
d. Sognepræst, købstad	1	1	-
e. Sognepræst, Kbh.	1	2	-
f. Sognepræst, landsogn	12	10	6
g. Residerende kapellan	1	4	-
h. Residerende kapellan, Kbh.	-	-	-
i. Kaldskapellan	3	14	-
j. Hjælpepræst	4	16	3
k. Kateket	1	7	1
I alt	23	54	10

Tabel 24 viser en markant forskel mellem de præster, der virkede i statsskolen og den københavnske privatskole. Medens størstedelen af statsskolens gejstlige religionslærere havde gode faste embeder, var ikke mindre end 45 af privatskolens 55 gejstlige lærere hjælpepræster eller kateketer. Provinsens privatskole indtog som ofte før en mellemstilling.

Denne forskel i status var stærkt medvirkende til, at privatskolens gejstlige lærere som ovenfor nævnt var de mest ubestandige. Men også en del af statsskolens lærere flyttede. Opstillingen i tabel 25 viser tydeligt, at religionslærerne generelt har fået bedre stillinger, end de havde i forvejen.⁹⁰⁾ Provinslærerne (A og C), som allerede besad fastere stillinger end B har alle (bortset fra 1 rkp) opnået faste sogneembeder, medens dele af privatskolens gejstlighed er rykket nogle trin op ad rangstigen fra de usikre poster som hjælpepræster og kateketer til de mere faste og bedre aflønnede embeder som residerende kapellaner og sognepræster. Alder, præsteerfaring og henvisning til religionsundervisningen var nogle af de aktiver, de kunne fremhæve i deres ansøgninger.

Sammenligner man tabel 26 med tabel 24, ser man, at privatskolens cand. teol.'er, når de søgte befordring, havde en fordel fremfor nyudklækkede kandidater. I tabel 24 var 45 af de i alt 55 københavnske gejstlige religionslærere uden fast embede, medens de tilsvarende tal i tabel 26 var 23 ud af 54 (hvis kaldskapellan regnes med blandt de fastere embeder). Det har åbenbart været af betydning, at de kunne henvise til deres gerning i skolen.

For statsskolens og Provinsens privatskoles vedkommende er der ikke stor forskel mellem fordelingen i tabel 24 og 26. Det skyldes, at gejstlige religionslærere (tabel 24 A og C) i stort omfang allerede var avanceret igennem de mindre embeder, inden de blev ansat i de byer, hvor latinskolen fandtes. Tabel 26 viser, at også statsskolens adjunkter som regel slap for de lavere trin i den gejstlige embedspyramide og straks opnåede et sogneembede.

Det er ikke overraskende, at statsskolens religionslærere opnåede bedre embeder end privatskolens. Mange af adjunkterne havde hutlet sig igennem som privatlærere ved forskellige skoler, førend de efter at have indsendt en lang række ansøgninger modtog ansættelse i statsskolen.⁹¹⁾ Den sikrere ansættelsesform gjorde, at adjunkterne bedre kunne vente på et tillokkende præsteembede, før de besluttede sig til at tage springet fra skole til kirke. Privatlærerne derimod var mindre kræsne med hensyn til indtægt og trygge forhold, da de i forvejen var vant til lidt af hvert.

Tabel 27: Hvor højt på den gejstlige rangstige nåede religionslærerne?

	A	B	C	Kontrolgruppe
a. Biskop	3	5	3	2
b. Domprovst	5	3	-	6
c. Provst	10	30	5	25
d. Sognepræst, købstad	17	18	8	12
e. Sognepræst, Kbh.	4	31	1	4
f. Sognepræst, landsogn	23	46	11	103
g. Residerende kapellan	1	2	1	4
h. Residerende kapellan, Kbh.	-	5	1	2
i. Kaldskapellan	-	-	-	1
j. Hjelpepræst	1	1	-	-
k. Kateket	-	-	1	2
Kan ikke oplyses	1	1	-	-
I alt	65	142	31	161

Udfra fordelingen i tabel 24, 25 og 26 kunne man formode, at privatskolens religionslærere var dårligere end statsskolens, og at de således gjorde ringere gejstlig karriere end statsskolens lærere. Tabel 27 afkræfter denne formodning.⁹²⁾

Blandt den københavnske privatskoles religionslærere opnåede 38 kirkens overordnede embeder (biskop, domprovst, provst), 95 opnåede sogneembede, 7 residerende kapellani, og kun 1 fik aldrig fast embede. Den eneste åbenlyse forskel var, at den offentlige skoles lærere opnåede flere pladser i købstæderne, privatskolens blandt Københavns sognekirker, hvilket hang sammen med de to skolekategoriers beliggenhed.

Det sidste problem, der skal undersøges er, om religionslærerne gjorde bedre eller ringere gejstlig karriere end den gejstlighed, hvis vej ikke gik over den lærde skole. For at besvare spørgsmålet er det nødvendigt at indføre en kontrolgruppe.

Fjerde kolonne i tabel 27 viser, hvor højt samtlige gejstlige i landet, der døde i tidsrummet 1/7-1923 til 30/6-1927 nåede i embedsgraderne. Perioden er valgt, da de i årene 1923-27 afdøde i alder svarede til mange af religionslærerne, og da det ved hjælp af Kirkeleg Haandbog 1927 er muligt at få et hurtigt overblik over fordelingen.⁹³⁾

Kontrolgruppen adskiller sig ikke væsentligt fra grupperne A, B og C, hvad angår opnåelsen af faste embeder, idet det i alle fire kolonner er et forsvindende lille antal, der ikke opnåede fast embede på et eller andet tidspunkt. Men kontrolgruppen afviger alligevel på et enkelt punkt stærkt. I alt 103 eller 64,0% af samtlige præster, der døde i 1923-27, havde haft et landsogn som hovedembede, medens de tilsvarende procenttal for religionslærerne for alle tre skolekategoriers vedkommende lå mellem 32,4 og 35,5%. Til gengæld lå tallene for bysogneembederne på 9,9% for kontrolgruppen, men hhv. 32,3, 34,5 og 29,0% for religionslærerne.

Selv om langt de fleste embeder var landsognekald, opnåede ca. 1/3 af religionslærerne bysogneembeder. Hertil skal lægges de mange mindre byembeder, de i tidens løb havde haft. En del af forklaringen på dette var som nævnt skolernes beliggenhed: For det første var det alene byernes eller til nød omegnens præster, der havde mulighed for at undervise i latinskolerne, og for det andet havde lærere, der senere søgte kald, måske vænnet sig til byen og foretrak, hvis det kunne lade sig gøre, at søge bykald.

Men skolernes beliggenhed forklarer ikke alt. Bykaldene var generelt de mest indtægtsgivende og derfor i regelen de mest tillokke-nde, og når præsternes mange bestræbelser for at opnå tilstrækkeligt godt embede, som ansøgningsbunkerne giver et indtryk af, tages i betragtning, må det konkluderes, at det generelt betragtet ikke var de ringeste gejstlige, der var eller havde været religionslærere i den lærde skole.⁹⁴⁾

5. Præstelønninger og religionsundervisning.

I afsnit IV,2 har vi beskæftiget os med, hvorfor skolen tog præster ind i undervisningen, men mindre med, hvilke motiver præsten havde til at overtage religionstimerne. I en del tilfælde ønskede præsten af teologiske grunde at øve indflydelse på den lærde skole ved at påtage sig religionsundervisningen. I skoledebatten blev det ofte fremhævet, hvor vigtigt det var, at præsten underviste i Religion. Sommetider blev præsten nærmest presset til at overtage timerne af rektor og skolebestyrer. Endelig havde de gejstlige lønninger stor indflydelse på religionslærerkorpsets sammensætning, da disse både var medvirkende til at trække teologer fra undervisning til kirken og til at tvinge den lavere gejstlighed til at tage undervisning ved siden af deres kirkelige embede. Det er den sidstnævnte begrundelse, der skal undersøges i dette afsnit.

Det er forbundet med mange vanskeligheder at skaffe en samlet entydig oversigt over forrige århundredes præstelønninger. I modsætning til senere var aflønningen ikke afhængig af anciennitet og stillingskategori, men af lokale historisk bestemte forhold, der gjorde, at selv ensartede embeder kunne være særdeles forskelligt aflagte. Vanskelighederne ved at få en oversigt over præstelønningerne øges ved, at de fleste embeders lønninger udbetaltes helt eller delvis i usammenlignelige naturalier, hvilket desuden betød, at et embedes aflønning bl.a. var afhængig af kornpriser og de økonomiske konjunkturer i øvrigt.⁹⁵⁾ Gentagne forsøg på at udjævne de meget store lønforskelle var strandet på politiske modsætninger, og det eneste forsøg i denne retning, der blev realiseret, var ministeriets beklipning af de helt store embeder til fordel for de helt små.⁹⁶⁾

En opgørelse af præsteembedernes nettoløn i penge er foretaget i forbindelse med Kirkekommissionen af 1868's arbejde, hvor gennemsnitstallene for 1864-68 blev beregnet.⁹⁷⁾ Disse tal forældedes imidlertid, da de dårlige økonomiske tider for landbruget i 1880'erne udhulede mange embeders aflønning.⁹⁸⁾ Nyere talmateriale kan hentes i de i kultusministeriet beroende "Beretninger vedrørende Præsteembedernes Beskaffenhed 1883-1892".⁹⁹⁾ I disse beretninger er der gennem provster og præster indhentet oplysninger for alle embeder om indtægter og udgifter. I hvert tilfælde er embedets nettoindtægt forsøgt opgjort i penge. Nogen usikkerhed kan ikke lades ude af betragtning, da sognepræsternes oplysninger ikke altid var lige fylde eller pålidelige, og da lønangivelsen i penge ofte kun kan gives skønsvist.¹⁰⁰⁾

På grundlag af de to nævnte sæt oplysninger kan det fastslås, at embedernes indtægter varierede kolossalt. Forskellen var endnu større, end tallene umiddelbart giver indtryk af, da der gives de færreste og dårligste oplysninger om de ringest aflagte embeder: kapellanier og kateketembeder.

Medens de største kirkelige embeder, såsom provstier og store byembeder, i regelen var aflagte med en løn opgjort i penge på mere end 5000 kr./år (undertiden helt op til 12000 kr.), varierede sognepræsteembederne mellem 2000 og 6000 kr., nogle få dog ned til 1400 kr.¹⁰¹⁾

De lavere gejstlige embeder var langt ringere aflønnet. Kaldskapellanerne (eller kapellaner pro loco) havde ned til ca. 1200 kr. om året, og de personelle kapellaner havde i regelen endnu mindre,

afhængig af hvad stedets præst kunne og ville betale. Allerringest var de ordinerede kateketers situation.¹⁰²⁾ Medens kateketembederne i Provinsen havde haft forbindelse til skolevæsenet, men nu i stort omfang var ved at blive erstattet af kapellaner pro loco, var kateketerne i København nærmest ordinerede medhjælpere for sognets præster. Biskop Fog definerede engang kateketens uselvstændige stilling således: "En Kateket skal gøre alt, hvad Sognepræsten sætter ham til, naar det ikke strider mod Guds Ord. Hvis Sognepræsten beder ham om at børste sine Støvler, saa skal han gøre det."¹⁰³⁾ Deres betaling lå som oftest mellem 400 og 800 kr. om året.¹⁰⁴⁾

Disse forhold fik på flere måder indflydelse på religionsundervisningen. Statsskolens begyndelseslønninger kunne konkurrere med de lavere gejstlige embeders løn og de dårligste præsteembeder. Ifølge lønningsloven af 1892 fik en adjunkt på laveste trin 1800 kr. om året, og denne løn steg med ancienniteten til 3000 kr.¹⁰⁵⁾ Derimod kunne adjunktlønnen ikke måle sig med de bedre gejstlige embeder. Hertil kom, at chancen for at avancere var ringere i statsskolen end i Folkekirken. Fede præsteembeder og godt aflagte provstier var langt talrigere end de få overlærerposter, der fandtes, og hvortil teologer kun vanskeligt havde adgang. Dette var uden tvivl en af grundene til, at adjunkterne vandrede fra skolen til kirken - den modsatte vej var yderst sjælden.

De meget dårlige gejstlige begyndelseslønninger medvirkede til, at privatskolen fik to grupper af religionslærere. Dels nybagte teologer, der foretrak undervisning i privatskolen, hvor lønnen ikke var god¹⁰⁶⁾, men trods alt bedre end den, kateketerne fik. Dels måtte kateketer, hjælpepræster og kapellaner i stort omfang påtage sig undervisning for at supplere deres sparsomme indtægt.

Statsskolen kunne regne med at bevare sine teologer over en vis årrække. Adjunktlønnen var så god, at teologen havde tid til at vente på et passende sogneembede. I privatskolen var det anderledes. De økonomiske og ansættelsesmæssige betingelser for privatlærere og for den lavere gejstlighed var så dårlige, at de fleste teologer her til stadighed søgte befordring (ofte for at få råd til at gifte sig), og som nævnt ovenfor lykkedes det for langt de fleste at få bedre embeder, hvilket ofte samtidig betød, at de måtte opgive deres religionsundervisning.

Forholdet mellem skolens og kirkens lønninger var således medvirkende til at skaffe både stats- og privatskolen religionslærere, men samtidig årsag til at disse igen opgav undervisningen.

Ovenfor er lønforholdene omtalt for tre grupper af religionslærere: statsskolens adjunkter, gejstlige og ikke-gejstlige lærere i privatskolen. En fjerde gruppe religionslærere var de præster, der fra 1877 begyndte at undervise i statsskolen. I forbindelse med ansættelsen af disse timelærere bragte rektor i en række tilfælde lønspørgsmålet frem.

Normalt fik timelærere i 1870'erne 3,50 kr./time/måned og i 1880'erne og 1890'erne 4 kr./t./md., ligesom faste læreres overtimer blev betalt med samme takst.¹⁰⁷⁾

I 1877 godkendte ministeriet, at Christen Møller fik 6 kr./t./md. for religionsundervisning i Metropolitanskolen, da han ikke vilde påtage sig den for mindre.¹⁰⁸⁾ Ministeriet fortsatte med at godkende forhøjet timebetaling i 1881, da kaldskapellan H. N. Kemp ikke ville undervise i Frederiksborg for 85 øre i timen, da hans stilling krævede ekstraindtægter, og da religionsundervisning i V-VI klasse krævede, at han "hver Gang særlig maatte forberede sig."¹⁰⁹⁾ Kapellanerne Kemp og Conrad Knudsen fik 2 kr./t., og denne løn opretholdtes, da timerne overdroges til sognepræst B. Paludan-Müller, Hillerød¹¹⁰⁾, der ikke på samme måde som kapellanerne havde brug for pengene.¹¹¹⁾ I Aarhus fik religionslærer sognepræst Henry Ussing forhøjet timeløn (1,50 kr./t.), fordi han havde befodringsudgift to gange ugentligt fra Vejlbj til Aarhus¹¹²⁾, og denne timeløn bevaredes, selv om efterfølgerne ikke havde kørselsudgifter.¹¹³⁾ I Nykøbing anmodede rektor i 1892, da han syntes, at lønnen var "lidet tidssvarende", om, "at den ordinerede Gejstlige, der nu eller i Fremtiden maatte besørge Religionsundervisningen her ved Skolens øverste Klasser" måtte få 2 kr./t. Ministeriet billigede.¹¹⁴⁾

Aflønningen af religionslærere i statsskolen var således noget besynderlig; ministeriet godkendte forhøjede timebetalinger for gejstlige religionslærere, når skolen anmodede om det, medens gejstlige lærere i øvrigt måtte undervise for sædvanlig timebetaling 4 kr./t./md. Kun gejstlige lærere kunne opnå forhøjet betaling.¹¹⁵⁾ Ministeriets begrundelse for at give gejstlige en bedre betaling var, at undervisning i Religion i V-VI klasse var meget krævende; desuden var det nødvendigt at tilbyde en ordentlig løn for at få præsterne til at påtage sig undervisningen. I provinsbyerne var udbudet af villige kandidater langt mindre end i Københavnsområdet.

6. Hvilke kvalifikationer bør en religionslærer have?

De hyppige forandringer i religionslærerkorpset bevirkede, at religionsundervisningen ikke altid blev udført, som skolerne kunne ønske. Religionslærernes kvalifikationer var ikke altid de bedste: Rektor havde måske af tvingende omstændigheder overladt religions-timerne til den eneste forhåndenværende mulighed, og religionslære-ren havde måske overtaget timerne af ikke-pædagogiske årsager.

Skolernes ledere og de ministerielle myndigheder var imidler-tid ikke i tvivl om, hvilke krav en religionslærer ideelt set burde opfylde. I forbindelse med ansættelsessager giver de interne papirer et godt indblik heri.¹¹⁶⁾

Først lidt om fremgangsmåden ved ansættelser i statsskolen.¹¹⁷⁾ Stillingen blev slået op af ministeriet, efter at rektor var blevet hørt om fagkombinationen. Ansøgningerne skulle indsendes direkte til ministeriet. Medens Madvig var undervisningsinspektør, havde han den afgørende indflydelse på udnævnelserne. Ministeriet forelagde ham ansøgningerne, så snart de var indkommet, og hans udtalelse blev som regel taget til følge. Rektor blev kun anmodet om at udtale sig, når særlige omstændigheder forelå, som ved besættelsen af en reli-gionslærerstilling i Nykøbing 1861/62, da Madvig og departementschef A. C. P. Linde var uenige om indstillingen¹¹²⁾ eller som ved en lig-nende sag ved Sorø Akademi i 1861, da Madvig selv ønskede rektors udtalelse om en ham ukendt ansøger.¹¹⁹⁾

Fremgangsmåden forandrede sig efter Madvigs afgang. Undervis-ningsinspektionen fik mindre og mindre med stillingsbesættelser at gøre¹²⁰⁾, efter at inspektionen flere gange havde udtalt ønske om at blive fri for nogen umiddelbar indflydelse herpå.¹²¹⁾ Herefter havde ministeriets embedsmænd¹²²⁾, der i regelen udtalte sig om ansøgerne, og rektor den afgørende indflydelse.

På grundlag af ansøgningerne med bilag og de supplerende oplys-ninger affattedes indstillingen, der enten kunne pege på en enkelt ansøger eller på flere mere eller mindre prioriterede ansøgere. Den endelige afgørelse lå hos ministeren, men så vidt det kan ses, ret-tede han sig i regelen efter de sagkyndiges indstilling.¹²³⁾

Gode anbefalinger fra skoler og udtalelser fra indflydelsesri-ge mænd¹²⁴⁾ var vigtige aktiver at kunne fremvise, når undervisnings-inspektør og/eller rektor skulle foretage sit første skøn over an-søgerbunken. Manglende anbefalinger betød ofte, at vedkommende blev lagt til side.¹²⁵⁾ I et enkelt tilfælde havde endog selve udformnin-gen af ansøgningen betydning.¹²⁶⁾

Personligt kendskab til ansøgeren spillede ind. Dette kunne opnås enten ved, at Madvig eller rektor kendte vedkommende i forvejen, ved at ansøgeren blev indkaldt til samtale, eller ved supplerende forespørgsler. Madvig henvendte sig således flere gange til teologiske professorer for at få oplysninger om teologiske kandidater.¹²⁷⁾ Det personlige kendskab fik altafgørende betydning i Nykøbing i 1889, da rektor Listov efter samtale med cand. teol. H. J. H. Larsen indstillede denne, endnu inden ansøgningsfristen var udløbet, og inden rektor havde set de øvrige ansøgninger.¹²⁸⁾ I Rønne begrundede rektor i 1892 en ansættelse med, at han kendte den pågældende fra Horsens lærde Skole.¹²⁹⁾ Rektors kendskab til ansøgeren kunne dog også have den modsatte virkning. Rektor Lefolii forkastede således i 1890 en aspirant, da han ikke havde det bedste indtryk af ham fra skoletiden og en anden efter personligt at have talt med ham.¹³⁰⁾

Et gennemgående træk i alle ansættelsessager (efter 1875) var, at rektorerne ikke ønskede at ansætte en lærer i Religion, som de ikke enten havde fået et personligt indtryk af eller fået pålidelige udtalelser om. To krav var væsentlige at få opfyldt. Religionslæreren skulle være en personlighed, der havde den åndelige udvikling, modenhed og overlegenhed, der gjorde ham i stand til at få noget frugtbart ud af undervisningen. Flere af dem skulle overtage undervisningen i de øverste klasser og hertil krævedes ganske særlige evner.

Det andet hovedkrav var, at læreren havde et alvorligt trosforhold. Især rektor H. M. Gemzøe i Randers betonedede, at det altafgørende for skolen var, "at den faar en alvorlig, kristelig Mand til Lærer i Religion", og han bad ministeriet om at skaffe en attest om, at cand. teol. H. A. J. Hagerup, (den kandidat rektor ønskede at indstille), var "en oprigtig, troende Kristen". Hvis en sådan attest ikke kunne fremskaffes, ville han indstille en anden.¹³¹⁾

Dette andet hovedkrav til religionslæreren førte som nævnt til, at rektorerne i flere tilfælde foretrak en gejstlig timelærer; men også i de her behandlede ansættelser, der alene drejede sig om fastansatte lærere, tog man flere gange stilling til forholdet mellem lærer- og præstegerning. Skolen ønskede på den ene side en lærer, der ikke straks søgte ud i præsteembede¹³²⁾, men på den anden side var man bange for at ansætte kandidater, der ikke ville søge præsteembede, da disse ofte manglede den rette tro. Madvig udtalte flere gange, at selv om han kendte hæderlige religionslærere, der ikke

ville være præst, burde man principielt ikke ansætte sådanne.¹³³⁾ Rektor Gemzøe var heller ikke i tvivl; han foretrak en, der "efter nogen Tids Forløb forlader den [skolen] igjen for at blive Præst, for den, der tager mod Ansættelsen, fordi han har opgivet at blive Præst".¹³⁴⁾ Flere ansøgere kendte rektorernes betænkelighed og gjorde opmærksom på, at de ikke søgte ud i skolen, fordi de var i uoverensstemmelse med Folkekirkens tro, men fordi de foretrak undervisningsvirksomhed fremfor præstegerning.¹³⁵⁾ En enkelt ansøger gjorde derimod opmærksom på, at han ikke besad den rette ortodoksi og derfor helst ville have fagkombinationen ændret, således at han ikke skulle undervise i Religion.¹³⁶⁾

Til kravet om den rette kristne tro hørte undertiden et bestemt forhold til de kirkelige retninger. Madvig afviste i 1867 H. F. Rørdam som religionslærer i Metropolitanskolen, på trods af at han var "en begavet Mand, der har leveret fortjenstlige Arbejder i dansk Historie, navnlig Kirkehistorie", bl.a. fordi han tilhørte en "maaske noget eensidig theologisk Retning".¹³⁷⁾ Rektor H. K. Whitte i Randers erklærede i 1878 direkte over for ministeriet: "En Theolog af grundtvigiansk Retning ønskes ikke gjerne".¹³⁸⁾

Heri fandt rektor Whitte utvivlsomt støtte hos ministeriet. Kultusminister Fischer bidrog således i disse år til, at flere bispers modvilje mod at ansætte grundtvigianere som præster blev taget til efterretning¹³⁹⁾, og ministeriets uvilje mod grundtvigianere i kirken blev overført også til skolen. I 1878 foreslog rektor C. Berg (Fb), at nogle af religionstimerne blev overladt til kaldskapellan J. V. Malling, men ministeriet modsatte sig dette, da skolen året forud havde spurgt sognepræst J. C. Hostrup, om han ville have timer i Religion, (han afslog dog). Departementschef Linde henvendte sig til ministeriets kirkelige kontor for at skaffe sig oplysninger om Malling, da det forekom ham "noget betænkeligt, at Skolen har villet have Grundtvig Hostrup til Lærer i øverste Klasse".¹⁴⁰⁾ Malling fik først religionstimer ved skolen, da kultusminister Fischer trak sig tilbage.¹⁴¹⁾

Ikke alle steder var grundtvigianere uvelkomne. I Herlufsholm gjorde den grundtvigsk-sindede rektor Joh. Forchhammer alt for at få ansat en grundtvigianer som Herlufsholms sognepræst. Det var af stor betydning for skolen, hvem der blev sognepræst (og religionslærer ved kostskolen). Modstand fra biskop Martensen hindrede sagens gennemførelse.¹⁴²⁾ Den grundtvigske rektor H. H. Lefolii i Viborg turde dog ikke gå så langt som at ansætte en meningsfælle

som religionslærer, og han turde heller ikke ansætte den bibelkristiske debattør Axel Plenge¹⁴³⁾, skønt han personlig havde en del sympati for ham. Det stærke indremissionske miljø i Viborg ville aldrig tillade dette.¹⁴⁴⁾ Lefolii anførte som et positivt træk ved den foretrukne kandidat, at han snarere ville fremme det grundkristelige end føre ungdommen ind i en bestemt kirkelig retning.¹⁴⁵⁾ Da Viborg ni år senere skulle have en ny religionslærer, fremhævede rektor A. Heise det samme fortrin hos den af ham indstillede kandidat.¹⁴⁶⁾ Viborgs rektorer fandt, at "neutrale" religionslærere skabte mest ro om skolens arbejde.

Til hvervet som religionslærer krævedes, at specielle krav til moral og opførsel kunne opfyldes. Madvig udelukkede, "naar Spørgsmaalet er om Ansættelse af en Religionslærer ved en offentlig lærd Skole", fhv. sognepræst J. C. L. Plenge på grund af "Omstændighederne ved hans Entledigelse".¹⁴⁷⁾ Forholdet belyses endnu klarere af sagen omkring timelærer M. G. Krag's ansættelse ved Aarhus Katedral-skole. M. G. Krag var blevet ansat som timelærer i 1887 og skulle efter en treårig prøvetid normalt opnå adjunktstatus i 1890.¹⁴⁸⁾ Hans foresatte rektor J. C. L. Dahlenborg orienterede imidlertid ministeriet om, at han i begyndelsen af sin ansættelsestid et par gange havde vist "Uforsigtighed udenfor Skolen, saa at hans Forlovede paa en opsigtsvækkende Maade slog op med ham", og at han tidligere havde haft en "letsindig Flothed", men rektor tilføjede dog, at han gjorde sig umage i lærergerningen, og at han ikke ville fraråde, at Krag blev fast ansat. Dahlenborg sluttede sin indberetning med den meget sigende sætning: "Var han ikke netop Religionslærer...", så var der "ikke Skygge af Betænkelighed".¹⁴⁹⁾

De betænkeligheder, som rektor havde redegjort for med hensyn til forbindelsen mellem moralsk opførsel og gerningen som religionslærer, var nok til, at ministeriet undlod at fastansætte M. G. Krag i 1890.¹⁵⁰⁾ Året efter skrev Dahlenborg endnu engang til ministeriet. Han ønskede, at Krag blev ansat; rektor begrundede det bl.a. med, at han havde opført sig godt i det sidste år, og at de lærere, han selv havde haft i skolen, ikke var "et Haar" bedre end Krag; fejlen var blot, at Krag var religionslærer, men rektor ville forsøge efterhånden at flytte ham bort fra Religion. Ministeriet var nu tilfreds og fastansatte Krag.¹⁵¹⁾

Til god opførsel hørte desuden, at religionslæreren afholdt sig fra politik. Dette ses af det røre, der opstod omkring sognepræst Henry Ussing, fordi han i en religionstime i Aarhus Katedral-

skole lidt uforsigtigt var kommet til at omtale kongens og Estrups navne i forbindelse med en kirkehistorisk gennemgang. Sagen endte med, at Ussing i vrede tog sin afsked fra religionstimerne.¹⁵²⁾

Den nævnte M. G. Krag var i 1887 blevet udnævnt til timelærer, da han opfyldte to kvalifikationer fremfor sine konkurrenter: Femten års undervisningserfaring og høj alder.¹⁵³⁾ Mest værdi havde disse kvalifikationer, hvis den pågældende havde undervist i de ønskede fag og helst ved en latinskole. Det var således gode aktiver for Johannes Loft at kunne henvise til rektor O. F. Baches (H1) udtalelse, der gav udtryk for, at rektor nødig ville af med ham som lærer ved Herlufsholm, og for V. G. Hansen, der søgte lærerplads i Sorø, at kunne henvise til, at han i flere år havde været ansat ved en kostskole (Birkerød Latin- og Realskole). Begge blev ansat.¹⁵⁴⁾

Ansættelse i tilsvarende stilling kunne dog også rejse problemer. Ministeriet var som regel ikke særlig begejstret for, at en adjunkt flyttede fra en skole til en anden, især fordi det som oftest var en flytning fra en fjerntliggende til en mere centralt placeret skole. Madvig udtalte sig i 1862 principielt om spørgsmålet. Han ville ikke helt afvise muligheden, da det ellers ville betyde, at de afsidesliggende skoler ingen lærere ville få, men man måtte kræve mindst 5-6 års tjenestetid ved skolen, før flytning kunne komme på tale. Adjunkt Peter Scharling, der havde været ansat i Horsens i 6 år, blev derefter indstillet til religionslærerstillingen i Roskilde.¹⁵⁵⁾ I 1876 blev adjunkt N. E. Øllgaard, Ribe derimod som nævnt nægtet forflyttelse til Aalborg.¹⁵⁶⁾ Senere i århundredet gjorde de mange ansøgere til stillingerne problemet uaktuelt.

Alderen blev ofte fremhævet i vurderingerne af ansøgerne. Man foretrak alt andet lige i regelen den ældste af kandidaterne, vel både fordi han havde den største undervisningserfaring, og fordi man mente, den ældre kandidat havde større livserfaring og større modenhed til at undervise i Religion end nybagte cand. teol.'er. Det kunne dog også være en ulempe at være en ældre familieetableret ansøger, da dette kunne være en hindring for, at kandidaten kunne få tid til at udvikle sine kundskaber og viden;¹⁵⁷⁾ ægteskab kunne ligefrem være direkte diskvalificerende til stillinger i Sorø og Herlufsholm, hvor der i forbindelse med opdragelsesanstalterne kun var plads til et vist antal gifte lærere.¹⁵⁸⁾

Gode eksamenskarakterer havde temmelig stor betydning særligt i 1860'erne. Rektor C. Paludan-Müller (Nyk.) erklærede således i 1862 i forbindelse med en ansættelse, at da Religion var hovedfaget, "kunde det sætte Skolen i Forlegenhed om en haud illaudabilist valgtes, thi den [skolen] har allerede en theologisk Kandidat med laveste Charakter, der altsaa ikke kunde have Religion".¹⁵⁹⁾ Året senere beklagede Madvig, at der til en religionslærerstilling i Horsens ikke havde meldt sig nogen "med laudabilis til theologisk Embedsexamen", og han henvendte sig til et par teologiske professorer for at finde en egnet laudabilist.¹⁶⁰⁾

Efter at karakterspørgsmålet havde spillet en mindre rolle i 1870'erne og begyndelsen af 1880'erne, hvor ansøbertallet var beskedent, fik det atter større betydning i slutningen af århundredet. Som regel var det således, at kandidater med laudabilis som hovedkarakter blev fremhævet på bekostning af ansøgere med haud illaudabilis.¹⁶¹⁾ Andre hensyn kunne ophæve et ringere eksamensresultat. Det mest markante eksempel herpå var udnævnelsen af M. G. Krag til timelærer i 1887. Hans undervisningserfaring var her med til at neutralisere det forhold, at han havde det ringeste eksamensresultat (non contemnendus) blandt samtlige religionslærere, der virkede i stats- og privatskolen inden for den her behandlede periode.¹⁶²⁾

Opfyldelsen af alle de nævnte kvalifikationer var ikke altid tilstrækkelig til ansættelse; den krævede fagkombination, der som nævnt kunne være temmelig besynderlig (jfr. p. 263) kunne være en hindring. Den holdt ofte kandidater, der var kvalificerede til at undervise i Religion, fra at søge stillingen. I andre tilfælde ønskede ansøgeren fagkredsen ændret, hvilket i regelen betød, at vedkommende ikke fik stillingen.

De mange omtalte kriterier for udvælgelse af religionslæreren i statsskolen fandt kun i få situationer anvendelse ved den samme ansættelse. Rektorerne lagde ikke alle vægt på de samme kvalifikationer, og de var alle nødt til at vælge mellem de ansøgere, der havde meldt sig. Det nyttede ikke at opstille krav, som ingen af kandidaterne kunne opfylde. Flest krav skulle en religionslærer opfylde i 1890'erne, da ansøgerskaren var stor. Alt taget i betragtning giver ansættelsessagerne et godt billede af, hvorledes den lærde skole og ministeriet mente, en religionslærer burde være.

7. Religionslæreren i skoleerindringer.

En lang række elever og nogle lærere har beskrevet livet på skolerne, og i nogle af disse memoirer er en del religionslærere og deres undervisning karakteriseret, selv om fagets plads i erindringerne i regelen ikke er særlig central. Værdien af beskrivelserne, der som regel er nedskrevet mange år efter, at forfatteren forlod skolen, er dog temmelig problematisk, selv om Sofus Asmund nok undervurderede erindringerens kildeværdi, når han karakteriserede dem som ni tiendedele løgn, medens den sidste tiendedel var foregået på en anden måde.¹⁶³⁾ Gamle elevers hukommelse vil altid være påvirket i en bestemt retning; den vil være bestemt af elevens evner og interesse i det pågældende fag¹⁶⁴⁾, og af, hvad eleven senere har beskæftiget sig med. Meget af den daglige undervisning vil være glemt til fordel for morsomme eller mere dramatiske begivenheder. Direkte erindringsforskydninger kan også forekomme.¹⁶⁵⁾ Skoleerindringer eller skolehistorier, der ofte delvis bygger på erindringer, kan desuden være præget af, at de "smukt værner om .. [skolens] Minder" og er "et vidnesbyrd om gamle drenges kærlighed til deres skole"¹⁶⁶⁾, eller af, at forfatterne vil undgå at behandle forhold og begivenheder, der kunne sår følelserne hos efterkommere af lærere og elever.¹⁶⁷⁾

Imidlertid er der visse hovedtendenser i erindringerne, der gentages hos flere forfattere, og som må siges at fortælle noget om, hvorledes religionsundervisningen i virkeligheden fandt sted. Det er disse tendenser, der skal fremdrages her.¹⁶⁸⁾

Mange elever huskede terperiet i religionsundervisningen. Værst beskrives adjunkt C. E. Brunnemanns undervisning i Metropolitanskolen. Grundtvigianeren Holger Begtrup, der gik i skolen 1872-76, anså hans teologi for det fæleste paragrafvæsen. "Han hersede os, lidt ondskabsfuldt, i Lærebogen med dens mange Skriftsteder og tørre dogmatiske Forklaringer af Livets højeste Sandheder". Hans undervisning betød, at mange elever spottede religionen, og Begtrup mente, at den gjorde mere "til at vaccinere de halvvoksne Fyre mod Kristendommen end de ukristelige Bemærkninger", som visse lærere undertiden fremsatte. Brunnemann søgte i 1873 ud som præst, og Begtrup håbede for bønderne, at Brunnemann ikke havde bevaret sin pedantiske metode i sit nye embede.¹⁶⁹⁾

Terperimetoden bevaredes igennem hele århundredet. To af de religionslærere, der underviste i faget i den længste periode, blev

erindret på grund af udenadslæren. Adjunkt N. E. Øllgaard, der var religionslærer i Ribe 1876-(1903) forlangte ifølge L. J. Koch (forstander og præst ved Diakonissestiftelsen), at Bjergprædikenen, nogle salmer, og en del af Luthers forklaringer og skriftstederne skulle læres udenad. Læreren supplerede lærebogen med en så detaljeret beskrivelse af alle de forskellige kirkesamfunds nadveropfattelse, at Koch troede, at dette var tilstrækkeligt til at bestå teologisk embedseksamen på dette emne.¹⁷⁰⁾ Koch stillede sig dog ikke så kritisk over for Øllgaard, som flere elever gjorde over for Niels Teisen (religionslærer i Odense 1879-(1903)).

Niels Teisen var den mest kendte af Odense Katedralskoles lærere p.g.a. sit religionsfilosofiske forfatterskab¹⁷¹⁾, men "hvor var denne filosof kedelig". Han gjorde Religion til et fag af "samme Væsen" som latinsk grammatik og Geometri med lange lektier "i en kedelig Bibelhistorie og mange Skriftsteder i en Katekismus".¹⁷²⁾ Teisen var kendt for sine lussinger, som han anvendte i religions-timerne til at banke skriftsteder og katekismus ind i hovedet på eleverne. Men eleverne fik hævn over de forhadte bøger (Assens og Balslev), da de på foranledning af Teisen, der forkastede helvedeslæren, overalt skulle ændre ordet "Helvede" til "De dødes Rige".¹⁷³⁾

Teisen var ikke ene om at benytte lussinger som hjælpemiddel i undervisningen. I Haderslev Læreres Skole blev religionslærer Barfod husket, fordi han havde "mani" for at kræve salmevers lært udenad, og fordi han brugte "slående argumenter".¹⁷⁴⁾ I Viborg Katedralskole anvendte religionslærer C. F. A. Bahnson "Sansekager", uden at det dog hjalp på disciplinen; eleverne spillede 66 i timerne.¹⁷⁵⁾ I Borgerdydskolen (K) måtte bestyreren J. L. Heiberg i en religions-time tilkaldes og give Oscar Geismar 17 lussinger, fordi han havde læst i Nationaltidende i stedet for at følge med i undervisningen.¹⁷⁶⁾ Heller ikke i Sorø Akademis religionsundervisning var disciplinen god, da Viktor Bruun gik i skolen. Læreren var ikke nogen "vennehuld Mand", men da han ikke fulgte sine koleriske udtryksformer op med korporlige håndgribeligheder, "var Skyttegravskampen mod ham i hans Timer temmelig livlig".¹⁷⁷⁾ Derimod havde adjunkt Rudolph Bay ingen problemer med at skaffe orden i Roskilde Katedralskoles religionstimer, da et enkelt blik ud over klassen var tilstrækkeligt for ham til at skaffe ro.¹⁷⁸⁾

Vanskeligst var det for lærerne at få noget ud af den friere undervisning i de højere klasser, som indførtes i 1877. Her kunne overhøring, udenadslæren og fast pensum ikke udfylde timerne. Det

hele afhang af læreren og hans evner til at fængsle eleverne. I skoleerindringerne findes en del eksempler på, at elever ikke har været tilfredse med udbyttet af denne undervisning. Biskop S. M. Westergaard anså adjunkt Halfdan Kongsteds religionsundervisning i de to øverste klasser i Randers lærde skole for totalt mislykket. "Læreren gjorde sig sikkert Umage nok med at gennemgaa Bibelstykker for os og fortælle os Kirkehistorie, men han kunde ikke fængsle vor Opmærksomhed. Vi læste Lektier i Timen, ja der var endogsaa dem, der drev det til at spille Seksogtres."¹⁷⁹⁾ Kongsteds efterfølger adjunkt Henning Hagerups undervisning i de øverste klasser blev skildret lige så negativt: Læreren "læste op af Fr. Nielsens Kirkehistorie, medens vi læste over paa Lektier i Ly af 'Historisk Atlas'".¹⁸⁰⁾ L. J. Koch mente heller ikke, at N. E. Øllgaards undervisning i V-VI klasser, "som bekendt jo ogsaa den vanskeligste af alle Skolens Opgaver", var vellykket. Hans kirkehistoriske foredrag var prægede af, at den ellers så sikre lærer ikke kunne fængsle eleverne.¹⁸¹⁾

Undervisningen i de højere klasser kunne dog ogsaa give eleverne udbytte, når lærerkræfterne kunne få eleverne motiverede. Rektor ved Johannesskolen Chr. Christensen huskede stiftsprovst Hans Sørensens religionstimer i Aarhus som noget af en oplevelse. Det medrivende var hans levende, fornøjelige og dog fromme tone, og hans uforglemmelige anekdoter. Chr. Christensen omtalte derimod ikke, at Hans Sørensen i vrede tog sin afsked fra religionstimerne midt i skoleåret, medens Chr. Christensen var elev i skolen.¹⁸²⁾ I Metropolitanskolen blev religionslæreren adjunkt Axel Sørensen ligeledes husket på grund af den fornøjelige side ved læreren, som ogsaa kom frem uden for religionsundervisningen, når han udfoldede sig som viseforfatter og ved skolefester.¹⁸³⁾

Lærerens personlighed var afgørende. Sophus Schandorph, en af det moderne gennembruds forfattere, beskrev således adjunkt R. W. Assens religionsundervisning i Sorø meget positivt. Religionslæreren var den blandt lærerne, der stod højest i ånd og begavelse, og han satte meget i gang hos eleverne.¹⁸⁴⁾

Et sidste markant træk i erindringerne, som skal nævnes, er eksempler på ikke særlig ortodoks religionsundervisning. I Metropolitanskolen var religionstimerne hos "den gamle gemytlige Selskabsmand" B. F. Jensen den rene karikatur. Læreren var rationalistisk indstillet, og karakteren tog var næsten anset for det bedste bevis på ortodoksi.¹⁸⁵⁾ Også om adjunkt Johannes Kapers religions-

undervisning i 1870'erne gik der "sære Frasagn". Timerne var ikke spildte, men "egentlig ikke helligede Religionen."¹⁸⁶⁾

Overlæge O. Helms' erindringer om fængselspræst S. M. K. Haffstrøms religionsundervisning i Horsens, hvis værdi ganske vist forringes ved, at de ikke kan stamme fra hans egen skoletid¹⁸⁷⁾, giver indtryk af en ikke særlig ortodoks-kirkelig undervisning. Helms undrede sig over, at skolens fire fastansatte teologer underviste i alle fag undtagen Religion, og han mente, at de kunne have gjort det lige så godt som Haffstrøm, men han indrømmede, at det var en vanskelig opgave, da Religion ikke var eksamensfag. Læreren interesserede sig ikke for lærebogen og hørte aldrig i bibelhistorie og salmer, men brugte meget af tiden til at læse højt af "Fortællinger af religiøst eller dog alvorligt Indhold". Helms tilføjede, at det religiøse kun fandtes i denne mærkelige sætning i programmet, og "med det alvorlige var det kun saa som saa".¹⁸⁸⁾

I Roskilde Katedralskoles religionslærer adjunkt Rudolph Bay havde man et eksempel på en lærer, hvis tro uden tvivl hindrede ham i at søge præsteembede. Han var rationalistisk indstillet og ville ikke påvirke eleverne i religiøs retning, men gjorde dem kritisk indstillet over for religionen og særlig over for Det gamle Testamente.¹⁸⁹⁾

Den modsatte lærertype fandtes også. Adjunkt ved Herlufsholms Skole, C. C. Varming blev af sin rektor husket som "en alvorlig Christen, der aldrig fornægtede sit Standpunkt", og som derfor ofte kom i hård diskussion med flere medlærere. Forchhammer havde sympati for Varming, men eleverne klagede over, at han altid optrådte belærende. "Varming var vist mere anlagt som Præst end som Lærer".¹⁹⁰⁾

Det billede, erindringerne giver af religionsundervisningen, er gennemgående temmelig negativt. Man skal imidlertid være meget forsigtig med at måle udbyttet af religionstimerne på grundlag af de sporadiske træk, eleverne lang tid efter kan huske. De angreb en senere tid gjorde på terperiet rammer ikke kun religionsundervisningen, men det meste af forrige århundredes latinskoleundervisning.

De højere klassers religionsundervisnings succes afhang ifølge erindringerne i høj grad af religionslæreren. Hvis denne var en personlighed, kunne det lykkes ham at give eleverne et rigt udbytte af den frie undervisning, i modsat fald kunne undervisningen nærme sig en parodi. I hvor høj grad det sidste var tilfældet - erindringerne mente, at det var ofte - lader sig næppe efterspore.

Kapitel V:

Den lærde skoles forhold til kirke og stat

p. 292 - 351

1. Skolen og religionsfriheden. Den lærde skoles forhold til andre trosretninger.

I 1849 blev religionsfriheden grundlovsfæstet i Danmark (§ 81), og det blev anerkendt, at den enkelte borgers politiske og borgerlige rettigheder ikke måtte være afhængig af trosbekendelsen (§ 84). Samtidig vedblev staten i nogen grad at være konfessionel, da § 3 i Grundloven fastsatte, at den evangelisk-lutherske kirke er den danske folkekirke, og at staten skulle støtte den, desuden skulle landets overhoved tilhøre denne religion (§ 6).¹⁾

Dobbeltheden i Grundloven fik stor betydning for den lærde skole. Gennem resten af århundredet diskuterede man ivrigt, om konsekvensen af de nævnte paragraffer var en konfessionsløs eller en konfessionel skole.

Hvis man nemlig lagde hovedvægten på religionsfriheden, så betød selve tilstedeværelsen af andre trossamfund, hvor små andele det end drejede sig om, at den offentlige skole burde være eller bestræbe sig mest muligt på at være konfessionsløs. Der skulle være lige adgang for alle til statsskolen uanset trosbekendelse, og det var der ikke, så længe skolen var konfessionel. Problemet indskrænkede sig ikke til religionsundervisningen, som man blot kunne fritage ikke-folkekirkemedlemmer for, men indbefattede hele den samlede undervisnings konfessionelle præg, som ville være til forargelse for andre trosretningers elever. Forældre, der ønskede deres børn undervist konfessionelt, måtte enten selv sørge for privatundervisning eller eventuelt henvises til en privatskole.

Men vægten kunne også lægges på Grundlovens § 3. Da den evangelisk-lutherske kirke var den danske folkekirke, som staten var forpligtet til at støtte, og da en altovervejende del af befolkningen tilhørte denne, var det statens pligt at sørge for, at de offentlige latinskoler var konfessionelle, således at eleverne, der gennem dåben tilhørte den kristne menighed, kunne opdrages til at leve et kristent liv i overensstemmelse hermed. Religionsfriheden betød ikke, at statsskolen skulle opgive sit hidtidige præg, men blot at andre trossamfund havde ret til at oprette deres egne skoler.

Her skal ikke gentages, hvilken betydning disse to hovedsynspunkter havde for skoledebatten (jfr. Kapitel II og III), men det skal undersøges, hvorledes den lærde skole behandlede ikke-folkekirkemedlemmer i praksis. Var det Grundlovens religionsfrihedsparagraf, eller var det Grundlovens § 3, der blev taget i anvendelse over for andre trossamfunds højere skoleundervisning?

Talmæssigt var problemet lille, da Folkekirkens medlemstal til stadighed lå over 98%. Ved folketællingen i 1900 erklærede 98,65%, at de tilhørte Folkekirken. Men problemet var alligevel stort for de implicerede, for hvorledes skulle de små trossamfund skaffe sig en højere uddannelse, og hvorledes skulle skolesystemet forholde sig, når anderledes troende meldte sig. Hertil kom, at mange passive folkekirkemedlemmer ikke ønskede deres børn opdraget konfessionelt.

I det følgende vil tre grupper (jødernes, katolikkernes, fritænkernes) problemer blive taget op. De øvrige trossamfund synes ikke at have skabt problemer for den lærde skole. Grunden hertil kan dels være, at deres elever uden videre gik ind i skolesystemet, som det var. Lettest var det for elever fra den reformerte menighed, som ifølge Min. Bek. af 13/5-1850 deltog i den lærde skoles religionsundervisning, medmindre forældre og værger modsatte sig dette.²⁾ Dels havde visse trossamfund især deres tilhængere i egne og i samfundslag, som stod fremmede over for højere uddannelse.

Antallet af personer, der i forbindelse med folketællinger erklærede sig som henholdsvis jøder (mosaitter), katolikker (romersk-katolske) og fritænkere (uden positiv tro) ændrede sig væsentligt i perioden 1860-1900.³⁾

	1860	1870	1880	1890	1900
Rom.-katolske	1240	1857	2985	3647	5373
Jøder	4214	4290	3946	4080	3476
Uden positiv religion	12	63	1074	2148	3628

Medens antallet af jøder aftog lidt i absolutte tal, men mere i forhold til befolkningstallet, da dette steg i samme tidsrum, voksede antallet af katolikker og fritænkere temmelig stærkt både absolut og relativt. Men set i forhold til Folkekirkens medlemstal var disse tal små: i 1900 var 2,18 ‰ af befolkningen katolikker, 1,42 ‰ jøder og 1,48 ‰ uden positiv tro.

a) Den lærde skole og jøderne.

Jøderne havde siden 1798, da en elev trods bispens modstand blev optaget i den senere nedlagte Nyborg lærde Skole, haft adgang til statsskolerne.⁴⁾ Den pågældende elev deltog også i religionsun-

dervisningen, men i 1815 blev der sat en stopper for jøders deltagelse i statsskolernes religionsundervisning, da det var "aldeles upassende", at en jødisk dreng skulle deltage i undervisning i den kristelige religions lærdomme.⁵⁾

Derimod kunne jøderne deltage i nogle af privatskolernes religionsundervisning som tilhørere;⁶⁾ men de deltog ikke i eksamen hverken til årsprøve eller til afgangsprøven, så længe Religion indgik i denne. Flest jødiske elever havde Mariboës Skole⁷⁾, hvis bestyrer J. C. S. Neve gav sin skole et præg, der ikke var ortodoks-kristeligt, men snarere en ånd bestemt af monoteisme og moralitet, der gjorde, at de jødiske elever ikke blev stødt bort.⁸⁾ Også Det v. Westenske Institut, der heller ikke hørte til de mest konfessionelt prægede blandt privatskolerne, tiltrak en del jødiske elever.

Det havde uden tvivl betydning for jødernes holdning til religiøse spørgsmål, at de var tvunget til at frekventere mere eller mindre kristelige skoler for at opnå artium. En del af dem blev senere kritisk indstillet over for både ortodoks jødedom og kristendom. I denne sammenhæng er det tilstrækkeligt at nævne navne som Georg Brandes, Herman Trier⁹⁾ og Oskar Siesbye.¹⁰⁾ I den offentlige debat hævdedes det, at jøderne på denne måde udgjorde en fare for kristendommen.¹¹⁾

Jøderne gjorde ikke noget forsøg på at oprette en særlig jødisk latinskole, selv om grundlaget for en sådan måske var til stede i hovedstadsområdet.¹²⁾ Den jødiske skoleaktivitet indskrænkede sig til jødiske friskoler, supplerende religionsundervisning til elever, der ikke søgte de jødiske skoler, og fra 1899 uddannelseshjælp til elever, der ønskede videreuddannelse.¹³⁾

Religionsundervisningen var ikke de jødiske elevers eneste problem. Både i de offentlige og private skoler var der skolegang og i mange tilfælde eksaminer om lørdagen, hvilket skabte vanskeligheder for dem, der overholdt den ortodokse jødedomms sabbatsbud.¹⁴⁾ Ofte indrettede de jødiske elever sig efter forholdene, men kulturministeriets arkiv indeholder en del sager, hvor forældrene ikke uden videre gav efter. Færrest problemer gav lørdagsundervisningen, hvor de jødiske elever i hvert fald i statsskolen mødte¹⁵⁾, medens det nok har været mere individuelt i privatskolen.¹⁶⁾

I 1858 anmodede Det v. Westenske Instituts bestyrer H. G. Bohr ministeriet om at fritage en elev for at skrive eksamensprøve på en lørdag, da han af "religiøse Grunde efter Jødernes Cereemonier var forhindret fra at skrive den Dag".¹⁷⁾ Undervisningsinspektør J. N.

Madvig udtalte, at mange jødiske elever tidligere havde skrevet eksamensopgave om lørdagen på dispensation fra den jødiske menigheds præst. Konsekvensen af at imødekomme anmodningen ville blive, enten at ingen eksaminer kunne finde sted om lørdagen, eller at der hver gang skulle udarbejdes dobbelt opgaver. Madvig tilføjede: "Det er overhovedet en noget vidtdreven Fordring, at man ved almindelige offentlige Foranstaltninger skal tage Hensyn til slige partielle Skrupler, naar de ikke i det Mindste betimelig have yttret sig og givet Leilighed til at tænke paa dem". Ministeriet afslog i overensstemmelse med Madvigs udtalelse at give dispensation, og eleven opgav at tage sin eksamen.¹⁸⁾

Dette var uholdbart, og i april 1860 anmodede skolebestyrer H. G. Bohr ministeriet om, at alle skriftlige eksaminer både ved Universitetet og ved skolerne for fremtiden ikke måtte lægges på lørdage, da de ortodokse jøder ikke kunne få dispensation hos deres præst, hvorved en jødisk elev kunne komme i den situation enten at skulle opgive eksamen eller "at synde mod sin Samvittighed". Bohr mente, at en sådan regel ville være i god overensstemmelse med Grundlovens bestemmelse om fuld religionsfrihed.¹⁹⁾ Ministeriets svar fik principiel betydning for lignende sager i resten af det 19. årh. Ministeriet fandt ingen anledning til "ved Anordningen af en saa almindelig Foranstaltning, som den aarlige offentlige Examen, at tage Hensyn til saadanne particulare Interesser", men overlod til "den Enkelte at finde den Maade, hvorpaa han kan indordne sig under den almindelige Regel"²⁰⁾

Den sidste sætning i ministeriets skrivelse åbnede mulighed for dispensation. I de fleste tilfælde blev dispensationen givet, når den jødiske præst havde nægtet eleven tilladelse til at skrive opgaver om lørdagen. Eksamen blev ikke flyttet, men der blev udarbejdet alternative opgaver, som eleven skulle løse på et andet tidspunkt.²¹⁾ Den mest vidtgående afvigelse ministeriet gik med til, gjaldt en elev i Maribo Skole (1891), hvis afgangseksamen faldt fuldstændig sammen med den jødiske pinse. Efter længere forhandlinger, hvorunder ministeriet bl.a. havde foreslået, at eleven besvarede opgaven ved, at en anden person nedskrev denne efter diktat, fik eleven tilladelse til at besvare opgaverne på andre dage.²²⁾

De nævnte dispensationssager rokker ikke ved den kendsgerning, at langt de fleste jødiske eksaminander indrettede sig efter de af ministeriet lagte eksamensplaner.²³⁾ Årsagerne hertil var, dels at alle jøder ikke tog sabbatsreglerne lige strengt, dels at det var meget besværligt at få ændret eksamenstidspunkterne. Mange afholdt

sig sikkert fra at søge dispensation for at undgå at skulle besvære skolen og højere myndigheder. Retfærdigvis bør det anføres, at ministeriet som nævnt ikke afslog dispensationer, når de var tilbørligt anbefalede, og Undervisningsinspektionen var villig til at sørge for nye opgaver, men en generel regel, der fritog jødiske elever og forældre for deres dilemma, var ministeriet ikke villig til at udstede, heller ikke da rektor H. M. Gemzøe (Rd) anmodede om det i 1893.²⁴⁾

Kan jøder ansættes i de offentlige lærde skoler?²⁵⁾

Ingen måtte ifølge 1849-grundlovens § 84 (1866: §79) berøves adgang til den fulde nydelse af borgerlige og politiske rettigheder, men dette betød ikke, at alle trosretninger fik lige adgang til alle statsemployer. Ifølge H. Matzens og J. E. Timms halvofficielle "Haandbog i den danske Kirkeret" (1891), gav grundlovsparagraffen ikke uden videre bekendelse af "enhversomhelst Tro Adgang til Nydel-sen af enhversomhelst Ret", da der til retten kunne være knyttet visse betingelser og forudsætninger, som vedkommende ikke kunne opfylde på grund af sin trosbekendelse. Grundlovsparagraffen skulle blot sikre, at der ikke skete vilkårlig fratagelse af rettigheder.²⁶⁾

Problemet var, om den ansættende myndighed, kulturministeriet, betragtede den lærde skoles lærerstillinger som embeder, hvor andre trosretninger ikke kunne opfylde alle kravene, eller om alle (f.eks. også jøder) var ligestillede med medlemmerne af Folkekirken. De generelle bestemmelser for skolernes ordning (forordningen af 1809 og Min. bek. 13/5-1850) samt forordning 2/2-1849 om de prøver, som gav adgang til de overordnede lærerposter ved de lærde skoler²⁷⁾, indeholdt intet om, at en bestemt trosbekendelse krævedes for at blive ansat. Sagerne omkring adjunkt, senere overlærer Lesor Kleisdorffs²⁸⁾ ansættelse viser imidlertid, at jøder ikke havde helt uhindret adgang til alle embeder.

Kleisdorff var i 1856 straks efter sin eksamen blevet ansat som lærer i Borgerdydskolen (C), men hans ansættelse i statsskolen vakte vanskeligheder. I perioden 1858-61 søgte han 9 stillinger ved kongerigske lærde skoler uden at få nogen.²⁹⁾ I nogle af sagerne spillede jødespørgsmålet ind.³⁰⁾ Tydeligst ved besættelse af et embede som dansk- og tysklærer i Metropolitanskolen i 1860, hvor Madvig afviste Kleisdorffs kandidatur på følgende måde: "Kleisdorff er et bravt og dygtigt Menneske, men den Omstændighed, at han er

Mosait, vækker Betænkelighed ved at ansætte ham just som Lærer i Dansk i de høiere Classer, hvor mange Udviklinger (ved at gennemgaae Udarbejdelser eller ved Fremstilling af Literaturhistorie, Mythologie og deslige) kunne bringe ham i en noget besværet Stilling til de christelige Forestillinger".³¹⁾

I 1861 forespurgte L. Kleisdorff sammen med to andre jøder O. Siesbye³²⁾ og Ludvig Trier³³⁾ ministeriet, om der var noget "til Hinder for, at Dissentere ansættes som faste Lærere ved de lærde Skoler i alle Fag undtagen Religion".³⁴⁾ Undervisningsinspektør Madvig udtalte, at der foruden i faget Religion kunne opstå "Vanskeligheder og Misforhold", hvis en jødisk lærer overtog fag, "hvori enten den christelige Kirkes Udvikling og Stilling til Livet hyppig var kommen til Omtale eller hvori der er jævnlig Anledning til directe at behandle de almindelige sædelige Forestillinger, saaledes at deres særlige christelige Fremholdelsesform maa bevares". Madvig foreslog derfor, at ministeriet tog hensyn til dette, når lærerstillinger i Historie og til dels i Modersmålet (i øverste klasser af hensyn til Dansk Stil) skulle besættes.³⁵⁾

Ministeriet besvarede ikke forespørgslen, men lod ad uofficielle kanaler indholdet af Madvigs skrivelse tilflyde de 3 brevskrivere.³⁶⁾ Ministeriet var sikkert enig med Madvig, men ønskede ikke offentligt at udtale, at jøder ikke kunne undervise i flere af den lærde skoles fag. Et par måneder senere bemærkede departementschef A. C. P. Linde således internt, at Kleisdorffs trosbekendelse medførte vanskeligheder for hans eventuelle overtagelse af timer i fagene Dansk og Historie.³⁷⁾

Da Kleisdorff senere på året søgte en adjunktstilling i Aarhus Katedralskole gjorde han i sin ansøgning opmærksom på, at ministeriet havde frataget ham mulighed for at undervise i to af de fag, hvori han var uddannet³⁸⁾, men da stillingen var slået op i fire fag (Eng./Fr./Da./Ty.), ville han hurtigt kunne undgå faget Dansk. Madvig indstillede Kleisdorff, bl.a. fordi han i længere tid havde søgt ansættelse i den lærde skole men "tildeels" var "blevet udelukket ved et Hensyn, som her ikke finder sted (vistnok kun tildeels og for en ikke meget stor Del; thi for en Deel fægter han mod en Spøgelsesfrygt."³⁹⁾

Udelukkelsen af jøder fra faget Historie og fra varetagelsen af danskundervisning i de højere klasser på grund af stilene, der ofte havde et kristeligt eller moralsk indhold, svarede til situationen i den lærde skole under Madvigs skoleordning, hvor flere af

undervisningsfagene endnu havde et kristeligt præg. I årh.'s slutning, hvor skolens fag bortset fra Religion begyndte at blive mere og mere sækulariserede, og hvor de fleste skoler havde fritænkere i lærerkorpset, ville jøder næppe være blevet udelukket fra Historie- og Dansk-undervisningen; som religionslærere kunne jøder dog stadig ikke ansættes.

Det næste spørgsmål, der rejste sig for Kleisdorff, var om jøder kunne opnå rektorembetet i den lærde skole. Overlærer var han blevet i 1877, uden at spørgsmålet om trosbekendelsen blev indblandet.⁴⁰⁾ Nogle af de argumenter, der kunne tale imod en ikke-evangelisk-luthersk rektor nævnte Kleisdorff selv i sin ansøgning til rektoratet i Aarhus i 1885, men han afviste dem alle. Rektor-eden var ikke af en sådan beskaffenhed, at han ikke kunne underskrive den.⁴¹⁾ Det næste problem var, at rektor skulle sørge for, at den rette ånd herskede på skolen, men Kleisdorff mente, at det betød en ånd bestemt af humanitetens og sædelighedens fordringer; det dogmatiske havde heller ikke betydet noget under de tidligere rektorer. Det var desuden rektors opgave at have tilsyn med ikke-evangelisk-lutherske elevers moralske og religiøse kundskaber⁴²⁾, også dette mente Kleisdorff at kunne påtage sig. Endelig anførte han, at han aldrig havde virket udæskende over for den religiøse side af skolens virksomhed; f.eks. havde han altid deltaget i den daglige morgensang.⁴³⁾

Men Kleisdorff blev ikke rektor. Ministeriets interne papirer nævner intet om begrundelsen, men Kleisdorff var ikke i tvivl om, at han var blevet vraget, fordi han var jøde.⁴⁴⁾

Det bør imidlertid nævnes, at der foruden overlærer J. C. L. Dahlenborg (Ab), der fik stillingen, var bl.a. 5 ansøgere, der senere blev rektorer. Årsagen til, at Kleisdorff ikke fik rektoratet, behøver således ikke at være hans religiøse opfattelse, men det kan dog ikke udelukkes, at det har været en let måde for ministeriet at slippe for de bebrejdelser, der uden tvivl ville være kommet fra kirkelige kredse, at vælge en anden af de mange kvalificerede ansøgere.⁴⁵⁾

b) Den lærde skole og katolikkerne.

Skønt katolikernes antal var af nogenlunde samme omfang som jødernes, var deres muligheder for at opnå en højere uddannelse bedre. Medens de mosaiske menigheder levede et stilfærdigt liv i

det danske samfund, førte den katolske kirke i sidste halvdel af det 19. årh. en ekspansiv politik med oprettelse af en lang række kirker, skoler, hospitaler og andre institutioner. Resultatet blev, at antallet af katolikker som nævnt voksede fra 1240 i 1860 til 5373 i 1900. De katolske bestræbelser vakte modvilje hos Folkekirken, hvor bl.a. biskop H. L. Martensen tog kraftigt til genmæle⁴⁶⁾, men uviljen mod katolikkerne gik langt videre end til den øverste gejstlighed. En så ukirkelig publikation som statistisk tabelværk kommenterede således en tabel over skolebørns fordeling efter trosbekendelse i folketællingen 1900 på følgende måde: Uagtet "de Romersk-Katolske ere svagere repræsenterede end Folkekirken i Aldersgruppen under 20 Aar..., have de dog relativt flere Børn i den skolesøgende Alder, hvilket utvivlsomt staaer i Forbindelse med dette Kirke-Samfunds ejendommelige Propaganda."⁴⁷⁾

Til den katolske kirkes aktiviteter hørte oprettelsen af en latin- og realskole. St. Andreas Kollegiet i Ordrup blev oprettet i 1873, efter at den katolske kirkes leder i Danmark, den apostolske præfekt Hermann Grüder, havde inviteret en række jesuitter hertil, som Bismarcks kulturkamp havde landsforvist.⁴⁸⁾

St. Andreas Kollegiet var en fuldstændig lærd skole med 6 latinklasser og 2 forberedelsesklasser. For at få elever nok optog skolen udenlandske elever, især tyske, og fra 1876 også ikke-katolske elever (jfr. nedenfor). Da skolens lærere var tidligere jesuitpræster, fik skolen ord for at være en katolsk præsteskoole, hvilket betød, at den havde svært ved at tiltrække et tilstrækkeligt antal protestantiske elever til, at skolen kunne opnå dimissionsret.⁴⁹⁾ Kollegiets beliggenhed ikke langt fra Ordrup Real- og Latinskole medvirkede utvivlsomt til, at de protestantiske elevers antal ikke blev så stort.

Eleverne måtte således indstilles til eksamen som privatister ved andre latinskoler - i de første år ved Lyceum, derefter især ved Borgerdydskolen i Kbh.⁵⁰⁾ Det samlede antal dimittender i perioden indtil 1903, som havde modtaget deres undervisning i St. Andreas Kollegiet, var 34 med eksamen artium, sproglig-hist. retning, 20 med IV kl.'s hovedeksamen samt 9 med alm. forberedelseksamen.⁵¹⁾

I 1900 søgte skolen endelig om eksamensret til IV classes hovedeksamen, men måtte senere trække ansøgningen tilbage, da der kun var 1 elev tilbage, og det var tvivlsomt om denne kunne bestå.⁵²⁾

Først i 1906 fik St. Andreas Kollegiet ret til selv at afholde IV klasses hovedeksamen (mellemskoleeksamen) og to år senere studentereksamen. Skolen fik sit grundskud, da 1. verdenskrig udbrød, og dens lærerkræfter blev indkaldt til krigstjeneste; i 1920 nedlagdes den endeligt.⁵³⁾

Det var således ikke det store elev- og dimittenttal den katolske latinskole kunne fremvise, men alligevel vakte dens eksistens indignation og modstand hos myndighederne. Ikke så snart var skolen oprettet, før den kom i strid med den meget påpasselige Gentofte Sogns Skolekommission.⁵⁴⁾

Den første kamp stod om, hvor langt skolens oplysningspligt over for skolekommissionen gik. Uenigheden gjaldt, hvor mange af eleverne, der var underlagt kommissionens tilsyn.⁵⁵⁾ Skolekommissionen krævede en fuldstændig liste over alle børn med angivelse af alder samt meddelelse om forældrenes tro, og med hvilken hjemmel i lovgivningen de enkelte børn blev opdraget katolsk, men St. Andreas Kollegiet ville kun give oplysninger om skolepligtige børn, da rektor erklærede, at han for børn, der var ude over den skolepligtige alder⁵⁶⁾, ikke havde lov til "at omtale Forældrenes religiøse Forhold ligeoverfor Skolekommissionen, der nu er bleven en fuldstændig fremmed Autoritet baade for Børnene og Forældrene."⁵⁷⁾

Skoledirektionen for Sokkelund og Smørum Herreder og senere stiftsprovst C. Rothe, (som udtalte sig på den fraværende biskop Martensens vegne), gav i hovedsagen Gentofte Sogns skolekommission ret.⁵⁸⁾ Sagen fik imidlertid en noget mærkelig behandling i ministeriet. Skoledirektionen sendte sagen til ministeriet i juli 1874, men her bortkom sagen, og akterne måtte atter indsendes i maj 1876. Sidst på året 1877 rykkede kommission og direktion atter for svar, og det var ikke noget lyst billede af forholdene i Gentofte Sogn, ministeriet modtog: Kommissionen anførte i sin skrivelse, at mændens skoledirektionen i København havde de katolske skoler i byen under kontrol, "tillades Propagandaen aldeles uhindret en Mil fra Hovedstaden at brede sig og optage hvilkesomhelst Børn, den finder for godt..", og den var bange for, at alle katolske skoler efterhånden ville blive flyttet til Gentofte Sogn, "hvor den propagandistiske Virksomhed har en saa ubunden og uhindret Tumleplads". Direktionen udtalte sig i samme retning og foreslog forskellige muligheder for indgreb.⁵⁹⁾ Ministeriets svar kom imidlertid ikke. En ny og vigtigere sag havde længe været under behandling.

I 1876 blev en elev, hvis far og afdøde mor begge tilhørte Folkekirken indmeldt i St. Andreas Kollegiet, uden at han dog deltog i religionsundervisningen, som der sørgedes for på anden måde.⁶⁰⁾ Da indmeldelsen blev kendt, vakte den opstandelse hos både lokale og centrale myndigheder; sagen skal behandles temmelig fyldigt her, da den var af stor principiel betydning; hvis den katolske skole blev hindret i at optage protestantiske elever på trods af, at de ikke deltog i religionsundervisningen, havde myndighederne samtidig fastslået, at der ikke var lige ret for de forskellige trossamfund. Situationen var nemlig den samme for den pågældende elev i St. Andreas Kollegiet og de elever fra andre trossamfund, der frekventerede de øvrige latinskoler.⁶¹⁾

Først lidt om de vigtigste retslige bestemmelser, der fik betydning for sagen. Bestemmelserne om, hvilke elever der måtte opdrages i en ikke-evangelisk-luthersk tro, fandtes i lov af 13/4-1851 om "Ægteskabs Indgaaelse udenfor de anerkjendte Troessamfund eller imellem Medlemmer af forskellige Troessamfund m.V." Ifølge § 9 måtte blandede ægteskaber først indgås, når parterne havde afgivet erklæring om, i hvilken tro eventuelle børn skulle opdrages. Valget var ikke frit, da børnene enten skulle opdrages i en af forældrenes tro eller i Folkekirkenes tro. Erklæringen kunne senere ændres, når forældrene var enige herom eller ved den enes død.⁶²⁾ Dog kunne børnene ikke tages ud af folkeskolen (og dermed undgå at blive undervist i Folkekirkenes tro) efter at de var fyldt 12 år, uden at man indhentede skolekommissionens tilladelse.⁶³⁾

En administrativ afgørelse af en konkret sag i 1859 blev inddraget i myndighedernes afgørelse af, om eleven måtte undervises i St. Andreas Kollegiet. Ministeriet havde i skr. 31/12-1859 afvist, at børn af lutherske forældre, hvor moderen var død, og stedmoderen tilhørte den katolske tro, måtte undervises i den katolske menighedsskole i Kbh.⁶⁴⁾

Gentofte Sogns Skolekommission indledte sagen om eleven i St. Andreas Kollegiet med at erklære, at den ikke kunne hindre, at eleven blev taget ud af folkeskolen for at blive undervist privat, da han ikke var over 12 år, men at det ikke var lovmedholdeligt, at eleven blev optaget i en katolsk skole, da ingen af forældrene tilhørte den katolske tro. Fritagelse for religionsundervisning var ikke tilstrækkelig, da eleven også påvirkedes gennem de øvrige skolefag.⁶⁵⁾ Sagen gik via skoledirektionen, der ikke turde tage stilling til spørgsmålet⁶⁶⁾, til ministeriet, der sendte sagen til

forespørgsel hos biskop Martensen. I skrivelsen til biskoppen bemærkede ministeriet, at det ikke mente at kunne hindre barnets optagelse.⁶⁷⁾ Heri erklærede Martensen sig uenig. Han var meget imod, at evangelisk-lutherske elever søgte undervisning i katolske skoler, da de ikke kunne undgå at blive prægede af "Aanden i den Opdragelse og Dannelse, der er den gennemgaaende i Skolen." Forskellen mellem undervisning i katolsk og evangelisk skole i Dansk og Historie var åbenbar; den religionsundervisning, eleven ville modtage på anden vis, ville ingen betydning få, og han ville snart overgå til katolicismen. Sagen burde standses under henvisning til ministeriets skr. af 31/12-1859.⁶⁸⁾ Ministeriet ændrede nu opfattelse og fulgte Martensens råd⁶⁹⁾, og Gentofte Skolekommission gav rektor ved St. Andreas Kollegiet ordre til "ufortøvet" at bortvise eleven.⁷⁰⁾

Denne afgørelse, som hvilede på et meget tvivlsomt retsgrundlag, da sagen ikke drejede sig om at opdrage barnet katolsk, men kun om at det skulle undervises i en katolsk skole med undtagelse af faget Religion⁷¹⁾, kom ikke til at stå ved magt længe.

Snart opstod en parallel sag. Kommissionen fik med politiets hjælp⁷²⁾ underretning om, at endnu en elev, hvis forældre begge tilhørte Folkekirken, var blevet optaget i St. Andreas Kollegiet. Da både den sidstnævnte og den 1. sags elevs far truede med at melde sig ud af Folkekirken, hvis dette var betingelsen for, at sønnerne kunne blive i den katolske latin- og realskole, blev skoledirektionen betænkelig ved situationen.⁷³⁾ Men direktionen var lidt i vildrede med, hvorledes man bedst dæmmede op for den katolske fare. På den ene side kunne direktionen ikke være lige glad med, "at Folkekirkens Medlemmer lade deres Børn besøge enhver ofte under store Tillokkelser tilbudt Undervisning i den katholske Skole, hvorved de udsættes for denne Kirkes aldrig hvilende Propagandas Efterstræbelser"; men på den anden side var direktionen ikke helt sikker på, at retsgrundlaget var i orden, og desuden var den bange for, at anvendelse af tvangsforholdsregler kunne få skin af forfølgelse og medføre en trodsende modstand, "som fra enfoldige Menneskers Side, naar den af snilde Ledere føres i tendensiøs Retning kunde træde frem paa en uheldbringende Maade."⁷⁴⁾

Biskop Martensen, som ministeriet henvendte sig til, var imidlertid ikke i tvivl om, at der skulle gribes meget kraftigt ind i tide over for de mange eksempler på "propagandistiske Overgreb" fra katolsk side mod befolkningen i Ordrup. Han fastholdt, at retsgrund-

laget for at forbyde lutherske elever adgang til en katolsk skole fandtes i Lov af 13/4-1851 § 9 og Min.skr. 31/12-1859. Hvis forældrene ikke ville rette sig efter forbudet, måtte børnene have beskikket en værge, som om nødvendigt med den verdslige øvrigheds hjælp måtte sørge for, at eleverne fik den rette undervisning. Men biskoppen gik endnu videre. Skolen skulle have "en alvorlig Tilkjendegivelse" om ikke at modtage elever, hvis forældre hørte til Folkekirken. Hvis skolen ikke rettede sig efter påbudet, burde lovgivningen ændres, således at man kunne ramme dette "Proselytmageri". Desuden burde man overveje, om den katolske menighed "fremdeles yder saadanne Garantier for, at den vil holde sig den lovlige offentlige Orden efterrettelig, at den vedblivende bør behandles som et af Regjeringen anerkjendt Samfund."⁷⁵⁾ Unægtelig hårde ord, der ikke var i samklang med Grundlovens ord om religionsfriheden, men de fortæller noget om, hvor bange de højeste kirkemyndigheder var for den katolske kirke i disse år.

Ministeriet var imidlertid blevet betænkelig ved den hårde fremgangsmåde og ændrede sin tidligere opfattelse, men begrundelsen var temmelig mærkværdig: Ministeriets tidligere afgørelser var bestemt af "hvad Man maatte ansee for det Ønskelige og efter Forholdets Natur Rigtige", men der fandtes ingen lovhjemmel til støtte herfor, ligesom ministeriet heller ikke kunne pege på mulige tvangsmidler. Dette var altså en åben indrømmelse af, at den tidligere afgørelse havde været ulovlig. Den eneste mulighed, skoletilsynsmyndighederne havde for kontrol, var den ret, som lov af 2/5-1855 § 1 gav til at lade privatunderviste børn indkalde til overhøring ved stedets offentlige skoles ordinære halvårslige eksamen.⁷⁶⁾

Resultatet blev således, at protestantiske elever nødtvungent fik lov til at frekventere katolske (og dermed i princippet også andre trossamfunds) skoler. Skole- og kirkemyndighederne så med meget lidt blide øjne på, at protestantiske elever blev optaget i St. Andreas Kollegiet, men heri afveg man ikke fra katolikkerne, da de i lige så høj grad advarede katolske elever mod at søge protestantiske skoler.⁷⁷⁾

- c) Den lærde skole og fritænkerne.

Så godt som al debat om den lærde skoles forhold til religionen efter 1871 var mere eller mindre bestemt af de fritænkeriske strømninger i samfundet: enten tog de ikke-ortodokse til orde mod

det konfessionelle i skolens undervisning, eller de ortodokse slog til lyd for en samling af de religiøse og kirkelige kræfter i skolen til værn imod de nedbrydende strømninger. Set i forhold hertil var de vanskeligheder, ministeriet fik med fritænkere, der ikke ønskede deres børn undervist i Religion, meget små.

I sept. 1876 spurgte skolebestyrer Johannes Helms (BC), om de samme regler, som gjaldt elever fra andre trossamfund, også omfattede elever af forældre, der vedkendte sig ikke at tilhøre noget anerkendt trossamfund, og om han således måtte fritage disse for religionsundervisningen.⁷⁸⁾ Baggrunden for spørgsmålet var, at sprogmanden G. Fistaine⁷⁹⁾, tidligere timelærer ved BC, havde indmeldt sin søn i skolen og krævet ham fritaget for Religion, da det var vigtigt for ham, at sønnen ikke blev indpodet lærdomme, som han ikke kunne andet end betragte som gudbespottende.⁸⁰⁾

Ministeriet ville imidlertid ikke indlade sig på at besvare spørgsmål i almindelighed, men nøjedes med at tage stilling til det konkrete tilfælde, og skolebestyreren blev derfor afkrævet oplysning om forældrenes og elevens øjeblikkelige tilknytningsforhold til trossamfundene, og om eleven modtog nogen form for religionsundervisning.

Fistaine meddelte, at familien stadig proforma tilhørte Folkekirken, men at han om nødvendigt ville indmelde sønnen i den fransk-reformerte kirke for at han kunne slippe for skolens religionsundervisning. Drengen havde tidligere gået i Haderslev Læreres Skole og her deltaget i bibelhistorieundervisningen, men ikke i katekismusgennemgangen. Selv efter at Fistaine var blevet enig med Helms om, at sønnen skulle tages ud af skolen med skoleårets slutning, fastholdt han kravet om at få ministeriets principielle afgørelse af, "hvorledes De herr Skolebestyrer har at forholde Dem" i sådanne sager.⁸¹⁾

De to embedsmænd i ministeriet, der tog stilling til sagen, var uenige om svaret, idet den ene nærmest mente, at fritagelse for religionsundervisning ikke kunne gives, medens den anden anså lov af 13/4-1851 § 11 for at gælde i dette tilfælde, således at eleven kunne slippe for religionsundervisningen mod, at der sørgedes for, at han ikke savnede oplysning om moralske og almindelige religiøse begreber.⁸²⁾ Ligesom det tidligere var sket i den slags sager, slap ministeriet ud af vanskelighederne ved at give et meget upræcist svar. Man nøjedes med at meddele bestyrer J. Helms

tilladelse til at fritage Fistaines søn for Religion i indeværende skoleår⁸³⁾, og da Fistaine senere selv rykkede for et mere principielt svar, afviste ministeriet, da drengen var udtrådt af Borgerdydskolen (C), at "indlade sig paa i Almindelighed at besvare Spørgsmaal om Forstaaelse eller Anvendelse af Lovgivningens Bestemmelser." Ministeriet afviste imidlertid ikke Fistaines fremhævelse af, at hvad ministeriet havde tilladt i et år med "logisk Nødvendighed" måtte være lovmedholdeligt i almindelighed.⁸⁴⁾

Fistaines vurdering af Min. skr. 20/10-1876 blev utvivlsomt den accepterede, selv om ministeriet ikke ønskede det understreget.⁸⁵⁾ Da sønnen i skoleåret 1877/78 indmeldtes i Borgerdydskolen (K), gav dette ikke anledning til korrespondance med ministeriet;⁸⁶⁾ han er sikkert uden videre sluppet for at deltage i religionsundervisningen (eventuelt ligesom i Haderslev Læreres Skole kun i Lærebogsundervisningen).

Ved denne afgørelse stilledes fritänkere friere end de forskellige trossamfund. De sidstnævnte var bundet af Lov 13/4-1851 § 9, der forudsatte, at mindst en af forældrene tilhørte det trossamfund, hvori eleven skulle opdrages. En elev kunne ikke både tilhøre Folkekirken og blive opdraget katolsk. Fistaine derimod nøjedes med at erklære, at han var fritænkere, og fik sønnen fritaget for religionsundervisningen, uden at han meldte sig ud af Folkekirken.

Deltagelsen i religionsundervisningen gav ikke kun problemer for fritänkere og ikke-troende medlemmer af Folkekirken, men også for forældre, der ikke ønskede deres børn "bibragt andre religiøse Meninger eller Forestillinger end saadanne der fuldtud kunne deles af forældrene. I 1890 anmodede vejassistent J. Videbæk således om, at hans søn måtte optages i Horsens lærde skole uden at deltage i faget Religion.⁸⁷⁾ Da Videbæk havde gjort opmærksom på, at han ikke på væsentlige punkter var uenig med Folkekirken, turde rektor ikke uden at spørge ministeriet til råds afgøre sagen i overensstemmelse med Min.skr. af 20/10-1876, der forudsatte, at forældrene ikke var tilknyttet noget trossamfund. Rektor var dog overbevist om, at forældrene ville sørge for den fornødne religionsundervisning i hjemmet.⁸⁸⁾

Horsens lærde Skole var som statsskole underlagt tilsyn af eforatet, hvis betænkning om sagen blev indhentet.⁸⁹⁾ Eforatet (stiftamtmand A. Regenbørg og biskop Johannes Clausen) var imod

at overlade religionsundervisningen til hjemmet; især i de lærde skoler var det vigtigt, "at Eleverne ikke alene oplæres i Kristendom", men også at de ved religionsundervisningen fik deres blik åbnet for "mangfoldige Livsforhold paa en dybere Maade, end noget andet Skolefag giver Lejlighed til", hvorved deres uddannelse bliver mere alsidig. Eleverne måtte der "føle Lærerens overlegne aandelig Standpunkt."

Desuden var eforatet meget bange for konsekvenserne. Resultatet kunne nemt blive, at pietistiske forældre holdt deres børn borte fra en grundtvigsk religionslærer og omvendt, eller at forældre, der ikke ønskede deres børn påvirket kristeligt eller ville lette deres skolegang, selv ville påtage sig undervisningen i Religion. Da den yderste konsekvens således ville blive en afskaffelse af religionsundervisningen, indstillede eforatet, at tilladelsen blev afslået.⁹⁰⁾ Ministeriet afviste derefter sagen med eforatets argumenter.⁹¹⁾

J. Videbæk opgav ikke sit forehavende, men meddelte rektor, at begge forældre var udtrådt af Folkekirken.⁹²⁾ Eforatet måtte derefter indrømme, at eleven var berettiget til at blive fritaget for Religion, dog på betingelse af overholdelse af bestemmelsen i Lov 13/4-1851 § 11, om at eleven skulle have kendskab til moralske og religiøse begreber (samt til bibelhistorie, hvis forældrene hørte til et kristent trossamfund).⁹³⁾ Ministeriet fritog eleven for religionsundervisningen og anmodede Skolekommissionen for Horsens Købstad om at føre tilsyn med, at det af eforatet nævnte krav blev opfyldt.⁹⁴⁾

Ministeriets afgørelse syntes at stille forældre, der selv ønskede at skaffe deres børn den rigtige religionsundervisning, i et svært dilemma: enten at acceptere den religionsundervisning, skolen tilbød, eller forlade Folkekirken. I hvert fald for privatskolernes vedkommende havde forældrene en anden mulighed, der ikke tvang dem til at melde sig ud af Folkekirken. Lov af 30. sept. 1864 § 1 åbnede nemlig mulighed for, at elever, der tilhørte Folkekirken, og som ikke gik i den offentlige skole, kunne slippe for myndighedernes videre kontrol med deres religionskundskaber og bibelhistorieviden, hvis de over for skolekommissionen fremlagde en attest fra en i Folkekirken ansat sognepræst eller residerende kapellan, om at de havde en i forhold til deres alder tilstrækkelig viden.⁹⁵⁾

Denne ordning kunne benyttes af en hel skole, som da pastor O. Hohlenberg udstedte attester for eleverne i Ordrup Latin- og Realskole⁹⁶⁾, eller blot for en enkelt elev, som da en elev i Hanne Adlers Latin- og Realskole blev fritaget fra Religion, da seminarieforsøger cand. teol. S. V. Bredstrup (Jonstrup) påtog sig at føre tilsyn med elevens religionsundervisning i hjemmet.⁹⁷⁾

Den mulighed, som de private lærde skolers elever havde for at slippe for religionsundervisningen på grundlag af en præsteattest, havde statsskolens elever vist nok ikke. Lov af 30/9-1864 talte kun om elever, der ikke gik i de offentlige skoler. Statskolernes elever kunne kun slippe for faget Religion, ved som i tilfældet i Horsens at forlade Folkekirken.

Jøderne, katolikkerne og fritænkerne var stillet ringere med hensyn til højere skoleundervisning end protestantiske elever. Statsskolen optog elever uanset trosbekendelse og fritog ikke-protestantiske elever for religionsundervisningen, men skolernes og undervisningens kristelige præg kunne eleverne ikke slippe for.

I privatskolen var katolikkernes situation bedst, da de havde egen latinskole (dog uden dimissionsret); andre trossamfunds medlemmer måtte søge den privatskole, de syntes bedst om. Et sådant valg kunne lade sig gøre i København, hvor der fandtes en række skoler at vælge imellem, men i Provinsen kunne den enkelte elev ikke uden store økonomiske ofre vælge en anden skole.

Dårligst stillet var imidlertid ikke-troende folkekirkemedlemmer, da de med visse undtagelser var tvunget til at lade deres børn følge hele skoleundervisningen, inklusive religionsundervisningen.

Periodens almindelige sækularisering af den lærde skole (bortset fra religionsundervisningen) bidrog dog til, at elever fra andre trossamfund måtte føle det mindre og mindre anstødeligt at frekventere de "protestantiske" skoler.

2. Den lærde skoles afhængighed af Det teologiske Fakultet.

Ifølge Grundlovens § 3 skulle staten understøtte Folkekirken. Det gjorde den bl.a. ved at sørge for præsteuddannelsen, idet den opretholdt et teologisk fakultet ved Universitetet.

Fra gammel tid bar latinskolen præg af at være en forskole for Universitetets embedsstudier. Dette kan tydeligt læses ud af

de forskellige skoleordningers formålsparagraffer. Med 1850-ordningen fik den lærde skole imidlertid et dobbelt formål, da den foruden at forberede eleverne til Universitetet skulle bibringe dem "en sand og grundig almindelig Dannelse".⁹⁸⁾

Den lærde skoles afhængighed af Universitetet gav sig bl.a. udslag i, at ministeriet i regelen indhentedes Konsistoriums og et eller flere fakulteters betænkninger om enhver større forandring i skolens bestemmelser. Ministeriet ønskede således i flere tilfælde at høre Det teologiske Fakultets mening om ændringer i religionsundervisningen.⁹⁹⁾ Det teologiske Fakultet fik imidlertid mindre indflydelse på religionsundervisningen, end man kunne forvente, da ændringer i faget Religion i en del tilfælde var kædet sammen med en større skolereform, hvorom ministeriet ønskede det samlede Universitets og ikke kun Det teologiske Fakultets indstilling. Hertil kom, at fakultetet i andre situationer var mere interesseret i, hvorledes den samlede skolereforms virkninger ville blive for præsteuddannelsens fremtid, end i, hvorledes der blev undervist i Religion i den lærde skole. Fakultetets holdning i forbindelse med reformforhandlingerne omkring 1890 er et godt eksempel herpå (jfr. senere). Ud fra Det teol. Fakultets synspunkt var det ideelle, at skolens dimittender efter aflagt eksamen kunne begynde et teologisk studium uden nogen form for foruddannelse. Til de nødvendige forkundskaber hørte fagene Hebraisk og Græsk.

a) Hebraisk som skolefag.

Hebraiskundervisningen blev i 1850¹⁰⁰⁾ indskrænket til to timer ugentligt i den toårige VII klasse, timerne blev lagt uden for det maksimale ugentlige timetal, og eleverne blev stillet frit med hensyn til deltagelse i faget. Hebraisk havde mistet sin tidligere centrale plads i den lærde skole, og faget ville være gledet helt ud af planen, hvis hensynet til Det teologiske Fakultet ikke havde spillet ind. I bek. 13/5-1850 udtrykkes dette tydeligt: Kendskab til sproget hører ikke længere med til almindelig dannelse, og den frivillige undervisning skal gives i det omfang, der "ansees fornødent for at kunne paabegynde det theologiske Studium."¹⁰¹⁾

Elevernes frie valg med hensyn til deltagelse i undervisningen og det forhold, at faget ikke talte med i hovedkarakteren, gav

visse motivationsproblemer hos eleverne. Hebraisklærer adjunkt C. P. J. Krebs (M) beklagede sig i 1855 i en skrivelse til ministeriet over, at "den ungdommelige Letsindighed og Uforstand" fik den svage kandidat til i det sidste skoleår at forsømme hebraiskundervisningen til fordel for fag, der talte med, når den vigtige hovedkarakter skulle fastsættes. Skolens rektor B. Borgen støttede Krebs og mente, at det ikke var i samklang med skolens værdighed, at samtlige elever - som det et år var sket i Metropolitanskolen -, faldt fra undervisningen inden afslutningen.¹⁰²⁾ Krebs foreslog derfor, at eleverne forpligtedes til at fuldføre kurset og gå op til eksamen, hvis de havde påbegyndt det andet års undervisning, samt at ingen skulle kunne bestå skolens eksamen i Hebraisk med et mindre resultat end "Tømmelig godt".¹⁰³⁾

Undervisningsinspektør J. N. Madvig, der kendte problemerne fra sine skolerejser, selv om han dog anså dem for at være mindre andre steder end i Metropolitanskolen, støttede de fremsatte forslag. Han mente, at der direkte var en lakune i lovgivningen, når selv en negativ karakter¹⁰⁴⁾ i Hebraisk gav direkte adgang til teologisk embedseksamen uden tillægsprøve ved Universitetet.

Madvig henledte desuden ministeriets opmærksomhed på, at det måske i længden var umuligt at bevare Hebraisk-undervisningen i de lærde skoler. På grund af det ringe deltagerantal opfyldte skolen nemlig ikke hovedformålet med faget, at alle vordende teologer straks efter eksamen kunne begynde det egentlige teologiske studium. Desuden ville elevernes manglende interesse for faget på længere sigt betyde vanskeligheder med at få lærere, da de ikke under disse omstændigheder ville være tilbøjelige til at uddanne sig i Hebraisk, især da historisk-filologisk embedseksamen efter 1849 ikke mere omfattede Hebraisk.¹⁰⁵⁾ Måske ville det blive nødvendigt på et senere tidspunkt at henlægge i det mindste prøven til Det teol. Fakultet.¹⁰⁶⁾

Det var således nogle meget dystre fremtidsudsigter for faget, ministeriet anmodede Det teologiske Fakultet om at tage stilling til.¹⁰⁷⁾ Betænkning af 19/2-1856 var udtryk for, hvor væsentligt fakultetet anså den lærde skoles hebraiskundervisning for at være.¹⁰⁸⁾ Nogle professorer ville endda gå så vidt, at de ønskede faget gjort obligatorisk for alle. Det jødiske folks betydning for verdenshistorien var så afgørende, at det hørte med til almindelig humanistisk dannelse at kende det hebraiske sprog. Hele fakultetet var enigt om på det bestemteste at afvise enhver tale om fagets

totale udelukkelse fra skolen. Når studenten ikke straks kunne påbegynde det teologiske studium, men måtte anvende det første år ved Universitetet til at lære Hebraisk, opfyldte skolen ikke sin opgave ifølge dens formål.

Om de konkrete vanskeligheder oplyste Det teologiske Fakultets betænkning, at den nye plan endnu ikke havde virket i så lang tid, at der kunne siges noget om dens konsekvenser for de teologiske studenters kundskaber i Hebraisk. Fakultetet var imidlertid overbevist om, at alle vanskeligheder skyldtes det frie valg. På trods heraf var man dog noget forbeholden over for forslaget om at indskrænke elevernes muligheder for at springe fra undervisningen det sidste år og direkte imod at indføre et krav om, at de elever, der fulgte timerne i afgangsklassen, også skulle indstille sig til eksamen, da det uden tvivl ville betyde, at flere opgav Hebraisk helt.¹⁰⁹⁾

Skærpelsen af beståelseskarakteren til "Temmelig godt" tilsluttede fakultetet sig, og man foreslog desuden at vække elevernes interesse ved at lette prøven ved skolerne (pensum nedsættes til 40 kap. Genesis)¹¹⁰⁾, samtidig med at adgangsprøven i Hebraisk ved Universitetet skærpedes (pensum fastsættes til 40 kap. Genesis + 15 kap. profeter).¹¹¹⁾ Endelig burde ministeriet indskærpe rektorer og bestyrere at vise "den samme Omhu og Interesse for den hebraiske Sprogundervisning, som for de øvrige Fag, saa at hiin ikke faaer Udseende af at være tilsidesat."

Den af ministeriet i 1857 nedsatte kommission tiltrådte Det teol. Fakultets forslag, men henstillede, at kravet til beståelse hævedes til karakteren "Godt".¹¹²⁾ Madvig gav i sin kommentar til kommissionens betænkning udtryk for, at når man ikke ganske ville forandre fagets stilling, var der intet andet middel til at vække interesse for Hebraisk end "Rectorens og Lærerens Forestillinger" samt den lempelige forskel mellem prøven i skolen og ved Universitetet. Kommissionens forslag om at hæve karakterkravet yderligere var Madvig nærmest imod, da han ønskede, at det almindelige karakterniveau skulle være således, at "Temmelig godt" skulle tildeles dem, der havde fyldestgjort et minimum af fordringerne.¹¹³⁾

Ved bek. af 8/11-1858 tilsluttede ministeriet sig Det teol. Fakultets forslag om at gøre prøven ved skolen lettere, samtidig med at minimumskarakteren blev fastsat til "Temmelig godt".¹¹⁴⁾

Faget Hebraisk fik endnu en chance. Det overlevede også 1860'ernes overbebyrdelsesdebat, uden tvivl fordi faget var lagt uden for det pligtige timetal, og fordi den tid, vordende teologer brugte i skoletiden, senere blev sparet i studietiden. Selv om ministeriet ikke drog faget ind i forhandlingerne, benyttede en række rektorer muligheden for at anfægte dets berettigelse:¹¹⁵⁾ Hebraisk hørte ikke med til almindelig dannelse, og de teologiske studenter måtte selv skaffe sig de nødvendige kundskaber ved Universitetet. Nogle foretrak, at Engelsk, hvor undervisning ikke fandt sted i den lærde skole, blev tilbudt i stedet. Det hårdeste angreb kom fra rektor C. H. A. Bendtsen (Rb), der mente, at bevarelse af faget Hebraisk var "en aabenbar Anomali" i undervisningsplanen, og at dette burde "konsekvent udgaae af Skolens Cyklus og henvises til Universitetet."¹¹⁶⁾

Selv om Hebraisk ikke blev nævnt i bek. 30/11-1864, der satte et foreløbigt punktum for 1860'ernes overbebyrdelsesdebat, influerede bek. alligevel på fagets stilling ved at indføre endnu et frivilligt fag (Engelsk) i fagplanen. Dette skabte nogle steder problemer med at få plads til begge de frivillige fag, men det lod sig ordne ved, at de samme elever ikke valgte både Hebraisk og Engelsk.¹¹⁷⁾ I 1866 blev det desuden bestemt, under henvisning til at tilsvarende regler var indført for Engelsk, at en elev, der var startet på Hebraisk under normale omstændigheder ikke kunne ophøre med at deltage i undervisningen midt i skoleåret, dog kunne elever blive fritaget for faget den sidste måned inden afgangseksamen. Men ministeriet ville ikke indlade sig på at opfylde ønsket om at gøre deltagelsen i eksamen obligatorisk for den, der deltog i undervisningen det sidste år.¹¹⁸⁾

Utilfredsheden med faget varede imidlertid ved, og elevernes interesse for endnu at få et skolefag udover de obligatoriske var meget beskednen. Nogle tal kan illustrere dette. Kun 39 af de i alt 203 studenter, der dimitteredes i 1863 havde aflagt eksamen i Hebraisk; i 1870 var dette tal yderligere faldet til 32 ud af ialt 217.¹¹⁹⁾ Samtidig steg det antal teologiske studenter, der aflagde den vanskeligere prøve ved Universitetet. Medens antallet indtil 1863 lå på mellem 10 og 14 om året, begyndte det fra 1864 at stige voldsomt og nåede 32 i 1870.¹²⁰⁾ Det var således tydeligt, at formålet med hebraiskundervisningen, at alle teologiske studenter straks kunne påbegynde det egentlige studium, ikke blev op-

fyldt, da op imod halvdelen først aflagde eksamen, efter at de havde forladt skolen.

Selv den mest garvede blandt hebraisklærerne, adjunkt J. P. F. Kønigsfeldt (Fb), kunne ikke skjule vanskelighederne, skønt han fremhævede, at det ikke skyldtes, at lærerne var dårligere end i andre fag, eller at eleverne ikke var modne nok eller kunne indse fagets nytte.¹²¹⁾ Kønigsfeldt mente, at det var nødvendigt at styrke faget ved at give det en ekstra time om ugen i VII kl's yngste afdeling, som kunne skaffes ved bl.a. at afskaffe "Læsningen af et høist ubetydeligt Afsnit af det Nye Testament i Grundsproget". Fagets exceptionelle karakter skulle desuden indskrænkes ved, at karakteren indgik i hovedkarakteren, og alle, der deltog i undervisningen det sidste år, skulle indstille sig til eksamen. Kønigsfeldt så nødtigt, at faget afskaffedes, da 38 års erfaring med Hebraisk havde givet ham en erkendelse af, hvor stor betydning en grammatisk og leksikalsk forberedelse havde for det teologiske studium.

Kønigsfeldts ønsker opfyldtes ikke. Med 1871-loven faldt Hebraisk helt ud af fagplanen, uden at det blev noget stridsspørgsmål under forhandlingerne. De fleste var sikkert enige med rektor C. Paludan-Müller, når han udtalte, at de fleste skolemænd billigede fagets bortfald og navnlig de, "der som Lærere kæmpe en haabløs Kamp med Disciplenes Ligegyldighed for et Fag, der ingen Indflydelse har paa deres Afgangsexamen, og som de Fleste af de Faa, der holde ved det, dog gaa og tænke paa at lade falde, dersom det bliver dem for besværligt eller for kjedeligt."¹²²⁾

Al skolemæssig hebraiskundervisning ophørte imidlertid ikke med 1871-lovens bestemmelser. Vordende teologiske studenter havde stadig et behov, som man flere steder søgte at imødekomme. Ministeriets holdning til dette brud med hensigten i 1871-loven, var ikke helt konsekvent. Rektor Blichert (Ab) havde i sit forslag til fag- og timefordeling 1873/74 tildelt adj. Preben Hansen 2 timer Hebraisk i VI klasse (uden for skoletiden), og ministeriet gav læreren timebetaling uden kommentarer.¹²³⁾ En ansøgning fra tre fædre i 1874 om at deres sønner måtte modtage hebraiskundervisning og aflægge prøve i Roskilde Katedralskole blev derimod afvist. Ansøgerne mente, at det var en naturlig følge af Grundlovens ord om, at den danske Folkekirke skulle støttes af staten, at den sørgede for, at "den forholdsvis ikke ubetydelige Del af vore lærde Skolers Disciple som ere bestemte til at studere Theologi", kunne

blive undervist gratis i Hebraisk. Det kunne ikke være den danske stat og folkekirke ligegyldigt, at den vanskeligere adgang til præsteuddannelsen fik studenterne til at vælge andre fag.¹²⁴⁾ Skønt rektor tilsluttede sig andragendet, og erklærede at skolen havde de fornødne lærerkræfter, fandt ministeriet "overveiende Betænkelse" ved at give tilladelsen, da Hebraisk var udgået af den lærde skoles fagplan.¹²⁵⁾

Argumentet med den gratis undervisning blev taget op af den førnævnte J. P. F. Kønigsfeldt, der i 1873 var blevet afskediget fra Frederiksborg lærde skole. Han søgte i slutningen af 1873 om tilladelse til at anvende et universitetslokale til et kursus i Hebraisk; kurset skulle afbøde virkningen af 1871-loven ved at tilbyde de teologiske studenter en skolemæssig behandling af det hebraiske sprog; Universitetets traditionelle kursus i Hebraisk foregik udelukkende i forelæsningsform. Kønigsfeldt anmodede samtidig ministeriet om en årlig betaling på 200 rdl., således at ubemidlede studenter kunne få mulighed for at deltage i gennemgangen.¹²⁶⁾ Tilladelsen blev givet, efter at Det filosofiske Fakultet havde afvist, og Det teologiske Fakultet havde støttet sagen.¹²⁷⁾ Undervisningen fortsatte indtil Kønigsfeldt døde i feb. 1876, men ministeriet blev mindre og mindre tilbøjelig til at betale.¹²⁸⁾

Ministeriets afvisning af at støtte Hebraiskundervisning i Roskilde betød ikke, at faget definitivt var forsvundet fra skolen. Nye forsøg blev gjort. Den særligt stillede Herlufsholm Skole tilbød indtil 1882 eleverne i V og VI klasse undervisning i Hebraisk, men interessen var ikke stor. Deltagertallet lå mellem 1 og 3 elever, og ofte blev undervisningen afbrudt midt i året.¹²⁹⁾ I Sorø søgte rektor i 1884 efter anmodning fra nogle elever, der ville studere Teologi, om tilladelse til at tilbyde dem 1 times Hebraiskundervisning om ugen. Efter nogen overvejelse gik ministeriet med til at betale.¹³⁰⁾ Efter to år ophørte ordningen, da ingen elever meldte sig som interesserede.¹³¹⁾ Også andre steder modtog enkelte elever vejledning i Hebraisk, men dette skete på privat basis.¹³²⁾

Alle disse spredte forsøg, som ophørte efter kort tid, kunne ikke skjule den kendsgerning, at faget Hebraisk med skoleloven af 1871 forsvandt definitivt ud af den lærde skole. Den eneste begrundelse for at bevare faget havde været hensynet til Det teologiske Fakultet, men både elevernes manglende interesse for Hebraisk og det faktum, at en stadig mindre procentdel af de studerende valgte det teologiske studium, samtidig med at skolen ændrede ansigt ved

at taæ nye fag ind, førte til en mere eller mindre udtalt enighed om, at Hebraisk måtte forsvinde. Det var herefter den lærde skole uvedkommende, hvorledes vordende teologer skaffede sig kundskaber i Hebraisk.

b) Det teologiske studium og den lærde skoles græskundervisning.

Studenternes kendskab til græsk var endnu vigtigere for studiet ved Det teologiske Fakultet end Hebraisk. Det teologiske Fakultets interesse i at bevare Græsk som et centralt fag i den lærde skole var derfor stor.

Skoledebatten i det meste af det 19. årh.'s sidste halvdel var i høj grad optaget af en diskussion om de klassiske sprogs plads i skolen, og herunder var debatten om faget Græsk især fremtrædende. Dette afsnit skal ikke behandle faget Græsk' historie, heller ikke hele debatten om dets betydning for universitetsuddannelserne, men blot fremdrage en enkelt vigtig skolereformdebats behandling af det græske sprogs betydning for Det teologiske Fakultet.

Reformdebatten 1889-90 er valgt, fordi diskussionen om faget Græsk' forhold til det teologiske studium er meget intens. Årsagen hertil var, at det var det eneste tidspunkt hvor forhandlingerne kunne have indebåret, at Græsk var forsvundet totalt fra den lærde skole. Efter indførelsen af den matematiske afdeling i 1871 var den tid forbi, hvor samtlige elever havde haft Græsk i skolen. Selv om den klassisk-sproglige afdeling vedblev at være den dominerende retning, som i modsætning til den matematiske fandtes overalt, blev det nødvendigt at indrette en tillægseksamen i Græsk ved Universitetet for dem, som ikke havde valgt retning efter deres senere studievalg.¹³³⁾ Gennemførelsen af tvedelingen vakte modstand både i filologiske og kirkelige kredse, men den var intet imod den reaktion, som forslaget i 1889 om helt at afskaffe Græsk vakte.¹³⁴⁾

Debatten om Græsk indledtes af de matematisk naturvidenskabelige lærere, som fra et møde i København 7.-8. juni udsendte en resolution, hvori de bl.a. krævede, at faget Græsk skulle udgå af fagplanen, for at de matematiske fag kunne få en bedre placering.¹³⁵⁾ Udtalelsen gav anledning til en længere avispolemik, under hvilken nogle af deltagerne kom ind på forslagetets følger for adgangen til Universitetet. Professor i Klassisk Filologi J. L. Ussing troede, at henlæggelse af den elementære undervisning i Græsk til Universitetet ville få alvorlige følger for teologien. Dels ville det for-

længe studietiden med 2-3 år, dels ville studenterne aldrig lære græsk ordentligt, da indøvelsen af et nyt sprog ved Universitetet var i modstrid med studiefriheden. Studenterne var ikke særlig tilbøjelige til skolepræget undervisning og udenadslæren. Resultatet ville nemt blive, at præsterne ikke kunne læse NT på græsk, og den danske Folkekirke ville blive fyldt med lægprædikanter i stedet for teologisk uddannede præster.¹³⁶⁾

Som klassisk filolog fastholdt Ussing, at det ikke var tilstrækkeligt, at teologien nøjedes med at lære nytestamentlig græsk, da dette var et "yderligt Skud af det hele Træ; det faaer sin Saft og sit Liv fra det gamle græske Sprog". Uden at kende klassisk græsk var teologen "udsat for stadig at henfalde til holdningsløse Gisninger og vilkaarlige Phantasterier om Ordenes og selv om Ordformernes Betydning". Faget Græsk' betydning for teologien indskrænkede sig imidlertid ikke kun til det rent sproglige. Ussing fremhævede også værdien af den græske litteratur. Kendskab til hele den "Dannelse og Tænkemaade, som gjennemtrængte Verden" var en forudsætning for at forstå Det nye Testamente.¹³⁷⁾

Den filologiske overlærer M. Rosing (Sorø) nøjedes vedrørende teologernes problemer med at henvise til, hvad Ussing havde skrevet. Men han så angrebet på Græsk i et videre perspektiv som en indrømmelse til "Tidens materialistiske Krav", og hvis det også lykkedes, hvad mange talte for, at erstatte religionsundervisningen med en undervisning i moral, ville materialismen for alvor have "rejst sin Trone paa Ruinerne af den lærde Skole."¹³⁸⁾

Ussings synspunkter blev imødegået af den matematiske timelærer S. A. Christensen (Odense)¹³⁹⁾ og af filologen adjunkt K. G. Brøndsted (Rønne).¹⁴⁰⁾ Brøndsted, den eneste filolog, der i avisdebatten støttede afskaffelsen af Græsk, erklærede, at hensynet til teologerne var det eneste vægtige argument, der var fremført i hele debatten - Rosings frygt for "Materialismens Skraaplan" mente han var ganske ubegrundet - og han var enig med Ussing i, at det var ulykkeligt, hvis teologerne nærmede sig et lægpræsteskab, men han var uenig i, at dette ville blive følgen af Græsk' afskaffelse. Det forsømte kunne let indhentes ved Universitetet, og en forlængelse af studietiden ville kun være til fordel for menigheden, da det ville modvirke, at mange kald blev besat med "pur unge og umodne Mænd". S. A. Christensen anså det ligeledes for en fordel, at kandidaterne blev et år ældre, samt at studenterne fik noget mere "fast" at beskæftige sig med i deres første studieår. Begge var de

enige om, at både professor Ussing og den nuværende skoleplan lagde alt for megen vægt på den lærde skole som forskole til Universitetsuddannelserne.

En lang række teologer tog del i debatten om Græsk. Foruden i enkeltpersoners indlæg¹⁴¹⁾ blev sagen taget op af Kirkerådet og af det aktive Roskilde Konvent. Biskop H. V. Sthyr rejste spørgsmålet i Kirkerådets møde 23/9-1889, og biskop Bruun Juul Fog samt professorerne H. Matzen og F. Buhl udarbejdede en betænkning, som blev indsendt til ministeriet. Begrundelsen for, at Kirkerådet tog en sag op, som syntes at ligge uden for dets normale arbejdsområde, var, at Græsk' afskaffelse i høj grad indvirkede på både folkets og kirkens liv, og at de syv af Kirkerådets medlemmer tillige var eforer for lærde skoler.¹⁴²⁾

I Roskilde Præstekonvent holdt formanden domprovst L. Gude 5/11-1889 et foredrag "Det græske Sprog i den lærde Skole". Foredraget blev udgivet på stiftsprovst C. Rothes opfordring og med konventets tilslutning.¹⁴³⁾ Gudes begrundelse for at beskæftige sig med problemet lignede Kirkerådets: da græsk-sagen ikke kun berørte den lærde skole, men også det teologiske studium og kirken, kunne præstestanden ikke tie.¹⁴⁴⁾

Teologerne ville bevare faget Græsk af hovedsagelig to grunde - begge præget af, at sagen blev set fra teologisk, ikke pædagogisk side. Den første grund, som prof. Ussing også havde været kort inde på, var den græske litteraturs og kulturs indflydelse på skolen og dermed også indirekte på det teologiske studium: Dens betydning bestod både i, at det klassiske grundlag hindrede realismen og materialismen i at erobre den lærde skole, og i, at en beskæftigelse med græsk kultur og sprog var en nødvendig forudsætning for at få det rette billede af kristendommen. Man så med andre ord faget Græsk som en sidste garanti for, at den lærde skole kunne bevare et kristent præg.

Prof. H. Scharling mente således, at bevarelsen af de klassiske fag forhindrede, at skolen ved kun at undervise i de matematisk-naturvidenskabelige fag, der udelukkende bevægede sig i "det upersonlige Naturliv", førte ungdommen bort fra "det personlige Aandsliv" til "Fritænkeri og Atheisme". Oldtidsfolkene havde imidlertid kun udviklet formerne for personlighedslivet, først kristendommen havde åbenbaret den inderste kerne og sat den i det rette lys. Dette kunne få nogen til at tro, at undervisning i kristendom var tilstrækkelig, men Scharling fremhævede, at der var forskel på almueskolen og den

lærde skole.¹⁴⁵⁾ God kristendom alene kunne ikke give "fornødent Overblik og tilbørlig Indsigt i Lovene for Aandslivets Udvikling", for en "aldeles uformidlet Sammenstilling af Kristendom og Naturvidenskab" ville let føre til, at kristendommen blev kastet over bord "som unyttig Ballast".¹⁴⁶⁾

Domprovst L. Gude betragtede ligeledes den klassiske oldtids forbindelse med kristendommen som det afgørende i skolen. Den antikke tid var udtryk for, hvor langt det humane ved egen kraft kunne nå: "Den høieste Sandhed blev i hiin Tid søgt. Den blev ikke funden, men den blev søgt med en Energie, som og ofte førte nær hen til Sandhedens Porte. Den er siden bleven funden. Hvad Menneske-aanden i den antike Tid søgte, det har Aabenbaringen givet, hvad den spurgte om, det har Evangeliet besvaret". Gude fremhævede desuden, at Evangeliet og det græske sprog var forbundet ved, at NT var skrevet på græsk, og ved, at genoplivelse af de klassiske sprog (humanismen) var en vigtig forudsætning for Reformationen.¹⁴⁷⁾

Endelig udtalte landets øverste gejstlighed Kirkerådet sig i lignende vendinger: Hele den nuværende civilisation hvilede på, hvad vi havde modtaget fra Judæa og Hellas. "Hvad Gud i sin Naade har villet aabenbare Mennesker, er aabenbaret i Judæa; hvad Mennesker med de dem forundte naturlige Gaver kunne tænke, kunne fremstille i Digtning og skønne Former er hovedsagentlig tænkt, digtet og fremstillet i Hellas". Og både "Guds fuldkomne Aabenbarelse i Jesus Kristus" og den græske digtning er overleveret os i det græske sprog, og hele den senere menneskelige udvikling bygger på dette grundlag. Det var derfor urimeligt at afskaffe Græsk i den højere skole.¹⁴⁸⁾

Den anden væsentlige hovedindvending, teologerne fremsatte, var mere direkte koncentreret om Det teologiske Fakultet. L. Gude mente, at det var for sent for teologerne at skulle påbegynde Græsk ved Universitetet, hvor de desuden skulle lære Hebraisk, og hvor skolemæssig elementærundervisning ikke var i overensstemmelse med akademisk frihed. Allerværst ville det blive, hvis teologer lod sig friste til ved hjælp af manuduktører straks at begynde med nytestamentlig græsk uden at lære klassisk græsk. Gude konkluderede, at afskaffelse af Græsk i skolen "vilde være at lægge Øxen ved Roden til Theologien, og i det Hele taget at sænke Videnskabens Niveau i betænkelig Grad."¹⁴⁹⁾

Kirkerådet nåede frem til den samme konklusion. De teologiske studenter, der ikke havde læst græsk i skolen ville aldrig benytte den nødvendige tid til at få et ordentligt kendskab til sproget. Kirkerådet frygtede, at teologerne efter få års forløb ville ophøre med at læse Det nye Testamente på originalsproget, og at følgen blev, at præsteuddannelsen fik "et aldeles seminaristisk Præg". Præsterne ville ikke selv kunne undersøge og prøve "end mindre optage Kampen imod den romerske Kirke paa den ene Side og de mange urolige Sekter og Partier paa den anden Side".¹⁵⁰⁾

Sognepræst H. P. Holst (Førslev)¹⁵¹⁾ var derimod ikke "sangviniker" nok til at tro, at man ville bevare Græsk for kirkens skyld, og desuden var han af den opfattelse, at undervisningen ikke skulle indrettes efter et umiddelbart nyttehensyn. Holsts opfattelse fik imidlertid ingen konsekvenser for Det teol. Fakultet, da han af andre årsager ville bevare Græsk.¹⁵²⁾

De fleste teologer, der tog til orde, var således stemt for, at det græske sprog skulle bevares både af hensyn til, at studenterne for fremtiden i skolen skulle modtage et klassisk-kristent præg, og af hensyn til det teologiske studium og kirkens fremtid.

Samtidig med den offentlige debat om Græsk havde ministeriet sendt et forslag, som også indbefattede en fjernelse af Græsk, til høring hos rektorerne, bestyrerne og Undervisningsinspektionen.¹⁵³⁾

I det store materiale, som ministeriet modtog, kom tre hovedsynspunkter til orde angående den lærde skoles forpligtelse over for teologerne. For den ene gruppe, der bestod af flertallet af rektorerne, fem skolers bestyrere og professor Julius Paludan fra Undervisningsinspektionen, var det intet problem, da de alle ønskede at bevare Græsk på grund af dets betydning som almentdannende fag. For de fleste var hensynet til teologerne (og filologerne) dog et stærkt medvirkende moment i sagen.¹⁵⁴⁾

Rektorflertallet og Paludan fremførte således, ligesom andre tidligere havde gjort, at en elementærundervisning ikke egnede sig for Universitetet, og at en sådan ikke ville give noget godt resultat. Paludan mente, at selv et par års beskæftigelse med Græsk ved Universitetet kun ville bringe studenterne et overfladisk kendskab. Paludan, hvis betænkning var præget af stærke udtalelser, konkluderede, at hvis græsk forsvandt fra teologisk embedseksamen, "vilde det theologiske Studium komme til at adskille sig lige saa lidt fra et ordentligt Skolelærerseminariekursus, som den lærde Skoles paa-

tænkte Undervisning i populær 'Oldkundskab' efter min Opfattelse i Praxis vil skille sig fra et Folkehøjskolekursus."¹⁵⁵⁾ Paludan og bestyrer J. M. Secher (Fc) forlangte ikke direkte, at den lærde skole skulle være en forskole for Universitetet, men de anså det begge for rimeligt, at den i valget af de alment dannende fag tog et vist hensyn til de senere studier.¹⁵⁶⁾

Fire rektorer¹⁵⁷⁾ og Det v. Westenske Instituts bestyrer J. U. Laursen¹⁵⁸⁾ ønskede, at faget Græsk skulle forsvinde fra skolen som almentdannende fag, men at der skulle bevares en form for tvedeling af eleverne i V-VI kl., således at kommende teologer og filologer kunne skaffe sig et nødvendigt kendskab til græsk som grundlag for deres universitetsstudier. Rektormindretallet anførte som begrundelse, at det ville være vanskeligt for Universitetet at finde en passende form for elementærundervisning i Græsk. Dette forslag om at indrette hele den lærde skoles plan efter Universitetets krav blev i andre betænkninger kritiseret kraftigt.¹⁵⁹⁾

Endelig var der en række indberetninger, der ville afskaffe Græsk og ikke tage noget hensyn til, hvad studenterne senere fik brug for. Skolebestyrer K. A. Schneekloth udtalte således, at skolens opgave ikke var "at uddanne sine Elever for bestemte Livsstillinger... men... at lære Eleven at forstaa de Love og Forhold, der gjælde i Naturen og i Samfundet, og som blive af Betydning for ham selv som et legemligt og aandeligt Væsen."¹⁶⁰⁾ Flere andre føjede til, at det var urimeligt, at alle skulle læse Græsk i skolen for teologers og sprogvidenskabsmænds skyld.¹⁶¹⁾

Græsktilhængerne havde fremført flere motiveringer imod at henlægge elementærkurset til Universitetet; modstanderne søgte nu at anfægte disse: Det var ikke vanskeligere for Universitetet at iværksætte en elementær græskundervisning end i fag som Sanskrit, Hebraisk og Russisk, hvor Universitetet tilbød en begynderundervisning, og det var en "Indbildning", at studenter skulle være mindre egnede til at lære et nyt sprog end skoledrenge - skolebestyrer J. Helms mente tværtimod. Flere betænkninger gjorde op med græsktilhængerens påstand om, at afskaffelse af Græsk i skolen ville forlænge teologers studium med flere år, og man søgte at påvise, at erhvervelsen af det nødvendige sprogkendskab højst ville forsinke studiet et halvt år. Skolebestyrer C. J. Krüger (Helsingør) foreslog, og professorerne M. Cl. Gertz og Julius Petersen fra Undervisningsinspektionen tilsluttede sig, at Græsk indgik sammen med Hebraisk og Patristisk Latin i en teologisk forberedelseseksamen.

Både professor J. L. Ussing og de ovenfor nævnte teologindlæg havde fremhævet betydningen af, at de teologiske studenter havde kendskab til klassisk græsk. Dette blev afvist af skolebestyrer A. G. Ø. Hauch (Ha) og Undervisningsinspektionens flertal. Den sidstnævnte betænkning formulerede det således, at "Theologerne naturligvis ikke bør føres til deres græske Kundskab gennem Studiet af de hedenske attiske Forfattere, endnu mindre gennem Homer eller Herodot, men at de lige øjeblikkeligt bør føres til Testamentet."¹⁶²⁾ Hvor teologerne påpegede græskundervisningens betydning for skolens kristne præg, blev her det modsatte aspekt fremhævet, at de græske forfattere var hedninger.

Det mest provokerende indlæg kom dog fra rektor H. H. Lefoliis. Han anså udbyttet af græskundervisningen for at være ringe i forhold til den anvendte tid, og selv de fleste præster og teologer kendte så lidt til græsk, at det ikke var dem "til sandt Gavn" i deres gerning. Lefolii kunne nævne mange eksempler på, "hvilke forunderlige Opfattelser af enkelte Steder i den hellige Skrift selv dygtige Præster ere komne til, enten ved mangelfuld Indsigt i Sprogets Love eller ved Mangel paa Evne til at gjøre en sund Brug af det Kjendskab til saadanne Love, som de dog virkelig havde". Lefolii mente, at det var bedst for de fleste præster og deres tilhørere, at de ikke søgte på egen haand at drive bibelforskning. Undervisningsinspektionens flertal var ikke utilbøjelig til at give Lefolii ret.¹⁶³⁾

På baggrund af den offentlige debat og de modtagne betænkninger besluttede ministeriet at ændre det oprindelige forslag, således at der blev taget et vist hensyn til Græsk' betydning for Universitetet. Ministeriets nye forslag, der lignede rektormindretallets, opererede med en tvedeling i V-VI klasse. Motivet for ændringen var tydelig. Selv om det ikke kunne afgøres, hvor meget studierne ville sinkes, hvis Græsk afskaffedes, var "den blotte Mulighed af, at Studierne i en betydelig Grad kunde vanskeliggjøres for en talrig Klasse af Akademikere, ... i og for sig..... en tilstrækkelig Grund til at lade Skolen lempe sig efter dette praktiske Hensyn."¹⁶⁴⁾

Dette forslag skulle Universitetet nu tage stilling til. Her skal kun de direkte implicerede fakulteters (teol. og fil.) holdning behandles. Det teologiske Fakultet kunne ikke samles om en enig indstilling om græskspørgsmålet, da den nytestamentlige professor L.W. Schat Petersen, hvem sagen særligt måtte vedrøre, erklærede, at svaret ikke alene skulle gives ud fra, hvad der tjente teologerne bedst. Når den samlede skoles tarv krævede, at et af de gamle sprog

måtte vige, var Schat Petersen enig med ministeriet i, at det måtte ramme Græsk, og han mente, at forslaget om en græsklinie i V-VI klasse gav teologerne mulighed for at opnå "det uundværlige Grundlag" for de videre studier.

De fire øvrige professorer (H. Scharling, P. Madsen, Fr. Nielsen og Fr. Buhl) ville derimod bevare faget Græsk i fuldt omfang, både fordi det var "et aldeles uundværligt Dannelsesmiddel", og fordi et grundigt græskstudium var en "nødvendig Livsbetingelse for det theologiske Studiums sunde og kraftige Udvikling". Fakultetets flertal tog desuden afstand fra Rektor Lefoliis og Undervisningsinspektionens flertals tanke om, at ikke alle præster havde gavn af deres græskkundskaber: De fremhævede eksempler var ikke karakteristiske, og det var nødvendigt for enhver præst, da studiet af Bibelen på grundsproget var "sammenvoxet med Protestantismens hele Grundvæsen", at han kunne kontrollere bibeloversættelsens rigtighed og klarhed. Sikkerheden opnåedes kun, hvis præsten også havde kendskab til klassisk græsk. Ministeriets nye forslag tilfredsstillede ikke de fire theologiske professorer, da to års græskundervisning ikke var nok til, at det lærte kunne fæstne sig tilstrækkeligt. Supplementet i græsk i det første Universitetsår, som ministeriet åbnede mulighed for gennem en indførelse af 2. eksamen¹⁶⁵⁾, betød, at Universitetsstudiet sank ned til at blive skolearbejde. De fire professorer foretrak således den gamle skoleordning.

I Det filosofiske Fakultet gik et flertal ind for at afskaffe Græsk helt og henvise teologer og filologer til at skaffe sig den nødvendige undervisning ved Universitetet. De fremførte argumenter lignede dem, som Undervisningsinspektionens flertal havde fremsat. Prof. Gertz' indflydelse på begge betænkninger er tydelig. Flertalsbetænkningen tog især til orde imod ministeriets kompromisforslag, da faget Græsk var i åben modstrid med skolens opgave, at give eleverne en almindelig dannelse. Selv om fakultetets flertal indrømmede, at teologerne havde brug for Græsk, mente det, at det ikke var skolens opgave at tilbyde dette fag, da det førte så mange ulemper med sig for den øvrige skoleplan. Desuden ville det næppe skade, hvis de theologiske kandidater blev noget ældre.¹⁶⁶⁾

Af fakultetets øvrige syv medlemmer kunne prof. Joh. Steenstrup støtte ministeriets nye forslag¹⁶⁷⁾, medens de seks andre¹⁶⁸⁾ ønskede, at Græsk skulle bevares som et centralt fag. De foretrak dog ministeriets andet forslag fremfor det første, der helt afskaffede Græsk. Deres hovedsynspunkt var, at Universitetet "ikke kan finde

sig i at modtage Studenter", der har brug for Græsk, uden at disse har modtaget kendskab hertil i skolen. En skolereform måtte tage dette synspunkt i betragtning. De seks medlemmer af Det fil. Fakultet var ikke tilfredse med forslaget, som det forelå, og foreslog, at ministeriet udsatte reformen.¹⁶⁹⁾

Kultusminister J. Scavenius opgav dog ikke reformen. De meget modstridende responsa, han havde modtaget, gav ham imidlertid ikke grundlag for at foreslå Græsk afskaffet. Det forslag, han forelagde i Landstinget 10. nov. 1890, var indskrænket til småændringer i den bestående skoleordning. En egentlig reform kunne det ikke kaldes.¹⁷⁰⁾

I skoledebatten 1889-90 om faget Græsk var Det teologiske Fakultets krav til den lærde skole hele tiden et vigtigt moment som græsktilhængerne fremførte, og et problem, som modstanderne gang på gang måtte forsøge at overvinde. Der er ingen tvivl om, at hensynet til Det teol. Fakultets behov for Græsk var stærkt bidragende til at hindre skolereformens gennemførelse. Det havde været nemmere at anfægte fagets almentdannende betydning, som delvis kunne opnås gennem faget Oldtidskundskab, hvis dette argument ikke havde kunnet suppleres med det græske sprogs praktiske nytteværdi for vordende teologer og filologer, som udgjorde en betragtelig andel af det samlede studentertal.

De teologiske studenters behov for græskkundskaber spillede også en rolle i debatten forud for skolelovens vedtagelse i 1903, men i mindre grad end i 1889-90, da det fra 1898 lå nogenlunde klart, at en klassisk-sproglig retning ville overleve.¹⁷¹⁾

3. Relationer mellem den lærde skole og kirkelige myndigheder og kirkelige handlinger.

a) Skoletilsynet.

Eforatet.

Forordningen af 7/11-1809 gav biskoppen og stiftamtmanden, der tilsammen udgjorde eforatet, et overopsyn med de offentlige lærde skoler i deres stift; de skulle fungere som en art melleminstans mellem skolerne og Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler (senere kultusministeriet).¹⁷²⁾ Kun Metropolitanskolen og Sorø Akademi stod uden for eforaternes myndighedsområde.¹⁷³⁾

Eforatets opgaver var temmelig mange ifølge forordningen. De skulle sørge for, at bestemmelserne om orden og disciplin blev overholdt, at alle lokale hindringer for skolernes velfærd ryddedes af vejen, at "Skoleungdommens Forførere" blev straffet efter loven og for at et godt forhold mellem lærerne kunne bevares. Desuden skulle eforatet føre tilsyn med skolernes bygninger og samlinger. Derimod havde eforatet ingen indflydelse på selve planlægningen af undervisningen (§ 11).

På det økonomiske område fik eforatet overtilsynet med den enkelte skoles pengesager¹⁷⁴⁾; den daglige ledelse heraf var overladt til skolens forstanderskab, der bestod af byens ledende sognepræst, et magistratsmedlem og rektor.¹⁷⁵⁾ De lærde skolers meget indviklede økonomiske forhold skal ikke nærmere behandles her (jfr. dog p. 350f).

Stiftsøvrigheden fik muligheder for at føre kontrol med skolerne, da den til enhver tid havde ret til at møde både uanmeldt og anmeldt på skolen for at undersøge, om ordenen i almindelighed var tilfredsstillende, og om bygninger og samlinger var i forsvarlig stand (§9-10), og endelig kunne den ifølge bek. af 13/5-1850 deltage i censuren ved skolernes årlige eksaminer.¹⁷⁶⁾

Spørgsmålet er, hvor mange af disse bestemmelser, der fik praktisk betydning. Eforaternes indflydelse på den lærde skoles forhold er aldrig undersøgt, sikkert fordi man har ment, at de ikke betød noget særligt.¹⁷⁷⁾

Der findes en række vidnesbyrd om, at eforatsmedlemmerne selv har anset denne tilsynsmyndighed for at være af beskeden værdi. Allerede i 1836 blev der rejst tvivl, om bestemmelserne i 1809-forordningen "endnu staae ved Magt eller i Tidens Løb kunne ansees at være blevne ugjeldende", men Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler fastholdt forordningens ordlyd.¹⁷⁸⁾

Oprettelsen af undervisningsinspektør-embedet i 1848 betød formelt intet for eforaternes virksomhed, da undervisningsinspektøren kun skulle tage sig af eksamenskontrollen, men reelt medførte det, at inspektøren blev den indflydelsesrige tilsynsmyndighed, medens eforaternes betydning indskrænkedes.¹⁷⁹⁾

I flere af biskoppernes rektorindsættelsestaler blev det udtalt, at biskoppens hverv som eforatsmedlem at indsætte rektor i hans nye embede var et levn fra fortiden, hvor forbindelsen mellem kirke og skole var intim.¹⁸⁰⁾ Biskop P. C. Kierkegaard betonedes således i sin tale ved rektor P. K. Blicherts indsættelse 6/1-1873, at biskoppens indsættelse havde mistet meget af sin oprindelige mening.¹⁸¹⁾

Dette betød dog ikke, at biskopperne ønskede "skikken" afskaffet¹⁸²⁾, ganske vist var den direkte forbindelse mellem kirke og skole løsnet, men man fandt, at biskoppens medvirken var udtryk for, at skolen havde bevaret den kristne ånd i undervisningen.¹⁸³⁾

En undtagelse var biskop H. L. Martensen. Han udtalte i 1882, at eforatet i tidens løb ved indførelsen af særlige undervisningsinspektioner ganske var blevet "tilbagetrængt og fremtræder i alt Fald i Sjællands Stift kun i nogle ganske faa og ubetydelige Regnskabssager, medens de vigtigste Reformere gennemføres ved Skolerne, uden at Eforaternes Medvirken dertil er bleven krævet." Martensen mente derfor, at det ville være mest konsekvent at afskaffe bispernes rektorindsættelser og eventuelt hele eforatsinstitutionen.¹⁸⁴⁾

Da biskoppen i regelen var den aktive part i eforatet, foreligger der flest udtalelser fra ham om eforatets betydning, men i Ribe Bispearkiv findes en principiel vurdering af eforatet givet af stiftamtmand Hans Chr. Nielsen¹⁸⁵⁾: "Eforatets Stilling er noget eiendommelig. I Reglen lever det en sorgfri Existens - det kjender og seer ikke noget til Skolens Regnskabsvæsen, hverken før eller efter Sammes Aflæggelse; - stundom faaer det Æren af at være Postbud for en Meddelelse som i Reglen længst er Vedkommende bekendt, - og stundom... stilles Krav som afsendelses-Postexpedition. - Derfor omfatter jeg ikke Eforats-Funktionen med særlig Interesse."¹⁸⁶⁾

I det følgende skal det nærmere undersøges, om eforatets virksomhed i praksis var så ubetydelig, som biskop H. L. Martensen og stiftamtmand Hans Chr. Nielsen gav udtryk for.

Som nævnt ovenfor skulle det gejstlige medlem af eforatet, biskoppen, indsætte rektor i hans embede ved en offentlig tale.¹⁸⁷⁾ Biskoppen fremtrådte således her som eforatets vigtigste medlem; der findes ingen eksempler på, at stiftamtmanden holdt indsættelsestalen, men han var dog til stede.¹⁸⁸⁾ Biskoppen var undertiden endog tilbøjelig til at betragte indsættelsen som et hverv, der snarere hørte til bispeembedet end til bispen som eforatsmedlem.¹⁸⁹⁾

Ved rektorindsættelsen var i regelen byens embedsmænd og præster og repræsentanter for de centrale skolemyndigheder til stede. Selve handlingen var i høj grad kirkelig præget. En salme både indledte og sluttede ceremonien. Efter indledningssalmen talte biskoppen. Ofte tog han som nævnt udgangspunkt i den gamle forbindelse mellem den lærde skole og kirken. Det centrale emne var næsten al-

tid kristendommens betydning for undervisning og opdragelse. Biskoppen kunne tage stilling til konkrete forhold i skolelovgivningen, ofte var han kritisk, fordi skolen ikke tog hensyn nok til det kristelige element, eller fordi bestemmelserne for faget Religion ikke var tilfredsstillende.¹⁹⁰⁾ I andre tilfælde blev den klassiske undervisnings betydning i sammenhæng med kristendommen fremhævet.¹⁹¹⁾ Forud for skolelovens vedtagelse i 1903 fremkom der i flere biskoptaler kritiske kommentarer om reformens konsekvenser for skolens kristelige præg.¹⁹²⁾

Efter biskoppens tale aflagde den nye rektor embedsløftet over for biskoppen. Indtil 1887 var dette en rektored affattet på latin¹⁹³⁾, men på foranledning af Det kirkelige Råd blev rektoreden næsten samtidig med provsteeden erstattet med et højtideligt løfte på dansk efter udkast af biskop Balslev.¹⁹⁴⁾ Indholdsmæssigt var ændringerne dog ikke store. Rektor lovede i det nye løfte for "den alvidende Guds Aasyn", at han ville varetage embedet til Guds ære og skolens tarv, og at han ville sørge for, at eleverne fik grundige kundskaber og fremfor alt "vejledes til Guds frygt og Sædelighed". Desuden lovede rektor at ville føre et sømmeligt liv, således at han kunne virke som et godt eksempel, at han ville forvalte skolens midler på bedste måde og rette sig efter gældende bestemmelser og handle upåklageligt mod foresatte, lærere og elever. Alt dette lovede rektor "med Regnskabsdagen for Øje, samvittighedsfuldt at ville holde, efter den Naade, som Gud... dertil vil forlene."

Med påberåbelse af den levende Gud erklærede rektor således, at han ikke blot ville overholde de gældende regler og udføre de til embedet knyttede pligter, men samtidig at han ville sørge for, at skolen fik et kristeligt og et sædeligt indhold.¹⁹⁵⁾

Handlingen afsluttedes med, at den nyindsatte rektor tog ordet. Rektor redegjorde for sit syn på skolen og dens opgaver, og ofte gik han nærmere ind på den lærde skoles eksisterende problemer og reformplaner. Flere rektorer, der var kirkeligt sindede, tog udgangspunkt i bispetalerne og redegjorde for, at kristendommen måtte være det centrale i skolen. Bedømt ud fra rektorernes tiltrædelsestaler var der en tendens til, at den rektorgeneration, der tiltrådte i 1901-03, var af en anden type end den afgangende. De stillede sig mere positivt over for den nye skole, der blev gennemført i 1903, hvor den klassiske dannelse var stærkt reduceret, og de kom i deres tale kun i ringe grad ind på kristendommens betydning for skolen.¹⁹⁶⁾

Det er vanskeligt at sige, hvor meget eller hvor lidt bispernes indsættelse af rektorerne betød for skolen. Værdien afhæng uden tvivl af ånden på skolen i det hele taget. Hvor rektor i forvejen sørgede for at give skolen et kristent præg, var en biskopindsættelse sikkert med til at bevare miljøet, men i skoler, der også i det ydre var i færd med at blive sækulariseret, måtte ceremonien forekomme antikveret - et levn fra gammel tid. Efter 1903 blev skikken straks afskaffet nogle steder, medens den ved nogle skoler blev opretholdt endnu en tid.¹⁹⁷⁾

De forholdsvis sjældne rektorindsættelser var ikke den eneste festlige lejlighed, hvor biskoppen (eforatet) mødte i embeds medfør på skolen. Da eforatet havde tilsyn med skolens bygninger, deltog det, når nye skolebygninger skulle indvies. Som eksempler kan nævnes indvielser i Aalborg 1889 og i Odense 1894. Begge steder talte både rektor og biskop om, at Guds ånd burde herske i de nye bygninger, og hhv. biskop V. Schousboe (Ab) og biskop H. Stein (Fyn) indviede bygningerne i Faderens, Sønnens og Helligåndens navn.¹⁹⁸⁾

Også ved skolens øvrige festlige lejligheder såsom jubilæer og translokationer mødte eforatet i mange tilfælde op. Biskoppens nærværelse betød uden tvivl, at skolens arrangementer fik et mere kirkeligt islæt, end de ellers ville have fået.

Udover de nævnte opgaver af mere repræsentativ art, viser en undersøgelse af stiftsøvrighedernes journaler, at eforatet havde betydning på en række andre områder.¹⁹⁹⁾ Langt over 90% af alle sager var af økonomisk art, hvor eforatet i regelen korresponderede med forstanderskabet. De fleste af disse var godkendelser og ekspedition af afgjorte sager. Den største gruppe blandt de øvrige spørgsmål, som gik via eforatet, var ministeriets meddelelser om embedsbesættelser, - afskedigelser og læreres ridderudnævnelser. Sagerne var af rent orienterende art, eforatet havde ingen indflydelse på personspørgsmålene (jfr. dog nedenfor).

Eforaterne gav i en række tilfælde tilladelse til, at rektorer eller lærere kunne foretage kortvarige rejser i skoletiden. Længere permissioner kunne derimod kun bevilges af ministeriet.²⁰⁰⁾

Eforaternes tilsyn med skolens bygninger medførte, at de undertiden blev afæsket udtalelse om udlejning af skolens lokaler eller andre spørgsmål vedrørende bygningerne.²⁰¹⁾ Eforatet kunne også selv tage initiativ. I Viborg ankede i 1890 først biskoppen og nogle dage senere stiftsøvrigheden over, at rektor H. H. Lefolii udlånte skolens gymnastiklokale i kirketiden, søndag mellem 10 og

12, og stiftsøvrigheden spurgte med hvilken bemyndigelse rektor udlejede lokalet. Ministeriet svarede først, at det ikke kunne tillades private foreninger at anvende lokalet mellem 10 og 12 på søndage og andre helligdage, og at ministeriets tilladelse var nødvendig, når et af skolens lokaler skulle udlejes for mere end en dag. Men efter at Lefolii privat over for kontorchef F. J. G. V. Ste-mann bl.a. havde forklaret, at deltagerne i gymnastikøvelserne søndag formiddag ellers ville "tilbringe Tiden ved Kortspil indenfor Vinduerne i Borgerforeningen her ligeoverfor mine egne Vinduer, hvis de ikke søge til endnu daarligere Steder", og i en skrivelse til ministeriet meget fyldigt redegjort for alle skolens udlånte lokaler, ændredes beslutningen, således at eforatets anke ikke blev taget til efterretning.²⁰²⁾

Forordningen af 1809 bestemte, at klager over lærere kunne behandles med eforatet som melleminstans. Den vigtigste sag i denne henseende var Horsens lærde Skoles Eforats undersøgelse af tilstanden i skolen i 1876. Ministeriet havde modtaget flere meddelelser om, at forholdene i skolen ikke var de allerbedste, og at især "en uheldig Indflydelse, der skal udgaae fra Rektors Personlighed" bidrog hertil. Stiftsøvrigheden blev bedt om at undersøge sagen.²⁰³⁾

Eforatet (stiftamtmand A. Regenbug og biskop G. P. Brammer) indberettede til ministeriet efter på første hånd at have undersøgt sagen, at det ikke selv havde set noget ufordelagtigt, men at rygterne var mange, bl.a. at rektor O. Fibiger ikke udfyldte sin plads som rektor, at tonen og disciplinen på skolen var blevet ringere, og at rektor var under indflydelse af stærke drikke. Eforatet vedlagde en afskrift af politirapport fra en uheldig skoleskovtur, hvor nogle elever beskyldte rektor og en lærer for at være berusede, og hvor den pågældende lærer havde slået et par af drengene. Rektor var dog vist nok uskyldig. Eforatet mente, at det eneste, der kunne hjælpe, var at skaffe en afløser for rektor. Ministeriet gav Fibiger frist for resten af skoleåret og bad derefter eforatet overveje, om rektor skulle fjernes.²⁰⁴⁾ Nogle måneder senere meddelte stiftsøvrigheden, at rektor "med Iver" havde bestræbt sig på ikke at vække anstød, og at man derfor ikke ønskede ham afskediget.²⁰⁵⁾

Forholdene under rektor Fibiger fik til følge, at biskop Joh. Clausen "som Ephorus for Horsens Latinskole og som den, der i sin

Tid som Sognepræst nøjere kjender Forholdene deri", blandede sig i rektorvalget i 1889. Han skrev til departementchef A. F. Asmussen og bad om, at der ved afgørelsen mere end til ancienniteten måtte blive taget hensyn til, at manden havde "den tilbørlige aandelige Myndighed", således at han kunne lede skolen "baade med Bestemthed og med Humanitet". En sådan mand var rektor Fibiger ikke. Under efterfølgeren var det vist gået meget godt, men der var kommet adskillige kræfter, der lå til venstre både politisk og religiøst, som krævede "et Overhoved".²⁰⁶⁾ Det kan ikke ses af ansættelsessa-gen, om biskoppens intervention fik betydning, men Joh. Clausen synes godt tilfreds med afgørelsen.²⁰⁷⁾

Også i Nykøbing Katedralskole fik biskoppen indflydelse på et rektorvalg (1891). Biskop H. V. Sthyr overtalte med "megen Møje" overlærer C. Neergaard til at lade sig konstituere som rektor, da rektor C. R. S. Listov på grund af sygdom måtte trække sig tilbage. Nogle måneder senere blev C. Neergaard fast ansat.²⁰⁸⁾

Klager over lærere, der havde slået eleverne, blev i nogle tilfælde forelagt eforatet.²⁰⁹⁾ I 1895 opstod der en for biskop Joh. Clausen meget prekær sag i Aarhus Katedralskole. Stiftsprovst Hans Sørensen, der samtidig var religionslærer ved skolen, klagede over, at en lærer havde været voldsom over for hans søn. Da rektor, der ikke mente, at læreren havde overskredet sin straffemyndighed, ikke ville desavouere læreren, opsagde stiftsprovsten demonstrativt sine timer. Ministeriet bad eforatet tage stilling til sagen og til, om skolens regler om legemlig revselse burde ændres. Biskoppen blev således nødt til at udtale sig om sin nærmeste medarbejder ved domkirken, stiftsprovsten. Eforatet skønnede, at lærerens handling havde været "overilet", men beklagede i høj grad, at stiftsprovst Sørensen "saa ganske har forglemt sig ved at optræde overfor Rektor". Imidlertid mente stiftsøvrigheden ikke "efter det mangeaarige Kendskab, som undertegnede Biskop har til Skolen og dens Lærere", at der var grund til at ændre de generelle regler om revselse.²¹⁰⁾ Ministeriet tog i sin afgørelse hensyn til indholdet i eforatets svar.²¹¹⁾

Eforatet kunne også høres i mere personlige anliggender, som da stiftsøvrigheden i Ribe i 1894 udtalte, at den ikke havde noget imod, at en adjunkt ved Ribe Katedralskole udgav højrebladet Ribe Stiftstidende. Årsagen til, at eforatet skulle udtale sig, var utvivlsomt, at bladvirksomheden kunne give anledning til klager.²¹²⁾

Den sidste gruppe eforatssager må nærmest høre til, hvad for-

ordningen af 1809 kaldte sager vedrørende skolens orden eller opretholdelse af skolens rettigheder. De fleste statsskoler indførte efterhånden samlet skoletid, ligesom antallet af eksamensmuligheder ved skolen ændredes. Eforatet blev i nogle tilfælde spurgt, inden ændringen blev foretaget.²¹³⁾ Den mest drastiske indskrænkning i en skoles rettigheder overvejedes i 1901, da Frederiksborg lærde Skole stod i fare for at blive nedlagt, fordi den havde for få elever. I forhandlingerne herom benyttedes eforatet som melleminstans, idet ministeriet bad dette indhente betænkning fra forstanderskabet, foruden at det selv skulle udtale sig i sagen. Stiftsøvrigheden tilsluttede sig i sin betænkning, hvad forstanderskabet havde udtalt imod skolens lukning. Skolen reddede sin eksistens mod at gennemføre visse besparelser.²¹⁴⁾

I spørgsmålet om pigernes adgang til de offentlige lærde skoler, et problem som datidens skolemyndigheder opfattede som hørende til opretholdelse af skolens orden, blev eforaternes stillingtagen i en del tilfælde af afgørende vægt. Siden 1875 havde piger haft tilladelse til at aflægge eksamen artium, men adgangen til latinskolerne var ikke blevet åbnet som en konsekvens heraf.²¹⁵⁾ Vanskeligst var det at komme ind i statsskolerne; et forsøg i 1881 var mislykkedes.²¹⁶⁾

Fra 1892 forsøgte enkelte piger at blive optaget ved flere skoler. Den første sag, eforaterne tog stilling til, drejede sig om Viborg rektors 22-årige datter, som ønskedes optaget i V klasse. Rektor lovede, at pigen ville opholde sig i rektorboligen i frikvartererne. Eforatet anbefalede på grund af "de ganske specielle Forhold", men påpegede, at optagelsen ikke måtte skabe præcedens, og eforatet gjorde opmærksom på, at det var principiel modstander af fællesundervisningen i de lærde skoler.²¹⁷⁾ Året efter blev en kvindelig elev optaget i Randers, efter at eforatet havde udtalt sig på samme måde som Viborg Stiftsøvrighed.²¹⁸⁾

De to nævnte eforater blev imidlertid bange for, at flere exceptionelle dispensationer efterhånden ville skabe en regel.²¹⁹⁾ Modstanden mod pigernes adgang kom tydeligst til orde i Viborg Skoles Eforats afvisning af overlærer F. J. V. Petersens datters optagelse i III kl. i 1896: Fællesundervisningen var "et Udslag af Kvindeemancipationens Tanker og deres i mange Forhold nivellerende Tendenser", som eforatet var imod. Desuden var det uforståeligt, "at et opvoksende Pigebarn, der er udgaaet fra et godt Hjem og som har bevaret sin medfødte Kvindelighed, vil kunne befinde sig vel i

en Klasse sammen med lutter Drengene." ²²⁰⁾ Ministeriet afslog at optage den nævnte pige og året efter endnu en pige, som søgte om optagelse i Viborg Skoles V kl., også denne gang havde eforatet talt imod. ²²¹⁾

Derimod stillede Sjællands Stiftsøvrighed sig ikke helt afvisende over for optagelse af piger i Rønne lærde Skole. Ganske vist udtalte biskop Th. Skat Rørdam og stiftamtmand C. P. M. Bache betænkelighed ved at optage piger i skolens næstøverste klasse, når de to køn havde været adskilt i de lavere klasser. Da drengene uden tvivl kendte pigerne fra byen, og da rektor lovede at isolere pigerne i frikvartererne, ville stiftsøvrigheden dog ikke gå direkte imod optagelsen, men ville heller ikke påtage sig ansvaret for det. I årene 1896-98 blev 6 piger optaget i Rønne lærde Skole. ²²²⁾

Pigerne kunne nu ikke længere holdes ude, selv om ministeriet stadig nærrede betænkeligheder. ²²³⁾ I de sidste tre skoleår inden skoleloven af 1903 endelig gav piger lige adgang til statsskolerne ²²⁴⁾, blev dispensationerne givet i stort omfang, uden at eforaterne i alle tilfælde blev spurgt. ²²⁵⁾ Endnu i 1900 var Ribe Kate-dralskoles Eforat ikke enig om at støtte pigers adgang til skolens lavere klasser; medens stiftamtmand G. Stemann var positivt indstillet, var biskop C. V. Gøtzsche meget forbeholden over for at forøge antallet af kvinder med en højere skoleeksamen. ²²⁶⁾

De ovenfor nævnte sager viser, at eforaterne ikke helt havde mistet deres betydning. Skønt de i mange tilfælde nærmest fungerede som ekspederende organer, havde de dog i andre indflydelse på beslutningen.

Der var betydelig forskel på de enkelte eforaters betydning. Biskop H. L. Martensens bedømmelse af eforatets indflydelse hørte sammen med, at de tre eforater, han var medlem af, ikke havde nogen betydelig sag til behandling i Martensens biskoptid. Derimod var Aarhus Stiftsøvrighed meget aktiv. Både biskop G. P. Brammer og senere biskop Joh. Clausen holdt stadig opsyn med de tre skoler i stiftet ²²⁷⁾, og som nævnt fik de tre skolers eforater flere betydelige sager til behandling.

Eforaternes indflydelse må imidlertid ikke overvurderes. Set i forhold til den lange periode og til det antal sager, som Undervisningsinspektionen fik til høring, var den beskeden. Eforaternes væsentligste betydning lå uden tvivl i, at deres eksistens gav kirkens øverste embedsmænd lejlighed til at følge med i den lærde skoles forhold, og i flere tilfælde fik bisperne ad den vej ind-

flydelse på debatten om religionsundervisningen. I 1862 blev 5 bisper således af kultusminister D. G. Monrad afæsket udtalelse om den lærde skoles religionsundervisning, og de blev endvidere spurgt, om de ønskede, at kirken skulle have større indflydelse på denne. De fleste bisper var, skønt de var uenige om ønskværdigheden heraf, enige om, at dette kunne ske inden for de eksisterende bestemmelser for eforatet.²²⁸⁾ Bisperne tog utvivlsomt fejl, da eforatet var en generel tilsynsmyndighed for hele skolen, som ikke havde noget med selve undervisningen, ej heller faget Religion, at gøre.

Dette afholdt ikke bisperne fra atter at blande sig i skoledebatten under henvisning til deres eforatsmyndighed.²²⁹⁾ Da biskoppen Johannes Clausen i 1888 rejste spørgsmålet om religionsundervisningen, gjorde han det som "Ephorus for 3 Latinskoler", og han valgte Kirkerådet som sit forum, fordi samtlige bisper var eforer.²³⁰⁾

Da Kirkerådet i september 1889 tog spørgsmålet om faget Græsk op (jfr. ovenfor), henviste det ligeledes til, at 7 af rådets medlemmer sad i de lærde skolers eforater.²³¹⁾ Desuden havde bispernes taler ved rektorindsættelser i flere tilfælde betydelig indflydelse på skoledebatten.²³²⁾ Ministeriet mente åbenbart, at bispernes (eforaternes) deltagelse i sager angående religionsundervisningen var i orden. Man protesterede ikke imod Kirkerådets indblanding og i 1890-91 blev Horsens lærde Skoles Eforat direkte afæsket udtalelse om en sag om en elevs fritagelse for religionsundervisning.²³³⁾ Man kan ikke konstatere, at eforaternes betydning langsomt aftog igennem perioden, tværtimod havde eforaterne en del betydelige sager til behandling i periodens sidste årti. Men efter 1903 fik de deres grundskud ved, at der oprettedes en række nye statsskoler, uden at disse blev underlagt noget eforat. Samtidig hermed blev eforatet som tilsynsmyndighed mere og mere betragtet som et levn fra fortiden. Dets opgaver blev færre og færre²³⁴⁾, men ophævet blev eforaterne aldrig. I teorien eksisterer de stadig.²³⁵⁾

Andre former for gejstlig indflydelse på skoletilsynet og skolens miljø.

De private latinskoler var ikke underlagt tilsyn fra noget eforat, men de eksamensberettigede skoler blev ligesom statsskolerne kontrolleret af Undervisningsinspektionen.

Privatskolerne var imidlertid til en vis grad underlagt de lokale tilsynsmyndigheder: skoledirektionen, der bestod af amtmanden, provsten samt et tredje medlem valgt af skolerådet, og skolekommissionen, hvis medlemmer fra 1867-68 var sognepræsten (sognepræsterne) og dobbelt så mange medlemmer valgt af byrådet eller sognerådet.²³⁶⁾

De københavnske privatskoler var stillet anderledes end Provinsens. Forordning om borger- og almueskolevæsenet i København af 20/3-1844 § 1 undtog skoler, der havde lærd undervisning til formål, fra overopsyn fra Skoledirektionen for Borger- og Almueskolevæsenet i København.²³⁷⁾ Alligevel blev direktionen spurgt, da bestyrerne ved den senere Latin- og Realskole i St. Kongensgade (Lyceum) anmodede om, at deres skole måtte oprette fremadskridende lærde klasser.²³⁸⁾ Østerbro Latin- og Realskoles bestyrere henvendte sig i 1888 til direktionen, da de var i tvivl, om de kunne oprette en privat latinskole uden at spørge direktionen; denne svarede da, at spørgsmålet lå uden for direktionens kompetence.²³⁹⁾ Ved Zahles Skole havde direktionen bevaret et tilsyn med de lavere klasser, men i 1891 foreslog direktionen, at disse "Ejendommeligheder" afskaffedes under henvisning til, at bek. 1/12-1890 om oprettelse og ledelse af lærde skoler bestemte, at en lærd skole i hele dens omfang, også dens realklasser, var underlagt Undervisningsinspektionen for de lærde Skoler.²⁴⁰⁾

Ved de private skoler uden for København havde de lokale tilsynsmyndigheder indflydelse på skolerne, så længe de ikke havde missionsret. Gentofte Skolekommission med sognepræsten i spidsen havde som nævnt meget med forholdene i Ordrup Latin- og Realskole og St. Andreas Kollegiet at gøre.²⁴¹⁾ Også efter at skolerne var blevet underlagt Undervisningsinspektionen, bevaredes et vist lokalt tilsyn.²⁴²⁾

Ved de kommunale latin- og realskoler delte skolekommission og skoledirektion tilsynsmyndigheden med Undervisningsinspektionen, også efter at skolerne havde fået eksamensret.²⁴³⁾ Ved Fredericia Latin- og Realskole (indtil 1872 "Fredericia lærde Institut"), der var en mellemting mellem en privat stiftelse og en kommunal latinskole, havde byens to sognepræster en større indflydelse end ved de øvrige privatskoler, da de sammen med byens magistrat og to forældrevalgte medlemmer udgjorde en særlig kommission, "Bestyrelsesrådet for Fredericia Latin- og Realskole", som skulle føre overtilsyn med skolen.²⁴⁴⁾

Årsagen til, at de lokale skolemyndigheder kunne gribe ind i den højere skoles forhold, var først og fremmest, at nogle af de lærde skolers elever var i den skolepligtige alder. Lovgivningen havde pålagt skolekommissionen en række opgaver, bl.a. at have indseende med elevernes udskrivning af skolerne og at sørge for, at alle elever fik den undervisning i Religion, de ifølge bestemmelserne skulle have. Det sidstnævnte krav førte endog til, at skolekommissionen for Horsens Købstad fik overdraget tilsyn med, at en elev i Horsens lærde Skole, hvis forældre meldte sig ud af Folkekirken for at få sønnen fritaget for Religion, fik de fornødne oplysninger om moralske og religiøse begreber samt evt. bibelhistorie. Statsskolen var således heller ikke helt unddraget det lokale tilsyn.²⁴⁵⁾

Men man kan dog konkludere, at den gejstlige indflydelse på den lærde skole, som skolekommissionernes og skoledirektionernes tilsyn gav - bortset fra Gentofte Sogns Skolekommission - var meget beskednen.

Ligesom bisperne som nævnt mødte ved statsskolernes festlige lejligheder, medvirkede præster og provster ved tilsvarende begivenheder i mange privatskoler. I Fredericia Latin- og Realskole, hvor bestyreren blev højtideligt indsat ligesom i statsskolerne, var det som medlem af bestyrelsesrådet, at præsten medvirkede,²⁴⁶⁾ i de øvrige skoler var det i regelen en religionslærer eller en gejstlig, som havde en særlig tilknytning til skolen eller dens bestyrer.

Præster indviede en lang række skolebygninger i Guds navn og lyste velsignelse over den gerning, der skulle øves i dem.²⁴⁷⁾ Også ved jubilæer og årsfester var præster ofte blandt talerne.²⁴⁸⁾

Men præsternes indflydelse var ikke lige stor ved alle privatskoler. Nogle skoler bar et stærkt kristeligt præg. Her skal fremdrages et par eksempler. Skolebestyrer C. Bredsdorff tonede "rent flag" ved indvielsen af Nørrebro Latin- og Realskoles nye bygning i 1874. Bredsdorff mente, at man var inde i en ond tid med mange omvæltninger²⁴⁹⁾, og hvis man ikke tog sig i agt, ville det ende med et forsøg på at "omstyrte Menneskelivets Grundpiller, Troen paa den aabenbarede Sandhed". Kun Gud kunne dæmme op mod denne "Stormflod", skolen måtte bygge sin gerning på at tjene Herren.²⁵⁰⁾ Ved skolens jubilæum i 1890 fremsatte Bredsdorff ønsket om, at den samme grundholdning også måtte præge skolen i fremtiden.²⁵¹⁾ Ved denne skole medvirkede gejstlige ved festlige lejligheder. Ved indvielsen

af nye bygninger i 1891 holdt sognepræst A. F. L. Rindom (Sct. Johannes K.) indvielsestalen. Rindom fremhævede, at skolens ånd blev som bestyreren var, da hans ånd påvirkede lærere og elever. Det var ikke ligegyldigt, om bestyreren indledte sin gerning hver morgen i tillid til egen kraft og klogskab, eller som i Nørrebro Skole med bøn til Gud.²⁵²⁾

Blandt Københavns privatskoler var der imidlertid andre, hvor det kristelige præg ikke var særlig fremtrædende. Dette gjaldt således Hauchs Latin- og Realskole, der oprettedes i 1872 af A. G. Ø. Hauch.²⁵³⁾ Han var påvirket af Herbert Spencers pædagogiske tanker²⁵⁴⁾ og ønskede, at skolen skulle være konfessionsløs. Snarere end de klassiske sprog skulle der lægges vægt på naturvidenskab og moderne sprog. Hauchs Skoles programmer fra 1872 indtil 1890, da skolen nedlagdes, indeholder intet om Religion eller gejstlig medvirken udover en mindre passus om faget Religion i det første program om skolens formål og plan.²⁵⁵⁾

Privatskolernes forskellige holdning til det kristelige gav sig udtryk ved skoleindvielser. Ved indvielsen af Maribo Skoles nye bygning i marts 1885 var der ingen gejstlig medvirken, men talen, der ikke var særlig kristelig, blev holdt af formand for Undervisningsinspektionen Adolf Steen. De benyttede sange afveg desuden fra dem, der blev anvendt i forbindelse med nogle af de ovenfor nævnte indvielser.²⁵⁶⁾ Ved tilsvarende begivenheder i Slomanns Skole i 1889, hvor det matematiske medlem af Undervisningsinspektionen prof. Julius Petersen og skolebestyrer Emil Slomann talte, og i Det danske Selskabs Skole i 1900, hvor prof. H. Høffding talte, var der heller ingen gejstlig medvirken.²⁵⁷⁾

Blandt de lærde skoler udgjorde kostskolerne²⁵⁸⁾ eller opdragelsesanstalterne, som de også kaldtes, et særligt miljø. For de elever, der boede på skolen, var det ikke blot et sted, hvor der blev givet undervisning, men samtidig elevernes hjem.²⁵⁹⁾ Dette forhold fik på flere måder indflydelse på miljøet.

Opdragelsesanstalterne havde en særlig forpligtelse til at sørge for elevernes religiøse opdragelse.²⁶⁰⁾ Rektor Forchhammer, Herlufsholm, udtalte således i 1876 til Roskilde Konvent, at når skolen ikke opfyldte sin opgave, at sørge for den fornødne religionsundervisning, måtte Herlufsholm som "Hjem" træde til. Efter aftale med rektor samlede Herlufsholms præst de tre øverste klassers elever til bibellæsning i sit hjem.²⁶¹⁾

Både i Herlufsholm Skole og i Sorø Akademi var der et nært forhold mellem stedets præst og skolen. Så godt som alle elever gik til konfirmationsforberedelse hos sognepræsten ved Sorø og Herlufsholm kirker, og præsterne deltog også på andre måder i skolens liv, bl.a. fungerede de ofte som religionslærere.²⁶²⁾ I Sorø fik sognepræsten endog siden 1848 et årligt løntillæg på grund af forpligtelserne over for Sorø Akademi.²⁶³⁾

Det nære forhold præst/kostskole medførte, at skolen i høj grad interesserede sig for udnævnelsen af den nye sognepræst. Rektor Forchhammer (H1), der var grundtvigianer, havde i flere år sammen med andre af skolens lærere søgt kirke i Rønnebæk, hvor en grundtvigianer - først C. J. Brandt, senere Th. Skat Rørdam - var præst. Forchhammer søgte med alle midler at få Skat Rørdam ansat som sognepræst i Herlufsholm i 1875, men forsøget mislykkedes, fordi biskop H. L. Martensen ikke ønskede grundtvigianere både som rektor og præst i Herlufsholm.²⁶⁴⁾

Udover religionsundervisningen og gejstlig medvirken ved festlige lejligheder²⁶⁵⁾ fandtes der i Sorø og Herlufsholm forskellige religiøse islæt i kostskolernes daglige liv. Dagen begyndte og sluttede med lovsang, og de større elever læste en bordbøn både før og efter måltiderne. I hvert fald i Sorø deltog de skolesøgende elever, som ikke boede på skolen, i morgenlovsangen.²⁶⁶⁾ Gennemførelsen af lovsangen og bordbønnen skabte en del problemer. Det var nødvendigt at indføre forskellige former for straf for at undgå udeblivelser fra lovsang.²⁶⁷⁾ I Sorø blev i 1883 de ældste elevers frihed til at vælge, om de ville deltage i morgenlovsangen, ophævet, da resultatet var blevet, at ingen mødte.²⁶⁸⁾ Elevernes fremsigelse af bordbønnen blev genstand for parodiering og misbrug.²⁶⁹⁾ I Herlufsholm gik man over til at lade en lærer læse bønnen.²⁷⁰⁾

De to kostskoler havde desuden andre regler for elevernes deltagelse i altergang og kirkegang samt for afholdelse af konfirmationen end de øvrige skoler. Disse bestemmelser vil blive behandlet nedenfor.

I Sorø Akademis Skole og Herlufsholm Skole var disciplinen hård²⁷¹⁾, og de mindste og svageste elever havde det uden tvivl ikke godt; klagerne over miljøet var mange.²⁷²⁾

Helt anderledes frie var forholdene i Birkerød Kostskole og Ordrup Skole, hvor kostafdelingen dog med tiden kom til at betyde mindre. Livet på skolen var præget af, at bestyrerne J. Mantzius og H. C. Frederiksen ikke kun blev betragtet som ledere i skoleti-

den, men at deres hjem stod åbent for eleverne fra morgen til aften.²⁷³⁾ En sammenligning mellem reglementet for Sorø Akademi og hus- og skoleordenen for Birkerød og Ordrup skoler giver et indtryk af det helt forskellige miljø.²⁷⁴⁾ Forskellen var dog størst, så længe de to sidstnævnte skoler var små; det personlige måtte træde noget i baggrunden, efterhånden som skolerne blev større.

Både i Birkerød og Ordrup var skolemiljøet kristeligt præget. Men også her var der forskel fra f.eks. Herlufsholm. I Birkerød indledtes dagen med en salme - især af Grundtvig eller Ingemann, og Mantzius bad Fadervor og fremsagde Trosbekendelsen. Dagen afsluttedes med en salme.²⁷⁵⁾

H. C. Frederiksen havde som nævnt sin særlige opfattelse af kristendommens plads i skolen. Som elev af Grundtvig var han modstander af alle former for tvangsundervisning.²⁷⁶⁾ Han foretrak den indirekte påvirkning. Søndag morgen samlede han på frivillig basis elever og andre interesserede og holdt en tale med udgangspunkt i søndagsevangeliet, men under en sådan form, at den gjorde indtryk på deltagerne. Elever, lærere og forældre mødtes også ved aftenmøder, hvor emnerne kunne være litterære, historiske eller kirkelige. Holmens præst O. Hohlenberg deltog ofte i disse møder, ligesom han var en uvurderlig hjælp for H. C. Frederiksen i hans kamp mod myndighederne. Hohlenberg godkendte, at skolen bibragte eleverne de nødvendige religiøse kundskaber.²⁷⁷⁾ Også på andre måder søgte H. C. Frederiksen at påvirke eleverne i kristelig retning, men på sin specielle måde, hvilket mange artikler i hans meget fyldige skoleprogrammer bærer vidnesbyrd om.²⁷⁸⁾

b) Tvungen kirkegang.

Elever ved statsskolerne, hvis forældre eller værger ikke boede i den by, hvor skolen lå, skulle ifølge forordning af 1809 § 56 deltage i kirkegang under tilsyn af en lærer.

Kravet blev ikke opfyldt alle steder. Da ministeriet i 1851 undersøgte forholdet i forbindelse med et forslag fra Aalborg Katedralskole om at ophæve bestemmelsen, viste det sig, at halvdelen af skolerne havde tvungen kirkegang, og at de nærmere regler var forskellige: I Nykøbing deltog alle elever, andre steder kun visse kategorier af elever. Hyppigheden skiftede fra "idetmindste" hver anden søndag (Nykøbing) til hver fjerde søndag (Horsens), og medens rektor nogle steder førte tilsynet i kirken med eleverne, gik dette på omgang mellem lærerne de øvrige steder.²⁷⁹⁾

Aalborg Katedralskole havde anmodet om, at den tvungne kirkegang blev ophævet, da den syntes "at stride imod saavel Skolens som Kirkens sande Interesse."²⁸⁰⁾ Ministeriet bad derefter de øvrige skoler tage stilling til, om man ikke ville opnå et bedre resultat, ved at kravet blev afløst af rektors og religionslærerens opfordring til at gå i kirke og lærernes gode eksempel. Skulle en "mærkelig Lunkenhed" vise sig, kunne man henvende sig til forældre og værger.

Halvdelen af rektorerne ønskede kirketvungen opretholdt, enten fordi det var en god gammel skik, som rektorerne følte havde en gavnlig indflydelse, eller fordi skolen var berettiget og forpligtet til at træde i forældrenes sted, eller fordi kirkegangen var et middel til at vænne ungdommen til "at komme i Guds Huus og føle sig hjemme der." (Viborg).

Imod tvangen talte, at skolen ikke havde ret til at gribe ind i et spørgsmål, der hørte til familiens gebet, at det burde være en fri sag hvor og hvornår en elev ville søge kirke, samt at det var vigtigere, at en religiøs og kristelig ånd prægede hele skolens gerning, end at man overholdt formelle regler om kirkegang. Nogle af de rektorer, der ville have afskaffet tvangen, tilsluttede sig, hvad ministeriet havde udtalt som skolens opfordring til frivillig kirkegang.

Ministeriets afgørelse kom først 5 år senere.²⁸¹⁾ Ved rundskrivelse 27/11-1856 bestemte ministeriet under henvisning til skolerne forskellige praksis og til rektorernes afvigende holdning, at alt skulle være som hidtil. Kirketvungen skulle bevares, hvor den fandtes, dog kunne spørgsmålet ændres, ved at den enkelte skole henvendte sig til ministeriet. Ministeriet tilføjede, at enhver rektor sammen med skolens lærere burde "søge det ved Forordningen tilsigtede Formaal paa bedste Maade opnaaet ved de Midler, der staae til Skolens Raadighed."²⁸²⁾ Det vil sige, at de skoler, der ikke havde kirketvang, skulle opfordre eleverne til frivilligt at søge kirken.

Den tvungne kirkegang forsvandt snart fra alle skoler undtagen kostskolerne (Sorø og Herlufsholm). Aalborg Katedralskole²⁸³⁾ og Horsens lærde Skole²⁸⁴⁾ havde allerede i 1851 og 1852 anmodet om tilladelse til at ophæve ordningen, og ministeriet tillod dette samtidig med udsendelsen af rundskrivelsen i nov. 1856.²⁸⁵⁾

I Odense og Nykøbing Katedralskoler blev kirkelige myndigheder den ydre anledning til, at elevernes samlede kirkegang blev afskaffet.

Rektor R. J. F. Henrichsen havde efter sin tiltrædelse som rektor i Odense Katedralskole udstrakt ordningen til at gælde alle elever, da den ellers havde et "iøinefaldende" præg af tvang for de ikke-hjemmeboende elever. Personlig forekom bestemmelsen dog rektor "at være, mildest talt, af meget tvivlsom Nytte", men da eleverne ikke opførte sig upassende i kirken, og da en pludselig ophævelse af en "ved lang Tids Hævd befæstede Skik" ville forekomme forkert, når den var umotiveret, havde han ikke foreslået at ændre skikken. Skolens forøgede elevtal især ved indførelse af realafdelingen skabte imidlertid store problemer for elevernes kirkegang. Skolen havde hidtil haft rådighed over de tre bænke i Domkirken nærmest prædikestolen, men St. Knuds Kirkeinspektion nægtede under forhandlinger med rektor i 1856 at tildele skolen den nødvendige udvidelse af pladsen i kirken. Rektor havde kun to muligheder: enten at opdele eleverne i så mange hold, at de kun kom i kirke hver 6. eller 7. søndag, "hvored Skolen vilde fordre Kirkegang af sine Disciple sjeldnere, end den af sig selv burde finde Sted", eller, som rektor foretrak, at foreslå ministeriet helt at afskaffe ordningen.²⁸⁶⁾ Odense Katedralskole fik tilladelsen.²⁸⁷⁾

Nogle år senere opstod de samme problemer i Nykøbing. Her havde rektor C. Paludan Müller opretholdt kirkegangen på trods af modstand fra bl.a. flertallet af lærerne. Så længe elevernes modstand ikke var så stor, at den fjernede deres sind fra kirken, ønskede rektor, at "den tilvoxende Ungdom holdes til at søge Guds Huus." To forhold fik imidlertid rektor til at henvende sig til ministeriet. Den stadig mere udbredte religionsfrihed betød især i byerne, at "det reent Personlige bestandigt (træder) stærkere frem i Forholdet til Kirken, medens det Overleverede mere og mere taber al Magt over Sindene". Den tvungne kirkegang blev herved "i Manges Øine... odiøs som en uberettiget Tvang, i Andres halvømsk som en gammel-dags Mode." Desuden var rektor blevet uenig med kirkeinspektionen i Nykøbing om, hvilke stole skolens elever skulle benytte i kirken. Paludan-Müller mente, at dette var et bevis på, at kirken ikke satte pris på den tvungne kirkegang.

Under disse forhold mente rektor ikke, at kirkegangen kunne bevares, "fordi et forældet Lovbud endnu ikke er udtrykkelig ophævet", men forlangte, at ministeriet enten skulle indskærpe bestemmelsen eller ophæve den.²⁸⁸⁾ Flertallet af lærerne gik ind for ophævelse af tvangen.²⁸⁹⁾ Ministeriet tillod, at Nykøbing afskaffede ordningen på betingelse af, at skolen opfordrede eleverne til flittigt

at søge kirken. Ministeriet fastholdt således den principielle holdning, at man ikke ville kræve forordningen af 1809 overholdt på dette punkt imod skolens ønske, men at man heller ikke ønskede at ophæve kirketvangen, så længe de enkelte skoler ikke direkte bad om det.

Efter 1867 fandtes den tvungne kirkegang kun i Sorø og Herlufsholm.²⁹¹⁾ Årsagen til, at disse skoler bevarede kirkegangen længst, lå i kostskolernes særlige karakter. 1809-forordningen havde indført ordningen ved alle skoler, fordi der var elever, hvis forældre kun vanskeligt kunne sørge for elevernes kirkegang. Dette forhold gjaldt i endnu højere grad ved kostskolerne, da elever, der boede på skolen, i modsætning til elever, der var indkvarteret ude i byen, ikke var under opsyn af plejefamilierne. Kostskolen følte sig derfor forpligtet til at sørge for elevernes kirkegang.

Ministeriet var af samme opfattelse: Da det i begyndelsen af 1850'erne overvejedes at ophæve kravet, blev Sorøs rektor ikke spurgt, hvilket betød, at skolen skulle undtages i en eventuel nyordning²⁹²⁾, og da Sorø Akademi i 1861 for første gang begyndte at sætte spørgsmålstegn ved ordningens værdi, henlagde ministeriet sagen: Problemet var blevet rejst af sognepræst ved Sorø Kirke H. C. Glahn, der anså tvungen kirkegang for "absolut skadelig, idet den vænner de Unge til at betragte Kirkegang som et Lovbud og en Tvang, istedetfor at det skulle være en Rettighed og en Glæde." Men da mange ønskede at bevare ordningen, foreslog Glahn, at forældrene selv skulle vælge, om deres søn skulle have frihed eller ikke.²⁹³⁾ Rektor E. F. C. Bojesen foreslog, efter at flertallet af lærerne²⁹⁴⁾ havde tilsluttet sig, at indføre total frivillighed, da Glahns forslag ville skabe to slags elever, dem, der var frie, og dem, der var tvunget til at søge kirken.²⁹⁵⁾ Ministeriet nægtede som nævnt at medvirke til afskaffelsen.²⁹⁶⁾

Sorø Akademi gjorde i løbet af 1860'erne to nye forsøg på at slippe af med kirketvangen. Under henvisning til, at flertallet af lærerne støttede ham²⁹⁷⁾, redegjorde rektor P. H. Tregder i 1865 for, hvilke problemer den tvungne kirkegang gav: Eleverne fik en sådan lede ved at gå i kirke, at det varede mange år, før de igen søgte den, de følte det som et "ubehageligt Indgreb" i deres fritid og forsøgte ved "allehaande Paaskud" at slippe fri. Det tvangsmæssige forhold betød desuden, at eleverne hverken var andægtige eller opmærksomme under gudstjenesten. Rektor foreslog indførelse af fuldstændig frihed, nu da der selv hos ældre kristne ikke var stemning for at opretholde tvangen.²⁹⁸⁾

Ministeriet afslog atter efter at have fået viden om, at kostskolen i Herlufsholm ønskede at bevare kirketvungen (se nedenfor), og efter at undervisningsinspektør J. N. Madvig havde modsat sig en ændring. Madvig kunne ganske vist i princippet gå ind for, at de skolesøgende elevers kirkegang blev gjort frivilling, men han var alligevel betænkelig ved at foreslå dette, da han mente, at der skulle være ens regler for kostskoleelever og skolesøgende. Han tilføjede, at man hverken skulle anerkende "letfærdige Anledninger til Udeblivelse", eller gennemføre reglerne med "puritansk Strenghed".²⁹⁹⁾

To år senere gjorde sognepræst H. C. Glahn et sidste forsøg i mange år på at få kirketvungen afskaffet. Efter at biskop H. L. Martensen havde udtrykt betænkelighed ved at ændre ordningen³⁰⁰⁾, blev sagen afgjort af kultusministeriet midt under et ministerskifte, og svaret blev, at kirkegangen skulle fortsætte.³⁰¹⁾ Resultatet blev, at alle sorøelever de næste 30 år måtte overvære gudstjeneste i Sorø Kirke.

Dette var ikke ensbetydende med, at ordningen fungerede tilfredsstillende. Eleverne skulkede fra kirkegangen³⁰²⁾, og et lærermøde måtte behandle: "Om nøjagtigere Tilsyn fra den Lærers Side, der følger Disciplene i Kirke".³⁰³⁾

Da rektor B. Hoff i 1898 atter henvendte sig til ministeriet om spørgsmålet, blev kirketvungen ikke længere gennemført for elever i V-VI klasse.³⁰⁴⁾ Eleverne i I-IV klasse gik derimod stadig i kirke under tilsyn 1 gang om måneden. Rektor anførte, at kirkegangen blev mødt med "sløv Ligegyldighed", men sjældent med "positiv Uvilje". Hoff foreslog, at kostskoleeleverne i I-II klasse skulle deltage i en særlig børnegudstjeneste, medens tilsynet med de skolesøgende elever ligesom ved andre lærde skoler skulle overlades til hjemmet. Rektor håbede, at de lidt ældre elever ville komme af sig selv eller efter opfordring fra præst, rektor og lærere.

Efter at lærerrådet³⁰⁵⁾, sognepræst og religionslærer F. C. Krarup³⁰⁶⁾ og provsten for Ringsted-Alsted Herreder³⁰⁷⁾ havde støttet sagen, tilsluttede biskop Th. Skat Rørdam³⁰⁸⁾ sig rektors forslag, da den tvungne kirkegang, som tidligere gjorde gavn, nu af mange blev betragtet som "et utilbørligt Ingreb i den enkeltes Selvbestemmelse paa det religiøse Omraade", men med hensyn til I-II classes elever var kirkegangen ikke udtryk for et frihedsindgreb, men var et naturligt led i kristne børns opdragelse. Rørdam så helst, at de skolesøgende elever også deltog i de påtænkte børnegudstjenester.³⁰⁹⁾ Ministeriet henholdt sig til bispens udtalelse og gav

Sorø Akademi tilladelse til at erstatte den tvungne kirkegang med børnegudstjeneste, hvori alle elever i de to laveste klasser skulde deltage.³¹⁰⁾ I 1907 blev børnegudstjenesten afløst af en frivillig andagt søndag morgen på kostskolen.³¹¹⁾

I Herlufsholm indskrænkedes kirkegangen i 1851 til hver anden søndag for konfirmerede og hver fjerde søndag for ukonfirmerede elever. Endnu i 1865 fandt hverken rektor eller flertallet af lærerne³¹²⁾ anledning til at ændre reglerne. Selv om det var ønskeligt at stille eleverne frit, måtte opdragelsesanstalten for hjemmets skyld "lade Pligtforholdet træde istedenfor Pieteten", da selv "en kjerlig og afholdt, begavet og aandelig myndig Lærer altid vil savne Noget af den Magt over Barnehjertet, som naturligt tilhører Faderen ligeoverfor hans Søn". Kostskolen kunne derfor ikke gøre kirkegangen frivillig.³¹³⁾

Rektor C. R. S. Listovs udtalelser om kirketvungen i Herlufsholm gav anledning til offentlig debat. "N" angreb i Fædrelandet³¹⁴⁾ den tvungne kirkegang voldsomt: Det var en fejlagtig opfattelse, at kirkegang i sig selv var "en god Vane"; det var den kun, hvis eleverne deltog deri med hjertet. Hvis pietetsforholdet udskiftedes med pligtsforholdet, havde man samtidig ødelagt ethvert positivt udbytte af gudstjenesten. Den tvungne kirkegangs frugter var: "Dødhed, Harme og Lede ved alt Christeligt, ja ligefrem Spot."

Sognepræst Fr. V. Andersen (Nordrup) havde en anden opfattelse af ordet "frihed" i denne forbindelse. Kirkegangen var ikke udtryk for "tvang", men "regelbunden Forpligtelse". At hævde frihed for barnet i dette spørgsmål var at forveksle frihedens form med dens væsen. "Ligeoverfor de opdragende Magter have Børnene ingen Frihed. Friheden er Opdragelsens Maal; Derfor er Disciplen under sin Opdragelse i Bevægelse henimod Friheden, og eftersom Opdragelsen skrider frem og lykkes, frigjøres han. Er Opdragelsen fuldendt, indtræder han i Frihedens Ret, men at indføre Friheden indenfor Opdragelsens egne Grændser, er at sprænge den og ophæve dens Virkning". Fr. V. Andersen mente, at eleverne også havde et pietetsforhold over for Herlufsholm; hvis skolen brugte sin "ærværdige Tradition som en Løftestang" for elevernes kristelige følelser, ville der ikke blive tale om tvang.³¹⁵⁾ Et par indlæg, der fremhævede, at den kristelige opdragelse måtte hvile på frihed, afsluttede debatten.³¹⁶⁾

Ligesom i Sorø vakte elevernes tvungne kirkegang større og større uvilje. En endelig ophævelse af kravet lod sig ikke gennem-

føre, da Herlufsholms præst F. V. Munch og senere forstander, lensbaron Tage Reedtz-Thott var modstander heraf.

I 1893 sendte imidlertid den med kirkegangen tilsynsførende lærer adjunkt Hans Koch en lang redegørelse for ulemperne ved den tvungne kirkegang til Herlufsholms forstander med den hensigt at få ordningen ophævet: Hans Koch gav et yderst negativt billede af kirkegangens værdi: Han måtte forud for gudstjenesten, efter at have overbevist sig om, at ingen skulkede³¹⁷⁾, direkte drive eleverne i kirke. Derefter forsøgte en del elever at få tilladelse til at gå op til orgelet for at kunne deltage i sangkoret; de fleste ønskede tilladelsen, fordi de kunne "sove mere ugenert" oppe ved orgelet. De resterende elever placerede sig så langt fra prædikestolen som muligt og helst bag en pille; opmærksomheden under gudstjenesten var meget ringe, de fleste fulgte ikke med i prædikenen, som ikke var særlig beregnet for børn og halvvoksne. Hans Koch var overbevist om, at kirketvangen var med til at nedbryde Herlufsholms stilling som en kristelig institution.³¹⁸⁾ Både rektor O. F. Bache og sognepræst F. V. Munck tilsluttede sig afskaffelsen. Bache påpegede, at han endnu ikke havde mødt nogen hverken nuværende eller tidligere herlovianer, der havde noget positivt at sige om ordningen. Tværtimod havde kirkepligten betydet, at når tvungen ophørte, holdt man sig i mange år borte fra kirken. Det forhold, at den øverste klasse ikke længere blev tvunget i kirke, blev anset for et privilegium på lige fod med VI klasses ret til at ryge tobak. Pastor Munck, der tidligere havde modsat sig en ophævelse, da han håbede at kunne ændre elevernes holdning til kirkegangen, fremhævede ligesom rektor Bache det betænkelige i at skulle påtage sig ansvaret for at afskaffe en gammel ordning, som stammede helt fra Herluf Trolle og Birgitte Gøyes tid. Men både rektor og præst konstaterede, at tiderne var forandrede så meget, at den gamle skik nu ikke kunne fungere videre. I religionsfrihedens århundrede betød autoritetstroen, kirken og dens institutioner mindre, det personlige Gudsforhold var det afgørende.³¹⁹⁾

Efter "megen Overvejelse og med en Del Betænkelighed" tilsluttede forstanderen, Tage Reedtz-Thott sig forslaget.³²⁰⁾ Fra skoleåret 1894/95 fandtes tvungen kirkegang ikke længere ved Herlufsholm lærde Skole og Opdragelsesanstalt.³²¹⁾

1809 forordningens bestemmelse om tvungen kirkegang blev aldrig direkte ophævet, men deltagelsen blev efterhånden indskrænket mere og mere: færre elever skulle deltage, og kirkegangens hyppig-

hed aftog; de enkelte skoler fik individuelle tilladelser til helt at ophøre med at føre tilsyn med elevernes deltagelse i gudstjenersten, hvilket betød, at bestemmelsen mistede sit indhold for de sidste almindelige lærde skoler i 1860'erne, for kostskolerne omkring århundredeskiftet.

c. Tvungen altergang.

Elevernes deltagelse i altergang var ikke påbudt i lovgivningen; men det blev ved en del lærde skoler betragtet som et naturligt led i den tvungne kirkegang, at eleverne deltog i altergangen.

Endnu i 1851 havde Nykøbing, Odense, Aarhus og Aalborg Katedralskoler fælles altergang for lærere og konfirmerede elever to gange om året, i Viborg Katedralskole 1 gang årligt. I Nykøbing forberedte rektor eleverne til altergang aftenen i forvejen ved en andagt. Da C. Paludan-Müller blev skolens rektor i 1853, gjorde han deltagelsen frivillig, da altergangen "efter sin Natur bør alene være et Samvitighedsanliggende". Resultatet blev, at tilslutningen til skolens altergang næsten indskrænkede sig til rektor og enkelte lærere med familie.³²²⁾

Bevarelsen af skolens altergang var ikke fuldstændig betinget af den tvungne kirkegang. I 1851 fandtes frivillig fælles altergang ved Frederiksborg, Roskilde, Ribe og Randers Skoler, hvor kirketvangen ikke fandtes, og også ved nogle af de øvrige latinskoler fortsatte altergangen, efter at kirkegang var gjort frivillig.³²³⁾ Men der er ingen tvivl om, at udviklingen i Nykøbing var karakteristisk - altergangen ophørte efterhånden på grund af manglende tilslutning.³²⁴⁾

Ved kostskolerne fandtes altergangstvang i Sorø, indtil rektor i 1861 på opfordring af et lærermøde foreslog den afskaffet. Den første altergang efter konfirmationen skulle dog bevares som hidtil.³²⁵⁾

Konfirmandernes første altergang³²⁶⁾, som ikke vedkom de almindelige lærde skoler, blev ved Sorø Akademi og Herlufsholm Skole betragtet som skolens altergang, hvori foruden konfirmanderne og eventuelle pårørende interesserede elever kunne deltage.³²⁷⁾ Som det vil fremgå af næste afsnit, fungerede ordningen ikke helt tilfredsstillende, da mange elever blev konfirmeret andetsteds og derfor ikke deltog i den fælles altergang.

d. Konfirmationen og den lærde skole.

I modsætning til folkeskolens elever, hvis konfirmation faldt sammen med udskrivningen af skolen, blev de lærde skolers elever konfirmeret midt i skoleforløbet, hvilket fik konsekvenser både for skolen som helhed og især for religionsundervisningen.

Den lærde skoles undervisning i Religion var i høj grad orienteret ud fra kravet til konfirmationen. I I-V (fra 1871 I-III) klasse var religionsundervisningen lagt til rette således, at eleverne havde forudsætninger for at begynde konfirmationsforberedelsen hos præsten. Skolen var nødt til at lade religionsundervisningen indtil konfirmationen danne et afsluttet hele, således at den lærde skoles elever ligesom almueskolens havde gennemgået hele katekismen og bibelhistorien. Konfirmationsforberedelsen var samtidig bestemmende for, hvilke lærebøger den lærde skole skulle anvende, da det blev anset for meget uheldigt, at eleverne blev stillet over for to sæt bøger; det blev den lærde skole, der måtte indrette sig efter præsten, da denne var bundet af lovgivningen og af de i andre skoler anvendte bøger.³²⁸⁾

Gennemgangen af bibelhistorie og katekismus måtte ofte færdiggøres i IV (II) klasse, da konfirmationstidspunktet ikke var det samme for alle elever i en klasse.³²⁹⁾ Undervisningen i V (III) klasse fik derfor ofte et noget uregelmæssigt præg.³³⁰⁾

Det skel, som konfirmationen satte i skolens religionsundervisning, var ikke altid lige hensigtsmæssigt set fra skolens synspunkt. Under Madvigs skoleordning klaredes problemet ved at give både lærebogs- og bibelhistorieundervisningen et dobbelt forløb, men som nævnt i kap. II fungerede ordningen ikke tilfredsstillende, og i 1865 gennemførtes nye bestemmelser, således at både bibelhistorie og lærebogsgennemgangen i regelen afsluttedes i VI klasse. Skellet ved konfirmationen virkede direkte hindrende for, at 1865-bestemmelserne kunne blive nogen succes. Det var ikke muligt for skolen at give den dogmatiske undervisning på nogen harmonisk måde, når der skulle præsteres en slags afslutning både i IV/V klasse og i VI klasse. Dette problem var stærkt medvirkende til, at religionsundervisningen i 1871 indskrænkedes til de tre nederste klasser.

Konfirmationen fik imidlertid også efter 1871 betydning for religionsundervisningen. Rektorerne fik bemyndigelse til at fritage konfirmerede elever i III klasse for deltagelse i religionsundervisningen³³¹⁾. en sag i 1879 viser, at fritagelsen også kunne gælde

elever i de lavere klasser.³³²⁾ Formålet med skolens religionsundervisning var således at forberede dem til konfirmationen. Derimod måtte ministeriet modvilligt indrømme, at en elevs konfirmation ikke var betingelse for, at han kunne aflægge realeksamen (IV classes hovedeksamen) eller rykke op i V klasse³³³⁾, men eleven kunne ikke, såfremt han var medlem af Folkekirken, indstille sig til afgangseksamen uden at være konfirmeret.³³⁴⁾

Konfirmationen spillede ind i overvejelserne omkring en genindførelse af faget Religion i de øverste klasser. Da faget i 1877 blev tillagt timer i V-VI klasser var begrundelsen for, at IV kl. blev holdt udenfor, bl.a. at eleverne netop var blevet konfirmeret eller var i færd med at blive det. I 1882 blev det fastsat, at alle klasser skulle have religionsundervisning, men konfirmationen fortsatte med at være det store skel: Formålet med undervisningen i de øverste klasser var, som det udtryktes i kgl. anordning af 15/6-1877, en fuldstændiggørelse af, "hvad der ved Undervisningen i de lavere Klasser og ved Konfirmationsforberedelsen er tilegnet."³³⁵⁾

De store ulemper, som konfirmationen skabte for planlægningen af den lærde skoles religionsundervisning, betød ikke, at skolen så med uvilje på dens eksistens, dertil var den en alt for indgroet tradition. Tværtimod blev konfirmationen anset for at være en meget vigtig begivenhed i elevernes liv, og man fandt det naturligt, at den lærde skole tog hensyn til den.³³⁶⁾ Derimod var der en række praktiske problemer i forbindelse med den nærmere fastlæggelse af konfirmationsforberedelsen og selve konfirmationen, som den lærde skole i mange tilfælde var temmelig utilfreds med.

De lærde skolers elever skulle ligesom andre gå til konfirmationsforberedelse hos præsten. Ved Min.skrivelse 11/11-1859 til rektor i Nykøbing blev det fastslået efter indstilling fra Lolland-Falsters biskop, S. Bindesbøll, at forberedelsestiden også for latinskoleelever skulle være i overensstemmelse med forordningen af 13/1-1736³³⁷⁾: ikke under tre måneder og mindst 2 gange ugentligt. Bindesbøll havde i sin udtalelse klart afslået at afkorte tiden for elever i den lærde skole.³³⁸⁾ Konfirmationsforberedelsen var en vigtig modvægt mod den skepsis, som de mere eksakte videnskaber vakte hos eleverne i den lærde skole, og som almueskoleeleverne var uberørt af. Desuden fastslog ministeriet ligeledes efter Bindesbølls indstilling, at præsten alene bestemte mødetidspunkterne.³³⁹⁾

Disse bestemmelser gav mange problemer for skolens undervisning. Selve konfirmationsforberedelsen optog 3-4 timer ugentlig, og her-

til kom den spildtid, som elevernes transport til og fra præst forårsagede. Den sidstnævnte tid kunne dog indskrænkes, når konfirmationsforberedelsen som i Herlufsholm foregik på skolen³⁴⁰⁾, eller når præsten som i Randers på foranledning af rektor gav eleverne besked med til skolen, hvornår præsten havde givet dem fri.³⁴¹⁾

Skolens problemer med at indrette timeplanen efter forberedelsen blev større af, at ikke alle elever konfirmeredes på samme klassetrin. Selv om det var mest almindeligt at blive konfirmeret i III klasse, var konfirmander blandt II og I kl.'s elever ikke noget særsyn. De lærde skoler søgte på forskellig måde at reducere ulemperne. Man opfordrede eleverne til at blive konfirmeret i III klasse, således at det blev muligt for skolen at tage hensyn hertil ved skemalægningen. Nogle steder ordnedes det ved, at skolens undervisning i den pågældende klasse ophørte tidligt to gange om ugen.³⁴²⁾

Konfirmationshandlingen kunne både finde sted om foråret (1. søndag efter påske) og om efteråret (1. søndag efter Mikkelssdag).³⁴³⁾

I en del tilfælde tilskyndede de lærde skoler eleverne til at vælge efterårskonfirmationen, da forberedelsen i så fald ville falde om sommeren og ikke være til så stor forstyrrelse for undervisningen, som hvis denne skulle foregå om vinteren.³⁴⁴⁾ Men trods opfordring til at blive konfirmeret om efteråret gik mange elever fortsat til forberedelse om vinteren, og mange skoletimer blev forsvundet.

Aarhus Katedralskole beklagede således i 1876, at der var adskillige elever, der mistede hele eller halve fag i et halvt år, hvorved de "aldeles ikke kunne følge med - uden deres egen Skyld, men ogsaa uden Skolens Skyld."³⁴⁵⁾ I Schneekloth's Skole fralagde man sig direkte "ethvert Ansvar" med hensyn til forårskonfirmandernes opflytning i en ny klasse.³⁴⁶⁾

De værste problemer blev mange steder løst ved samarbejde mellem skolen og byens præster.³⁴⁷⁾ Imidlertid havde ikke alle skoler et godt forhold til gejstligheden. I Aarhus tørnede skolens og præsternes interesser sammen. Rektor J. C. L. Dahlenborg havde anmodet byens præster om at undgå at berøve skolen 4 ugentlige timer i flere klasser, og henlægge konfirmationsforberedelsen til eftermiddagstimerne. Stiftsprovst H. Sørensen afslog på præsternes vegne anmodningen, da eleverne om eftermiddagen ikke var særligt oplagte, eller slet ikke ville møde, da de var optaget af jobs, desuden var præsterne beskæftigede med embedsforretninger.³⁴⁸⁾ Dahlenborg henvendte sig derefter til ministeriet, da han mente, at flere hundrede

elevers interesser vejede tungere end "de 5 Herrer Præsters Interesser".³⁴⁹⁾

Biskop Johannes Clausens votum i sagen blev indhentet.³⁵⁰⁾ Biskoppen afviste rektors ønske om, at konfirmationsforberedelse skulle placeres om eftermiddagen, idet han støttede stiftsprovstens argumenter herimod. Han beklagede tonen i rektors brev og påpegede, at præsternes holdning udelukkende var bestemt af hensynet til konfirmationsforberedelsen, som de "med Rette maa anse for lige saa vigtig for Drengenes moralske og aandelig Udvikling som nogen af Skolens Undervisningstimer"³⁵¹⁾, og som en særlig hilsen til rektor tilføjede biskoppen, at han ved at overvære skolens årsprøver i Religion havde erfaret, at undervisningen i enkelte klasser "lader ikke lidet tilbage at ønske". Konfirmationsforberedelsen var derfor af endnu større betydning for eleverne.

Ministeriets svar i denne sag³⁵²⁾ og to parallelle tilfælde³⁵³⁾ gav præsten ret til at bestemme tidspunktet for konfirmationsforberedelsen, selv om han, hvis det var muligt, skulle tage hensyn til skolens undervisning.³⁵⁴⁾ Men hvor en skole var uenig med præsten, som tilfældet var i Aarhus, havde skolen pligt til at indrette undervisningen efter præsten.

Selve konfirmationshandlingen gav nye problemer for skolens undervisning. I 1886 anmodede rektor J. C. L. Dahlenborg ministeriet om at medvirke til at afskaffe en "gammel Uskik" i Aarhus Katedral-skole, hvorved konfirmanderne fik fri fra lørdagen før konfirmationen og indtil altergangen havde fundet sted, i regelen den følgende fredag.³⁵⁵⁾ Før ministeriet tog stilling i sagen, undersøgte man, hvorledes den tilsvarende praksis var ved de andre statsskoler.³⁵⁶⁾

Ved alle 12 skoler (eksklusive Ah) var mandagen efter konfirmationen og altergangsdagen fridag, ved 3 skoler var desuden dagen før altergangsdagen fridag, således at konfirmanderne kunne forberede sig hos præsten til altergangen. Rektorerne mente alle, at 2-3 fridage var passende. Flere påpegede, at det var vigtigt, at konfirmanderne fik fred og ro til at samle tankerne om den betydningsfulde "Mærkedag". Andre rektorer lagde derimod mest vægt på, at fridagens antal ikke blev udvidet, da skolen i forvejen havde mistet mange undervisningstimer, eller da en fjortenårsdreng ikke virkelig havde "sit Sind, sin Tanke og Hjerte, saa opfyldt af det, der ved den Lejlighed foregaar med ham i kirkelig Retning, at han ikke skulle kunne passe sin Skole i større Omfang". Et par rektorer mente direkte, at yderligere fritid ville blive anvendt "paa en lidet heldig

Maade".³⁵⁷⁾ Ministeriet fastlagde derefter konfirmationsferien til - bortset fra særlige tilfælde - maksimalt tre dage.³⁵⁸⁾

Alle tolv statsskolers rektorer omtalte i deres ovenfor nævnte betænkninger, at der ved deres skole fandtes undtagelsestilfælde, hvor de efter skøn gav udvidet konfirmationsfrihed. Det drejede sig om elever, der ikke havde deres hjem i skolebyen eller i umiddelbar nærhed. Disse elever var næsten alle blevet forberedt af købstadens sognepræst, men nogle af dem ønskede at blive konfirmeret af hjemstedets præst. Ifølge rektorernes udsagn var ønsket oftest begrundet med, at faderen var præst, eller at flere søskende blev konfirmeret samtidig. Den udvidede ferie skulle give hjemstedets præst mulighed for at møde konfirmanden, før han skulle konfirmere ham. Ministeriet gav rektorerne ret til i de enkelte tilfælde at afgøre, hvor lang den supplerende ferie skulle være.³⁵⁹⁾

Set fra skolens undervisnings side var de nævnte undtagelsestilfælde skadelige, men de var dog ved de fleste skoler fåtallige. Anderledes ved kostskolerne, især Sorø Akademi, hvor flere og flere foretrak at blive konfirmeret hjemme.³⁶⁰⁾ Det var da også Sorøs rektor B. Hoff, der i 1898 rejste problemet over for ministeriet. Hoff's begrundelse herfor var foruden det uheldige afbræk i undervisningen, at Sorø Akademis konfirmationshøjtidelighed forringedes. Desuden var det "forstemmende" for sognepræsten i Sorø at se sine konfirmander blive konfirmeret andetsteds. Hoff ønskede, at ministeriet skulle gribe ind, da han mente, at en elev skulle konfirmeres i det sogn, hvor han havde ophold.³⁶¹⁾ Bagved Hoff's henvendelse lå endvidere det forhold, at Sorø Akademi som kostskole traditionelt afholdt en konfirmationsfest for konfirmander, deres pårørende og skolens lærere og elever. Efter at alle havde deltaget i den kirkelige handling, samledes de til en festmiddag på Akademiet.³⁶²⁾ Skolens fest blev mindre og mindre en konfirmationsfest, da mange konfirmander enten slet ikke blev konfirmeret i Sorø eller foretrak efter konfirmationshandlingen at mødes med de pårørende udenfor skolen.³⁶³⁾

Både Sorøs sognepræst F. C. Krarup, provsten for Ringsted-Alsted Herreder og Sjællands biskop Th. Skat Rørdam udtalte sig for, at Sorø Akademis elever skulle konfirmeres af den sognepræst, der havde forberedt dem. Biskoppen fremhævede, at problemet ikke kun var soransk, men at tilsvarende forhold fandtes i Herlufsholm og ved andre latinskolers i Provinsen.³⁶⁴⁾

Ministeriet udsendte derefter et cirkulære til bisperne om, at eleverne ved kostskolerne i Sorø og Herlufsholm og landets øvrige latinskoler burde konfirmeres af den præst, til hvis menighed de hørte i deres skoletid. Dispensation herfra skulle gives af den lokale biskop.³⁶⁵⁾

Imidlertid var der en del usikkerhed med hensyn til fortolkningen af cirkulæret, bl.a. om elever, der hørte til hjemstedets menighed, men som hidtil var blevet forberedt og konfirmeret af købstadens sognepræst, nu ikke længere måtte fortsætte hermed.³⁶⁶⁾

Ministeriet blev nødt til i et nyt cirkulære at tydeliggøre meningen. Formålet var ikke at fratage forældre retten til at vælge præsten, men udelukkende at indskærpe gældende regler³⁶⁷⁾ for at indskrænke antallet af elever, der blev forberedt af én præst og konfirmeret af en anden. Desuden skulle cirkulæret være med til at reducere konfirmationens forstyrrende indvirkning på undervisningen.³⁶⁸⁾

Indskærpelsen betød dog ikke, at alle latinskoleeleverne blev forberedt og konfirmeret af samme præst, men medens tidligere kun nogle få indhentede ministeriets og biskoppens dispensation³⁶⁹⁾, blev dette nu et nødvendigt krav.³⁷⁰⁾

Den kirkelige konfirmationsforberedelse og -handling havde således gennem hele perioden en stor indvirkning på den lærde skoles undervisning. Konfirmationens indhold blev i regelen anset for at have en positiv betydning for eleverne som et supplement til skolens religionsundervisning. For privatisternes vedkommende, som efter 1871 slet ingen religionsundervisning havde, var konfirmationsforberedelsen begrundelsen for ikke at kræve, at de skulle aflægge en særlig prøve i Religion. Konfirmationens praktiske tilrettelæggelse skabte derimod store vanskeligheder for skolerne, som det ikke overalt lykkedes at reducere.

4. Andre overleverede forbindelser.

Fra gammel tid havde der været en nær tilknytning mellem de lærde skoler - især katedralskolerne - og kirken. Nogle af disse forbindelser fandtes stadig i sidste halvdel af det 19. årh. Nogle eksempler udover dem, der allerede er nævnt, skal kort omtales.

På det bygningsmæssige område havde de lærde statsskoler nær kontakt med kirken, da skolerne ejede tienderrettigheder og en del kirker. Til gengæld havde kirken indflydelse på skolens økonomi

gennembypræstens medlemskab af forstanderskabet og bispens af eforatet. Særlig nær var forbindelsen mellem Sorø Akademi og Sorø Kirke (jfr. ovenfor p.336). Kirken havde, indtil forholdet midt i århundredet blev afløst af en årlig pengeafgift, pligt til at vedligeholde statsskolernes bygninger.³⁷¹⁾ I 1851 forsvandt desuden Fyns bispestols årlige afgift på 500 rdl. til Herlufsholm Skole.³⁷²⁾

I Viborg ringede domkirkens klokke, indtil kirkens tårne blev nedrevet i 1868, hver morgen kl. 8 for at markere, at katedralskolens undervisning begyndte.³⁷³⁾

Nye forbindelser mellem katedralskole/domkirke kunne endog opstå. I Roskilde fik historielæreren fra 1880'erne gratis og uhindret adgang til domkirken, både for sine elever og private gæster. Da kirkemyndighederne i 1897 udtrykte betænkeligheder ved, at snart den ene snart den anden frit kunne hente kapelnøglerne, erklærede rektor over for kirkeinspektionen, at katedralskolen "dog staar i et noget andet Forhold til Domkirken end alle andre Skoler", og han fandt det naturligt, at "Disciple af Domkirkens gamle Katedralskole, som i deres Skoletid daglig færdes ved Kirken", ikke blev studenter, uden at de fik kirkens indre at se.³⁷⁴⁾ Problemet fandt sin løsning, således at katedralskolens historielærer bevarede fri adgang til kirken for sig og sine elever, men ikke for private gæster. Ethvert besøg skulle dog ske under sædvanligt opsyn.³⁷⁵⁾

Både elever og lærere ved katedralskoler kunne være bundet til et bestemt kirkeligt tilhørsforhold. I Aarhus Katedralskole hørte alle elever uanset bopæl til domsognet. Årsagen hertil var foruden, at det var en gammel skik, at eleverne ikke ville forsømme skoleundervisningen særlig meget, når de gik til forberedelse hos domsognets præst, der boede nær ved skolen.³⁷⁶⁾ I Ribe Katedralskole var hele skolens personale pligtig til at benytte Ribe Domkirke til kirkelige handlinger, uafhængig af, om de boede i domsognet eller ej. Bestemmelsen hvilede på en kancelliresolution fra 1811³⁷⁷⁾, men at den ikke var blevet forældet, belyses af myndighedernes svar på overlærer C. S. J. G. Amorsens forespørgsel i 1906, om han hørte til domsognet, på trods af at han boede i St. Catherinæ Sogn. Ministeriet svarede bekræftende, sikkert fordi domkirkens sognepræst meget nødigt gav slip på katedralskolens personale, der efter præstens mening hørte til menighedens bedste og mest kirkesøgende (og rigeste) medlemmer.³⁷⁸⁾ Katedralskole og domkirke hørte stadig sammen.

Kapitel VI:

Sammenfatning.

Skole og kirke

i sidste halvdel af det 19. århundrede

p. 352 - 357

Kirken havde under Madvigs og Halls skoleordninger på mange områder stor forbindelse med og indflydelse på den lærde skole. Her skal på baggrund af undersøgelserne i kap. II-V de vigtigste af disse områder kort oprides.

I debatten omkring religionsundervisningen i det 19. årh.'s sidste halvdel spillede kirkelige myndigheder og enkeltpersoner en fremtrædende rolle. Gejstlige deltog ivrigt i den offentlige debat både om religionsundervisningen og om skolens forhold til kristendommen i det hele taget. Desuden fik kirkelige myndigheder, som det fremgår af kapitel II og III, i mange situationer et afgørende ord at skulle have sagt i forbindelse med lovgivningsinitiativer. Under Madvigs skoleordning indtager Det teologiske Fakultets flertals- og mindretalsbetænkninger fra 1857 længe en central plads i forhandlingerne; i 1862 tog kultusminister Monrad desuden 5 bisper med på råd.

Kirkens indflydelse voksede efter 1871 som reaktion både imod indskrænkningen af religionsundervisningen og sækulariseringen af skolen. I flere tilfælde nøjedes kirken ikke med at afvente ministeriets forslag, men tog selv initiativ over for ministeriet, således at spørgsmålet om religionsundervisningen blev taget op i situationer, hvor ministeriet ikke havde planer om det: Roskilde Konvent fik med landemodernes og bispens støtte gennemført religionsundervisningens udvidelse i 1877. Kirkerådet og stiftskonventerne gjorde, hvad de kunne, for at faget Religion atter skulle blive styrket i 1888-90. Bevidstheden om kirkens interesse i den lærde skoles forhold var desuden med til at sikre faget Religions plads i skoleloven af 1903. At nogle grundtvigianere ikke kunne tilslutte sig de nævnte kirkelige initiativer, men tog til orde imod dem, og at indremissionske kredse ikke mente, at disse var vidtgående nok, viser blot, at den lærde skoles forhold på en eller anden måde interesserede alle kirkelige grupperinger.

Periodens undervisningsmateriale var konfessionelt præget. I de lavere klasser var undervisningen i hele perioden bestemt af, at eleverne skulle konfirmeres. I de højere klasser var den dogmatiske undervisning indtil 1865 meget stærkt placeret. Eleverne skulle til afgangseksamen kunne redegøre for den evangelisk-lutherske tros- og sædelære. Afskaffelsen af den store lærebog betød ikke, at det konfessionelle forsvandt fra skolens øverste klasser. Da undervisningen i 1877 blev genindført i V-VI klasse, skulle der i kirkehistorieundervisningen lægges særlig vægt på Folkekirkenes bekendelsesskrifter, og i 1882 blev det fastslået, at kirkehistorien

skulle ses i kristendommens lys (dvs. den evangelisk-lutherske kirkes lys). Undervisningen bevarede sit konfessionelle præg resten af århundredet. De radikales ønske om at erstatte kirkehistorien med idé- og religionshistorie blev ikke taget til følge.

I begyndelsen af perioden var den lærde skoles lærerkorps' sammensætning i høj grad bestemt af teologisk uddannelse, (jfr. kapitel IV). Over halvdelen af lærerne i statsskolen var cand.teol.'er, og af den anden halvdel havde en del et teologisk islæt i deres uddannelse. I løbet af århundredets sidste 50 år blev lærerkorpset mindre og mindre præget af de teologiske kandidater. Fra 1883 blev cand.teol.'er kun ansat i den lærde skole, hvis de havde suppleret deres teologiske uddannelse, eller hvis faget Religion indgik i opslaget.

Inden for religionsundervisningen bevarede cand.teol.'er enerherredømmet i hele perioden. Provinsens privatskoler udgjorde dog en undtagelse, da seminarieuddannede lærere her havde overtaget en del af undervisningen. Forbindelsen mellem religionslærerne og kirken sikredes ikke blot gennem det forhold, at lærerne havde teologisk uddannelse. Indtil 1870 havde alle teologiske kandidater (altså også de senere religionslærere) aflagt en konfessionel kandidat- ed, i hele perioden fastholdtes kravet om medlemskab af Folkekirken for at kunne indstille sig til teologisk embedseksamen, og hertil kom, at myndighederne i ansættelsessager på flere måder sikrede sig, at religionslærerne var troende. Efter ansættelsen kunne det ikke garanteres, at læreren bevarede rettroenheden, men der er ingen tvivl om, at en religionslærer, der ytrede sig som aktiv fritænker, ville miste sine timer i Religion.

Den mest markante forskel mellem religionslærerkorpsets sammensætning før og efter 1871 var som påvist i kap. IV, at der blev skabt en direkte forbindelse til kirken, ved at gejstlige overtog op imod halvdelen af undervisningen i de øverste klasser, da denne blev genindført i 1877, efter at forholdet flere steder var foregrebet gennem gejstlig privatundervisning. Præster overtog religionstimer både i stats- og privatskolen, men det var stort set to forskellige kategorier af præster, der underviste i Religion i de to skoleformer. Den forbindelse mellem kirken og den lærde skole, der herigennem blev skabt, skyldtes i nogle tilfælde et bevidst ønske om at bringe kirke og skole i nærmere kontakt med hinanden, men i andre tilfælde alt andet end ideelle motiver.

Kapitel V behandler en række forbindelser mellem den lærde skole og det kirkelige område, således som de udviklede sig gennem perioden. I V,1 ses det, hvorledes staten på det højere skolevæsens område langsomt tog den ændrede situation til efterretning, efter at religionsfriheden var blevet indført i 1849. I 1850 blev ikke-folkekirkemedlemmer fritaget for religionsundervisningen; men en egentlig ligestilling fik de ikke-lutherske elever først efterhånden. Kun modstræbende gik ministeriet med til at give jødiske elever dispensation for at skrive eksamensopgave på jødiske helligdage - en generel fritagelse blev ikke opnået. Endnu i 1860'erne kunne jøder ikke uden videre ansættes som historie- og dansklærere. Myndighederne så i 1870'erne med meget lidt blide øjne på, at en katolsk latin-skole oprettedes for slet ikke at tale om, da den begyndte at optage protestantiske elever. Efter en længere strid, hvorunder biskop Martensen endog truede med, at den katolske menighed skulle have frataget sin statsanerkendelse, gav ministeriet efter. Erklærede fritänkere kunne, som Fistainesagen i Borgerdydskolen (C) i 1876-77 viser, få deres sønner fritaget for religionsundervisningen uden at melde sig ud af Folkekirken; derimod måtte folkekirkemedlemmer, der ikke erklærede sig for fritänkere, enten melde sig ud af Folkekirken eller - for elever i privatskolen - skaffe præsteattest for at blive fritaget for Religion. Når der ses bort fra V. Pingels afskedigelse fra Metropolitanskolen i 1883, kunne fritänkere besidde embeder i statsskolen, skønt de ikke var populære hos myndighederne.

Den lærde skoles afhængighed af Det teologiske Fakultet (jfr. kap. V,2) var meget stor under Madvigs skoleordning, og selv om den mindskedes en del efter 1871, bevarede Det teologiske Fakultet en vis indflydelse, hvilket bl.a. gav sig udslag i en række betænkninger i forbindelse med reformforslag. Det teologiske Fakultets hovedkrav til skolen var, foruden at den skulle sørge for en tilstrækkelig religionsundervisning, at den skulle give de vordende teologer en tilstrækkelig forskoleuddannelse til, at de straks efter afgangseksamen kunne begynde på deres egentlige studium. Skolen frigjorde sig imidlertid mere og mere fra denne forpligtelse. I 1850 mistede faget Hebraisk sit almentdannende formål og blev placeret uden for det pligtige timetal; i 1871 forsvandt faget helt fra skolen.

Skoleloven af 1871 begyndte samtidig at true det andet vigtige fag for Det teologiske Fakultet. Med tvedelingens indførelse havde samtlige elever ikke længere haft faget Græsk i skolen. Selv om det

lykkedes at hindre fagets totale afskaffelse omkring 1889 og bevare den klassiske retning i skoleloven af 1903, betegnede den nye lov - set fra Det teologiske Fakultets side - yderligere en forringelse af elevernes forkundskaber. Efter 1871-loven havde samtlige teologiske studenter haft mulighed for at få græskundervisning i skolen, og de fleste af dem havde modtaget tilbudet, men efter den nye lov ville det kun få steder være muligt at vælge den klassiske retning.

Biskopperne havde gennem deres medlemskab af eforatet mulighed for at blande sig i den lærde skoles forhold (jfr. kap. V,3a). Dette gjaldt både skolelovgivningen, hvor bispenerne flere gange udtalte sig, og skolens dagligdag. Bispens medvirken ved rektorindsættelser og andre begivenheder i skolen fortsatte igennem hele perioden, og flere eforater fik endnu i 1890'erne betydelige sager til behandling. Set i forhold til Undervisningsinspektionens indflydelse var eforaternes betydning dog begrænset.

Den betydning, som kirken havde på den lærde skole, især privatskolen, gennem præstens og provstens medlemskab af de lokale skoletilsynsmyndigheder, var ringe, men ligesom bispenerne deltog i statskolernes festdage, medvirkede nogle præster ved tilsvarende fester i en del privatskoler, hvorved disse begivenheder fik et kirkeligt præg.

De kirkelige handlinger, kirkegang, altergang og konfirmation havde på forskellig vis betydning for den lærde skole (jfr. kap. V, 3b-d). I midten af det 19. årh. gik eleverne i halvdelen af de almindelige statsskoler samt i kostskolerne i Sorø og Herlufsholm regelmæssigt i kirke under opsyn, og ved flere skoler fandtes der desuden regler om fælles altergang for skolens lærere og elever. Uden at ministeriet klart afskaffede ordningerne, blev den tvungne kirke- og altergang indskrænket mere og mere, fordi man følte, at tvangen var i modstrid med religionsfriheden og tidens frihedstrang.

Konfirmationen måtte den lærde skole derimod vedblivende tage hensyn til både ved tilrettelæggelsen af religionsundervisningen og i forbindelse med placering af konfirmationsforberedelsen og selve konfirmationshandlingen. Da det ikke kunne undgå at få uheldige følger for undervisningen, måtte myndighederne afgøre, om skolens undervisning eller konfirmationen havde første prioritet. Svaret var entydigt; hvis skole og kirke var uenige, måtte skolen indordne sig.

Endelig havde katedralskolerne, som behandlet i kap. V,4, fra gammel tid bevaret forskellige former for kontakt til kirken. Nogle af disse levn afskaffedes i løbet af perioden, medens andre bevarede, f.eks. Ribe-lærernes særlige kirkelige tilhørsforhold, der end og så sent som 1906-07 overlevede en forespørgsel hos ministeriet.

Forbindelserne mellem den lærde skole og kirken var ikke helt blevet revet over i 1809. Den foreliggende undersøgelse viser tværtimod, at kirken på mange områder havde en snæver kontakt med det højere skolevæsen.

Det nittende århundredes sidste halvdel var imidlertid ikke nogen statisk periode på dette område. Kirkens forbindelser til skolen blev på mange felter svagere. Skoledebatten og kirkens bestræbelser for at styrke faget Religion var udtryk for, at skolens konfessionelle præg blev mindre og mindre fremtrædende. En undersøgelse af den lærde skoles øvrige fag, især Historie og Dansk ville yderligere kunne underbygge den konklusion, at det konfessionelle i skolen mere og mere indskrænkede sig til kun at omfatte faget Religion. Det samme forhold gjorde sig gældende for lærerkorpsets vedkommende, hvor teologerne efterhånden kun blev brugt som religionslærere; til gengæld blev disses kontakt med kirken styrket. Med hensyn til de i kapitel V undersøgte forbindelser mellem kirke og skole var tendensen ligeledes tydelig. Den lærde skole tog mere og mere hensyn til ikke-folkekirkemedlemmer og blev følgelig mindre konfessionelt indstillet, hensynet til Det teologiske Fakultets ønske om sprogundervisning blev indskrænket, den tvungne kirke- og altergang afskaffedes, og kort efter 1903 forsvandt eforaternes virksomhed og bispernes rektorindsættelser.

Perioden 1850-1903 var således karakteriseret af en sækularisering af den lærde skole; denne udvikling skete ikke ved voldsomme brud, som visse steder i udlandet, men var en langsom kontinuerlig udvikling. Skoleloven af 1903, som på mange måder ændrede det højere skolevæsens forhold, betød takket være lovens forsigtige bestemmelser på det religiøse område ikke den store omvæltning, og den langsomme sækularisering af den lærde skole, som langt fra var gennemført i 1903, kunne fortsætte under nye vilkår.

Forkortelseslister	p. 359 - 362
Kilder og litteratur	p. 362 - 384
Noter og henvisninger	p. 385 - 507
Register	p. 508 - 525

FORKORTELSESLISTER (jfr. endvidere litteraturfortegnelsen).

1. Latinskoler:

M	Metropolitanskolen
Rs	Roskilde Katedralskole
Fb	Frederiksborg lærde Skole
S	Sorø Akademis Skole
Hl	Herlufsholm lærde Skole og Opdragelsesanstalt
N	Nykøbing Katedralskole
Rø	Rønne lærde Skole
Od	Odense Katedralskole
Ab	Aalborg Katedralskole
Vb	Viborg Katedralskole
Rd	Randers lærde Skole
Ah	Aarhus Katedralskole
H	Horsens lærde Skole
Rb	Ribe Katedralskole
<hr/>	
BK	Borgerdydskolen i København
BC	Borgerdydskolen på Christianshavn (senere i Helgolandsgade)
W	Det v. Westenske Institut
Sch	Latin- og Realskolen på Værnedamsvejen (senere Schneekloths Skole)
Ly	Latin- og Realskolen i St. Kongensgade (senere Lyceum)
Nø	Nørrebro Latin- og Realskole
LyNø	Lyceum, Nørrebro Skole
Ma	Maribo Skole
Had	Haderslev Læreres Skole
Ha	Hauchs Latin- og Realskole
Fc	Fredericia Latin- og Realskole
Kd	Kolding Latin- og Realskole
Vj	Vejle Latin- og Realskole
Bi	Birkerød Kostskole
He	Helsingør Latin- og Realskole
Ef	Efterslægtens Skole
Sl	Slomanns Latin- og Realskole
Øb	Østerbro Latin- og Realskole
Frb	Frederiksberg Latin- og Realskole
Or	Ordrup Latin- og Realskole
Za	Zahles Skole
Øsø	Linnésgades Latin- og Realskole (senere Østersøgades Latin- og Realskole)
Ga	Gammelholm Latin- og Realskole

In J.V.Jessens Latin- og Realskole (senere Industribygningens Latin- og Realskole og Henrik Madsens Skole)
Eng Laura Engelhardts Skole
Mb Marselisborg Kostskole

2. Stifter

Sj Sjællands Stift
L-F Lolland-Falsters Stift
Fyn Fyns Stift
Ab Aalborg Stift
Vb Viborg Stift
Ah Aarhus Stift
Rb Ribe Stift

3. Almindelige forkortelser

adj. adjunkt
bek. bekendtgørelse
C.A. Confessio Augustana
hhv. henholdsvis
jfr. jævnfør
kap. kapitel
kat. kateket
K.H. Kirkehistorie
K.H.Saml. Kirkehistoriske Samlinger
kl. klasse
konf. konfirmation
kst. konstitueret
L.A. Landsarkivet
mat. Matematik/Matematisk
Min. kultusministeriet
off. offentlig/offentliggjort
overl. Overlærer
prg. skoleprogram
R.A. Rigsarkivet
Ref. Reformationen
rel. religion
res. resolution
rkp. residerende kapellan
skoledir. skoledirektion
skolekomm. skolekommission
skr. skrivelse

smst. sammesteds

sp. sognepræst

t. time(r)

Teol.Fak. Det teologiske Fakultet

udg. udgave

U.insp. Undervisningsinspektionen.

underv. undervisning.

KILDER OG LITTERATUR (benyttede forkortelser er understreget).

I. Utrykt materiale.

RIGSARKIVET.

Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet.

Kontoret for det højere Skolevæsen (3.Kontor).

(Materiale fra 3.Kontor anføres i noterne uden kontorbetegnelse)

Kopibøger for skolerne 1848-56

Skolesager 1848-56

Skolesager (henlagte sager) 1848-56

Forestillinger 1857ff

Kopibøger 1857ff

Journaler med registre 1857ff

Journaler 1857ff

Sager vedrørende fag- og timefordeling ved de lærde skoler 1845-1915. (Sager vedr. FTF)

Sager vedrørende skolereformlovgivning 1889-92, 1898-1902 (I)
1902-03 (II)

Kontoret for Kirkevæsenet (1.Kontor).

Brevbøger 1848ff

Journaler 1848ff

Journaler 1848ff

Ansøgninger om gejstlige embeder 1853-1915

Indberetninger om teologiske kandidater og studenter 1871-76

Beretninger fra stifterne om præsteembeders beskaffenhed 1883-92

Det kirkelige Råd.

Forhandlingsprotokoller 1884-96

Præstekaldslistor (fortegnelse over ansøgerne til ledige gejstlige embeder 1857-1915)

Kontoret for det lavere Undervisningsvæsen (2.Kontor).

Brevbøger 1848ff

Journaler 1848ff

Journaler 1848ff

Københavns Universitet.

Konsistorium

Circularia 1875/76

Det teologiske Fakultet
Dekanatssager 1855/56-1903/04
Kommissionen til afholdelse af adgangseksamen.
Eksamensprotokoller. Religion

Undervisningsinspektionen for de lærde skoler.

Forhandlingsprotokol og journal 1875-1906

Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig.

3. Departements journal for 1862

Danske Kancelli.

1. Departements Brevbog for 1811

Københavns gejstlige Konvent.

Forhandlingsprotokoller. 1858-1880; 1880-1894

Skolebestyrer Johannes Helms Privatarkiv. 5598/1

LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND M.V.

Sjællands Stiftsøvrighed.

Journaler 1855-1903

Sjællands Stifts Bispearkiv.

Journal og kopibog 1875-77
Ringsted-Alsted Herreders Provsti
Journal
Indkomne sager 1875-77

Lolland-Falsters Stiftsøvrighed og Bispeembede.

Stiftsjournaler 1859-1903
Stiftsøvrighedens Kopibog 1870-79
Landemode Protokol 1849-1886

Skolearkiver:

Metropolitanskolen
Rektoratets Korrespondancesager

Roskilde Katedralskole
Rektoratets Journaler og Kopibøger
Frederiksborg lærde Skole
Lærernes Deliberationsprotokol 1846-84
Sorø Akademi
Rektoratets indkomne sager 1854-61
Borgerdydskolen på Christianshavn
Indkomne Breve samt Koncepter
Kvitteringsbog for Lærergager 1876-78
Diverse Dokumenter 1810-1919
Lyceum
Protokol for Lærermøder m.m. 1863-96

Det pædagogiske Selskab.

Forhandlingsprotokoller 1863-1890; 1890-1920

LANDSARKIVET FOR FYN

Fyns Stiftsøvrighed.

Journaler 1860-1903

Odense Katedralskole.

Rektors Kopibog 1866-76
Forhandlingsprotokol for Skolerådet 1863-1917

LANDSARKIVET FOR NØRREJYLLAND

Aarhus Bispearkiv.

Stiftsøvrighedens Journal 1856-1903
Stiftsøvrighedens Journalsager D
Stiftsøvrighedens Kopibøger
Biskoppens Kopibøger

Aalborg Bispearkiv.

Landemodeprotokol 1842-1878

Ribe Bispearkiv.

Landemodeprotokol 1855-1890
Kopibog for de lærde Skoler (Eforatet for Ribe Katedralskole..)
1842-1922

Indkomne Breve til Eforatet for .. Ribe Katedralskole 1842-1907

Skolearkiver:

Aalborg Katedralskole

Lærermøder 1845-1900

Randers lærde Skole

Rektors Kopibog 1871-1909

Protokol for Lærermøder 1837-1910

Viborg Katedralskole

Rektors Kopibøger

Rektoratets Breve

Protokol for Lærermøder 1810-87

Horsens lærde Skole

Protokol over Forhandlingerne på Lærermøderne 1863-1918

Ribe Katedralskole

Forhandlingsprotokol for Lærermøder 1875-1915

Fredericia lærde Skole

Protokol over Lærermøder 1893-99; 1899-1912

Rektors Kopibøger 1880-1901

Journal 1879-1907

Nordjydsk Præstekonvent.

Forhandlingsprotokol 1857-1895

DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Privatarkiver:

Provst F.V.Andersen (Ny Kgl.Saml.4532, 4°)

Biskop H.L.Martensen (Ny kgl.Saml.3451, 4° og 3459, 4°)

Provst Jens Paludan-Müller (Ny kgl.Saml.3410, 4°)

STADSARKIVET I KØBENHAVN

Direktionen for Almue- og Borgerskolevæsenet.

Journal for de private Skoler 1887-91

Private Skoler. Sager 1887-91

ROSKILDE STIFTSBIBLIOTEK, ROSKILDE

Roskilde Præstekonvent.

Forhandlingsprotokoller 1858-1881; (1882)1894-1909
Diverse Korrespondancesager

KØBENHAVNS STIFTS BISPEKONTOR

Landemodeakter 1860-96

FYNS STIFTSKONVENT, (arkivet beror hos konventets formand)

Forhandlingsprotokol 1849-1924

SKOLEARKIVER, (opbevaret på de respektive skoler)

Sorø Akademi

Rektors kopibøger
Breve til Rektor
Forhandlingsbog ved Lærermøder 1852-1912
Alumnats Protokol 1890-96
Dagbog 1900-05

Herlufsholm Skole

Indkomne Breve til Skoleherren
Rektors Kopibøger
Skrivelser og Resolutioner til Rektor fra Skoleherren
Inspektionsprotokoller

Frederiksborg Statsskole

Kopier af vigtigere Skr. fra Rektoratet og Forstanderskabet

Borgerdydskolen i København (Østre Borgerdydskole)

Uordnet arkiv

II. Trykt materiale.

1. Tidsskrifter.

Følgende tidsskrifter er gennemgået systematisk:

Annexet til "Den indre Missions Tidende". 1890-1903

Blad om kristen-opdragelse. 1898-1900. Vore Børn. Blad om kristen-opdragelse 1900-03.

Danmarks Lærerforenings Medlemsblad. 1883-1903

- Dansk Kirketidende. 1855-1903
- Dansk Skoletidende. 1866-70
- Dansk Tidsskrift for Kirke-, Folkeliv, Literatur og Kunst. 1869-70
- Folkebladet Fylla. 1869-76
- Fra Bethesda. 1885-97
- Frit Vidnesbyrd. 1893-1903
- Højskolebladet. 1876-1903
- Den indre Missions Tidende. 1855-1903 (JMTid.)
- Israel og vore Dage. Bibelhistorisk og religiøst Tidsskrift. 1890-92
- Katholsk Kirketidende. 1864-73. Nordisk Kirketidende for katholske Christne 1873-84. Nordisk Ugeblad for katholske Kristne. 1885-1903
- Kultus. Tidende for Undervisningsvæsen. 1899-1900
- Medlemsblad for Privatskolens fagordnede Lærerforening. 1900-03
- Maanedsskrift for den danske Folkekirke. 1897-1903
- Det nittende Aarhundrede 1874-77
- Nyt Dansk Maanedsskrift. 1872-74
- Samleren for Skolen og Læreren. 1857-68
- Skole og Samfund. Ugeblad for Opdragelse, Undervisning og almen Op-lysning. 1897-1903.
- Skole og Samfund. Aarsbog. 1898-99
- Skoletidende. 1872-92
- Theologisk Tidsskrift, Nyt. 1855-61. Theologisk Tidsskrift. 1871-80.
Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke. 1884-99. Teolo-
gisk Tidsskrift for den danske Folkekirke. Ny Række. 1899-1906.
- Tidens Strøm. Ugeblad for Land og By. 1884-95
- Tidsskrift for Philologi og Pædagogik. 1860-73. Nordisk Tidsskrift
for Filologi og Pædagogik. Ny Række. 1874-76
- Ugeblad for den danske Folkekirke. 1865-68
- Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark. 1855-58. Evangelisk
Ugeskrift II Række. 1859-64 (Ev. Ugeskr.)
- Vor Ungdom. Tidsskrift for Opdragelse og Undervisning. 1879-1903 (V.U.).
- Desuden er følgende tidsskrifter benyttet (ikke-samtidige tidsskrifter
er opført nedenfor under 4.)
- Dansk Tidsskrift. 1899

Danskeren. Tidsskrift for Land og By. 1890.

Meddelelser fra og om Religionslærerforeningen 1905-10

Kirkebladet. 1877-79; 1890-92; 1894

Nordisk Maanedsskrift for folkelig og kristelig Oplysning. 1880 II

Tilskueren. Maanedsskrift for Literatur, Samfundsspørgsmaal og almenfattelige videnskabelige Skildringer. 1884ff

2. Aviser.

Følgende aviser er gennemgået systematisk:

Fædrelandet. 1861-1882 (via reg.)

Dagbladet. 1865-1869 (via reg. udarb. af adjunkt Jens Sass Bak)
juli 1870-1882 (reg. findes ikke)
1888-1890

Berlingske Tidende. 1865-1882 (via reg.) (Berl.Tid.)
1888-1903 (via reg.)

Morgenbladet. okt. 1873-1882

Nationaltidende. Feb.-apr. 1880 (Nat.tid.)
1888-1890
1898-juni 1903

Politiken. 1888-1903 (via reg.) (Pol.)

Kristeligt Dagblad. okt. 1896-juni 1903 (Kr. Dagblad)

Dagens Nyheder. feb.-maj 1880

Frederiksborg Amts Avis. marts-apr. 1880

Fyens Stiftstidende. marts-apr. 1880

Fyns Tidende. marts-apr. 1880; juni 1880

Kolding Avis. juni 1879; nov.-dec. 1893

Kolding Folkeblad. juni 1879; nov.-dec. 1893

Kolding Posten. nov.-dec. 1893

Randers Amts Avis. marts-apr. 1880

Randers Dagblad. marts-apr. 1880

Social-Demokraten. marts-apr. 1880

Viborg Stiftstidende. sept.-dec. 1888

Desuden er følgende aviser benyttet:

Hejmdal (København). 1872
Vejle Amts Avis. 1885
Vejle Amts Folkeblad. 1885
Aarhus Stiftstidende. 1889

3. Skolebøger.

Små dogmatiske lærebøger:

Anger, E.J. & Rindom, A.F.L.: Christelig Katechismus til Brug i Skolen og ved Forberedelsen til Confirmation. Kbh.1865.
Balle, N.E.: Lærebog i den evangelisk-christelige Religion. Ny udg. Kbh.1849.
Balslev, C.F.: Luthers Catechismus med en kort Forklaring. En Lærebog. 1.Oplag. Kbh.1849; 191.Oplag. Kbh.1900.
Bay, E. & Moltke, Th.: Kortfattet Lærebog paa Grundlag af Luthers Katekismus. Kbh.1898.
Bloch, J.V.: Lærebog i den christelige Religion efter den lutherske Bekjendelse, 2.Udg. Odense 1855.
Brasen, J.A.: Lærebog i den evang.-christelige Religion. Kbh.1852.
Daugaard, J.B.: Lærebog i den evangelisk christlige Religion. 3.Oplag. Odense 1856; 8.Oplag. Odense 1874.
Hansen, Johs.Viggo: Guds Rige. Kortfattet Fremstilling for Skole og Hjem. Kbh.1898.
Loft, Johannes: Lærebog i den evangelisk-lutherske Kristendom. Varde 1907.
Loft, Johannes: Lærebog i den kristne Religion. Trykt som Manuskript. Vordingborg 1893.
Luthers liden Catechismus. Vajsenhusets Udgave. Nyt Optryk. Kbh.1860 (og senere oplag).
Luthers lille Catechismus. Ved P.A.Fenger. 1.Oplag. Kbh.1841; 13. Oplag. Kbh.1868.
Zeuthen, L.B.: Lærebog i Christendommen. Sorø 1858.

Store dogmatiske lærebøger:

Clausen, H.N.: Udvikling af de christelige Hovedlærdomme. 2.Udg. Kbh. 1845.
Fogtmann, Nikolai: Lærebog i den christelige Religion. Til Brug for den studerende Ungdom. Kbh.1823. 3.Oplag. Kbh.1836.
Gad, O.C.L.: Den evang.christelige Religion efter den Augsborgske Troesbekjendelse. Lærebog ved høiere Underviisning. Kbh.1849.

Graul, K.: De forskjellige christlige Troesbekjendelser i deres indbyrdes Afvigelser i Læren, belyste af Guds Ord. Oversat af Adolf Enkebølle. Kbh. 1857.

Kurtz, J.H.: Christelig Religionslære. Oversat. Kbh.1858; 2.Oplag. Oversat af F.L.Rømer. Kbh.1862. 3.Udg. Kbh.1875.

Lisco, F.G.: Catechismus i den christl.Lære. Oversat af M.T.Becher. 2.Oplag. Kbh.1856.

Lisco, F.G.: Den christelig-apostoliske Troesbekjendelse, til Veiledning ved Religionsunderviisning, oversat og forsynet med et Tillæg efter anden Udgave af F.W.L.Øhlenschläger og M.T.Becher. Kbh. 1843. 5.Oplag. Kbh.1865.

Meyer, Peder Krog: Lærebog i den christlige Religions- og Sædelære med Hensyn paa Disciplenes Tarv i de lærde Skolers øverste Klasser. Kbh.1818.

Rindom, A.F.L.: Christelig Katechismus til Brug for Seminarier og de øverste Klasser i Latinskoler. Kbh.1865.

Små bibelhistorier:

Anger, E.J.: Udtog af den bibelske Historie og en kort Udsigt over Kirkens Historie for højere Borgerskoler, Real- og Latinskoler. 4. Oplag. Kbh.1882.

Anger, E.J.: Udtog af den bibelske Historie og en kort Udsigt over Kirkens Historie til vore Dage. 1.Oplag. Kbh.1864. 6.Oplag Kbh.1903.

Balslev, C.F.: Bibelhistorie, tilligemed Lidet af Kirkens Historie. 1. Oplag. Kbh.1844. 108.Oplag. Kbh.1900.

Bredsdorff, Chr.: Bibelhistorie for Folkeskolen. 9.Oplag. Kbh.1892.

Daugaard, J.B. & Stockholm, P.W.: Udtog af den bibelske Historie. Kbh.1835. 10.Oplag. Kbh.1878.

Hersleb, S.B.: Kort Udsigt over Bibelhistorien. Udarbejdet især med Hensyn paa de laveste Klasser i de lærde Skoler. Ny Udg. 2.Oplag. Kbh.1858.

Müller, S.C.: Bibelsk Lærebog. En Fremstilling af Bibelens historiske og dogmatiske Indhold til Skolebrug. Kbh.1856.

Müller, S.C.: Skolebibel, et kort Udtog af den hellige Skrift. Kbh. 1881. 2.Oplag. Kbh.1885.

Møller, Christen: Lærebog i Bibelhistorien for Elementarskolen. 1.Oplag. Kbh.1880. 6.Oplag. Kbh.1902.

Nielsen, Nikolaj: Bibelhistorie for Børneskolen. Kbh.1894.

Tang, J.T.A.: Mindre Bibelhistorie tillige med Kirkehistorie. Merudvidet Udgave; Udvidet Udgave; Lille Udgave; Mindste Udgave. Alle udgaver, der er udkommet i en lang række oplag, findes med billeder: "Billedprydet Bibelhistorie".

Større bibelhistorier:

- Assens, O.S.: Lærebog i den bibelske Historie til Brug for Mellemklasserne og de høiere Klasser i de lærde Skoler og Realskolerne. 1.Oplag. Kbh.1863. 3.Oplag. Kbh.1873.
- Assens, O.S.: Mindre Lærebog i den bibelske Historie til Brug for de lærde Skoler og Realskolerne. 1.Oplag. Kbh.1871. 10.Oplag. Kbh.1907.
- Berg, Joh.Aug.: Bibel-Haandbog eller Veiledning ved Læsningen af den hellige Skrifs Bøger. 2.Oplag. Christiania 1882.
- Hersleb, S.B.: Lærebog i Bibelhistorien. Udarbejdet især med Hensyn paa de høiere Religionsklasser i de lærde Skoler. Ny udg. ved P.E. Lind. Kbh.1858. 7.Oplag. Kbh.1863.
- Martensen, Josepha & Paulli, Just: Bibelhistorie. Kbh.1897.
- Müller, Ludv.Chr.: Den bibelske Historie. 2.Udg. I-II Kbh.1857.
- Müller, S.C.: Den Hellige Skrift i Udtog. Fortale af E.Tryde. 1.Oplag. Kbh.1852. 3.Oplag. Kbh.1865.
- Møller, Christen: Bibelhistorie for Seminarier og højere Skoler. Kbh. 1891.
- Tang, J.T.A.: Større Bibelhistorie for Folkeskoler, Real- og Latin-skoler. 6.Oplag. Kbh.1877. 16.Oplag. Kbh.1898. Nogle oplag indeholder tillige "Kirkehistorie, Luthers Katekisme og Skriftsteder".

Andre hjælpemidler til bibelhistorieundervisningen:

- Bohr, H.V.: Tillæg til de bibelhistoriske Lærebøger. Til Bibelkunds-kabens Fremme. Kbh.1862.
- Larsen, H.Martensen: Historisk Oplysning om den hellige Skrift. Kbh. 1898.
- Rørdam, T.Skat: Historisk Oplysning om den hellige Skrift. Kbh.1866. 3.Udg. Kbh.1884.
- Sørensen, Axel: Den nye Pagts Breve paa ny oversatte og forsynede med de nødvendige Oplysninger med særligt Hensyn til Gudstjeneste, Privatbrug og Skolebrug. Kbh.1895.
- Sørensen, Axel: Den nye Pagts historiske Bøger. Paany oversatte og forsynede med forklarende Oplysninger med særligt Hensyn til Hus-gudstjeneste, Privatbrug og Skolebrug. 1.Udg. Kbh.1881.

Kirkehistorier:

- Helveg, L: Den danske Kirkes Historie til Reformationen. 1:2.D. Kbh. 1857-70.
- Kalkar, C.H.: Udsigt over den christne Kirkes Historie. Udarbejdet efter Marheineke nærmest til Brug for lærde Skoler. Odense 1841.
- Levinsen, C.: Almeenfattelig Fremstilling af den christelige Kirkes Historie. Kbh.1848.
- Mørk-Hansen, M.: Kortfattet Lærebog i Kirkehistorien for Ungdommen af alle Stænder. Kbh.1851.

Nielsen, Fredrik: Ledetraad i Kirkens Historie. 1.Oplag. Kbh.1887-88. 5.Oplag. Kbh.1903-05.

Nissen, R.Tønder: Kirkehistorie nærmest til Skolebrug. Christiania 1863.

4. Øvrige kilder og litteratur.

Acta Synodi Johanneæ 1876.

Allgemeine Deutsche Biographie I-LVI. Leipzig 1875-1912.

Andersen, Jacob: Erindringer. Bd.I fra Bondens Thy til Kongens By. Kbh.1926.

St. Andreas Kollegium. Mindeskrift. Udgivet i Anledning af St.Andreas Kollegiets 50 Aars Stiftelsesdag den 30.August 1923. Kbh. 1923.

Asmund, Sofus: Nogle Minder om Birkerød Kostskole i Plesners Tid. (Birkebladet. Meddelelser fra Birkerød Kostskoles Samfund nr. 2 okt.1922 p.5-8).

Balslev, Harald: Overlærer Niels Teisen. (Odenseaner Samfundets Tidsskrift 1938 p.241-44).

Bang, Niels: Opdragelse og Undervisning i det nittende Aarhundrede. Kbh.1921.

Barfod, Frederik: Peter Andreas Fenger, en Levnedstegning. Kbh.1878.

Beck. Vilh.: Erindringer fra mit Liv. Kbh.1902.

Begtrup, Holger: Levned. Fortalt af ham selv. Bd.I Kbh.1929.

Begtrup, Holger: Minder fra Metropolitanskolen. (Gads Danske Magasin 1926 p.347-76).

Beretning om det Andet kirkelige Møde i Kjøbenhavn den 13de-15de September 1887. Udg. ved P.Taaning. Kbh.1887.

Beretning om Danmarks Lærerforenings 5te almindelige Skolemøde i Kjøbenhavn 9-11 August 1899. Udg. af Fr.Thomassen. Kbh.1899.

Beretning om Forhandlingerne paa Aalborg Stifts Landemode Juli 1873. Juli 1876.

Beretning om den jødiske Religionsskoles Virksomhed i de forløbne 50 Aar. Kbh.1904.

Berg, F.Friis: Roskilde Konvent gennem 100 Aar. Kbh.1942.

Betænkning afgiven til Ministeriet for Kirke- og Underviisningsvæsenet af den ved Allerhøieste Resolution af 18de Juni 1868 til Overveielse af de Kirkelige Forhold nedsatte Kommission. Kbh.1870.

Betænkning afgiven af den under 31te Marts af Ministeriet for Kirke- og Underviisningsvæsenet nedsatte Kommission til Udarbeidelse af en Plan til udvidet Virksomhed for Sorø Akademi m.v. Kbh.1869.

- Betænkning vedrørende Revision af Skolebøger, Kbh.1933.
- Den Blaa Bog. Festskrift for Studenterne 1882 fra Haderslev Læreres Skole ved deres 25 Aars Jubilæum. Samlet af [v.Saxtorph] Stein. Odense 1907.
- Borchenius, Poul: Historien om de danske jøder. Kbh.1968.
- Brandes, Georg: Forklaring og Forsvar. Kbh.1872.
- Brandes, Georg: Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur. Forelæsninger holdte ved Københavns Universitet i Efteraarshalvåret 1871. Emigrantlitteraturen. Kbh.1872.
- Brandes, Georg: Levned I-II. Kbh.1905-07.
- Brandes, Georg: Samlede Skrifter XVIII. Kbh.1910.
- Brandes, Georg og Edvard: Brevveksling med nordiske Forfattere og Videnskabsmænd. Udg. af Morten Borup. Bd.I-VIII. Kbh.1939-42.
- Brasen, J.A.: Den lærde Skoles Pædagogik under dens nuværende Tilstand. Kbh.1861.
- Bruun, Georg: Halvtreds Aar. Blade af Kolding Latin- og Realskoles og Kolding højere Almenskoles Historie 1880-1930. Kolding 1930.
- Bruun, Viktor: Med stækkede Vinger. Minder fra Sorø Akademi. Kbh.1923.
- Brøndsted, K.G.: Erindringer Bd.I. Kbh.1931.
- Bugge, K.E.: Grundtvigs Skoleverden i tekster og udkast. Bd.I-II. Kbh.1968.
- Bugge, K.E.: Skolen for Livet. Studier over N.F.S.Grundtvigs pædagogiske tanker. Kbh.1965.
- Buhl, Frants: Det israelitiske Folks Historie. Kbh.1893.
- Buhl, Frants: Jerusalem paa Christi og Apostlenes Tid efter de nyeste Udgravninger og Undersøgelser. Kbh.1886.
- Castenskiold, A.: Metropolitanskolens Lærere 1871-77 (Metropolitaren I, nr. 3-5, 1926).
- Christensen, Chr.: Skoleminder (Arosia. Medlemsblad for Aarhusianer-Samfundet 1928).
- Clausen, Claus: Horsens Statsskole 1532-1932. Horsens 1932.
- Clausen, Johannes (sp): Er en Reform ved Uddannelsen af Præster ikke ønskelig? Kbh.1899.
- Clausen, Johannes (sp): Om Religionsundervisningen i Skolerne. Foredrag paa det nordiske Skolemøde 5.August 1890. Kbh.1890.
- Collegialtidende for Danmark og Norge 1798-1848. Kbh.1798-1848.
- Dalberg, C.A.S. & Plum, P.M.: Metropolitanskolen gennem 700 Aar. Kbh. 1916.
- Danish Theses for the Doctorate. 1836-1926. Kbh.1929.

- Dansk Biografisk Leksikon. Bd.I-XXVII. Red. P.Engelstoft & Sv.Dahl. Kbh.1933-44 (DBL)
- Dansk Biografisk Lexikon. Bd.I-XIX. Red af C.F.Bricka. Kbh.1887-1905. (Bricka)
- Den danske Kirkes Historie. Bd.I-VIII. Red. Hal Koch & Bjørn Kornerup. Kbh.1950-65.
- Den danske Rigsdag 1849-1949. Bd.I-VI. Kbh.1949-53.
- Davidsen, Jakob: fra vore Fædres Tid. Skildringer og Skitser. Kbh. 1884.
- Departementstidende 1848-70. Kbh.1848-70.
- Diemer, Anders: Axel Sørensen 1851-1920 (Metropolitaner-Samfundet 1920 p.5-16).
- Drachmann, A.B. i Aarsskrift for Metropolitaner-Samfundet 1913.
- E-e se Emil Wolle.
- Elvius, Sofus: Danmarks Præstehistorie i Aarene 1869-1884. Kbh.1885-87.
- Filolog- og Magisterstat. Udg. af C.H.Sthyr & H.F.Øllgaard. Kbh.1907. Magister-Stat. Udg. af C.Hegermann-Lindercrone og C.L.Henrichsen. Kbh.1926. Magister-Stat. Under Red. af C.L.Henrichsen m.fl. Kbh.1945.
- Fogh, C.: Et Indlæg i Skolesagen. Kbh.1860.
- Fogh, C.: Pædagogiske og kritiske Bemærkninger, foranledigede ved de af d'Hrr. Overlærere Krebs og Lefolii udgivne Skolepiecer. Kbh. 1861.
- Fogtman, L. m.fl. (udg.): Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge 1660-1870. Kbh.1786-1918. (Fogtman)
- Forhandlinger ved Ribe Stifts Landemode 1876.
- Friis, Petersen H.: Dimittender fra danske Skolelærer-Seminarier samt Privatister 1771-1880. 1958. (maskinskrevet eksemplar på SB).
- Friis-Petersen, H.: Studenterne ved Københavns Universitet 1829-1880. Aarhus 1950-58 (maskinskrevet eksemplar på SB).
- Forchhammer, Johannes: Herlufsholms Historie 1872-1892. Kbh.1931.
- Frederiksen, H.C.: Barndom og Kristendom. En Henstilling til Forældre, Opdragere og Præster. Kbh.1878.
- Frederiksen, H.C.: "Den personlige Skole". Kbh.1909.
- Frederiksen, H.C.: Om Religions-Undervisning. Foredrag ved Forældremødet d.16.Okt.1902. Kbh.1902.
- Fyens Stifts Landemode-Act for Aaret 1876.
- Galster, Kjeld: Aalborg Katedralskole 1540-1940. Aalborg 1940.

- Geismar, Oscar: Erindringsbilleder. Kbh.1944.
- Gejl, Ib (udg.): J.C.H.Fischers Politiske Dagbøger 1852-56, 1872-75. Aarhus 1966.
- Gejstlige Stater. Ny geistlig Stat. Udg. af Chr.Fr.Schwartzkopf Kbh. 1853. Ny geistlig Stat. Udg. af S.W.Wiberg. Randers 1860. Udgaver hvert tredje år 1876-91. Udg. af A.F. Asmussen. Gejstlig Stat 1894-1909 (hvert tredje år). Udg. af Oskar Damkier. Derefter Teologisk Stat 1912, 1915, 1918. Udg. af O. Damkier.
- Giersing, Fr.Fr.: Om kristelig Opdragelse i Skole og Hjem. Odense 1882.
- Ginnerskov. N.J.: Latinskolen i 90'erne (Jul i Randers 1942 p.22-26).
- Glahn, K,: Lov om højere Almenskoler med dertil hørende Anordninger og ministerielle Bekendtgørelser, Cirkulærer og Skrivelser. Bd.I. Kbh.1907.
- Glædemark, H.J.H.: Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874. Kbh.1948.
- Gosch, C.C.A.: De lærde Skolers Underviisningsplan. Kbh.1865.
- Grue-Sørensen, K.: Opdragelsens historie. Bd.III. Kbh.1966.
- Grüder, H.: Det protestantiske og det katolske Troesprincip i Anledning af Biskop Martensens Lejlighedsskrift: "Katholicisme og Protestantisme" kritisk belyst. Kbh.1875.
- Gude, L.: Det græske Sprog i den lærde Skole. Dets Betydning for Skolen selv i Almindelighed og for det theologiske Studium i Særdeleshed. Et Foredrag. Kbh.1889.
- Gøtzsche, Johannes: Frederik Zeuthen. Et Livsbillede. Kbh.1927.
- Hansen, C.J.L.Krarup: Et Blik paa Striden om Kongerigets lærde Skolevæsen. Haderslev 1861.
- Hansen, Oscar: Opdragelselære. Kbh.1898.
- Hartling, Poul & Müller, Johannes: Sursum corda. Nogle Blade af den kristne Studenterbevægelses Historie i Danmark. 1892-1942. Kbh. 1942.
- Hasselager, A.K.: Herlufsholm 1865-1915. Næstved 1915.
- Hauge, Svend: Studier over D.G.Monrad som religiøs Personlighed. Kbh.1944.
- Heegaard, S.: Om Opdragelse. En Fremstilling af Pædagogiken tillige med et Omrids af dens Historie. Kbh.1880.
- Henriques, Arthur: Samling af Forordninger vedr. det mosaiske Trossamfund. Kbh.1909.
- Hertel, Hans & Kristensen, Sven Møller (red): Den politiske Georg Brandes. Kbh.1973.
- Heuch, J.C.: Dr.G.Brandes' Polemik mod Kristendommen. Kbh.1877.

Hh se H.H.Lefolii.

Hjemmet og Skolen. Gammelt og Nyt for Forældre og Lærere. Nr.1-3. 1859-60. (fra nr.4. med undertitlen: Meddelelser fra Latin- og Realskolen paa Værnedamsveien til Elevernes Forældre. Nr.4-16. 1861-80).

Hoffmeyer, Ada Bruhn: Artibus ingenius. Roskilde Katedralskole gennem tiderne. Roskilde 1965.

Holst, H.P.: Religionsundervisningens Stilling i vore Skoler set i Forhold til de aandelige Brydninger i Tiden. Odense 1888.

Høffding, Harald: Erindringer. Kbh.1928.

Ingerslev, C.F.: Forslag til et Par Forandringer i Examensbestemmelserne for de lærde Skoler. Aarhus 1867.

Ingerslev, C.F.: Om de lærde Skolers Underviisningsplan. Kbh.1864.

Iuul, Stig (udg.): Kong Christian den Fremtes Danske Lov. Kbh.1949.

Jacobsen, Johannes: Gammeltestamentlig Kritik i Religionsundervisningen. Kbh.1934.

Jacobsen, Johannes: Om foreslaaet Reform af den theologiske Embedsexamen. Kbh.1900.

Jensen, Jakob (udg.): Ordrup Gymnasium gennem 100 år. 1873-1973. Kbh. 1973.

Jessen, Franz v.: Mit Livs Egne, Hændelser, Mennesker. Bd.I. Kbh. 1943.

Jürgensen, Chr.: Nogle Bemærkninger i Anledning af Hr. Conferentsraad Madvigs Skrift om de lærde Skolers Underviisningsplan. Kbh.1860.

Jørgensen, Carl E.: Viborg Katedralskoles Historie. Viborg 1960.

Jørgensen Carl E.: Århus katedralskoles historie (Aarhus Stifts Aarbøger 1950-52).

Jørgensen, Carl E. & Konradsen, V.G.: Series Rectorum. Danske rektorer ved gymnasier og kurser siden reformationen. Vejle 1967.

Jørgensen, Ellen: Historiens Studium i det 19.Aarhundrede. Kbh.1964.

Jørgensen, Harald: Universitetet og Jøderne (Til Knud Fabricius 13.August 1945 p.212-23 Kbh.1945).

Katolsk Haandbog for Danmark. 1943. Kbh.1942.

Kierkegaard, P.Chr.: Bemærkninger til Enkeltheder ved Almueskolens Lærebøger i Religionskundskab. Aalborg 1872.

Kirkeligt Møde i Kolding den 17de og 18de Juni 1879. Odense [1879].

Kjærsgaard, Helge: Den danske Skoles Tidsskrifter (i Opdragelse og Undervisning i Danmark, Red. af Einer Torsting. Kbh.1949. Bd.II p.183-210).

- Kjølhede, A: Danmarks Præsteembeder, deres Indtægter og Udgifter. Kbh.1900.
- Koch, L.: Den danske kirkes historie i årene 1801-1817. Kbh.1879-80.
- Koch, L.: Den danske kirkes historie i årene 1817-1854. Kbh.1883.
- Koch, L.: Fra grundtvigianismen og den indre missions tid. Kbh.1898.
- Koch, L.: Oplysningstiden i den danske kirke 1770-1800. Kbh.1914.
- Koch, L.J.: Ribe Katedralskole 1886-92. Nogle Indtryk. (Fra Ribe Amt XI 1944-47 p.145-60).
- Kofoed, C.G.: Alfabetisk Fortegnelse over de danske lærde Statsskolelærers Lærerpersonele siden 1818. Rønne 1906.
- Kok, Johannes: Nogle Breve til Biskop G.P.Brammer. Fra H.Martensen (Theologisk Tidsskrift IV, 1887 p.284-312).
- Konradsen, Viggo Glud: Biografier af forstanderne, fra 1958 rektorerne ved Danmarks seminarier og Lærerhøjskolen (Personalhist. Tidsskrift 1975 p.1-37).
- Kornerup, Bjørn: Biskop H.Martensens Breve. Bd.I-III. Kbh.1955-57.
- Kornerup, Bjørn: Bispebreve til Kultusminister J.C.H.Fischer. (KH Saml. VI Rk. II 1936-38 p.554-677; III p.38-143, p.314-95).
- Kornerup, Bjørn: Frederiksborg Statsskoles Historie 1630-1830. Med en oversigt over Skolens nyere Historie. Hillerød 1933.
- Kornerup, Bjørn: En Redegørelse fra Biskop Martensen (Personalhist. Tidsskrift 10.Rk. IV, 1937 p.75ff).
- Kornerup, Bjørn: Ribe Katedralskoles Historie. Bd.II 1660-1920. Kbh. 1952.
- Kraks Blaa Bog 1910ff. Kbh.1910ff.
- Krarup, Per i Johan Nicolai Madvig. Et Mindeskrift. Bd.I Kbh.1955.
- Krebs, C.P.J.: Endnu et lille Bidrag til Forhandlingerne om Skole-sagen. Kbh.1860.
- R [Fr.Chr.Krebs]: Om det lærde Skolevæsen. Hæfte I-III. Kbh.1860-61.
- Kringelbach, G.N.: Den civile Centraladministration 1848-1893. Kbh. 1894.
- Kroman, K.: Om Maal og Midler for den høiere Skoleundervisning. Kbh. 1886.
- Kvindelige Akademikere. 1875-1925. Red. Lis Jacobsen. Kbh.1925.
- Kyrre, Hans: Blade af den københavnske Privatskoles Historie. Kbh. 1926.
- Kyrre, Hans: Det pædagogiske Selskab gennem hundrede Aar. Kbh.1920.
- Lange, Fr.: Om Ophævelsen af de lærde Skolers Afgangsexamen. Kbh.1861.

- Lange, Frederik: Et pædagogisk Indlæg i Anledning af de seneste Bevægelser paa Skolens Enemærker. Kbh.1859.
- Lange, M.Th.: Indlæg i Skolesagen. Nyborg 1872.
- Larsen, A.C.: De fem Mosebøger. En Vejledning til historisk-kritisk Bibellæsning. Kbh.1890.
- Theodorus [A.C.Larsen]: Religionen og Børnene. Kbh.1880.
- Larsen, H.Martensen: Naturvidenskabens Gæld til Kristendommen. Kbh. 1895.
- Larsen, Joakim: Den danske Folkeskoles Historie 1818-1898. Kbh.1899.
- Laursen, L.: Den civile Centraladministration. 1894-1913. Kbh.1921.
- Lawaetz, H.: Otto Lawaetz 1829 - 16.Oktober 1929. Kbh.1929.
- Hh [H.H.Lefolii]: Om Underviisningsplanen og Afgangsexamen i de lærde Skoler. Kbh.1860.
- Lefolii, H.H.: Et Ord under Forhandlingen om de lærde Skolers nærværende Undervisning og Underviisningsplan. Kbh.1860.
- Lehmann, Henrik: Haandbog i Lovgivningen om den danske Folkeskole. Systematisk Fremstilling. Kbh.1909.
- Lehn, C.J.: Marie Jørgensens Pigeskole. Et Mindeskrift i Anledning af Jubilæet 1879-1929. Odense 1929.
- Lindhardt, P.G.: Fem Aalborg-Bisper (Festskrift i anledning af 400års-dagen for bispestolens overflytning til Aalborg). Aalborg 1954.
- Lindhardt, P.G.: Holmens Provst Thomas Skat Rørdam. Kbh.1969.
- Lindhardt, P.G.: F.C.Krarups Breve til Michael Neiiendam (KHSaml. 1976 p.221-34).
- P.G.Lindhardt: Morten Pontoppidan I-II (Acta Jutlantica 1950 og 1953).
- Lindhardt, P.G. & Swane, Jørgen: To Højkirke mænd. Brevvexling mellem bisperne H.Stein og J.Swane. Aarhus 1958.
- Linvald, Axel: Af Jødernes Frigørelshistorie. Den danske Regering og Jøderne omkring det 19.Aarhundredes Begyndelse. (Tidsskrift for jødisk Historie og Literatur. Bd.III, 1925 p.333-424).
- Loft, Johannes: Om Religionsundervisning. Nogle Ord til dem, det an-gaar. Kbh.1907.
- Lolland-Falsters Stift i 150 år. Kbh.1955.
- Lolland-Falsters Stifts Landemodes-Akt for 1876.
- Love og Anordninger samt andre offentlige Kundgørelser, Danmarks Lovgivning vedkommende 1850ff. Kbh.1851ff.
- Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen 1857ff. Kbh. 1869ff. (Love og Exp.)
- De lærde Skolers Lærerforening 1892. Kbh.1893.

- Madsen, P. & Monrad, J.H. & Hoff, V.J.: Om den gammeltestamentlige Kritik. Kbh.1895.
- Madvig, J.N.: Betænkning om flere Spørgsmaal angaaende den for de lærde Skoler gjældende Underviisningsplan. Kbh.1858.
- Madvig, J.N.: I Anledning af de Angreb, der nylig ere gjorte paa de lærde Skolers Underviisningsplan. Kbh.1860.
- Madvig, J.N.: Livserindringer. Udg. af J.N.A.Madvig. Kbh.1887.
- Manicus, E.: Om Forslagene til en Reform af det lærde Skolevæsen i Danmark. (Dansk Maanedsskrift 1861 I p.73-114).
- Martensen, H.: Den christelige Ethik. 3 Dele. Kbh.1871-78.
- Martensen, H.: Katholicisme og Protestantisme. Et Leilighedsskrift. Kbh.1874.
- Martensen, H.: Den lærde Skole. Tale ved Rectorindsættelse i Frederiksborg lærde Skole d.10.Septb. 1864. Kbh.1864.
- Matzen, Henning: Kjøbenhavns Universitets Retshistorie 1479-1879. II Kbh.1879.
- Matzen, H. & Timm, J.: Haandbog i den danske Kirkeret. Kbh.1891.
(Matzen & Timm)
- Meddelelser ang. Kjøbenhavns Universitet, den polytechniske Lærestalt, Sorø Academie og de lærde Skoler med dertil hørende Realundervisning i Kongeriget Danmark 1849-1856. Udg. af A.C.P.Linde. Kbh.1860-64 (Medd. 1849-1856).
- Meddelelser ang. Universitetet og den polytechniske Lærestalt 1857-63. Kbh.1865-86. (Medd. ang. Univ. 1857-63).
- Meddelelser angaaende de lærde Skoler med dertil hørende Realundervisning i Kongeriget Danmark 1857-1878; 1879-81; 1882-83 derefter årligt indtil 1902/03 (til 1886 udg. af A.C.P.Linde, derefter af A.F.Asmussen). (Medd.)
- Meddelelser angaaende de højere Almenskoler i Danmark. 1903/04ff. Udg. af A.F.Asmussen. (Medd.)
- Meddelelser angaaende Sorø Academi. 1857-78 Udg. af A.F.Asmussen; 1879-88 Udg. af S.Sporsén; 1889-98, 1899-1908 Udg. af A. Barfod. (Medd. Sorø)
- Mill, John Stuart: Moral grundet paa Nytte- eller Lykkeprincippet. Overs. og indledet af G.Brandes. Kbh.1872.
- Ministerialtidende for Kongeriget Danmark 1871ff. (Min.tid.)
- Munch, P.: Erindringer 1870-1909. Kbh.1959.
- Munck, Vilhelm: Fængselspræsten Pastor Vilhelm Muncks Optegnelser (Memoirer og Breve. Udg. af Julius Clausen og P.Fr.Rist. XXXVI. Kbh.1922).
- Müller, S.C.: Om Bibelhistorien i Skolen med særligt Hensyn til Balslevs, Tangs og Daugaards og Stockholms Bibelhistorier. Kbh.1881.

- Mynster, F.L. (udg.): Biskop Otto Laubs Levnet. En Livsskildring i Breve. Bd.I-II. Kbh.1885-87.
- Møde i Aarhus af Lærere ved de jyske lærde Skoler d.24.Juli 1858. Aarhus 1858.
- Møller, C.: Efterretning om den udvidede Religionsundervisning for Latinere 1875-76. Kbh.[1876].
- Møller, Christen & Ussing, Henry & With, Enrique: Fra Børnegudstjenesten. Fem Prædikener med tilhørende Fortællinger. Kbh.1879.
- Christen Møllers Børnegudstjeneste. Minder om "Børnegudstjenesten" i Bethesda. Kbh.1889.
- Møller, C.F.C.: Betragtninger over de lærde Skolers Reform. Kbh.1871.
- Møller, Otto: Til Forstaaelse og Bedømmelse af Nutidens Fritænkeri. Kbh.1881.
- Nedergaard, Paul: Kirkelig Haandbog. 1.-10.Udgave 1923-1959.
- Nedergaard, Paul: Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske Bidrag til en dansk Præste- og Sognehistorie. Bd. I-(IX). Kbh.1951-(1972). (DPS)
- Nielsen, Fredrik: Den konfessionsløse Skole. Nogle Bemærkninger om Dr.Siesbyes Foredrag i Pædagogisk Selskab. Kbh.1880.
- Nielsen, Fr.: Romersk-katolske Angreb paa Luthers Person. Kbh.1893.
- Nielsen, Rasmus: To Slags Undervisning (For Ide og Virkelighed 1869 p.297-323, p.409-41).
- Norsk Biografisk Leksikon. Bd.I- . Oslo 1923-
- Nyholm, Asger: Religion og Politik. En Monrad Studie. Kbh.1947.
- Nørr, Erik: Den lærde skoles lærerkorps 1889-1903. (Årbog for Dansk Skolehistorie 1974 p.21-45).
- Olesen, Elith: Børn og unge i dansk kirkeliv. Kbh.1958.
- Oplysninger om Marie Jørgensens Skole i Odense. 1895ff.
- Ordrup Gymnasium 3.November 1873-1923. Kbh.1923.
- Ostermann, J.A.: Livet og Skolen. Kbh.1867.
- Oversigt over de med geistlige Embeder i Kongeriget forbundne Indtægter og Udgifter efter Gennemsnit af Aarene 1864-68. [Kbh.1870].
- Paludan, J.: Det høiere Skolevæsen i Danmark, Norge og Sverig. Kbh. 1885. (Paludan)
- Paludan-Müller, B.: Bibelhistorien og den gammeltestamentlige Kritik. Kbh.1893.
- Paludan-Müller, B.: Det kirkelige Skjel overfor den gammeltestamentlige Kritik. Kbh.1895.

Paludan-Müller C.: Om Gjennemførelsen af den nye Undervisningslov for de lærde Skoler. Kbh.1871.

Petersen, V.Lindegaard: Kampstillingen mellem Kirke og Stat i Frankrig 1789-1906. (II 1870-1906). Acta Jutlandica VIII Supplementum p.loff. Aarhus 1936.

Pingel, V.: Nogle Bladartikler om politiske og filosofiske Æmner. Kbh.1880.

Plesner, K.F.: Schneekloths Skole 1854-1954. Kbh.1954.

Plum, Niels Munk: Københavns Præstekonvent 1843-1943. Kbh.1943.

Det pædagogiske Selskabs Aarsberetning for Selskabsaarene 1897/98 og 1898/99. Kbh.1900.

R se Fr.Chr.Krebs.

Rasmussen, H.: Om Undervisningen i Katekismus. Et Indlæg i Spørgsmaalet om Religionsundervisningen i Skolerne. Kbh.1881.

Rasmussen, Vilhelm: Drengeliv i Kroen. Kbh.1939.

Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche. 3.Aufl. Bd.1-24 Leipzig 1896-1913.

Rigsdagstidende 1850ff. (Rt)

Rosing, M.: Nogle Bemærkninger i Anledning af Adressen om det lærde Skolevæsen. Kbh.1861.

Rubin, Marcus: Nogle Erindringer. Kbh.1914.

Marcus Rubins Brevveksling 1870-1922. Udg. af Lorenz Rerup. Bd.I. Kbh.1963.

Rønnekamp-Holst, Valdemar: Fra min Skoletid. Nogle Optegnelser om Aarene 1879-1883. [Kbh.1934].

Salomon, Julius & Fischer, Josef: Mindeskrift i Anledning af Hundredaarsdagen for Anordning af 29.Marts 1814. Kbh.1914.

Samling af de for Universitetsforholdene gjældende Retsregler. Bd. I-II. Kbh.1884-85.

Schandorph, S.: Oplevelser. Bd.I-II. Kbh.1889-98.

Scharling, C.Henrik: Den lærde Skole og Universitetet. Et Indlæg i Skolesagen. Kbh.1903.

Scharling, H.: Zions Bjerg og Davids Stad. Topographiske Studier. Indbydelsesskrift til Københavns Universitets Aarsfest til Erindring om Kirkens Reformation. Kbh.1890.

Schou, J.H. & Kolderup-Rosenvinge, L.A. (udg.): Chronologisk Register over de kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger. I-XXV (1670-1849). Kbh.1795-1849. (Schou)

Schultz Danmarkshistorie Bd.I-VI. Kbh.1941-43.

- Sejr, Emanuel: En skuffet overlærer. (Århus-Profiler. Skikke, personer og begivenheder i den svundne by. Aarhus 1974 p.146-50).
- Sejr, Emanuel: En storm i et glas vand. (Århus Mosaik. Aarhus 1967 p.86-99).
- Selskabet til videre Uddannelse af Elever fra den jødiske Dreng-
Friskole. 1899-1924. Kbh.1924.
- Sevaldsen, Jørgen: "Det pædagogiske Venstre". Victor Pingel og for-
fatningskampen. (Historisk Tidsskrift 1974 p.232-270).
- Siesbye, O.: Om Lærernes Forhold til Religionsundervisningen i de
højere Skoler. Indledning til en Diskussion i Pædagogisk Selskab.
Kbh.1880. (Siesbye)
- Siesbye, O.: Tre Breve. (Tilskueren 1914 p.327-32).
- Skibsted, H.V.: Almueskolevæsenet i de danske Kjøbstæder og Land-
districter. Fremstillet efter de derom gjældende Love og øvrige
Bestemmelser. Ny udg. Kbh.1876.
- Skoleprogrammer for offentlige og private latinskoler (blev udsendt
af samtlige eksamensberettigede skoler årligt som indbydelsesskrift
til de mundtlige eksaminer).
- Skovgaard-Petersen, C.: Kristus og de Studerende. Kbh.1900.
- Skovgaard-Petersen, Vagn: Dannelsen og demokrati. Fra latin- til al-
menskole. Lov om højere almenskoler 24.april 1903. Kbh.1976.
(Skovgaard-Petersen)
- Skovgaard-Petersen, Vagn: Johan Ottosen. Skolemand og politiker.
(Festskrift til Povl Bagge. Kbh.1972 p.275-99).
- Skovgaard-Petersen, Vagn: Den politiske drøftelse mellem almueskolen
og den lærde skole. (Årbog for Dansk Skolehistorie 1967 p.85-110).
- Skovgaard-Petersen, Vagn (red): Skolebøger i 200 år. Haslev 1970.
- Skovmand, Roar: Folkehøjskolen i Danmark. 1841-92. Kbh.1944.
- Skram, Henriette: N.Zahles Skole. En Udsigt over den fuldstændig
højere Barne- og Ungdomsskoles Udvikling 1852-1913. Kbh.1916.
- Sorø. Klostret - Skolen - Akademiet gennem Tiderne. Bd.II. Tiden
1737-1912. Kbh.1931.
- Stangerup, Hakon: Kulturkampen. Bd.I-II. Kbh.1946.
- Statistisk Materiale til Grundlag for Kirkecommissionens Behandling
af Sagen om geistlige Embedsmænds Lønning. Kbh.1870.
- Statistisk Tabelværk 3.Rk.18 (1871); 4.Rk. A 3 (1883); 4.Rk. A 8a
(1894); 5.Rk. A 3 (1903).
- Sørensen, Axel: Bemærkninger om Religionsundervisningen. Meddelelser
om Krebs's Forberedelsesskole 1877-1878.
- Theodorus se A.C.Larsen.
- Thomsen, L.: Bemærkninger om Religionsundervisningen Kbh.1859.

- Thomsen, Niels: Dagbladskonkurrencen 1870-1970. Politik, journalistik og økonomi i dansk dagspresses strukturudvikling. Bd.I-II Kbh. 1972.
- Thyssen, A.Pontoppidan: Den nygrundtvigske Bevægelse. Bd.I. Kbh. 1958.
- Trier, Herman: Pædagogiske Tids- og Stridsspørgsmaal. Bd.I. Kbh. 1892.
- Trier, Herman: Religionsundervisningen i de lærde Skolers øverste Klasser. Kbh.1876.
- Trock, Carl: Om Det kirkelige Raads tilblivelse. En undersøgelse af forhandlingerne i præstekonventerne 1881-83. (KHSaml.1971 p.157-73; 1972 p.189-210).
- Trock, Carl: Systemskiftet og J.C.Christensens politik 1901-02. Belyst ved breve af Harald Holm. (KHSaml.1976 p.190-207).
- Trojel, Aage: Erindringer fra min Skoletid i Odense Katedralskole i Slutningen af forrige Aarhundrede. (Odenseaner Samfundets Tidsskrift nr.20 Maj 1944).
- Udvalgsbetænkning fra 7 Professorer om nogle Forandringer ved Bekjendtgørelsen af 13de Mai 1850 om en Undervisningsplan for de lærde Skoler. Kbh.1864.
- Udvalgsbetænkning fra 7 Professorer over et Udkast til Forandring af Undervisningsplanen af 1850. Kbh.1863.
- Ussing, Henry: Min Livsgerning, som jeg har forstaaet den. Bd.I. Kbh. 1939.
- Ussing, J.L.: De lærde Skolers Underviisningsplan og de levende Sprogs Stilling i samme. Kbh.1864.
- V.H.: Endnu et Indlæg i Skolesagen. Kbh.1867.
- Vejle Gymnasium 1865-1965. Vejle 1967.
- Vestre Borgerdydskole 1787-1937. Kbh.1937.
- Viborg Stifts Synodal-Act 1876.
- Weis, A.P. & Hage, H.: De gældende Retsregler for det højere Skolevæsen i Danmark. Bd.I-II. Kbh.1891. (Weis)
- Welding, Gerda: Præsten Chr.Welding og hans Livs Vej. Kbh.1939.
- Westergaard, S.M.: Minder fra min Skoletid. (Skolemænd og Skoleminder. Randers lærde Skole gennem 50 Aar. Randers 1942).
- E-e [Emil Wolle]: Har Indførelsen af den nyere Underviisningsplan for de lærde Skoler været en Fremgang eller Tilbagegang? En pædagogisk Undersøgelse. Kbh.1860.
- E-e [Emil Wolle]: Mit personlige Mellemværende og lidt til. Pædagogiske Fragmenter. Kbh.1861.
- Natalie Zahle til Minde 1827-1852-1927. Kbh.1927.

N.Zahles Skole 1851-1951. Kbh.1951.

Aarvog for Kjøbenhavns Universitet m.m. 1864-71. Udg. af C.Goos;
1871-1903 (årlig). Udg. af C.Goos 1871-93, derefter af H.Matzen.
(Aarb. for Univ.)

Aarhus Stifts Landemodes-Act for Aaret 1876.

NOTER OG HENVISNINGER TIL KAPITEL I (p.1-10).

Angående biografiske oplysninger om de i fremstillingen omtalte personer henvises generelt til registret.

- 1) De to bestemmelser er trykt i Schou 1804-08 p.289-95 og Schou 1808-11 p.314-51.
- 2) Paludan anførte værk p.85.
- 3) Bjørn Kornerup i Ribe Katedralskoles Historie Bd.II p.308; næsten identisk formulering i Bjørn Kornerup: Frederiksborg Statsskoles Historie 1630-1830 p.196.
- 4) Kjeld Galster: Aalborg Katedralskole 1540-1940 Aalborg 1940 p.219-20.
- 5) L.Koch: Oplysningstiden i den danske kirke 1770-1800. Kbh. 1914 og Den danske kirkes historie i årene 1801-1817. Kbh. 1879-80.
- 6) Se forordet p.1.
- 7) Medens latinskolen får en fyldig behandling i Den danske Kirkes Historie bd.V (18.årh.), omtales det højere skolevæsen ikke i bd.VI (Tiden 1800-1848) og i bd.VII (Tiden 1849-1901).
- 8) Forordn. 11/5-1775 (Schou 1775-77 p.18-66). Se §14.
- 9) Jfr. Roar Skovmand: Skolehistorien - et forsømt område (Årbog for Dansk Skolehistorie. 1967 p.7-14).
- 10) Se således Einer Torsting: Gymnasieskolen (Opdragelse og Undervisning i Danmark. Red. af Einer Torsting. Bd.I p.187-221). Julius Nielsen: Den danske Latinskoles og gymnasieskoles Historie (Dansk Skole-Stat. Red. af N.A.Larsen Bd.I Kbh. 1933 p.151-78); Aksel H. Nellemann: Den danske skoles historie. Kbh. 1966; Willis Dixon: Education in Denmark. Kbh. 1959.
- 11) Se f.eks. K.Grue-Sørensen: Opdragelsens Historie Bd.III p. 177ff. Samtidens pædagogiske hovedværker: S-Heegaard: Om Opdragelse. En fremstilling af Pædagogiken tillige med et Omrids af dens Historie. Kbh. 1880, og Oscar Hansen: Opdragelseslære. Kbh. 1898 var skrevet for folkeskoleseminariernes undervisning i Pædagogik og behandler ikke den lærde skoles religionsundervisning (jfr. Heegaard p.314ff; Oscar Hansen p.417ff om Religion).
- 12) Den systematiske gennemgang af 3. kontors journalsager begynder med året 1857, dels fordi forhandlinger om den lærde skoles religionsundervisning tages op i dette år, dels fordi en systematisk gennemgang fra 1857 gøres lettere ved kontorets indførelse af journalsystemet.
- 13) A.P.Weis, H.Hage: De gældende Retsregler for det højere Skolevæsen i Danmark. Bd.II Kbh. 1891. K.Goos, V.Hamann: Samling af Retsregler for det højere Skolevæsen i Danmark 1891-1901. Kbh. 1902 og K.Glahn: Lov om højere Almenskoler. Bd.I

Kbh. 1907.

- 14) Dette viser både en gennemgang af fem provinsaviser i 1880, hvor der fandt en righoldig debat sted i kbhnske aviser, uden at denne bredte sig til Provinsaviserne, og en gennemgang af 4 provinsaviser i perioderne juni 1889 - maj 1891; okt. 1898 - apr. 1900 og okt. 1901 - apr. 1903, som jeg har foretaget i anden anledning. Desuden kan vigtigere debatter i provinsaviser spores i tidsskrifter og kbhnske dagblade. I sådanne tilfælde er de lokale dagblade gennemgået (jfr. litteraturlisten).
- 15) Dette viser en gennemgang af avisen i de i foregående note nævnte perioder.

NOTER OG HENVISNINGER TIL KAPITEL II (p.11-94).

- 1) Bek. af 13/5-1850 (Weis Bd.II p.77-89).
Om forhandlingerne forud for vedtagelsen af 1850-ordningen: se J.Paludan: Det høiere Skolevæsen i Danmark, Norge og Sverig. Kbh. 1885 p.99-150.
- 2) I praksis vedblev skolen dog at have nogen afhængighed af Universitetet.
- 3) Metropolitanskolens Program 1854/55 p.62. Her er kun opført 16 fag, da de matematiske discipliner, der i bek. regnes som to fag, er opført samlet.
Opdelingen i sprog/videnskaber/tekniske færdigheder (kunstfag) stammer fra samtiden (jfr. f.eks. bek. af 1850, og Medd. 1857/78 p.46-57) og er taget med her for at vise faget Religions placering. Der kunne rejses mange indvendinger imod opdelingen.
- 4) De danske stile efter 1850 var dog ofte af religiøs eller moralsk karakter. Se oversigten i Meddelelser angaaende Universitetet 1857/1863 p.481ff.
- 5) Collegialtidende 1850 p.705f.
- 6) Collegialtidende 1845 p.737.
- 7) Bek. 13/5-1850 § 4, pkt.6 og § 11, pkt.6. Om faget Hebraisk se kap.V 2a.
- 8) Se undervisningsinsp. Madvigs beretning 1852. (Medd. 1849-56 Hæfte 7 p.37ff.
- 9) Om de meget indgående forhandlinger se: Kultusmin. 3.Kontor. Skolesager 1856 Brevnr.736-42. Udtog i Medd.1849-56 H.7 p. 134-215. Når der nedenfor anføres arkivalisk materiale uden nærmere specifikation, stammer arkivalierne fra kultusministeriets tredje kontor (kontoret for det højere skolevæsen).
- 10) Bek. 18/10-1855 § 5e.
- 11) E.Bojesen til Min. 29/10-1855 (Skolesager 1856).
- 12) H.H.Blache (Ah) til Min.24/11-1855; P.H.Tregder (Ab) til Min.25/11-1855; R.J.F.Henrichsen (Od) til Min.5/4-1856; Madvig til Min.20/11-1855.
Madvig fik desuden lejlighed til at tage stilling til sagen efter at have set de nævnte rektorers betænkninger. Madvig fremhævede i sin skr.14/6-1856, at han ønskede underv. i Vte realklasse, så længe de studerende klasser modtog religionsundervisning som i øjeblikket (alle betænkninger i skolesager 1856).
- 13) Min.Rundskr.10/7-1856 (Trykt i Od.Prg.1856/57 p.112-13).
- 14) Henrichsen til Min.4/5-1856 (Skolesager 1856).
- 15) Faber til Henrichsen 18/4-1856 (trykt i Medd.1849-56 H.7 p. 189-92); en afskrift af Fabers skr. ligger i Journalsag 2E30/1861 som et vigtigt udgangspunkt for drøftelserne, der førte frem til bek.30/11-1864 (se nedenfor).

- 16) Om daglig karaktergivning se: Weis Bd.I p.120-21.
- 17) Se Medd.1849-56 H.7 p.45-57; om Hebraisk se nedenfor Kap.V 2a.
- 18) Kommissionen nedsattes ved Min.skr.12/3-1857 (Medd.1849-56 H.7 p.58-60); jfr.Paludan p.156-67.
Kommissionens otte medlemmer var foruden undervisningsinspektøren og tre skoleledere (Sorø, Aalborg, Borgerdyd på Christianshavn) mænd, der særligt beskæftigede sig med den matematiske undervisning.
De interne forhandlinger i ministeriet om kommissionens indkaldelse og konsekvenserne af dens betænkning belyses af det omfattende materiale i Journalsag 2Alo7/1857.
- 19) Kommissionens betænkning synes ikke bevaret in extenso hverken i ministeriets eller de enkelte skolers arkiver. Uddrag i Medd.1849-56 H.7 p.60-75 og Departementstidende 1858 p. 947-54.
- 20) Min.til Teol.Fak.15/7-1857 (Kopibog 1545a/1857); Teol.Fak. til Min.11/9-1857 (Journalsag 2Alo7/1857); jfr.Medd.1849-56 H.7 p.70-78.
I Teol.Fak.Dekanatssager 1856/57 ses de enkelte professorers stillingtagen. Fak.'s flertal udgjordes af C.E.Scharling, Hermansen, Hagen og Bornemann; mindretallet af H.N.Clausen.
- 21) J.N.Madvig: Betænkning om flere Spørgsmaal angaaende den for de lærde Skoler gjældende Underviisningsplan. Kbh.1858 (afgivet 6/8-1858).
- 22) Betænkning p.23.
- 23) Min.Forestilling (Departementstid.1858 p.954-56). Madvigs indflydelse forøgedes ved, at han foruden at afgive den nævnte betænkning deltog i formuleringsprocessen forud for den kgl.anordn.8/11-1858 (se Journalsag 2Alo7/1857).
- 24) Departementstidende 1858 p.956-61; bek. bar den kluntede titel: "Bekjendtgjørelse angaaende nogle Forandringer og nærmere Bestemmelser ved den Kongelige Resolution af 6te Mai 1850 (bekjendtgjort under 13de næstefter) angaaende en Underviisningsplan og Examenbestemmelser for de lærde Skoler i Danmark".
- 25) Univ.-og Skole=Direkt. Cirkulære 14/9-1839 til samtlige rektorer og dimissionsberettigede private Skoler (Fogtmans Reskriptsamling 1839 p.285-86); jfr. Anordn. 7/11-1809 § 89.
- 26) De 12 skoler er: Metropolitanskolen (M); Roskilde Katedralskole (Rs) Frederiksborg lærde Skole (Fb); Sorø Akademis Skole (S); Nykøbing Katedralskole (N); Odense Katedralskole (Od); Aalborg Katedralskole (Ab); Randers lærde Skole (Rd); Viborg Katedralskole (V); Aarhus Katedralskole (Ah); Horsens lærde Skole (H); Ribe Katedralskole (Rb).
- 27) Se Weis Bd.I p.268-69. Myndigheden med hensyn til bestyrelsen af Herlufsholm Skole (Hl) var fra 1851 underlagt det samlede ministerium.

- 28) Kolding lærde Skole, der blev nedlagt i 1856, de slesvigske skoler samt Reykjavik lærde Skole er ikke medtaget.
- 29) Se oversigterne over anerkendte privatskoler: Weis Bd.I p. 265-66 og Medd. 1857-78 p.420-21. I den sidste del af tabellen er der yderligere medtaget to københavnske privatskoler: Haderslev Læreres Skole fra 1865 og Mariboers Skole fra 1866.
- 30) Se forordning 1809 § 32-33, Bek. 13/5-1850 § 6 (fag- og timefordeling); Forordn. 1809 § 42, Min.Cirkulære 12/5-1852 (nye lærebøger).
- 31) Se Min.bek. 13/5-1850 ang. ophævelsen af ex.artium ved Kbh. Univ. § 4.
- 32) Om Balles Lærebog se Den danske Kirkes Historie V p.437-38.
- 33) Forhandlingerne er omtalt i Departementstidende 1856 p.947-52.
- 34) Departementstidende 1856 p.948.
- 35) Den da.Kirkes Historie VII p.77-78.
- 36) Journalsag 3B198/1858. Jfr. Min.Cirk. 12/5-1852 (Weis Bd.II p.105-06).
- 37) Min.Skr. til Sorø Rektor 14/9-1858 (Kopibog 1961/1858).
- 38) Norsk Biografisk Leksikon VI p.46ff.
- 39) Herslebs større Bibelhistorie. Ny udg. 7.Oplag. Kbh.1863 p.126.
- 40) Smst. p.262.
- 41) Evangelisk Ugeskrift II Rk.X p.78-79; jfr. O.S.Assens: Lærebog i den bibelske Historie. Kbh.1863 Forordet; prof. H.N.Clausens udtalelse i forb. med Det Teol.Fak.'s stillingtagen til udskiftning af Herslebs større Bibelhistorie i 1863 (Teol.Fak.Dekanatssager 1862/63); Rel.lærer P.A.Holm (Rs) til rektor Elberling (Journalsag F503/1862).
- 42) Om stofudvælgelsen i Daugaards og Stockholms Bibelhistorie se indledningen til 1835-udg. p.VI-VII.
- 43) Se f.eks. Rektor C.F.Ingerslev (Ah) til Min.27/6-1863; Madvig Skr. til Min.13/7-1863 (Journalsag G495/1863); jfr. Ev. Ugeskrift II Rk. 1863 p.78.
- 44) Se forordet til O.S.Assens: Lærebog i den bibelske Historie; jfr. P.A.Holms Skr. 28/5-1862, hvori han motiverer ønsket om at måtte benytte L.C.Müllers bog i stedet for Herslebs (Journalsag F503/1862).
- 45) Se skolens programmer 1855-1864; H.V.Bohr: Tillæg til de bibelhistoriske Lærebøger. Kbh.1862, indledningen.
- 46) Bohr byggede især på to tilhængere af den historisk-kritiske retning inden for bibelforskningen, G.H.A.Ewald (skrifter om GT) og E.W.E.Reuss (skrifter om NT). (se Bohr i Ev. Ugeskrift II Rk. IX 1863 p.18).

- 47) V.A.V.Driebein i Fædrelandet 6/9-1862.
- 48) Kun to eks. skal nævnes: 1) Bohr fastsatte Mosebøgenes af-fattelsestidspunkt til kongetiden før ca.624, hvor lovbo-gen blev fundet i templet, og antog, at der lå flere skrifter til grund for Mosebøgenes nuværende tekst (Bohr p.3-4); 2) Om forfatterangivelserne i Salmernes Bog skrev Bohr: "dis-se Overskrifter ere vistnok først tilføjede i en senere Tid, da Samlingen af Psalmer foretoges, og derfor ikke altid paalidelige; mange Psalmer, ogsaa nogle af dem, der ved Over-skrifterne henføres til Davids Tid, ere fra Exilets Tid og den nærmest paafølgende". (Bohr p.16-17).
- 49) Bohr p.137-38.
- 50) Jfr. Herman Trier: Bibelgranskning (Pæd. Tids- og Strids-spørgsmaal Bd. I (1892) p.214ff).
- 51) L.Koch: Fra Grundtvigianismen og den indre Missions Tid. Kbh.1898 p.81.
Adjunkt V.Heise gennemgik dog i en længere afhandling i Sorø Prg.1863/64 p.3-84 "Om Opfatningen af Højsangen" den alle-goriske fortolkningsmåde og den videnskabelige kritiske me-tode og nåede frem til, at Salomon ikke var skriftets for-fatter.
- 52) Hp: Et pædagogisk Misgreb (Ev.Ugeskr.II Rk. VIII, 1862 p. 337-45); H.V.Bohr imødegik angrebet i Ev.Ugeskr.II Rk. IX, 1863 p.17-24; gensvar fra Hp (II Rk. IX, 1863 p.318); jfr. P.S.(Peter Scharling) i Ev.Ugeskr. II Rk. X, 1863 p.73-81. Hp var identisk med sognepræst (senere domprovst) L.Gude (se Bjørn Kornerup: Biskop Martensens Breve II p.200-01), Biskop Martensen havde læst Gudes artikel "med Samstemning" (Martensen til Gude 30/12-1862, Breve II p.66-67).
- 53) G.Heiberg til rektor E.Bojesen 30/5-1863 (Journalsag G495/1863).
- 54) Denne fremgangsmåde var ikke sædvane hos den meget samvit-tighedsfulde undervisningsinspektør. Ved mange andre lej-ligheder afslog han at udtale sig, førend han havde fået tilsendt et eksemplar af den bog, han skulle bedømme.
- 55) Madvigs udtalelse dateret 13/7-1863 (Journalsag G495/1863).
- 56) Jfr. nedenfor p.37.
- 57) Teol.Fak. til Min.31/8-1863 (Journalsag G495/1863); om de enkelte professorers udtalelser (se Teol.Fak.Dekanatssager 1862/63), mindretallet, bestående af prof. J.A.Bornemann, modsatte sig tilføjelsen.
- 58) Journalsag G495/1863; H429/1863; L357/1867.
- 59) P.S.: Nogle Bemærkninger om Bibelhistorie og Bibelhistoriske Lærebøger (Ev.Ugeskrift II Rk. X, 1863 p.78-79).
- 60) Se forordet til Assens' bog.
- 61) P.S. i Ev.Ugeskrift II Rk.X, 1863 p.79-80.

- 62) Assens P.114-38 (Det gamle Testamentes Skrifter); Assens p.234-45 (Det nye Testamentes hellige Skrifter).
- 63) Assens p.114-15, p.234-35.
- 64) Jfr. rel.lærer, adj.C.E.Lund: Nogle Bemærkninger om Religionsunderviisningen i de lærde Skoler, navnlig om Lærebogsunderviisningen i sammes øverste Classer (Nyk.Prg. 1859/60 p.12-13).
- 65) Prof. C.E.Scharlings udtalelse 15/10-1858 (Teol.Fak.Dekanats-sager 1857/58 om Kurts' Lærebog).
- 66) Se tabel 2-3; Rektor Whitte (Rd) til Min.3/6-1861 (Journal-sag 2E97/1861); rektor G.Jørgensen (Rø) 26/7-1867 til Min. (Journal-sag L357/1867).
- 67) Teol.Fak's udtalelse 22/9-1849 (Skolesager 1849, sagen findes på brevnr. 1161).
- 68) Min. skr. til Aarhus, Viborg, Odense og Nyk. rektor (Kopibog for Skolerne 1161-64/1849).
- 69) Se f.eks. undervisningsinsp.'s eksamensberetning 1852 (Medd. 1849-56 H.7 p.44); udtalelse til Min.20/9-1858 (Journal-sag 2B137/1858); og udtalelse til Min.29/7-1865 (Journal-sag J409/1865).
- 70) Tysk original: Friedr.Gust.Lisco: Das christl.-apostol. Glaubensbekenntniss. Ein Hülfsbuch f.Lehrer beim Katechumenen -Unterricht. 1.Aufl. Berlin 1839. (mange senere oplag).
- 71) Se Liscos begrundelse i fortalen.
Samtidig med lærebogen udsendte Lisco en katekismus, der blev oversat til dansk af M.T.Becher under titlen: "Catechismus i den christl. Lære". Denne gengav alene spørgsmål, svar og bibelsteder, men udelod lærebogens udviklinger af de enkelte emner.
Katekismen blev anvendt ved en enkelt skole.
- 72) Om Lisco se Allgemeine Deutsche Biographie XVIII (Leipzig 1883) p.757-59.
- 73) Liscos nadversyn er karakteristisk for hans teologiske opfattelse. Han indleder med at sige, at det var ligegyldigt, om Nadveren holdtes således som hos os eller siddende ved et bord som i Holland, eller om sakramentet blev bragt dem, der sad i kirke stolene som i Schweiz. De vigtige formuleringer af, hvad Nadverens sakramente var, lød: "Det er vor Herre Jesu Christi sande Legeme og Blod, under Brødet og Vinen, at vi Christne skulle æde og drikke det, indsat af Christus selv" og om Nadverens væsen: "Den hellige Nadvere er Brødets og Vinsens inderlige Forbindelse med Christi Legeme og Blod til Syndernes Forladelse for dem, der nyde dette Maaltid". Senere konkluderede Lisco: "Vor Kirke betragter altsaa ikke Brødet og Vinen i den hellige Nadvere som blotte Tegn paa Christi fraværende Legeme og Blod, men derimod som Meddelelsesmiddel for Christi nærværende Legeme og Blod; og da Christus paa en aandelig himmelsk Maade er tilstede i den hellige Nadvere, saa modtages hans Legeme og Blod paa en aandelig Maade, endskjøndt det skeer med

Munden".

Disse formuleringer, som var en sammenblanding af træk fra luthersk og calvinsk nadveropfattelse, var tydelige forsøg på at skabe kompromis mellem forskellige konfessioner; de viser samtidig, hvor utilfredsstillende Liscos Lærebog måtte være for en skoleundervisning, der skulle være i overensstemmelse med den danske Folkekirkes bekendelse. (se Liscos Lærebog, 1843 udg. p.237-43).

- 74) Se f.eks. Madvigs betænkning 10/7-1858 om indførelse af Liscos Lærebog i Nyk. (Journalsager 2B137/1858) og C.E.Lund i Nyk.Prg.1859/60 p.14-15.
- 75) Madvigs betænkning 10/7-1858 (2B137/1858); rektor C.F.Ingerslev (Ah) til Min.31/5-1862 og rel.lærer G.Heiberg til rektor Bojesen (S) (Journalsager F503/1862).
- 76) Prof. Hermansens udtalelse. Dekanatssager 1865/66 (Høring af Teol.Fak. om at erstatte Liscos Lærebog med Rindoms Lærebog, se senere).
- 77) Den tyske original bar titelen: Joh. Heinr.Kurtz: Christl. Religionslehre. Nach dem Lehrbegriff der Evang.Kirche u.auf Grundlage des lutherschen Katechismus zunächst f.d.Gebr. in höhern Lehranstalten. 1.Aufl. Mitau 1844. Den danske oversættelse benyttede 5.Aufl. Mitau 1853.
- 78) Henrichsen til Min.5/7-1858; Madvigs udtalelse 26/7-1858 (Journalsag 2B137/1858); Min skr. til Od.rektor 16/8-1858 (Kopibog 1781/1858)
- 79) Rektor Olsen (Vb) til Min.4/9-1858; Madvigs udtalelse 20/9-1858 (Journalsag 2B137/1858).
- 80) Fakultetet nævner i sin skrivelse til Min.27/11-1858 (Journalsag 2B137/1858) mange paragraffer, hvor Kurtz' særlige konfessionelle standpunkt fik afgørende betydning for fremstillingen. Fakultetets interne papirer viser, at det især var prof. H.N. Clausen, der lagde vægt på problemet. C.E.Scharling var i begyndelsen villig til at se bort fra dette, da bogen i øvrigt havde mange kvaliteter, men ændrede senere opfattelse (Clausen 13/10-58, Scharling 15/10-58) Dekanatssager 1857/58.
- 81) J.H.Kurtz (1809-90) var i en længere årrække overlærer i Religion ved gymnasiet i Mitau (Kurland). Om Kurtz se Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche. 3.Aufl. Bd.XI (Leipzig 1902) p.187-90.
- 82) H.N.Clausens særvotum (Teol.Fak. skr. til Min.27/11-1858). (Journalsag 2B137/1858). Adjunkt Bahnson (Vb) var ikke tilfreds med fak.'s afvisning af Kurtz' Lærebog (Bahnson: Om Benyttelsen af Kurtz's "Christelig Religionslære" i de lærde Skoler. Ev.Ugeskr. 1859 I p. 177-80).
- 83) Madvig til Min. 27/12-1858 (2B137/1858); Min. til Viborg rektor 14/1-1859 (Kopibog 71/1859); Odense Katedralskoles tilladelse til at benytte Kurtz' Lærebog blev derefter taget tilbage, men klassen, der brugte bogen, måtte fortsætte

- dermed (Min. til Od.rektor 14/1-1859 - Kopibog 72/1859).
- 84) Kurtz: Christelig Religionslære. Kbh.1858 p.6-7, 173.
- 85) Kurtz p.7.
- 86) Seoversætterens indledende kommentar til 2.udgaven; jfr. Ev.Ugeskrift II Rk. VII, 1862 p.223.
- 87) Min.Skr. til Teol.Fak. 22/10-1862 og concept til fak.'s svar til Min.16/2-1863 (Dekantssager 1862/63).
- 88) Rektor C.F.Ingerslev (Ah) til Min. 31/5-1862; Madvigs udtalelse 7/6-1862 (frarådede ikke at indføre Kurtz i Ah) (Journalsag F503/1862); Min.Skr.til Ah rektor 7/7-1862 (Kurtz bifaldes) Kopibog 2032/1862.
- 89) P.Scharling: Nogle Ord om Religionsunderviisningen i de lærde Skolers øverste Klasser (Horsens Prg. 1858/59 p.5-21).
- 90) Nyk.Prg. 1859/60 p.16.
- 91) Teol.Fak. Dekanatssager 1862/63. Concept til skr.til Min. 16/2-1863.
- 92) Om Rindoms Lærebog se Teol.Fak. Dekanatssager 1865/66 (anbefales med visse betænkeligheder); Fr.borg Skole fik tilladelse til at indføre bogen, men skolen gjorde p.g.a. reformen 1864/65 ikke brug af tilladelsen (Journalsag J409/1865; jfr.skolens programmer); Lærebogen blev anmeldt af adj. P.Scharling i Ugeblad for den danske Folkekirke 1865 II p.1-10.
- 93) Rel.lærer G.Heiberg til Sorø rektor; Madvigs udtalelse 9/6-1862 (Journalsag F503/1862); Min. til Sorø Rektor 7/7-1862 (Kopibog 2031/1862).
- 94) Saml. f.eks. Herlufsholm i 1850'erne og 1860'erne.
- 95) F.eks. i Horsens i 1860'erne.
- 96) Se f.eks. Madvigs udtalelse 13/7-1863 i anledn. af Nyk.'s anmodning om at måtte skifte kirkehistorisk fremstilling (Journalsag G495/1863).
- 97) Roskilde Prg. 1859/60 p.20.
- 98) Sorø Prg. 1857/58 p.45; 1858/59 p.106.
- 99) Aalborg Prg. 1857/58 p.13-14.
- 100) Terperiet har naturligvis været anvendt i meget forskelligt omfang, afhængig af skolens traditioner og især af lærerens gemyt.
- 101) Nyk.Prg. 1859/60 p.7-12.
- 102) H.Schneekloth: Hjemmet og Skolen. Gammelt og Nyt for Forældre og Lærere. Hefte 1ff Kbh. 1859ff. (se bl.a. overlærer H.H. Lefolii: Om Brugen af "Charakterer" i Skolen. 1.Hefte p.19-64).

- 103) Medd. 1857/78 p.788-89.
- 104) P.Scharling i Horsens Prg. 1858/59 p.5-21; C.E.Lund i Nyk. Prg. 1859/60 p.1-17; L.A.Warburg i St.Kongensgades Prg. 1859/60 p.3-21, 1860/61 p.3-25.
- 105) Debatten startede med N's art. "Om Religionsunderviisningen i de lærde Skolers øverste Klasser" (Ev.Ugeskr. 1859 I p.8-16) og fortsattes med adj. P.A.Holm (Rs): Om Religions-Underviisningen i de lærde Skoler, særlig de øverste Klasser (Dansk Kirketid. 1859 sp. 103-09); u : Om Religionsunderviisningen i de lærde Skoler (Ev.Ugeskr. 1859 II p.134-42); P.A.Holm: Om Religions-Underviisningen i de lærde Skoler (Dansk Kirketid. 1859 sp.710-19). Endelig beskæftigede lærer ved Søetatens Drengeskole cand. teol. L.Thomsen sig med rel.underv. i pjecen "Bemærkninger om Religionsunderviisningen" (1859), men han behandlede kun delvis den lærde skole.
- 106) Nyk.Prg. 1859/60 se især p.4-7.
- 107) Horsens Prg. 1858/59 se især p.9-13.
- 108) St.Kongensgade Prg. 1859/60 p.3-4.
- 109) Smst. p.15.
- 110) St.Kongensgade Prg. 1860/61 p.5-15.
- 111) Da.Kirketid. 1859 sp.103-09.
- 112) Ev.Ugeskr. 1859 II p.138.
- 113) Da.Kirketid. 1859 sp.715ff.
- 114) P.Scharling skiftede senere standpunkt (se Ugeblad for den danske Folkekirke 1865 II p.7ff).
- 115) Ev. Ugeskrift 1859 I p.13; 1859 II p.139; Da.Kirketid. 1859 sp.105 og sp.713; St.Kongensgade Prg. 1860/61 p.19-24.
- 116) Da.Kirketid. 1859 sp.107; St.Kongensg. Prg. 1860/61 p.19ff; jfr. Nyk.Prg. 1859/60 p.8.
- 117) Ev.Ugeskrift 1859 II p.140-41.
- 118) Nyk.Prg. 1859/60 p.6-7.
- 119) St.Kongensg. Prg. 1860/61 p.10-11.
- 120) En kommenteret oversigt over polemikken indtil jan. 1861 findes i E.Manicus: Om Forslagene til en Reform af det lærde Skolevæsen i Danmark (Dansk Maanedsskrift 1861 I p.73-114).
- 121) E-e: Har Indførelsen af den nyere Underviisningsplan for de lærde Skoler været en Fremgang eller Tilbagegang? En pædagogisk Undersøgelse Kbh.1860.
Hh: Om Underviisningsplanen og Afgangsexamen i de lærde Skoler. Kbh.1860.
Om pseudonymerne se H.Ehrencon-Müller: Anonym- og Pseudonymleksikon. Kbh.1940.

- 122) H.H.Lefolii udgav samme år "Et Ord under Forhandlingen om de lærde Skolers nærværende Undervisning og Undervisningsplan" under eget navn. Lefolii tog her afstand fra E-e og Hhs synspunkter, som han bl.a. betegnede som "Blindhed" og Skjævhed" (p.12); jfr. at Manicus i Dansk Maanedsskrift 1861 I p.76-78 og 94 henførte Hhs pjece til modstanderne og Lefoliis pjece til forsvarerne for 1850-ordningen.
- 123) E-e anførte skrift passim.
- 124) Hh anførte skrift; H.G.Bohr: Om den første Del af Afgangsexamen til Universitetet (Westenske Prg. 1860 p.3-10); P.H.Tregder: Noget om Underviisningsplanen. Aalborg 1861 (også i Aalborg Prg. 1860/61 p.6-15); R: Om det lærde Skolevæsen. Kbh.1860-61 Hæfte 1-3; C.Fogh (M): Et Indlæg i Skolesagen. Kbh.1860; prof. Chr.Jürgensen: Nogle Bemærkninger i Anledning af Hr.Conferentsraad Madvigs Skrift om de lærde Skolers Underviisningsplan. Kbh.1860; C.Fogh: Pædagogiske og kritiske Bemærkninger, foranledigede ved de af d'Hrr, Overlærere Krebs og Lefolii udgivne Skolepiecer. Kbh.1861; Fr.Lange: Om Ophævelsen af de lærde Skolers Afgangsexamen. Kbh.1861; o.a.
- 125) Hh p.21; C.Fogh: Et Indlæg i Skolesagen p.46.
- 126) Adressen med de 7o5 underskrifter ligger i Journalsag 2E3o/1861; Adressen offentliggjordes i Dagbladet 17/1-1861.
- 127) Distriktslæge i Skælskør Fr.Chr.Krebs (under betegnelsen "R"): Om det lærde Skolevæsen. Hæfte 1-3 Kbh.1860-61; provst og sp. i Skælskør J.A.Brasen: Den lærde Skoles Pædagogik under dens nuværende Tilstand Kbh.1861.
- 128) Krebs H.1. p.32ff.
- 129) Rektor Henrichsen: Overlæsselse og Overdrivelse (Od Prg.1860/61 p.25-49), udsendtes også som selvstændig pjece.
- 130) C.J.L.Krarup Hansen: Et Blik paa Striden om Kongerigets lærde Skolevæsen. Haderslev 1861;H.H.Lefolii: Et Ord... Kbh.1860; M.Rosing: Nogle Bemærkninger i Anledning af Adressen om det lærde Skolevæsen. Kbh.1861; C.P.J.Krebs: Endnu et lille Bidrag til Forhandlingerne om Skolesagen. Kbh.1860.
- 131) J.N.Madvig: I Anledning af de Angreb, der nylig ere gjorte paa de lærde Skolers Underviisningsplan. Kbh.1860.
- 132) Frederik Lange: Et pædagogisk Indlæg i Anledning af de seneste Bevægelser paa Skolens Enemærker. Kbh.1859 (Fædrelandet nr.83-85, 1859) Lange havde i 1856 i et større værk "Skolen og Livet. Pædagogiske Betragtninger" redegjort fyldigere for sine pædagogiske tanker.
- 133) Lange p.21.
- 134) Chr.Jürgensen: Nogle Bemærkninger.. Kbh.1860; Jürgensen havde tidligere undervist i Matematik i Metropolitanskolen.
- 135) Lefolii: Et Ord.. p.20-22.
- 136) C.Fogh: Pæd. og kritiske Bemærkninger.. se især p.31ff.; jfr.

- J.A. Brasen p.19-20.
- 137) Om det lærde Skolevæsen. H.2 p.94-95; Krebs mente, at en systematisk dogmatisk undervisning godt kunne give udbytte.
- 138) Hh p.35-36; Madvig p.92; Tregder i Aalborg Prg. 1860/61 p.11; C.Fogh: Et Indlæg p.5; jfr. Brasen p.19-20.
- 139) Se E-e: Mit personlige Mellemværende og Lidt til. Pædagogiske Fragmenter. Kbh.1861; og E.Wolles og J.N.Madvigs hidsige debat i Dagbladet 10/10; 15/10.; 26/10; 29/10; og 6/11-1863; jfr. 4/11-1863.
- 140) De 705's adresse; Fr. Lange: Om ophævelsen af de lærde Skolers Afgangsexamen. Et motiveret Reformdragende (dateret 4/2-1861) Trykt Kbh.1861; skr. fra Aalborgs rektor og lærere til Min. 15/3-1861 (om lettelser i afgangseksamen). Disse tre andragender ligger i den meget omfangsrige journalsag 2E30/1861, som indeholder alle forhandlingerne om reformsagen ca. 1861-64; Medd. 1857/78 p.1-201 indeholder uddrag af de vigtigste betænkninger i sagen. I regelen vil der i det følgende blive henvist til de originale aktstykker, da Medd. ofte har refereret eller helt udeladt de relevante passager. Enkelte af betænkningerne kan endvidere findes trykt i programmer eller i den periodiske litteratur; disse indlæg har således dobbelt betydning, da de dels er et led i de interne forhandlinger, dels bidrag i den off. debat.
- 141) Min. havde afæsket Madvigs udtalelse ved skr. 26/3-1861. Madvigs betænkning (28/5-1861) er meget fyldig. En afskrift i 2E30/1861 fylder 139 foliosider. Bortset fra indledningen er betænkningen trykt i Medd. 1857/78 p.11-38.
- 142) Se Madvigs begrundelse i betækn.'s indledning (Folioark 1A-3A - 2E30/1861).
- 143) Da flere grundtvigsksinde kandidater og præster ønskede ændringer i det teologiske studium, blev der i nov.1860 afholdt et møde på Borchs Kollegium, hvori både teologiske kandidater og studenter deltog. Dette gav senere anledning til en studenteradresse til fakultetet. (se Dansk Kirketid. 1860 sp.776; 1861 sp. 100-11; sp.209-23 (N.Lindberg: Om det theol.Studium ved Kjøbenhavns Universitet (især om "det lærde Uvæsen" i den lærde Skole); sp.264-69; sp.289-301; sp. 409-11; 417-29; sp.481-96; sp.544; Den da.Kirkes Hist. VII p.120-21.
- 144) Madvigs betænkning (Medd.1857/78 p.11-38).
- 145) Min.Rundskr. 19/6-1861 (Medd.1857/78 p.39-43).
- 146) Weis Bd.I p.26-28.
- 147) Lærermødeprotokoller er gennemgået for følgende skoler: Sorø (Sorø Akademis Arkiv); Fr.borg (LA-Sj); Odense (LAFyn); Aalborg, Viborg, Randers, Horsens, Ribe(LA-Viborg).
- 148) Rektor spurgte især ofte faglæreren til råds, når det drejede sig om faget Religion. Som filolog har rektor sikkert følt, at han manglede fagindsigt.

- 149) Kopibog 3269-3272/1861. (Min.Skr. 22/11-1861).
- 150) Skolernes svar ligger i Journalsag 2E3o/1861 læg 7; jfr. statsskolernes lærermødeprotokoller (f.eks. Randers. Protokol for Lærermøderne 1837-1901; Aalborg. Protokol over Lærermøder 1845-1900; Sorø. Forhandlingsbog ved Lærermøder II 1852-1912).
Horsens lærde skole havde allerede før modtagelsen af Min. Rundskr. indsendt "Forslag til nogle Forandringer i Skoleplanen indgivet til Min. for Kirke- og Underviisningsvæsenet den 21de Juni 1861 fra Skolens Rector og øvrige Lærere" (trykt i Prg.186o/61 p.5-41); jfr. skr. fra rektor Birch 28/6-1861; skolen indsendte supp.betænkning 3o/1o-1861. Ifølge Medd 1857/78 p.43 er betænk fra Ab. bortkommet både i Min.s og skolens arkiv; den må senere være fundet, da den beror i 2E3o/61. BC's bestyrer Hammerich kunne ikke besvare skr., da han befandt sig i udlandet (skr. fra inspektør A.Ingerslev 28/11-1861), men han havde 25/3-1861 efter opfordring tilsendt Min. "Forslag om Forandringer ved Underviisningsplan og Examensbestemmelser af 13de Mai 185o" (trykt i Prg.186o/61 p.54-58).
Latinskolen på Værnedamsvejen besvarede ikke Min.skr.
- 151) M, Rs (÷ 2 lærere), Fb (÷ 2 lærere), S, Rø, N, Ab (de fleste lærere), Vb, W, (BC).
- 152) Rs (2 lærere), Fb (2 lærere), Od, H, Ab (rektor), BK.
Hertil kan føjes Rb og BC, der begge mente, at den udvidede lærebog ikke hørte skolen til, men som ikke anførte, om det betød en indskrænkning af religionsundervisningen.
- 153) Se Tregders særvotum og Aalborg Prg.186o/61 p.11.
- 154) Se betænkningerne fra Od, H, BK.
- 155) Se betænk. fra Rs (rektor), S, Ab (flertallet af lærerne), (Rd), BC.
- 156) Betænk. fra Vb 7/12-1861 (fællesafsnittet, om hvilket rektor og lærerne var enige).
- 157) Rel.lærer Holm (Rs) forsøgte dog at forbinde kundskabsfaget Religion (med eksamen) og det opbyggelige fag Religion.
- 158) Se indberetn. fra Fb (flertallet), S, Rø, Vb (lærerne).
- 159) Forordn. af 18o9 §§ 7-15, § 91; jfr. Weis Bd.I p.24-26. Om eforaternes virksomhed se Kap.V 3a.
- 160) Se indberetningerne fra N, Od, Ah.
- 161) Se P.A.Holms særbetænkning (dateret 4/9-1861); rektor Elberling anførte, at Holm i lærerforsamlingen var gået med til at støtte forslaget om, at bispens indflydelse ikke måtte gå videre end forordn. af 18o9. P.A.Holms særstandpunkt bestod altså i, at han ønskede 18o9 §§ om eforatet efterlevet i praksis for faget Religions vedkommende.
- 162) Se indberetningerne fra N, Ah, Vb og H.
- 163) Se indberetningerne fra Rs, Od, Ah og H.

- 164) Om distinktionen mellem videnskabelige fag og kunsthøgskoler se note 3.
- 165) Privatskolerne udtalte sig ikke om dette spørgsmål; ministeriet havde åbenbart kun til hensigt at lade det kirkelige tilsyn gælde statsskolerne.
- 166) Monrad spurgte først Martensen (Sj.) og Brammer (Ah) 24/1-1862 (Kopibog 160-61/1862); derefter 26/2-1862 P.C.Kierkegaard (Ab) og Bindsbøll (L-F) (Kopibog 420-21/1862) og til sidst Engelstoft (Fyn) 27/3-1862 (Kopibog 816/1862). Monrad havde sikkert haft til hensigt alene at henvende sig til landets to mest indflydelsesrige biskoper, men da deres betænkninger var stærkt afvigende, har han ønsket dem supplerede af andre biskoper. Denne fremgangsmåde forklarer, hvorfor biskop Daugaard (Rb) og biskop Laub (Vb) ikke blev spurgt.
- 167) Jfr. Asger Nyholm: Religion og Politik. En Monrad Studie. Kbh.1947.
- 168) De fem meget lange og fyldige indberetninger findes i 2E30/1861; et kort uddrag er trykt i Medd.1857/78 p.69-78.
- 169) Jfr. Forordn. af 11/5-1775 § 14 (Schous Forordninger Bd.VI p.24).
- 170) P.C.Kierkegaard gik i modsætning til mange grundtvigianere ind for eksamen i Religion ved konfirmationsalderen. Departementschef Linde udelod det anførte citat i Medd. 1857/78.
- 171) Engelstoft og Kierkegaard ville evt. overlade den friere undervisning i de højere klasser til en gejstlig (?: ordineret mand).
- 172) Biskop Bindsbøll fik tilslutning hos rektor C.Paludan-Müller (N) (Pal.-M til Bindsbøll 24/3-1862, indsendt af bispen til Min.) En ordineret lærer ville ifølge Pal.-M. stræbe efter at omdanne skolen til sin menighed.
- 173) Kierkegaard, der ønskede, at religionsundervisningen efter konf. skulle være frivillig, havde ikke noget imod, at biskoppen fik tilsynet med den frie underv.
- 174) Se Martensen, Engelstofts og Bindsbølls betækn.
- 175) Martensen foreslog læsning af Reformationstiden og CA "for at Disciplene kunne oplyses om, at vor Kirkes Bekjendelse er i god Samklang med den hellige Skrift". Brammer mente, at kirkehist. var nødv., da sektvæsen nu lettere trængte ind i landet. Folkekirkens symbolske bøger skulle meddeles ikke som hist.viden, men som en bekendelse, der skulle tilegnes som elevernes egen. Bindsbøll: Vigtigt at kende konfessionerne i en tid, hvor de blandes. Kierkegaard ønskede bl.a. mormonerne behandlet i undervisningen.
- 176) Se Min.skr. til biskoperne.
- 177) Et lignende forslag var blevet fremsat af Chr. Jürgensen i

"Nogle Bemærkninger.." (1860).

- 178) Monrad forelagde forslaget mundtligt for Madvig 21/1 og bad ham i skr. 22/1 udtale sig (Kopibog 135/1862); Madvig afviste i betækn. 24/4-1862 kategorisk 2.eksamen (2E30/1861, jfr. Medd.1857/78 p.78-94). Monrad forhandlede derefter 10/6 mundtligt med 5 rektorer (Ab, Ah, H, M, S) Kopibog 1406-10/1862); Svarene fra de 5 skoler på Min.Rundskr. 28/7-1862 viser, at de 5 rektorer må have været særdeles kritiske over for Monrad på mødet 10/6, hvilket Monrad også indrømmer i skr. 28/7-62; jfr. J.N.Madvig: Livserindringer. Udg. af J.N.A.Madvig. Kbh.1887 p.249-50.
- 179) Min.Rundskr. til samtlige rektorer 28/7-1862 (trykt eks. i 2E30/1861) Jfr. Medd.1857/78 p.94-101.
- 180) Madvig til Min. 24/4-1862: Biskoppeligt tilsyn ville enten "medføre Konflikt eller Skin". Madvig havde derimod intet imod kirkelige myndigheders rådgivende indflydelse på ændringer i planen for faget Religion.
- 181) Statsskolernes svar i 2E30/1861 læg 6; udtoget i Medd.1857/78 p.101-117 er meget ufuldstændigt for religionsafsnittets vedkommende; jfr. de enkelte skolars læremødeprotokoller. Privatskolerne blev ikke hørt denne gang; sikkert fordi statsskolernes betænkninger var enige om at afvise Monrads forslag.
- 182) Jfr. betækn. fra Ribe, hvor man tidligere havde ønsket at bevare 2.eksamen.
- 183) Delvis afhængig af, om VI kl. skulle være 1 eller 2-årig.
- 184) Se skr. fra Viborg Skole 24/11-1862 og skr. fra rel.lærer P.Scharling, der blev betragtet som Horsens lærde Skoles samlede udtalelse ang. faget Religion. (2E30/1861).
- 185) Jfr. biskop Kierkegaards betænkning; Kierkegaard og Tregder havde haft private drøftelser om problemerne (se Kierkegaards skr. 22/5-1862).
- 186) Medens der i 1859-61 som nævnt udkom pjecer i hobevis, var udgivelserne i 1862-63 mere sparsomme: Δ-Δ [V.M.Molkte]: Hvortil trænger den lærde Skole. Et pædagogisk Fragment. Kbh.1862; Udvalgsbetænkning fra 7 Professorer over et Udkast til Forandring af Undervisningsplanen af 1850. Kbh.1863 - se nedenfor.
Mere specielle spørgsmål blev dog diskuteret off.: F.eks. om Oldnordisk se således Fædrelandet 13/12-1861, 9/5 og 18/6-1862, 27/1, 11/3, 23/4, 9/5, 15/6, 16/7-1863.
- 187) Betænkningen blev afgivet den 20/5-1863 af R.Nielsen, N.L. Westergaard, J.L.Ussing, C.F.Allen, Japetus Steenstrup, C.V. Holten, Adolph Steen.
- 188) Udvalgsbetækn. drøftedes i to fællesmøder for de to fakulteter 1/6 og 4/6 og desuden ved seperatmøder; i Fil.Fak. støttede fem flertals- og fem mindretalsbetækn.; i Mat.Fak. sluttede et flertal sig til udvalgsflertallet med få ændringer (se Fil.Fak. skr. til Konsistorium 9/6 og Mat.Fak. til Konsist. 17/6-1863) 2E30/1861.

- 189) Udvalgsbetænkning p.3.
- 190) I Konsistoriums svar til Min. 11/7-1863 (underskrevet af prorektor teol.prof. C.E.Scharling) fremføres hovedsynspunkterne fra et lidet besøgt møde før ferien (2E3o/1861 læg 13).
- 191) Udkast til bek. i 2E3o/1861 (trykt i Medd.1857/78 p.14o-41). Forud havde Monrad haft en samtale med rektor Ingerslev (Ah) (jfr. brev fra Ingerslev 1o/9-1863). Ingerslev havde her stillet et forslag til forandring af faget Religion, der lignede Monrads forslag af 9/1o, men han var ikke begejstret for 2.eksamen og indskrænk. af skoletiden med et år (jfr. C.F.Ingerslev: Om de lærde Skolers Underviisningsplan. Kbh. 1864).
Min. opgav nu at holde forhandlingerne hemmelige (Min.cirk. 4/12-1863 til rektorerne). Lærerne takkes heri for diskretionen. Derefter sendte Min.bek.'s udkastet til Fædrelandet, Dagbladet og Berl.Tid. Resultatet blev, at den offentlige debat atter blomstrede op.
- 192) Skolernes svar i 2E3o/1861; her findes også betænk. fra Værnedamsvejen, som ifølge Medd.1857/78 p.153 ikke skulle være afgivet. Lærermødeprotokollerne og skolernes svar viser, at lærerne ikke blev spurgt denne gang, da ministeriet ikke udtrykkeligt havde stillet krav herom.
Kun betækn. 14/11-1863 fra Værnedamsvejen anfører, at et lærermøde behandlede sagen.
I Sorø oplæste rektor Min.'s forslag og rektors svar på et lærermøde (Forhandlingsbog ved Lærermøder II 1852-1912 - Møde 23/1o).
- 193) M.Hammerich (BC) til Min.28/1o-1863.
- 194) Madvig til Min.14/11-1863; Fil.Fak.13/11 og Mat.Fak.14/11-1863 til Konsistorium; Konsistorium 1o/12-1863 til Min (2E3o/1861). Fil. og Mat.Fak. nedsatte igen et fællesudvalg (se Udvalgsbetænkning fra 7 Professorer om nogle Forandringer ved Bekjendtgørelsen af 13de Mai 185o om en Underviisningsplan for de lærde Skoler. Kbh.1864).
- 195) Konsejlspræsident og finansmin. Monrad ved l.beh. af finansloven for 1864/65 (Rt.F. 1863/64 sp.94).
- 196) Rt.F. 1863/64 sp.139-4o.
- 197) Madvigs lange betænkning i 2E3o/1861 læg 6; ikke tilstrækkeligt uddrag i Medd.1857/78 p.156-61.
- 198) Om tilblivelsen af Min.'s forslag se en længere redegørelse udarbejdet af kontorchef C.F.Schwartzkopf (17/1o-1864) og udkast til "Allerunderdanigste Forestilling" (2E3o/1861).
- 199) Brev fra Madvig til dep.chef Linde 3/11-1864 (2E3o/1861).
- 2oo) Jfr. forskellen mellem udkastet til forestilling (2E3o/1861) og den endelige formulering (Min. Forestillinger 91/1864).
- 2ol) Bekjendtgjørelse ang. nogle Forandringer og nærmere Bestemmelser ved Bkgj. af 13de Mai 185o om en Underviisningsplan og Examensbestemmelser for de lærde Skoler og Bekjendtgjø-

- relsen af samme Datum om Ophævelsen af Examen Artium m.m. (Departementstidende 1864 p.1073-77).
- 202) Kilder: I Cirk.12/12-1864 bad Min.rektorerne, private skolars bestyrere, Madvig og Konsistorium om kommentarer til bek. (kopibog 3195-3215/1864). Svarene findes i Journalsag H963/1865. Samtidig anmodedes rektorerne om i forb. med indsendelsen af fag- og timefordeling for 1865/66 bl.a. at redegøre for undervisningen i Religion. Endelig anmodedes rektorerne i M,S,Od,Ah og H om at udtale sig særskilt om prøven i Religion (de fem betænkninger er opbevaret i H963/1865).
- 203) B.Borgen til Min.8/2-1865; rektor havde drøftet sagen med faglærerne.
- 204) Jfr. Journalsag J10/1865. En elev søgte om tilladelse til at konvertere til den nye ordning for at undgå, at karaktererne fra 1.del af afgangseksamen skulle tælle med i det endelige eksamensresultat. Min. afslog anmodningen 15/2-1865 (Kopibog 359/1865), efter at Madvig havde udtalt, at folk med dårlige karakterer ikke burde have fordel af overgangsordning. Rektor G.Lund (Ab) rejste et særligt problem i forbindelse med beståelsesgrænsen ved VI klasses prøve. Hvor mange points kunne man kræve af ikke-Folkekirkemedlemmer, der kun skulle aflægge eksamen i fire af de fem fag? Madvig afgjorde sagen ved at henvise til, at 3 g og 1 tg (=16 points) lå nærmere ved 4 g og 1 tg end ved 4 g (G.Lund til Min.30/3-1865; Madvig til Min.14/5-1865. H963/1865; Min. til Ab. rektor 19/5-1865. Kopibog 1140/1865). En måned senere fortrød Madvig, at han havde været så lempelig, men hans nye forslag 1 ug, 2 g og 1 tg (=18 points) blev ikke taget til efterretning. (H.G.Bohr 23/5-1865 til Min.; Madvig 6/6-1865; Min. til Bohr. 13/6-1865 (Madvigs første forslag opretholdes) Kopibog 1369/1865). Madvig havde ret i, at elever, der ikke fulgte faget Religion, fik en lettere ordning, men deres antal var ikke stort.
- 205) Jfr. p.15.
- 206) Rektor Ingerslev til Min. 31/1-1865; begge skolens religionslærere var enige med rektor.
- 207) Rektor Tregder (S) til Min.22/12-1864 (I Sorø var lærebogsundervisningen ophørt allerede i IV kl. siden 1862 (jfr. p. 39); rektor F.Birch til Min.1/2-1865 efter forhandling med lærerne.
- 208) Rektor Henrichsen til Min.27/1-1865 (drøftet i lærerforsamling).
- 209) Min. Til Madvig 21/4-1865 (Kopibog 820/1865); Madvig til Min. 5/5-1865 (H963/1865).
- 210) Min.Cirk. 20/5-1865 § 1 (Medd.1857/78 p.168-69).
- 211) Henrichsen (Od) til Min.27/5-1865; Rektor Berg (Fb) til Min. 26/5-1865; H.G.Bohr (W) 23/5-1865; Madvig til Min. 6/6-1865 (H963/1865); Min. til Od, Fb og Ah 23/6-1865 (Kopibog 1554-56/1865) og til W 13/6-1865 (Kopibog 1369/1865).

- 212) Gennemgangen af lærebøgerne p.22ff omfatter en stor del af de lærebøger, der blev anvendt i perioden 1865-73; behandlingen i dette afsnit vil især beskæftige sig med nyordningens betydning for valget af nye lærebøger i de øverste klasser (jfr. tabel 2 og 3).
- 213) Se rektorernes kommentarer til planen for religionsundervisningen i skoleåret 1865/66 i forb.m. den årlige indsendelse af forslag til fag- og timefordeling. (Sager vedr. Fag- og Timefordeling 1845-1915 - 1 pakke for hver skole).
- 214) Metropolitanskolens og Rønne Skoles Programmer; jfr. Journalsag L357/1867.
- 215) Retor Lefolii (Vb) til Min24/5-1870 (Journalsag O 373/1870); Min. til Lefolii 23/7-1870 (Kopibog 1652/1870).
- 216) Sager vedr. Fag- og Timefordeling 1845-1915.
- 217) Madvig 22/9-1865 om P.Scharlings anmeldelse af Rindoms Lærebog i Ugeblad for den danske Folkekirke 1865 II p.1-10; Min. til rektor S.Povelsen (Rs) 28/9-1865 (Sager vedr. Fag- og Timefordeling 1845-1915 - Roskilde 1865/66).
- 218) Om kirkehistorieundervisning før 1865 se ovenfor p.40-41 og tabel 2-3. Tabel 3 viser, at privatskolen i mindre grad end statsskolen optog kirkehistorie i undervisningen.
- 219) Rel.lærer J.Helms til rektor Bendtsen (Rb) 15/5-1866; Madvig til Min.21/6-1866 (Journalsag K445/1866); Min. til Ribe rektor 9/7-1866 (Kopibog 1787/1866).
- 220) Chr.H.Kalkar: Udsigt over den christne Kirkes Historie. Udarbejdet efter Marheineke, nærmest til Brug for lærde Skoler. Odense 1841. Kalkars fremstilling lovpriste den preussiske unionsformel (§ 83-84); dette skyldtes, at bogen var en bearbejdelse af P.K.Marheineke (1780-1846): Kirchenhistorische Einleitung (i "Lehrbuch des christlichen Glaubens und Lebens für denkende Christen und zum Gebrauch in den obern Klassen der Gymnasien. 2.Ausg. Berlin 1836. Marheineke virkede i 35 år som professor i Berlin (Allgemeine Deutsche Biographie XX (Leipzig 1884) p.338-40). Kalkars kirkehistorie lignede på dette punkt Liscos Lærebog, se p.36. Endvidere prægedes Kalkars fremstilling af, at kirkens historie skildredes som "den sande Guds Menigheds Historie" (§ 1).
- 221) På dette punkt var Kalkars bog og den tredje i latinskolen benyttede: M.Mørk Hansen "Kortfattet Lærebog i Kirkehistorien for Ungdommen af alle Stænder" (Kbh. 1851) ikke bedre. De bragte ikke meget stof efter Reformationstiden.
- 222) Kalkar p.62-63; Mørk Hansen p.64; Tønder Nissen p.107; der kan anføres mange andre eksempler på, at katolikkerne skildredes negativt se f.eks. Tønder Nissen p.38 (om Gregor 7.) og p.47ff. (Overtro i Lære, Kultus og Liv).
- 223) Kalkar p.38; Mørk Hansen p.23-25; Tønder Nissen p.30-36, p.46-47.
- 224) Timetallene er hentet fra Sager vedr. FTF 1845-1915.

- 225) Adskillige skrivelser fra rektor til Min. (og omvendt) i Sager vedr. FTF 1845-1915 - især for 1865/66 - belyser problemerne med at få Engelsk/Religion/Hebraisk indplaceret.
- 226) Se Min.Bek. angaaende Ophævelsen af den hidtidværende Examen Artium ved Kjøbenhavns Univ. og om den fremtidige Modenhedsprøve for dem, der efter Forberedelse i private Skoler eller af Privatlærere ville indskrives ved Universitetet. § 10 og § 15 (Weis Bd. II p.92-93).
- 227) Se f.eks. Det teol.Fak.'s flertalsbetækn. 1857 (Medd.1849-56 H.7 p.67); Madvigs betænkning 28/5-1861 (Medd.1857/78 p.20-21); Madvig til Min.24/4-1862 (2E30/1861).
- 228) Bek. 30/11-1864 § 3.
- 229) Jfr. p.63, p.65.
- 230) Se udvalgets betænkning 21/2-1865 (trykt eksemplar i Journalsag H963/1865); Madvig 1/2-1865 til Teol.Fak. (Dekanats-sager 1864/65).
- 231) Dekanen Fr.Hammerich ønskede at afgøre sagen ved rundsendelse, men Clausen forlangte fak.møde (Dekanatssager 1864/65). Der findes ingen mødeprotokol bevaret - en sådan er næppe blevet ført - men Teol.Fak.'s skr. 9/2-1865 til udvalgsformand Madvig er trykt i udvalgsbetænkningen p.16-18.
- 232) Journalsag H963/1865; udvalgets mindretals forslag om at udelade prøven i Religion blev støttet af et flertal i Fil.Fak. (10 mod 3).
- 233) Konsistorium til Min.31/3-1865 (H963/1865).
- 234) Bek. 15/4-1865 ang. den nærmere Indretning af den... anordnede Præliminærprøve for Privatister (Love og Anordninger 1865 p.149-151).
- 235) Kbh.Univ. Kommissionen for afholdelse af adgangseksamen. Ek-samensprotokol. Religion. Protokollen er underskrevet af teol.professor: indtil 1869 af J.A. Bornemann og Fr. Hammerich, derefter af Hammerich og Henrik Scharling.
- 236) Paludan p.167.
- 237) Alene Fædrelandet beskæftigede sig med Oldnordisk 13/12-1861, 9/5 og 18/6-1862, 27/1, 11/3, 23/4, 9/5, 15/6 og 16/7-1863.
- 238) Adressen med underskrifterne ligger i 2E30/1861; selve teksten er trykt i Medd.1857/78 p.117-19; forud for underskriftind-samlingen var der lokalt blevet afholdt møder om sagen (jfr. Samleren for Skolen og Læreren 1863 p.149-52).
- 239) Medd.1857/78 p.99-100.
- 240) Andragende fra Aalborg til Min.15/3-1861 (trykt i Ab Prg. 1860/61 p.12-15).
- 241) Listov 30/5-1871 til Udvalget for gennemførelsen af lov af 1/4-1871 (Journalsag P339/1871).

- 242) Et citat fra H.H.Lefoliis tale ved hans indsættelse som rektor i Viborg 12/9-1866 viser, hvor højt det nationale blev sat i disse år: "Men er Gud vor Fader, saa er Danmark vor Moder" og videre: "Den, der ikke er en trofast Borger i sit jordiske Fædreland, han bliver aldrig en god Borger i sit himmelske Fædreland, i Guds Rige". (Vb Prg. 1866/67 p.39ff).
- 243) Se L.Schrøder: Til hvilke Forbedringer i det højere Skolevæsen have vi nu Udsigt? (Da.Kirketid. 1864 sp.625-33).
- 244) Roar Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark 1841-92 Kbh.1944 p.29.
- 245) Jfr. K.E.Bugge: Skolen for Livet. Studier over N.F.S.Grundtvigs pædagogiske tanker. Kbh. 1965.
Et fyldigt udvalg af Grundtvigs skrifter om skole og undervisning er udgivet af K.E.Bugge: Grundtvigs Skoleverden i tekster og udkast. Bd.I-II. Kbh.1968.
- 246) Bugge: Grundtvigs Skoleverden Bd.II p.94.
- 247) A.Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske Bevægelse. Kbh. 1958 p.27.
- 248) Nogle få grundtvigianere blandt latinskolens folk, bl.a. rektorerne Forchhammer (Ab) og Lefolii (Vb), forsøgte dog personligt at knytte en forbindelse.
- 249) Initiativet blev taget af Soransk Samfunds bestyrelse. Min. nedsatte en kommission ("Betænkning afgiven af den under 31te Marts 1866 af Ministeriet for Kirke- og Underviisningsvæsenet nedsatte Kommission til Udarbejdelse af en Plan til udvidet Virksomhed for Sorø Akademi m.v." Kbh.1869).
Madvig tog meget kraftigt afstand fra planen (se skr.11/1-1868 til Min., trykt i Medd.ang. Sorø Akademi 1857/78 p.41-58).
Om Grundtvigianernes holdning se Roar Skovmand p.283ff.
- 250) Roar Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark p.285ff; Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske bevægelse p.64ff, p.79ff.
Debatten indledtes af den grundtvigsk-influerede Rasmus Nielsen i "For Ide og Virkelighed" 1869 p.297-323, p.409-41.
Rasmus Nielsen havde dog lidt mere til overs for latinskolens opgaver end de "rigtige" grundtvigianere. Om Rasmus Nielsen (1809-84) se Pontoppidan Thyssen p.71ff.
- 251) Denne kritik var blevet fremført mange gange (se bl.a. en række artikler i Dansk Skoletidende 1866ff.)
- 252) Rasmus Nielsen: To Slags Undervisning (For Ide og Virkelighed 1869 p.312).
- 253) Smst. p.320.
Dannelsesdebatten fortsatte i de følgende år og tiltog omkring behandlingen af den nye skolelov i 1871 i skarphed. Derefter opgav grundtvigianerne i stort omfang, ligesom Grundtvig tidligere havde gjort det, latinskolen som muligt arbejdsfelt og i stedet koncentrerede sig om at udbygge folkehøjskolen. Tilbage havde de håbet om, at den folkelige oplysning og dannelse kunne blive så høj, at latinskolen ad den vej kunne trues.

- 254) Emil Christiani (1817-1901), sp. i Bjerregrav (Viborg Stift) 1846-71, sp. i Nysted 1871-86; sluttede sig tidligt til grundtvigianerne og var en ivrig forkæmper for frie grundtvigske synspunkter. I 1863 gav han anledning til, at den store strid mellem Martensen og grundtvigianerne startede. Fr.V.Andersen (1820-1910), sp. i Nordrup og Farringløse 1845-71, sp. i Ringsted og Benløse og tillige provst for Ringsted-Alsted Herreder 1871-94, dr.theol. 1880. Var i begyndelsen præget af vækkelsen, men blev påvirket af Martensen efterhånden mere og mere høj Kirkelig.
- 255) Christiani: Et Par Spørgemaal (Da. Kirketid. 1870 sp.145-49).
- 256) Fr.V.Andersen: En Besvarelse (Da.Kirketid. 1870 sp.194-202).
- 257) Christiani: Til Pastor Andersen (Da.Kirketid. 1870 sp. 243-52); Christiani blev stærkt imødegået af Fr. Zeuthen: I Anledning af Pastor Christianis Angreb paa Pastor Andersen i "Dansk Kirketidende". (Da.Tidsskrift for Kirke-, Folkeliv, Literatur og Kunst 1870 I p.428-29).
- 258) Rt.F.1850 I sp.6576 og sp.7073-85; jfr. Min.skr. 8/4-1850 (Fogtman 1850 p.110-16).
- 259) Forslaget i Rt.Tillæg A 1864/65; Krabbes forelæggelsestale 3/11-1864 (Rt.F. 1864/65 sp.994-95); 1.beh. 10/1-1865 (Rt. F. 1864/65 sp. 1145-67). Krabbe var ejderdansk, skandinav og ivrig forkæmper for Junigrundlovens bevarelse. Efter 1866 nærmede han sig Grundtvig og det nationale Venstre.
- 260) J.A.Ostermann: Livet og Skolen. Kbh.1867 p.21; C.F.Ingerslev: Forslag til et Par Forandringer i Examensbestemmelserne for de lærde Skoler. Aarhus 1867 (også i Aarhus Prg.1866/67 p.3-13).
- 261) Ostermann p.21; V.H.: Endnu et Indlæg i Skolesagen. Kbh.1867 refererer polemikken; jfr. Fædrelandet 6/8, 19/9 og 24/9-1867.
- 262) Flere pjecer, der atter fra 1864 begyndte at flyde rigeligt, foreslog Religion indskrænket til konfirmationsalderen. Se J.L.Ussing: De lærde Skolers Underviisningsplan og de levende Sprogs Stilling i samme. Kbh.1864 p.13; C.C.A.Gosch: De lærde Skolers Underviisningsplan, Kbh.1865 p.94; Ostermann p.21-22.
- 263) Rektor Whitte til Min. 18/5-1869 (trykt i Randers Prg.1868/69 p.33-37).
- 264) Th.Hansen: Religionsunderviisningen i de lærde Skoler og i disses femte Klasser (Dagbladet 24/12-1870). Dagbladets kommentar til Th.Hansens artikel var karakteristisk for holdningen til faget Religion omk.1870: "Vi optage det overstaaende Indlæg i et af Dagens Skolespørgsmaal uden dermed at tiltræde dets Opfattelse, men for at ogsaa denne Mening, der gaaer imod Tidens Strømning, kan komme til orde".
- 265) Sagen var vist nok først blevet rejst af stiftsprovst C.Rothe i Københavns gejstlige Konvent (se Rothes udtalelse herom på møde i konventet 24/11-1875. Københavns gejstlige Konvents forhandlingsprotokol III 1858-1880 Folio 107B-108A); jfr.

- Niels Munk Plums bemærkning i Københavns Præstekonvent 1843-1943. Kbh.1943 p.9, om at protokollens nøjagtighed ikke altid er lige god.
- 266) Se F.Friis Berg: Roskilde Konvent gennem 100 Aar. Kbh.1942.
- 267) De vigtigste konventer er omtalt i stiftsindledningerne til Paul Nedergaard: Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske Bidrag til den dansk præste- og sognehistorie Bd.I-(IX) Kbh.1949-Konventernes private stilling forklarer, hvorfor de ikke er omtalt i H.Matzen & J.Timm: Haandbog i den danske Kirkeret. Kbh. 1891.
- 268) Lovenes § 3 (F. Friis Berg p.11).
- 269) Udførligt mødereferat i Dansk Kirketid. 1870 sp.49-73; desuden uddrag i Dansk Tidsskrift for Kirke-, og Folkeliv, Litteratur og Kunst 1870 I p.112ff.
- 270) Stiftsprovst C.Rothe, rkp. C.Ewaldsen, Sp. J.Paludan-Müller, rkp. J.C.Holck (Dansk Kirketid. 1870 sp.70-73); jfr. dog Christianis indlæg overfor p.77f.
- 271) Forslaget om at nedsætte et udvalg vedtoges med alle stemmer mod 2-3. Udvalget kom til at bestå af Fr.V.Andersen, C.Rothe og J.Pal.-Müller (Roskilde Stiftsbibliotek. Roskilde Præstekonvents Forhandlings-Bog II 1858-81) Udvalget indhentede materiale om tidligere forhandlinger hos rektor F.Birch (H). F. Birch til J.Paludan-Müller 28/5-1870. (NKS 3410,40).
- 272) Sagen var sat på dagsordenen for mødet 8/11-1870 (Da.Kirketid. 1870 sp.688), men punktet blev udsat (Da.Kirketid. 1871 sp.32) og betænkningen blev først læst op på mødet 22/6-1871.
- 273) Kort referat af konventforsamlingens holdning (Forhandlings-Bog II); selve betænkningen findes ikke i protokollen. Jfr. N.Lindbergs begrundelse for ikke at offentliggøre betækn. i Da.Kirketid. Den var "bleven antikveret" ved den sidste skolelov. (Da.Kirketid. 1872 sp.110-11).
- 274) Se f.eks. F.Brich i Metrop.Prg. 1848 p.47ff; rektor Tregder i Ab.Prg.1860/61 p.5-15 (og i senere betækn. til Min.); Horsens Skoles Prg.1860/61 p.41; jfr. ovenfor p.19.
- 275) Periodens vigtigste indlæg til forsvar for tvedeling var J. Helms: En Antydning i Anledning af Spørgsmaalet om den høiere Skoleundervisnings Reform (BC Prg.1869/70 p.5-16).
- 276) Forslaget skulle dels betyde en besparelse, dels forsøge at skabe en bedre forbindelse mellem den lærde skole og folkeskolen. Det sidste var dog ikke særligt realistisk (se Vagn Skovgaard-Petersen: Dannelse og Demokrati. Kbh.1976 p.73ff).
- 277) Madvig 31/3-1870 til den afgående kultusminister Rosenørn (Journalsag O 233/1870 nr. 124c); Min.skr. 13/7-1870 til Madvig, rektorerne Birch, Forchhammer, Jørgensen, Prof.Steen, skolebestyrerne Bohr og Helms (Kopibog 1520-26/1870). Udvalgelsen af personer var foretaget efter konferering med Madvig.

- 278) Kilderne til forhandlingerne i ministeriet er adskillige mødereferater affattet med kontorchef Schwartzkopfs hånd. Det er nødvendigt her at tage visse kildekritiske forbehold mod fejlskrivning, misforståelser o.lign. Bedre belyses eksperternes holdning gennem de bemærkninger Min. afkrævede dem, da de "aldeles confidentielt" fik tilstillet Min.'s forslag, før det forelagdes Rigsdagen. Både referater og svarskr. i Journalsag O 233/1870.
- 279) Birch til Min.9/10 og 19/10-1870; Birch havde allerede i skr. 15/11-1863 (2E30/1861) gjort opmærksom på faget Religions betydning for de danske stile. Oversigterne over eksamensstile i Medd. ang. Kbh.Univ. 1857/63 p.481ff, og Medd. for Univ. 1864/71 p.476ff. viser, at flere stilemnner blev hentet fra det etiske og moralske område; jfr. F.Birch til provst Jens Paludan-Müller 28/5-1870 (NKS 3410; 4°).
- 280) Madvigs indlæg i Landstinget (se Rt.L.1870/71 sp.2742ff; sp. 2777ff; sp. 2928ff; sp. 2995ff; sp. 3017ff sp. 3060ff; sp. 3070ff; sp. 3078ff). Jfr. Per Krarup: Madvig. Et Minde-skrift. Bd.I p.235-36; Madvig: Livserindringer p.253.
- 281) Rt.F. 1870/71 sp. 357-69.
- 282) Rt.Tillæg C 1870/71 sp. 575-83 (vedtaget af F. ved 3.beh. 1/3-1871); Rt.Tillæg C 1870/71 sp. 827-31 (vedtaget af L. ved 3.beh. 20/3-1871).
- 283) Under behandlingen i Folketinget havde Venstres medlemmer været uenige, om faget Religion burde med i den 4-årige lærde skole eller ikke:
J.Tauber ønskede faget sluttet ved konfirmationen. ("Skolen har ingen Brug for det [Religion] som Middel til Aandsudvikling, og fra et religiøst Standpunkt maa det sikkert siges, at om end al Gjerning ved Skolen ligesom i alle andre Livsforhold bør ske i Gud, følger ingenlunde deraf, at Skolen bør gjøre Religionen til et selvstændigt Lærefag, thi derved udsætter den sig for at trivialisere dette Forhold og at nedbryde, hvor den tvertimod bør, ikke opbygge, men beskytte".
Rt.F. 1870/71 sp. 427; sp. 4252-53).
Th. Nielsen var uenig heri, da det var godt, at "baade Jurister og Matematikere gennem hele Skolen kunde høre Noget, der kunde danne, varme og oplyse dem"... "Jeg veed vel, at man ikke bliver religiøs paa Skolerne, men jeg tror, at ethvert Menneske er religiøst, og at han derfor vil have godt af at faa disse beslægtede Strenge anslaaede". (Rt.F. 1870/71 sp. 4280-81).
- 284) Rt.F. 1870/71 sp. 7151-7222.
- 285) Dagbladet 29/3-1871: Lovens vedtagelse skyldtes "vistnok dels Følelsen af Sessionens store Armod, som navnlig igaar hvilede tungt paa Folkethingets Samvittighed, dels den indtraadte Splittelse i Venstre, dels endelig ogsaa det Mod, hvormed Kofod og nogle af de Stemmer, der følge ham, erkjendte det ved Loven vundne store Fremskridt fra det Bestaaende"; jfr. Dagbladet 3/5-1871. Skolelovens tekst findes i Love og Anordninger 1871 p.294-97.

- 286) Se Den danske Rigsdag Bd.II p.55ff.
- 287) Der var flere grunde hertil: Ifølge Kgl.Anordn. 5/8-1871 afsluttedes fagene Tysk, Geografi, Naturhistorie og hhv. Latin for mat.afd. og Matematik for spr.afd. i IV kl., og der stilledes krav om minimumskarakterer i disse fag for at rykke op i V kl.; desuden stilledes IV kl.s hovedeks. lige med realeks., hvis et bestemt pointstal opnåedes, og endelig skulle begge retninger i IV kl. afslutte den tidrøvende latinske stil.
- 288) Se Madvig til Hall 28/4-1871 (Journalsag P339/1871). Selv om den nye lov var Madvig meget imod, blev han ikke holdt uden for forhandlingerne; ifølge Madvigs Erindringer p.253 deltog han "efter Pligt".
- 289) Min.Skr. lo/5-1871 til udvalgets medlemmer, øvrige rektorer, Hl, 5 privatskoler (Kopibog 881-901/1871 (trykt eks. af skr. i P339/1871). Udvalget bestod af rektorerne ved de fire skoler, hvor den mat.afd. skulle indføres, en enkelt skolebestyrer, professorerne i Matematik og Naturlære ved Universitetet og en mat.uddannet overlærer, Madvig samt ministeriets folk.
- 290) Realafdelingen var ikke nævnt i 1871-loven, men ministeriet ønskede den bevaret.
- 291) Der indkom betænkninger fra Rs,N,Vb,Rd,Ah,Rb,Hl,BK,BC,W,Sch (P339/1871). Lærermøder blev holdt i Odense 24/5 (Forhandlingsbog for Skolerådet 1863-1917): Forsk.sp.vedr. Lov 1/4-71 og Cirk.lo/5-71 blev diskuteret og til dels sat under afstemning; i Sorø 16/5-1871 (Forhandlingsbog ved Lærermøder): Forhandl. i anledn. af Min.Cirk. om den nye ordning; i Viborg 12/5 (rektor medd. indholdet af Cirk.lo/5) og 19/5 (forhandl. om Cirk. og rektors udkast til fag- og timefordeling og svar til Min.) Protokol for Lærermøder 1810-87. Lærermøder var desuden i hvert fald afholdt ved Ah. og Rs (ifølge betækn. indsendt til Min.).
- 292) J.Helms (BC) 25/5-1871; Chr.Listov (Hl) 30/5-1871; Milo og Schneekloth (Sch) 24/5-1871; H.G.Bohr (W) 29/5-71;
- 293) Jean Pio (BK) til udvalget 29/5-1871; jfr. Whitte (Rd) 22/5-1871.
- 294) Rs.Prg.1870/71 p.1-41;S. Povelsen: Nogle Ord om den forestaaende Ordning af det højere Skolevæsen p.20-21. Aftryk indsendt til Min.30/5-1871.
- 295) M.Bendtsen 27/5-1871 til udvalget (P339/1871); C.Paludan-Müller udgav sit svar som selvstændig pjece: Om Gjennemførelsen af den nye Undervisningslov for de lærde Skoler. Kbh.1871. Reformforhandlingerne bragte kun få pjecer i saml. med tidligere. Tvedelingen skulle foreløbig kun indføres ved 4 off.skoler (M,S,Od,Ah, ifølge 1871 loven § 8).
- 296) Lefolii 27/5-1871 til udvalget.
- 297) Kildemateriale: Kontorchef Schwartzkopfs fyldige mødereferater;

udvalgsbetænkning 19/6-1871 (trykt eks. i P339/1871); udvalgets forslag til administrative bestemmelser (trykt eks. i P339/1871).

- 298) Udvalget har sikkert tolket § 6 modsat rektor Povelsen, således at faget ikke kunne medtages i V-VI kl. (jfr. udvalgsbetænkningen). Bestyrer Thrige (Haderslev Læreres Skole) udtalte sig dog om kirkehistorie, men han mente, at denne var repræsenteret under faget Historie.
- 299) Ministeriet foretrak en anordning fremfor en bek., da det var ønskeligt af hensyn "til den Betydning det har for Skolen, at Reglerne ikke altfor hyppigt omgjøres, gives den større Stabilitet, som de faar ved at have Plads i en kongelig Anordning" (Min.Forestilling 48/1871 dateret 2/8).
- 300) Kgl.Anordn.5/8-1871 § 1 (Weis Bd.II p.180-81).
I udvalgets forslag var bibelhistoriens omfang fastsat "som Balslevs". I Min.Cirk.9/8-1871 (Weis Bd.II p.189) pålagdes det skolerne at holde optagelsesprøve med omhu, og Min. anførte, at Balslevs Bibelhistorie var af et passende omfang i faget Religion.
- 301) Tilstillet skolerne ved Min.Cirk. 12/7-1871 som vejledende forslag. (Weis Bd.II p.180; jfr. Bd.I p.90).
- 302) Min. Holdt ellers ikke Det teologiske Fakultet udenfor i spørgsmål, der vedrørte den lærde skoles religionsundervisning; bl.a. henvendte Min. sig flere gange til fak. i lærebogssagen (se ovenfor).

NOTER OG HENVISNINGER TIL KAPITEL III A (p.95-141).

- 1) Om Georg Brandes (1847-1931) se Paul V. Rubows skrifter: Georg Brandes Brilller (1932), Georg Brandes og hans Lærere (1927) og Hakon Stangerup: Kulturkampen. I (1946)
- 2) Georg Brandes: Forklaring og Forsvar. Kbh. 1872 p.78. Om debatten omkring "Emigrantlitteraturen" se Beth Juncker i Den politiske Georg Brandes. Kbh. 1973 p.27-66.
- 3) Georg Brandes: Emigrantlitteraturen. Kbh. 1872 p.15.
- 4) Se således Fædrelandet 4/4-1872, Dagbladet 27/3-1872.
- 5) Emigrantlitteraturen p.26-28.
- 6) Carl Rosenberg: Den frie Tanke og det danske Aandsliv i det 19de Hundredeaar (Heimdal 11-15/3-1872; 44: Den frie Tanke og Dr. Brandes (Fædrelandet 4-6/4-1872).
- 7) Forklaring og Forsvar p.45-47; C. Rosenberg havde i Heimdal 11/3 sat den frie tanke = den frie lyst = den frække tanke, og Rudolf Schmidt havde i Fædrelandet 11/3-1872 sagt, at den frie tanke intet betød, da alle, der tænkte frit, var fritænkere.
- 8) D.G.Monrad skrev anonymt under betegnelsen "44": Den frie Tanke og Dr. Brandes, s Forelæsninger (Fædrelandet 4-6/4-1872). Selvständigt tryk. Kbh. 1872 (citat fra Fædreland.5/4). Jfr. Svend Hauge: Studier over D.G. Monrad som religiøs Personlighed. Kbh. 1944 p.236ff.
- 9) J.P.Jacobsen i Nyt dansk Maanedsskrift Bd.I (1870-71) p.283-302, p.394-419, Bd.II (1871) p.247-267, p.537-551. J.P.Jacobsens oversættelse: Charles Darwin: Om Arternes Oprindelse ved Kvalitetsvalg eller ved de heldigst stillede Formers Sejr i Kampen for Tilværelsen. Efter Originalens 5.udg. Kbh. 1872.
- 10) Et Par Bemærkninger om Darwinismen (Nyt dansk Maanedsskrift. Bd.III p.228-36 1871-72); J.P.Jacobsens svar: Et Brev om Darwinismen (smst.p.394-96). Monrad imødegik desuden H.S. Vodskovs positive anm. i Dagbladet 11-12/6-1873 af J.P.J.'s oversættelse af Darwin (Dagbl. 15/8,19/8-1873).
- 11) Nyt dansk Maanedsskrift Bd. III p.235.
- 12) John Stuart Mill: Moral grundet paa Nytte eller Lykkeprincippet. Oversat og indledet af G. Brandes. Kbh. 1872. Oversættelsen uden indledning blev også trykt i Nyt Dansk Maanedsskrift. Bd.III p.352-84, p.536-55, Bd.IV p.138-169.
- 13) G. Brandes'indledning til John Stuart Mill: Moral grundet paa Nytte eller Lykkeprincippet p. I-II.
- 14) Smst. p. VIII.
- 15) Dagbladet 18/12-1872. Anmeldelsen slutter: "Hr. Brandes maa være en meget naiv ung Mand".

- 16) Se Bent Søndergård: Georg Brandes' forhold til socialismen i 1870'erne og 80'erne (Den politiske Georg Brandes. Kbh. 1973 p.67ff).
- 17) Jfr.Stangerup: Kulturkampen I p.18ff, p.187ff.
- 18) Georg Brandes' anmeldelse af A.C. Larsen: Breve til en Landsbypræst fra hans Ven Theodorus (Det nittende Aarhundrede Bd.V 1876-77 p.459).
- 19) Pseudonymet opløses hos P.G. Lindhardt: Holmens Provst Thomas Skat Rørdam. Kbh. 1969 p.60. P.A. Heiberg, der var brandesianer, begik selvmord i 1875.
- 20) Herman Trier (1845-1925) havde studeret pædagogik ved Universitetet, men tog ingen eksamen, da pædagogikken ikke anerkendtes som fag. Trier tog det meste af sit liv ivrigt del i den pædagogiske debat. Mange af hans indlæg er samlet i Pædagogiske Tids- og Stridsspørgsmaal I-III Kbh. 1892-93. Udgav det vægtige pædagogiske tidsskrift Vor Ungdom 1879-1903. Var ivrig studentersamfundsmand og blev senere borgerrepræsentations- og rigsdagspolitiker.
- 21) Se Stangerup: Kulturkampen I p.98f.
- 22) Herman Trier: Religion og Skole. En abstrakt pædagogisk Betragtning (Det nittende Aarh.II, 1875 p.337-44); genoptrykt i Pæd.Tids- og Stridsspørgsmaal. I); H.Trier: En pædagogisk Betragtning (Det nittende Aarh. IV, 1876 p.343-55); Herman Trier: Religionsundervisningen i de lærde Skolers øverste Klasser. Kbh. 1876 (Tids- og Stridsspørgsmaal I).
- 23) Nittende Aarh. II p.337; tankegangen udbredes nærmere p.338ff.
- 24) Smst. p.343.
- 25) Nittende Aarh. IV p.348-55.
- 26) Religionsundervisningen i de lærde Skolers øverste Klasser p.14-16.
- 27) Smst. p.7ff.
- 28) Se nedenfor p.131ff.
- 29) Th.Hansen: Religionsunderviisningen i de lærde Skoler (Theologisk Tidsskrift 1874 p.642); jfr. Kap.II p.80.
- 30) Det drejer sig om følgende indlæg: 1)Biskop P.C. Kierkegaards tale ved rektor P.K. Blicherts indsættelse i Ab. 6/1-1873 (Ab.Prg. 1872/73 p.7-25); 2)Res. kp. M.T. Lange (Nyborg): Om Religionsundervisningen i de lærde Skoler (Dansk Kirketid. 1873 sp. 72-77); 3)2.rkp. F.B. Helms (Vor Frue Kirke,Kbh.): Om Religionsunderviisningens Udelukkelse af de lærde Skoler (Berl.Tid. 3/9-1874); 4)Sp. P.A. Holm (Dalum): Den lærde Skole og Kirken (Theologisk Tidsskrift 1875 p.100-05); 5)P.A. Holm: Om Religionsunderviisningen i de lærde Skoler (Berl. Tid. 5/11-1875); 6)Kateket Fredrik Nielsen (Vor Frelzers K., Kbh.): Kirken og Skolen (Dagbladet 19/12-1875).

- 31) Ab.Prg. 1872/73 p.7-25.
- 32) Smst. p.19ff.
- 33) Citatet stammer fra biskop Kierkegaards indlæg på landemodet i juli 1873; han henviste her til sin rektorindsættelsestale (Beretning om Forhandlingerne paa Aalborg Stifts Landemøde Juli 1873 p.47-48).
- 34) Ab.Prg. 1872/73 p.24.
- 35) Talen blev offentliggjort i Ab.Prg, som alle andre latinskoler modtog, og refereret i bl. a. Aalborg Stiftstidende 7/1-1873 og i Fædrelandet 10/1-1873 (efter Ab.Stiftstid.).
- 36) Dansk Kirketid. 1873 sp.72-77.
- 37) Se M.T. Lange: Indlæg i Skolesagen. Nyborg 1872.
- 38) Folkeskolespørgsmålet er behandlet hos Joakim Larsen:Den danske Folkeskoles Historie 1818-1898 p.326ff; jfr. Skoletiden 1873-1875, hvor spørgsmålet om religionsundervisningens fremtidige stilling i Folkeskolen er til ivrig debat(se f.eks. Kr.Appel: Lidt om at faa Religionsundervisningen ud af Skolen.1874 p.112-13).
Rigsdagen kunne hverken enes pædagogisk eller politisk om sagen, og intet blev gennemført.
- 39) Theologisk Tidsskrift 1874 p.647ff.
- 40) F.B.Helms (1820-1900). 2.rkp. Vor Frue kirke 1857-76, sp. Viskinge-Aunsø 1876-86.
P.A.Holm (1823-92) havde tidligere som adjunkt i Rs. delta- get i religionsundervisningsdebatten (se Kap.II p.44ff). Han var 1869-80 sp. i Dalum og underviste samtidig i Religion i Odense Katedralskole.
Fredrik Nielsen (1846-1907). Kateket Vor Frelser K. 1873, prof. i Kirkehistorie 1877, biskop i Aalborg 1900, i Aarhus 1905.
- 41) Berl.Tid. 3/9-1874.
- 42) Dagbladet 19/12-1875.
- 43) Se Theol.T. 1875 p.102; Berl.Tid. 5/11-1875; Dagbl. 19/12-1875; jfr. Kierkegaards tale.
- 44) I latinskolen skal "Ungdommen settis til at lære Guds Frygt og anden Lærdom, hvormed de i Fremtiden kunde tiene Gud i Kirker, Skoler og Academier, eller i verdslige Bestillinger til meenige Mands Behov..." (Stig Iuuls udgave. Kbh. 1949 p.113).
- 45) Berl.Tid. 3/9-1874.
- 46) Berl.Tid. 5/11-1875.

- 47) A.C.Larsen havde angrebet Det teologiske Fakultets placering ved Universitetet i "Om det theologiske Facultet". Kbh. 1874.
Fredrik Nielsen havde selv i Dansk Kirketid. 1874-75 angrebet præsteuddannelsen, da han ønskede denne i nærmere forbindelse med kirken og menigheden (jfr. P.G. Lindhardt: Fem Aalborgbisper p.113ff.; P.G. Lindhardt: Holmens Provst p.43ff.)
Kampen om fakultetet er behandlet i en utrykt prisafhandling af Knud B. Christoffersen: Det teologiske fakultets historie 1860-1900 p.97ff (se KHSaml. 1972 p.210ff).
- 48) Theol.T. 1874 p.646.
- 49) Berl.Tid. 3/9-1874.
- 50) Dagbladet 19/12-1875.
- 51) Den mest fremtrædende repræsentant for den martensenske retning, der deltog i debatten om religionsundervisningen, var provst Fr.V. Andersen (se nedenfor).
- 52) Her repræsenteret ved P.A. Holm. Indre Mission havde endnu ikke særlig stor forbindelse til den lærde skole.
- 53) I løbet af 1870'erne forsøgte en række grundtvigianere at slå bro over svælget mellem den lærde skole og højskolen ved at genoplive den gamle tanke om en højere folkehøjskole i Sorø. Selv om kultusminister Fischer ikke var uden velvilje over for tanken, strandede sagen endeligt i slutningen af 1870'erne (Roar Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark 1841-92 p.283-311). Latinskolen og højskolen forblev to forskellige verdener.
Jfr. debatten efter pastor C. Hostrups tale ved højskolemødet i Sorø 29/9-1874 om højskolen og den lærde skole (Fædrelandet 1/10, 8/10, 9/10, 12/10, 16/10 og 19/10-1874) og rektor C. Berg (Fb): Om Skolernes Forbindelse og Grundtvigianerne (Fædrelandet 16/3-1876).
- 54) C.Møllers plan (trykt eksemplar i L.A.Sj. Metropolitan-skolens Arkiv. Rektors Korrespondancesager 1874). Planens hovedindhold blev gengivet i Fædrelandet 18/8-1874 og i Berl.Tid. 22/8-1874. Om Christen Møller se Lindhardt: Fem Aalborg Bisper p.155-185.
- 55) C.Møller: Efterretning om den udvidede Religionsundervisning for Latinere 1875-76. Kbh. (1876).
- 56) Bestyrerens opfordring (Bk Prg. 1874/75 p.29); gentaget i Prg. 1875/76 p.41.
- 57) Møller: Efterretning p.5.
- 58) Christen Møllers religionskursus blev anledning til, at han tog søndagsskolesagen op. Selv om elevernes udholdenhed var tilfredsstillende, opdagede Møller snart, at latin-skole drenge holdt sig borte fra de almindelige søndagsskoler, og da han mente, at de trængte til at møde religion på en anden måde end som skolefag, "saa at de kunde føle hjærtelig Glæde ved Guds Ord og faa Lyst til at gaa i Kirke, naar de blev store", begyndte han fra 1877 at samle latin-

skolernes elever mellem 7 og 13 år til børnegudstjenester. Møller fik større succes med børnegudstjenesterne, end han havde med den udvidede undervisning. De varede ved, indtil han i 1888 måtte opgive dem p.g.a. tidmangel, og han angav selv, at deltagerantallet de første år var 200 senere op imod 700 (se Christen Møller, Henry Ussing, Enrique With: Fra Børnegudstjenesten. Fem Prædikener med tilhørende Fortællinger. Kbh. 1879; Minder om Børnegudstjenesten i Bethesda. Kbh. 1889; Elith Olesen: Børn og unge i dansk kirkeliv. Kbh. 1958 p.58).

- 59) Eleverne blev undervist i Apostlenes Gerninger på grundsprøget af lærer ved skolen, cand.teol. Christian Vedel og senere af sp. C.V. Gøtzsche. Timen i Religion synes at være inkorporeret som en fast bestanddel af undervisningen (Fc. Prg. 1875/76 p.12; 1876/77 p.18).
- 60) Cand.teol. L.Petersen underviste eleverne i V-VI klasse i Bjergrædiken og Rom. 1-8 (Mariboe Skoles Prg. 1876/77 p.8, p.14).
- 61) Møller: Efterretning p.5.
De to Borgerdydskoler og Det v.vestenske Institut meddelte i 1876 Roskilde Konvent, at deres elever ingen supplerende undervisning modtog (se "Schematisk Udvalg af de fra Rectorer og Skolemænd til Roskilde-Convents Udvalg velvillig indsendte Betænkninger.." (Journalsag U508/1876). Prg. for St.Kongensgade 1876/77 p.11 anførte, at eleverne i de øverste klasser havde fået mulighed for at få religionsundervisning på skolen i udvidet form, "saavel i dogmatisk som i kirkehistorisk Retning", men programmet nævnte ikke, om tilbudet blev modtaget.
- 62) Ab Prg. 1874/75 p.7; 1875/76 p.36-37; 1876/77 p.8-9. Rektor Bøggild til Min. 25/2-1877 (journalsag U508/1876).
- 63) Rb.Prg. 1875/76 p.21; programmerne for 1874/75 og 1876/77 anførte intet om ekstra undervisning.
- 64) Rektor Lefolii (Vb) til Roskilde Konvent 7/3-1876 (Vb.Prg. 1875/76 p.136).
- 65) Nyk.Prg. 1874/75 p.32-33; 1875/76 p.13; i 1876/77 fortsatte sp. H.T.J. Haar L.Kochs initiativ og gennemgik Apostlenes Gerninger (Prg. 1876/77 p.14).
- 66) P.A.Holm i Theologisk Tidsskrift 1875 p.105.
- 67) L.A.Fyn.Odense Katedralskoles Arkiv. Rektors Kopibog 1866/76 (P.Petersen til provst F.V. Andersen 12/3-1876).
- 68) Hl.Prg. 1876/77 p.76-77; Rektor Forchhammer til Roskilde Konvent 20/3-1876 (Hl.Arkiv. Rektors Kopibog 1873-81); Fængselspræsten. Pastor Vilhelm Muncks Optegnelser. Memoirer og Breve XXXVI p.220-21).
- 69) Sager vedr. Fag- og Timefordeling 1845-1915. Aalborg; jfr. Ab.Prg. 1873/74 p.7.

- 70) Rektor Blichert (Ab) 20/7-1874 til Min.; Madvigs udtalelse 29/7-1874 (Sager vedr. Fag- og Timefordeling.Ab.); Min.skr. til Ab. rektor 6/8-1874 (Kopibog 1890/1874); jfr. Ab.Prg. 1874/75 p.7.
- 71) Rektor Bøggild (Ab) 9/8-1875 til Min. (Sager vedr. FTF.Ab); Min.skr. 14/8-1875 til Ab. rektor (trykt i Ab.Prg. 1875/76 p.36-37); ministeriet tvivlede åbenbart på undervisningens frivillighed; rektor havde meddelt ministeriet, at samtlige elever i IV-VI kl. deltog i undervisningen i 1874/75.
- 72) Ministeriets tilladelse skabte hurtigt præcedens.Rektor Blichert, der var flyttet fra Ab. til Rs., søgte således i 1875 at få indført betalt religionsundervisning i Rs. under henvisning til, at Min. havde tilladt dette i Ab. Min afslog anmodningen, hvilket sikkert førte til, at Ab's tilladelse blev trukket tilbage.(P.K.Blichert til Min. 17/7-1875 (Sager vedr. FTF. Rs.); Min til Rs. rektor 28/7-1875 (Kopibog 1683/1875).
- 73) Christen Møller 11/5-1875 til F.V.Andersen (Kgl.Bibl.Ny Kgl.Saml. 4532,4^o kps.3).
- 74) Referat af F.V. Andersens foredrag og den efterfølgende debat findes i Roskilde Præstekonvents Forhandlingsbog 1858-1881 (Roskilde Stiftsbibliotek). Fr.V.Andersen lod foredraget trykke som afhandling i Fædrelandet 28/10-1875 og i Dansk Kirketid. 1876 sp. 35-47; sidstnævnte sted sp. 48-51 findes ligeledes et referat af debatten.
- 75) Jfr. Den da. Kirkes Historie VII p.201ff.
- 76) Dansk Kirketid. 1876 sp.48-51.
- 77) Fædrelandet 28/10-1875; se Dansk Kirketidende 1876 sp.35 note 1.
- 78) Niels Munk Plum: Københavns Præstekonvent. 1843-1943. Kbh. 1943 p.7ff.
- 79) Jfr. Kap. II note 265.
- 80) Mødet er refereret i Københavns gejstlige Konvent. Forhandlingsprotokol III 1858-1880 (107 B-109 B); jfr. Munk Plum p.9 om protokollens nøjagtighed.
- 81) Protokollen angiver ikke, om det er prof. C.E. Scharling eller sønnen prof. C.H. Scharling.
- 82) Dansk Kirketid. 1876 sp.47.
- 83) Roskilde Konventsudvalgs udtalelse er trykt i Vb.Prg. 1875/76 p.134-36.
- 84) Weis Bd.I p.16-17.
- 85) G.Lund til Min. 20/2-1877 (Journalsag U508/1876).
- 86) Konventets korrespondancesager er ikke bevaret for disse år. (Roskilde Præstekonvents Arkiv. Sjællands Stiftsbibliotek). Disse er sikkert forsvundet i forbindelse med den

usikre opbevaringsmåde hos skiftende formænd. På denne måde er en af forhandlingsprotokollerne (1882-1894) forsvundet (se notits i protokollen 1895-1909: "Ved Afleveringen af Roskilde Konvents Arkiv til Pastor L. Glahn, Snoldelev i 1908 manglede et Bind..." Så sent som 12/4 1928 klagede prof. F. Rønning i et brev til L. Glahn over arkivets opbevaringsmåde.

- 87) En gennemgang af Ringsted-Alsted Herreders Provsti. Journal samt Indkomne Sager 1875-77, Ringsted-Benløse Præstearkiv og Fr. V. Andersens privatarkiv (Ny kgl. Samling 4532,4^o) gav intet resultat.
- 88) Fgl. betænkninger er opsporet: Blichert (Rs) 24/2-1876 (Sj.L.A. Roskilde Katedralskole. Rektoratets Journal og Kopibog 1875-1882); Forchhammer, (Hl) 20/3-1876 (Hl.Arkiv.Rektors Kopibog 1873-1881); Listov (N) (Nyk.Prg. 1875/76 p.14-15); P. Petersen (Od) 12/3-1876 (L.A.Fyn. Odense Katedralskole. Rektors Kopibog 1866-76; jfr. Forhandlingsprotokol for Skolerådet 1863-1917); Lefolii (Vb) 7/3-1876 (L.A.Vib. Viborg Katedralskole. Rektors Kopibog 1859-81, trykt i prg. 1875/76 p.136); Whitte (Rd) 11/3-1876 (L.A.Vb. Randers lærde Skole. Rektors Kopibog 1871-1909); Krarup (Rb) 6/3-1876 (kort referat i Rb.Prg. 1875/76 p.46-47 - in extenso i Roskilde rektors skr. til Min. 21/11-1888. Journalsag 781/1888. Krarup forflyttedes i 1882 til Roskilde); J. Helms(BC) (Sj.L.A. Borgerdydskolen (C). Indkomne Breve samt Koncepter 1867-94); M. Hammerich (tidligere bestyrer BC) maj 1876 (Fædrelandet 18-19/9-1876).
- 89) Ifølge forordning af 7/11-1809 § 14 skulle der føres særskilte protokoller over "alle Skolens Brevvexlinger med Directiønen, Ephorerne og Andre, med hvem Brevvexling kan forefalde". Disse protokoller skulle føres af rektor, og eforatet føre tilsyn hermed. Alle statsskolers skrivelser til Roskilde Konvent burde således kunne findes i rektorernes kopibøger, men forordningen er langt fra overholdt (jfr. note 88). I Sorø synes årsagen ikke at være rektors forsømmelighed, men snarere, at Roskilde Konvents skrivelse af rektor blev anset for at være af privat karakter. (Hverken skr. fra Roskilde Konvent eller rektor Tregders svar findes i skolens arkiv - Breve til Rektor 1875-77, Rektors Kopibog). I Fr.borg betragtedes svaret til Roskilde Konvent ikke for så vigtigt, at det medtoges i protokollen "Copier af vigtigere Skr. fra Rektoratet og Forstanderskabet" 1864-77; derimod blev Roskilde Konvents skr. nævnt i Protokol over ankomne Skrivelser 1872-1940. (Fr.borg Statsskoles Arkiv på skolen).
- 90) C.Rothe sendte 19/7-1876 kultusminister Ficher et eksemplar (ligger i U508/1876); C.Møller benyttede bl.a. oversigten til at give Roskilde Konvent en redegørelse for skolernes svar (Dansk Kirketid. 1876 sp. 625-26).
- 91) Se f.eks. rektor Forchhammer 20/3-1876 til provst Andersen.
- 92) Se Schematisk Udtog.
- 93) Rektor Lefolii til Roskilde Konvent 7/3-1876.

- 94) Lefolii havde kort efter 1871-ordningens indførelse over for en større forsamling af præster i Viborg Stift udtrykt tilfredshed med religionsundervisningens indskrænkning og samtidig fremsat ønske om, at præsterne ville tage sig af ungdommen.
- 95) Citatet stammer fra rektor Listovs skr. 21/5-1875 til Min., som han i sit svar til konventet henviser til. (Nyk.Prg. 1874/75 p.32-33).
- 96) Forchhammer og Helms deltog i drøftelserne i ministeriet i sommeren 1870, forud for kultusminister Halls fremsættelse af skolelovsforslaget i Rigsdagen. (Jfr.Kap.II p.83).
- 97) Forchhammer 20/3-1876 til provst Andersen.
- 98) J.Helms til Roskilde Konvent.
- 99) Fædrelandet 18/9-1876.
- 100) Se bl.a. H.Martensen: Katholicisme og Protestantisme. Et Leilighedsskrift. Kbh. 1874, Jfr.Kap. V. lb.
- 101) Skolerne beskæftigede sig mere indgående med disse spørgsmål i 1877 end i deres svar til Roskilde Konvent. Kildematerialet er desuden mere fuldstændigt bevaret.
- 102) Sagen blev atter berørt på sommermødet 21. juni 1876; her tog sp. Johannes Clausen afstand fra indholdet af skrivelsen til landemodet, men han vandt ikke tilslutning. (Dansk Kirketid. 1876 sp. 624-31); om Clausens synspunkter se p. 131.
- 103) Fr.Vilh. Andersen 21/6-1876 til bisperne; med denne skrivelse fulgte en særskilt skrivelse fra Roskilde Konvents udvalg til landemoderne, hvori udvalget redegjorde for de tanker, der lå bag initiativet. (Et trykt eksemplar af begge skrivelser findes i Sjællands Stifts Bispekontor. Landemodeakter 1860-86).
- 104) Se provst F.V. Andersens udtalelser på Roskilde Konvents møde 20/11-1890 (Dansk Kirketid. 1891 sp.204-05). Brevene som ifølge Andersen skulle være udvekslet mellem ham og Martensen synes ikke bevaret. Roskilde Konvents arkivsager findes ikke for disse år, og en gennemgang af Sjællands Stifts Bispearkiv. Journal og Kopibog 1875-76, Ringsted-Alsted Provstis Arkiv. Journal og Indkomne Sager 1875-76 samt Martensens og F.V. Andersens privatarkiver har ikke givet resultat.
- 105) Acta Synodi Johanneæ 1876 p.14.
- 106) Om landemode se Matzen & Timm p.201-05.
- 107) Om forholdet mellem alm.landemode og udvidet landemode jfr. Carl Trock: Om Det kirkelige Raads tilblivelse II p.189f (KH Saml. 1972). Kilderne til landemodernes forhandlinger er ikke særlig udførlige. De trykte landemodeakter indeholder meget korte referater af møderne og deres beslutninger (Acta Synodi Johanneæ (Sj.Stift) 1876 p.17; Lolland-Falsters Stifts Landemodes-Akt for 1876 p.38-39; Fyens Stifts Landemode-Act

for Aaret 1876 p.25; Beretning om Forhandlingerne paa Aalborg Stifts Landemode Juli 1876 p.37; Viborg Stifts Synodal-Act 1876 p.46; Aarhus Stifts Landemodes-Act for Aaret 1876 p.44; Forhandling ved Ribe Stifts Landemode 1876 p.32-33).

De originale landemodeprotokoller indeholder ikke mere end de trykte referater (se f.eks. Ribe Bispearkiv. Landemodeprotokol 1855-90 Folio 396 og Aalborg Bispearkiv. Landemodeprotokol 1842-78 Folio 444B; Lolland-Falster Stifts Landemodeprotokol 1849-1886 nævner endog kun, at landemodet er afholdt.).

Bilagene til landemodernes forhandlinger er enten ikke bevarede eller indeholder som Sjællands Stifts Bispekontor. Landemodeakter 1860-86 intet udover Roskilde Konvents skrivelse.

- 108) Stiftamtmand Rosenkrantz, biskop Laub og stiftsprovst Swane til Min. 14/8-1876 (Journalsag U5o8/1876).
- 109) Foruden Københavns gejstlige Konvent (se ovenfor) havde et andet konvent, Vejle Amts søndre Provstis Præstekonvent, tilsluttet sig ønsket om genindførelsen af religionsundervisningen. (Forhandling ved Ribe Stifts Landemode 1876 p.33). Vejle Amts søndre Provstis Præstekonvents arkiv synes ikke bevaret.
- 110) Kun Aarhus og Viborg landemoder nåede at indsende anmodninger, inden ministeriet tog sagen op. (Skr. fra biskop Brammer 8/7-1876 til Min.; skr. fra Rosenkrantz, Laub og Swane 14/8-1876 til Min. (Journalsag U 5o8/1876).
- 111) Min. henviste til H.N. Clausens mindretalsudtalelse 1857 (se Kap.II p.21).
- 112) Min.skr. til biskopper og Det teol.Fak. 22/8-1876 (trykt i Medd. 1857-78 p.296-98).
- 113) Se Kap.II p.57ff.
- 114) Hertil kom Viborgbispen Otto Laub, men han var ikke blevet anmodet om at udtale sig i 1862. Laub fik heller ikke denne gang lejlighed til at besvare ministeriets skrivelse, da han blev syg lige før Viborg Domkirkes genindvielse 10/9-1876 (Laub til Martensen 14/9-1876. Biskop Otto Laubs Levnet. En Livsskildring i Breve. IIp.397-400). Viborg Landemodes skr. til Min. viste dog, hvilken holdning bispen havde til religionsundervisningen.
- 115) Biskoppernes betænkninger i Journalsag U5o8/1876 (utilstrækkeligt uddrag i Medd. 1857-78 p.299-306).
- 116) Jfr. H.Martensen: Den christelige Ethik. Den specielle Deel. II Den sociale Ethik. Kbh. 1878 p.357ff.
- 117) Martensens betænkning 26/8-1876.
- 118) Brammers betænkning 23/9-1876
- 119) Jfr. Kap.V 3b.
- 120) Se note 111.

- 121) Martensen 1/7-1876 til L.Gude (Biskop H.Martensens Breve III.Udg. af Bjørn Kornerup p.105).
- 122) Venstres organ Morgenbladet skrev således 13/2-1877:"Det theologiske Fakultet har længe været i en Tilstand saa medynkvækkende, at man kunde fristes til at tro, det var Myndighedernes Mening ad denne Vej, at ødelægge Theologien som Universitetsfag".
- 123) Det teol.Fak's betænkning 25/11-1876 (U508/1876); trykt i uddrag i Medd. 1857-78 p.298-99 og i Aarbog for Kjøbenhavn Univ.m.m. 1876-81 p.34-37.
- 124) Se Hermansens og Hammerichs udkast samt Fr. Hammerichs skr. 22/11-1876, hvori han redegjorde for sin afstandtagen fra Hermansens udkast.H. Scharling støttede hovedsagelig Hermansen og P. Madsen Hammerich. (Teol.Fak.Dekanatssager 1876/77).
- 125) H.Scharling anførte i en påskrift på Hammerichs udkast, at sagen skulle behandles ved et fak.møde. Der findes ingen mødeprotokol for Det teol. Fak.
- 126) Professorstillinger blev i disse år ikke besat uden dramatik og mindre skandaler(se Den da.Kirkes Hist.VII p.202ff).
- 127) Den syvende biskops (Laub) holdning til dette spørgsmål er ukendt, da Viborg Landemodes skr. 14/8-1876 kun udtalte sig om sagen i almindelighed.
- 128) C.Hermansen, H.Scharling, P.Madsen (se Hermansens udkast. Dekanatssager 1876/77).
- 129) Fr.Hammerichs udkast (Dekanatssager 1876/77).
- 130) Se P.Madsens påskrift 24/11-1876 (Fr.Hammerichs udkast).
- 131) Fak.henviste her til M.Hammerichs artikel i Fædrelandet 18-19/9-1876.
- 132) Teol.Fak. 25/11-1876 til Min.
- 133) Biskop Balslev mente dog, at mindre stykker af GT kunne indgå.
- 134) Engelstoft: Rom.; Lind: 1.Kor. eller 1.Pet. + 1.Joh.;Teol. Fak: Enten udvalgte stykker eller et helt mindre nytestamentligt skrift.
- 135) I forbindelse med redegørelsen for den nye undervisningsindhold henviste ministeriet til H.N. Clausens mindretalsudtalelse fra 1857 og til nogle bispers udtalelse i 1862. Forskellen var blot, at medens ministeriet foreslog, at NT-teksterne skulle læses på dansk, foreslog de betænkninger, der blev henvist til, at de skulle læses på originalsproget.
- 136) Se Engelstofths og Det teol.Fak's betænkninger.
- 137) Se P.E.Linds betænkning. Balslev ønskede højst græsk indført i mindre omfang, da det ellers ville kræve lektielæren.

- 138) Martensen skrev 22/9-1864 til L.Gude: "At opoffre eller forvanske den lærde Skoles Eiendommelighed i Naturvidenskaberne Interesse er aandelig talt en Concession til det Revolutionaire, der paa alle Puncter vil bryde med Traditionen og fornægter den i Sandhed historiske Dannelsen. En god Reaction er ogsaa her fornøden" (Martensens Breve II p.116). Martensen havde ikke skiftet standpunkt siden 1864 (se Den christelige Ethik. Den specielle Deel II.Kbh. 1878 p.361-62).
- 139) Brammer havde bevaret sine gamle standpunkter om skolevæsenet og om forholdet mellem kirken og den lærde skole. Han indsendte således sin bog "Vor Tids Fordringer til Danmarks Skolevæsen, drøftede i Taler og Breve".Kbh. 1850 til ministeriet som bilag til betænkningen. Bogen indeholdt bl.a. Brammers tale ved rektor Birchs indsættelse som rektor i Horsens 1849 ("Forholdet mellem Kirken og Latinskolen i Danmark"); jfr. Brammer 23/9-1876 til kultusminister Fischer (Bjørn Kornerup: Bispebreve til Kultusminister J.C.H. Fischer. KHSaml. VI Rk.II 1936-38 p.585-86).
- 140) Bestemmelser om Skolelærer- og Skolelærerindeexamen 20/9-1875. (Love og Exp. vedkommende Kirke- og Skolevæsen 1875-77 p.70-86).
- 141) Smst. p.73.
- 142) Jfr. Min.bek. 13/5-1850 § 4,7.
- 143) Brammer mente, at man enten kunne bruge de samme lærebøger, som blev foreslået anvendt ved lærereksamen, deriblandt Liscos, Rindoms og Kurtz' lærebøger (Se Love og Exp. 1875-77 p.73) eller, hvilket Brammer helst så, K.Graul: De forskellige christelige Troesbekjendelser i deres indbyrdes Afvigelser i Læren belyste af Guds Ord. Oversat af Adolf Enkebølle. Khb. 1857. Grauls Lærebog bestod dels af en række afsnit, der behandlede "afvigende Lærdomme" i andre kirkesamfund og hos sekter, dels af fem afsnit om "den rene Lære". Flere af de sidstnævnte var hentet fra konkordieformelen. På dette punkt lignede Grauls og Kurtz' Lærebog hinanden. Ministeriets forslag til lærebøger ved lærereksamen og Brammers forslag til lærebøger i den lærde skole var nye eksempler på, at man ikke var så nøjeregnende med, hvilket teologisk indhold tros- og sædelæren fik (jfr. Kap.II p.36ff). Om Karl Graul se Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche VII p.70-74; Neue Deutsche Biographie VII. Berlin 1966 p.8.
- 144) Et parallelt eksempel var Monrads forslag fra 1861 om at afskaffe eksamen i de øverste klasser, der samtidig fik ham til at beskæftige sig med lærerspørgsmålet.Se Kap.IIp.57ff.
- 145) Se p. 143.
- 146) Se indberetningerne fra Brammer, Engelstoft, (Monrad), Balslev og Teol.Fak. Biskopperne Lind og Martensen beskæftigede sig ikke med dette spørgsmål.
- 147) Jfr. Kap. IV.

- 148) Ministeriet havde 2/7-1875 på biskop Martensens foranledning udtalt betænkeligheder ved de hyppige dispensationer til teologiske kandidater, der ville aflægge de praktiske prøver i Homiletik og Kateketik uden at deltage i Pastoralseminariet. (Love og Exp. 1875-77 p.49-50). Om Pastoralseminariet, dets prøver og mulighederne for at opnå fritagelse for at deltage i dets øvelser Se: Samling af de for Universitetsforholdene gjældende Retsregler. Bd.I. Kbh. 1884 p.39-40, p.65-66; Matzen & Timm p.247.
- 149) Foredraget blev trykt i Fædrelandet 28/10-1875, ni dage efter mødet. Artiklen i Fædrelandet er ikke helt identisk med foredraget, da F.V.A. ikke havde noget egentligt manuskript (se herom Dansk Kirketid. 1876 sp.35).
- 150) F.Friis Berg: Roskilde Konvent gennem 100 Aar. Kbh. 1942 p.12-13.
- 151) Følgende dagblade er gennemgået systematisk i det her behandlede tidsrum: Fædrelandet, Dagbladet, Berl.Tid. og Morgenbladet.
- 152) Fædrelandet: 22/10-1875 (om Roskilde Konvents forhandlinger); 28/10-1875 (provst Andersens foredrag); 26/6-1876 (om Rosk. Konvents initiativ); 11/9-1876 (om de videre forhandl.: landemoderne, bisperne, Teol.Fak.).
Dagbladet : 29/6-1876 (avisen havde først via Vb.Prg. 1875/76 p. 134-36 fået oplysninger om Rosk.Konvents initiativ); 11/9-1876 (Min.skr. til bisperne og Teol.Fak.); 26/10-1876 (notits om Rosk. Konvents møde 31/10).
Berl.Tid.: 11/9-1876 (Min.skr. til bisperne og Teol.Fak. 22/8-1876 citeres in extenso).
Morgenbladet: 14/6-1876 (kort notits om Rosk.Konvents møde 21/6).
- 153) Helge Kjærgaard: Den danske Skoles Tidsskrifter (i Opdragelse og Undervisning i Danmark. Bd.II p.183-210).
- 154) Tidsskriftets første række (1860-1873) indeholdt en del artikler m.v. af pædagogisk interesse, men med Ny Række Bd.Iff. 1874ff. forsvandt det pædagogiske aspekt, og fra Bd.III tog man konsekvensen heraf og ændrede titlen til "Nordisk Tidsskrift for Filologi".
- 155) Nogle af de lærde statsskolers lærere samledes ved et møde i Aarhus i 1858 (Møde i Aarhus af Lærere ved de jydsk lærde Skoler den 24de Juli 1858. Aarhus 1858), men initiativet blev ikke gentaget. Et forsøg på at oprette en forening for Hovedstadens lærere ved de højere skoler i 1860'erne mislykkedes (Hans Kyrre: Det pædagogiske Selskab gennem hundrede Aar. Kbh. 1920 p.140ff.). Om organiseringen af den lærde skoles lærere omkring 1890 se Skovgaard-Petersen p.107ff.
- 156) Se to anonyme indlæg: En Skolemand: Religionsundervisningen i de lærde Skoler (17/10-1876); En Historiker: Religionsundervisningen i de lærde Skoler (5/11-1876). Bagved de to anonyme skjuler sig utvivlsomt Morgenbladets redaktion; bladet bragte ingen redaktionelle kommentarer til artiklerne.
- 157) Morgenbladet 17/10-1876.

- 158) Fischer udgav som adjunkt i Slagelse i 1851 bogen "Astro-
nomien og Skriftens Autoritet". Han ophørte samme år med
at være religionslærer og i 1852, da Slagelse lærde Skole
nedlagdes, med at være latinskolelærer. (J.C.H.Fischers
Politiske Dagbøger 1852-56, 1872-75. Udg. Ib Gejl.Aarhus
1966 p.XI-XII).
- 159) Morgenbladet 5/11-1876.
- 160) Om forholdet mellem bisperne (især Martensen) og ministeren:
se nedennævnte brevsamlinger med indledninger: Bjørn Korner-
rup: Bispebreve til Kultusminister J.C.H. Fischer (KHSaml.
VI Rk.II p. 554-677: Balslev, Brammer, Bd.III p.38-143:
Engelstoft, Laub; p.314-95: Monrad, Swane (Vb); Johannes
Kok: Nogle Breve til Biskop G.P. Brammer. Fra H. Martensen
(Theologisk Tidsskrift IV, 1887 p. 284-312 (se især 25/6-
1875); Bjørn Kornerup: Biskop H. Martensens Breve. Bd.III
(se især 1/7-1876).
Det var ikke kun Fischer, Martensen havde et køligt for-
hold til. Han havde ikke meget sympati for det moderne
politiske liv og så i regelen temmelig negativt på de skif-
tende kultusministre (Bjørn Kornerup: En Redegørelse fra
Biskop Martensen. Pers.hist.Tidsskr. 10.Rk. IV, 1937 p.75ff,
jfr. Martensen 22/7-1874 om min. Worsaae (Martensens Breve
III).
- 161) Jfr.Henning Jensen: Skal Skolen være med eller uden Religion?
(Dansk Kirketid. 1876 sp.745-51).
- 162) Om de radikales vanskeligheder med at få deres indlæg pub-
liceret se Stangerup: Kulturkampen I passim og Georg Bran-
des: Levned II Kbh. 1907 p.67f.
- 163) Johannes Clausen (1832-1908), 1866-77 sp. i Ryslinge. Deltog
i 1861 sammen med Vilh. Beck i reorganisationen af IM; i
1874 udtrådte han af IM's bestyrelse og nærmede sig mere og
mere grundtvigianismen.
- 164) Refarat af Johannes Clausens indlæg (Dansk Kirketid. 1876
sp. 627ff).
- 165) Som eksempler på skoler, hvor den kristelige livsanskuelse
herskede, nævnte Clausen folkehøjskolerne.
- 166) Især medlemmerne af konventsudvalget provst J. Paludan-Mül-
ler og stiftsprovst C. Rothe tog til orde imod Clausen
(Dansk Kirketid. 1876 sp. 628ff).
- 167) Henning Jensen (1838-1929). Sognepræst i Pedersker 1872-79,
Stenmagle-Stenlille 1879-85. Afskediget 1885 af politiske
grunde. Senere venstrepolitiker og journalist. Kirkeligt
stod han først IM nærmest, senere grundtvigianerne, men blev
efter afskedigelsen mere og mere radikal (jfr. nedenfor).
Henning Jensen: Skal Skolen være med eller uden Religion?
(Dansk Kirketid. 1876 sp. 745-51).
- 168) Christen Møller: Religionsundervisningens Tilbageførelse i
den lærde Skoles øverste Klasser (Fædrelandet 20/11-1876).
- 169) C.Møller imødegik fhv. bestyrer Martin Hammerichs betænkning,

som han afgav til Roskilde Konvent. Hammerich var her gået bestemt ind for at gøre Religion til et eksamensfag. Hammerichs betænkning indgik i den off.debat, da den blev trykt i Fædrelandet 18-19/9-1876.

- 170) Henning Jensen: Svar til Hr. Pastor Chr. Møller (Dansk Kirketid. 1876 sp. 814-17).
- 171) Henning Jensen var sognepræst på Bornholm.
- 172) DBL XVI p. 378-79; DPS V p.62-66.
- 173) Fædrelandet 20/11-1876.
- 174) Se endvidere Fredrik Nielsen: Kirken og Skolen (Dagbladet 19/12-1875, jfr. ovenfor p.105ff):, Kr.Appel: Skal Skolen være med eller uden Religion? (Skoletidende 1876 p.494-96). Også Grundtvig blev inddraget i debatten. Udgiveren C.J. Brandt meddelte i Dansk Kirketid. 1876 sp. 57-68, sp.79 en Grundtvig-tekst "Om den kristelige Undervisning". Brandt benyttede teksten til at vise, at man kun ville opnå lidt ved at udvide religionsundervisningen i de lærde skoler, da alt afhang af lærernes indstilling.
- 175) Se Den danske Kirkes Hist. VII p.208ff.
- 176) Min.Rundskr. 16/2-1877 til landets rektorer (÷ Rønne) (Kopibog 243-255/1877 - trykt i Medd. 1857-78 p.306-07). Privatskolerne blev ikke spurgt, da de i modsætning til statsskolerne selv havde frihed til at bestemme den praktiske gennemførelse af nyordningen.
- 177) Stiftsprovst C.Rothe havde som nævnt 19/7-1876 indsendt C.Møllers ekstrakt af rektorernes svar til Roskilde Konvent til ministeriet (U508/1876).
- 178) Rektorernes svar i U508/1876. Udtog i Medd. 1857-78 p.307-12. Nogle rektorer udtalte dog, at de var glade for ministeriets forslag, og at de fuldt ud støttede ministeriets bevæggrunde. Rektor C.Berg (Fb) redegjorde for, hvorfor han og skolens lærere havde skiftet standpunkt m.h.t. Religion: Det var vigtigt, at skolen ikke under "Tidsaandens stærke Anfægtelser" svigtede sin hovedpligt at sørge for "en harmonisk Udvikling af alle Aandens Evner" ved at lade "Trosevnen gaa for Lud og koldt Vand".(C.Berg til Min. 23/2-1877). Flere rektorer gjorde direkte opmærksom på, at sagen var afgjort, inden de udtalte sig, men kritiserede ikke forholdet. (Fibiger (H) til Min. 28/2-1877; Bøggild (Ab) til Min. 25/2-1877).
- 179) G.Lund til Min. 20/2-1877.
- 180) Schematisk Udtog (U508/1876); jfr. de enkelte betænkninger til Roskilde Konvent.
- 181) Min.skr. 22/8-1876 til bisperne og Teol.Fak.; Min.skr. 16/2-1877 til rektorerne.
- 182) F.eks. de klassiske sprog.

- 183) Kun rektor Blichert (Rs) erklærede uden at fremhæve vanskelighederne, at der "Intet til Hinder" var for at gennemføre ministeriets forslag.
- 184) Listov (N); P.Petersen (Od); Bøggild (Ab).
- 185) Forchhammer (Hl) til Min. 5/3-1877.
- 186) P.Petersen havde i første omgang (5/3) undladt at besvare, hvorledes faget kunne placeres inden for de 30 timer. Min. indhentede ved skr. 10/3 yderligere betænkning fra P.Petersen (U508/1876).
- 187) Jøder og andre trossamfund, kirkelige retninger i Folkekirken, der stod hårdt imod hinanden, eller forældre, der mente, at religionsundervisningen virkede mere nedbrydende end opbyggende, skulle kunne få deres sønner fritaget for Religion.
- 188) Skolens lærere i Engelsk og Oldnordisk var modstandere af rektor Krarups forslag, da de mente, at deres fag ikke engang kunne tåle en nedskæring på 1 time nogle få måneder (Ribe.Forhandlingsprotokol vedr. Lærermøder 1875-1915).
- 189) Min.Rundskr. 16/2-1877.
- 190) Adj. Theodor Hansen og adj. A.P.V. Michelsen.
- 191) P.H.Tregder 21/2-1877 til Min. Når rektor bekymrede sig for dette problem, skyldtes det delvist, at præstens forbindelser til Sorø Akademi var snævrere end ved andre lærde skoler (jfr. Kap. V).
- 192) Listov 28/3-1877 til Min.
- 193) Jfr. tabel Kap. IV.p.277.
- 194) Forchhammer 5/3-1877 til Min.
- 195) Jfr. Kap. IV p.284.
- 196) Roskilde Katedralskole udtalte sig ikke herom.
- 197) Jfr. Per Krarup: Johan Nicolai Madvig. Et Mindeskrift.I.p.225.
- 198) Mange eksempler på Madvigs indflydelse er nævnt under Kap.II.
- 199) Madvig havde allerede i skr.til Min. 15/10-1864 (Journalsag 2E30/1861) foreslået, at undervisningsinspektøren blev erstattet af flere videnskabelige fagmænd.
- 200) Jfr.J.N.Madvig: Livserindringer p.253f.
- 201) Smst. p. 254.
- 202) Min.skr. 29/4-1875 (vgl.resolution 14/12-1874) Weis Bd.II p.210-212.

- 203) En sammenligning mellem 3.Kontors journalsager før og efter nyordningen viser dette.
Den nye inspektion nåede aldrig at få Madvigs mangeårige personlige kendskab til rektorer og lærere.
- 204) Se Underv.insp. Forhandlingsprotokol og Journal 1875-1906.
Om Underv.insp. efter 1875: Weis Bd.I p.7-9; Skovgaard-Petersen p.37-42.
- 205) De to andre medlemmer var prof. i Historie, Edvard Holm (1875-88) og prof. i Klassisk Filologi, J.L.Ussing(1875-78).
- 206) Adolph Steen: Tale ved Universitetets Reformationsfest 1875 (Det nittende Aarhundrede III p.237-52).
- 207) Teol.Fak. til Konsistorium 1/12-1875 (Kbh.Univ.Konsistorium. Circularia 1875/76 (8/12-12/1) Sag 38/1875; jfr. Prof.Steen til Konsistorium 3/12-1875 (smst.).
- 208) Offentliggørelsen af talen gav bl.a. anledning til en længere polemik i Fædrelandet om kristen tro/frie tanke/ darwinisme m.v., hvori prof.teol. Fr.Hammerich, biskop D.G. Monrad, prof. A.Steen og pastor Th. Rørdam deltog (Fædrelandet 6/1, 17/1,19/1,20/1,24/1,26/1,27/1,31/1,4/2, og 8/2-1876); jfr. Martensens Breve III p.102-03.
- 209) Se f. eks. beretninger for 1879-81 (Medd.1879-81 p.281-88), for 1882-83 (Medd. 1882-83 p.161-68). Beretninger for de følgende år er trykt i senere årgange af Medd.
- 210) Min.skr. 29/4-1877 (Kopibog 847/1877).
- 211) Undervisningsinspektionens medlemmer behandlede sagen ved rundsending (Forhandlingsprotokol 1875-1906 sag 128/1877). Resultatet heraf blev en enig betænkning 23/5-1877 underskrevet af A. Steen. (U508/1876).
- 212) Min.Forestilling 33/1877 (13/6-1877). Forestillingen havde væsentligst det samme indhold som Min.skr. til bisperne og Teol.Fak. 22/8-1876.
- 213) Min. havde udtalt noget lignende i skr. 22/8-1876. Udtalelsen blev imødegået på Roskilde Konvents efterårsmøde okt. 1876, og konventet vedtog en erklæring, hvori der udtaltes, "at det næppe tør paastaas som en Kjendsgjerning, at de fra disse (lærde) Skoler udgaaede Konfirmander i enhver Henseende, navnlig hvad positive Kundskaber angaar, indtage den første Plads".(Dansk Kirketid. 1877 sp.178-81).
- 214) Love og Anordninger 1877 p.249.
- 215) Det voldte mange vanskeligheder at fremskaffe den fornødne time til Religion, hvilket en lang række skrivelser i "Sager vedr. Fag-og Timefordeling"1876/77ff er udtryk for. Flere steder kunne problemet kun ordnes ved at benytte rektor Krarups forslag om at lade nedskæringen ramme flere fag på skift. Krarups forslag havde fået Underv.insp.'s støtte, og det blev i Min.skr. 25/6-1877 til skolerne nævnt som en mulig løsning.
- 216) Min.skr. 25/6-1877 til rektorerne(Kopibog 1506-16/1877).

NOTER OG HENVISNINGER TIL KAPITEL III B (p.142-83).

- 1) Alene 1877 kom følgende pjecer: J.C. Heuch (senere norsk biskop): Dr. G. Brandes' Polimik mod Kristendommen. Kbh. 1877; sp. B. Paludan-Müller: Det Synlige og Usynlige. Op-gjørelse med Ny-Rationalismen. Kbh. 1877; B. Paludan-Müller: Aabent Brev til Hr. A.C. Larsen. Aalborg 1877. A.C. Larsen havde under pseud. "Theodorus" udsendt: Breve til en Landsbypræst fra hans Ven. Kbh. 1876; Breve til den religiøse Fritænkter Theodorus fra hans Ven Landsbypræsten. Kbh. 1876. Om A.C. Larsen se senere. Sp. L. Koch: Kristendommen og "den frie Tanke". Kbh. 1877. Desuden publiceredes længere artikler i kirkelige tidsskrifter: C. Møller: Ny Rationalismen og Naturalismen kirkelig belyst... (Theol.T. 1877 p.561-606); Fr. Zeuthen: Om "den frie Tanke". Theodorus Breve til en Landsbypræst (Theol.T. 1877 p.641-77). Dansk Kirketidende 1877 sp. 377-88; 409-15; 425-33; 511-16; 730-33 indeholdt en længere artikel om darwinismen.
- 2) Udviklingen kan følges i Morgenbladet, Dagbladet og Fædrelandet 1877. Jfr. Stangerup: Kulturkampen, Bd.I p.102ff; Georg Brandes: Levned. Bd.II p.163ff, Kbh. 1907.
- 3) Morgenbladet 25/9-1877 (med alle underskrifterne); Dagbladet ønskede ikke Brandes udelukket (Universitetet og Dr. G. Brandes. Dagbladet 28/9-1877); Theolog: Theologerne og Dr. Brandes (Dagbladet 1/10-1877); Ogsaa en Theolog: Theologerne og Dr. Brandes (Dagbl. 5/10-1877); V. Pingel: Theologerne og Dr. Brandes (Dagbl. 6/10-1877); S. Heegaard: Adressen til Dr. Brandes (Dagbl. 6/10-1877); Deres ærbødige Theolog: Adressen til Dr. Brandes (Dagbl. 8/10-1877); J.L. Ussing: Hauch og Dr. Brandes (Dagbl. 8/10-1877); skolebestyrer A.G.Ø. Hauch: Hauch og Dr. Brandes (C. Hauch anbefalede Brandes som sin efterfølger) (Dagbl. 10/10-1877); G. Schepelern: Adressen til Dr. Brandes (Dagbl. 10/10-1877); L. Koch: Theologerne og Dr. Brandes (Dagbl. 12/10-1877); B. Paludan Müller: Theologernes Tavshed (Dagbl. 16/10-1877); V. Pingel: Adressen til Dr. Brandes (Dagbl. 17/10-1877); B.J. Fog: I Anledning af Adressen til Dr. Brandes (Dagbl. 22/10-1877); V. Pingel: Til Gjensvar (Dagbl. 1/11-1877); B.J. Fog: Gjensvar til Dr. Pingel (Dagbl. 7/11-1877). Adresse til G. Brandes (Fædrelandet 26/9-1877); r.r. [G. Schepelern]: Adressen til Dr. Brandes (Fædrel. 2/10-1877); C.: Theologerne og Dr. Brandes (Fædrel. 8/10-1877); En lille Oplysning endnu betreffende Dr. Brandes (Fædrel. 7/11-1877).
- 4) Se Kulturkampen I p.9ff; Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske Bevægelse p.249ff.
- 5) Se Schultz' Danmarkshistorie, Bd.V p.285-298.
- 6) Forsøget på at ansætte Brandes ved Universitetet belyses af en del breve i Georg og Edv. Brandes' Brevveksling med nordiske Forfattere og Videnskabsmænd. Bd.II-IV (under 1879-80).
- 7) De nye tanker blev således drøftet i elevernes diskussionsklubber i Metropolitanskolen (C.A.S. Dalberg, P.M. Plum: Metropolitanskolen gennem 700 Aar. Kbh. 1916, p.159ff; p.173ff.

- 8) Det ligger uden for denne afhandlings rammer at redegøre for naturfagenes udvikling i lyset af darwinismen.
- 9) Carl E. Jørgensen: Viborg Katedralskoles Historie. Viborg 1960, p.134-35.
Adj.Feddersen blev senere kendt som foregangsmand inden for organisationen af dansk fiskeri. (DBL VI, 604-05). Jfr. Metropolitanskolen gennem 700 Aar p.202-03 om adj.H.F.E. Jungersen.
- 10) Jørgen Sevaldsen: "Det pædagogiske Venstre": Victor Pingel og forfatningskampen (Historisk Tidsskrift. 1974 p.232-270); jfr. Skovgaard-Petersen p.134ff.
Om Pingels betydning for eleverne i Metropolitanskolen se J. Østrup i Metropolitanskolen gennem 700 Aar. p.161ff, p.178f; Holger Begtrup's Levned. Fortalt af ham selv. BD.I. Kbh. 1929 p.116; Begtrup i Gads Danske Magazin 1926 p.369ff; A.B. Drachmann i Aarsskrift for Metropolitaner-Samfundet 1913 VI p.5-16.
- 11) Se note 3.
- 12) Se kap.III p.looff.
- 13) Dagbladet 6/10-1877.
- 14) V.Pingel til G.Brandes 11/11-1877 (Georg og Edvard Brandes' Brevveksling Bd.III p.260-63).
- 15) V.Pingel: Om Hovedmanglerne ved den lærde Skole. Kbh. 1878; V.Pingel: Fortsatte Betragtninger over den lærde Skole. Kbh. 1879; Skovgaard-Petersen p.134-36.
Pingels angreb på den lærde skole vakte vældig opsigt, og hans pjecer havde betydning for opinionens opfattelse af ham som en samfundskritisk person.
- 16) Nytårsfejden er behandlet hos Stangerup:Kulturkampen II p.84ff.
- 17) Morgenbladet 21, 23 og 24/3-1880.
Pingels indlæg i nytårsfejden er udgivet samlet i V. Pingel: Nogle Bladartikler om politiske og filosofiske Æmner. Kbh.1880.
- 18) Nogle Bladartikler p.38-53. Pingel imødegik også anklagen imod naturalismen, at den ingen moral havde. Menneskets handling var ikke overladt til driftens afgørelse, men bestemt af samvittigheden, "Naturens Røst i Menneskevæsenets Dyb".
- 19) Stangerup: Kulturkampen II p.88.
- 20) Jfr.S.Schandorph: Oplevelser. Bd.II Kbh. 1898. Indledning.
- 21) Kirkebladet begynder 1/4-1877 (Se Thomas Rørdam: Hvad "Kirkebladet" vil? (nr.1 p.1-10)- Om Th. Rørdam se DBL XX p.450-51 og Kirkebladet 1894 sp.527ff.
- 22) Den 23-24 okt. 1878 afholdtes det første møde i Højby (referat af mødet i Kirkebladet 1878 sp.353-83).
om formålet med møderne se Johannes Clausens indledning ved mødet i juni 1879 (Kirkebladet 1879 p.241-42; jfr. Den danske Kirkes Hist. VII, p.257-58).

- 23) Et længere referat af mødet blev dels off. i Kirkebladet 1879 p.241-272, dels udsendt selvstændigt: "Kirkeligt Møde i Kolding den 17de og 18de Juni 1879"; desuden gav den lokale presse en fyldig dækning af mødet (Kolding Folkeblad 18-19/6 og Kolding Avis 18-19/6-1879). Mødet indledtes af Johs. Clausen, der redegjorde for trangen til at samle kristne af alle retninger om det, der hørte Folkekirken til.
- 24) Om Otto Lawaetz se DBL XIV p.176-77 og H. Lawaetz: Otto Lawaetz 1829-16. Oktober 1929. Kbh. 1929. Lawaetz var blandt initiativtagerne til de kirkelige møder (Kirkebladet 1878 p.353). Hans interesse for skolevæsenet skyldtes sikkert bl.a., at han havde 17 børn.
- 25) Kirkeligt Møde i Kolding p.17-18; jfr. Koldingbladenes referater. Lawaetz' indlæg var tydeligt præget af, at han var landmand på Refsnæs. Fædrelandet 30/6-1879 kaldte Lawaetz' forslag for mødets "snurrigste" og mente, at det var "et meget for heroisk Middel" at anvende imod fritænkeriet at placere skolen på Refsnæs.
- 26) Kirkeligt Møde i Kolding p.18-25.
- 26a) Sikkert sp. P.T. Sveistrup, Harte-Bramdrup.
- 27) J.F.Mantzius (1834-1890), skolebestyrer for Birkerød Kostskole 1868-90. Mantzius var nærmest grundtvigianer. (Jfr. Kap.V p.336f).
- 28) Hertil svarede Johannes Clausen, at han på Roskilde Konvent havde stillet et lignende forslag (jfr. p.131), men at det var blevet afvist. Staten ville aldrig overlade rektor en sådan myndighed.
- 29) Prg. BC 1879/80 p.3-7. Skoleprogrammet udkom i marts, da skolen i modsætning til de fleste andre skoler havde et skoleår, der sluttede 1. april. Johannes Helms (1828-94). Tilhørte de nationalliberale, påvirket af sin deltagelse i Treårskrigen og sin ansættelse ved Domskolen i Slesvig (udvist 1864). Deltog ivrigt i Studenterforeningslivet i 1860'erne og skrev en række sange og studenterkomedier. Helms fortsatte til dels den festlige side af sin virksomhed, da han i 1867 blev bestyrer ved BC - herom vidner en pakke i skolens arkiv med sange m.v. fra skovture og skolefester. En anden side af hans skolebestyreraktivitet var hans lydighedskrav til elever, lærere og forældre, hvilket hans skolekorrespondance giver mange beviser på.
- 30) Hermann Lawaetz, der blev student ved skolen i 1882 og senere en kendt forkæmper for Dansk Vestindien-sagen (DBL XIV p.174).
- 31) Om Borgerdydskolens holdning til fritænkere se Kap.V.
- 32) Helms henviste her til Martensens Ethik. Den specielle Deel. II p.78.

- 33) Adolf Hansen (1850-1908) var student fra BC og lærer ved skolen i Dansk og Engelsk. Han var tidligt blevet påvirket af Georg Brandes og udgav i 1876 "G. Brandes: Naturalismen i England. En Anmeldelse". Ad. Hansen bevarede det gode forhold til Brandes (se G. Brandes: Samlede Skrifter XVIII p.288-89).
- 34) Kristian Bahnson (1855-97) var student fra BC og underviste i Oldnordisk og Historie. Som etnograf og arkæolog fik han sit hovedvirke ved Nationalmuseet.
- 35) Niels Neergaard (1854-1936) var student fra BC, begyndte at studere Teologi, men ombyttede dette fag under påvirkning af Søren Kierkegaard med Historie, i hvilket fag han var lærer ved BC. Neergaard omtaler ikke afskeden fra skolen i sine erindringer.
- 36) Ovenstående bygger på Helms lange redegørelse for samtalen med de tre lærere, som han efter eget udsagn udarbejdede "til Oplysning for kommende Tider". Referatet er dateret 11.3.1880 (lo dage efter, at samtalen fandt sted), og det forekommer at være meget redelig. Helms skriver selv, at han havde tænkt sig, at en af de tre lærere skulle godkende referatet; dette er dog ikke sket (Sj.L.A. BC. Diverse Dokumenter 1810-1919). I skolens prg. 1880/81 p.7 skrev Helms, at Ad. Hansen og Kr. Bahnson "opgave deres Timer ved Skoleaarets Begyndelse paa Grund af en Meningsforskjel", men han takker dem, fordi de førte eleverne op til eksamen og for deres "Trofasthed og Dygtighed i deres Gjærning". Derimod nævnte Helms intet om N. Neergaards fratræden.
- 37) Rektor O.F.Bache, tidligere lærer ved BC, skrev i Vestre Borgerdydskole 1787-1937. Kbh. 1937 p.9of, at Helms i et brev til ham udtrykte sig på omtrent følgende måde: "Det er gaaet mig som Byron. Jeg gik i Seng som en ret ukendt Mand og vaagnede som den, hele Byen talte om".
- 38) Jfr. J.Helms i BC. prg. 1867/68 p.14-19.
- 39) A.C.Larsen (1840-1914). Cand.teol. 1862; assistent ved KgI. Bibl. Han havde tidligere deltaget i den offentlige debat: I tro/viden -spørgsmålet havde han været Rasmus Nielsens modstander, og i 1874 havde han kraftigt bekæmpet teologiens placering ved Universitetet. Desuden havde han udsendt flere skrifter, hvori han redegjorde for sit rationalistiske standpunkt.
- 40) Dagbladet 2/3-1880; avisen åbnede spalterne for debat, da redaktionen ikke var enige med Theodoros. Resultatet blev en længere polemik mellem A.C. Larsen (Theodoros) og Helms. J.Helms: Kristendommen og Skolerne (Dagbl.5/3); Theodoros: Religionsfriheden og Borgerdydskolen paa Kristianshavn (Dagbl. 9/3); J.Helms: Kristendommen og Skolen (Dagbl. 11/3; (Carl Ploug): En Religionsforfølgelse i venstre Stil (Fædrelandet 17/3); J.Helms og Theodoros (indlæg fra Theodoros, som han i "Sandhedens Interesse" ønskede optaget, og som Fædrel. bragte, fordi hans påstande "i Sandhedens Interesse" endnu engang trængte til at blive modsagte og gendrevne (Fædrel.22/3).

- 41) Jfr. Dagbladet 9/3; i Fædrelandet 22/3 skrev Theodorus, at han aldrig havde påduttet Helms, at han var grundtvigianer. Men han er dog tæt på, når han henviste til de grundtvigske termer "Troens tre Artikler" og "den kirkelige Anskuelse".
- 42) Om A.Steen se ovenfor p.139f. Filosoffen Sibbern er uden tvivl F.C. Sibbern prof. i Filosofi ved Universitetet 1813-70.
- 43) Dagbl. 5/3 og 11/3; jfr. hans afvisende holdning til de tre læreres forslag om at indkalde til et lærermøde (se p.148).
- 44) Dagbladet 5/3.
- 45) Dagbladet 9/3.
- 46) Jfr. K.G.Brøndsted: Erindringer Bd.I Kbh. 1931 p.151-52 om Helms' ærefrygtindgydende virkning på lærerkorpset. Ifølge Brøndsted, der selv havde været lærer på skolen, havde Helms den selvbevidsthed, der prægede mange nationalliberale føre-re: "En Carl Ploug i lidt mindre Format".
- 47) Præstekonventets møde fandt sted 14/4, og de 16 tilstedeværende præster var enige om at sende en takkeskrivelse til Helms. Præstekonventet til Helms 17/4-1880. BC. Indkomne Breve samt Koncepter 1867-1894. Konventets arkiv synes ikke bevaret. Også forældrekredsen, som Helms' program var henvendt til, reagerede. Helms modtog 13/4-1880 en takkesang fra en af for-ældrene (BC. Diverse Dokumenter 1810-1919). Ved en gennemgang af skolens arkiv og Helms' privatarkiv kan det konstateres, at der ikke er bevaret yderligere forældrereaktioner.
- 48) Verner Dahlerup 13/6-1884 til J.Helms (BC. Indkomne Breve samt Koncepter 1867-1894).
- 49) V.Dahlerup var lærer i Oldnordisk ved BC 1884-87 (Vestre Borgerdydskole 1787-1937 p.130).
- 50) Følgende dagblade er gennemgået systematisk: Dagbladet, Fædrelandet, Berl.Tid., Nationaltidende, Dagens Nyheder, Morgenbladet og Socialdemokraten. Desuden er provinsaviserne Fyens Stiftstidende, Fyens Tidende, Randers Amtsavis, Randers Dagblad og Frederiksborg Amtsavis gennemgået.
- 51) Niels Thomsen: Dagbladskonkurrencen 1870-1970. Kbh. 1972 Bd. I p.239ff.
- 52) En Religionsforfølgelse i venstre Stil.(Fædrel. 17/3-1880); J.Helms og Theodorus (Fædrel. 22/3); Fædrelandet havde 10/3 givet en omtale af Helms prg.artikel.
- 53) X: Konservative Strømninger (Nat.tid. 18/3); X: Skolerne og Religionen (Nat.tid. 24/3). Nat.tid. havde allerede 2/3 givet et referat af Helms' artikel dog uden at kommentere den.
- 54) Se Stangerup: Kulturkampen II p.133ff.
- 55) Religionen som Forretningsskilt (Morgenbladet 17/3); cand. teol.P.E.Th. Olsen tog i "Latinskolen og Religionen" (Morgenbladet 20/3) afstand fra Morgenbladets behandling af Helms-sagen.

P.E.Th.Olsen mente, at Helms havde lov til at skrive, som han gjorde i sit program, ligesom Theodorus havde lov til at oprette en skole, der hvilede på ikke-kristendom.

- 56) En kristelig Familiefader: Hr.Helms og Forargelsen. (Morgenbladet 19/3).
- 57) c: Lærefriheden (Social-Demokraten 18/3).
- 58) Et program var først og fremmest beregnet for én bestemt skoles forældrekreds, men der fandtes en udvekslingsordning, således at de eksamensberettigede skoler fik mulighed for at modtage de andre skolers programmer (jfr. Weis Bd.I p.123-24). De store dagblade offentliggjorde hvert år meget summariske sammendrag af programmernes indhold.
- 59) Sagens vigtighed forøgedes ved, at alle latinskolere i Kbh. undtagen Metropolitanskolen var private.
- 60) En Familiefader: Skolerne og Religionen (Dagbladet 12/3).
- 61) A.G.Ø.Hauch: Skolerne og Religionen (Dagbl. 1/4).
- 62) Heri var bestyrerne ved Nørrebro Latin- og Realskole, Chr.Bredsdorff og G.Bork, enige (Dagbl. 7/4).
- 63) Nogle Bemærkninger om Skolens Stilling til den religiøse Side af Barnets Opdragelse (Hjemmet og Skolen. Meddelelser fra Latin- og Realskolen paa Værnedamsvejen til Elevernes Forældre. Nr. 16. Kbh. 1880 p.3-11).
- 64) Morgenbladet 23/3; Social-Demokraten 24/3.
- 65) Kristendommen og de private Latinskolere i Kjøbenhavn (Skole-tidende 1880 p.179-80).
- 66) Fr.N.: Skolerne og Religionen (Dagbl. 3/4).
- 67) 1) af A.G.Ø.Hauch og S.B.Thrige (Had.) i Morgenbladet 1/4; 2) af Chr.Bredsdorff og G.Bork i Dagbladet 7/4.
- 68) Et tilløb til samarbejde om praktiske skoleforhold var dog kommet i stand efter forhandlinger mellem bestyrerne i vinteren 1879/80 (se BK prg. 1879/80 p.37-38).
- 69) Morgenbladet 23/3 og 1/4.
- 70) Følgende udtalte sig: Henning Hansen & H.St. Helms (Villa-kvarterets Forberedelses- og Realskole, fra 1880/81 benævnt Frederiksberg Latin- og Realskole). Dagbladet 16/3; J.U. Laur-sen (W) Dagbladet 18/3; A.G.Ø. Hauch (Ha). Dagbladet 1/4; S.B. Thrige og fem lærere (Had). Dagbladet 5/4 og Fædrelandet 3/4; Chr.Bredsdorff og G.Bork (Nø). Dagbl. 7/4; H.Schneekloth (Sch) i Hjemmet og Skolen. Nr.16 p.3-11. Desuden indeholdt skoleprg. for BK 1879/80 p.3-13 en artikel skrevet af religionslærer Christen Møller: "Religionsfagets Stilling ved den lærde Skole", som kan betragtes som et slags svar fra BK i den Helms'ske sag.
- 71) Det v. Westenske Institut havde temmelig mange jødiske elever.

- 72) J.U.Laursen: Skolerne og Religionen (Dagbl. 18/3).
- 73) A.G.Ø.Hauch: Skolerne og Religionen (Dagbl. 1/4).
- 74) Fr.N.: Skolerne og Religionen (dagbl. 3/4). Det katolske tidsskrift "Nordisk Kirketidende for katholske Christne" 1880 p.299-301 gav Fr.N. ret i, at kat. elever ville forarges i protestantiske skoler, og kat. forældre advaredes imod at sende deres børn i ikke-kat. skoler. (jfr.Kap V,1).
- 75) Morgenbladet 23/3 (Den Helms'ske Affære) havde således ikke ret i, at Helms' optræden "af alle ansete Skolemænd i Kjøbenhavn, hvilken Retning, de end tilhøre, misbilliges som umotiveret".
- 76) Henning Hansen & H.St.Helms i Dagbl. 16/3; Morgenbladet (17/3) udtrykte foragt over for denne tilslutning ("mer Helms"; "Nu kan man vente at se Skolebestyrerne marchere op paa Rad lige som Underofficererne - med mindre de andre Skolebestyrere skulde have for megen Takt til at stikke Religionens Skilt ud"). Om Frederiksberg Skoles kristelige præg: se Frb. Prg. 1882/83 p.3-8.
- 77) Dagbl. 5/4
- 78) Dagbl. 7/4.
- 79) Om jødernes og katolikkernes forhold til det højere skolevæsen se kap V,1.
- 80) Hjemmet og Skolen. Nr.16. Kbh. 1880 p.3-11.
- 81) BK. prg. 1879/80 p.3-13.
- 82) Møller anvendte resten af artiklen (p.7-13) til at redegøre for, hvorledes religionsundervisningen nærmere skulle indrettes.
- 83) Dette skyldtes, at skolen ejedes kollektivt af lærere, der i 1864 besluttede at oprette skolen, efter at de var blevet fordrevet fra Haderslev lærde Skole (Se P.Dorph: Oprettelsen af "Haderslev Læreres Skole", samt Oplysninger om dens Indretning og Undervisningsplan (Had.prg. 1865/66 p.3-10).
- 84) Religionslærer Chr.Møller udtrykte dog BK's holdning. Om skolebestyrer Jean Pios stilling til forholdet mellem skole og kristendom se brev fra Pio til rektor Forchhammer (H1) 11/6-1876 citeret i Johannes Forchhammer: Herlufsholms Historie 1872-1892. Kbh. 1931 p.55-56.
- 85) Jfr. kap.III A note 155. Om Det pædagogiske Selskab se Hans Kyrre: Det pædagogiske Selskab gennem hundrede Aar. Kbh. 1920 (heri p.219ff en fortegnelse over selskabets møder 1860-1920).
- 86) Morgenbladet nævner (25/3), at 120 nye medlemmer indmeldtes; Dagens Nyheder (24/3), at et stort antal nye medlemmer havde meldt sig.
- 87) Siesbye (1833-1913), student 1849 (W) og lærer i Latin og Græsk ved W 1853-93. Fra 1871 forelæste han ved Universi-

- tetet; som filolog var han nært tilknyttet Madvig. Siesbyes foredrag blev straks udgivet i trykken (jfr. Kriegers Dagbøger VII p.256 (under 9/4); O.Siesbye: Om Lærernes Forhold til Religionsundervisningen i de højere Skoler. Indledning til en Diskussion i Pædagogisk Selskab. Kbh. 1880
- 88) Siesbyes religiøse holdning belyses af fire breve: 25/2-1872 skrev han til J.Helms: "At Theologi ikke er nogen Videnskab, anseer jeg for sikkert. Jeg føjer til, at det er noget følt (jeg mener Dogmatiken. Exegese, Kirkehistorie, Ethik ere ganske vist Videnskaber, men høre simpelt hen under Philologi, Historie, Philosophi). Var jeg orthodox og troede paa Tilværelsen af en Djævel, vilde jeg sige: Dogmatik er Djævelens Værk". (J.Helms' Privatarkiv Pk. 5598/1); O.Siesbye: Tre Breve (Tilskueren 1914 p.327-32): 1) 7/1-1876 til Madvig (forsvarer vennen Georg Brandes); 2) juli 1876 til Mosaik Trossamfund (afslår at indtræde i eksamenskommissionen for adgang til jødiske præsteembeder p.g.a. sine rationalistiske anskuelser); 3) 6/12-1894 til kultusministeren (afslår at modtage Dannebrogordenen, da han som jøde ikke kunne tage imod udmærkelse, der havde kristeligt præg).
- 89) Jfr. bestyrer J.U. Laursens udtalelser ovenfor p.153.
- 90) Siesbye p.3-5.
- 91) Siesbye redegjorde ikke nærmere for, hvad han forstod ved religionshistorie, bortset fra at "Sokrates og Stoikerne, Lessing og Kant [ville] fremtræde med en Betydning, de ikke kunne have i en blot Kirkehistorie" (p.7). Dette citat peger mere i retning af en ideernes historie end en fremstilling af religionernes historie.
- 92) Siesbye p.8-13.
- 93) Almindelig borgerlig Straffelov 10/2-1866 §156: "Den, der driver Spot med eller forhaaner noget her i Landet bestaaende Religionssamfundes Troeslærdomme eller Gudsdyrkelse, straffes med Fængsel ... (Love og Anordninger 1866 p.90).
- 94) Siesbye p.21ff; Rindom: Kristelig Katekismus til Brug for Seminarister og de øverste Klasser i Latinskolen, Angers Bibelhistorie, Mørk-Hansens Kirkehistorie og S.B Thriges historiske lærebøger ville forarge jøder, muhammedanere og katolikker, ligesom katolske lærebøger ville forarge protestanter.
- 95) Siesbye havde (p.18-29) beskæftiget sig med de problemer, lærerens kristendomsopfattelse kunne få for undervisningen i Historie, sprog, naturfagene og litteratur (herunder Dansk Stil) uden at nå frem til nogen konklusion.
- 96) Referat af debatten findes i Dagens Nyheder 24/3-1880; Dagens Nyheder bragte efter aftale referater af Pæd.Selskabs møder (SE Kyrre: Pæd.Selskab p.154). Dagbladernes interesse for mødet var stor: Berl.Tid. 24/3; Nat.tid. 24/3 og 27/3; Dagens Nyheder 2/4; Morgenbladet 24/3 og 25/3; Randers Amtsavis 25/3.

- 97) Morgenbladet overdrev dog, når det (25/3) anførte, at den talrige forsamling utvetydigt tilkendegav sin forkastelsesdom over hr. Helms' optræden.
- 98) Alfred Ipsen (1852-1922). Cand.teol.1877. Brød med den ortodokse kristendom og sluttede sig til Georg Brandes og Det litterære Venstre. Deltog med digtet "Det sociallitterære Nytaarsslag" i nytårsfejden 1880. Levede som forfatter.
- 99) Efter Dagens Nyheder og Berl.Tid.'s referater. Disse stemmer dog ikke helt overens. Ifølge Berl.Tid. skulle C.Møller have sagt, at der "for Tiden ikke var og ikke maatte være confessionsløse Skoler". Dagens Nyheder skrev det modsatte: "Han ønskede, man vilde oprette en konfessionsløs Skole". Eksemplet viser et kildekritisk problem ved at anvende avisreferater som kilde.
- 100) Om dagbladenes umiddelbare behandling af sagen se note 96.
- 101) G.Brøndsted må være identisk med cand.teol.Carl Gustav Brøndsted (1818-1903), skoleinspektør ved Betalingsskolen i Nørre-Allé, Kbh. (H. Friis-Petersen: Studenterne ved Københavns Universitet 1829-1880 I.Aarhus 1950. Maskinskrevet eksemplar SB. p.88 - sammenholdt med H. Friis-Petersen: Dimittender fra danske Skolelærer-Seminarier samt Privatister 1771-1880 I, 1958. Maskinskrevet. SB); jfr. Sofus Elvius: Danmarks Præstehistorie i Aarene 1869-1884. Kbh. 1885-87 p.668.
- 102) Den kristelige Religion benyttedes ofte som her synonymt med den evangelisk-lutherske lære.
- 103) G.Brøndsted: Mødet i pædagogisk Selskab Tirsdagen den 23de Marts (Dagbladet 30/3).
- 104) P.L.Ipsen: Skolen og Religionen (Morgenbladet 4/4). P.L. Ipsen (1850-1919), cand.teol.1874. Medarbejder ved Morgenbladet, senere sprogmand.(tysk). H.Bach betegner ham i DBL XI, 222-23 som noget af en særling, med radikale anskuelser (kaldet "Røde Ipsen") og en hvas pen.
- 105) Hauch i Dagbl. 1/4-1880 og A.C. Larsen under debatten i Pæd.Selskab (se ovenfor).
- 106) A.Secher: Skolerne og Religionen (Dagbladet 12/4); Om V.A. Secher (1851-1918) se DBL XXI, 518-21.
- 107) Fredrik Nielsen: Den konfessionsløse Skole. Nogle Bemærkninger om Dr. Siesbyes Foredrag i Pædagogisk Selskab.(Dagbladet 19-21/4). Udkom senere som selvstændig pjece under samme titel. Kbh. 1880.
- 108) Fr.Nielsen p.18, p.8-9. Siesbye havde i sit foredrag fremhævet, at det var muligt at leve et sædeligt liv uden positive dogmer (Siesbye p.4-5).
- 109) Fr.Nielsen p.15-16.

- 110) Fr.Nielsen p.18ff. Under de af Siesbye skildrede forhold var det ifølge Fr.Nielsen nødvendigt at være mere forsigtig med valget af faddere. og at indføre det oldkirkelige kateketembede.
- 111) Fr.Nielsen omtaler ikke privatskolerne; han har sikkert forestillet sig, at nogle af disse ville bevare mere ortodoks religionsundervisning, selv efter at statsskolerne havde gjort religionshistorie obligatorisk.
- 112) Fr.Nielsen henviste til folketællingen 1870 (1.769.853 lutheranere, 6678 prot.sekter, 4290 jøder, 1857 kat., 205 uden positiv religion), og selv om den nye folketælling sikkert ville "vise en Del flere Katholiker og Religionsløse, fordi baade Katholicismen, Socialismen og Vantroen havde grebet om sig", betød det ikke meget.
Jfr. Folketællingen 1880. Statistisk Tabelværk 4.Rk.A 3 (1883).
- 113) I Holland indskrænkede historieundervisningen sig visse steder ifølge Fr.Nielsen (p.36) til næsten kun at være en opremsning af navne og årstal, da man søgte at undgå emner, der nærmede sig det religiøse område.
- 114) Fr.N.: Skolerne og Religionen (Dagbl. 3/4).
- 115) V.A.Secher: Skolerne og Religionen (Dagbl. 12/4).
- 116) Fr.Nielsen: Kritikens Kristendom og Skolerne (Dagbladet 13/4); G.Brøndsted tilsluttede sig Fr.N.'s synspunkter (Dagbl. 16/4); V.A. Secher imødegik atter Fr.N. i Dagbladet 17/4.
- 117) C.Hasle: Hvad er Kristendom? (Fædrel. 8/5). C.Hasle (1844-1924) adjunkt i Rønne 1871, rkp. i Rønne 1877, senere sp. i Marstal og på Lolland. Var tilknyttet IM (DPS IV p.133-34).
- 118) Også Georg Brandes i Berlin fik underretning om sagen (V.Pingel til G.Brandes 25/3-1880. Brevveksling III 309-11). Brandes reagerede på Helmssagen i et brev 21/4-1880 til Bjørnstjerne Bjørnson: "I Danmark gaar Alt som sædvanligt usselt. Bladene vrimle (efter Sigende) af Erklæringer af Skolebestyrere, der afskediger sine heterodoxe Lærere...." (Brevveksling IV p.113).
- 119) Højskolebladet 1880 sp.457.
- 120) Til Debatten om Skolespørgsmaalet (Dagens Nyheder 14/4).
- 121) V.Pingel: Ogsaa en Dydens Stridsmand (Morgenbladet 17/4); B: Dr.V.Pingel som Logiker (Dagens Nyheder 20/4): V.Pingel: Den reducerede Hr.B. i "Dagens Nyheder" (Morgenbladet 23/4; ogsaa i Dagens Nyh. 25/4); B: Ogsaa en Lærer for de Unge (Dagens Nyh. 25/4); V.Pingel: Afslutning (Morgenbladet 28/4-1880); Red.kommentar (Dagens Nyh. 29/4; avisen ankede over "den snilde Idee af Doktoren" at sende artiklerne til et blad med hvilket Dagens Nyh. "fraregnet det overfladiske Kafépublikum, næppe har en Læser tilfælles"). Årsagen til, at Pingel skrev i Morgenbladet, var ikke kun en snild ide. Han havde ofte stort besvær med at få sine artikler optaget andre steder.

- 122) Dagens Nyh. 20/4.
- 123) Dagens Nyh. 25/4.
- 124) Morgenbladet 28/4.
- 125) Helge Kjærgaard: Den danske Skoles Tidsskrifter (Opdragelse og Undervisning i Danmark II. Kbh. 1949 p.208).
- 126) Theodorus: Religionen og Børnene. Kbh. 1880.
- 127) Theodorus p.3-12.
- 128) Theodorus p.21-47 (citat p.43).
- 129) Gjaldt både for folkeskolen og den lærde skole.
- 130) Theodorus p.48-67.
- 131) Fr.N.: Theodorus: Religionen og Børnene I-III (Dansk Kirketidende 1880 sp.699-712, 713-22, 750-56,761-65); Skat Rørdam: Kristendommen, Børnene og Fritænkerne (Fædrelandet 22/11-1880). Om Th.Skat Rørdam se P.G. Lindhardt: Holmens Provst Thomas Skat Rørdam. Kbh. 1969.
- 132) Theodorus ville ikke forlade Folkekirken, men ønskede indfra at ændre den i rationalistisk retning (Theodorus p.28-29); Fr.Nielsen ville forlade Folkekirken, hvis Theodorus og ligesindede overtog den.(Dansk Kirketid. 1880 sp.750-51).
- 133) Dansk Kirketid. 1880 sp. 763-64; Fædrelandet 22/11-1880.
- 134) H.Trier: Religionsundervisningen i de lærde Skolers øverste Klasser (Vor Ungdom 1880 p.270-79). Vor Ungdom havde tidligere bragt to bidrag om religionsspørgsmaalet, men de indgik ikke i den her omtalte debat (N.Juel Hansen: Et Par Smaaabemærkninger angaaende Spørgsmaalet om Religionen og Skolerne (V.U. 1880 p.179-81) og C.Møllers nedenfor nævnte foredrag (V.U. 1880 p.257-69).
- 135) De foretagne ændringer skyldes, at pjecen i 1876 var udsendt i en konkret situation.
Jfr. ovenfor p.lo2.
- 136) Jfr. Vor Ungdom 1880 p.413.
- 137) C.Møller: Er Kandidat Triers Forslag til Religionsundervisning i de højere Skolers øverste Klasser et praktisk Nutidsforslag eller et theoretisk Fremtidsprojekt (V.U. 1880 p359-68); P.Voss: I anledning af H.Triers artikel om religionsundervisningen i de lærde skolers øverste klasser (V.U. 1880 p.410-18);N.Teisen: Om Religionsundervisning i Skolen(V.U. 1881 p.16-25).
- 138) Trier i V.U. 1880 p.271; jrf. ovenfor p.lo2
- 139) V.U. 1880 p.273ff.

- 140) V.U. 1880 p.410-18; P.Voss (1837-1909 grundlagde sammen med J.J.Aars i 1863 Aars og Voss Skole i Oslo. Han havde andel i indførelsen af den nysproglige linie i Norge.
- 141) Om Herbert Spencer se K.Grue-Sørensen: Opdragelsens Historie III Kbh. 1973 p.119-39; Niels Bang: Opdragelse og Undervisning i det nittende Aarhundrede. Kbh. 1921 p.86ff. Spencers hovedværk blev i 1876 delvis gjort tilgængelig gennem Harald Høffdings oversættelse (H.Spencer: Om Opdragelse. Kbh. 1876).
- 142) V.U. 1881 p.1-16. F.F.Falkenstjerne (1854-96), c.teol. 1880, højskoleforstander i Kbh. 1880.
- 143) Falkenstjerne beskæftigede sig mest med folkeskolens religionsundervisning, hvor han ønskede det gejstlige tilsyn bort. Allerhelst så han de Chr.Koldske friskolers antal vokse.
- 144) Falkenstjerne ønskede den dogmatiske undervisning afskaffet og religionsundervisningen indskrænket til bibelhistorie, desuden foretrak han at gøre den frivillig.
- 145) Vor Ungdom 1881 p.73-90. Theodor Faber (1824-86) udgav en lang række småskrifter af religiøst-filosofisk indhold de fleste af ikke-blivende værdi. (Bricka V p.5-6).
- 146) Christen Møller: Bør Religionsundervisning i de højere Skoler meddeles Eleverne, efter at de ere konfirmerede, og i saa Fald hvorledes og i hvilket Omfang (trykt i Vor Ungdom 1880 p.257-69). Jfr.Fædrelandet 12/8-1880.
- 147) Siesbye: Om Lærernes Forhold til Religionsundervisningen i de højere Skoler. Kbh. 1880 p.4.
- 148) Allerede 31/3-1880 havde kateket H.Lunddahl (Korsør) i Fædrelandet peget på Helmsagens betydning for folkeskolen.
- 149) Stenografisk referat af L.Schrøders foredrag i Fyns Tidende 24-25/6; referat af diskussionen i Fyns Tidende 21/6-1880; jfr.Højskolebladet 1880 sp.457-63, sp.480-82
- 150) Fyns Tidende 21/6-1880; jfr. ovenfor p.145-46.
- 151) Ludvig Schrøder: Om kristelige Latinskoler (Højskolebladet 1880 sp. 484-86); jfr. Ludvig Schrøders anmeldelse af Fr.Nielsen: Den konfessionsløse Skole (Nordisk Maanedsskrift for folkelig og kristlig Oplysning 1880 II p.235-36).
- 152) A.Falkenstjerne og H.Trier til J.Helms 5/11-1880 (BC.Indkomne Breve samt Koncepter 1867-1894).
- 153) Koncept til Helms' svar (smst).
- 154) Blandt de følgende års indlæg kan nævnes: H.Rasmussen: Om Undervisningen i Katekismus. Et Indlæg i Spørgsmaalet om Religionsundervisningen i Skolerne. Kbh. 1881; Fr.Fr.Giersing: Om kristelig Opdragelse i Skole og Hjem. Odense 1882; Theodorus: En Anmeldelse (V.U.1882 p.306-14); Giersings gensvar (V.U.1882 p.487-96); Theodorus: Hr. Fr.Fr. Giersing og Kristen-

- dommen (V.U. 1883 p.113-17); Albert Svendsen: Et Ord om Religionsundervisningen (V.U. 1882 p.379-84); F. Rønning: Konfessionsløse Skoler (Dansk Kirketid. 1883 p.834-41); Matias Skard: Samvittighedsfriheden og Statsskolen (V.U. 1883 p.353-66); H. Trier: Er en konfessionsløs Skole mulig? Indledningsforedrag ved et pædagogisk Møde 3o. Novbr. 1883 (Tilskueren 1884 p.278-91); H.Trier: Den offentlige Skole (V.U. 1884 p.123-33); Matias Skard: Lidt mere om samvittighedsfriheden og Statsskolen (V.U. 1884 p.295-3o1); Joakim Larsen: Folkeskole og Konfession i Udlandet. Foredrag i pæd.Selskab. Kbh. 1884; Theodorus: Folkeskole og Konfession (V.U. 1884 p.119-23); Georg Fasting: Tænkningen og religionsundervisningen (V.U. 1886 p.214-3o, 271-93).
- 155) Statsskolens passivitet kan fastslås, da dels de fem gennemgående provinsaviser ikke indeholder bidrag, da dels vigtige indlæg i provinspressen ville have sat sig spor i de københavnske aviser eller i tidsskrifterne.
- 156) Otto Møller: Til Forstaaelse..Kbh. 1881 p.164ff; jrf. V. Pingels reaktion (V.Pingel til G.Brandes 13/6-1881.Brevveksling III p.326-3o). Grundtvigianerne blev 188o/81 mere og mere kritisk indstillet over for fritænkerne (se Pontoppidan Thyssen p.251ff).
- 157) Min.skr. 22/8-1876 til bisperne og Teol.Fak. (Medd. 1857-1878 p.296-98).
- 158) Se rektor Listov til Min. 28/3-1877 (U5o8/1876);jfr.Nyk. Prg. 1874/75 p.32-33; G.Lund (Åh) til Min. 2o/2-1877 (U5o8/1876).
- 159) Brammer til Min. 23/9-1876 (U5o8/1876).
- 16o) Jfr. Kap. III A,4.
- 161) F.eks. havde de højere klasser i BC i regelen 33 timer om ugen. (J.Helms til Roskilde Konvent. Indkomne Breve samt Koncepter 1867-1894).
- 162) Sch.Prg. 1878/79 p.26; 1879/8o p.21; 188o/81 p.2o; 1881/82 p.31; Privatskolerne blev ved kgl. Anordn. 16/6-1882 § 19 tvunget til at overholde timeloftet (Medd. 1882/83 p.lo2).
- 163) Et fyldigt uddrag af forhandlingerne er trykt i Medd. 1857-1878 p.753ff; 1879-1881 p.22-86; 1882-1883 p.8ff. Folketinget satte skub i sagen ved at nedsætte et udvalg, som skulle drøfte en omordning af det højere skolevæsens og Universitetets forhold (Rt. 188o/81 Tillæg C sp. 15-16).
- 164) Min.Rundskr. 13/1o-1881 (trykt i Medd. 1882/83 p.15-18).
- 165) Ved kgl. Anordn. 3o/8-1881 var der indført en almindelig forberedelseseksamen til erstatning for de hidtil eksisterende fire former for realeksamen (se Medd. 1879-1881 p.lo4-2o4).
- 166) Betænkningerne i Journalsag Æ 779/1881 (Udtog i Medd. 1882/83 p.18-75).

- 167) Rt. Tillæg A 1881/82 sp. 2919-24.
- 168) Se ministeriets bemærkninger til § 4 (Rt.Tillæg A 1881/82 sp.2931); den forholdvis høje prioritering af faget Gymnastik, skyldtes debatten om elevernes åndelige overbebyrdelse.
- 169) Rt.F. 1881/82 sp. 884-89, 933-92, 1190; de to private forslag (Rt.Tillæg A sp. 3165-68; sp. 3169-72); jfr. Edvard Brandes' udtalelse om arbejdet i folketingsudvalget (Rt.F 1881/82 sp. 2933).
- 170) Om konfirmationens indflydelse på skolens undervisning se Kap. V,3d.
- 171) Christiania 1882.
- 172) C.Iversen til Min. 24/5-1882 (Journalsag Ø376/1882).
- 173) Underv.insp. blev 24/5-1882 hørt om indførelsen af J.A. Bergs Bibelhaandbog i Horsens (Forhandlingsprotokol 1875-1906 Nr. 157); Insp. svarede 31/5-1882, at den ikke kunne tage stilling i sagen, førend den havde fået tilsendt et eksemplar af bogen (Ø376/1882).
- 174) Teol.Fak. hørtes 13/6-1882 om rektor Iversens to forslag (3.Kontor.Kopibog 1633/1882).Teol.Fak.'s svar 5/7-1882 nåede ikke at få indflydelse på afgørelsen. Fak. undlod derfor at tage stilling til spørgsmålet om rektorernes tilladelse til at give eleverne dispensation for deltagelse i religionsundervisningen i III kl. Om Bergs Bibelhaandbog svarede Fak., at selv om "vor egen Literatur frembyder fyldestgørende Hjælpemidler" i Religion, ville det ikke forbyde en skole, der bestemt fremsatte ønske herom, at indføre bogen.(Ø376/1882; jfr. Dekanatssager 1881/82).
- 175) Min.Forestilling 13/6-1882 (Min.Forestilling 27/1882).
- 176) Både anordning og cirkulære er trykt i Medd. 1882/83p.100-06. § 5 i den nye anord. ophævede passus'en i kgl. Anordn. 5/8-1871 § 2 nr.5, der udelukkede faget fra IV klasse ("hvor Undervisningen ophører ved Udgangen af 3die Klasse").
- 177) Tilføjelsen "set i Kristendommens Lys" er tilføjet i konceptet til Min.Cirk. 21/6-1882 med kultusminister J.F. Scavenius' hånd.(Æ779/1881).
- 178) Jfr.Min.skr. til Horsens rektor 12/7-1882 (Kopibog 2008/1882). Det anførtes heri, at Min.Cirk. 21/6-1882 besvarede rektors forespørgsel. Ang. Bergs Bibelhaandbog svarede Min. i overensstemmelse med Teol.Fak.'s indstilling (se note 174).
- 179) Ministeriet tillod i overgangsperioden, at skolerne tog forskud på 1871-lovens bestemmelser vedr. Religion, således at undervisning i faget bortfaldt i 7.klasse i 1872/73 (S. Povel-sen, Rs. til Min. 19/7-1872; Madvigs udtalelse 25/7-1872. Sager vedr. Fag- og Timefordeling, Rs.1872/73. Min.Cirk. 8/8-1872 til rektorerne (Kopibog 1756-67/1872).
- 180) Tabel 7 bygger på de årlige skoleprogrammernes oplysninger om det i det forløbne skoleår gennemgåede stof. Med hensyn til kildekritiske overvejelser ved brug af skoleprogrammernes

- oplysninger, se Kap.II p.22-26.
Medens statsskolernes antal stadig var 14 (inkl.H1) -jfr. Kap.II note 26- kom der nye privatskoler til. 8 privatskoler er medtaget i tabel 7 gennem hele perioden (BK, BC, W, Sch, Ly, Ma, Had, Fc). Desuden er Hauchs Skole medtaget i perioden 1874-82, Vejle 1875-82 og Nørrebro Skole 1880-82.
- 181) Se Fædrelandet 29/4-1880; jfr.P. Chr. Kierkegaard: Bemærkninger til Enkeltheder ved Almueskolens Lærebøger i Religionskundskab. Aalborg 1872.
- 182) Se E.J.Anger og A.F.L.Rindoms redegørelse for hensigten med deres bog i Dansk Kirketid. 1865 sp.545-50.
- 183) Af disse afsnit fyldte det sidstnævnte halvdel.Kp. J.K.L. Petersen kritiserede i Dansk Kirketid. 1866 sp. 61-63, at Forsagelsen ikke var medtaget, men var i øvrigt positivt indstillet over for lærebogens inddeling; det var anmelderen i Ugeblad for den danske Folkekirke 1865 II p.184-92 derimod ikke.
- 184) J.A.Brasen: Lærebog i den evang.christelige Religion. Kbh. 1852; J.V.Bloch: Lærebog i den christelige Religion efter den lutherske Bekjendelse. 2.udg. Odense 1855.
- 185) Frederik Barfod: Peter Andreas Fenger, en Levnedstegning. Kbh. 1878 p.83-90.
- 186) Min.Cirk. 11/2-1874 (Ministerialtid. 1874 p.9-10).
- 187) Den meget omfattende debat skal ikke behandles her, da den kun beskæftigede sig med forholdene i folkeskolen. Se Joakim Larsen: Den danske Folkeskoles Historie 1818-1898 p. 326ff; jfr. ovenfor p. 105-06.
- 188) Se Assens' forord til "Mindre Lærebog."
- 189) Kgl. Anordn. 5/8-1871 §2 nr. 5.
- 190) Sidetallet blev skåret ned fra 245 til 175.
- 191) Rektor Lefolii til Min. 27/5-1872; rektor G.Jørgensen(Rø) til Min. 19/4-1872 (Journalsag Q284/1872); Assens mindre Bibelhistorie tillades. efter at Madvig er spurgt (Min.skr. 1/5-1872. Kopibog 941/1872). I 1880 fik den sidste stats-skole lov til at indføre bogen (C.Berg, Fb. til Min 26/4-1880. Journalsag Z449/1880. Min. til Fb.rektor 22/5-1880. Kopibog 1492/1880).
- 192) Se. Bek. 13/5-1850 §3 nr.2 ("et kort Begreb af den bibelske Historie"); kgl.Anordn. 5/8-1871 § 1 nr.6 ("Bibelhistorien i kort Begreb..").
- 193) Nogle skoler anvendte en del af III kl.'s religionstimer til bibellæsning (se tabel 7).
- 194) Se Viborg Prg. 1874/75 p.33; 1875/76 p.91 (undervisningen i III kl. ophørte efter 2 1/2 måned, da konf. forberedelsen begyndte); Ah Prg. 1875/76 p.56-57 (rektor måtte foruden de konfirmerede elever fritage dem, der gik til konf.forb., da denne fandt sted samtidig med religionsundervisningen).

- 195) Se Sorø Prg. 1874/75 p.17; 1875/76 p.17; 1876/77 p.69; Viborg Prg. 1875/76 p.91.
- 196) Om E.J.Anger se DBL I, 439; DPS II, 4o6-o7; IV, 112-13; Angers bibelhistorie er anmeldt i Berl.Tid. 14/5-187o.
- 197) A.G.Ø.Hauch: Skolens Formaal og Plan (Ha Prg. 1872/73 p.16).
- 198) Weis Bd. I p.121ff.
- 199) Lov 1/4-1871 § 9.
- 2oo) Jfr. note 18o; de forholdsvis små tal for privatskolens vedkommende skyldes, at nogle af skolerne var under opbygning og derfor manglede de højere klasser.
- 2o1) Fb.Prg. 188o/81 p.28-29 og Vb Prg. 1878/79 p.29 anfører direkte, at eleverne havde læst Bjergprædikenen.
- 2o2) Jfr.forskellen mellem det totale antal skoler, der anvendte en bestemt tekst, og det antal der anvendte den i et bestemt skoleår.
- 2o3) Fællesundervisning mellem statsskolernes V og VI kl. fandt sted i Fb, Hl, N, Rd, Ah, H, Rb (se skolernes programmer 1877/78ff).
- 2o4) Lyceum Prg. 1877/78 p.14;1878/79 p.15;1879/8op.17;188o/81p.11; 1881/82 p.12.
- 2o5) Programmerne anfører kun få eksempler på, at en fremstilling er blevet benyttet. Ha Prg. 188o/81 (K.R.Hagenbachs kirkehistorie); Nø Prg. 1881/82 (H.V.Rasmussen: Blodvidnerne i den christelige Kirkes 3 første Hundredaar).
- 2o6) Tabel lo er ufuldstændig, da konfessionsgennemgange og systematiske emner kan være skjult under kirkehistorie og bibellæsning.
- 2o7) Had.Prg. 1877/78 p.28. Kateket T.S.Levinsen var religionslærer ved Had. 1877/79 og i W 1874/75.
- 2o8) Od Prg. 1877/78 p.58. Rkp. Johannes Møller var religionslærer i Od 1877-85.

NOTER OG HENVISNINGER TIL KAPITEL III C (p.184-246).

- 1) Kultusminister J.F. Scavenius fremsatte 12/3-1885 et skole-reformforslag i Landstinget (Rt.Tillæg A 1884/85 sp.1839-1884), men det kom ikke engang til 1.behandling.
- 2) Se f.eks. Cl. Clausen: Horsens Statsskole 1532-1932.Horsens 1932 p.217f.; Journalsag V392/1877; Ada Bruhn Hoffmeyer: Artibus ingenius. Roskilde Katedralskole gennem tiderne. 1965. p.322-23.
- 3) Om V.Pingels afskedigelse se Journalsag 376/1883 og J. Sevaldsen i Historisk Tidsskrift 1974 p.232-270.
- 4) Om Slomann-sagen se Vejle Amts Avis febr.1885. Bestyrer H.A. Krarup støttede Slomann, da han anså det for skolen uvedkommende, hvad en lærer beskæftigede sig med uden for skolen (Gunnar Sandfeldt i Vejle Gymnasium 1865-1965. Vejle 1967 p.51-52); jfr. Helmssagen.
- 5) Georg Bruun: Halvtreds Aar. Blade af Kolding Latin- og Real-skoles.. Historie 1880-1930 p.119ff.
- 6) Kgl.Anordn. 25/10-1883 (Weis Bd.II p.269-86).
- 7) Ellen Jørgensen: Historiens Studium i det 19.Aarhundrede. Kbh. 1964 p. 241-44.
- 8) Se Nørr: Den lærde Skoles Lærerkorps 1889-1903 (Årbog for dansk Skolehistorie 1974).
- 9) "Fra Bethesda"udkom første gang jan. 1885; om tidsskriftets opgaver (se årg. 1885 p.1ff). De nedenfor omtalte artikler må ses på baggrund af den intense debat i 1880'ernes første halvdel, i hvilken faget Religionsstilling i folkeskole og lærerskole blev anfægtet (se Kap.III B) og K. Kromans stærkt omdiskuterede bog "Om Maal og Midler for den høiere Skoleundervisning". Kbh.1886, hvori han fremsatte temmelig revolutionerende tanker om det højere skolevæsens reform. Kroman gav ikke faget Religion nogen central plads (se Kroman p.265); jfr. H.P. Holst: Professor Kromans Forslag til en Reform af vort Skolevæsen (Fra Bethesda 1887 p.49-60).
- 10) H.P.Holst (1839-93), sp. i Førsløv 1881-93. Udgav 1875 en bog om præsteuddannelsen. Skrev desuden en række prædikener i IM Tidende.
- 11) 1) Religionsundervisningen i vore Skoler og Hjemmets Stilling dertil (Fra Bethesda 1885 p.33-46); 2) Professor Kromans Forslag til en Reform af vort Skolevæsen (Fra Bethesda 1887 p.49-60); 3) indlæg på kirkeligt møde (Beretning om det Andet Kirkelige Møde i Kjøbenhavn den 13de-15de September 1887. Udg. ved P.Taaning. Kbh. 1887 p.9-20); 4) indlæg på Det pædagogiske Selskabs møde 30/11-1887 (Pæd. Selskab.Forhandlingsprotokol 1863-1890 Folio 309-13); 5) Religionsundervisningens Stilling i vore Skoler set i Forhold til de aandelige Brydninger i Tiden. Odense 1888.

- 12) Jfr. V.Lindegaard Petersen: Kampstillingen mellem Kirke og Stat i Frankrig 1789-1906 (II 1870-1906) Acta Jutlandica VIII Supplementum p. loff.
- 13) Fra Bethesda 1885 p.33-46; Holst gav udtryk for lignende tanker i sine senere indlæg.
- 14) A.G.Fich: Kirken og Skolen (Fra Bethesda 1887 p.17-28); om A.G.Fich (1827-1901) se Bricka V,146; DPS I p.428-29.
- 15) Beretning om det Andet kirkelige Møde (J.Nørregaards foredrag p.1-9; Holsts foredrag p.9-20 - begge gengivet efter manuskript; diskussionen p.21-32).
Om Bethesdamøderne se Den danske Kirkes Historie VII p.276ff.
- 16) 1) Pastor Th.Elmquist (Gudum), lærer Nielsen (Skudderløse); 2) Vilh.Beck, pastor Th.Rørdam (Vejlø), pastor P.Krag (Kbh), pastor J.H.Monrad (Køge); 3) Provst C.C.Thorup (Skuldeløv), pastor A.G.Fich (Karlebo).
- 17) J.P.Bang: Tør den danske Menighed opgive Kravet om Tro hos Religionslæreren? (Fra Bethesda 1887 p.677-84).
- 18) Jfr. ovenfor p.lo7ff; Kap.II p.44ff.
- 19) P.A.Holm: Skal Religionslæreren være troende? (Fra Bethesda 1888 p. 231-35).
- 20) Min.Forestilling (trykt i Ministerialtidende A 1883 p.147-48).
Carl Trock: Om det kirkelige Råds tilblivelse. En undersøgelse af forhandlingerne i præstekonventerne 1881-83 (KHSaml. 1971 p.157-73; 1972 p.189-210); Den da.Kirkes Hist.VII p.264ff.
- 21) Kgl.Res. 8/10-1883 (Ministerialtid. A 1883 p.147-48).
- 22) Mødet er refereret i RA. Det kirkelige Råd. Forhandlingsprotokol II. Folio 138-43. Referatet blev godkendt og underskrevet af mødedeltagerne ved følgende møde.
Om Johannes Clausen se DBL V 302ff; DPS VII p.31-33.
- 23) Om biskoppens kendskab til de lærde skoler i hans stift se nedenfor Kap. V p. 331 .
- 24) Om rektor Lund se Carl E. Jørgensen: Århus Katedralskoles historie (Århus Stifts Aarbøger 1952 p.61-62).
- 25) De tre latinskoler i Aarhus Stift var Ah, H og Rd.
- 26) Jfr.H.V.Sthyr i Landstinget 24/11-1890(Rt.L. 1890/91 sp.400).
- 27) Jfr. nedenfor Kap.V 2 b.
- 28) Se Kap.II p.60; Kap.III p.124-25.
- 29) Balslev havde i 1876 været imod eksamen (p.125).
- 30) Til gengæld ønskede Matzen, at religionsundervisningen skulle ophøre med IV kl. af hensyn til elevernes overbebyrdelse.
- 31) Komiteen udarbejdede en betænkning, som blev læst op på et møde tre dage senere (27/9). Rådet tilsluttede sig enstem-

migt. (Forhandlingsprotokol II. Folio 15o-51). Betænkningen er trykt i Medd. 1889/9o p.1-2.

- 32) Der var ingen grund til at forvente, at Folketinget ville se med blide øjne på et forslag fra Det kirkelige Råd. Venstre havde lige siden rådets oprettelse været en stærk modstander af det, da man anså oprettelsen ad administrativ vej for at være lovstridig. Således kaldte Venstres ordfører ved l.behandling af skolereformforslaget 189o (jfr. nedenfor) Kirkerådets oprettelse for ulovlig og fremhævede, at dets virksomhed var afhængig af provisoriske midler (Rt.L.189o/91 p.445). En af venstregeringens første handlinger efter Systemskiftet var at ophæve Kirkerådet (Bek. 23/8-19o1. Love og Anordninger 19o1 p.62o).
- 33) 3.Kontor.Kopibog 3562-75/1888 (Min.skr.29/1o-1888). Underv.insp. svarede kun ganske kort (6/11-1888 til Min.Journalsag 781/1888), idet den nøjedes med at henvise til en tidligere udtalelse 23/5-1877 (se ovenfor p.14o). Underv.insp. udtalte sig dog senere fyldigere om religionsundervisningen i forbindelse med de nye reformforhandlinger, der indledtes i 1889 (se. p.198).
- 34) Journalsag 781/1888 (Medd.1889/9o p.2-39).
- 35) Rektor Krarups (Rs) betænkning 21/11-1888 var så personlig, at han citerede to skr., som han havde affattet i 1876/77 som rektor i Ribe. Ingen af de gennemgåede lærerrådsprotokoller omtaler lærermøder i forbindelse med rektors indberetning.
- 36) Jfr. p. 116 ff.
- 37) Se Betænkning fra kaldskp. C. Knudsen (Fb) og adjunkt M.C. Godskesen (Fb); adj. A.V. Øllgaard (Rø); sognepræst F.P. Stahlfest Møller (Od).
- 38) Kofoed (Rø) 7/1-1889; Gemzøe (Rd) 25/11-1888.
- 39) Jfr. C.Iversen (H) 11/11-1888.
- 4o) P.Petersen (Od) 9/11-1888; V.Bloch (M) 19/11-1888.
- 41) Privatisterne fik ingen undervisning i Religion, hverken efter 1864/65 ordningen (jfr.dog II p.72-74) eller efter 1871 ordningen, da eksamen i faget var afskaffet.
- 42) Dahlenborgs betænkning 2/2-1889.
- 43) Dahlenborg udtalte sig her på linie med skolebestyrer Helms (188o).
- 44) Rektor anførte både religionsundervisningen i hans egen skoletid og den dogmatiske undervisning i de tyske gymnasier som eksempler.
- 45) Lefoliis betænkning 2/1-1889 (trykt i Viborg Prg. 1888/89 p.3-25 og i Danskeren. Tidsskrift for Land og By.189o Bd.III p.154-74).
- 46) F.eks. i rationalismens og hegelianismens tid.

- 47) Lefoliis frisind over for andre opfattelser end hans egen gjorde indtryk; jfr. hans to radikale elevers positive skildring (P.Munch: Erindringer 1870-1909. Kbh. 1959 p.8ff.; Aage Friis: Hans Henrik Lefolii 1819-1899. Politiken 19/2-1899).
- 48) Se indberetningerne fra M, Rs, Pastor Knudsen (Fb), Od, Vb, Ah, Rb.
- 49) Stahlfest Møller refererer her til bibelkritikken, der ikke havde den store betydning for debatten i denne periode, men som snart skulle komme til at beskæftige også skolefolk (jfr. nedenfor p.219ff). Om Stahlfest Møller jfr. P.G.Lindhardt & Jørgen Swane: To Højkirke mænd p. 153, p. 157-59.
- 50) Se indberetningerne fra Rs, S, Hl, Ab, H, Rb.
- 51) Den lærde skole blev i disse år kraftigt angrebet, og det var især faget Græsk, der stod for skud. (se Kap. V,2b).
- 52) Tankegangen var, at det var upraktisk at påbegynde religionsundervisning i IV kl. efter en ny plan, når en del elever forlod skolen efter IV kl.'s hovedeksamen.
- 53) Se adj.Godskesen (Fb); adj.Øllgaard (Rø) og rektor Gemzøe (Rd).
- 54) Forchhammer (Hl) 9/1-1889; P.Petersen (Od) 9/11-1888.
- 55) P.Petersens betænkning.
- 56) Se svarene fra Vb og H.
- 57) Min.Rundskr. 16/2-1877 (Medd.1857-1878 p.307).
- 58) De vigtigste indlæg var S.L. Tuxen: Om Maal og Midler for den høiere Dannelse. Kbh.1884; V. Pingel i Tilskueren 1884 p.486-92, i Vor Ungdom 1884 p.308-16, 1885 p.212-20; S.L.Tuxen i Tilskueren 1884 p.616-22, i Vor Ungdom 1884 p.391-407. K.Kroman: Om Maal og Midler for den høiere Skoleundervisning og om Muligheden af dens organiske Sammenknytning med den lavere. Kbh. 1886; S.L. Tuxen: Professor Kromans Forslag til en Skolereform. Kbh. 1886; J.L. Heiberg i Vor Ungdom 1886 p.194-214. Jfr. Skovgaard-Petersen p.138-42.
- 59) Medd. 1888/89 p.34-51.
- 60) Se Dagbladet, Nat.tid. og Politiken 27/6-1889. Et trykt eksemplar af udtalelsen indsendtes til Min. (Sager vedr. Skolereformlovgivning.I). Jfr.Kap. V,2b.
- 61) Min.skr. 27/6-1889 til Underv.insp.(trykt i Medd. 1889/90 p.40-41); Min.Rundskr. 8/7-1889 til rektorerne (Kopibog 3147-58/1889); Min.skr. 17/7-1889 til privatskolerne (Kopibog 3284-3301/1889); Min.skr. 17/8-1889 til Hl (Kopibog 3680/1889).
- 62) En behandling af skolens indberetninger er givet af Skovgaard-Petersen p.142-49. Om forslaget følger for Det teol.Fak. se Kap. V,2b.

- 63) Skolernes svar i Sager vedr. Skolereform Lovgivning I. Trykt in extenso med små rettelser i Medd. 1889/90 p.41-136.
- 64) Se indberetningerne fra W, Nø, Bi, Fc og Vj.
- 65) En sjælden fremgangsmåde; der fandtes dog et fortilfælde. I 1881 mødtes rektorerne for at drøfte spørgsmålet om skolens reform (se p.170).
- 66) Medd. 1889/90 p.46. I 1888 havde de 8 rektorer været uenige om faget Religion.
- 67) Medd. 1889/90 p.48-63.
- 68) Lefoliis særvotum 28/8-1889 (Medd. 1889/90 p.51-58). Han omtalte dog kun Religion i forslaget til fag- og timeplan.
- 69) Schneekloths betænkning (Medd. 1889/90 p.87-96). Lefoliis betænkning 1888 var blevet kendt via offentliggørelsen i Vb. Prg. (se note 45); både bestyrer J.L. Heiberg (BK) og cand mag A.B. Drachmann (Za) henviste direkte til Lefoliis betænkning i Vb Prg. (se Medd. 1889/90 p.77 og 99).
- 70) Helms' betænkning (Medd. 1889/90 p.81-87). Den ene var skolens nuværende rel.lærer rkp. H.M. Fenger (senere provst ved Holmens Kirke). BC havde haft 27 religionslærere, siden J. Helms overtog bestyrerembedet i 1867 (optalt efter oplysningerne i skoleprogrammerne).
- 71) Underv.insp.'s fællesudtalelse samt flertals- og mindretalsbetænkninger er trykt i Medd. 1889/90 p.136-181 (Om Religion se p.164 og p.179-80).
- 72) Lefolii offentliggjorde samtidig Min.skr. 29/10-1888, der indeholdt Det kirkelige Råds betænkning (se Vb.Prg. 1888/89 p.1-3).
- 73) Se f.eks. Henning Jensen i Politiken 11/11-1889; Nationaltiden- de forsvarede derimod Det kirkelige Råds forhandlingsform (Nat.tid. 17/9-1888); jfr. Matzen & Timm p.199-201.
- 74) P.Heegaard (1864-1926) var IM's mand af den gamle skole og havde IM's ortodokse bibelsyn (DPS I p.398-99).
- 75) H.Scharling: Græsk Sprog og Græsk Aandsliv (Dagbladet 28/7-1889); jfr. Kap. V p.317f.
- 76) P.Heegaard: Religionsundervisningen i de lærde Skoler. (Dagbladet 30/8-1889).
- 77) Henning Jensen: Kirkeraadets Planer I-II (Politiken 11-12/11-1889).
- 78) Politiken 11/11-1889.
- 79) Jfr. ovenfor p.131-32; i 1885 var H.J. blevet afskediget som sp. i Stenmagle-Stenlille af politiske årsager. Siden levede han af journalistik. I 1886-92 var han medlem af Folketinget, hvor han tilhørte Hørups gruppe. Hans radikalitet på det kirkelige område havde kort før artiklerne om Kirkerådets pla-

- ner givet sig udslag i en række artikler i Politiken. (Henning Jensen: Kirkelige Tilstande. Pol.lo/lo,12/lo,13/lo,17/lo, 20/lo,21/lo,28/lo,7/11-1889).
- 80) A.Neergaard afløste i 1889 C.Iversen, der var blevet forflyttet til Frederiksborg lærde Skole.
- 81) Jfr. biskop Kierkegaards indsættelsestale 6/1-1873 (se p.103ff).
- 82) Johannes Clausens indsættelsestale er trykt i Horsens Prg. 1889/90 p.18-25. Talen blev straks offentligt kendt gennem dagbladene. Aarhus Stiftstidende gengav den 13/11-1889, hvorfra den bredte sig til hovedstadsaviserne (se Dagbladet 25/11-1889; Politiken 5/12-1889).
- 83) Johannes Clausen: Om Religionsundervisningen i Latinskolerne (Dagbladet 2/12-1889). Clausen havde kun kendskab til Kirkerådets planer via Henning Jensens art. i Politiken (11-12/11-1889). J.Clausen kunne erklære sig enig i mange af H.J.'s tanker om religionsundervisningen, på trods af at H.J. efter artiklerne "Kirkelige Tilstande" (i Pol.) at dømme syntes at have brudt med den kristne tro. Johannes Clausen beskæftigede sig året efter atter med religionsundervisningen. Johannes Clausen: Om Religionsundervisningen i Skolerne. Foredrag paa det nordiske Skolemøde 5. August 1890. Kbh.1890. Foredraget vedrørte kun indirekte latinskolen (anførte skrift p.16).
- 84) Henning Jensen: En biskoppelig Tale (Politiken 5/12-1889).
- 85) Aarhus Stifts Konvents møde 6/5-1890 (refereret i Dansk Kirketid.1890 sp. 460-65). Konventets arkiv synes ikke bevaret.
- 86) Peter Scharling, adjunkt i Horsens 1857, i Roskilde 1862-69, sp. i Randers fra 1879; jfr. Kap. II p.43ff.
- 87) Udtalelsen trykt i Dansk Kirketidende 1890 sp.465; Rt.Tillæg B 1890/91 sp.2491-92.
- 88) 20/11-1890 i Roskilde Præstekonvent (Dansk Kirketid.1891 sp. 201-17); 3/11 i Københavns gejstlige Konvent (RA.Forhandlingsprotokol 1880-1894); Fyns Stiftskonvent 5/11-1890 (Forhandlingsprotokol 1849-1924, beror hos formanden); 17/11-1890 i Nordjysk Præstekonvent (LA Viborg. Forhandlingsprotokol 1857-95).
- 89) Den mest grundige behandling fik sagen i Roskilde Konvent, hvor provst F.V. Andersen redegjorde for de tidligere forhandlinger om religionsundervisningen og endnu engang fremlagde sine synspunkter. Kbh's gejstlige Konvents protokol redegør ikke for forhandlingerne, men nævner blot, at udtalelsen vedtoges enstemmigt.
- 90) Se Dansk Kirketidende 1891 sp. 33; Præstekonventernes skr. til minister J. Scavenius (Sager vedr. Skolereform-Lovgivning I). Min. anmodedes om at tage adressen i betragtning under Rigsdagens behandling af lovforslaget om de lærde skolers reform.
- 91) Medd. 1889/90 p.185-232.
- 92) Jfr. J.Scavenius i Landstinget 21/11-1890 (Rt.L 1890/91 sp. 378-80).

- 93) På den sproglige afdeling skulle Naturlære være fag i III-IV kl. og Mat. i V-VI kl. På den mat.afd. skulle Engelsk være fag i mellemklasserne og Oldtidskundskab samt Latin i afgangsklasserne. (Forslaget i Rt.Tillæg A 1890/91 sp. 2511-14).
- 94) Rt.Tillæg A 1890/91 sp. 2511-14; jfr. udkast til fag- og timeplan (sp. 2521-22).
- 95) Joh.Forchhammer: Det nyeste Nyt paa det lærde Skolevæsens Omraade (Dagbladet 19/11-1890). Jfr. M.Cl. Gertz' udtalelse 10/10-1890 om forslaget, før det blev fremlagt i Lt. Han udtalte, at reduceringen af Religion i III "ganske sikkert (ville) vække Mishag paa sine Steder"; han imødegik ikke forslaget, men tilføjede som et slags forsvar, at eleverne blev konfirmerede i III kl. (Sager vedr. Skolereform-Lovgivning I).
- 96) 1.behandling 21. og 24/11-1890 (Rt.L. 1890/91 sp.338-446). Skovgaard-Petersen p.216-20.
- 97) Politiken 22/11-1890.
- 98) Om Bjerre se DBL III p.170-71; om Octavius Hansen se DBL IX p.267-68. Bjerres indlæg om religionsspørgsmålet var de fyldestgørende, da han i modsætning til de øvrige næsten udelukkende behandlede dette emne.
- 99) Bjerre henviste til Kirkerådet og til præstekonventernes initiativ, som ganske vist endnu ikke var kommet Rigsdagen i hænde, men som viste, at tanken om udvidelsen af faget Religion havde "en stor Tilslutning hos det aldeles overvejende Antal af Danmarks Præster og mangfoldige Lægmand og finder den varmeste Interesse hos mange af Kirkens ypperste Mænd". (Rt.L 1890/91 sp. 341).
- 100) Især når undervisningen beherskedes af den åndsretning, der "saa ofte forveksler videnskabelige Resultater med løse Hypoteser".
- 101) Jfr.Skovgaard-Petersen p.218f.
- 102) Rt.L 1890/91 sp.363-65.
- 103) Smst.sp. 375-76.
- 104) Smst.sp. 412-13
- 105) Smst.sp. 446.
- 106) Smst.sp. 446.
- 107) Smst.sp.412ff.
- 108) Smst.sp.444.
- 109) Skolen havde også mistet interessen for reformen. Den offentlige debat var meget sparsom i forbindelse med ministeriets forslag.

- 110) Konventernes andragende blev indsendt til Landstinget gennem H.V. Sthyr og forelagt 12/12-1890 (Rt.L 1890/91 sp.649); det blev ligeledes indsendt til Folketinget (Rt.F 1890/91 sp. 1604; jfr. Tillæg B sp.2491-92), men her fik adressen slet ingen betydning, da reformforslaget ikke blev forelagt Folketinget.
- 111) Rt.Tillæg B 1890/91 sp.2523-42; om Th.Nielsen jfr. Kap.II note 283.
- 112) Smst.sp. 2524.
- 113) Om rektor Lefolii se Carl E. Jørgensen: Viborg Katedralskoles historie. Viborg 1960 p.122ff; jfr. note 47.
- 114) Frederik Zeuthen (1837-1915) var stiftsprovst i Viborg fra 1885 indtil 1895, da han efter en strid med biskop Swane flyttede til Fr.cia (P.G. Lindhardt & Jørgen Swane: To Høj-kirkemænd. Aarhus 1958). Zeuthen var fra 1879 bestyrelsesmedlem i IM, fra 1901 formand.
Om Zeuthen se Johannes Gøtzsches subjektive skildring:Frederik Zeuthen. Et Livsbillede. Kbh. 1927.
- 115) Lefolii indførte således undervisning i roning, svømning og sløjd (se Vb.programmer 1885ff).
- 116) Se rektor til Min. 18/2-1885 (Vb.Prg. 1886/87 p.33-37).
- 117) Se Protokol for Læremøder 1810-87 (under 1886). Om undervisningens indhold: Prg.1886/87 p.61; 1887/88 p.56-57; 1888/89 p.loo.
- 118) Viborg Stiftstidende 28/9-1888; jfr. Nat.tid.6/10-1888 (Skolenyt fra Provindserne).
- 119) Jfr. Sorø Prg. 1852/53 p.64.
- 120) Koncept til Lefoliis svar til Zeuthen, dateret 29/9-1888 (LA-Viborg.Vb. Rektoratsbreve 1888); Zeuthen i Viborg Stiftstidende 1/10-1888.Lefoliis svar var ikke helt i overensstemmelse med sandheden. I skolens arkiv findes et opslag (med 4 tegnestiftshuller): Medd. fra Rektor H.H. Lefolii 18/3-1887:"Offentlig Fremstilling i Dans af Kathedralskolens Disciple". Desuden anførte rektor hvert år den offentlige afslutning af danseundervisningen i programmet under rubrikken: skolens slutprøver.(Se således Prg. 1886/87 p.17; 1887/88 p.17; 1888/89 p.44 osv.).
- 121) Zeuthen til Lefolii 10/10-1888 (rektoratsbreve 1888).
- 122) Zeuthen til Lefolii 22/10-1888 (rektoratsbreve 1888).
- 123) Koncept til Lefoliis svar (tilføjet på Zeuthens brev af 22/10).
- 124) Frederik Zeuthen: Samvittighedstvang (Fra Bethesda 1891 p689-91).
- 125) H.H.Lefolii: Til Oplysning (Fra Bethesda 1891 p.763-65).
- 126) Om Albert Schack (1849-1925) se DBL XXI p.3-5. Han var orienteret imod Indre Mission og en ivrig deltager i den offentlige debat.

- 127) Frederik Zeuthen: Berigtigelse (Fra Bethesda 1892 p.9-11);
A.Schack: Om Danseundervisningen ved Viborg Katedralskole.
En henvendelse til Hr.Rektor Lefolii (Fra Bethesda 1892 p.81-
89, p.lo4-lo).
- 128) Frederik Zeuthen: Danseundervisningen i Viborg Katedralskole
(Fra Bethesda 1891 p.8o2-o5).
- 129) Om V.Schmidt-Phiseldeck (se DPS III p.76-77). Rel.lærer W.1884-
86.
- 13o) V.Schmidt-Phiseldeck: Om Dansens sædelige Berettigelse (Fra
Bethesda 1892 p.17-23). Schmidt-Ph.henviste bl.a. til, at
hans morbroder August Bournonville havde forbundet teatrets
glæder med religiøs tro.
- 131) Stærkt nedringede dragter på baller, alt for korte kjoler på
teatret, drikkeri ved fester på kroer og lign.
- 132) Om pigers adgang til den højere undervisning se Skovgaard-
Petersen p.89ff; Kvindelige Akademikere. 1875-1925.Red.
Lis Jacobsen. Kbh.1925.
- 133) Fra Bethesda 1891 p.69o.
- 134) Schat Petersen i Fra Bethesda 1891 p.8o5-o7.
- 135) Thomas Rørdam i Kirkebladet 1892 p.99. Om Th.Rørdam jfr.oven-
for p.145(note 21).
- 136) Th.Rørdam havde i en række artikler i Kirkebladet behandlet
grundtvigianismen og Indre Mission. V.Beck anmodede derefter
i IMTid. nr.21 25/5-189o om Rørdams stillingtagen til, om IM
og grundtvigianismen kunne samarbejde, eller om de ligesom
Abraham og Lot måtte gå hver til sit.
- 137) Vilh.Beck: Et Fredsbrev i Felttid. Svar paa "Et Feltbrev i
Fredstid". Kirkebladet 189o p. 583-86.Vilh.Beck havde selv
holdt afdansningsbal (se Vilh.Beck: Erindringer fra mit Liv.
Kbh.19o2 p.23-24).
- 138) Thomas Rørdam: Ved Vagtilden. Et Lejrbrev til en Broder og
Kampfælle. (Kirkebladet 189o p.617-27).
- 139) Thomas Rørdam: Om Dansetvang i Skolerne (Kirkebladet 1892
p.97-lo2).
- 14o) Se dagspressen nov.-dec.1893; P.G.Lindhardt i Den danske
Kirkes Hist. VII p.33o-36.
- 141) Sigurd Müller (1844-1918).Magister i Æstetik. Bestyrer af
Kolding Real- og Latinskole 1886-19o1. Skrev en række kunst-
kritiske og kunsthistoriske indlæg. Hans grundtvigianske,
venstrepolitiske og reformpædagogiske holdning vakte megen
modstand blandt byens borgerskab og, som diskussionen med
Moe antyder, i indremissionske kredse. (Om Sigurd Müller:
se G. Bruun i Vor Ungdom 19o1 p.463-66; og i Halvtreds Aar.
Blade af Kolding Latin- og Realskoles...Historie 188o-193o
p.111ff.; DBL XVI p.3ol-o3).

- 142) Sigurd Müller i Højskolebladet nr.48 1/12-1893 sp.1537; også trykt i Kolding Folkeblad 2/12-1893 og i Kolding Posten 2/12-1893; jfr.G.Bruun i Halvtreds Aar p.128ff.
- 143) C.Moe i Kolding Posten 12/12-1893.
- 144) Moes artikler blev trykt i Kolding Posten, medens Sig.Müllers fremkom både i Kolding Folkeblad, K.Avis og K.Posten(jfr. Niels Thomsen: Dagbladskonkurrencen 1870-1970 Bd.II p.667).
- 145) Jfr.erklæring fra skolens lærere og fra dimittenderne 1891-93 (Koldingaviserne 18/12-1893; K.Folkeblad og Kolding Posten 22/12-1893).
- 146) Sig.Müller i Koldingaviserne 18/12-1893.
- 147) C.Moe i K.Posten 16/12-1893.
- 148) C.Moe i K.Posten 23/12-1893; Sig.Müller i K.aviserne 28/12-1893; jfr. K.Avis 27/12-1893.
- 149) Georg Bruun: HalvtredsAar.p.130; G.Bruun var vist nok selv en af de to lærere ved skolen, der blev anset for at være fritænkere. Han afviste dog beskyldningerne. Halvtreds Aar p.128; Medd.1891/92 p.231).
- 150) Se p. 145-46.
- 151) G.Münster: Lidt mere om Latinskolen (Kr.Dagblad 28/1-1898); c.teol. William Jacobsen på Bethesdamødet i 1887 (Beretning om det Andet Kirkelige Møde i Kjøbenhavn den 13de-15de September 1887. Kbh.1887 p.28).
- 152) Kr.Dagblad begyndte at udkomme 1/10-1896; IM overtog ansvaret for avisen 1/10-1897.
- 153) Ove Seydel: Paa Latinskolen (Kr.Dagblad 22/1-1898).
- 154) Om G.Münster (1867-1946) se DPS II p.580-81.
- 155) Kr.Dagblad 28/1-1898. De kristelige ungdomsbevægelser fik fra 1890'erne en vis betydning for latinskoleeleverne. 1892 oprettedes Studenterhjemmet som et samlingssted på kristeligt grundlag for studenterne. Fra 1897 begyndte Olfert Ricard og grev Joachim Moltke i tilknytning til KFUM at holde møder for latinskoleelever først i Kbh., senere også i andre byer. Dette arbejde udvidedes efter 1903 og blev begyndelsen til den kristelige gymnasiastbevægelse (se Elith Olesen: Børn og unge i dansk kirkeliv p.265-66; Poul Hartling og Johannes Müller: Sursum corda. Nogle Blade af den Kristne Studenterbevægelses Historie i Danmark 1892-1942 p.130-34). Eksempel på foredrag holdt ved et møde for latinskoleelever: "Studenter-typer- til Valg". Foredrag i Studenterhjemmet 12/2 -1900 (C. Skovgaard-Petersen: Kristus og de Studerende.Kbh.1900 p.28-44). Når Kristeligt Dagblad kritiserede den lærde skole, henviste bladet ofte til dette arbejde (Kr.Dagblad 28/1-1898,20/5-1901; 30/5-1903).
- 156) En af de Gamle:Latinskolen (Kr.Dagblad 9/2-1898); X: Skole for Børn fra troende Hjem (Kr.Dagblad 25/5-1898); Red:Religionsundervisningen i vore Skoler (Kr.Dagblad 2-3/9-1898).

- 157) Vort Skolevæsen. En kristelig Latinskole (Kr.Dagblad 7/12-1900); Humilis: En kristelig Latinskole (Kr.Dagblad 11/12-1900).
- 158) Ad.L.Hansen (1856-1909), c.teol.1883. Oprettede 1886 Nr.Nissum Højskole og i 1892 Nr. Nissum Seminarium. Begge skoler lededes i indremissionsk ånd (DPS VI p.67off, II p.368).
- 159) Ad.L.Hansen: En Meddelelse fra Nørre Nissum (Kr.Dagblad 24/4-1901); Ad.L.Hansen: Nørre Nissum. En Meddelelse og en Tak IMTid.1901 p.346-349).
- 160) I løbet af 1890'erne blev der oprettet fem nye latinskoler, mens fem af de eksisterende måtte lukke.
- 161) Nørr: Den lærde skoles lærerkorps 1889-1903 p.33-34; Skovgaard-Petersen p.124ff.; Hans Kyrre: Blade af den københavnske Privatskoles Historie.Kbh.1926 p.35ff; Medd.1899/1900 p.192-205, 1900/01 p.124-28.
- 162) Skr. fra Privatskolens fagordnede Lærerforening 22/10-1900; Skolebestyrerforeningens udtalelse 26/10-1900 (Medd.1900/01 p.124-26).
- 163) Indre Missions Latinskole (Medlemsblad for Privatskolens fagordnede Lærerforening nr.9-10 9/9-1901 p.69-70).
- 164) Ad.L.Hansen: En Meddelelse (IMTid. 1901 p.510).
- 165) H.Chr.Beck (1856-1916) indremissionær i Odense; 1902 medlem af IM's bestyrelse (Elith Olesen: Børn og Unge i Dansk Kirkeliv p.87-88).
- 166) H.Chr.Beck: Hvor skal jeg sætte min Dreng i Skole? (Kr.Dagblad 28/10-1898). Marie Jørgensen havde i 1879 inspireret af N.Zahle, i hvis skole hun havde uddannet sig til lærerinde, oprettet en pigeskole. I 1895 begyndte hun i tilknytning hertil et artiumskursus for piger, fra 1897 også for drenge (Se Oplysninger om Marie Jørgensens Skole i Odense 1895ff; C.J. Lehn: Marie Jørgensens Pigeskole. Et Mindeskript i Anledning af Jubilæet 1879-1929. Odense 1929).
- 167) Vilh.Beck havde fået skolen anbefalet af Johannes Møller (Tidl. rkp. ved Vor Frue K., Odense) og af pastor Ipsen (vist nok sognepræst O.C. Ipsen, Assens).
- 168) Vilh.Beck: Frøken Marie Jørgensens Latinskole i Odense (Kr.Dagblad 21/8-1899).
- 169) Se 3.Kontor.Journalsager 26/1897 pkt.7; 26/1898 pkt.4; 26/1899 pkt.11; 26/1900 pkt.9; 26/1901 pkt.7;26/1904 pkt.26.
- 170) Vilh.Beck:En Latinskole for Guds Folk (IMTid.25/8-1901 p.543-44);J.S. & red.: Latinskole for Guds Folk(Kr.Dagblad 4/10-1901).
- 171) Hverken IMTid. eller Kr.Dagblad beskæftigede sig med sagen den følgende tid. Jfr.dog sp. Tage Jensens (Knebel) forslag om at erhverve Fr.borg lærde Skoles lokaler til en kristelig latinskole (Kr.Dagblad 19/12-1901). Fr.borg Skole var en overgang i fare for at blive nedlagt, men den reddede livet.

- 172) Jfr.Kap.II p.22-42; p.69-72; Kap.III p.174-83.
- 173) Kun Schneekloth Latin- og Realskole benyttede ikke Balslevs, men Angers og Rindoms Katekismus (Jfr. p.174). Det har ikke været muligt at fremskaffe in.prg. 96/97 og 98/99.
- 174) Jfr. ovenfor p.105ff; p.186-87.
- 175) H.C.Frederiksen redegjorde i en række bøger for sit syn på religion og skole. Se således H.C.Frederiksen: Barndom og Kristendom. En Henstilling til Forældre, Opdragere og Præster. Kbh.1878; Om Religions-Undervisning. Foredrag holdt ved Forældremødet d.16.Okt.1902.Kbh.1902; "Den personlige Skole". Kbh.1909; Gunver. En Skolehistorie i tre Dele.Kbh.1914; Se endvidere:"Religionsundervisning i Skolen". (De lærde Skolers Lærerforening 1892.Kbh.1893 p.41-54); Billeder og Tanker fra det religiøse Liv i Nutidens Skole.Kbh.1919; samt en række indlæg i Ordrup Skoles programmer.
- 176) H.C.Fr. beskrev i 1902 mandagstalerne således:"De er vel for det første et personligt Vidnesbyrd ud fra min egen personlig Livsudvikling, et Vidnesbyrd om de Livsmagter, jeg kender, om deres Bæreevne, om det Lys og den Glæde, de har givet mig og andre; det fremtræder snart som en aaben Bekendelse, snart skjult under en Fortællings eller et Levnedsløbs forøvrigt letgennemskuelige Klædebon"(Om Religions-Undervisning p.18).
- 177) Ove Hohlenberg (1835-1898), res.kap.,Holmens Kirke 1877-98; var i en længere årrække tilknyttet Ordrup Latinskole som religionslærer.
- 178) Kultusmin. 2.Kontor.Journalsag JJ249/1882; jfr. Morgenbladet 26/11-1881; Ordrup Gymnasium 3.November 1873-1923.Kbh.1923 p.67ff.; Jakob Jensen: Ordrup Gymnasium gennem 100 år 1873-1973. (1973) p.20ff.
- 179) H.C.Fr. ønskede stadig at få tilladelse til at undlade at opføre Religion som særskilt fag. Han sendte således i juni 1891 en længere betænkning til ministeriet "Om en noget friere Stilling for de højere Skoler"(Sager vedr. Skolereform-Lovgivning.I), men ministeriet henlagde sagen.Jfr. Ordrup Prg.1890/91 p.94-110 (se især p.106-10).
- 180) Om Religions-Undervisning p.14.
- 181) Om Zahles Skole se Natalie Zahle til Minde 1827-1852-1927. Kbh.1927;H.Skram: N. Zahles Skole. En Udsigt over den fuldstændige højere Barne- og Ungdomsskoles Udvikling. 1852-1913. Kbh.1916; N.Zahles Skole 1851-1951. Kbh.1951.
- 182) Et fuldt skolekursus bestod i Zahles Skole af en barneskole med 9 klasser og en eksamensskole med 6 klasser (jfr.Za.Prg. 1895/96 p.37). Eleverne var noget ældre end i andre latinskoler. Tankegangen bag dette var, at man skulle være varsom med at overbebyrde pigerne i overgangsalderen(Henriette Skram: Et Ord om Pigeskolen.Berl.Tid. 10/11-1902).
- 183) Sigurd Müller: Om Religionsundervisningen i Skolen og om Bøgerne (Skole og Samfund. Aarsbog 1898.Silkeborg 1898 p.72-90 - se især p.82ff). S.Müllers indlæg fremkaldte flere svar

(se Skole og Samfund 1899/1900 p.17-19; Højskolebladet 1898 sp.1485-90; sp.1547-52; sp.1663-66).

- 184) Johs.Loft: Nogle Ord om Religionsundervisningen (Nationaltidende 4/1-1903); Johs.Loft: Nogle Ord om Religionsundervisningen (Nat.tid.7/6-1903); jfr. Johs.Loft: Lidt om Lærebogs-spørgsmålet (Vor Ungdom 1904 p.274-78).
- 185) Johs.Loft: Lærebog i den evangelisk-lutherske Kristendom. Varde 1907. Loft gjorde brug af sit manuskript til lærebogen ("Lærebog i den kristne Religion. Trykt som Manuskript". Vordingborg 1893) i undervisningen i Hl (Prg.1898/99 p.24); Loft flyttede 1899 til Vb som adjunkt. Han blev senere medstifter af og formand for Religionslærerforeningen, oprettet 1904 (DBL XIV, 436-37).
- 186) Jfr. p.175ff.
- 187) Tangs forskellige bibelhistorier var bearbejdelser af L.Kr. Müller: Den bibelske Historie (2.Udg.Kbh.1857). De senere udgaver blev gennemset og rettet af Th. Skat Rørdam, der i forordet udtrykte håbet om, at bibelhistorien måtte få overvægten over lærebogen (Se Skat Rørdams forord til Mindre Bibelhistorie. 14 Oplag.Kbh.1887).
- 188) S.C.Müllers begrundelse for "Skolebiblen" se: S.C.Müller: Om Bibelhistorien i Skolen med særligt Hensyn til Balslevs, Tangs og Daugaards og Stockholms Bibelhistorier.Kbh.1881.
- 189) O.S.Assens: Mindre Lærebog i den bibelske Historie p.81-94, p.170-75; E.J.Anger: Udtog af den bibelske Historie. 4.Oplag. Kbh.1882 p.74, p.163-64; J.T.A.Tang: Mindre bibelhistorie.Kbh.1887. 14.Oplag p.4; J.T.A.Tang: Større bibelhistorie. 7.Oplag. Kbh.1882 p.114-19, p.202-03; S.C.Müller: Skolebibel, et kort Udtog af den hellige Skrift. 2.Oplag Kbh.1885 p.66, p.115; Christen Møller: Lærebog i Bibelhistorien for Elementarskolen. Kbh.1880 (uden oversigt over skrifterne).
- 190) Om bibelkritikken jfr. Den danske Kirkes Hist.VII p.336ff.; P.G.Lindhardt: Morten Pontoppidan I p.170ff., II p.37-46.
- 191) Frants Buhl (1850-1932). Prof. i GT (Kbh) 1882, i GT (Leipzig) 1890, i semitisk-østerlandsk Filologi (Kbh) 1898 (DBL IV p.340-44).
- 192) J.C.Jacobsen (1862-1948). Buhls efterfølger som professor i GT 1891 (DBL XI p.307-09).
- 193) Axel Plenge (1859-1940). Realskolebestyrer i Viborg 1890, sp. Uldum 1909, Magleby (Møn) 1912-25. (DPS II p.761-62). Plenge udgav sammen med V.Ullmann "Israel og vore Dage. Bibelhistorisk og Religiøst Tidsskrift". Bd.I-III (Hæfte 1) (1890-92). Tidsskriftet vakte stor opsigt.
- 194) A.C.Larsen: De fem Mosebøger. En Vejledning til historisk-kritisk Bibellæsning. Kbh.1890.

- 195) B.Paludan-Müller (1845-1932). Sp.Fr.borg 1882-1920; Religionslærer Fb fra 1895. (DBL,XVII p.606).
- 196) Frants Buhl: Det israelitiske Folks Historie. Kbh.1893
- 197) B.Paludan-Müller uddybede (1895) sine synspunkter yderligere over for sine kritikere i "Det kirkelige Skjel overfor den gammeltestamentlige Kritik", ligeledes uden at komme ind på konsekvenserne for undervisningen.
- 198) Se P.Madsen, J.H.Monrad og V.J.Hoff: Om den gammeltestamentlige Kritik. Kbh.1895 og en lang række artikler i Annexet 1894-96.
- 199) A.C.Larsen: De fem Mosebøger p.5; Herman Trier: Bibelgranskning (Tilskueren 1890 p.639-57 - se p.656-57).
- 200) Jfr. Morten Pontoppidan i Frit Vidnesbyrd 1894 p.162.
- 201) C.Henrik Scharling: Gammeltestamentlig Bibelkritik (Annexet 1896 p.5-12) se især p.11-12.
- 202) Bek.8/6-1894 om Optagelsesprøven, Undervisningen og de afsluttende Prøver ved Seminarierne (Love og Anordninger 1894 p.492-505); jfr. K: Den gammeltestamentlige Religionsundervisning under den nye Seminarielov.(Fra Bethesda 1896 p.481-89); Seminaristerne og Bibelen (Frit Vidnesbyrd 1896 p.255-56); Vilh.Beck: "Fra Bethesda" paa Hældningen (Annexet 1896 p.145-54).
- 203) Kbh.1898
H.Martensen Larsen (1867-1929). Sp.Vejlby (Ah) 1895-1904. Udgav en række gammeltestamentlige og religionshistoriske afhandlinger. (DBL XV p.378-80).
Den religionshistoriske forskning fremmedes samtidig med den bibelkritiske, da man i stigende grad inddrog kilder fra andre religioner til at belyse de gammeltestamentlige tekster. Den lærde skoles elevs kendskab til fremmede religioner var yderst begrænset (jfr. Oscar Hansen: Nogle Bemærkninger om sammenlignende Religionsvidenskab (Vor Ungdom 1889 p.26-37).
- 204) Rørdams bog udkom første gang 1866; 3.Udg. Kbh.1884.
Om Rørdams skriftopfattelse og forhold til bibelkritikken se 3.Udg. p.1-8; P.G.Lindhardt: Holmens Provst Thomas Skat Rørdam p.111-13; Rørdam i Kirkeleksikon for Norden.Bd.I.Aarhus 1900 p.15-18.
- 205) J.C.Jacobsen: Den gammeltestamentlige Kritiks Betydning for Religionsundervisningen (Nat.Tid.'s tillæg Undervisningstiden- de 12/6-1898; Danmarks Lærerforenings Medlemsblad 1898 nr.22-24 p.175-76, p.182-83, p.189-90).
- 206) F.Buhl: Den moderne Bibelkritiks Betydning for Religionsundervisningen. Referat i Det pædagogiske Selskabs Aarsberetning for Selskabsaarene 1897/98 og 1898/99-Kbh.1900 p.135-40 - Noget afvigende referat i Nat.tid. 3/5-1899 (Professor Buhls Foredrag om Undervisningen i det gamle Testamente).
- 207) H.Martensen Larsen: Den gammeltestamentlige Bibelforskning og Skolens Undervisning i Bibelhistorie. Referat i Beretning om Danmarks Lærerforenings 5te almindelige Skolemøde i København

9-11 August 1899. Udg.af Fr.Thomassen.Kbh.1899 p.70-77. Der fandt ingen diskussion sted efter foredraget (jfr. Danmarks Lærerforenings Medlemsblad 15/8-1899 p.145). Foredraget blev i noget udvidet form trykt i Dansk Tidsskrift 1899 p.581-608. Endelig fik offentligheden kendskab til foredraget gennem dagbladenes referater (se f.eks. Nat.Tid. 11/8-1899; Kr.Dagblad 11/8-1899).

- 208) Eleverne skulle bl.a. orienteres om, at inspirationslæren var forkert, at Skriften for kirken var rettesnor for "Oplysning til Salighed", men ikke ufejlbar herudover, og at Kristus ikke var alvidende under sit liv på jorden.
- 209) F.eks. at jødernes og Bibelens inddeling af GT's skrifter ikke var den samme, at Dan. og 1.-2.Krøn. var mindre ansete skrifter end Jes. og 1.-2.Sam., at Dan., Jes.40-66, 1.-5.Mos. og 1. -2.Sam. ikke var skrevet af de angivne forfattere, at Moselovens love var fra forskellig tid, og at salmeoverskrifterne intet sagde om forfatterne til salmerne.
- 210) Nat.tid. 12/6-1898.
- 211) Dansk Tidsskrift 1899 p.582.
- 212) Se Martensen Larsen (D.T. 1899 p.596): "Stoffet er nedenfra, hentet fra Oldtidens Sagn og Israels ufuldkomne Verdenskendskab; men Aanden er ovenfra, Profetiens og Aabenbaringens Aand".
- 213) Dansk T. 1899 p.597-98.
- 214) Dansk T. 1899 p.605-08; jfr. P.D.Koch: Darwinisme og Kristendom (Dansk T.1899 p.65-77) og H.Martensen Larsen: Naturvidenskabens Gæld til Kristendommen.Kbh.1895.
- 215) Indlæg imod J.C.Jacobsen: M.A.S.Lund: Bemærkninger til Prof. Jacobsens Foredrag om den gammeltestamentlige Kritiks Betydning for Religionsundervisningen (Danmarks Lærerforenings Medlemsblad 1899 p.27-28); J.C. Jacobsen: Svarbemærkninger om den gammeltestamentlige Kritiks Betydning for Religionsundervisningen (smst.p.43); stiftsprovst Fr.Zeuthen: Den gammeltestamentlige Kritik og Religionsundervisningen (Annexet 1898 p.97-111); Pastor Chr.Falck: Hr.Stiftsprovst Zeuthen og Bibelkritikken (Annexet 1898 p.145-48); Stiftsprovst Fr.Zeuthen: Svar til Hr.Pastor Chr.Falck, med efterskrift af Vilh.Beck (Annexet 1898 p.148-53); D.: Om Bibelkritiken i Skolerne (Kr.Dagblad 30/8-1898); Pastor emer.S.C.Müller: Den gammeltestamentlige Kritiks Betydning for Religionsundervisningen (Nat.Tid.24/7-1898); Hans Rasmussen: Den gammeltestamentlige Kritiks Betydning for Religionsundervisningen (Nat.Tid.8/1-1899). Indlæg imod H.Martensen Larsen: J.H.Monrad i Dansk Kirketiden-de 1898 sp.785-88 (Anm.af Martensen Larsen: Historisk Oplysning om den hellige Skrift); N.P.Arboe Rasmussen og John Klingemann diskuterer Martensen Larsens bog (Dansk Kirketid.1899 sp.657-65, sp.701-02, sp. 731-34, sp.770-72); J.H.Monrad: Troen og Altret (Dansk Kirketid.1899 sp.703); Aabent Brev til Biskop Leunbach (Dansk Kirketid.1899 sp.655-71); Skole og Samfund. Ugeblad. 1899/1900 p.17-19, 173-74, 178, 182-83, 201-03, 210-11, 219-20, 233-35, 241-42; A.A.Andersen: Bibelkritikken paa Skolemødet. En Indsigelse (Kr.Dagblad 19./8-1899); K.Korsholm: Bibelkritiken. Lidt mere om Pastor Marten-

- sens Foredrag ved Skolemødet d.10.Aug.(Kr.Dagbl.21/8-1899); B.A.Wille: Bibelkritiken (Kr.Dagbl.15/8-1899); H.Martensen Larsen: Bibelforskningen (Kr.Dagbl.22/8-1899); B.A.Wille: Bibelkritiken (Kr.Dagbl.23/8-1899); Christian Leunbach: Bibelkritik og Bibelhistorie (Kr.Dagbl.26/8-1899); Vilh. Beck: En Anholdelse (Kr.Dagbl. 28/8-1899); Bibelkritik og Bibelhistorie (Kr.Dagbl. 31/8-1899); M: I Anledning af Hr.Vilh.Becks Spørgsmaal: Hvorfor tie Danmarks Bisper? (Nat.tid.24/9-1899); C.Leunbach: En Erklæring (Nat.tid.1/10-1899); Chr. Leunbach: Bibelkritik og Bibelhistorie (med en efterskrift af Vilh. Beck) (Annexet 1899 p.142-44).; J.P. Agger: Skulle vi have en ny Bibelhistorie? (IMTid. 1899 p.557-60).
- 216) Se S.C.Müller i Nat.tid. 24/7-1898 og Frederik Zeuthen i Annexet 1898 p.103.
- 217) To af IM's ledende mænd var således uenige herom (Fr. Zeuthen i Annexet 1898 p.97ff. og Vilh.Beck smst. p.152-53).
- 218) Nat.tid. 24/7-1898.
- 219) Annexet 1898 p.99-100. Zeuthens synspunkt gjaldt kun optagelse af nyt stof, ikke at det stof, som bibelkritikken satte spørgsmålstegn ved, skulle fjernes fra de eksisterende bibelhistorier.
- 220) N.P.Arboe Rasmussen: Bibelkritiken udenfor Studerekamret (Dansk Kirketid. 1899 sp.657-65, jfr. sp.701-02, sp.731-34, sp.770-72); A.Th.J. i Berl.Tid.21/6-1899 (Martensen Larsens bog var udmærket for teologiske studenter, men stakkels seminarister!).
- 221) Tonen i debatten fik således til følge, at Det pædagogiske Selskabs Repræsentantskab efter en "levende Diskussion" besluttede ikke at holde et selskabsmøde om religionsundervisningen, da det som følge af den "stærkt agitatoriske Bevægelse, Pastor Martensen Larsens Foredrag havde vakt under og efter Sommerens Skolemøde", ikke kunne undgå at blive "et komplet Spektakelmøde" (Sj.LA.Det pæd.Selskab.Forhandlingsprotokol 1890-1920.Møde 11/10-1899).
- 222) Om biskop Leunbach se Lolland-Falsters Stift i 150 år. Kbh. 1955 p.170-72.
- 223) Kr.Dagblad 26/8-1899. Gengivet i Annexet 1899 p.142-44 og i Nat.tid. 24/9-1899.
- 224) Vilh.Beck i Annexet 1899 p.144.
- 225) Kristeligt Dagblad 22/9-1899.
- 226) J.H.Monrad i Dansk Kirketid.1899 sp.673-82, sp.703.
- 227) Jfr. Martensen Larsen i Dansk T. 1899 p.598.
- 228) Bestemmelser om Skolelærer- og Skolelærerinde Eksamen 6/4-1889 (Love og Exp.1889 p.58-80).
- 229) Smst.p.60.

- 230) Møllers bibelhistorie blev anvendt i Metropolitanskolen (Rektor V.Bloch 7/9-1891 til Min.Journalsag 359/1891; Min. til rektor 19/9-1891. Kopibog 3563/1891) ; i Frederiksberg Real- og Latinskole (1891-1903) samt i Ordrup 1894-97.
- 231) Th.Skat Rørdams oversættelse udkom 1.gang 1887-92 (jfr.P.G. Lindhardt: Holmens Provst p.107ff.). Axel Sørensen: Den nye Pagts historiske Bøger. Paany oversatte og forsynede med forklarende Oplysninger med særligt Hensyn til Husgudstjeneste, Privatbrug og Skolebrug. 1.Udg. Kbh.1881. Axel Sørensen havde som religionslærer i Metropolitanskolen erfaring for, at selv "den kummerligste Bibelhistorie" skrevet på dansk gav eleverne "langt klarere og sandere Begreber om, hvorledes Tingene virkelig har tildraget sig, end den gamle Oversættelse, hvis saakaldte "bibelske Talebrug" de endnu er for oprindelige, naturlige og uforkvaklede til at kunne finde Opbyggelse af".(efterskrift til 1.udg.). Axel Sørensen udgav i 1895 "Den nye Pagts Breve paa ny oversatte og forsynede med de nødvendigste Oplysninger med særligt Hensyn til Gudstjeneste, Privatforbrug og Skolebrug".
- 232) Han skrev således om den gammeltestamentlige kanon: "Vi Kristne have overtaget denne Kanon aldeles, som jøderne vedkende sig den, og som Jesus brugte den. Det er klart, at de Navne, som staa i Overskrifterne, ikke altid betegne Forfatterne, f.Ex. ved "Samuels Bøger", og man kan heller ikke altid stole paa den jødiske Overlevering; men de lærde Undersøgelser om de enkelte Afsnits Tilblivelseshistorie og deres Forfattere kunne hverken svække eller styrke det gamle Testaments Stilling som Kanon i Menigheden"(Bibelhistorie. 1.Udg.p.137).
- 233) Se E.Anger i Vor Ungdom 1891 p.354-56 og B.Paludan-Müller i Berl.Tid. 24/9-1891.
- 234) C.Henrik Scharling: En Indsigelse (Berl.Tid.20/2-1892).
- 235) Christen Møller: Et Svar paa Professor H.Scharlings Indsigelse (Berl. Tid.24/2-1892); Frants Buhl: Jerusalem paa Christi og Apostlenes Tid efter de nyere Udgravninger og Undersøgelser. Kbh.1886 p.35, p.81ff og kortet bagi bogen; jfr. C.v. Krogh: En Modindsigelse til Hr.Prof.theol.H.Scharlings "Indsigelse" (Berl.Tid. 23/2-1892).
- 236) Jfr.H.Scharling: Zions Bjerg og Davids Stad. Topographiske Studier (med to Kort over Jerusalem). Indbydelsesskrift til Kjøbenhavns Universitets Aarsfest til Erindring om Kirkens Reformation.Kbh.1890.
- 237) Berl.Tid.20/2-1892; C.Henrik Scharling: Zionspørgsmaalet og Skolebøgerne (Berl.Tid.25/2-1892).
- 238) Berl.Tid.24/2-1892.
- 239) Om skolens præg: jfr.Skoleprogram for Linnésgades Skole 1891/92 p. 3-4 og Østersøgades Skole 1900/01 p.3-4; jfr.p. 237f. Skolen udarbejdede også sin egen lærebog (E.Bay og Th.Moltke: Kortfattet Lærebog paa Grundlag af Luthers Katekismus. Kbh.1898), jfr. H.W.Koch: Til Belysning af Spørgsmaalet om en ny Lærebog (Maanedstidning for den danske Folkekirke. 1.Arg.1897/98 p.352-56).

- 240) Martensen & Paulli p.1, p.105.
- 241) Martensen & Paulli p.82-87; jfr. Assens mindre Bibelhistorie. Kbh. 1871 p.68, p.70 (p.86).
- 242) Saml. 14. Oplag (1887), hvor tidstavlen findes p.4, med 37. Oplag (1897).
- 243) Se 16.Oplag (1898) p.2-4; jfr. 7.Oplag (1882).
- 244) Jfr. ovenfor p.222 og p.225.
- 245) Den første bibelhistorie, hvori bibelkritikken fandt anvendelse, var Bertha Hahn: Bibelhistorie særlig til Brug ved Voksnes Undervisning. Kbh.1901 (Jfr. J.P.Bang i Dansk Kirketid. 1901 sp. 323-27). Natalie Zahle, ved hvis skole B.Hahn var ansat, havde forhindret, at bogen udkom på et tidligere tidspunkt (Natalie Zahle til Minde p.68ff). I 1930 nedsatte undervisningsministeriet en skolebogskommission, som bl.a. skulle beskæftige sig med lærebøgerne i Religion. Den bibelkritiske forskning havde endnu fået så ringe betydning for de benyttede bibelhistorier, at betænkningen genoptrykte J.C.Jacobsens foredrag fra 1898 som bilag (Betænkning vedrørende Revision af Skolebøger. Kbh. 1933 bilag 7 p. 127-31); jfr. Johannes Jacobsen: Gammeltestamentlig Kritik i Religionsundervisningen. Kbh.1934.
- 246) Sigurd Müller: Om Religionsundervisningen i Skolen og om Bøgerne. (Skole og Samfund. Aarsbog 1898 p.73ff.).
- 247) Jfr. Nyk. Prg. 1899/1900 p.29; 1901/02 p.32.
- 248) Ved en del skoler fandt der i IV kl. samlæsning sted mellem studerende og realister. Religion blev indført som fag i IV realklasse i 1881 (Min.Cirk.lo/11-1881 §7. Weis Bd.II p.245, Bd.I p.332).
- 249) I Rønne Skole var Religion fag i IV kl. i 1882-85, men ikke i perioden 1885-1903 (skolens programmer).
- 250) Følgende privatskoler underviste ikke i Religion i IV kl.: BK (bortset fra 1884/85 og 1885/86); Nø; Ly i årene 1882/83, 1893-97; Ma 1895-98; Sl 1894-1903; Frb.1888-91 og 1892-1903; Øb 1902/03 (se de pågældende skolers programmer).
- 251) Alle sager vedr. nye læse- og lærebøger 1882-1903 er gennemgået. Rektor Ankjær (Ab) til Min.25/4-1894; Underv.insp.'s udtalelse 2/6-1894 (Journalsag 359/1894); Min.bifaldt anmodningen 9/6-1894 (Kopibog 3188/1894).
- 252) I tilfælde, hvor religionslæreren kun var timelærer og ikke formåede at bestride faget som ønsket, blev vedkommende næppe genansat (se Lyceum Skoles Arkiv. Protokol for Lærermøder m.m. 1863-96:Jan.1881); Jfr. rektor Dahlenborgs indgriben over for religionslærer H.Ussing i Aarhus Katedralskole 1887 (se Kap.IV p.285f.).

- 253) Medens antallet af statsskoler pr. år, der havde underv. i Religion i IV-VI kl., i perioden 1882-1903 var 13 eller 14 (jfr. note 249), varierede antallet af privatskoler en del. I tabel 12 (p.217) er opført antallet af privatskoler i de enkelte skoleår for de lavere klassers vedkommende. For de højere klasser lå tallet lavere, dels fordi en del skoler var under opbygning, dels fordi nogle privatskoler ikke gav undervisning i IV kl. (se note 250). I Lyceum undervistes der ikke i Religion i V-VI kl. før 1890. I Ordrup blev der fra 1898 ikke givet egentlig religionsunderv. i de tre øverste kl. (jfr. p.215 og p.218). Desuden mangler oplysninger om underv. i afgangsklasserne (IV og VI) i nogle få prg. (LyNø 1899/00 og oo/ol; Ef 1895/96ff. In 97/98). "Antal år i alt" i tabel 13 og 15 angiver det sammenlagte antal skoleår for alle skoler, hvor en bestemt tekst m.v. er anvendt.
- 254) Udover de tre nævnte skoler blev Bibelens skrifers historie inddraget i undervisningen i en enkelt klasse i W (Prg.1884/85 og 1885/86; kun NT's skrifter); Ha (Prg.1885/86, 1886/87, 1889/90: kun NT's skrifter); Ah (Prg.1895/96 og 1896/97) samt i Øb (Prg.1901/02: kun NT).
- 255) Om Rudolph Bay og hans holdning til GT, se Ada Bruhn Hoffmeyer: *Artibus ingenius*. Roskilde Katedralskole gennem Tiderne. Roskilde 1965 p.320.
- 256) Den meget anvendte fremstilling Fredrik Nielsens "Ledetraad i Kirkens Historie" indeholdt således to dele: 1) Indtil Reformationen (omfattende Oldkirken og Middelalderen); 2) Efter Reformationen (omfattende Den nyere Tid -inkl.Reformationstiden - og Det nittende Aarhundrede).
- 257) Jfr.Min.Cirk.21/6-1882.Weis Bd.II p.255. (jfr.ovenfor p.173).
- 258) Johs.Loft: Nogle Ord om Religionsundervisningen (Nat.tid.7/6-1903).
- 259) Se f.eks. Rd Prg.1898/99 p.63.Fr.Nielsens Ledetraad i Kirkens Historie nævnes blandt de bøger, eleverne skal bruge i skoleåret 1899/1900.
- 260) Mørk Hansens kortfattede Kirkehistorie f.eks. i M, BC, Sch og Ha; Tønder Nissens Kirkehistorie i BC, Kd, Ef og He.
- 261) Bogen var noget mere omfattende end de kirkehistorier, den afløste. Bd. I (Indtil Reformationen 125 s.); Bd.II (Efter Reformationen 115 s.).
- 262) Jfr.Kap.II p.71.
Selv om Fr.Nielsen var modstander af den katolske kirkes fremtrængen i Danmark (jfr.Fr.Nielsen: Romersk-katolske Angreb paa Luthers Person.Kbh.1893), var hans skildring af f.eks. Tridentinerkoncilet mere sober end forgængernes, skønt stadig partisk (se Bd.II p.40ff; jfr. om Romerkirken i det 19.årh.II p.87ff.).
- 263) Inddragelsen af dansk kirkehistorie i undervisningen var en del mere udbredt, end det fremgår af tabel 15, da tallet for Danmarks Kirkehistorie kun omfatter tilfælde, hvor Dk.KH direkte opføres i skoleprogrammet og ikke de tilfælde, hvor Dk.KH er skjult f.eks.under "Kirkehistorie efter Reformationen".

- 264) Bd.II 4.Oplag Kbh.1899 p.106-14.
- 265) Fr.Nielsens Ledetraad tyder dog ikke herpå. De tre oldkirkelige symboler omtales kun i en note (Bd.I 5.Oplag 1903 p.35) og CA nævnes blot i dens kirkehistoriske sammenhæng (Bd.II 4.Oplag 1899 p.18).
- 266) Martensens Etik blev anvendt i Fb, Hl, H, Rø, BC, Ma, Vj,He, Za, Mb.
- 267) Jfr. Min. Bek.13/5-1850 §4.
- 268) I 4o lærde skolers programmer for perioden 1882-1903 nævnes kun ganske få eksempler på, at fremmede religioner er behandlet: Bibelkritik og sammenlignende Religionsvidenskab (Fb.Prg. 1887/88 p.69); Kort Overblik over de hedenske Hovedreligioner og deres Forhold til Kristendommen (Vj.Prg.1893/94 p.22); Foredrag over de vigtigste Religioners Historie (Za Prg.1899/1900 p.29); Noget om Buddhismen (Kd Prg.1897/98 p.31). Religionernes historie (Prg. Hl.1885/86 og prg.LyNØ 1899/1900 og 1901/02). Desuden er forholdet mellem krd. og hhv. jødedom/hedenskab/nutidens tankeretninger behandlet nogle steder.
- 269) Jfr. Kap.IV.
- 270) Gertz' tale er trykt i Tilskueren 1898 p.987-1000.
- 271) Bestyrerforeningens skr.23/12-1898 (med timeplan, undervisningsplan og eksamensfordringer) er trykt i Medd. 1899/1900 p.17-27.
- 272) Sthyr udtalte 12/1-1900 i Landstinget, at han havde indledt drøftelser om en reform, endnu inden han modtog bestyrernes forslag (Rt.L. 1899/1900 sp.635-36).
- 273) Rt.Tillæg A 1899/1900 sp.2781-84.
- 274) Se ministerens bemærkninger til lovforslaget (Rt Tillæg A 1899/1900 sp.2785-2802).
- 275) Rt.L. 1899/1900 sp. 31o.
- 276) Ministeriet forelagde et udkast til lovforslag for landets rektorer, 4 privatskolebestyrere og Undervisningsinspektionen på møder i ministeriet 25-26/9-1899 (se Sager vedr.Skolereform-Lovgivning I).
- 277) Landstingsudvalgets "Beretning" 7/4-1900 (Rt.Tillæg B 1899/1900 sp. 2203-08).
- 278) Min.skr.12/10-1899 til Konsistorium; Konsisterium til Min.16/11-1899. (Heri findes fakulteternes betænkninger som bilag). Fil.Fak.7/11-1899 (Medd.1899-/1900 p.40-41).
- 279) Teol.Fak's betænkning 9/11-1899 (Medd.1899/1900 p.45-47);jfr. Dekanatssager 1898/99 (Teol.Fak.holdt fakultetsmøde om sagen i slutn.af okt.). Det teol.Fak. var desuden i denne tid optaget af en diskussion om det teologiske studiums fremtidige ordning. Sp. Johannes Clausen havde rejst spørgsmålet både under henvisning til, at den lærde skole var præget af fritänkere, og at de teol. studenter blev ført ind i de "vantro" tyske videnskabsmænds teorier. (Johannes Clausen: Er en Reform ved

Uddannelsen af Præster ikke ønskelig? Kbh.1899; Fr.Nielsen i Dansk Kirketid.1899; Johs.C.Jacobsen i Maanedssblad for den danske Folkekirke 1899; Manuduktør pastor Just Christensen i Nat.tid. 14/5-1899; Johannes Jacobsen: Om foreslaaet Reform af den theologiske Embedsexamen.Kbh.1900).

- 280) Se Rt.L 1899/1900 sp.612-53.
- 281) Hr.Sthyr og hans tre Retninger (Politiken 1/11-1899).
- 282) Om De forenede Skoler se Skovgaard-Petersen p.116ff og Hans Kyrre: Blade af den københavnske Privatskoles Historie p.47ff.
- 283) Medd.1901/02 p.1-9. Undervisningen i IV kl. var allerede bortfaldet på de bestående retninger i nogle privatskoler (se note 250).
- 284) Min.skr. til rektorerne og Underv.insp.18/12-1901 og til Konsistorium 19/12-1901. Svarene er trykt i Medd.1901/02 p.9ff. Alle skolernes lærerkorps blev taget med på råd, inden rektor afgav betænkning.
- 285) Se indberetningerne fra Ah, Rd, Rb og religionslærer Bay (Rs). Rektor Hauch (Rs) foreslog, at timetallet i III-IV kl. blev som fastlagt i 3.retningsforslaget, mod at faget fik 3 timer i I kl.
- 286) Betænkning fra Ab og overlærer Karl Schmidt (Od).
- 287) Teol.Fak.tilMin. 6/2-1902 (Medd.1901/02 p.93-95).
- 288) Se bestyrerindernes redegørelse i anledn.af skolens overgang til latinskole. (Øsø Prg.1891/92 p.3-4); jfr. Natalie Zahle til Minde 1827-1852-1927.Kbh.1927 p.59-62.
- 289) Se Politiken 24/12; 28/12; 29/12; 31/12-1898; 2/1; 3/1; 4/1; 5/1; 6/1; 7/1; 17/1-1899; 17/5; 19/5; 23/5; 31/5-1900.Kr.Dagblad 31/12-1898; 2/1; 1/2-1899; 29/11-1900; Nationaltid. 17/1-1899; Berl.Tid. 19/5-1900; Medlemsblad for Privatskolens fagordnede Lærerforening 18.Juni 1900 p.25-30; p.36-37.
- 290) Øsø Prg. 1900/01 p.3-4.
- 291) Om P.Heegaard jfr.note 74 p.198.
- 292) P.Heegaard: En Skolereform (Kr.Dagblad 10-11/2-1899); jfr.Den lærde Skole (Kr.Dagblad 17/2-1899).
- 293) Den lærde Skole (Kr.Dagblad 15/12-1899).
- 294) Se ovenfor p.211-14.
- 295) Jfr.Kr.Dagblad 15/12-1899.
- 296) V:Kristendommens Stilling til Latinskoleeleverne (Kr.Dagblad 20/5-1901). Artiklen påpegede, at Olfert Ricards og KFUM's virke ikke erstattede en ordentlig religionsundervisning i de øverste klasser.
- 297) Om Venstregruppernes og Socialdemokratiets holdning til latin-skolen se Skovgaard-Petersen p.207ff.

- 298) Departementschef A.F.Asmussen udarbejdede et udkast til lovforslag, dateret 27/4-1902 (dette og senere udkast findes i Sager vedr. Skolereform-Lovgivning II).Udkast af 27/4-1902 og det i Ft. 18/10-1902 fremsatte forslag er opstillet synoptisk hos Skovgaard-Petersen p.333-348.
- 299) Eleverne kunne efter den 4-årige mellemskole fortsætte i et étårigt fortsættelseskursus. På foranledning af realskolen fik den étårige klasse under rigsdagsbehandlingen mere og mere karakter af en eksamensklasse, og det endte med, at det blev realeksamen (ved 16 år) og ikke mellemskoleeksamen (ved 15 år), som gav erhvervskompetence.
- 300) Landstingsudvalgets betænkning 24/3-1903 (Rt.Tillæg B 1902/o3 sp. 1519,1522.
- 301) Se forslag fremsat i Ft.18/10-1902 §1-3.Disse paragraffer overførtes med mindre ændringer til den endelig lov.
- 302) Det udkast, eksperterne behandlede, var ændret lidt i forhold til ministeriets første udkast af 27/4-1902 (Udkastet findes i arkivet med påskriften "Trykkes paa brækket Papir 19.6.02. A.Asmussen.").Se sager vedr.Skolereform-Lovgivning II; jfr. Skovgaard-Petersen p.239ff.
- 303) Udkast af 27/4-1902 og "Udkast forelagt Eksperterne" §2. I et trykt eksemplar af sidstnævnte forslag, har vistnok A.Asmussen tilføjet de enkelte mødedeltageres ændringsforslag. Ved den citerede sætning i §2 er der tilføjet:"Bang Udgaar". I Min. forslag fremsat i Ft.18/10-1902 er sætningen strøget (jfr. Skovgaard-Petersen p.239ff).
- 304) Min.bek. 13/5-1850 §4 (Weis Bd.II p.78).
- 305) 1871-lovens formålsparagraf var meget vag (se L 1/4-1871 §1. Weis Bd. II p.175).
- 306) §5 og §6.
- 307) 2.-4.mellemskoleklasse svarer til den lærde skoles tre nederste klasser.
- 308) Se motiverne til §5-6 (Rt.Tillæg A 1902/o3sp.297o-75).
- 309) Den hårdeste kritik kom fra grundtvigianeren Harald Holm(Rt.F 1902/o3 sp.657-75,684-85,739-49, jfr.Vagn Skovgaard-Petersen: Den politiske drøftelse af forbindelsen mellem almueskolen og den lærde skole.(Årbog for Dansk Skolehistorie 1967 p.96ff.); Carl Trock:Systemskiftet og J.C.Christensens Politik 1901-o2. Belyst ved breve af Harald Holm. (KHSaml.1976 p.190ff).
- 310) Oscar Hansen udgav i 1898 en "Opdragelseslære",der skulle anvendes ved seminariernes undervisning i Pædagogik. Heri gik han imod dogmatisk religionsundervisning i folkeskolen og foreslog den erstattet af en konfessionsløs historisk religionsundervisning. Det skulle være en religionernes historie, men ikke alle religioner skulle behandles ligeligt.Opdragelseslære. Kbh.1898 p.417ff).

- 311) Rt.Tillæg B 1902/03 sp.114; ændringsforslag nr.12 og nr.16 (sp.118-19).Betænkningen optog en af Oscar Hansen udarbejdet oversigt over religionsundervisningens ordning i en lang række lande. Formålet med denne var at påvise, at ændringsforslagets gennemførelse ikke betød, at den danske skoleordning derved kom til at afvige fra alle andre lande (Rt.Tillæg B 1902/03 sp.130-31; identisk med Opdragelseslære p.435-37).
- 312) Rt.F.1902/03 sp. 2096-97.
- 313) Se DBL III p.48off.
- 314) Om Johan Ottosen se Vagn Skovgaard-Petersen: Skolemand og politiker (Festskrift til Povl Bagge.Kbh.1972 p.275-299).
- 315) Rt.F. 1902/03 sp.2162-63.
- 316) Smst. sp.2103.
- 317) Rt.F. 1902/03 sp.2155-56.Nogle medlemmer af udvalget havde forsøgt at få ministeren til at indføje en bemærkning i forslaget, om at undervisningen skulle være historisk (se Borgbjerg i Rt.F 1902/03 sp.2184).
- 318) Rt.F. 1902/03 sp.2184.
- 319) Smst.
- 320) Rt.F 1902/03 sp.2266; vedtaget ved 3.beh. uden afstemning (sp.2285). Dette betød ikke afskaffelse af enhver form for eksamen i Religion.Faget skulle som hidtil opgives til årsprøven i de lavere klasser. Metropolitanskolen fik i marts 1903 afslag på en anmodning om at måtte afskaffe daglig karaktergivning og eksamen i Religion i I-II kl.(=2.-3.mellem).Skolen begrundede ansøgningen med, at en "naturlig Paavirkning i religiøs Henseende derved hæmmes uden at den nødvendige Kundskabstilegnelse i nogen væsentlig Grad sikres".(Rektor Rafn 12/2-1903 til Min.Journalsag 152/1903).U.insp.'s formand M.Cl. Gertz, der havde stor indflydelse på både skoleloven og de efterfølgende kgl.anordninger, gav i sin udtalelse om sagen udtryk for sin mening om rel.underv.'s karakter:"Religiøs Paavirkning er jo egentlig ikke Formaålet for Religionsundervisningen, navnlig allermindst i de laveste Klasser..".Gertz støttede, at den daglige karaktergivning afskaffedes, men modsatte sig, at eksamen blev opgivet.(U.insp.'s udtalelse 1/3-1903 affattet af Gertz.Journalsag 152/1903).Sagen blev nævnt for J.C. Christensen; Min.svar 12/3 var i overensstemmelse med U.insp.'s udtalelse.(Kopibog 858/1903).Jfr. religionslærer Axel Sørensen i Metropolitanskolen gennem 700 Aar.Kbh.1916 p.253.
- 321) Religion fik tillagt 2+2+2+1 time i 1.-4.mellem og 1 time i alle ungdomsskolens klasser.(se Udkast til en Fag- og Timefordeling for Statens Højere Almenskoler på grundlag af det af Ft. vedtagne lovforslag; trykt som bilag til Lt's betænkning af 24/3-1903. Rt.Tillæg B 1902/03 sp.1535-38, jfr.sp 1539-42). Forslaget betød i realiteten en mindre reducereing af timetallet: 4.mellem fik kun tillagt 1 ugentlig time, medens halvdel af statsskolerne underviste i den tilsvarende III kl. i Religion i 2 ugentlige timer.
- 322) Rt.L. 1902/03 sp.492 (Goos); sp.518 (J.C.Christensen).

- 323) Johs.Loft:Nogle Ord om Religionsundervisningen (Nat.Tid.'s tillæg "Kirkelivet"4/1-1903);jfr. Johs.Loft:Nogle Ord om Religionsundervisningen (Nat.tid.'s tillæg "Kirkelivet" 7/6-1903); se ovenfor p.218.
- 324) Den ny Skolereform (Kr.Dagblad 25/10 og 27/10-1902); Den nye Skolelov. Hvorledes vil den komme til at virke i Praksis? (Kr.Dagblad 30/5-1903).
- 325) C.Henrik Scharling: Den lærde Skole og Universitetet. Et Indlæg i Skolesagen.Kbh.1903.
- 326) Scharlings synspunkter blev imødegået af hans professorkollega J.C.Jacobsen:Om Skolelovsforslaget.Bemærkn. i Anledn. af Prof.Dr.theol.H.Scharlings Skrift "Den Lærde Skole og Universitetet".(Nat.tid. 23/3-1903).
- 327) Scharling p.66-69.
- 328) 2.beh. i Lt.(1/4-1903): Rt.L.1902/03 sp.1520-47; 3.beh. i Lt.(4/4-1903): smst.sp. 1655-65; Eneste beh. i Ft.(7/4-1903): Rt.F 1902/03 sp.4407-29.
- 329) Disse forhandlinger skal ikke behandles her (se Medd.1903/04, 1904/05, 1905/06).
- 330) Kgl.Anord. 26/5-1904 om Undervisningen i Mellemskolen (K.Glahn: Lov om højere Almenskoler med dertil hørende Anordninger og ministerielle Bekendtgørelser, Cirkulærer og Skrivelser. Bd.I. Kbh.1907 p.55-65); Min.Bek. 1/7-1904 om Underv. i Mellemskolen (Glahn I p.68-98); Kgl.Anord. 16/11-1906 ang.Underv.i Realklassen (Glahn I p.138-42); Min.Cirk.19/11-1906 ang.Underv. i Realklassen (Glahn I p.142-49); Kgl.Anord.1/12-1906 ang.Underv. i Gymnasiet (Glahn I p.153-74); Min.Bek.4/12-1906 ang. Underv. i Gymnasiet (Glahn I p.174-200).
- 331) M.Cl.Gertz overlod med kultusministeriets tilladelse til N.A. Larsen at udarbejde planen for Religion (Medd.1903/04 p.5-6); jfr.N.A.Larsens udkast til undervisning i Religion (smst.p. 50-53). Om N.A.Larsen se DBL XIV p.60-62.
- 332) Kgl.Anordn.26/5-1904 §1; Min.Bek.1/7-1904 §1.
- 333) Lov af 24/4-1903 §7 tillod da også elever, der ikke tilhørte Folkekirken, hel eller delvis fritagelse for Religion, når forældre eller værger anmodede om det.
- 334) 1903-lovens §5.
- 335) Medd.1905/06 p.138.Andragendet er trykt i Meddelelser fra og om Religionslærerforeningen 1905-10 Bd.I p.6; Foreningen oprettedes 1904 (smst.p.1-3).
- 336) Kgl.Anordn.16/11-1906 §1B. Faget Religion blev indført i en del realklasser. F.eks.underviste halvdelen af statsskolerne (Rs,N,Ah,Rd,Rb,S -(M og H1 havde ingen realklasser)-i skoleåret 1908/09, og blandt de 28 privatskoler (med Gymnasium) havde 9 Religion på skemaet. I alle tilfælde 1 time ugentlig. (Se Oplysninger om de højere Almenskolers Fag- og Timefordeling i Realklassen i Skoleåret 1908/09 (Medd.1908/09 p.166).

- 337) 1903-lovens §6.
- 338) Medd.1905/06 p.22.
- 339) Jfr. ovenfor p. 240.
- 340) Kgl.Anord.1/12-1906 §1.
- 341) Den ene af prof.Gertz' rådgivere, adjunkt Johannes Loft, var dog langt fra tilfreds med resultatet. Han skrev således i 1907: "At være Religionslærer i den danske Skole for Tiden er som at bo i et forfaldent Hus; dets Ejer vil ikke gøre det i Stand; dets Fjender bombarderer det; dets Naboer piller uden Blu af Tag og Fag. Man bliver der, dels fordi man skal, dels fordi man vil, fordi det er ens sære Lyst at bo der".(Johannes Loft: Om Religionsundervisning. Nogle Ord til dem, det angaar.Kbh.1907 p.3).
- 342) Se Medd. 1905/06 p.23-24. Om biskop Th.Skat Rørdams indflydelse på formuleringen se P.G.Lindhardt: F.C.Krarups breve til Michael Neiiendam (KHSaml. 1976 p.223-24).

NOTER OG HENVISNINGER TIL KAPITEL IV (p.251-291).

- 1) Fogtman 1839 p.285-86; jfr. kap.II p.22-23.
- 2) St. Kongensgade 1859-61; Mariboës Skole 1866-75, I kl.1875/76; Hauchs Skole 1873/74 samt Nørrebro's Skole 1898/99.
- 3) I Sager vedr. FTF 1845-1915. Sorø mangler for netop disse år de til ministeriet indsendte skemaer, men skemaet skulle indsendes i to eksemplarer, hvoraf skolen fik det ene tilbage. Bortset fra 1854/55 kan en oversigt over religionslærerne opstilles på grundlag af skemaerne i Rektoratets indkomne Sager 1855/61 (Sj.LA), 1861-62 (Sorø Akademis Arkiv). Ved anvendelse af oplysningerne i skolens arkiv kan der i modsætning til lærerfordelingen i skoleprogrammerne ikke tages hensyn til ændringer i skoleårets løb.
- 4) 1 Pk. for hver skole (1845-1915).
- 5) Jfr. Weis Bd.I p.88f.
- 6) Disse sager beror i 3. Kontor. Journalsager.
- 7) Lov af 28/3-1855 § 2 (Weis Bd.II p.119).
- 8) Medd. 1857-78 H.3 p.17o.
- 9) Schou 1818-22 p.247-52 (Kgl. anordn. af 24/1o-1818).
- 10) Kgl. Anordn. af 2/2-1849 (Medd.ang. Kbh.Univ.1849-56 Bd.I p.2o4-o8). Om forhandlingerne forud for ændringen af den filologiske eksamen (se smst. p.162-2o4).
- 11) De seks andre fag var: græsk og latinsk Filologi, Historie, Geografi, Matematik og Filosofi.
- 12) Se skoleprogrammernes fag- og timestfordelinger. Indtil 187o havde disse teologer endog aflagt den for alle candteol.'er obligatoriske kandidatekseamen (Se Betænkning afgivet til Ministeriet for Kirke- og Underviisningsvæsenet af den... af 18de Juni 1868 til Overveielse af de kirkelige Forhold nedsatte Kommission, Kbh.187o p.92-93; eden afskaffedes ved bek. 2/9-187o § 1 (Love og Anordn. 187o p.35o).
- 13) Medd.1857-78 H.3 p.17o.
- 14) Medd.1857-78 H.3 p.17o (Sorø og Hl. ikke medtaget); jfr. Sorø. Klostret-Skolen-Akademiet Bd.II p.588.
- 15) Forordn. 7/11-18o9 § 25.
- 16) Samtlige rektorposter i perioden 1854-19o3 var med to undtagelser besat af filologer. Cand.theol. Caspar Paludan-Müller var rektor i Nyk. 1853-72, (hans udnævnelse skyldtes hans videnskabelige produktion), og cand.theol. O.F.Bache, rektor i Hl 1892-1916 (udnævnelsen var betinget af Hl's særlige stilling).
- 17) Anordn. 2/2-1849 § 15. Om statsskolernes embeder se Weis Bd. I p.15-18; p.36-42.

- 18) Lov 28/3-1855 § 2 (Weis Bd.II p.119).
- 19) Medd.1857/78 H.3 p.170 (Sorø og Hl undtaget).
- 20) Om de nye uddannelsers indflydelse på både stats- og privat-skolens lærerkorps' sammensætning se: Nørr; Den lærde skoles lærerkorps 1889-1903.
- 21) Religion placeredes her sammen med Gymnastik, Sang, Tegning og Skrivning (se kgl.anordn.25/10-1883 om Indførelse af nye Skoleembedseksaminer ved Københavns Universitet. (Weis II p.269-86).
- 22) Love og Anordn.1912 A p.1260-62. Religionslæreruddannelsen var nært tilknyttet Folkekirken; det var ikke muligt at aflægge teologisk embedseksamen uden at være medlem af Folkekirken. (Det teol.Fak. Dekanatssager 1897/98. Student, der tilhørte frikirken, måtte melde sig ind i Folkekirken, før han kunne aflægge eksamen). I 1904 erklærede et flertal i Teol.Fak. sig dog villig til at drøfte oprettelsen af en "rent historisk Prøve i Kristendomskundskab", som også skulle stå åben for ikke-Folkekirkemedlemmer (se Udkast til Teol.Fak.'s skr. til stud.teol. V.Hansen. Dekanatssager 1903/04), men der blev ikke gjort videre ved sagen før i 1912.
- 23) Laudabilis og haud illaudabilis primi gradus, Om teologisk embedseksamen og karaktergivning ved denne se: Samling af de for Universitetsforholdene gjældende Retsregler Bd.I Kbh. 1884 § 198-211 p.62-67.
- 24) Kgl.Anordn.25/10-1883 A § 7.
- 25) Skellet sættes ved 1873 og ikke 1871, da skoleloven af 1871 først i 1873 var ført helt igennem. Når antallet af religionslærere som her og flere gange i det følgende gøres op, fremkommer tallet ved sammenlægning af de enkelte skolers antal lærere. En lærer, der underviste i Religion ved to skoler, medtages således to gange.
- 26) Se rektor Kofoed (Rø) til Min.21/7-1886 (rektor kendte J.Jensen, der var en tidligere elev ved skolen). Sagen vedr. FTF. Rønne. Rektor Dahlenborg (Ah) til Min.10/4-1892 (overlærer Müller var i forvejen sanglærer ved Ah, og religionslæreren i de højere klasser, stiftsprovst Sørensen, anbefalede ham). Journalsag 267/1892. Min.til Ah. Rektor 4/5-1892. Kopibog 1940/1892.
- 27) Rektor C.Berg til Min.16/8-1885. (Journalsag 579/1885). I 1888 frabad Godskesen sig dog undervisning i Religion i de to øverste klasser (C.Berg til Min.26/7-1888. Sager vedr. FTF, Fr.borg).
- 28) Rektor C.Listov til Min.22/11-1884. Listov var dog villig til at overlade Religion i I-II kl. til overlærer F.T.Nielsen, der var filolog efter den gamle studieordning (jfr. ovenfor p.255). Det lykkedes dog rektor at finde en teolog (jfr. nedenfor p.264) (Journalsag 878/1884).
- 29) BC,BK,W,Sch,Ly og Had. Programmerne for Mariboës Skole opfører ikke lærerkorpset i denne periode.

- 30) Cand.phil. E.O.Tornøe, der underviste i Religion i BC 1870-72.
- 31) A.C.F.Hald (BK 1862-63 og BC 1864) og Martin Schneekloth (Sch. 1864-66).
- 32) G.T.S.R.Heiberg (rel.lærer BK 1855-58, c.teol.1857); V.F. Hassager (rel.lærer BK 1861-64; c.kol. 1864); P.S.Lund (rel.lærer W 1857-60, c.teol. 1859); J.J.Lohmann (rel.lærer Had. 1867-72, c.teol. 1871).
- 33) Om privatskolens forhold se: Skovgaard-Petersen passim; H.Kyrre: Blade af den københavnske Privatskoles Historie p.35ff; Nørr: Den lærde skoles lærerkorps 1889-1903 (tabel 2 og 4 p.29 og 39).
- 34) Om de fire kommunale latinskolers særlige forhold se: Weis Bd.I p.267-68.
- 35) S.Müller underviste i Religion 1894-1901 (især i de øverste klasser); L.P.Kofoed underviste i III kl. 1890/91 og i IV kl. 1891/92.
- 36) Schou 1844-45 p.150-182 (se § 35-37).
- 37) Stud.teol. Jacob Asmussen til Min.l/6-1893 (Journalsag 424/1893); Min.skr. 3/6-1893 til Asmussen (Kopibog 2444/1893). Lærer A.M.J.Dalgaard og ikke Asmussen fik stillingen (He Prg. 1893/94 p.32). Bestyrer mag.art. Sig.Müller (Kd). anså det også for nødvendigt at spørge Min., førend han påtog sig undervisning i Rel. i skolens mindste klasser. (S.Müller til Min.l/8-1886, Vedlagt anbefaling fra biskop Balslev. Journalsag 562/1886). Min.til S.Müller og Ribe biskop 9/8-1886 (Billiges under henv. til bispens erklæring). Kopibog 2482-83/1886).
- 38) Hjelpepræst ved Budolfi Kirke M.A.Dam (rel.lærer Ab 1869-72) og kst. sp. Vor Frue Kirke J.Johansen (rel.lærer Od. 1871-73).
- 39) Hertil kommer tre religionslærere, som i programmerne opgives som cand.teol., men hvis identitet ikke med sikkerhed kan afgøres.
- 40) Tabel 16,18 og 19 angiver, hvor mange henholdsvis ikkegejstlige/gejstlige religionslærere der varetog underv. i de pågældende perioder, (Lodret eller vandret addering af antallet af lærere giver ingen mening, da nogle af lærerne underviste i flere af de i tabellen opførte perioder og/eller klassetrin), og hvor mange klassetrin det pågældende antal lærere underviste tilsammen. Enheden er 1 årgang i et skoleår uden hensyn til, at nogle klasser havde 2 t/uge, andre 1 t/uge. Desuden regnes to parallelhold undervist af samme lærer kun for 1 klassetrin.
Når antallet af klassetrin er langt højere for I-III kl.'s vedkommende end for V-VI og især IV kl. skyldes det både, at der her indgår tre klasser/år imod hhv. 2 og 1 for V-VI og IV kl., og for tabel 19-20's vedkommende, at flere privatskoler i en vis periode ikke havde de øverste klasser. Om halve klassetrin se ovenfor p.253.
Halve "personer" opstår ved at samme person både var religionslærer ved samme skole, før og efter at han blev præst.

- 41) Se U.insp. Madvigs udtalelse 4/8-1873 (Sager vedr. FTF, Roskilde); Madvigs udtalelse 29/7-1874 og Min.skr.5/8-1874 til Od. rektor. Heri skrev ministeriet, "at, da Udstykningen af Religionsundervisningen, ved hvilken Eenhed i Aand og Tone er saa vigtig, imellem 4 Lærere med i alt 12 Timer maa ansees for mindre tilraadelig, maa Ministeriet henstille til Hr. Rectoren ad Aare at faae bemeldte Underviisning samlet paa een eller To Hænder". (Sager vedr. FTF, Odense; Kopibog 1866/1874).
- 42) Se Min.til Horsens rektor 29/9-1876 (Kopibog 2o99/1876); rektor Fibiger (H) til Min.1/1o-1876 (Journalsag U581/1876).
- 43) Se f.eks. Journalsag X915/1878; Y562/1879; Kopibog 3158/1899.
- 44) Min.skr. til rektorerne 16/2-1877 (Medd. 1857-78 p.3o6-o7); jfr. Kontorchef Schwartzkopfs kommentar i forbindelse med en embedsbesættelse i Horsens 1876: "Ministeren har mundtlig udtalt sig mindre gunstigt for Præsters Deltagelse i Religionsundervisningen, navnlig hvis VI og V Cl. igjen faar Faget etableret". (Journalsag U581/1876).
- 45) Se rektor Bøggild (Ab) til Min.16/7-1877 (Sager vedr. FTF, Aalborg); rektor Petersen (Od) til Min. 27/6-1877 (Od. Kate-dralskole. Rektors Kopibog 1877-9o).
- 46) Se rektor Listov (N) til Min. 26/7-1877 (Sager vedr. FTF, Nyk.).
- 47) Forslaget i Rt. Tillæg A 188o/81 sp.1321-26. Bemærkninger til forslaget sp.1327-38.
- 48) Tallene er hentet fra eksamensfortegnelserne i Medd.ang. Univ. 1857-63 og Aarboeg for Univ. 1864-19o2. I antallet af cand. mag.'er er medtaget de teologer, der konverterede deres ek-samen til skoleembedseksamen.
- 49) Jfr. Morgenbladets kritik 5/8-1882 af, at religionslærerstil-lingen sloges sammen med lærerstillinger i "de verdslige Fag".
- 5o) Journalsag U43o/1876.
- 51) Journalsag U581/1876.
- 52) Journalsag U61/1876.
- 53) Se kontorchef Schwartzkopfs udtalelse (ligger fejlagtigt i Sager vedr. FTF 1876/77Ab); Min.til Ab. rektor 2/8-1876 (Ko-pibog 166o/1876).
- 54) Journalsag Y562/1879.
- 55) Rektor Listov til Min.22/11-1884, 3o/12-1884 og 2o/1-1885 (Journalsag 878/1884).
- 56) Journalsag 579/1885; Min.til Godskesen, Fb. rektor og For-standerskab 22/8-1885 Kopibog 2559-61/1885.
- 57) Jfr. tabel 17.

- 58) Antal ansøgere til stillinger med Religion i opslaget:
1887	Ah	6
1889	Rd	15
1889	N	6
1890	Vb	10
1891	Fb	18
1892	Rø	21
1897	Rb	32
1899	Vb	27
1900	Ab	20
1902	S	18 (læreren skulle være ugift).
- 59) Se Journalsag U61/1876; U430/1876; rektor Fritsche til Min. 8/9-1883 (Sager vedr. FTF, Ribe).
- 60) Journalsag 261/1897.
- 61) Årbog for Univ. 1884-1903 (årlige oversigter over eksaminer).
- 62) Se kap.III p.137-39.
- 63) Se bl.a. rektor Fibiger (H) til Min. 16/7-1877 (Sager vedr. FTF, Horsens); rektor Blichert (S) til Min.24/7-1884 (Sager vedr. FTF, Sorø).
- 64) Jfr. f.eks. kap.III p.137-38, p.190, p.202.
- 65) Se således rektor Iversen (H) til Min.19/7-1884 (Sager vedr. FTF, Horsens); rektor P.Petersen (Od) til Min.17/7-1885 (Sager vedr. FTF, Odense); rektor Blichert til Min.24/7-1884 og 24/8-1893 (Sager vedr. FTF Sorø); A.Heise (Vb) 3/7-1899 til Min. (Journalsag 581/1899). Heises ønske blev trods biskop Swanes støtte afvist (Kopibog 3158/1899).
- 66) Om præsternes økon. bevæggrunde for at påtage sig undervisningen se nedenfor p.278ff.
- 67) Deraf havde de to dog været ansat i privatskolen, før de flyttede til Slesvig.
- 68) Ansættelse før 1854 og efter 1873 ikke medtaget.
- 69) En lærer, der underviste i to perioder i Religion ved samme skole og opgav undervisningen af to grunde, er medregnet i tabel 21 og 22 som $\frac{2}{2}$ personer.
- 70) Kultusmin. l.Kontor. Ansøgninger om gejstlige embeder 1853-1915 (ialt 305 pakker). Rigsarkivet har udarb. et navnerregister over ansøgerne. En del af de mindste embeder (kateketer og personelle kapellaner) er ikke med, men disse små embeder er næppe blevet søgt af ældre fastansatte adjunkter.
- 71) Se p.138.
- 72) Se nedenfor p.283-84.
- 73) 1809 Frd. § 25.
- 74) Jfr. Min.skr. 9/4-1850 til Aarhus biskop om, at de som adjunkt ansatte teol. kandidater burde opfordres til flittigt at øve sig i at prædike (Fogtman 1850 p.116-17).

- 75) Ifølge Frd. 2/11-1736 skulle provsterne give bisperne og disse igen Danske Kancelli oplysning om kandidater, der søger at blive befordret til præsteembeder (Schou 1730-46 p.273-74); jfr. Reskript 28/12-1804 (Fogtman 1804 p.772-75); I kultusmin. l.Kontor opbevares en pakke "Indberetninger om teologiske Kandidater og Studenter 1871-76", hvori der findes oplysninger om alle teologiske studenter og kandidater, herunder alle ansatte teologer ved latinskolerne, i Ab, Vb og Ah Stifter. Det anføres, hvorvidt de pågældende har øvet sig i at prædike, og hvorledes deres opførsel har været. Det var især kandidaternes moralske vandel, der blev fremhævet, men også deres eventuelle politiske aktivitet blev indberettet. I 1885/86 bortfaldt bispens pligt til at indsende uddrag af indberetningerne om teol.kandidater til ministeriet, men bisperne skulle stadig modtage oplysningerne fra provsterne (Min.skr. 26/3-1885 og 20/11-1886. Love og Exp. 1884-86 p. 187, p.384-85).
- 76) F.eks. foreslog rektor Forchhammer (Ab) 20/2-1872 til Min. (Sager vedr. FTF, Aalborg), at adj. H.P.Malmstrøm fik alle timer i Religion, men da ministeriet og Madvig vidste, at Malmstrøm gik i præstetanker, blev rektor bedt om at undersøge, om der var gejstlige i Aalborg, der eventuelt senere kunne overtage undervisningen. Min. til Ab. Rektor 4/4-1872. Kopibog 665/1872. Jfr. Indberetninger om teologiske Kandidater og Studenter 1871-76 (Malmstrøm, adjunkt, øve sig i prædiken). Rektor Listov (N) tildelte kun adjunkt C.A.Gemzøe 20 timer for 1874/75, da man forventede, at Gemzøe i årets løb ville gå over i gejstlig virksomhed (Sager vedr. FTF, Nyk.).
- 77) Selv om rektor vidste, at religionslæreren søgte præsteembede, var det ikke altid muligt at tage hensyn hertil, da læreren ofte måtte søge mange embeder, før han fik det.
- 78) Før 1865, da Religion var afgangseksamensfag, skabte befordringer problemer både med hensyn til undervisning og eksamen. (jfr. Ah. Prg.1861/62 p.107).
- 79) G.Lund (Ah) til Min.3/5-1883 (Sager vedr. FTF, Aarhus); Min. til Ah. rektor. 7/5-1883 (Kopibog 1786/1883); P.K.Blichert (S.) til Min.22/5-1893 (Journalsag 390/1893). Min til Blichert 31/5-1893 (Kopibog 2381/1893).
- 80) På grund af det 19.årh.'s system med små og store embeder var størstedelen af præsteskabet ansøgere til stadig større embeder. De305 pakker med ansøgninger (1853-1915) taler sit tydelige sprog herom. En nærmere undersøgelse af en del af religionslærernes ansøgninger om gejstlig ansættelse viser det karakteristiske træk, at de med års mellemrum søgte en række stillinger. Når de havde fået et embede, afholdt de sig i nogle år fra at søge, hvorefter de igen indsendte ansøgninger om et bedre embede.
- 81) Rektor Dahlenborg. 14/12-1895 til Min. (Journalsag 950/1895). Rektors brev var et indlæg i en strid mellem rektor og stiftsprovsten (jfr. Kap.V p.329).
- 82) Journalsag 581/1899; Kopibog 3158/1899; jfr. U430/1876 og Y562/1879.

- 83) Med modifikationer gjaldt de fleste af de for statsskolen nævnte problemer, også for privatskolen. Her skal kun omtales de for privatskolen specifikke problemer.
- 84) Se Nørr: Den lærde skoles lærerkorps 1889-1903 tabel 2 (p.29).
- 85) Flere end 20 af religionslærerne var i perioden efter 1880 religionslærere ved to private latinskoler. En del af disse underviste ved begge skoler samtidig.
Jfr. annonce i Dagbladet 10/8-1899 "En cand.theol. med Laud. søger Plads ved Skoler som Lærer". Han tilbød at undervise i Religion og flere andre fag.
- 86) Ansættelsestid før 1873 og efter 1903 er ikke talt med.
- 87) Tabel 24 angiver de gejstlige embeder, lærerne havde, da de begyndte at undervise i Religion, eller som de besad i 1873; I ganske enkelte tilfælde medtages det embede, læreren opnåede midt i undervisningsperioden.
I tabel 24-27 er de gejstlige embeder opstillet i en bestemt rækkefølge (a=biskop; b=domprovst osv.).
Indvendinger imod det opstillede hierarki:
En residerende kapellan-stilling ved de største kirker (domkirkerne f.eks.) er blandt de største og bedste embeder i landet, og burde således berettigede til en plads i hierarkiet højere end mange af sognepræsteembederne (d-f), medens andre residerende kapellanier er meget små embeder. Da det af flere grunde er ønskeligt at undgå for mange led i hierarkiet, er det nødvendigt at nøjes med at skelne mellem embedernes betegnelser og ikke gå ind på indholdet af de enkelte embeder med samme betegnelse.
Rækkefølgen i hierarkiet er bestemt af embedernes mere eller mindre faste karakter og deres indehaveres bestemmende myndighed i sognet. Altså sognepræster foran residerende kapellaner, foran kaldskapellaner (faste hjælpepræsteembeder), foran løse hjælpepræster.
Ud fra den nævnte fremgangsmåde kan rækkefølgen mellem d, e og f samt mellem g og h ikke bestemmes, men rækkefølgen er her valgt ud fra et skøn over, hvilken gruppe der gennemsnitligt rangerede højst. Jfr. nedenfor under afsnittet om religionslærernes aflønning.
- 88) Jfr. tabel 21 og 22 signatur 6.
- 89) Jfr. tabel 21 og 22 signatur 5.
- 90) Tallene er ganske vist små, men tendensen er tydelig.
- 91) Denne fremgangsmåde var mest karakteristisk for forholdene i slutningen af 1880'erne og i 1890'erne.
- 92) Når tallene i tabel 27 vurderes, må det gejstlige embedshierarkis opbygning tages i betragtning. En person, der f.eks. både har været sp. i et land- og bysogn, opføres under bysognet. Tallene under signatur "f" angiver således ikke, hvor mange lærere, der havde haft et landsogn, men indbefatter dem, der ikke havde haft et embede højere oppe i hierarkiet.
- 93) Kirkelig Haandbog 1927 p.307-17 (Døde 1923-27).

- 94) En sammenligning mellem samtlige kandidaters og religionslærernes karakterer ved teologisk embedseksamen viser, at religionslærerne lå temmelig langt over middeltallet. (Kilde: oversigter over kandidaternes eksaminer i Universitetets årbøger).
- 95) Hos Matzen & Timm, p.257-386 findes en meget udførlig gennemgang af de enkelte bestanddele af præsteembedernes løn.
- 96) Den da.Kirkes Hist.VII p.186; L.Koch: Fra Grundtvigianismen og Den indre Missions Tid. 1848-1898 p.124-27.
- 97) Oversigt over de med geistlige Embeder i Kongeriget forbundne Indtægter og Udgifter efter Gjennemsnit af Aarene 1864-68 [Kbh.1870], jfr. Statistisk Materiale til Grundlag for Kirkecommissionens Behandling af Sagen om geistlige Embedsmænds Lønning. Kbh.1870.
- 98) I 1888 blev der klaget over, at Hof-og Stats-Kalenderen stadig opgav kaldenes nettoindtægt "efter Gjennemsnit af Aarene 1864-68", da disse tal var blevet stærkt reducerede siden. (Dagbladet 23/6-1889; Dagbl. 17/7-1889; Højskolebladet 1888 sp.1262).
- 99) Indsendt til ministeriet i henhold til cirkulære 26/6-1893; jfr. Journalsag l.Kontor TT907/1893.
- 100) For de kbhn'ske embeders vedkommende kan nettotal i penge uden udregnes ved hjælp af A.Kjølhede: Danmarks Præsteembeder, deres Indtægter og Udgifter. Kbh.1900 p.9-16. Også disse tal er forbundet med en del usikkerhed, men de giver dog et billede af de store lønforskelle.
- 101) l.Kontor. Beretninger vedr. Præsteembedernes Beskaffenhed 1883-1892.
- 102) Om kateketer se Matzen & Timm p.622-26.
- 103) Gerda Welding: Præsten Chr.Welding og hans Livs Vej. Kbh.1939 p.29. Chr.Welding var kateket og religionslærer (Ha 1883-87 og W 1884-85).
- 104) Se A.Kjølhede: Danmarks Præsteembeder. Kbh.1900 p.9-16.
- 105) Lønningslov 12/4-1892 (Love og Anordn.1892 p.483-86); om statskolens lønforhold i øvrigt se Weis I p.53ff.
- 106) Der findes ingen samlet opgørelse over privatskolens lærerlønninger, som var skiftende fra skole til skole og fra lærer til lærer, men generelt var lønnen meget beskeden. (Skovgaard-Petersen p.103-07; Nørr: Den lærde skoles lærerkorps p.31-32). Enkelte opgørelser over lærerlønninger findes dog bevaret: Sj. L.A.Borgerdyd C. Kvitteringsbog for Lærergager 1876-78; L.A. Viborg. Fr.Cia. Kopibog 1890-1901. Timefordeling og lønninger 1893/94, 1894/95.
- 107) Se Sager vedr. FTF. 3,50 kr./t./md. vil sige en månedlig betaling på 3,50 kr. for en times ugentlig undervisning.
- 108) Sager vedr. FTF. Metropolitanskolen. Min.skr.3/8-1877 til M

- (Kopibog 1896/1877); jfr. rektor Birch (M): 31/3-1877 til Min. (Journalsag U5o8/1876).
- 1o9) Rektor C.Berg 5/9-1881 til Min. (Sager vedr. FTF, Fr.borg): Min.lo/9-1881 til Fb. Forstanderskab (Kopibog 2343/1881).
- 11o) Rektor C.Berg 26/7-1888 til Min. (Sager vedr. FTF, Fb): Min. 3/8-1888 til Fb Rektor og Forstanderskab (Kopibog 2691-92/1888) Rektor C.Iversen 27/4-1895 til Min. (Journalsag 38o/1895); Min.Skr. til Fb. 3/5-1895 (Kopibog 1997/1895).
- 111) B.Paludan-Müller fik netto 6o12,o5 kr. om året i løn (Beretninger...1883-1892).
- 112) G.Lund til Min.15/9-1884 (Journalsag 797/1884); Min. til Ah. 24/9-1884 (Kopibog 2632/1884).
- 113) Sager vedr. FTF, Aarhus.
- 114) C.Neergaard 3/3-1892 til Min. (Journalsag 186/1892 indlagt i 984/1895). Min.lo/3-1892 til Nyk. Forstanderskab. (Kopibog 772/1892).
- 115) Da sanglærer Müller i 1892 blev anerkendt som religionslærer i Ah, fremhævede ministeriet, at han kun måtte erholde alm. timebetaling (Journalsag 267/1892; Kopibog 194o/1892).
- 116) Ansættelsessager for religionslærere, hvor faget Religion indgår i opslaget, er gennemgået for perioden 1861-67 og 1876ff.
- 117) Ved privatskolen blev ansættelserne med visse undtagelser foretaget af bestyreren. Hvor denne havde valgmulighed kan man forestille sig, at han har gjort sig lignende overvejelser over ansøgenes kvalifikationer, som for statsskolens religionslæreres vedkommende; i reglen har bestyreren dog sikkert først og fremmest gjort sig økonomiske overvejelser.
- 118) Journalsag 2E269/1861.
- 119) Journalsag 3E13o/1861.
- 12o) Endnu i 1876 udtalte Underv.insp. sig dog om en ansættelse af en religionslærer i Ribe (Adolph Steens skr.12/3-1876. Journalsag U61/1876).
- 121) Se Adolph Steen til Min. 25/1-1885 (Journalsag 92/1885; sag om besættelse af rektorat i Rd); Steen henviste til, at U. inspektionen allerede ved sin tiltrædelse (1875) over for kultusmin. Worsaae havde udtalt ønske om at blive fritaget for at udtale sig i ansættelsessager.
- 122) Departementscheferne A.C.P.Linde (1853-88) og A.F.Asmussen (1888-1912); Kontorcheferne (kontoret for det højere skolevæsen) C.F.Schwartzkopf (1856-8o), A.F.Asmussen (188o-88) og F.J.G.V.Stemann (1888-191o). Se G.N.Kringelbach: Den civile Centraladministration 1848-1893 p.189-2o5 og L.Laursen: Den civile Centraladministration 1894-1913 p.9o-94.
- 123) Dette kan ses ved at sammenligne de sagkyndiges indstilling med den endelige afgørelse, samt hvor det drejer sig om fast ansættelse, ved at sammenligne de sagkyndiges argumenter med

de argumenter, der fremføres i den ministerielle forestilling. Dette afsnit bygger på det interne materiale i ansættelsessagerne og ikke på de mere formelle forestillinger, hvor argumenterne er sorterede.

- 124) Således havde hhv. prof. J.L.Ussing, prof. C.H.Scharling, prof. Fr.Nielsen og sp. S.Müller stor indflydelse på ansættelser af religionslærere i Rb (1876), Rd (1883) og Hl (1890). Se Journalsag U61/1876 og 466/1883; Rektor Forchhammer til Hl's forständer 13/10-1890. Rektors Kopibog 1881-94.
- 125) I Aalborg afvises c.teol. P.M.Tuxen i 1876, skønt han var eneste ansøger, der søgte til tiden, fordi hans ansøgning manglede alle relevante oplysninger og anbefalinger (Journalsag U430/1876; Min. til Ab. Rektor 2/8-1876. Kopibog 1660/1876).
I Randers blev c.teol. F.V.Sand i 1878 foretrukket fremfor c.teol. N.C.G.Teisen, bl.a. fordi Sands anbefalinger var de bedste, og fordi Teisen ikke havde attest fra to skoler, hvor han havde undervist. (se kontorchef Schwartzkopfs udtalelse. Journalsag X661/1878).
- 126) Se Madvigs udtalelse 12/2-1863 (Journalsag G17/1862).
- 127) Journalsag G17/1863; Madvigs udtalelse 3/2-1866 (Journalsag J929/1865)
- 128) Chr.Listov til dep.chef Linde 10/11-1889. Ifølge opslaget udløb ansøgningsfristen først 12/11 (Journalsag 786/1889); Min. til rektor 13/11-1889: Larsen ansættes. (Kopibog 4645/1889).
- 129) Rektor Kofoed 20/7-1892 til Min. (Journalsag 563/1892). Cand. teol. Niels Juul Sørensen, ansat i Rønne 1892, var student fra H. 1885, hvor C.Kofoed var overlærer 1881-84.
- 130) H.H.Lefolii 28/4-1890 til Min. (Journalsag 177/1890).
- 131) H.Gemzøe 5/7-1889 til Min.; H.Gemzøe 7/7-1889 til kontorchef Stemann; Stemann skaffede attesten, og Hagerup blev ansat (Journalsag 498/1889).
- 132) Se Madvigs udtalelse 11/1-1862 (Journalsag 2E269/1861); Madvigs udtalelse 12/2-1863 (Journalsag G17/1863).
- 133) Madvigs udtalelse 11/1-1862 og 19/4-1862 (Journalsag 2E269/1861 og F199/1862).
- 134) H.Gemzøe 5/7-1889 til Min. (Journalsag 498/1889).
- 135) Se Journalsag U61/1876 og 197/1891.
- 136) Journalsag 425/1902. Cand.teol. & mag. Janus Nielsen fik ikke stillingen.
- 137) Madvigs udtalelse 31/7-1867 (Journalsag L531/1867). Om H.F. Rørdam se DBL XX p.435-41.
- 138) Rektor Whitte 13/7-1878 til Min. (Journalsag X661/1878).

- 139) Se Bjørn Kornerup: Bispebreve til Kultusminister J.C.H.Fischer (KH Saml. VI Rk. II 554-677; III p.38-143, p.314-95-passim); jfr. Bjørn Kornerups indledn. KH.Saml. II p.559, p.561; III p.40, p.317-18).
- 140) C.Berg til Min.28/7-1878 og Min.'s interne papirer. Kontorchef Schwartzkopf noterede fgl. på rektors brev: "frafaldet efter mundtlig Forhandling med Rector". (Sager vedr. FTF, Fb).
- 141) Kap. Malling underviste i Rel. i V-VI kl. i Fb 1880/81 (Prg. 1880/81 p.21);
I 1881 blev Malling sp. i Ørslevkloster-Ørum (Vb. Stift).
- 142) Joh. Forchhammer til Hl's forstander C.C.Hall 24/1-1875 (Skr. og Resol. til Skoleherren 1874-75); Johannes Forchhammer: Herlufsholms Historie 1872-1892. Kbh.1931 p.49ff. Fængselspræsten Pastor Vilhelm Muncks Optegnelser (Memoirer og Breve XXXVI p.197-204); jfr. kap.V, 3a.
- 143) Jfr. kap.III C note 193.
- 144) Jfr. P.G.Lindhardt og Jørgen Swane: To Højkirke mænd p.109; p.111; p.153, p.186.
- 145) Lefolii 28/4-1890 til Min. (Journalsag 177/1890). Se Erik Nørr: En religionslæreransættelse i Viborg 1890 (KH.Saml. 1978).
- 146) Rektor A.Heise til fuldmægtig Sporsén 31/7-1899 (Journalsag 581/1899).
- 147) Madvigs udtalelse 11/12-1862 (Journalsag F935/1862). Plenge var blevet beskyldt for at have et forhold til sin søns lærerinde (Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig.3.Dep. Journal 59/1862). Om J.C.L.Plenge se Bricka XIII p.142f.
- 148) Jfr. Weis Bd.I p.38.
- 149) Dahlenborg til kontorchef Stemann 8/3-1890 (Journalsag 824/1887).
- 150) Min. Resolution 12/3-1890: "Overspringes denne Gang" (824/1887).
- 151) Dahlenborg til kontorchef Stemann 25/2-1891 (Journalsag 824/1887); Min. til Ah. rektor 19/5-1891 (kopibog 2093/1891). M.G.Krag blev imidlertid ikke frataget religionstimerne, men underviste endnu i 1903 i faget (se Skolens programmer).
- 152) Se Journalsag 87/1887; Henry Ussing: Min Livsgerning, som jeg har forstaaet den.Bd.I Kbh.1939 p.63f. Sagen er behandlet og de fleste aktstykker gengivet i Emanuel Sejrs: En storm i et glas vand. (Århus Mosaik. Århus 1967 p.86-99).
- 153) Rektor Dahlenborg havde indstillet en anden ansøger, men ministeriet ansatte Krag under henvisning til, at han havde 15 års pædagogisk erfaring (Journalsag 824/1887).
- 154) Rektor A. Heise (Vb) til fuldmægtig A.Sporsén 31/7-1899 (Journalsag 581/1899); rektor B.Hoff (S) 1/6-1902 til Min. (Journalsag 425/1902).
- 155) Madvigs udtalelse 11/12-1862 (Journalsag F935/1862).

- 156) Jfr. ovenfor p.263-64.
- 157) Se rektor Lefolii til Min.28/4-1890 (Journalsag 177/1890)
- 158) Rel.lærer Johannes Loft måtte således fraflytte Hl, da han giftede sig (Journalsag 581/1899). Jfr. Johannes Forchhammer: Herlufsholms Historie 1872-1892 Kbh.1931 p.103. I Sorø søgte skolen i 1902 direkte en ugift lærer (Journalsag 425/1902).
Derimod spillede ancienniteten i modsætning til senere en mindre rolle: Anciennitet regnedes først fra ansættelse i statsskolen. I den sidste del af perioden kunne lærergerning ved en privat lærd skole til en vis grad godskrives ved senere ansættelse i statsskolen (Se lønningsloven af 1892 § 1d. Rt Tillæg C 1891/92 sp. 1023-24); jfr. C.F.Linderstrøm-Lang: Om Anciennitet for Lærere ved de private Latinskoler, naar de gaar over i Statsskolernes Tjeneste (Vor Ungdom 1891 p.151-63). Da V.G.Hansen i 1902 blev ansat som religionslærer i Sorø, fik han tillagt anciennitet fra 1899, da han havde været ansat ved Birkerød Latin- og Realskole. (Journalsag 425/1902).
- 159) Paludan-Müller til Min.16/1-1862 (Journalsag 2E269/1861).
- 160) Madvigs udtalelse 5/2-1863 og to senere udatede udtalelser (Journalsag G17/1863).
- 161) Se således H.Gemzøe (Rd) til Min.5/7-1889 (Journalsag 498/1889); A.Heise (Vb) til fuldmægtig Sporsén 31/7-1899 + Min.'s interne papirer (Journalsag 581/1899); B.Hoff (S) til Min. 1/6-1902 (Journalsag 425/1902).
- 162) Se Journalsag 824/1887.
- 163) Sofus Asmund: Nogle Minder om Birkerød Kostskole i Plesners Tid (Birkebladet. Meddelelser fra Birkerød Kostskoles Samfund. Nr. 2, okt.1922 p.5).
- 164) Jfr. Carl E.Jørgensen i Viborg Katedralskoles Hist. p.142.
- 165) Se f.eks. overlæge O.Helms personlige erindringer om fængselspræst S.M.K.Haffstrøms religionsundervisning i Horsens. Haffstrøm beg. først at undervise i 1884, men O.Helms havde forladt skolen som student i 1883 (Claus Clausen: Horsens Statsskole p.190ff).
- 166) Se rektor Valdemar Tuxens forord til K.F.Plesner: Schneekloth's Skole 1854-1954. Kbh.1954.
- 167) Jfr. O. Helms: Minder fra Skoletiden omkring 1880 (Cl.Clausen: Horsens Statsskole p.188-89).
- 168) De nedenfor refererede erindringer kunne suppleres med andre. Der er ikke gjort noget forsøg på at samle alle periodens skoleerindringer.
- 169) Holger Begtrup: Minder fra Metropolitanskolen (Gads Danske Magasin. 1926 p.347-376) p.359ff.; jfr. A. Castenskiold: Metropolitanskolens Lærere 1871-77 (Metropolitaneren I nr. 5, 1926). Saml. rektor B.Borgens stærkt afvigende beskrivelse

- af Brunnemann i forbindelse med hans ansættelse som adjunkt (skr.18/6-1868 til Min.Journalsag L531/1867). Brunnemann var religionslærer i M 1867-73; 1873 udnævntes han til sp. i Enderslev-Vraaby.
- 170) L.J.Koch: Ribe Katedralskole 1886-92. (Fra Ribe Amt XI 1944-47 p. 145-60) p. 154; jfr. Bjørn Kornerup: Ribe Katedralskoles Historie. Bd.II p.376-77.
- 171) Om Teisen se DBL XXIII p.401-02.
- 172) Vilhelm Rasmussen: Drengeliv i Kroen. Kbh.1939. p.136-37. Vilh. Rasmussen gik i Od. 1881-87.
- 173) Postmester, cand. polit Aage Trojel: Erindringer fra min Skoletid i Odense Katedralskole i Slutningen af forrige Aarhundrede (Odenseaner Samfundets Tidsskrift Nr. 20. Maj 1944); jfr. Harald Balslev: Overlærer Niels Teisen (Odenseaner Samfundets Tidsskrift 1938).
- 174) Den blaa Bog. Festskrift for Studenterne 1882 fra Haderslev Læreres Skole ved deres 25 Aars Jubilæum. Samlet af [v.Saxtorph] Stein. Odense 1907 p.28.
- 175) Jacob Andersen: Erindringer. Bd.I p.112-14 Bahnson var religionslærer i Vb. (1854)-1889, da han var nødt til at opgive undervisningen på grund af dårlige nerver (Vb.prg. 1889/90 p.27-30) Jacob Andersen gik i Viborg Katedralskole 1884-89.
- 176) Oscar Geismar: Erindringsbilleder, Kbh. 1944 p.17; Geismar blev student ved BK 1894.
- 177) Viktor Bruuns erindringer: Med stækkede Vinger. Minder fra Sorø Akademi. Kbh.1923 (elev 1872-79), var et meget kraftigt angreb på skolens miljø, og han undlod at anføre lærernes navne. Den omtalte religionslærer (p.105-07) er uden tvivl adj. Th.Hansen, der havde det meste af religionsundervisningen i 1870'erne.
- 178) Ada Bruhn Hoffmeyer: Artibus Ingenius. Roskilde Katedralskole gennem Tiderne. Roskilde 1965 p.321.
- 179) S.M.Westergaard: Minder fra min Skoletid [1877-1886] (Skolemænd og Skoleminder. Randers lærde Skole gennem 50 Aar. Randers 1942 p.20-21). Westergaard blev student i Rd. 1886. Kongsted underviste i Religion i Rd. 1883-1893.
- 180) Sp. N.J.Ginnerskov: Latinskolen i 90'erne (Jul i Randers 1942 p.24). Ginnerskov blev student i Rd. 1898; Hagerup underviste i Religion 1889-(1903).
- 181) Fra Ribe amt XI 1944-47 p.154-55.
- 182) Chr. Christensen: Skoleminder (Arosia 1928 p.60-62). Chr. Christensen gik i Ah 1892-97. Hans Sørensen tog sin afsked 7/10-1895 (se nedenfor p.329).
- 183) C.A.S.Dalberg & P.M.Plum: Metropolitanskolen gennem 700 Aar. Kbh.1916 p.202-04 (en egentlig bedømmelse af Axel Sør.'s undervisning gives ikke, da han stadig var lærer ved skolen

- desuden skrev han selv om rel.underv. i jubilæumsværket p.252-54). Anders Diemer: Aksel Sørensen 1851-192o (Aarskrift for Metropolitaner-Samfundet 192o p.5-16).
- 184) Sophus Schandorph: Oplevelser. Bd.I. Kbh.1889. p.looff. Schandorph blev student i Sorø 1855. Jfr. P.G.Lindhardt: Morten Pontoppidan I p.13 om religionslærer Ehlers (Rd).
- 185) Metropolitanskolen gennem 7oo Aar p.151 (Læge C.Mundts erindringer fra sin skoletid 1855-62). B.J.Jensen var religionslærer (1854)-1867; jfr. B.Borgen til Min.18/6-1868. Journal-sag L531/1867.
- 186) Metropolitanskolen gennem 7oo Aar p.2oo.
- 187) Jfr. note 165.
- 188) Cl. Clausen: Horsens Statsskole p.19o-91.
- 189) Ada Bruhn Hoffmeyer: Artibus ingenius p.32o. Rud.Bay var religionslærer ved Rs 1882-(19o3).
- 19o) Johannes Forchhammer: Herlufsholms Historie 1872-1892. Kbh. 1931 p.1o4 (rektors erindringer blev nedskrevet i slutn. af 189o'erne (se note p.95). C.C.Varming underviste i Religion 1886-nov. 189o, da han blev udnævnt til sp. i Guldager.

NOTER OG HENVISNINGER TIL KAP.V (p.292-351).

- 1) Glædemark: Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874 p.252-53; Matzen og Timm. p.73-76.
Disse bestemmelser forandredes ikke ved grundlovsændringen i 1866.
- 2) Min.bek. 13/5-1850 § 4,7 (Weis Bd.II p.80).
- 3) Stat. Tabelværk 3.Rk. 18 (1871) p.XXXIII-XXXIV; 4 Rk. A3 (1883)p.C-CVI; 4.Rk. A.8a (1894) p.CLXXXIII; 5.Rk. A.3 (1903) p.31*-32*.
- 4) Axel Linvald: Af Jødernes Frigørelseshistorie. Den danske Regering og Jøderne omkring det 19.Aarhundredes Begyndelse (Tidsskrift for Jødisk Historie og Literatur. Bd.III p.366); Julius Salomon & Josef Fischer: Mindeskrift i Anledning af Hundredaarsdagen for anordning af 29. Marts 1814. Kbh.1914 p.96-97; Collegialtidende 1799 p.26-27.
- 5) Univ. og Skole-Direct. Skr. til Odense Katedralskoles rektor 28/1-1815 (Weis Bd.II p.34-35). Begrundelsen for at ændre afgørelsen fra 1798 var, at religionsundervisningen i de lærde skoler ikke mere indskrænkede sig til "den naturlige Religions Sandheder og den almindelige Morals Foredrag". Ved Krebs Skole, der fungerede som Metropolitanskolens forskole, deltog jødiske elever endnu i 1870'erne i religionsundervisningen i den nederste klasse, hvor der blev gennemgået fortællinger fra GT, men religionslæreren, adjunkt Axel Sørensen, (der også være religionslærer i M), bad jødiske forældre om at holde deres børn borte, da deres deltagelse i religionsundervisningen enten var til forargelse for de jødiske børn, eller ville fratage læreren "hans Svar hele dets Frejdighed", og undervisningen ville ikke ret blive "de christne Børn til Opbyggelse". (Axel Sørensen: Bemærkninger om Religionsundervisningen. Meddelelse om Krebs's Forberedelsesskole for Skoleaaret 1877-1878 p.5 ff).
- 6) F.eks. deltog både Marcus Rubin og Georg Brandes i religionsundervisningen i hhv. Mariboers Skole og Westenske Institut (Marcus Rubin: Nogle Erindringer, Kbh.1914 p.40 ff; Marcus Rubins Brevveksling: 1870-1922. Udg. af Lorenz Rerup. Kbh.1963 Bd.I p.12 ff., Georg Brandes: Levned, Barndom og første Ungdom. Kbh.1905 Bd.I p.55 ff).
- 7) Se f.eks. Mariboe Skoles Prg.1868/69 p.4.; 1869/70 p.3; 1870-71 p.3.
- 8) Se Marcus Rubins Brevveksling I p.15; jfr. Harald Høffding: Erindringer p.83-84.
- 9) Jfr. Poul Borchenius: Historien om de danske jøder. Kbh. 1968 p.169-74.
- 10) Om Siesbye se ovenfor p.156 ff.
- 11) Jfr. f.eks. J.C.Heuch: Dr.G.Brandes' Polemik mod Kristendommen. Kbh.1877 og H.Martensen: Den christelige Ethik. Den specielle Deel. II p.125-37 (Hedenskab og Jødedom i den christelige Stat).

- 12) Skolebestyrer H.Schneekloth undrede sig i 1880 over, at jøderne ikke oprettede egen latinskoole. (H.Schneekloth. Nogle Bemærkninger om Skolens Stilling til den religiøse Side af Barnets Opdragelse. Skolen og Hjemmet. Nr.16. Kbh.1880 p.7).
- 13) Beretning om den jødiske Religionsskoles Virksomhed i de forløbne 50 Aar. Udgivet af dens Bestyrelse, Kbh. 1904; Selskabet til videre uddannelse af Elever fra den jødiske Dreng-Friskole 1899-1924. Kbh.1924.
- 14) Om de jødiske festdage og deres overholdelse i Kbh. i første halvdel af 19. årh. se J.Davidsen: Fra vore Fædres Tid. Kbh. 1884 p.224-47.
- 15) Kultusministeriets Journalsager synes ikke at indeholde sager herom. I Randers synes jøderne dog at være fritaget for at regne og skrive om lørdagen. Ifølge biskop S.M.Westergaard, der gik i skolen i 1877-86, misundte de øvrige elever de jødiske elever dette privilegium. S.M.Westergaard: Minder fra min Skoletid (Skolemænd og Skoleminder, Randers lærde Skole gennem 50 Aar. Randers 1942 p.18).
- 16) Se L.A.Bauer 21/6-1860 til Min. (Sønnen, der gik i Det Westenske Institut, var fritaget for Skrivning og Regning på jødiske hellig- og festdage. Journalsag 2D115/1860). L.A. Viborg. Fr. cia lærde Skole. Protokol over Lærermøder 1893-99: Lærermøder 9/10-1894; 9/10-1895; 25/5-1896; 25/2-1897; 10/4-1897.(behandler klager over en jødisk elevs kundskaber og flid, især fordi han til stadighed var fraværende om lørdagen).
- 17) H.G.Bohr til Min.21/6-1858 (Journalsag 2B125/1858). Sagen drejede sig om en elev til realafgangseksamen, men den havde principiel betydning for alle elever i latin- og realskolen.
- 18) Madvigs udtalelse 21/6-1858 (Journalsag 2B125/1858); Min. til Westenske Inst. 22/6-1858 (Kopibog 1343/1858); W. Prg. 1858/59 p.8.
- 19) Bohr til Min.30/4-1860 (2D72/1860); jfr. Medd. 1849/56 H.7 p.117.
- 20) Min. til Bohr 11/5-1860 (Kopibog 941/1860); jfr. Medd.1849/56 H.7 p.117.
- 21) Se således Journalsag 2D115/1860 (disp. til elev i W - jfr. 2D72/1860); Journalsag 443/1887 (disp. til elever i Ma og Had) - sagen er behandlet i uddrag hos Arthur Henriques: Samling af Forordninger vedr. det mosaiske Trossamfund. Kbh. 1909 p.106-07; Journalsag 441/1889 og Journalsag 343/1893 (disp. til elever i Rd.); Fc. lærde Skole. Kopibog 1890-1901 Bestyreren til Min.23/4-1897; Min.svar 5/5-1897 (Kopibog 1475/1897 (disp. til elev i Fc.)).
- 22) Journalsag 485/1891; Kopibog 2236/1891, 2372/1891, 2408-09/1891.
- 23) Jfr. Min. til Mariboers Skole 28/5-1887 (Kopibog 1891/1887) og Min.skr. til Had.31/5-1887 (Kopibog 1905/1887).
- 24) Gemzø til Min.30/4-1893 (Journalsag 343/1893). Min. svarede, "at man ialtfald iaar ikke vil kunne foretage nogen Forandring i den allerede lagte Plan", men stillede en dispensa-

- tion i udsigt.Min. til Rd. 26/5-1893 (Kopibog 2286/1893).
- 25) I privatskolen afgang ansættelsen af den enkelte bestyrers indstilling.
 - 26) Matzen & Timm p.78. Om jødernes kamp for adgang til Universitetet og opnåelse af embeder: Henning Matzen: Københavns Universitets Retshistorie 1479-1879. Kbh.1879 Bd.II p.114-17. G.Norrie: Jødernes Kamp for Adgangen til Universitetet og den medicinske Doktorgrad i Danmark. (Bibl. for Læger. 84.Aarg. Kbh.1892 p.117-38); Harald Jørgensen: Universitetet og Jøderne (Til Knud Fabricius 13. August 1945 p.212-23. Kbh.1945).
 - 27) Schous Forordninger 1849 p.210 ff. Den gamle filologiske embedseksamen af 1818 (jfr. ovenfor p.255) havde derimod skabt problemer for jøderne, da de ikke måtte indstille sig til eksamen i disciplinen Religionslære (se Univ.- og Skoledirekt.skr. til Fil.Fak.'s dekan 16/11-1841. Fogtman 1841 p.283-84).
 - 28) Lesor Kleisdorff (1832-1913). Cand.philol. 1856; lærer BC 1856; kst. adj. Ah 1861; adj. 1862; overlærer 1877-1903.
 - 29) Se Journalsagerne 2B22/1858; 2B65/1858; 2B238/1858; 2C61/1859; 2C148/1859; 2C208/1859; 2D21/1860; 2E155/1861; 2E223/1861.
 - 30) Se Journalsagerne 2B238/1858; 2C208/1859; 2D21/1860.
 - 31) Madvigs udtalelse 24/3-1860 (Journalsag 2D21/1860); Madvig havde derimod ikke noget imod, at Kleisdorff overtog dansktime i de lavere klasser. (jfr. Madvigs udtalelse 30/10-1861. Journalsag 2E223/1861).
 - 32) Siesbye var lærer i Latin og Græsk ved W. 1853-93. Om Siesbye se ovenfor p.156 ff.
 - 33) Om Ludvig Trier se DBL XXIV p.273-75.
 - 34) Udateret skr. til Min. [maj 1861] Journalsag 2E104/1861.
 - 35) Madvigs udtalelse 20/6-1861 (2E104/1861).
 - 36) Min. Resolution 2/7-1861 "Henlægges" (2E104/1861). Der blev intet svar sendt til brevskriverne ifølge Kopibog 1861 (juli-aug.); jfr. Kleisdorffs ansøgning 26/10-1861 (2E227/1861).
 - 37) Lindes udtalelse 20/8-1861 i forbindelse med en stillingsbesættelse i Nyk., hvor man uden grund forventede, at Kleisdorff ville søge (Journalsag 2E158/1861).
 - 38) Som cand.philol. havde Kleisdorff eksamen i Latin, Græsk, Nordisk Filologi og Historie.
 - 39) Kleisdorffs ansøgning 26/10-1861; Madvigs udtalelse om ansøgerne 30/10-1861 (Journalsag 2E227/1861); Min. til Kleisdorff 31/10-1861 (K. kst. som adj.) Kopibog 3097/1861; jfr. Arthur Henriques: Samling af Forordninger vedr. Det mosaiske Trossamfund. Kbh.1909 p.81; p.101-02 (om jødernes adgang til lærereksamen og til kbhnske lærerembeder).

- 40) Journalsag V171/1877; Kleisdorff havde ganske vist søgt flere gange forgæves, men det var meget normalt, da antallet af embeder ikke stod mål med antallet af ansøgere. (Se Journalsag N101/1869, P576/1871, Q 668/1872).
- 41) Om rektoreten se nedenfor p.326.
Ifølge Matzen og Timm p.78-79 kunne jøder aflægge ed, da dette blot forudsatte tro på en levende Gud; Jfr. Lov 19/4-1864 om Maaden, hvorpaa Bekjendere af den mosaiske Tro skulde edfæstes inden Retten eller for Øvrigheden. Love og Anordninger 1864 p.198-200.
- 42) Jfr. p.307.
- 43) Kleisdorffs ansøgning 23/3-1885 (Journalsag 91/1885).
- 44) Se Emanuel Sejrs: En skuffet overlærer (Århus-Profilen. Skikke, personer og begivenheder i den svundne by. Århus 1974 p.146-50).
- 45) Jfr. Matzen & Timms Kirkeret (udgivet med kultusministeriets støtte) p.81-82: Da rektor ifølge Forordn.7/11-1809 § 18 har det daglige opsyn med undervisningen herunder Religion, vil han ikke kunne "magte sin Embedsgjerning i dens hele Fylde, medmindre han selv bekjender sig til den Religion, som skal læres i Skolen".
- 46) Se H.Martensen: Catholicisme og Protestantisme. Kbh.1874; jfr. H.Grüder: Det protestantiske og det katolske Troesprincip, i Anledning af Biskop Martensens Lejlighedsskrift, kritisk belyst. Kbh.1875.
- 47) Stat.Tabelværk 5.Rk. A.3, (1903) p.32*.
- 48) Se St.Andreas Kollegium. Mindeskrift udgivet i Anledning af St.Andreas Kollegiets 50 Aars Stiftelsesdag den 30. August 1923. Kbh.1923 p.12 ff.; Nordisk Ugeblad for katolske Kristne. Kbh.1885 p.445. Katolsk Haandbog for Danmark 1943. Kbh.1942 p.68.
- 49) I Nordisk Ugeblad for Katholske Kristne blev der i 1885 (p.445) gjort opmærksom på, at kollegiet ikke kun var lagt an på at uddanne præster, men at skolen også optog protestantiske elever, "skjønt Anstalten fuldstændig ledes i Katholsk Aand".
- 50) Se St. Andreas Kollegium p.95-96 (Udtog af eksamensprotokolten); om de enkelte elevers dimissionsskole (se Medd. diverse årgange).
- 51) Det fremgår ikke af oversigten, hvor mange af disse elever, der var katolikker - jfr. dog den grafiske fremstilling af elevernes antal (St.Andreas Kollegium p.33).
- 52) Skolens rektor Jos. Droste 24/4-1900 til Min.; M.Cl.Gertz' påskrift 8/3-1901 (Journalsag 26/1900).
- 53) St.Andreas Kollegium. p.22 ff.
- 54) Da skolen ikke havde eksamensret, var den ikke underlagt Undervisningsinspektionen, men de lokale tilsynsmyndigheder,

- skolekommission og skoledirektion. Om det lokale tilsyn se nedenfor p.332 ff.
- 55) Jfr. den samme skolekommissions tilsyn med H.C.Frederiksens Ordrup Latin- og Realskole. (p.215). Den udfarende kraft i kommissionen var Gentoftes sognepræster: Harald Ipsen (død 1876) og Albert Jantzen (sp. Gentofte 1876-1913).
 - 56) Se Lov af 18/3-1871, hvorved Skolekommissionernes Omraade og Virksomhed i Landkommunerne nærmere bestemmes. (Love og Anordninger 1871 p.116-18). Kommissionen henviste særligt til § 1 litr.e; St.Andreas Kollegiet henviste derimod til Lov af 2/5-1855 om udskrivningen af skolen. (Love og Anordn. 1855-56 p.218-19).
 - 57) Rektor H.J.Zurstrassen til Skolekomm. 8/6-1874. Korrespondancen mellem skolekomm. og rektor findes i Journalsag. 2. Kontor AA686/1874.
 - 58) Skoledir. til Min.lo/7-1874; C.Rothe 13/7-1876 til Min.(AA 686/1874).
 - 59) Skolekomm. til Skoledir. 12/11-1877; Skoledir. til Min.13/12-1877.
 - 60) Journalsag 2.Kontor CC1121/1876.
 - 61) St.Andreas Kollegiet var dog uden tvivl mere katolsk end de fleste af de øvrige skoler var protestantiske.
 - 62) Love og Anordninger 1851 p.260-65.
 - 63) Lov af 2/5-1855 § 1 (Love og Anordninger 1855 p.218-19).
 - 64) Love og Expeditioner vedk. Kirke- og Skolevæsen 1857-59 p. 363.
 - 65) Gentofte Sogns Skolekomm. til Gentofte Sogneråd 18/9-1876 (CC1211/1876).
 - 66) Skoledir. til Min.2/11-1876.
 - 67) Min.skr. til H.Martensen 1/12-1876 (2.Kontor. Brevbog2841/1876).
 - 68) H.Martensen til Min.4/1-1877. (CC1121/1876).
 - 69) Min. Resol.3/2-1877 (sagen afgøres i overensstemmelse med Min.skr. 31/12-1859); Min.skr. 15/2-1877 til Skoledir. og biskop Martensen (Brevbog. 2.Kontor 380-81/1877).
 - 70) Se Gentofte Skolekomm.'skr.8/3-1877 til Skoledir.
 - 71) Jfr. Love og Exp. 1872-74 p.171.
 - 72) Kommissionen havde ikke fået en ordning på skolens oplysningspligt (jfr. ovenfor).
 - 73) Medlem af skoledir. provst V.C.Schousboe forsøgte uden held at tale sig til rette med faderen i førstnævnte sag.

- 74) Skolekomm. til Skoledir.7/5-1877; Skoledir. til Min.8/5-1877 (Journalsag 2.Kontor CC1121/1876).
- 75) Min.skr. til Martensen 19/5-1877. 2.Kontor. Brevbog 1366/1877; Martensens svar 15/6-1877. (CC1121/1876).
- 76) Min.Res. 12/7-1877; Min.skr. 23/7-1877 til Skoledir. og biskop Martensen (Brevbog 2.Kontor 2159-60/1877). Indkaldelse af skolens elever til overhøring skete dog først i 1890'erne (se St. Andreas Kollegium-Mindeskrift p.16).
- 77) r: Om Skolen og Religionen (Nordisk Kirketidende for katholske Christne 1880 p.299-301).
- 78) J.Helms til Min.1/9-1876 (Journalsag U629/1876).
- 79) G.Fistaine (1820-1886) se DBL VII p.82-83.
- 80) Se udateret brev fra Fistaine til Helms om optagelse af sønnen i skolen. Han begrundede sønnen Charles' skoleskift med, at bestyrer Thrige i Had., hvor han tidligere havde gået, var en "meget brav Mand, men en stor Nathue". (BC. Indkomne Breve samt Koncepter 1867-1894); G.Fistaine til J. Helms 18/9-1876 (U629/1876).
- 81) G.Fistaine til J.Helms 18/9-1876 (Fistaine sendte også brevet til Min.); jfr. G.Fistaine til Min.28/3-1877.
- 82) Lov 13/4-1851 § 11: "Børn, der ikke skulle opdrages i den evangelisk-lutherske Religion, kunne forlanges undtagne for Underviisningen i denne i de offentlige Skoler, hvorimod Skolebestyrelsen paa ethvert Sted har at paasee, at Børnene ikke savne Oplysning om de moralske og almindelige religiøse Begreber, samt at de, forsaavidt de høre til et christeligt Troessamfund, erholde Kundskab om Bibelhistorien". (Love og Anordn. 1851 p.265). Ifølge Min.bek. 13/5-1850 om de lærde skoler § 4, nr.7 skulle rektor føre tilsyn med at de elever, der ikke deltog i skolens religionsundervisning, uden for skolen "modtage en efter Stedets Leilighed omhyggelig religiøs og moralsk Underviisning" (Weis II p.80).
- 83) Min. til J.Helms 20/10-1876 (Kopibog 2288/1876).
- 84) G.Fistaine til Min.28/3-1877 (U629/1876); Min. til Fistaine 30/4-1877 (Kopibog 864/1877).
- 85) Dette underbygges af Weis og Hages halvofficielle kildesamling Bd.I p.103.
- 86) Dette viser en gennemgang af ministeriets journal for de følgende år. I BK's arkiv (på skolen) er korrespondancesagerne kun i ganske få tilfælde bevaret, så det er ikke muligt at afgøre om, der har fundet korrespondance sted mellem skolens bestyrer og Fistaine. Helms bar ikke nag til Charles Fistaine; men overlod ham senere timer ved skolen (se Charles Fistaine til Helms 11/12-1886 og 14/12-1886 (BC. Indkomne Breve samt Koncepter 1867-1894).
- 87) J.Videbæk til rektor A.Neergaard 12/12-1890 (Journalsag 940/1890).

- 88) A.Neergaard til Min.14/12-1890 (940/1890).
- 89) Min.skr. til Eforatet for Horsens lærde Skole 23/12-1890 (Kopibog 4693/1890).
- 90) Eforatet til Min.31/1-1891 (940/1890). Aarhus Bispearkiv. Stiftsøvrighedens Journal og Journalsager indeholder ikke supplerende materiale.
- 91) Min. til Horsens Rektor og Eforatet 6/2-1891 (Kopibog 366-67/1891).
- 92) J.Videbæk til H.Rektor 21/7-1891 (940/1890).
- 93) Min.skr. 21/8-1891 til Eforatet (Kopibog 3298/1891). Inden eforatets svar blev afgivet, havde biskop Clausen indhentet støtte fra Kirkerådet til sin holdning i sagen. (Det kirkelige Råd. Forhandlingsprotokol II Folio 331 Møde 12/9-1891). Eforatet til Min.5/10-1891.
- 94) Min.28/10-1891 til H.Rektor, Eforatet og Skoledirektionen for Voer og Nim Herreder (Kopibog 4156-58/1891); Min. tid. A 1891 p.341-42.
- 95) Love og Anordninger 1864 p.261.
- 96) Se Journalsag 2.Kontor JJ249/1882 (jfr. kap.III p.215).
- 97) S.V.Bredstrup (1863-1939). Seminarieførstander Jonstrup 1895-1929; Se Journalsag 960/1903; ordningen blev godkendt af Sjællands biskop Skat Rørdam i skr. til Min.16/2-1904 (Journalsag 1.Kontor 3C2007/1903).
- 98) Jfr. kap.II p.12.
- 99) Min. til Teol.Fak. 15/7-1857 (Kopibog 1645 a/1857); Teol.Fak. til Min.11/9-1857 (Journalsag 2A107/1857), jfr. Medd.1849/56H7 p.70-78; Min. til Teol.Fak. 22/8-1876 (Medd.1857-78 p.296-98); Teol. Fak. til Min.25/11-1876 (Journalsag U508/1876); jfr. p.20 ff., p.123 ff.
- 100) Jfr. Kap.II p.16.
- 101) Min.bek. 13/5-1850 § 4 nr.6; jfr. § 11 nr.6 (Om eksamen). § 15 nr.3 (Hebraisk medregnes ikke i hovedkarakteren).
- 102) Krebs til Min.3/9-1855; rektor Borgen til Min.8/9-1855 (3. Kontor. Henlagte Sager 2Q1503/1856); Sagen er behandlet i udtoget i Medd.ang. Kbh.Univ. 1849-56 H.7 p.52 ff.
- 103) Som reglerne var, bestod samtlige elever i Hebraisk - endog med karaktererne "mdl." og "slet" (jfr. Medd.ang. Univ. 1849-56 H.1 p.425 ff; Medd.ang. Univ. 1857/63 H.1 p.251 ff).
- 104) Man anvendte karakterskalaen: ug=8; mg=7; g=5; tg=1; mdl=÷7; slet=÷23 (Min.bek. 13/5-1850 § 15 nr. 4).
- 105) Jfr. Kap.IV p.255.
- 106) Madvigs udtalelse 17/10-1855 (Henlagte Sager 2Q1503/1856).

- 107) Min.skr. til Teol.Fak. 22/11-1855 (Kopibog for Skolerne 1168/1855).
- 108) Teol.Fak. til Min.19/2-1856 (Henlagte Sager 2Q15o3/1856); Teol.Fak. Dekanatssager 1855/56 (de enkelte professorers udtalelse og koncept til Fak's svar).
- 109) Både adj. Krebs og Madvig var opmærksom på dette problem, men de foretrak alligevel at indføre et forbud af hensyn til planlægningen af undervisningen.
- 110) Mod tidligere 4o kap. Genesis og et pensum svarende til 15 salmer.
- 111) 15 kap. profeter svarede ifølge teol Fak's betænkning til det dobbelte af 15 salmer; Om Hebraisk-prøven ved Universitetet se: Samling af de for Universitetsforholdene gjældende Retsregler. Bd. I Kbh. 1884 p.57; Kun de elever, der ikke havde bestået hebraisk-prøven i skolen, skulle indstille sig til Universitetets prøve.
- 112) Departementstid. 1858 p.951-53; jfr. Kap.II p.19 f.
- 113) J.N.Madvig: Betænkning om flere Spørgsmaal angaaende den for de lærde Skoler gjældende Underviisningsplan. Kbh.1858 p.18-19.
- 114) Min.bek. 8/11-1858 § 3 (Love og Anordn. 1857-58 p.72o-21). Minimumskarakteren ved universitetsprøven hævdes også, således at kravet til bestået for fremtiden var "admissus". "Vix admissus" var ikke længere tilstrækkeligt. (jfr. Medd. Univ. 1857-63 p.342-43). Forskellen i svarhedsgrad mellem prøverne i Hebraisk i skolen og ved Univ. fik en teologisk student til at ansøge om til-ladelse til at aflægge prøven ved Ab. Både teol.Fak. og Min. afviste anmodningen (Teol.Fak. Dekanatssager 1869/7o; Journalsag Olo5/187o). En lignende sag i Od afvistes ligeledes (Min.skr. 22/1-1873. Kopibog 147/1873).
- 115) Se H.M.Flemmer (Fb) til Min.26/9-1861; R.J.F.Henrichsen (Od) til Min.3o/9-1861; C.F.Ingerslev (Ah) 28/9-1861 til Min.; C.H.A.Bendtsen (Rb) 11/1o-1861 til Min.; Horsens prg. 186o/61 p.16 (Horsens Skoles betækn. til Min.); Nyk. Skoles betækn. til Min.23/1o-1863; Rønne Skoles betækn. til Min.5/11-1863; Horsens Skoles betækn til Min.15/11-1863. (Journalsag 2E3o/1861).
- 116) C.H.A.Bendtsen til Min.11/1o-1861.
- 117) Se Sager vedr. Fag- og Timefordeling 1865/66.
- 118) Rektor G.Lund (Ab) til Min.7/1o-1866; Madvigs udtalelse 25/1o-1866 (Journalsag K766/1866). Min. til Ab. rektor og Madvig 26/11-1866 (Kopibog 28o4-o5/1866); Jfr. Journalsag J638/1865 (om tilsvarende regler for Engelsk).
- 119) Medd.ang. Univ. 1857-63 p.25o; p.3o3ff; Aarvog for Univ. 1864-71 Bd.II p.171; p.252 ff.
- 120) Se Medd.ang. Univ. 1849-56 H.1. p.487-88; Medd.ang. Univ. 1857-63 p.342-43; Aarvog for Univ. 1864-71 p.3o9-12.

- 121) J.P.F.Kønigsfeldt: Et Par Ord om Underviisningen i Hebraisk i de lærde Skoler (Dagbladet 14/10-1867).
- 122) C.Paludan-Müller: Om Gjennemførelsen af den nye Undervisningslov for de lærde Skoler. Kbh.1871 p.29.
- 123) Min.skr. til Ab rektor og forstanderskab 8/8-1873 (Kopibog 1715-16/1873).
- 124) Skr. 8/8-1874 fra sp. Troels Smith (Skelskør), lærer N.Christiansen Lyngby (Herfølge) og sp. J.M.L.Hjort (Elmelunde) til Min. (Journalsag S650/1874).
- 125) Rektor S.Povelsen 9/8-1874 til Min.(S650/1874); Min. til Rs rektor 22/8-1874 (Kopibog 1969/1874); jfr. Madvigs udtalelse 16/8-1874 (S650/1874).
- 126) J.P.F.Kønigsfeldt til Min.12/12-1873 (Journalsag Sl89/1873).
- 127) Fil.Fak. til Konsistorium 12/4-1874; Teol.Fak. til Konsistorium 13/4-1874 (Journalsag Sl89/1873); Min. til Kønigsfeldt og Konsistorium 29/5-1874 (Kopibog 1278-79/1874).
- 128) Ved skr. 3/12-1875 meddelte ministeriet Konsistorium, at man ikke længere kunne bevilge pengene, da erhvervelse af Hebraisk-kundskaber efter 1871 måtte være en privat sag (se Konsistorium til Teol.Fak. 4/12-1875. Teol.Fak. Dekanatsager 1875/76). Kønigsfeldt fik dog betaling for 1875/76 (se Journalsag Tl69/1875).
- 129) Se Hl Prg. 1876/77 p.77; 1877/78 p.90; 1878/79 p.68; 1879/80 p.81; 1880/81 p.41; 1881/82 p.58.
- 130) Rektor P.K.Blichert 24/7-1884 til Min. (Sager vedr. Fag- og Timefordeling. Sorø 1884/85, jfr. 1885/86); Min.skr. til Sorø Rektor 28/7-1884 (Kopibog 2262/1884); Min. til Sorø Rektor 14/8-1884 (Kopibog 2351/1884).
- 131) Rektor P.K.Blichert til Min.23/7-1886 (Sager vedr. FTF Sorø 1886/87).
- 132) Se således Ab. Prg.1889/90 p.5 (Kp. S.M.Repsdorff).
- 133) Se Aarvog for Kbh.Univ. 1871-73 p.20-21; Teol.Fak. Dekanatsager 1871/72.
- 134) Her skal kun behandles et bestemt aspekt (forholdet til teologerne) af diskussionen omk. faget Græsk. Om debatten iøvrigt se Skovgaard-Petersen p.142 ff.
- 135) Jfr. Kap.III p.196.
- 136) J.L.Ussing: Et Skolespørgsmaal I (Berl.Tid. 23/7-1889).
- 137) J.L.Ussing: Et Skolespørgsmaal II (Berl.Tid. 24/7-1889).
- 138) M.Rosing: Bør Underviisningen i Græsk i de lærde Skoler ophøre? (Dagbladet 3/8-1889).
- 139) S.A.Christensen: Nogle Bemærkninger i Anledning af Et Skolespørgsmaal af J.L.Ussing (Berl.Tid. 8/8-1889). S.A.Christen-

sen blev senere rektor i Nyk.

- 140) K.G.Brøndsted: Græsk i Skolen (Dagbladet 11/8-1889); jfr. Dagbladet 20/7-1889.
- 141) Prof.teol. H.Scharling: Græsk Sprog og græsk Aandsliv (Dagbladet 28/7-1889); Kp. P.Heegaard (Gammelby): Religionsundervisningen i de lærde Skoler (Dagbladet 30/8-1889); Sp. H.P. Holst (Førslev): At være eller ikke være. Et Indlæg i Skolespørgsmaalet I-II (Berl.Tid. 30-31/10-1889); jfr. endvidere pastor A.F.Brandt: I anledning af Stormløbet imod Græsken i den lærde Skole (Nat.tid. 11/6-1890).
- 142) Det kirkelige Råd. Forhandlingsprotokol II p.200, p.220. Den af Kirkerådet til ministeriet indsendte betænkning er trykt i Medd.1889/90 p.181-84.
- 143) Dansk Kirketid. 1890 sp.72-74; L.Gude: Det græske Sprog i den lærde Skole. Dets Betydning for Skolen selv i Almindelighed og for det theologiske Studium i Særdeleshed. Et Foredrag. Kbh.1889; jfr. Skovgaard-Petersen p.145-46.
- 144) L.Gude p.3-4.
- 145) Kapellan P.Heegaard hævdede i sit indlæg, at "kernen" i personlighedslivet ved den nuværende skoleordning var mere forsømt, end "skallen" ville blive, hvis Græsk forsvandt (Dagbladet 30/8-1889); jfr. kap.III p.198-99.
- 146) Dagbladet 28/7-1889.
- 147) L.Gude p.9-15.
- 148) Medd.1889/90 p.182.
- 149) L.Gude p.15-17.
- 150) Medd.1889/90 p.183-84.
- 151) Holst havde flere gange deltaget i debatten om religionsundervisningen (se p.185-87).
- 152) Berl.Tid. 31/10-1889.
- 153) Se kap.III p.196 ff.
- 154) En undtagelse var skolebestyrer H.A.Krarup (Vj), der "ingenlunde" ville bevare Græsk for teologernes skyld. (Medd.1889/90 p.136).
- 155) Medd.1889/90 p.176. Min.'s forslag indeholdt en beskemmelse om indførelse af et nyt fag, Oldtidskundskab, der skulle erstatte faget Græsk.
- 156) Medd.1889/90 p.176; p.130.
- 157) Se Mindretalsbetænkning fra rektorerne Blichert (S), Iversen (Fb) og Kofoed (Rø) samt seperatbetækn. fra rektor Listov (N). Medd.1889/90 p.48-51.
- 158) Medd.1889/90 p.102-04.

- 159) Se rektorflertallets betækn. (Medd.1889/90 p.46); Lyceums betækn. (smst. p.106) og Paludans betækn. (smst. p.174-75). De vigtigste indvendinger var, at dette kursus ingen betydning havde for den alm. dannelse, men alene for teologer og filologer, at valget af livsstilling måtte foretages allerede i 16-års alderen, og at faget Græsk ville tage timer fra andre fag.
- 160) Medd.1889/90 p.88.
- 161) Se bestyrer Krüger (He) (Medd.1889/90 p.120); U.insp.'s flertal (smst. p.152); rektor Lefolii (smst. p.52-53).
- 162) Se betænkningerne fra rektor Lefolii (Vb), Hauchs Skole, Borgerdyd (C), Schneekloth Skole, Helsingør, U.insp.'s flertal.
- 163) Medd. 1889/90 p.52; p.152.
- 164) Min.skr. 13/11-1889 til Konsistorium. Udover at tage stilling til en ændring af den lærde skole skulle Universitetet udtale sig om et forslag om at indføre en 2.den eksamen ved Universitetet, i hvilken græsk skulle være obligatorisk for vordende teologer. (Medd.1889/90 p.186-91).
- 165) Om 2.eksamen mente H. Scharling, P.Madsen, Fr. Buhl og Schat Petersen, at den ville forlænge det teologiske studium, medens Fr.Nielsen afgav mindretalsbetænkning, hvori han anførte, at det teol.studium kunne reduceres tilsvarende ved at om-lægge teol. embedseksamen i lighed med skoleembedseksamen (med hoved- og bifag).
- 166) Fil.Fak.'s flertalsbetænkning (Medd.1889/90 p.200-214). Flertallet bestod af: V.Fausbøll, M.Cl.Gertz, Kr.Erslev, H.Høffding, K.Kroman, Ludv.F.A.Wimmer, Thor Sundby, Jul.Lange, K.Verner.
- 167) Steenstrups særvotum (Medd.1889/90 p.214).
- 168) J.L.Ussing, A.F.Mehren, E.Holm, Vilh.Thomsen, H.Møller, Georg Stephens.
- 169) Fil.Fak.'s mindretalsbetækn. (Medd.1889/90 p.214-25).
- 170) Jfr. ovenfor p.203.
- 171) Debatten 1898-1903 skal ikke behandles her. Reaktionen efter prof. Gertz' universitetstale nov. 1898, hvori han gentog, at de "menige Præster" ikke havde brug for Græsk, og Det teol.Fak.'s betænkninger 1899, 1900 og 1902 (Medd.1899/1900 p.45-47; P.54; Medd. 1901/02 p.93-95) er tilstrækkelige beviser på, at debatten om Græsk' betydning for teologerne ikke var helt ophørt.
- 172) Forordn. 7/11-1809 § 7.
- 173) § 15; jfr. Weis Bd I p.32; Medd.1882-83 p.181-82.
- 174) § 112.
- 175) Om forstanderskabet se Weis Bd I p.18 ff.

- 176) Bek.13/5-1850 § 9b nr.2; se således Nyk. Prg.1858/59 p.87 (biskop Bindsbøll deltog i censuren).
- 177) Jfr. Vagn Skovgaard-Petersen p.20, hvor det antydes, at eforaternes indflydelse var meget beskedent.
- 178) Univ.- og skoledirekt. Cirkulære 29/10-1836 til samtlige eforater (Fogtman 1836 p.401).
- 179) Se U.insp.'s instruks (Medd.1849-56 H.7 p.365-67).
- 180) Biskop Engelstoft 29/11-1871 (Od. Prg.1871/72 p.12); Biskop Lind 7/1-1876 (Ab. Prg.1875/76 p.6 ff); Biskop Swane 22/8-1892 (Vb. Prg. 1892/93 p.16); rektor Gemzøe 31/8-1885 (Rd. Prg. 1885/86 p.26); rektor Dahlenborg 28/10-1885 (Ah. Prg. 1885/86 p.17); rektor Jacobæus 18/11-1901 (Ah. Prg.1901/02 p.15).
- 181) Ab. Prg. 1872/73 p.7 ff; jfr. kap.III p.103.
- 182) Ingen af de i skoleprogrammerne trykte biskoptaler ønskede indsættelsen afskaffet.
- 183) Se biskop Engelstoft 29/11-1871 (Od. Prg. 1871/72 p.12); biskop Sthyr 8/9-1891 (Nyk. Prg. 1891/92 p.23); rektor Fraas 28/8-1894 (Nyk. Prg. 1894-95 p.21); biskop Lind 7/1-1876 (Ab. Prg. p.6; biskop Swane 22/8-1892 (Vb. Prg. 1892/93 p.20); rektor Gemzøe 31/8-1885 (Rd. Prg. 1885/86 p.26); biskop Balslev 20/11-1882 (Rb. Prg. 1882/83 p.19).
- 184) Martensen 5/9-1882 til Min. (Journalsag 0354/1882); delvis trykt i Medd. 1882-83 p.181.
- 185) Stiftamtmand i Ribe 1855-84.
- 186) Skr. dateret 27/11-1874 underskrevet H.N. Da.skr. er uden adresse, har den sikkert været beregnet for H.N.'s kollega i eforatet, biskop Balslev. (L.A.Viborg. Ribe Bispearkiv. Indkomne Breve til Eforatet for Kolding lærde Skole og Ribe Katedralskole).
- 187) Forordning 7/11-1809 § 17.
- 188) Fremstillingen bygger på de i skoleprogrammerne offentliggjorte referater af rektorindsættelsesceremonierne. Enkelte indsættelser er ikke medtaget i programmerne; disse er ikke søgt opsporet ad anden vej, da de i prg. meddelte er tilstrækkelige til at få et pålideligt billede af fremgangsmåden.
- 189) Biskop Brammers planlægning af rektor Fibigers indsættelse i Horsens i 1871 er et eksempel herpå. Se Brammer til rektor Fibiger 3/8-1871; Brammer til Horsens Forstanderskab 7/8-1871. Begge breve er indført i bispens Kopibog (Aarhus Bispearkiv. Biskoppens Kopibog 1867-1872). Derimod er ministeriets skr. 25/7-1871, om at O.Fibiger er udnævnt til rektor, stilet til eforatet, og skr. beror i Stiftsøvrighedens Journalsager D1871-75.
- 190) Biskop P.C.Kierkegaard 6/1-1873 (Ab. Prg. 1872/73 p.7 ff); biskop Lind 7/1-1876 (Ab. Prg. 1875/76 p.5 ff); biskop Joh.

- Clausen 11/11-1889 (H. Prg. 1889/90 p.18 ff).
- 191) Den mest berømte tale i denne forbindelse blev holdt af biskop Martensen 10/9-1864 ved rektor C.Bergs indsættelse som rektor i Fb (Fb. Prg. 1864/65 p.5-14). Udgivet som selvstændigt tryk (H.Martensen: Den lærde Skole. Tale ved Rectorindsættelse i Frederiksborg lærde Skole d.10.Septb. 1864. Kbh. 1864).
Jfr. biskop Sthyr's tale 28/8-1894 ved rektor Fraas' indsættelse (Nyk. Prg. 1894/95 p.11-21).
- 192) Se biskop Skat Rørdams tale 1/11-1902 ved rektor Karl Hudes indsættelse (Fb. Prg. 1902/03 p.1-7); biskop Fr. Nielsens tale ved rektor Zerlang's indsættelse 20/8-1902 (Ab. Prg. 1902/03 p.3-5); biskop Joh. Clausens tale ved rektor Jacobæus' indsættelse 18/11-1901 (Ah. Prg. 1901/02 p.7-15).
- 193) Trykt i Fogtman VII Del 9. Bd.1823 p.428-30.
- 194) Om forhandlingerne herom se Journalsag 1.Kontor NN 588/1887 og Journalsag 3.Kontor 228/1887; Min. Forestilling 10/5-1887 (3.Kontor. Forestillinger 31/1887); Min.skr. til eforaterne 13/5-1887 (Kopibog 1656-62/1887).
Rektorløftet er trykt i Ministerialtid. B 1887 p.418 og hos Skovgaard-Petersen p.20-22; det næsten samtidig udstedte provsteløfte findes i Min.tid. B. 1887 p.407; jfr. endvidere præsteløftet (Departementstid. 1870 p.713-14). Kirkekommissionen af 1868 behandlede spørgsmålet "Om Indskrænkning af de for theologiske Candidater og geistlige foreskrevne Eder" (Betænkning afgiven... af den... 18 de Juni 1868 til Overveielse af de kirkelige Forhold nedsatte Kommission. Kbh. 1870 p.91-96).
- 195) Adjunkterne aflagde også et løfte, som de skulle indsende til ministeriet, førend de blev fastansat. Adjunktløftet indeholdt ingen forpligtelse til at undervise kristeligt eller sædeligt, men kun en påberåbelse af gud. Adjunktløftet lød: "Jeg NN... lover og sværger herved at være Hans Majestæt Kong CHRISTIAN den IX, som min rette Konge og Herre, tro og lydig, holde Rigets Grundlov og med Troskab og Nidkjærhed opfylde de Pligter, som ifølge førnævnte min Stilling og den mig meddelte Bestalling paaligge mig. Saa sandt hjælpe mig Gud og hans hellige Ord". (N.E.Øllgaards (Ribe) afgivne løfte 20/3-1879 i Journalsag U61/1876).
- 196) Se således Fr.borgs rektor K.Hude (Fb. Prg. 1902/03 p.7-12); Aarhus' rektor E. Jacobæus (Ah. Prg. 1901/02 p.15-22); Nyk.'s rektor E.Hoff-Hansen (Nyk. Prg. 1902/03 p.41-47).
- 197) Bispeindsættelser efter 1903 fandt ifølge programmerne sted i 1909 i Nyk. (Prg. 1909/10 p.59 ff); 1918 i Odense (Prg. 1918/19 p.I-XVI). Ved rektor Poul Mogensens overtagelse af rektoratet i Od. i 1937 blev rektor ikke egentlig indsat af bispen, men skolens eforat var til stede, og biskop A.J.Rud holdt en tale (Od. Prg. 1937/38 p.4). 1917 i Aalborg (Prg. 1916/17 p.21); 1906 i Aarhus (Prg. 1906/07 p.17 ff) og 1909 i Randers (Prg. 1909/10 p.44).
- 198) Ab. Prg. 1889/90 p.1-18; Od. Prg. 1894/95 p.12-35.
- 199) Undersøgelsen vanskeliggøres af, at kun Ribe Katedralskoles eforat opfyldte kravet i Forordn. af 7/11-1809 § 14 om en

særskilt protokol for eforatets virksomhed.

Eforatssagerne er i de andre stifter blandet sammen med stiftsøvrighedens øvrige virksomhed. Under gennemgangen af stiftsøvrighedernes journaler er registret anvendt, og der er derfor nødvendigt at tage forbehold for de mangler, et sådant kan have. Desuden forhindrer det forhold, at en del sager bevisligt er gået gennem bispens og ikke stiftsøvrighedens arkiv, at en fuldstændig liste over eforaternes virksomhed herved kan opstilles. Endelig er Aalborg og Viborg Katedral-skolers eforater ikke medtaget i undersøgelsen, da Aalborg Bispearkiv. Stiftsjournaler B og Viborg Bispearkiv. Stiftsøvrighedens Journaler mangler enhver form for registre. En samlet fortegnelse over de to eforaters virksomhed (de vigtigste sager er kendt ad anden vej) kan ikke fås uden uforholdsvist stort besvær, og hertil kommer, at Aalborg Stiftsøvrigheds Journalsager brændte i 1944.

Fgl. materiale er gennemgået: Sjællands Stifts Øvrighed. Journaler 1855-1903 (registret under F (Fr.borg lærde Skole) og R (Roskilde og Rønne Skoler); Lolland-Falsters Stiftsøvrighed og Bispeembede. Stifts Journal 1859-1903 (registret: "Købstæderne" vedrørende Nyk. Katedralskole); Fyens Stiftsøvrighed. Journaler 1860-1903 (registret: rubrikken "Odense Katedralskole"); Aarhus Bispearkiv. Aarhus Stiftsøvrigheds Journal 1856-1903 (særlig afd. i registret for de lærde skoler: Ah, Rd, H). Ribe Bispearkiv. Kopibog for de lærde Skoler 1856-1903.

- 200) Jfr. Forordn. 7/11-1809 § 39; Weis Bd.I p.48-49.
- 201) Se således: om rektors bolig (Roskilde 1863, Aarhus 1864 og 65, Ribe 1866); om erstatning for indkvartering (Fr.borg 1864); om udvidelse af gade i nærheden af skolen (Aarhus 1863); om borgerdrengekolens benyttelse af lokaler i katedralskolen (Aarhus 1879); om at flytte skolen til en anden grund (Aarhus 1899); om mulige forstyrrelser i skolens virksomhed, som en maskinfabriks køb af grund i skolens nærhed vil medføre (Horsens 1899); om deling af stifts- og skolebiblioteket (Aarhus 1901).
- 202) Biskop Swane til Lefolii 15/12-1890; Viborg Stiftsøvrighed til Lefolii 20/12-1890; Min.skr. til Lefolii 21/1-1891; Lefolii til Stemann 26/1-1891; Lefolii til Min.lo/2-1891; Min. til Lefolii 21/2-1891 (hele korrespondancen er trykt i Viborg Prg. 1890/91 p.131-38).
- 203) Min. til Aarhus Stiftsøvrighed 17/1-1876 (Kopibog 67/1876).
- 204) Aarhus Stiftsøvrighed til Min. 17/2-1876 (Journalsag U58/1876); Min. til Stiftsøvrigheden 29/2-1876 (Aarhus Bispearkiv. Stiftsøvrighedens Journalsager D); Stiftsøvrigheden til Rektor Fibiger 6/3-1876 (Stiftsøvrighedens Kopibog 1874-79).
- 205) Min. 30/6-1876 til Stiftsøvrigheden (Stiftsøvrighedens Journalsager D); Stiftsøvrigheden 14/7-1876 til Min. (Journalsag 3.Kontor U58/1876). Ministeriet holdt stadig rektor Fibiger under opsyn (se U. insp. 14/7-1879 til Min. U58/1876). Rektor Fibiger døde i marts 1881.
- 206) Biskop Clausen til dep.chef Asmussen 8/5-1889 (Journalsag

- 365/1889), jfr. Cl .Clausen: Horsens Statsskole 1532-1932. Horsens 1932 p.202, p.217-18; Journalsag V392/1877 (Lærer i Horsens beskyldes for at drive politisk agitation).
- 207) Se Joh.Clausen ved rektor A.Neergaards indsættelse (H. Prg. 1889/90 p.25).
- 208) Se Biskop Sthyr's indsættelsestale 8/9-1891 (Nyk. Prg. 1891/92 p.24-25); jfr. Nyk. Prg. 1890/91 p.53.
- 209) Klage over rektor Berg (Fb). Eforatet gav rektor en irettesættelse, da det til ministeriet bemærkede, "at Revselsen har været for haard i Forhold til den begaaede Forseelse, og at corporlig Revselse overhovedet ikke burde have været anvendt overfor en Discipel paa 17½ Aar". (Stiftsøvrigheden til Min. 31/7-1888. Journalsag 564/1888). Jfr. endvidere revselsessagen mod adjunkt O.Münster (Fb). Sjællands Stiftsøvrighed udtalte sig i sagen 18/8-1897 til Min. (eforattet foreslog, at adj. Münster fik en alvorlig advarsel). (Journalsag 653/1897). I en revselsessag i Aarhus Katedralskole blev eforattet ligeledes hørt (se Stiftsøvrighedens Journal, Aarhus Katedralskole, 1861 Sag nr.5 og 1862 Sag nr.4).
- 210) Eforatet til Min. 20/1-1896 (Journalsag 950/1895). Eforatet henviste til, at legemlig straf skulle holdes indenfor reglerne i Min.skr. 14/6-1851 og 24/11-1851 (Weis II p.100; p.102).
- 211) Min. 30/1-1896 til rektor Dahlenborg, stiftsprovst Sørensen og eforatet (Kopibog 335-37/1896).
- 212) Se Eforatet 3/7-1894 til Min. (Ribe Bisparkiv. Kopibog for de lærde Skoler). Jfr. Journalsag 424/1894.
- 213) Ifølge forordn. 1809 § 34 var skoletiden delt i to dele af en længere middagspause (se Weis I p.87-88). Om eforaternes behandling af spørgsmålet om samlet skoletid: i Aarhus 1866 (Stiftsøvrighedens Journal 1862-66 sag nr.3/1866); i Nyk. 1872 (30/1872; Stiftsøvrighedens Kopibog 1870-79); i Viborg (Prg. 1872/73 p.21 ff og Prg. 1879/80 p.91-92) i H. 1872 (Stiftsøvrighedens Journal 1867-73); i Ribe 1879 (Kopibog for lærde Skoler 1842-1922). Om ændringer i antallet af eksaminer ved skolen: om skolens realeksaminer (Vb. Prg. 1876/77 p.77); om flere end 1 retning ved skolen (Fb 1903. Stiftsøvrighedens Journal 1903 nr.8); om tre retninger i Ribe (Eforatet 31/10-1902 til Min. Kopibog for de lærde Skoler 1842-1922).
- 214) Eforatet til Min. 18/1-1902. Forhandlingerne om Fr.borg lærde Skoles nedlæggelse er trykt i Medd. 1901/02 p.256-76.
- 215) Kvindelige Akademikere 1875-1925. Kbh. 1925 p.138 ff, p.154 ff. Skovgaard-Petersen p.89-93.
- 216) Medd. 1879-81 p.301-12.
- 217) Viborg Skoles Eforat til Min. 31/10-1892; Min. tillod 11/11-1892 optagelsen, men gjorde eforatets ord om det exceptiøse tilfælde til sine (Medd. 1892/93 p.8-12).
- 218) Randers lærde Skoles Eforat 14/7-1894. Min. tillod optagel-

- sen 20/7-1894 (Medd. 1893/94 p.29-30); Aarhus Bispearkiv. Journalsager D.1893-96.
- 219) Se Randers Eforat 7/8-1895 til Min. (Medd. 1894/95 p.29-30); Viborg Eforat 25/4-1896 til Min. (Medd. 1895/96 p.9-10).
- 220) Viborg Eforat 25/4-1896 til Min.
- 221) Medd. 1896/97 p.5.
- 222) Sjællands Stiftsøvrighed 18/1-1896 til Min. (Journalsag 877/1895); Min. til Rønne rektor og Sj. Stiftsøvrighed 1/2-1896 (Kopibog 363-64/1896: to piger optages exceptionelt i Rø's V kl.). Ved en lignende sag i 1897 svarede Stiftsøvrigheden ligesom i 1896, og to piger optoges. Sj. Stiftsøvrighed 28/7-1897 til Min. (Journalsag 877/1895); Min. 4/8-1897 til Rønne rektor og Sj. Stiftsøvrighed (Kopibog 3318-19/1897). I 1898 optoges to piger, uden at eforatet blev spurgt (Journalsag 570/1898).
- 223) Se Min.skr. til Rønne rektor 15/7-1898 (kopibog 3419/1898). Ministeriet gav en kvindelig elev dispensation til optagelse i Rønne lærde skole, men gav samtidig udtryk for, at senere dispensationer ikke ville blive bevilget .
- 224) Lov af 24/4 1903 § 4; Kgl. Anordn. 31/7-1903 og Min.Cirk. 31/7-1903; om Undervisningen i Statens Fællesskoler for Dreng og Piger (Glahn I p.2; p.39-52).
- 225) Sidste gang et eforat blev spurgt var i 1901 (Aarhus Katedralskoles Eforat. Stiftsøvrighedens Journal 1900-08 Sag 14/1901).
- 226) Se Ribe Katedralskoles Eforat 7/7-1900 og 12/9-1900 til Min. (Medd. 1899/1900 p.90-91; 1900/01 p.25-27); Ribe Bispearkiv. Indk. Breve til Eforatet for Kolding lærde Skole og Ribe Katedralskole 1842-1907 (heri bl.a. koncepter til Eforatets svar). Min. tillod i begge tilfælde, at pigerne blev optaget. Min.skr. 14/7-1900 til Eforatet (Kopibog 3165/1900); Min.skr. til Rb.Rektor 28/2-1901 (Kopibog 680/1901).
- 227) Se biskop Brammer til Min. 24/2-1862 (Journalsag 2E30/1861); biskop Joh.Clausen i Kirkerådet 24/9-1888 om kendskabet til de lærde skoler i stiftet (Forhandlingsprotokol II Folio 138 f); Joh.Clausen til dep.chef A.Asmussen 8/6-1889 om Horsens Skole. (Journalsag 365/1889); "Mandagen d. 14. Marts besøgte Hs. Højærverdighed Biskop Clausen Skolen og overværede Undervisningen i flere af Klasserne" (Rd. Prg. 1891/92 p.5); Om biskop Clausens kendskab til Ah og til skolens lærere se nedenfor p.348 samt Aarhus Stiftsøvrighed til Min. 20/1-1896 (Journalsag 950/1895).
- 228) Jfr. kap.II p.57 ff.
- 229) Da bisperne i 1876 udtalte sig om religionsundervisningen, henviste de ikke til deres tilsynsmyndighed.
- 230) Det kirkelige Råd. Forhandlingsprotokol II Folio 138.
- 231) Medd. 1889/90 p.182.
- 232) Jfr. kap.III p.103 ff; p.200 ff.

- 233) Aarhus Bispearkiv. Stiftsøvrighedens Journal 1890-99; Journalsag 940/1890; jfr. ovenfor p.306-07.
- 234) Se fuldmægtig i undervisningsministeriet Ejnar Jensen i Leksikon for Opdragere Bd.I sp. 442 Kbh. 1953.
- 235) Oplyst af kontorchef V. Martensen-Larsen, Direktoratet for gymnasieskolerne og HF i brev af 3/9-1975. Kontorchef Martensen-Larsen henvendte sig til rektorerne for Ribe og Viborg Katedralskoler: Medens rektor i Ribe vistnok aldrig havde haft brug for eforatet, havde rektor i Viborg endnu i 1960'erne indbudt det til skolens translokation, men havde i de senere år "skånet de pågældende for dette tidsspilde". Derimod anfører Aalborg Katedralskoles program stadig, at stiftamtmanden og biskoppen udgør skolens eforat (se prg. 1976/77 p.2).
- 236) Om skoledirektioner og skolekommissioner se H.V.Skibsted: Almueskolevæsenet i de danske Kjøbstæder og Landdistricter. Fremstillet efter de derom gjældende Love og øvrige Bestemmelser. Ny.Udg. Kbh.1876 p.343 ff; Henrik Lehmann: Haandbog i Lovgivningen om den danske Folkeskole. Kbh.1909 p.12 ff; p.24 ff.
- 237) Schou 1844-46 p.150. Undtagelsen blev gentaget i Bek. 24/6-1885 om Tilladelse til privat Skolehold i Kjøbenhavn udfærdiget af Direktionen (Love og Anordn. 1885 p.308).
- 238) Min. til Direktionen for Borger- og Almueskolevæsenet i Kbh. 9/10-1858 (Journalsag 2.Kontor Llo27/1858).
- 239) Kbhns Stadsarkiv. Skoledirektionen for Borger- og Almueskolevæsenet i Kbh. Private Skoler. Sag nr. 33/1888 (E.Gundorph & V.Levy (Øb) til Direktionen 24/7-1888; Direktionens svar 26/11-1888).
- 240) Min.bek. 1/12-1890 § 6 (Weis II p.363). Kbhns. Stadsarkiv. Skoledir. Private Skoler. Sag nr.3/1891.
- 241) Jfr. ovenfor p.215; p.301 ff.
- 242) Skoledir. skulle således medtage de højere private skoler i sin årsberetning om skolevæsenets tilstand i provstiet. (Min. skr. 13/2-1894. Love og Exp. 1893-94 p.308; jfr. Lehmann: Haandbog p.15).
- 243) Se Medd. 1884 p.191 og Weis Bd.I p.268 om Helsingør Latin- og Realskole; Helsingør Prg. 1883/84 p.12-24 (se Plan for Helsingør Latin- og Realskole § 3 Prg. 1883/84 p.16); I 1897 fungerede Skoledirektionen for Elbo m.fl. Herreder som melleminstans mellem ministeriet og Kolding Latinskole i en sag om en lærers revselse af en elev. Min. til Skoledir. 22/7-1897. Kopibog 3156/1897; Skoledir. til Min. 2/8-1897. Journalsag 660/1897; Min. til Skoledir. 17/9-1897. Kopibog 3781/1877). I Skr.16/11-1899 udtalte Min., at en skolekommission kunne gribe ind i en kommunal realskoles forhold og dermed også i kommunale latin- og realskoleforhold (Min.16/11-1899 til Skoledir. for Merløse-Tudse Herreder, Holbæk Amt. Brevbog 2.Kontor 4730/1899; journalsag 001212).
- 244) Kgl.Res. 24/2-1818 (§ 18 i res. fastsatte kommissionens op-

- gaver i overensstemmelse med eforaternes opgaver bestemt i Forordn. 7/11-1809 § 8). Om Fr.cia Latin- og Realskole se Prg. 1871/72 p.3-9; Medd. 1879-1881 p.20-21; p.241-47; Weis Bd.I p.267.
- 245) Jfr. Ovenfor p.307.
Et andet eksempel herpå var, at skoledirektionerne skulle føre tilsyn med, at statsskolerne i skoleprotokollen havde en vaccinationsrubrik (Weis Bd.I p.184). Den nævnte bestemmelse gjaldt også for de private latinskoler i Kbh. (Kbhns. Stadsarkiv. Skoledir. Private Skoler. Sag nr. 35/1887).
- 246) Sp. C.V.Gøtzsche indsatte i 1885 bestyrer J.M.Secher (Prg. 1885/86 p.29) og i 1893 bestyrer J.B.Koch (L.A.Viborg.Fr.cia lærde skole. Journal 1879-1907); i 1885 tog Gøtzsche afsked med bestyrer V.A.Bloch ved translokationen (Prg. 1885/86 p.13-17); i 1880 indviede han en ny skolebygning (Prg. 1880/81 p.3-10) og i 1891 et nyt gymnastiklokale (Journal 1879-1907).
- 247) Se rkp. A.F.L.Rindom 1874 (Nø. Prg. 1873/74 p.4 ff); sp. C. Ewaldsen (Frb. Prg. 1882/83 p.3-8); sp. C. Ewaldsen 1884 (Sch. Prg. 1884/85 p.8-9); Pastor Joh. Friis (BK Prg. 1884/85 p.3-6); 2.rkp. Ove Hohlenberg (Ga. Prg. 1890/91 p.3-15); sp. A.F.L.Rindom (Nø. Prg. 1890/91 p.3-8); rkp. H.M.Fenger (BC Prg. 1892/93 p.3-10); 2.rkp. Ove Hohlenberg (Øsø. Prg. 1894/95 p.1-2); Pastor F.O.Jungersen (Øsø. Prg. 1895/96 p.1-2); Provst O.K.Bertelsen (He. Prg. 1897/98 p.5-36).
- 248) Se f.eks. rkp. H.M.Fenger (BC. Prg. 1887/88 p.12-15); sp. Chr. Sørensen (Ga. Prg. 1896/97 p.27).
Taler ved Efterslægtsselskabets årsmøder (Prg. Ef. 1882/83 p.5-12; 1883/84 p.5-13; 1884/85 p.5-14; 1885/86 p.5-43; 1886/87 p.5-14; 1887/88 p.5-14; 1888/89 p.5-11; 1889/90 p.5-10; 1890/91 p.5-12; 1891/92 p.5-19; 1892-93 p.5-12; 1893/94 p.5-12. Ved de følgende årsmøder afløstes de gejstlige talere af verdslige, bl.a. Johan Ottosen og P.Munch).
- 249) Bredsdorff henviste til, at lydighedsforholdet forældre/børn, kærligheds- og tillidsforholdet mand/hustru, agtelsesforholdet mellem herskab/tyende og arbejdsgiver/arbejder var ved at ændre karakter.
- 250) Nø. Prg. 1873/74 p.4 ff.; jfr. Chr.Bredsdorff og G.Bork: Skolerne og Kristendommen (Dagbladet 7/4-1880). Se Kap.III p.154.
- 251) Nø. Prg. 1889/90 p.6 ff.
- 252) Nø. Prg. 1890/91 p.3 ff. Også ved den nævnte skoleindvielse i 1874 talte A.F.L.Rindom
- 253) Om Hauch se Ada Bruhn Hoffmeyer: Artibus ingenius p.328; Kyrre: Pæd.Selskabs Historie p. 151; p.167-68; p.239-40. Jfr. Hauchs udtalelser om Religion i 1880 (se Kap.III p.153).
- 254) Herbert Spencer: On Education (1861) blev delvis oversat til dansk af H.Høffding i 1876. Om Spencer se note 141 kap.III B.
- 255) Ha. Prg. 1872/73 p.3-17 (A.G.Ø.Hauch: Skolens Formaal og Plan).

- 256) Ma. Prg. 1884/85 p.3-16.
- 257) Sl Prg. 1889/90 p.5-6. Om Slomanns Skole se Sl Prg. 1885 p.3-10; 1897/98 p.5-13 og Viggo Stuckenbergs nekrolog over Emil Slomann (Sl. Prg. 1902/03 p.3-8).
Det danske Selskabs Skoles Prg. 1899/1900 p.3-4; Kultus 9.Marts 1900. Det danske Selskabs Skole fik dimissionsret til IV kl. i 1905. Om skolens bestyrer C.N.Starckes pædagogiske ideer se C.N.Starcke: Skoletanker. Udvalgte pædagogiske Afhandlinger. Kbh.1927.
- 258) Sorø Akademi; Herlufsholm Skole; samt de to private Birkerød og Ordrup Latin- og Realskole. Kort før slutningen af den her behandlede periode oprettedes Marselisborg Kostskole.
- 259) Jfr. Albert Leth: Nogle Bemærkninger om Opdragelsesanstalter. (Hl. Prg. 1856/57 p.5-48).
- 260) Jfr. Reglement for Sorø Academies Skole og Opdragelsesanstalt 15/7-1843 § 1 ("Navnlig er det samtlige Læreres Pligt at virke til, at en sædelig og christelig Aand bliver herskende i Skolen og Opdragelsesanstalten"). Medd. 1849-56 H. 6 p.48-54.
- 261) Hl. Arkiv. Rektors Kopibog 1873-1881 (Forchhammer til provst Andersen 20/3-1876); jfr. Hl. Prg. 1876/77 p.76-77.
- 262) Sp. H.M.N.Wamberg var rel.lærer i Sorø 1884-93, sp. F.C. Krarup i Sorø 1893-(1903) og sp. F.V.Munck i Hl. 1877-1903.
- 263) Medd. 1849-56 H. 6: Sorø Akademi p.104-05; Medd. ang. Sorø Akademi 1857-1878 p.77, p.112; 1879-88 p.11; 1889-98 p.19; 1899-1908 p.30. Tillægget var 500 Rd., senere 1000 kr./år.
- 264) Joh.Forchhammer til Hl.'s forstander C.C.Hall 24/1-1875 (Hl. Arkiv. Skr. og Resol. til Skoleherren 1874-75); Joh. Forchhammer: Herlufsholms Historie 1872-1892. Kbh.1931 p.26 ff; p.49 ff; Højskolebladet 1900 sp.304-05. F.V.Munck, der var præst i Hl. 1875-1906 anførte i sine erindringer (p.247), at sp.'s stilling over for Herlufsholm Skole var vanskelig: "at blande sig i dens indre Liv er ham forment, og ligegyldig derfor kan han dog ikke være; der hører megen Takt baade til at tie og tale i rette Tid, og jeg har langtfra besiddet den i tilstrækkelig Grad". Muncks forhold til rektor Forchhammer blev aldrig helt godt (smst. p.234; p.246).
- 265) Se f.eks. Hl. Prg. 1864/65 p.5-42; Sorø Prg. 1885/86 p.3-21.
- 266) Se Reglement til Iagttagelse af Eleverne og de Skolesøgende i Sorø Academies Skole og Opdragelsesanstalt og Reglement for Elever og Disciple i Sorø Academies Skoles 7de Klasse (Medd. 1849-56 H.6: Sorø Akademi p.55-60); A.K.Hasselager: Herlufsholm 1865-1915. Næstved 1915 p.33-34; Johannes Forchhammer: Herlufsholms Historie 1872-1892. Kbh.1931 p.26-27. Også ved ikke-kostskoler fandtes lovsang under forskellige former, men ikke i samme grad som i Sorø og Hl.
- 267) Se Hl. Arkiv. Inspektions Protokol 1877-81; 1881-85.
- 268) Medd. ang. Sorø Akademi 1879-1888 p.4-7.

- 269) Viktor Bruun: Med stakkede Vinger. Miader fra Sorø Akademi. Kbh.1923 p.27; p.63 f. Viktor Bruun, der var elev i Sorø 1872-79, gav en meget negativ skildring af forholdene på skolen.
- 270) Se Rektor Bache til Forstanderen 1/6-1896 (Skr. og Resol. til Skoleherren 1895-96); jfr. Inspektionsprotokol 1877-81 (15/11-1879 "Weeke sidder inde i dag (søndag) eftermiddag for at have forsømt at få bordbønnen besørget i sin fraværelse").
- 271) Se rektor P.K.Blicherts tale ved Sorø Skoles 300 års jubilæum: Han fremhævede, at sædeligheden var skolens grundmagt, men for at eleverne skulle blive sædelige væsener, var det nødvendigt, at de foruden evangeliet også kendte loven. Tre egenskaber var nødvendige: lydighed, punktlighed og orden (Sorø Prg.1885/86 p.17 ff; jfr. Sorø. Klostret-Skolen-Akademiet gennem Tiderne Bd.II p.568 ff).
- 272) Jfr. f.eks. Viktor Bruun anførte værk og Franz v.Jessen: Mit Livs Egne, Hændelser, Mennesker. Bd.I p.131-53. (v. Jessen forlod i 1884 Hl, fordi forholdene var utålelige).
- 273) Se Højskolebladet 1879 sp.450-51; 1893 sp.539-43; Birkerød Prg. 1901-02 p.3-5 (Vort Hus er i alt indrettet som en families med mange børn. Et bedre navn end kostskole ville hjemskole være). Ordrup gymnasium 3. November 1873-1923 passim; J.Jensen: Ordrup gymnasium gennem 100 år. 1873-1973 p.16 ff.
- 274) Medd. 1849-56 H. 6 p.55 ff (Sorø); Bi. Prg. 1879/80 p.3 (og senere programmer); Or. Prg. 1892/93 p.36-38.
- 275) Valdemar Rønnenkamp-Holst: Fra min Skoletid. Nogle Optegnelser om Aarene 1879-1883 p.12.
- 276) Jfr. ovenfor p.215 og 218. H.C.Frederiksen har ofte redegjort for sine synspunkter. (Se note 175 kap.III C). Jfr. debatten om kristendommen på et lærermøde i 1893 (J. Jensen: Ordrup Gymnasium gennem 100 år p36-38).
- 277) Se Ordrup Gymnasium 3.November 1873 -1923 p.45 f; p.67-68 og skoleprogrammernes årlige oplysninger om foredragsvirksomheden på skolen.
- 278) Se f.eks. Prg. 1891/92 p.85-98 (Tilbage! Udkast til en Morgentale i Skolen - "Hvad der sker stort, sker tyst". Udkast til en Bibeltime med en af de højere Mellemlasser. - En Søndagstale holdt i Skolehjemmet). Prg. 1892/93 p.5-20 (Om sædelig Dannelse), p.90-97 (Godt Selskab-Slet Selskab); Prg. 1893/94 p.57-70 (om at tage Parti). Prg. 1895/96 p.3-34 (Matematik og Kristendom); Prg. 1896/97 p.3-21 (om Mirakler. Opskrift til en Tale i Skolen).
- 279) Min. 13/9-1851 til rektorerne. Kopibog for Skolerne 809-21/1851; rektorernes svar i Skolesager 1856 (henlagt under nr. 1267/75 og 1276-78). Ekstrakt af sagen i Medd. 1849-56 H.8 p.225 ff.
- 280) Rektor P.H.Tregder til Min. 5/8-1851 (Skolesager 1856).
- 281) Kontorchef A.C.P.Linde havde allerede 15/1-1852 foreslået at svare, som ministeriet gjorde det i 1856 (Skolesager 1856), men svaret blev først afgivet, efter at rektor i Odense

atter havde rejst sagen (se nedenfor).

- 282) Min. rundskr. 27/11-1856 (Fogtman 1856 p.376-77).
- 283) Jfr. ovenfor.
- 284) Rektor F.Birch til Min. 23/8-1852 (Skolesager 1856).
- 285) Min. til Horsens rektor 27/11-1856 (Kopibog for Skolerne 1277/1856).
- 286) Se rektor Henrichsens redegørelse for kirketvangens ophævelse i Od. Prg. 1856/57 p.129 ff samt Henrichsens skr. til Min. 1/10-1851 og 12/8-1856 (Skolesager 1856). Rektor havde fået biskop Engelstofths støtte til at afskaffe den tvungne kirkegang (se skr. til Min. 12/8).
- 287) Min. til Od. rektor 27/11-1856 (trykt i Od. Prg. 1856/57 p. 132-34).
- 288) Rektor C.Paludan-Müller til Min. 27/5-1867 (Journalsag L467/1867).
- 289) Tre udtalelser fra lærere vedlagt rektors skr. (3 lærere ønskede ubetinget ophævelse af den tvungne kirkegang; 3 lærere tilsluttede sig Pal.-M.'s synspunkter, og endelig ville 3 lærere bevare ordningen).
- 290) Min. 8/6-1867 til Nyk. rektor (Kopibog 1231/1867); ministeriets embedsmænd var uenige om afgørelsen. Kontorchef C.F. Schwartzkopf mente, at rektors motivering var for "løs" og foreslog, at ordningen skulle fortsætte som hidtil (L467/1867).
- 291) Afskaffelsen af kirketvungen i Vb og Ah, hvor den fandtes endnu i 1856, gav ikke anledning til sager (jfr. Medd. 1849-56 H. 7 p.225 ff, 1857-78 p.786; 3.Kontor. Journaler samt de to skolers programmer). Ordningen mistede sikkert efterhånden sin betydning og ophørte uden at vække opsigt.
- 292) Den tvungne kirkegang i Sorø var ikke kun bestemt ved Frd. 7/11-1809 § 56, men også ved: "Regler til Iagttagelse af Eleverne og de Skolesøgende i Sorø Academies Skole og Opdragelsesanstalt" af 15/7-1843 § 24 ("En bestemt Del af Eleverne og de skolesøgende skal hver Søndag indfinde sig i Lovsangssalen. Kl. 9 3/4 til Kirkegang") Medd. 1849-56 H. 6: Sorø p.59.
- 293) Sp. H.C.Glahn til rektor Bojesen 26/9-1861 (Journalsag 3E215/1861). Om Glahn jfr. kap.III p.137.
- 294) Lærermøde 27/9-1861. Pastor Glahns forslag forkastedes med 15 stemmer mod 4; derimod vedtoges forslaget om fuldstændig ophævelse af kirketvungen med 10 st. for, 8 imod, 1 undlod at stemme (Sorø Arkiv. Forhandlingsbog ved Lærermøder II 1852-1912).
- 295) Rektor Bojesen til Min. 2/10-1861 (Journalsag 3E215/1861).
- 296) Min. Resolution 5/11-1861: "Henlægges" (3E215/1861).

- 297) Lærermøde 2/12-1864 (adj. M.Rosing rejste over for rektor spørgsmålet om den tvungne kirkegang). Lærermøde 10/2-1865: 11 stemte for at afskaffe tvangen, 5 var imod, rektor stemte ikke. (Sorø Arkiv. Forhandlingsbog ved Lærermøder II 1852-1912).
- 298) Rektor P.H.Tregder 17/2-1865 til Min. (Journalsag J125/1865).
- 299) Madvigs erklæring 18/4-1865 (trykt i Medd. Sorø 1857-78 p.71); Min. til Sorø rektor 27/4-1865 (Kopibog 888/1865).
- 300) H.C.Glahn 10/12-1867 til Min. Sagen blev ikke ekspederet via rektor, men ad gejstlig kommandovej: provst Steenberg skr. 13/12-1867 til biskop Martensen (tilsluttede sig Glahns forslag); biskop Martensen 27/12-1867 til Min. Martensen ønskede imidlertid rektors resposum, førend han udtalte sig. (Journalsag J125/1865); rektor og et flertal blandt lærerne tilsluttede sig Glahns forslag (Tregder 21/1-1868 til Min. J125/1865); Lærermøde 20/1-1868. Forhandlingsbog ved Lærermøder II 1852-1912). Biskop Martensen blev derefter hørt via min.'s gejstlige departement 5/2-1868 (l.Kontor. Brevbog 267/1868); Martensen 22/2-1868 til Min. (l.Kontor. Journalsag T1443/1868).
- 301) Ministeriets embedsmænd turde ikke tage stilling til sagen (se Min.'s interne papir; l.Dep.'s resolution 26/2-1868; Min. Res. 13/3-1868. l.Kontor. T1443/1868). Den 6/3-1868 forlod biskop P.C.Kierkegaard kultusministerposten; finansmin. C.A.Fonnesbech vikarierede, indtil Aleth Hansen overtog ledelsen af ministeriet 15/3-1868 (A.Lauesgaard: Fortegnelse over Rigsdagsvalgene, Rigsdagssamlingerne, Ministerierne osv. 1848-1916. Kbh.1916. Min. til Sorø rektor 13/3-1868. Kopibog 440/1868).
- 302) Jfr. Viktor Bruun: Med stækkede Vinger p.27.
- 303) Lærermøde 23/10-1896 (Forhandlingsbog ved Lærermøder II 1852-1912).
- 304) Rektor Hoff 21/2-1898 til Min. (Journalsag 238/1898); Jfr. Medd. Sorø 1889-98 p.9 ff.
- 305) Lærermøde 8/2-1898 (Forhandlingsbog II).
- 306) F.C.Krarups udtalelse 18/2-1898 (238/1898).
- 307) Provst M.Weber 12/5-1898 til biskop Skat Rørdam (Journal-sag l.Kontor ZZ295/1898).
- 308) Biskoppen var orienteret om sagen forud for ministeriets henvendelse. Rektor Hoff havde talt med ham om den tvungne kirkegang under biskoppens sidste visitats i Sorø, og rektor havde sendt ham en kopi af skr. til Min. (se rektor Hoff til Skat Rørdam 22/2-1898. Sorø Akademis Arkiv. Kopi-bog 1891-1903 nr. 585).
- 309) Biskop Rørdam 10/6-1898 til Min. (l.Kontor. Journalsag ZZ295/1898).
- 310) Min. til Sorø rektor 15/7-1898 (Kopibog 3413/1898).

- 311) Medd. Sorø 1899-1908 p.17-19.
- 312) Hertil hørte religionslæreren ikke.
- 313) Rektor Listov til Hl.'s forstander 22/3-1865. Listov var blevet afæsket betænkning af Min. i forbindelse med forhandlingerne om kirkegangen i Sorø (se ovenfor). Journalsag J125/1865; Hl. Prg. 1864/65 p.72-74.
- 314) Rektor Listovs skr. 22/3-1865 blev offentliggjort i Fædrelandet 3/8-1865. N's kommentarer fandtes i samme nr. af bladet.
- 315) Fr.Vilh.Andersen: Om Forpligtelsen til at søge Kirke for Disciplene i de lærde Stiftelser, navnlig Herlufsholm. (Berl. Tid. 24/8-1865).
- 316) "N" i Fædrelandet 18/9-1865; C.N.: Om "Kirketvangen" ved vore lærde Skoler og Opdragelsesanstalter (Dansk Kirketid. 1865 sp. 345-51); jfr. endvidere kammerherre Classen: Nogle Bemærkninger om Kirkegang (Berl. Tid. 6/9-1865).
- 317) Jfr. Inspektions Protokoller 1871-1900.
- 318) Hans Koch 26/11-1893 til forstander T.Reedtz-Thott (Hl. Arkiv. Indkomne Breve til Skoleherren 1894).
- 319) Rektor O.F.Bache til Reedtz-Thott 26/2-1894; F.V.Munck til Reedtz-Thott 13/3-1894 (Hl. Arkiv. Indkomne Breve til Skoleherren 1894); jfr. Fængselspræsten Pastor Vilhelm Muncks Optegnelser p.234-35; p.247.
- 320) Reedtz-Thott til rektor 20/7-1894 (Skrivelser og Resol. til Rektor fra Skoleherren 1892-1901).
- 321) En del af kostskolens elever deltog dog i frivillige gudstjenester, som adj. Hans Koch afholdt på læsesalen (omtalt af H.Koch i skr. til Reedtz-Thott 26/11-1893; se også Inspektionsprotokol 1890-95; 1896-1900 og rektor Baches anbefaling til H.Koch, da han søgte præsteembede. Rektors Kopibog 1894-1906).
- 322) C.Paludan-Müller til Min. 27/5-1867 (Journalsag L467/1867).
- 323) Lærermøde i Od 22/3-1866 ("Det vedtoges at lade Altergangs-dagen bortfalde i Aar"). Den tvungne kirkegang ophørte som nævnt i Od. 1856. (L.A.Fyn. Od. Katedralskole. Forhandlingsprotokol for Skolerådet 1863-1917).
- 324) Jfr. Biskop Brammer til Min. 23/9-1876 (Journalsag U508/1876).
- 325) Lærermøde 22/3-1861 (Forhandlingsbog ved Lærermøder II 1852-1912); rektor E.Bojesen til Min. 10/4-1861 (Journalsag 3E77/1861); Min. til Sorø rektor 17/4-1861 (Kopibog 1009/1861).
- 326) Kun under exceptionelle forhold kunne ikke-konfirmerede børn deltage i altergang (Matzen & Timm p.484).
- 327) Se f.eks. Sorø Akademis Arkiv. Forhandlingsbog ved Lærer-

- møder II (Møde 8/5-1896; 23/10-1896); Sorø Akademi. Dagbog 1900-05 (28/3-1901); Hl. Arkiv. Inspektionsprotokol 1881-85 (se 17/4-1882).
- 328) Min.bek. 3/10-1856 (Love og Anordn. 1855-56 p.762-63); Matzen & Timm p.463.
- 329) Sorø rektor meddelte dog 11/9-1877 sognepræsten i Sorø: "For at forebygge Misforstaaelse tillader jeg mig at bemærke, at Disciplene [i II kl.] ikke kunne anses for at have læst det fornødne af Religionslære og Bibelhistorie." (Sorø Akademi, Kopibog 1875-84 nr. 3870). Rektor sendte præsten tilsvarende skr. de følgende år.
- 330) Se kap.III p.172.
- 331) Min. Rundskr. 9/8-1871 (Weis Bd.II p.190).
- 332) Rektor Fibiger (H) til Min. 13/11-1879 (Journalsag Y981/1879); Min. til Horsens rektor 24/11-1879 (Kopibog 2967/1879).
- 333) Se Journalsag P782/1871; ministeriets afgørelse i sagen 30/11-1871 er trykt i Ministerialtid. A 1871 p.251-52.
- 334) Min.bek. 13/5-1850 § 12 (Love og Anordn. 1850 p.42); jfr. P782/1871. Så længe 1. del af afgangseksamen eksisterede (afskaffet 1865) kunne en elev ikke indstille sig til den, førend han var konfirmeret.
- 335) Dette var bl.a. medvirkende til, at man ved visse skoler foretrak den præst, der havde konfirmeret de fleste elever, som religionslærer i de øverste klasser. (Se således rektor Fibiger (H) til Min. 16/7-1877. Sager vedr. FTF. Horsens).
- 336) Se rektorernes udtalelser til ministeriet i 1886 (Journalsag 730/1886). Derimod ankede flere over, at konfirmationen fik et for udvendigt præg. Se Or. Prg. 1895-96 p.74-76; jfr. H.C.Frederiksens tale ved De lærde Skolers Lærerforenings møde i 1892 (De lærde Skolers Lærerforening 1892. Kbh.1893 p.41-42). H.H. Lefolii til Min. 5/11-1886 (Journalsag 730/1886).
- 337) Forordn. ang. den tilvoxende Ungdoms Confirmation § 6 (Schou 1730-1746 p.241 ff).
- 338) Rektor C.Paludan-Müller havde af hensyn til skolens undervisning ønsket denne periode indskrænket. Rektor mente, at dette kunne forsvares, da skolen gav eleverne fyldig undervisning i Religion (Pal.-M. til Min. 4/9-1859. Journalsag 2C227/1859).
- 339) Min.skr. 11/11-1859 (trykt i Love og Exp. 1857-59 p.342-43); Bindsbølls udtalelse 18/10-1859 i Journalsag 2C227/1859; jfr. Journalsag 1.Kontor L1150/1859.
- 340) Hl. Rektor til forstanderen 11/9-1871 (Hl. Arkiv. Rektors Kopibog 1866-72); forstander C.C.Hall 13/9-1871 til rektor (Skr. og Resol. til Rektor fra Skoleherren 1856-72).

- 341) N.J.Ginnerskov: Latinskolen i 90'erne (Jul i Randers 1942 p.23).
- 342) Se Sch. Prg. 1883/84 - 1902/03; H.Prg. 1889/90 - 1902/03; Øb Prg. 1894/95 ff.; jfr. lærer ved Had. C.F.C.Møller: Betragtninger over de lærde Skolers Reform. Kbh.1871 p. 23-24. Møller foreslog konf.forb. henlagt til eftermiddagstimerne.
- 343) Matzen & Timm p.466-67.
- 344) Se Ah. Prg. 1875/76 p.56; Fb. Prg. 1897/98 p.XVII-XVIII; Sch. Prg. 1883/84-1902/03.
- 345) Ah. Prg. 1875/76 p.56.
- 346) Sch. Prg. 1883/84 p.8-9; 1884/85 p.6-7; 1885/86 p.6-7.
- 347) Horsens Skole takker således byens præster for "velvillig Imødekommen" (Prg. 1893/94 p.41).
- 348) Stiftsprovst H.Sørensen til rektor 14/2-1893 (trykt i Ah. Prg. 1892/93 p.29-31).
- 349) Dahlenborg til Min. 11/3-1893 (Journalsag 210/1893 beror i Journalsag 842/1894).
- 350) Rektor Dahlenborg havde tidligere henvendt sig i sagen til biskoppen i hans egenskab af skolens efor (Dahlenborg til biskoppen 27/1-1893. Journalsag 842/1894); men det var ikke som efor, men som biskop, Johannes Clausen udtalte sig 15/4-1893 til Min. (Journalsag 1.Kontor TT364/1893); henvendelsen til Clausen var sket gennem det gejstlige dep. (Min.skr. 28/3-1893. 1.Kontor. Brevbog 1129/1893).
- 351) Embedsmanden i Min.'s 1.Kontor udtalte sig i samme retning: Årsagen til, at skolen ikke længere ville lade præsten bestemme tidspunktet for forberedelsen "ligger vel i, at man ikke længere har Respekt for Religionen, og at Skolen nu vil betragte sin Undervisning som jævnbyrdig med Præstens Konfirmationsforberedelse" (TT364/1893).
- 352) Min. til Ah rektor 16/5-1893 (Kopibog 2131/1893); Min. til Ah. biskop 16/5-1893 (Brevbog 1.Kontor 1808/1893).
- 353) Journalsag 3.Kontor 842/1894 og 1.Kontor UU1678/1894 (sag ved højere pigeskole i Aalborg); Love og Exp. 1893-94 p. 152-53.
- 354) Jfr. Min. Cirk. 11/11-1890 (vedlagt Journalsag 842/1894).
- 355) Dahlenborg 13/10-1886 til Min. (Journalsag 730/1886).
- 356) Min.skr. 28/10-1886 til 12 skoler (Kopibog 3268-3279/1886).
- 357) De 12 betænkninger findes i Journalsag 730/1886.
- 358) Min. skr. 30/11-1886 til Ah.rektor (Kopibog 3533/1886; trykt i Weis Bd.II p.296-97).
- 359) Min. til Ah. rektor 30/11-1886.

- 360) Se Hl. Arkiv. Rektors kopibøger (mange tilladelser til elever, der ønskede at blive konfirmeret i hjemsoget); Sorø Prg. 1893/94 p.40; 1894/95 p.40.
- 361) Rektor Hoff 20/7-1898 til Min. (Journalsag 728/1898).
- 362) Sorø. Klostret-Skolen-Akademiet gennem Tiderne Bd.II p.648.
- 363) I 1891 blev 7 konfirmeret i Sorø, 6 andre steder. Hverken i 1891 eller i 1894 spiste nogen af konfirmanderne med ved skolens middag (Sorø Arkiv. Alumnats Protokol 1890-96).
- 364) Biskoppen blev hørt via det gejstlige dep. 30/9-1898 (l. Kontor Brevbog 3782/1898); sp 's og provstens betænkning, der blev indhentet af biskoppen, findes sammen med Skat Rørdams skr. i Journalsag l.Kontor ZZ1125/1898.
- 365) Min.Cirk. 10/1-1899 (ministerialtid. A 1899 p.3).
- 366) Sp. T.H.B. Jespersen (Horsens) 11/2-1899 til biskop Johannes Clausen (Ah); J.Clausen til Min.16/2-1899 (Journalsag l.Kontor ZZ1125/1898); J.H.Monrad i Dansk Kirketid. 19/2-1899 p.228 (et eksemplar af Monrads indlæg i ZZ1125/1898).
- 367) Min. henviste til Kanc.skr. 30/3-1822 (se Fogtman 1822-23 p.85-86).
- 368) Min.Cirk. 1/3-1899 (Ministerialtid. A 1899 p.19-20).
- 369) Se f.eks. Journalsag l.Kontor KK557/1884 og 00191/1888.
- 370) Journalsag 3.Kontor 171/1900 og l.Kontor SS135/1900 (Konfirmation i Svaneke af elev i Rønne lærde Skole).
- 371) Frd. 7/11-1809 § 125; Res. 29/7-1848 (Ribe) Fogtman 1848 p.216; Res. 5/12-1838 (Rs) Fogtmann 1838 p.361; Res. 22/10-1841 (M) Fogtman 1841 p.212; Res. 25/3-1851 (Ab) Fogtman 1851 p.86; Res. 3/11-1850 (Ah) Fogtman 1850 p.318; Res. 2/12-1850 (Rd) Fogtman 1850 p.350. Jfr. Weis Bd.I p.243 og rektor C.W.Elberlings bemærkninger i Slagelse lærde Skoles program 1847/48 p.19.
- 372) Fogtman 1851 p.108.
- 373) Carl E.Jørgensen: Viborg Katedralskoles Historie. Viborg 1960 p.145.
- 374) Rektor Krarup til Inspektionen for Roskilde Domkirke 11/12-1897 (Journalsag l.Kontor ZZ120/1898).
- 375) Min.skr. til Sjællands Stiftsøvrighed 25/3-1898 l.Kontor Brevbog 1103/1898).
- 376) Kgl. Res. 26/5-1819 (Collegialtidende 1819 p.455-56). Bestemmelsen var endnu gældende omk. 1890 (se Weis Bd.I p.178).
- 377) Danske Kancelli. l.Departement's Brevbog for Aar 1811. Brev nr. 2063 (Kanc. til Ribe biskop 21/9-1811).

378) Journalsag 3.Kontor 694/1906; 1.Kontor 3F869/1906; Min. til
Ribe Stiftsøvrighed 5/10-1907 (1.Kontor. Brevbog 5647/1907).

REGISTER (med biografiske oplysninger).

(Personer før Reformationen ikke medtaget).

- A. C.S.J.G.Amorsen (1858-1947), timel., adj., overl. og lektor (Rb) 1881-1928. p.351.
- Fr.V.Andersen (1820-1910), sp. Nordrup 1845-71; provst Ringsted-Alsted Herreder 1871-94; formand for Roskilde Præstekonvent. p. 77-78, 80-81, 93, 113-18, 120, 122, 129, 342.
- E.J.Anger (1813-95), sp. Gyrestinge 1855-68; sp. Horslunde 1868-85; lærebogsforfatter. p.25, 174-77, 217, 219.
- Sofus Asmund (1862-1939), lærer Bi, fra 1901 lærer ved He. p.288.
- A.F.Asmussen (1840-1914), kontorchef kultusmin. (3.kontor) 1880-88; dep. chef 1888-1912. p.239, 329.
- O.S.Assens (1832-1914), adj. og rel.lærer (Ab) 1858-69; sp. Nibe 1869-75; senere provst Fuglse Herred; lærebogsforfatter. p. 24-25, 32-34, 90, 175-77, 216-17, 219, 225, 289.
- R.W.Assens (1821-96), adj. (S) 1847-57, rel.lærer(S); sp. Staby-Madam 1857. p.290.
- B.Auerbach (1812-82), tysk forfatter. p.99.
- Émile Augier (1820-89), fransk forfatter. p.97
- B. C.P.M.Bache (1830-1910), stiftamtmand (Sj.) 1889-1909. p.331.
- H.H.Bache (1787-1871), rektor (Ah) 1838-61. p.18.
- O.F.Bache (1845-1943), lærer BC 1864-76; rektor Hl 1892-1916. p. 286, 343.
- C.F.A.Bahnsen (1818-96), adj. og overlærer (Vb) (1841-90); rel.lærer (Vb). p.70, 181, 289.
- Kristian Bahnsen (1855-97), lærer BC til 1880; museumsmand. p.148.
- N.E.Balle (1744-1816), biskop (Sj) 1783-1808; lærebogsforfatter. p.24-25, 27-29, 68, 174, 218.
- C.F.Balslev (1805-95), biskop (Rb) 1867-95; lærebogsforfatter. p. 24-28, 30, 36, 42, 68, 90, 93, 121, 125-26, 128, 130, 157, 163, 174-77, 189, 214, 216-19, 221, 289, 326.
- J.P.Bang (1865-1936), stud.teol., senere teologisk docent og professor. p.187.
- Niels Bang (1857-1934), viceskoledirektør Kbh.1900-15, skoledir. 1915-19. p.239.
- Barfod, rel.lærer (Had.). p.289.
- Elise Bay (1842-1916), skolebestyrerinde (Øsø). p.237.

- Rudolph Bay (1845-1911), adj. Hl 1882; timel., adj., overl. (Rs) 1882-1906, rel.lærer Hl og Rs. p. 230, 289, 291.
- M.T.Becher (1817-92), lærer Jonstrup Sem. 1848-57; sp. Pedersborg 1857; lærebogsoversætter. p.36.
- H.Chr.Beck (1856-1916), indremissionær Odense. p.213.
- Vilh.Beck (1829-1901), sp. Ørslev-Solbjerg 1874-1901, medstifter af IM 1861, formand 1881-1901. p.210, 213-14, 220, 223.
- Holger Begtrup (1859-1937), student 1876 (M), grundtvigiansk højskoleforstander. p.288.
- C.H.A.Bendtsen (1804-78), rektor (Rb) 1845-74. p.87, 312.
- Carl Berg (1812-95), rektor (Fb) 1864-89. p.284.
- Christen Berg (1829-91), venstrepolitiker. p.143.
- Joh.Aug.Berg, norsk lærebogsforfatter. p.172, 216.
- O.K.Bertelsen (1844-1902), sp. Sct. Olai, Helsingør 1883-1902, provst Lyngø-Kronborg Herr. 1894-1902, rel.lærer (He). p.230.
- L.Bindesbøll (1798-1871), biskop (Ab) 1851-56, (L-F) 1856-71. p. 59-60, 346.
- F.C.C.Birch (1812-89), rektor (H)1849-71, rektor (M) 1871-82. p. 83-84, 171.
- Otto V. Bismarck (1815-98), tysk rigskansler. p.300.
- J.J.Bjerre (1847-1901), sp. Vester-Øster Hassing 1876-1901, provst Kjær Herr. 1887-1901, landstingsmedlem (Højre) 1890-1901, kultusmin. 1900-01. p.204-06, 242.
- P.K.Blichert (1828-94), rektor (Ab) 1872-75; rektor (Rs) 1875-82; rektor (S) 1882-94. p.103, 313, 324.
- N.G.Blædel (1816-79), sp. Garnisons Kirke 1859-79. p.176.
- H.G.Bohr (1813-80), c.teol 1837; skolebestyrer 1844-73 (W). p. 47, 83, 295-96.
- Harald Bohr (1822-77), ansat W til 1858, rel.lærer (W); sp. Olsker -Allinge 1858. p.25, 31-32, 34.
- E.F.C.Bojesen (1803-64), rektor (S) 1847-63; rektor (Rs) 1863-64. p.17, 340.
- Frede Bojsen (1841-1926), c.teol. 1864, venstrepolitiker. p.84.
- F.J.Borgbjerg (1866-1936), soc.dem. politiker, medlem af Folketinget 1898, senere social- og undervisningsmin. p.240-41.
- Bonaparte Borgen (1798-1884), rektor (Rd) 1837-44, rektor (M) 1844-71. p.68, 310.
- C.B.Brammer (1832-1900), sp. Stouby-Hornum 1877-98, provst Bjerre-Hatting Herreder 1885-98. p.202.

- G.P.Brammer (18o1-84), biskop (L-F) 1843-45; biskop (Ah) 1845-81.
p.57-6o, 121-24, 126-28, 13o, 169, 328, 331.
- Edvard Brandes (1847-1931), magister 1872, medlem af Folketinget
188o; senere finansmin.; udg. af "Det nittende Aarhundrede" 1874
-77. p.1oo, 13o, 14o, 142-43.
- Georg Brandes (1842-1927), magister i Æstetik 1864; forelæste ved
Univ. fra 1871; udg. af "Det nittende Aarhundrede" 1874-77. p.
96-1o1, 13o, 14o, 142-44, 247, 295.
- C.J.Brandt (1817-89), sp. Rønnebæk 186o-72; Vartov 1872-89; red. af
Dansk Kirketid. 1845-89. p.336.
- C.Bredsdorff (1836-92), c.teol. 1861; skolebestyrer (Nø) 1865-92;
rel.lærer (Nø); lærebogsforfatter. p.217, 219, 334.
- S.V.Bredstrup (1863-1939), c.teol. 1888, højskoleforstander Jonstrup
1895-1929. p.3o8.
- C.E.Brunnemann (1833-19o6), adj. (M) 1867-73; rel.lærer (M); sp.
Enderslev-Vraaby 1873. p.288.
- C.F.Bruun (1821-89), timel., adj. (H) 1849-76, afskediget 1876;
rel.lærer (H). p.263.
- Georg Bruun (1861-1945), lærer (Kd) 1889-19o1; bestyrer (Kd) 19o1.
p.211.
- Viktor Bruun (186o-1928), student Sorø 1879; cand.jur. 1886; proto-
kolfører Kbh.'s Kriminal- og Politiret. p.289.
- H.Brøchner (182o-75), docent i Filosofi 1857, professor 187o. p.
81, 157.
- G.Brøndsted (1818-19o3), skoleinspektør Betalingsskolen i Nørre
Allé (Kbh.). p.158-59.
- K.G.Brøndsted (1851-1945), adj. (Rø) 1881-94; senere adj. og over-
lærer (Ah). p.316.
- Frants Buhl (185o-1932), prof. (GT) Kbh.1882; prof. (GT) Leipzig
189o; prof. (semitisk-østerlandsk Filologi) Kbh.1898-1922. p.
22o-22, 225-26, 317, 322.
- G.G.Byron (1788-1824), eng.forfatter. p.97.
- c. Chr. Christensen (1878-1966), student (Ah) 1897; c.teol. 19o3; rek-
tor Johannesskolen Frederiksberg 1911-49. p.29o.
- J.C.Christensen (1856-193o), venstrepolitiker, medlem af Folketinget
fra 189o; kultusmin. 19o1-o5. p.239-44.
- S.A.Christensen (1861-1943), mag.scient 1884; timel., adj., overl.
(Od) 189o-19o9; rektor (Nyk.) 19o9-3o. p.316.
- Emil Christiani (1817-19o1), sp. Bjerregrav 1846-71; sp. Nysted
1871-86. p.77-78.

- H.N.Clausen (1793-1877), teol. professor 1822-74; nationalliberal politiker. p.21, 24, 37-38, 45, 64, 123, 126, 194.
- Johannes Clausen (1830-1905), sp. Horsens 1874-84; rel.lærer (H); biskop (Ah) 1884-1905. p.188-90, 200-02, 306, 328-29, 331-32, 348.
- Johannes Clausen (1832-1908), sp. Ryslinge 1866-77; sp. Nørre Lyndelse -Højby 1877-85, sp. St.Peder, Slagelse 1885-95; sp. Vonsild-Dalby 1895-1908. p.131-32, 145-46, 167, 201, 250.
- D. J.C.L.Dahlenborg (1831-1922), adj., overl. (Ab) 1858-85; rektor (Ah) 1885-1901. p.188, 193, 271, 285, 299, 347-48.
- Verner Dahlerup (1859-1938), mag.art. 1883; lærer BC 1884-87; senere docent og prof. i nordiske sprog. p.150.
- Charles Darwin (1809-82), eng. naturforsker. p.98-99, 152, 165.
- J.B.Daugaard (1796-1867), biskop (Rb) 1850-67, lærebogsforfatter. p.24-28, 30-31.
- Holger Drachmann (1846-1908), forfatter. p.144.
- V.A.V.Driebein (1820-78), rel.lærer (W); sp. Bjørnsholm og sem. forstander Ranum 1864-68; sem. forstander Jonstrup 1868-78. p.31.
- F.A.P.Dupanloup (1802-78), fransk biskop og højrepolitiker. p.99.
- E. C.W.Elberling (1800-70), rektor (Slagelse) 1838-51; rektor (Rs) 1851-63. p.54.
- P.Elmquist (1865-1923), c.phil. 1884; lærer BK 1885-1903; bestyrer (Sl) 1903; formand for Privatskolens fagordnede Lærerforening. p.213.
- C.T.Engelstoft (1805-89), teol. professor 1834; biskop (Od) 1851-89; kultusmin. dec.1863-juli 1864. p.59-60, 66, 68, 121, 124, 126, 128.
- Kr. Erslev (1852-1930), mag.art. 1876; prof. (Historie) 1883-1916; rigsarkivar 1916-24. p.185.
- J.B.S.Estrup (1825-1913), højrepolitiker; konsejlspræsident 1875-94. p.142, 263, 286.
- F. C.G.V.Faber (1822-93), adj. (Od) 1847-83, rel.lærer (od), medlem af Folketinget 1861-64. p.18-20, 54, 58, 70, 91.
- Theodor Faber (1824-86), postkontrollør; forfatter. p.166.
- A.Falkenstjerne c.teol. p.167.
- F.F.Falkenstjerne (1854-96), c.teol. 1880, højskoleforstander (Kbh.) 1880-87; medlem af Folketinget (Venstre) 1887-95. p.165-66.
- Arthur Feddersen (1835-1906), adj. (Vb) 1861-85; ministeriets konsulent i fiskerisager. p.143.

- P.A.Fenger (1799-1878), sp. Frelasers Kirke (Kbh) 1855-78; udg. af Luthers lille Katekismus. p.176.
- C.Ferslew (1836-1910), bladudgiver (Nat.tid. fra 1876, Dagbladet og Dagens Nyheder fra 1891). p.150.
- L.Feuerbach (1804-72), tysk filosof. p.97.
- O.Fibiger (1824-81), rektor (H) 1871-81. p.328-29.
- A.G.Fich (1827-1901), sp. Karlebo 1879-92. p. 186-87.
- J.C.H.Fischer (1814-85), adj. (Slagelse) 1844-52; højrepolitiker; kultusmin. 1875-80. p.130, 142, 262, 284.
- G.Fistaine (1820-86), sprogmand, timelærer (BC). p.305-06, 355.
- H.M.Flemmer (1797-1864), rektor (Rd) 1830-36; rektor (Fb) 1836-64. p.63.
- Bruun Juul Fog (1819-96), biskop (Ah) 1881-84; biskop (Sj.) 1884-95. p.189, 280, 317.
- C.Fogh (1824-79), magister (Naturhist.) 1850; timel., adj., overl. (M) 1854-79. p.50.
- N.Fogtmann (1788-1851), lektor i Moral, Sorø Akademi 1822; biskop (Rb) 1831-33; biskop (Ab) 1833-51; lærebogsforfatter. p.24, 35-37.
- Johannes Forchhammer (1827-1909), rektor (Ab) 1868-72; rektor (H1) 1872-92. p.83, 112, 118, 135, 138, 197, 265, 284, 291, 335-36.
- H.C.Frederiksen (1840-1921), lærer (Sch) 1860; skolebestyrer (Or) 1873-1908. p.215, 218, 336-37.
- G. O.C.L.Gad (1813-59); sp. Søllerød 1852-59; lærebogsforfatter. p. 24-25, 36-36.
- Kjeld Galster (1885-1960), rektor (Ab) 1936-55. p.3.
- Oscar Geismar (1877-1950), student (BK) 1894; sp. Christiansborg Slotskirke 1931-47. p.289.
- H.M.Gemzøe (1839-1914), adj. og overl. (Rd) 1869-85; rektor (Rd) 1885-1909. p.192, 195, 283-84, 297.
- M.Cl.Gertz (1844-1929), professor (klassisk Filologi) 1880-1918; medlem af Undervisningsinsp. 1887-1906 (formand fra 1888). p. 198, 214, 235, 238, 244-45, 320, 322.
- H.C.Glahn (1810-91), sp. Sorø 1861-83. p.137, 340-41.
- M.C.Godskesen (1853-1937), c.phil 1884; timel., adj. (Fb) fra 1885; rel.lærer (Fb). p.257, 264.
- C.Goos (1835-1917), juridisk professor 1875; højrepolitiker; medlem af Landstinget 1885-1917; kultusmin. 1891-94; justitsmin. 1900-01. p.241.

- N.F.S. Grundtvig (1783-1872), forfatter og politiker, præst ved Vartov 1839-72. p.71, 76, 78, 151, 160, 167, 210, 215, 233, 284, 337.
- Hermann Grüder (1828-83), apostolisk præfekt for Danmark. p.300.
- L.Gude (1820-95), domprovst (Roskilde) 1866-95; formand Roskilde Konvent 1887-90. p.32, 317-18.
- C.V.Gøtzsche, (1833-1901), sp. Michaelis, Fr.cia 1875-95; rel.lærer (Fc); biskop (Rb) 1895-1901. p.331.
- Birgitte Gøye (1511-74), stiftede sammen med Herluf Trolle Herlufsholm lærde Skole 1565. p.343.
- H. S.M.K.Haffstrøm (1847-1905), fængselspræst (Horsens) 1884-96; rel.lærer (H); sp. Raarup 1896-1905. p.291.
- H.A.J.Hagerup (1860-1941), timel., adj., overl. (Rd) 1889-1925; rel.lærer (Rd). p.283,290.
- C.C.Hall (1812-88), nationallib. politiker (senere højre); kultusmin. 1854-59 og 1870-74; consejlspræsident 1857-59 og 1860-63; forstander (Hl) 1856-87. p.2, 4, 52, 82-87, 139, 174, 234,353.
- Fr.Hammerich (1809-77), professori kirkehistorie 1859-77. p.124-25.
- Martin Hammerich (1811-81), c.teol. 1833; magister 1836; bestyrer BC 1842-67. p.65, 119.
- Ad.L.Hansen (1856-1909), sp. Nr. Nisum 1886-1904; grundlagde og ledede Nørre Nisum Sem. 1892-1901; sp. Øde Førslev 1904-09. p.213.
- Adolf Hansen (1850-1908), magister 1875; lærer BC til 1880; lærer ved Statens Lærerhøjskole 1886; senere docent i Engelsk ved Univ. p.148, 158.
- C.J.L.Krarup Hansen (1817-95), adj. (S) 1848-50; subrektor (Haderslev) 1850-64; lærer (Fc) 1868-78. p.48.
- J.A.Hansen (1806-77), venstrepolitiker; medlem af Folketinget til 1877. p.85.
- Joh.V.Hansen [Holm] (1859-1913), sp. Østbirk 1891-99; sp. Nordby (Samsø) 1899-1908; lærebogsforfatter. p.217.
- M.Mørk Hansen (1815-95), sp. Felsted 1850-64; udvist 1864; sp. Vonsild-Dalby 1866-95; lærebogsforfatter. p.19, 24-25, 71, 146, 232.
- Octavius Hansen (1838-1903), højesteretssagfører; venstrepolitiker; medlem af Landstinget 1890-1903. p.203-06.
- Oscar Hansen (1856-1938), lærer i Pædagogik Vesterbros Sem. 1884-1904; senere docent i Pædagogik; venstrepolitiker; medlem af Folketinget 1896-1903. p.240.
- Preben Hansen (1845-1930), privatlærer; adj. (Ab) 1873-76; rel.lærer (Ly og Ab); kkp. Tranekjær 1876; sp. Longelse-Fuglsbølle 1884-1918. p.112, 313.

- Th. Hansen (1816-98), adj. (S) 1846-82; rel.lærer (S). p.80, 103, 106-08, 270.
- V.G.Hansen (1872-1965), lærer (Bi); adj, lektor (S) 1902-42; rel. lærer (Bi og S). p.286.
- C.Hasle (1844-1924), adj. (Rø) 1871-77; rkp. (Rønne) 1877; rel. lærer (Rø); sp. Marstal 1893. p.160.
- A.G.Ø.Hauch (1836-1914); grundlagde Ha 1872, bestyrer 1872-90; overl. (Rs) 1892-1902; rektor (Rs) 1902-12. p.152-53, 159, 249, 321, 335.
- P. Heegaard (1864-1926), Kp. Stouby-Hornum 1889-90; sp. Spentrup 1895-1910. p.198-99, 238.
- G.Heiberg (1832-75), rel.lærer (BK); adj. (S) 1861-71; rel.lærer (S); sp. Sjelle-Skjørring 1871-77; 2.præst Roskilde Domkirke 1886-1912. p.32.
- J.L.Heiberg (1854-1928), bestyrer (BK) 1884-96, prof. i klassisk Filologi Kbh.Univ. 1896. p.289.
- P.A.Heiberg (1837-75) [Victor Norvin] dr.phil. 1863; botaniker. p. 101.
- A.Heise (1837-1915), historiker; overl. (Rs) 1882-92; rektor (Vb) 1892-1908. p.285.
- F.B.Helms (1820-1900), 2.rkp. Vor Frue Kirke, Kbh. 1857-76; sp. Viskinge-Aunso 1876-86. p.107-08.
- Johannes Helms (1828-95), lærer Slesvig Domscole 1857-64; bestyrer (BC) 1867-95. p.83, 118, 147-58, 160-62, 164, 166-69, 173, 197, 237, 249, 305, 320.
- O.Helms (1866-1942), student (H) 1883; overlæge. p.291.
- E.Heltzen (1818-98), kultus- og justitsmin. 1864-65. p.66.
- L.N.Helveg (1818-83), kirkehistoriker; rkp. St.Knud, Odense. p.24.
- E.W.Hengstenberg (1802-69), tysk ortodoks-luthersk teolog. p.99.
- R.J.F.Henrichsen (1800-71), klassisk filolog; rektor (Od) 1843-71. p.18, 37, 48-49, 339.
- C.Hermansen (1806-82), prof. i semitisk Filologi 1845-48; prof i GT 1848-82. p.37, 123.
- S.B.Hersleb (1784-1836), lærer (M) 1808-13; første lektor og prof. i Teologi ved Kristiania Univ. (1813-36); lærebogsforfatter. p. 24-26, 29-30, 32-33, 219.
- J.M.L.Hjort (1824-99), overlærer Søetatens Drengeskole 1852-59; sp. Elmelunde 1865-99, provst Baarse-Mønbo Herreder; medred. af Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark 1853-59. p.43.
- B.Hoff (1840-1912), adj., overl. (S) 1867-94; rektor (S) 1894-1911. p.341, 349.

- Ove Hohlenberg (1835-98), rkp. (Holmens Kirke) 1877-98; rel.lærer (Or). p.215, 308, 337.
- J.C.Holck (1824-99), rkp. (Vor Frelser Kirke, Kbh.) 1863-80; sp. (Vor Frelser) 1880-98; rel.lærer (BK). p.115.
- P.A.Holm (1823-92), adj. (Rs) 1855-62; rel.lærer (Rs); sp. Dalum 1869-80; sp. Gamtofte 1880-92. p.44-46, 53, 56-57, 107, 111, 187, 203.
- H.P.Holst (1839-93), sp. Førslev 1881-93. p.185-87, 319.
- J.C.Hostrup (1818-92), forfatter; sp. Hillerød 1862-81. p.284.
- H.Høffding (1843-1931), c.teol. 1865; lærer (Ma); professor i Filosofi 1883-1915. p.335.
- Viggo Hørup (1841-1902), venstrepolitiker; medlem af Folketinget 1876-1902. p.143.
- I. B.S.Ingemann (1789-1862), forfatter. p.337.
- C.F.Ingerslev (1803-68), rektor (Vb) 1841-44, (Kd) 1844-56, (Ah) 1861-68. p.80.
- Alfred Ipsen (1852-1922), c.teol. 1877; forfatter. p.158.
- P.L.Ipsen (1850-1919), c.teol. 1874; journalist; sprogmand. p.159.
- C.Iversen (1833-1918), rektor (H) 1881-89; rektor (Fb) 1889-1902. p.172-73, 192.
- J. B.F.Jensen (1803-79), c.teol. 1828, adj. (M) 1833-67; rel.lærer (M). p.290.
- J.C.Jacobsen (1862-1948), prof. (GT) 1891-1929. p.220-23, 226, 228, 245.
- J.P.Jacobsen (1847-85), forfatter; Darwin-oversætter. p.98, 100.
- Henning Jensen (1838-1929), sp. Pedersker 1872-79; sp. Stenmagle-Stenlille 1879-85 afskediget 1885; medlem af Folketinget (Venstre) 1886-92; Journalist. p.131-33, 199, 201, 250.
- Jakob H.Jensen (født 1864) lærereksamen 1884, lærer Borgerskolen i Rønne; rel.lærer (Rø). p.257.
- Chr. Jürgensen (1805-60), prof. i Matematik 1857-60. p.50.
- Marie Jørgensen (1846-1920), grundlægger og bestyrer af Marie Jørgensens Pigeskole i Odense. p.213-14.
- K. Chr. H. Kalkar (1803-86), sp. Gladsaxe 1843-68; lærebogsforfatter; udg. af Theologisk Tidsskrift 1871-80. p.24-25, 71, 232.
- Johannes kaper (1838-1905), adj. overl. (M) 1873-1905; rel.lærer (M) p.290.

- H.N.Kemp. (1851-1904), kkp. Hillerød 1881-87; rel.lærer (Fb); sp. Brønderslev 1894-1904. p.281.
- P.Chr.Kierkegaard (1805-88), biskop (Ab) 1857-75; kultusmin. 1867-68. p. 58-60, 89, 103-07, 109, 111-13, 122, 248, 324.
- Søren Kierkegaard (1813-55), forfatter; filosof. p.28, 71, 101, 151, 160, 215, 233.
- Søren Kierkegaard (1813-55), forfatter; filosof. p.28, 71, 101, 151, 160, 215, 233.
- K.M.Klausen (1852-1924), socialdemokratisk politiker; medlem af Folketinget 1895-1924. p.240.
- Lesor Kleisdorff (1832-1913); adj., overlærer (Ah) 1861-1903. p. 297-99.
- Conrad Knudsen (1857-1927), kkp.Hillerød 1887-95; rel. lærer (Fb); sp. Middelfart 1895-1925, provst Vends Herred. p.281.
- C.C.P.Koch (1857-1905), timel., adj. (Nyk) 1885-89; rel.lærer (Nyk.); sp. Aarestrup-Haverslev 1889. p.264.
- Hans Koch (1867-1949), adj. (Hl) 1890-97; rel.lærer (Hl); hjælpepræst Gentofte 1898; sp. og provst Fr.berg p.343.
- L.Koch (1837-1917), kirkehistoriker; kkp. Nykøbing-Systofte 1871-76; sp. Glostrup 1892-1907. p.3, 111.
- L.J.Koch (1875-1969), student (Rb) 1892; forstander for og præst ved Diakonissestiftelsen 1913-45. p.289-90.
- C.G.Koefoed (1829-1909), overl. (H) 1881-84; rektor (Rø) 1884-1903. p.192.
- L.P.Koefoed (1856-1929), c.phil. 1880; bestyrer (Bi) 1890-93; rel. lærer (Bi). p.258.
- Christen Kold (1816-70), friskolens grundlægger. p.105.
- Halfdan Kongsted (1857-94), timel., adj. (Rd.) 1883-94; rel.lærer (Rd). p.290.
- Bjørn Kornerup (1896-1957), kirkehistoriker; overarkivar; ordenshistoriograf. p.3.
- Christopher Krabbe (1833-1913), venstrepolitiker, senere radikal; medlem af Folketinget fra 1864. p.78-79.
- M.G.Krag (1852-1910), timel., adj., overl. (Ah) 1887-1910; rel.lærer (Ah). p.285-87.
- C.M.Krarup (1831-1915), rektor (Rb) 1874-82; rektor (Rs) 1882-1901 p.137, 140, 171, 191-93.
- F.C.Krarup (1852-1931), sp. Sorø 1893-1922; rel.lærer (S). p. 245, 341, 349.
- C.P.J.Krebs (1809-80), ansat ved M fra 1834; overl (M) 1858-77. p.310.

- F.C.Krebs (1814-81) [R], distriktslæge Skelskør 1855-71. p. 48,50.
- K.Kroman (1846-1925), prof. i Filosofi 1884-1922; docent i Pædagogik; kultusmin.'s pædagogiske konsulent 1886-99. p.196.
- C.J.Krüger (1849-1936), mag.sciënt. 1876; bestyrer (senere rektor) He 1883-1919. p.320.
- J.H.Kurtz (1809-90), overlærer i Mitau (Kurland); lærebogsforfatter p.24-25, 37-38, 70.
- J.P.F.Kønigsfeldt (1812-76), c.teol. 1839; adj. (Fb) 1839-73; lærer i Hebr. ved Univ. 1873-76. p.313-14.
- Fr. Lange (1798-1862), c.teol. 1825; rektor (Vordingborg) 1841-46; docent i Pædagogik 1847-62. p.47, 49-50, 52.
- Morten T. Lange (1824-75); rkp. Nyborg 1866-75. p.105-06, 109.
- A.C.Larsen [Theodorus] (1840-1914), forfatter; c.teol. 1862; ansat ved Kgl.Bibl. 1870-1914. p. 149-52, 157-59, 162-64, 166, 220.
- H.J.H.Larsen (1864-1940), timel., adj., overl. (Nyk.) fra 1889; rel. lærer (Nyk.). p.283.
- H.Martensen Larsen (1867-1929), rel.lærer (BK); sp. Vejlbj 1895-1904; domprovst Roskilde 1915-29. p.221-23, 229.
- N.A.Larsen (1860-1946), c.teol. 1888; kultusmin.'s konsulent i sager vedr. folkeskolen 1903-30. p.243.
- Otto Laub (1805-82), biskop (Vb) 1854-78. p.37.
- J.U.Laursen (født 1842), bestyrer (W) 1878-93; emigrerede til Amerika. p.153, 249, 320.
- Otto Lawaetz (1829-1914), proprietær Kalundborg Slots Ladegård. p.145-47.
- H.H.Lefolii (1819-1908) [Hhl], overl. (Rø) 1844-54; overl. (Od.) 1854-66; rektor (Vb) 1866-92. p.47, 49-50, 88, 118, 143, 193-94, 197-98, 207-10, 283-85, 321-22, 327-28.
- H.Christian von Leunbach (1837-1903), sp. Kolding 1873-83; biskop (L-F) 1899-1903. p.145, 223.
- C. Levinsen (1812-73), præst ved Frederiks Hospital; senere rkp. Trinitatis K; lærebogsforfatter. p.25.
- T.L.Levinsen (1851-1922), kateket Trinitatis Kirke 1875-79; rel.lærer (W. og Had.); sp. Sct. Matthæus Kirke, Fr.berg 1889-1921. p. 111, 181.
- P.E.Lind (1814-1903), lic.teol. 1839; biskop (Ab) 1875-88. p.29, 122, 125-26.
- J.C.Lindberg (1797-1857), sp. Tingsted 1844-57; bibeloversætter. p. 33.
- A.C.P.Linde (1814-88), departementschef i kultusmin. 1853-88. p. 67, 86, 282, 284, 298.

- P.G.Lindhardt (født 1910), kirkehistoriker; professor i kirke- og dogmehistorie (Ah.Univ.). p.27.
- F.G.Lisco (1791-1866), sp. Berlin; lærebogsforfatter. p.24-25, 36-38, 70.
- C.R.S.Listov (1821-93), rektor (Hl) 1854-72; rektor (Nyk) 1872-91. p.75, 118, 137, 264, 283, 329, 342.
- Johannes Loft (1866-1962), adj. (Hl) 1898-99; timel., adj. (Vb) 1899-1915; ansat (Od) 1915-36; formand for Religionslærerforeningen 1904-43. p.216, 218-19, 232, 242, 245, 286.
- C.E.Lund (1825-85), adj. (Nyk) 1852-61; rel.lærer (Nyk.); rkp. Viborg Domkirke 1861. p.39, 42-43, 45-46.
- G. Lund (1820-91), rektor (Ab) 1863-68; rektor (Ah) 1868-85. p. 117, 134, 188.
- Martin Luther (1483-1546), tysk reformator 24-27, 36-38, 90, 127, 159, 174-76, 217-18, 232, 289.
- J.P.Løber (1876-1942), c.teol. 1900; kommunelærer; senere skoleinspektør. p.245.
- M. Martin Madsen (Halsted) (1849-1911), kaptajn; højrepolitiker; medlem af Folketinget 1892-95 og 1898-1911. p.241.
- P.Madsen (1843-1911), teol. prof. 1875-1909; biskop (Sj.) 1909-11. p.220, 322.
- J.N.Madvig (1804-86), prof. i klassisk Filologi 1829-79; Undervisningsinspektør 1848-74; medlem af Landstinget 1855-74; kultusmin. 1848-51. p.2, 4, 11-12, 18, 21-22, 28, 33, 37, 47-52, 54, 62, 65-69, 73-74, 78, 83-84, 86, 89, 92, 94, 112, 126, 139-40, 239, 261, 268, 282-87, 296-98, 310-11, 341, 345, 353, 355.
- J.V.Malling (1846-1912), kkp. Hillerød 1878-81; rel.lærer (Fb); valgmenighedspræst Odder 1886-1912. p. 284.
- H.P.Malmstrøm (1829-83, adj. (Ab) 1857-72; rel.lærer (Ab); sp. Humble 1878-83. p.41.
- J.F.Mantzius (1834-90), oprettede Bi 1868 og bestyrede skolen 1868-90. p. 146, 167, 336-37.
- H.L.Martensen (1808-84), teol. prof. 1840-54; biskop (Sj) 1854-84. p.27, 59-60, 71, 120-24, 126, 130, 192, 233, 248, 284, 300-01, 303, 325, 331, 336, 341, 355.
- Josepha Martensen (1852-1924), lærerinde (Øsø); lærebogsforfatter. p.216-17, 225.
- Henning Matzen (1840-1910), prof. i Retsvidenskab 1870-1910; højrepolitiker; medlem af Landstinget 1879-1910. p.189, 297, 317.
- Peder Krog Meyer (1780-1819), adj.; overl. (M); teol. prof. (Kbh.) 1816-19; lærebogsforfatter. p.24, 34-36, 70.
- John Stuart Mill (1806-73), eng.filosof. p.97,99,152.

- C.Moe (1848-1927), sp. Harboøre 1877-85; sp. Skanderup 1885-1922; formand for IM 1915. p.210-11.
- Thusnelda Moltke (1843-1928), komtesse; oprettede 1870 Komtesse Moltkes Borgerskole for Piger (senere Øsø); bestyrer indtil 1912 p.237.
- D.G.Monrad (1811-87), biskop (L.-F) 1849-54 og 1871-87; medlem af Folketinget 1849-65 og 1882-86; kultusmin. 1848, 1859 og 1860-63; konsejlspræsident 1863-64. p.52, 56-59, 61-66, 75, 91-92, 98, 121-23, 125-26, 128, 260, 332, 353.
- J.H.Monrad (1848-1903), sp. Frederikskirken (Kbh.) 1894-1903; red. Dansk Kirketid. 1890-1903. p.223.
- F.V.Munck (1833-1913), sp. Herlufsholm 1875-1906; rel.lærer (Hl) p.112, 343.
- A.C.L.C. Müller (1847-1928), lærereksamen 1866; lærer ved Aarhus kommunale skolevæsen 1869-1918; rel.lærer (Ah). p.257.
- Ludv.Chr.Müller (1806-51), højskoleforstander Ranum, sp. Bjørnsholm 1848-50; lærebogsforfatter. p.31.
- S.C.Müller (1821-1906), lærer Holmens sogneskole 1850-59; sp. Gadstrup-Syv 1882-91. p.24-25, 30, 40, 42, 217, 219, 223.
- Sigurd H.Müller (1844-1918), kunst- og litteraturhistoriker; magister i Æstetik 1872; bestyrer (Kd) 1886-1901. p.184, 210-11, 218 227, 258.
- G.Münster (1867-1946), rkp. (Sct. Lukas Kirke, Fr.berg) 1897-1908, sp. 1908-14; sp. Dalby-Tureby 1914-32. p.212.
- J.P.Mynster (1775-1854), biskop (Sj.) 1834-54. p.233.
- Christen Møller (1845-1925), rkp. og sp. Sct. Pauls Kirke, Kbh. 1874-91; sp. Gamborg 1891-96; rel.lærer BK, M og Od; biskop (Ab) 1905-15; lærebogsforfatter. 109-13, 115, 117, 131-34, 154-55, 157-58, 164-66, 193, 216-17, 219, 224-25, 281.
- J.P.Stahlfest Møller (1847-1921), sp. Korup- Ubberud 1884-95; rel. lærer (Od); sp. Ringsted-Benløse 1895-1914. p.194.
- Johannes Møller (1832-1923), rkp. Vor Frue Kirke Odense 1874-92; rel.lærer (Od). p.181, 183.
- Otto Møller (1831-1915), sp. gylling 1870-1915. p.169.
- N. Anton Neergaard (1832-1928), adj. overl. (Ah.) 1864-89; rektor (H) 1889-1902. p.200.
- C.Neergaard (1830-1901), adj., overl. (Nyk) 1859-91; rektor 1891-94 p.329.
- Niels Neergaard (1854-1936), historiker; lærer (BC) til 1880; senere venstrepolitiker og statsminister. p.148.
- J.C.S.Neve (1810-1875), c.teol. 1843; medbestyrer Mariboës Skole fra 1856, enebestyrer fra 1863. p.295.

- Isaac Newton (1642-1727), eng. fysiker og matematiker. p.77.
- Fredrik Nielsen (1846-1907), kateket Vor Frelzers Kirke (Kbh.) 1873-77; prof. i Kirkehistorie 1877-1900; teologisk medarb. ved Dagbladet 1872-82; medred. Dansk Kirketid. 1873-82; biskop (Ab) 1900-05; biskop (Ah) 1905-07; lærebogsforfatter. p.107-09, 115-16, 152-53, 159-60, 163-66, 168, 227, 232-33, 290, 322.
- Hans Chr. Nielsen (1805-85), stiftamtmand (Ribe). p.325.
- Nikolaj Nielsen (1846-1930), lærereks. (Jelling) 1869; lærer i Ørslev ved Ringsted; lærebogsforfatter. p.217.
- R.Tønder Nissen (1822-82), norsk kirkehistorisk professor og lærebogsforfatter. p.24-25, 71, 232.
- Rasmus Nielsen (1809-84), c.teol. 1837; prof. i Filosofi 1841-83. p.77, 81, 96.
- Thomas Nielsen (1838-95) skolebestyrer og bladudgiver; venstrepolitiker; medlem af Folketinget 1870-87, af Landstinget 1887-95. p.206.
- Jens Nørregaard (1838-1913), c.teol. 1861; højskoleforstander (Testrup) 1866-1908. p.186-87.
- O. F.C.Olsen (1802-74), rektor (Vb) 1844-66. p.53,57.
- J.A.Ostermann (1809-88), overl. (Fb) 1846-77. p.79-80.
- J.M.Ottosen (1862-1936), lærereks. (Jelling) 1882; timel., adj., overl. (H) 1886-1920; rel.lærer (H); lektor Haderslev 1920. p.257.
- Johan Ottosen (1859-1904), historiker; lærer (Ef) 1885-99; venstrepolitiker; medlem af Folketinget 1901-03.
- P. Julius Paludan (1843-1926), docent i litteraturhistorie 1884; Prof. i Æstetik 1892-1918; medlem af Undervisningsinsp. 1888-1906. p.3, 6, 198, 319-20.
- B.Paludan-Müller (1845-1932), sp. Hillerød 1882-1920; rel.lærer (Fb) 220, 230, 281.
- C.Paludan-Müller (1805-82), historiker; rektor (Nyk) 1853-72; prof. Rostgardianus 1872-82. p.87, 287, 313, 339, 344.
- J.Paludan-Müller (1813-99), sp. Thisted. 1855-64 og provst Hundborg-Hillerslev Herreder 1856-64; sp. Marvede 1864; sp. snesere 1874-88; formand Roskilde Konvent. p.114-15.
- Just Paulli (født 1853), c.teol. 1880; lærer (Øsø); lærebogsforfatter. p. 216-17, 225.
- F.J.V.Petersen (1837-1909), timel., adj., overl. (Vb) 1868-1905. p.330.
- Jul.Petersen (1839-1910), prof. i Matematik (Univ.) 1886-1909; medlem af Underv.insp. 1887-1900. p.198, 320, 335.

- L.W.Schat Petersen (1851-1903), manuduktør og docent, rel.lærer (Ma og senere LE); prof. i NT 1887-1903; red. af "Fra Bethesda" 1885-97. p.209, 321-22.
- N.M.Petersen (1791-1862), sprogmand og litteraturhistoriker; prof. i nordiske sprog 1845-62. p.75.
- P.Petersen (1825-1904), rektor (Od) 1871-1901. p.135.
- V.Pingel (1834-1919) filolog og geolog; adj., overl. (M) 1871-83; afskediget 1883; venstrepolitiker, medlem af Folketinget 1884-92. p.142-45, 152, 161-62, 167, 184, 196, 204, 355.
- Jean Pio (1833-84), bestyrer (BK) 1868-84; medred. Vor Ungdom 1879-84. p.87, 162, 219.
- Axel Plenge (1859-1940), realskolebestyrer Viborg 1890-1909; sp. Magleby (Møn) 1912-25; udg. Israel og Vore Dage 1890-92. p. 220, 285.
- J.C.L.Plenge (1822-89), sp. Ødis 1860-62; lærer (Fc) 1862-63; Britisk Bibelselskabs repræsentant i Kbh. p.285.
- Carl Ploug (1813-94), red. Fædrelandet 1841-81; nat.lib.politiker (senere højre). p.144, 150.
- S.L.Povelsen (1810-75), rektor (Slesvig Domscole) 1855-64; rektor (Rs) 1865-75. p.87.
- D.C.Prior (1834-1925), kateket (Holmens Kirke) 1863-76; rel. lærer (Ly); rkp. (Vor Frue Kbh.) 1876-1917. p.115.
- P.J.Proudhon (1809-65), fransk samfundsfilosof. p.97.
- R. Vilhelm Rasmussen (1869-1939), student (Od) 1887; lærer Øsø og Za i Naturhist.; soc.demokratisk politiker; folketingsmand 1915-39. p.237-38.
- Tage Reedtz-Thott (1839-1923), lensbaron Gaunø; medlem af Landstinget 1886-1910; udenrigsmin. 1892-97; konsejlspræsident 1894-97; Forstander (Hl) 1887-1923. p.343.
- A.Regenburg (1815-95), dep.chef Slesvigske Min. 1852-64; stiftamtmand Aarhus 1870-94. p.306,328.
- Ernst Renan (1829-92), fransk orientalist og religionshistoriker p.99.
- C.V.Rimestad (1816-79), bestyrer (BK) 1846-53; medlem af Folketinget 1854-66 og 1869-72 (venstre, senere højre), p.78-79.
- A.F.L.Rindom (1836-1919), kateket 1862-66, rkp. 1866-79, sp. 1879-1907 (Sct. Johannes Kirke, Kbh); lærebogsforfatter. p.25, 39, 174-76, 217, 335.
- M. Rosing (1830-1904), adj. (Hl) 1859; adj., overl. (S) 1863-1901. p.316.
- C.Rothe (1811-1902), stiftsprovst (Vor Frue Kbh.) 1865-92; formand Kbhns gejstlige Konvent 1865-92. p.110, 114-15, 131, 301, 317.

- J.-J.Rousseau (1712-78), fransk forfatter og filosof. p.107.
- L.F.Rømer (1823-98), lærer Kbh. og Vejle; rkp. Horsens 1875-98; lærebogsoversætter. p.38.
- H.F.Rørדם (1830-1913), kirkehistoriker, sp. i Angel til 1864; sp. Kornerup 1869-76; sp. Lyngby 1883-1913; red. Kirkehist. Saml. 1857-1913. p.114, 284.
- Thomas Rørדם (1836-94), sp. Norup 1873-79, Vejlø 1879-92, Gamtofte 1892-94; red. Kirkebladet 1877-93. p.145, 209-10.
- Thomas Skat Rørדם (1832-1909), sp. Rønnebæk 1873-80; sp. og provst Holmens K. 1886-95; biskop (Sj) 1895-1909. p.163-64, 182, 221, 224-25, 229, 331, 336, 341, 349.
- S. George Sand (1804-76), fransk forfatterinde. p.97.
- Jakob Scavenius (1838-1915), højrepolitiker; medlem af Folketinget 1866-95 og 1898-1901; kultusmin. 1880-91. p.171, 173, 203-06, 323.
- Albert Schack (1849-1925), sp. Gudum-Fabjerg 1887-97; sp. Vonsild-Dalby 1908-23. p.209.
- Sophus Schandorph (1836-1901), forfatter; c.teol. 1862. p.144, 290.
- C.Henrik Scharling (1836-1920), teologisk forfatter; professor i Etik 1870-1916. p.(116), 198, 221, 225, 242-43, 317, 322.
- Peter Scharling (1832-1922), adj. (H) 1856-62; adj. (Rs) 1862-69; rel.lærer (H. og Rs); sp. Randers 1879-1907; formand Aarhus Stiftskonvent 33, 39, 43-45, 202, 286.
- Valdemar Schmidt-Phiseldeck (1851-1905), rel.lærer (W); sp. Snostrup 1886-96; sp. Sct. Hans Kirke, Odense 1904-05. p.209.
- H.Schneekloth (1812-82), oprettede 1854 den senere Schneekloths Skole; skolebestyrer 1854-82. p.152, 154, 215.
- K.A.Schneekloth (1849-1912), cand.phil.; bestyrer (Sch) 1882-1912. p.320.
- V.Schousboe (1814-1900), sp. Garnisons Kirke 1879-88; biskop (Ab) 1888-1900. p.190, 327.
- Ludvig Schrøder (1836-1908), c.teol. 1860; højskoleforstander Askov 1865-1906. p.167.
- C.F.Schwartzkopf (1817-93) kontorchef i kultusmin.'s kontor for det højere undervisningsvæsen 1856-80. p.86, 88.
- J.M.Secher (1848-1917), bestyrer (Fc) 1885-93; timel., adj., overl. (Rb) fra 1894. p.320.
- V.A.Secher (1851-1918), retshistoriker; medhjælper Kongerigets Arkiv 1875, assistent 1882; rigsarkivar 1903-15. p.159-60.
- [F.C.] Sibbern (1785-1872), prof. i Filosofi 1813-70. p.149.

- Oskar Siesbye (1833-1913), klassisk filolog; lærer (W) 1853-93; docent 1876-1913. p.156-59, 163, 166-67, 295, 298.
- Vagn Skovgaard-Petersen (født 1931), skolehistoriker; afdelingsleder Danmarks Lærerhøjskole. p.6, 234.
- Roar Skovmand (født 1908), professor Danmarks Lærerhøjskole.
- Emil Slomann (1855-1904), cand.phil; lærer (Vj) 1882-85; skolebestyrer (Sl) 1885-1903. p.184, 335.
- Herbert Spencer (1820-1903), eng. filosof. p.166, 335.
- Friedrich Spielhagen (1829-1911), tysk forfatter. p.97.
- Hakon Stangerup (1908-76), litteraturkritiker; professor i kulturhistorie ved Handelshøjskolen fra 1961. p.144.
- A.Steen (1816-86), prof. i Matematik (Univ.) 1861-85; formand for Underv.insp. 1875-86. p.83, 139-40, 149, 335.
- Joh.Steenstrup (1844-1935), historiker; prof Rostgardianus 1882-1917. p.322.
- H.Stein (1840-1900), biskop (Od) 1889-99. p.327.
- G.Stemann (1845-1929), borgmester Randers 1885; stiftamtmand (Ribe) 1899-1921. p.331.
- F.J.G.V.Stemann (1844-1910), kontorchef i kultusmin,'s kontor for det højere undervisningsvæsen 1888-1910. p.328.
- H.V.Sthyr (1838-1905), prof. NT 1877-87; biskop (L-F) 1887-97; biskop (Od) 1900-03; medlem af Landstinget 1886-94 (Højre); kultusmin. 1897-1900. p.189, 204, 206, 235-38, 242, 317, 329.
- J.R.Stochholm (1825-1913), udg. af Evangelisk Ugeskrift 1859-64; sp. Grinderslev-Grønning 1864-98. p.43.
- P.W.Stockholm (1802-70), provst Lysgaard m.fl. Herreder 1839-45; provst Rougsø m.fl. Herreder 1845-59; sp. Ledøje-Smørum 1859-70; lærebogsforfatter. p.24-26, 30-31.
- D.F.Strauss (1808-74), tysk teolog (venstrehegelianer). p.99.
- P.T.Sveistrup (1843-97), sp. Harte-Bramdrup 1878-97. p.145-46.
- J.Swane (1821-1903), adj. (S) 1849-57; biskop (Vb) 1877-1901. p.189-90.
- Axel Sørensen (1851-1920), timel., adj., overl. (M) fra 1882; rel. lærer (M). p.224, 269-70, 290.
- Hans Sørensen (1831-1903), stiftsprovst Aarhus Domkirke 1877-1903; rel.lærer (Ah). p.271, 290, 329, 347.
- H.A.Taine (1828-93), fransk kritiker og forfatter. p.99, 152.
- J.T.A.Tang (1828-1904), lærereks. Ranum 1850; seminarieførstander Blaagaard 1859-1904; medlem af Folketinget 1877-92 (Venstre); lærebogsforfatter. p.175, 217, 219, 225.

- N.Teisen (1851-1916), religionsfilosof; timel., adj., overl. (Od) 1878-1915; rel.lærer (Od). p.165,289.
- Theodorus se A.C.Larsen.
- A.Pontoppidan Thyssen (født 1921), docent i kirkehistorie Aarhus Univ. p.76.
- J.E.Timm (1849-1929), sekretær ved Kirkerådet 1884-93; fuldmægtig i kultusmin. 1888; assessor i Landsover-, Hof- og Statsretten 1895-1919. p.297.
- P.H.Tregder (1815-87), klassisk filolog; rektor (Ab) 1845-63; rektor (S) 1863-82. p.47, 50, 53-54, 340.
- Herman Trier (1845-1925), c.phil. 1863; lærer; medstifter af Studenter-samfundet 1872; udg. af Vor Ungdom 1879-1903; medlem af Folketinget 1884-87, 1890-1909. p.101-03, 130, 143, 162, 164-65, 167, 204, 220, 247, 295.
- Ludvig Trier (1837-1911), lærer og filantrop. p.298.
- Herluf Trolle (1516-65), admiral; medstifter af Herlufsholm lærde Skole. p.343.
- A.F.Tscherning (1795-1874), oberst; venstrepolitiker; medlem af Folketinget 1849-(53)-1866. p.78.
- Ivan Turgenjev (1818-83), russisk forfatter. p.97.
- S.L.Tusen (1850-1919), forstander Zahles Skoles Artiumskursus 1880-88; bestyrer (BK) 1891-1906; underv. inspektør 1906-18. p.196.
- U. Henry Ussing (1855-1943), sp. Vejlbj 1882-91; rel.lærer (Ah); stiftsprovst (Vor Frue K. Kbh.) 1915-33. p.202, 281, 285-86.
- J.L.Ussing (1820-1905), prof. i klassisk Filologi og Arkæologi 1849-96; medlem af Underv.insp. 1875-78. p.79, 315-17, 321.
- V. R.Varberg (1828-69), nationalliberal politiker, medlem af Folketinget 1864-66. p.79.
- C.C.Varming (1861-1946), adj. (H1) 1886-90; rel.lærer (H1); sp. Ørsted-Daastrup 1898-1931; provst Tune-Ramsø Herreder 1921-31. p.291.
- Louis Veuillot (1813-83), fransk ultramontan journalist. p.99.
- J.Videbæk, vejassistent. p.306-07.
- P.Voss (1837-1909), norsk skolebestyrer; medred. af Vor Ungdom. p.162,165.
- W. L.A.Warburg (1821-86), rkp. (Holmens Kirke) 1857-81; rel.lærer (Ly); sp. og provst (Holmens Kirke) 1881-86. p.43-46.
- S.M.Westergaard (1869-1955), student (Rd) 1886; biskop (Rb) 1930-39. p.290.

- H.K.White (1810-94), rektor (Rø) 1844-57; rektor (Rd) 1857-85.
p.80, 94, 284.
- J.H.Wichern (1808-71), tysk teolog; grundlægger af den tyske indre mission. p.232.
- Emil Wolle [E-e] (1808-74) adj., overl. (Vb) 1841-70. p.47,49.
- J.E.Wraae (1842-1912), huslærer Gl.Estrup 1870-75; adj (H) 1876-97.
p.263.
- Z. Natalie Zahle (1827-1913), institutbestyrerindeeksamen 1851; skolebestyrerinde 1851-1900 Zahles Skole. p.218, 237.
- F.L.B. Zeuthen (1805-74), sp. (S) 1849-60; sp. Michaelis Kirke, Fr.cia. 1860-74. p.28, 42.
- Frederik Zeuthen (1837-1915), stiftsprovst 1885-95; sp. Michaelis Kirke, Fr.cia. 1895-1915; provst 1900-07; bestyrelsesmedlem IM fra 1879, formand 1901-15. p.207-11, 223.
- Ø. F.W.L.Øhlenschläger (1817-92), adj. (Nyk.) 1847-56; sp. Sørbymagle-Kirkerup 1873-92; lærebogsversætter. p.36.
- N.E.Øllgaard (1848-1909), adj., overl. 1876-1903; rektor (Rb) 1903-09. p.263, 286, 289-90.
- H.C.Ørsted (1772-1851) fysiker og naturfilosof; prof. i Fysik; direktør for Den polytekniske Lærestalt. p.149.

ISBN 87-500-1861-2